Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પારિભાષિક કોશ

(પુરવણી સહિત)

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

पुस्तक-संख्या १ ग/४

पंजिका संख्या २०३८२

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई महाशय १५ दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પટેલ મૂળચંદભાઇ ત્રીકમલાલે છાપ્યો.

પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રસ્તાવના

અભ્યાસીઓને ઉપયોગ કરવાનું સુગમ થઈ પડે એ હેતુથી પારિભાષિક કોશના ત્રણ છૂટક ભાગો, એક પુસ્તકરૂપે ભેગા બંધાવીને રજુ કરવામાં આવ્યા છે.

એ ગોઠવણ લાયબ્રેરીઓને પણ સવડભરી થશે.

અમદાવાદ, | **હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ**
તા. ૧–૫–૧૯૩૩ | આસિ. સેક્રેટરી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પારિભાષિક શબ્દકોશ

— પૂર્વાર્ધ પૃ. ૧ થી ૧૧૨ —

A - L

કર્ત્તા,

વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

The success and enduring influence of any systematic construction of truth, be it secular or sacred, depend as much upon an exact terminology, as upon close aud deep thinking itself. Indeed, unless the results to which the human mind arrives are plainly stated, and firmly fixed in an exact phraseology, its thinking is to very little purpose in the end.

—Trench: On The Study of Words

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, બી. એ.,

આસિ. સેક્રેટરી–**અમદાવાદ**

આવૃત્તિ ૧ લી — પ્રત ૨૦૦૦

સન ૧૯૩૦ — સંવત ૧૯૮૬

કિમ્મત એક રૂપિયો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હમારા જોવામાં પણ થોડાઘણા ગુજરાતી ગ્રંથો આવ્યા છે, તેથી ગુજરાતી શબ્દથી વાકેફ છૈયે; તો પણ જ્યારે ગદ્યમાં સંસારનીતિ ભક્તિ યુદ્ધ સિવાએ બીજી બાબતો ઉપર અને એ જ પ્રકરણમાં અને બીજામાં શાસ્ત્રીય રીતે લખીયે છ; અથવા પ્રૌઢ સંસ્કૃત અંગ્રેજી ઉપરથી યથાસ્થિત (ભાવાર્થ નહિં) ભાષાન્તર કરીયે છ, તે વેળા ગુજરાતી ભાષાના શબ્દની દરિદ્રતાને નામે રડિયે છ. તેનો અનુભવ હમારા વર્ગી વના બીજાને કેમ આવવાનો ? કેહેવા કરતાં કરવું અઘરું છે. અંગ્રેજી કવિઓના વિચાર ને સંસ્કૃત કવિઓના વિચાર જેવા જેવા શબ્દોમાં યોગ્ય સંપૂર્ણ રહેલા છે, તેવા શબ્દો ગુજરાતીમાં મળવા મુશ્કેલ છે.

—નર્મદાશંકર

અંગ્રેજી વિદ્યાના પ્રતાપે આપણા દેશમાં હજારો નવા વિચારોને તથા નવી લાગણીઓને જન્મ આપ્યો છે. તેમનો સમાવેશ સાંકડી ગુજરાતીમાં થઇ શકતો નથી, તેથી તે નિરુપાય થઇ સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષાના અણહદ મેદાનમાં જઈ વિશ્રામઠામની યાચના કરે છે.........જેમ જેમ દેશમાં નવા વિચારો દાખલ થતા જવાના તેમ તેમ નવા શબ્દો ભાષામાં પ્રવેશ કરતા જવાના.

—નવલરામ

જીવનના સામાન્ય ઉદ્દેશોને ગુજરાતી ભાષા સંતોષી શકે એમ છે, પરન્તુ ગુજરાતી પ્રજાનું જીવન જેમ જેમ ઉચ્ચ થતું જાય છે તેમ તેમ ગુજરાતી ભાષા એવો ઉચ્ચ સંતોષ આપવાને અસમર્થ જણાય છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્રાદિ નવીન ઊગેલી અને દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી વિદ્યાઓને તૃપ્ત કરવાને એ તદ્દન અશક્ત નીવડી છે.

—કેશવલાલ ધ્રુવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિવેદન

લેખકે કલ્પ્યો પણ ન હોય એવો આવકાર કોઇ કોઇ વાર એના પ્રયાસને મળી જાય છે. આ કોશની પાછળ રહેલો ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પૂરે એમ છે. પાંચેક વર્ષ ઉપર આમાંના થોડાક શબ્દો 'વસન્ત'માં પ્રકટ થવા માટે મોકલેલા તે વખતે કોઇને વિચિત્ર લાગે એવા એ સંગ્રહને તેમાં સ્થાન મળશે કે કેમ એ વિશે જ શંકા હતી, એટલે એ જ પ્રકારના શબ્દો અવતરણો આદિ સાથે ભવિષ્યમાં પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવાનો અવસર આવશે એવો તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ કયાંથી હોય? પણ સુભાગ્યે, જે દૃષ્ટિએ એ નાનકડો સંગ્રહ તૈયાર કર્યો હતો તે જ દૃષ્ટિએ એને અવલોકનારા વિદ્વાનો મળી આવ્યા. 'વસન્ત'ના ગુણગ્રાહી તન્ત્રીજીએ એનો સ્વીકાર જ નહિ પણ સંક્ષિપ્ત છતાં સૂચક નોંધ લખી પુરસ્કાર કર્યો, ને એવા શબ્દો વિસ્તૃત કોશના રૂપમાં પ્રકટ કરવાની આવશ્યકતા જણાવી. બીજા એક વિદ્વાન પત્રકારે પોતાના મિતાક્ષર મનન વડે વાચકવર્ગનું એ શબ્દો પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ ખેંચ્યું. ને છેવટે રા. આનન્દશંકરભાઇની સૂચના ઝીલી લઇને આપણી જાણીતી સાહિત્યસંસ્થા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ આ કોશની રચના કરવાનું કામ સોંપ્યું. આ રીતે આજે જે કોશ પ્રકટ કરવાનો યોગ સાંપડયો છે તે 'વસન્ત'વાળા સંચયને મળેલા સત્કારના ફળરૂપ છે, ને તેથી, એ ઉપયોગી નીવડે તો ઉપકાર એ સૌ સત્કાર કરનાર વિદ્વાનો ને સંસ્થાનો માનવાનો છે.

સૌ સમજે છે તેમ તુલના એ વસ્તુની ઇયત્તા જાણવાનું કિંમતી સાધન છે. આપણા પ્રાન્તમાં નવી કેળવણીનો પ્રારંભ થતાં ગુજરાતીને અંગ્રેજી ભાષા સાથે આવી તુલનાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે, ને પરિણામે એની ઇયત્તા જણાતાં કેટલીક બાબતોમાં એની મર્યાદાઓ સૌથી પહેલી જ વાર લક્ષમાં આવી છે. એટલે રોજના કામકાજ માટે અત્યાર સુધી પર્યાપ્ત જણાયેલી ભાષા શાસ્ત્રીય વ્યવહાર માટે કેટલેક અંશે અપર્યાપ્ત માલૂમ પડી છે, ને અંગ્રેજીદ્વારા પાશ્ચાત્ય સાહિત્યસંસ્કૃતિના સંસર્ગમાં આવતાં જે અનેક વસ્તુઓ, રીતભાતો, સંસ્થાઓ, ભાવનાઓ આદિ નવીન પદાર્થોનો પરિચય થયો છે તેને માટે યથાર્થ પદો તો ગુજરાતીમાં શોધ્યાં પણ જડતાં નથી. આથી માતૃભાષા પરત્વે તો આપણા મોટા ભાગના શિક્ષિતવર્ગની દશા મૂંગાને સ્વપ્ન થયું હોય એવી લાચાર બની ગઇ છે. ને તેમાંનો જે નાનો ભાગ આ પરિસ્થિતિથી પર થઇને ભાષાન્તર, સારલેખન કે સ્વતન્ત્ર ચર્ચા વાટે પશ્ચિમનું જ્ઞાન આપણી ભાષામાં ઉતારવા મથે છે તેમના માર્ગમાં આવા પારિભાષિક શબ્દો પદે પદે મોટી મુશ્કેલી ઊભી કરે છે. એટલે કોઈ વ્યક્તિ અંગ્રેજી મારફતે અમુક વિષયનો પાર પામેલ હોય, ને ગુજરાતીમાં પોતાનું એ રીતે મેળવેલું જ્ઞાન ઠાલવવાની ઇચ્છા પણ હોય, છતાં કેવળ આવા પારિભાષિક શબ્દોની મુશ્કેલીને કારણે હાથ જોડી બેસી રહેવું પડે એવા પ્રસંગો પણ આપણા દેશની વિદ્વત્તાના ઇતિહાસમાં વિરલ નથી. તેથી પરિભાષાવિષયની આ મૂંઝવણ ટાળવા માટે આ પ્રકારના સઘળા અંગ્રેજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શબ્દો એકઠા કરી તે દરેકને માટે અર્થવાહક પર્યાયો ગુજરાતીમાં યોજી એક સંગ્રહ પ્રકટ કરવાની લાંબા વખતથી અગત્ય જણાઇ છે. આ અગત્યને પૂરી પાડવાનો આ કોશ એ એક યતકિંચિત્ યત્ન છે. આમાં એવા સંગ્રહ કરતાં ભિન્નતા એટલી છે કે આમાંના પ્રતિશબ્દો કોઇ એક જ વ્યક્તિએ યોજેલા નથી તેમ એકી સપાટે પણ યોજેલા નથી, પરન્તુ આખા ગુજરાતના છેલ્લાં પોણોસો વરસ જેટલા ગાળાના જુદા જુદા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોએ પોતપોતાનાં લખાણમાં જરૂર પડતાં જે જે પર્યાયો પ્રસંગોપાત્ત યોજેલા તે સઘળા તેમની કૃતિઓમાંથી તારવી આંહીં એકઠા કરવા યત્ન કર્યો છે. આ યોજનામાં બે લાભ રહ્યા છેઃ એક તો એ કે એક જ વ્યકિત, મંડળ, કે સંસ્થાના ઘડતરમાં જે મનસ્વિતા, અવિવિધતા, જડતા કે તરંગીપણું આવી જવાનો ભય રહે છે તેને માટે આમાં અવકાશ નથી, ને બીજો એ કે એક કરતાં વધુ લેખકોના પર્યાયો સાથોસાથ મૂકેલા હોવાથી વિવેકપૂર્વક પસંદગી કરવાનું બહોળું ક્ષેત્ર ખુલ્લું રહે છે. એટલે એક રીતે આ કોશ ગુજરાતી પર્યાયોનો સંગ્રહ તેમ ઇતિહાસ ઉભય છે, ને તેથી પરિભાષારસિકોને તે એવડી રીતે ઉપયોગી થઇ પડશે એવી આશા છે.

વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાના કોશ એક કરતાં વધારે ગુજરાતીમાં કયારના બહાર પડી ગયા છે તેથી, તથા ભૌતિક વિજ્ઞાનોના પારિભાષિક શબ્દો બધા મૂળ પ્રમાણે અંગ્રેજી જ રાખવા કે તે બધાના ગુજરાતી પર્યાયો યોજવા કે એ બન્ને મતોનું મિશ્રણ કરી કયાંક મૂળ ને કયાંક ભાષાન્તર એવી યોજના રાખવી એ વિશે ખુદ વિજ્ઞાનવિદોમાં જ હજુ વિવાદ ચાલી રહ્યો છે તેથી આ કોશમાં એ ભૌતિક વિજ્ઞાનોના શબ્દો છોડી દીધા છે ને મોટે ભાગે ફિલસૂફી જેવાં અમૂર્ત વિજ્ઞાનો તથા સમાજવિષયને લગતાં મૂર્ત વિજ્ઞાનોની જ પરિભાષાનો આમાં સમાવેશ કર્યો છે. એટલે ન્યાયશાસ્ત્ર (logic), માનસશાસ્ત્ર (psychology), પરમાર્થશાસ્ત્ર (metaphysics), અર્થશાસ્ત્ર (Economics) સાહિત્ય, કળા આદિ વિષયોને લગતા પારિભાષિક શબ્દો જ મુખ્યત્વે આ કોશમાંથી મળી શકશે.

કોશની સામગ્રીની વ્યવસ્થા કંઈક આવી રાખી છેઃ પ્રથમ મૂળ અંગ્રેજી શબ્દ કક્કાવારી ક્રમમાં મૂકયો છે. પછી જો જરૂર હોય તો અર્ધચંદ્ર કૌંસમાં જે શાસ્ત્ર કે વિષયને લગતો એનો અર્થ થતો હોય તેનું નામ ઇટાલિક બીબાંમાં આપ્યું છે. (જેમકે Abasia, (*Psycho-analysis*); Distribution, (*Logic*); Landlordism, (*Economics*)) બહુધા તો જે ગુજરાતી પુસ્તકમાંથી પર્યાયનું આધારભૂત અવતરણ આપેલું છે તે જ કયા વિષયને ઉદ્દેશીને એ પર્યાય યોજાયો છે એનો નિર્દેશ કરી દે છે, એટલે સર્વત્ર કૌંસમાં વિષયનિર્દેશ કરવાની જરૂર જોઇ નથી. ફકત જે પર્યાયો નવા યોજાઇને આવ્યા છે, અથવા જેનાં અવતરણો નથી મળ્યાં, તેના સંબંધમાં જ આવા કૌંસ આપ્યા છે. કૌંસ પછી ગુજરાતી પર્યાયો ઐતિહાસિક ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવીને મૂકવાનું ધોરણ રાખ્યું છે. મૂળ શબ્દના જ્યાં એક કરતાં વધુ અર્થભેદો થતા હોય તે એ સઘળા અર્થભેદોને માટે ગુજરાતી પર્યાયો મળી શકયા હોય, ત્યાં પ્રથમ અર્થભેદદર્શક ક્રમાંક કાળા બીબામાં છાપી પછી પર્યાયદર્શક ક્રમાંક સાદા બીબામાં મૂકેલ છે. (ઉદાહરણ તરીકે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Aristocracy, Autocracy, Cabinet, Idealism, Humanity વગેરે શબ્દો જુઓ.) પર્યાય અવતરણ આદિની સામગ્રીમાં દબાઈ ન જતાં શોધનારની આંખે વગર પ્રયાસે પડે એટલા માટે જાડાં કાળાં બીબાંમાં છાપ્યા છે. પર્યાય પછી તેના યોજકના આદ્યાક્ષર કોણાકાર કૌંસમાં મૂક્યા છે. તે પછી યોજકના જે ગ્રંથ કે લેખમાંથી એ પર્યાય લેવાયો હોય તેનો નિર્દેશ સંક્ષેપમાં પૃષ્ઠ સાથે કરાવ્યો છે. યોજકો ને તેમની કૃતિઓના આ આદ્યાક્ષરોના ખુલાસા તરીકે કોશના પ્રારંભભાગમાં એક સંજ્ઞાસૂચી આપી છે. તેમાં આ બધા કક્કાવારી ક્રમમાં ગોઠવી દરેકના આખા નામનો ખુલાસો કર્યો છે, એટલે શંકાપ્રસંગે સ્પષ્ટીકરણ સહેલાઇથી થઇ શકશે. કૃતિનિર્દેશ પછી પ્રમાણ તરીકે પર્યાયના પ્રભવરૂપ આખું અવતરણ નાનાં બીબાંમાં આપવામાં આવ્યું છે. એટલે આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આખી મુદ્રણવ્યવસ્થા એવી રાખી છે કે જેથી વાચકને જે ક્રમમાં જિજ્ઞાસા થાય તે ક્રમમાં તે પોષાતી જાય. જે વાચકને કેવળ પર્યાયની જ જરૂર હોય તે પર્યાય પછીનો બધો ભાગ છોડી દઇ શકશે. પર્યાય જાણ્યા પછી જેને તેનો યોજક કોણ એ જાણવાની ઇચ્છા હોય તે જોડેના કોણાકાર કૌંસમાંથી એ માહિતી મેળવી શકશે. ને આ ઉપરાંત જેને મૂળ પ્રમાણની પણ અપેક્ષા હોય તેને શેષ ભાગમાંથી એ મળી રહેશે. આ પ્રમાણે સઘળા પર્યાયો અવતરણો આદિ સાથે આવી ગયા પછી મૂળ અંગ્રેજી શબ્દમાંથી જે સમાસો કે શબ્દસમૂહો ઊપજતા હોય તેને લગતી માહિતી પણ તે શબ્દોના પેટામાં નાનાં કાળાં બીબાંમાં છાપી ઉપર દર્શાવેલા ક્રમમાં આપી છે. (જેમકે Absentmindedના પેટામાં Absentmindedness, Capitalismના પેટામાં Capitalist, Imaginationના પેટામાં Cognitive imagination, Constructive imagination, વગેરે.) Baloon, Band, Bicycle, Librarian, Railway આદિ કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો એના અસલ સ્વરૂપમાં જ આપણી ભાષામાં લગભગ રૂઢ થઈ ગયા છે, અથવા થવાની તૈયારીમાં છે. આવા શબ્દો માટે પણ જો કોઇ પર્યાયો યોજાયા મળી આવ્યા છે, તો તે કોશમાં આપ્યા છે ખરા, પણ તેનો વર્ગ જુદો પાડી સમગ્ર કોશ પૂરો થયા પછી અંતભાગમાં આપવાનું રાખ્યું છે. એટલે એવા કેટલાક રૂઢકલ્પ અંગ્રેજી શબ્દો બીજા ભાગને અંતે અપાયેલા માલૂમ પડશે.

આંહીં સ્વીકારેલા પર્યાયોના સંબંધમાં એક વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે કે એ સઘળાનો સ્વીકાર ગુણદૃષ્ટિએ નહિ પણ ઇતિહાસદૃષ્ટિએ જ થયો છે. આથી જ Honorary માટે 'માનદ' શબ્દ રા. નરસિંહરાવે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે કોઇ રીતે ન જ ચાલી શકે એવો છતાં એવો પણ એક શબ્દ એક પ્રતિષ્ઠિત લેખકને હાથે યોજાયો હતો એટલો ઇતિહાસ નોંધવા પૂરતું એને આમાં સ્થાન આપ્યું છે. ને 'માનદ' શબ્દનું તો આંહીં કેવળ ઉદાહરણ જ આપ્યું છે, પણ એવા બીજા અનેક શબ્દો આમાંથી મળશે. એટલે આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે અમુક પર્યાય આ કોશમાં અમુક શબ્દ માટે આપ્યો છે માટે તે યથાર્થ જ છે એમ માની લેવાની ભૂલ કોઇએ કરવાની નથી. ઊલટું કોશનો ઉપયોગ કરનારે પર્યાયોની પસંદગી વખતે ખૂબ સાવધાનતા રાખવાની છે, ને કોશમાં આપેલો છે એટલા માટે નહિ પણ ઉદ્દિષ્ટ અર્થનો પૂર્ણ વાચક છે કે નહિ તેની તપાસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરીને જ આમાંનો પર્યાય સ્વીકારવાનો છે. આ બધા પર્યાયોના ગુણદોષાદિ વિશે તેમ પરિભાષાના પ્રશ્ન વિશે સામાન્ય વિવેચન કોશના બીજા ભાગના પ્રારંભમાં અને તો ઉપોદ્ઘાતરૂપે કરવા ધારણા છે. તેથી અત્યારે તો સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે જે બધા પર્યાયો આંહીં આપ્યા છે તેમાંનો મોટો ભાગ તો કામચલાઉ કે પરીક્ષ્યમાણ દશાનો જ સમજવાનો છે, એમાંના કેટલાક દેખીતા જ દૂષિત, અપૂર્ણ કે અસ્વીકાર્ય ગણાય એવા છે, કેટલાક શંકાસ્પદ છે, ને કેટલાકને માટે ખુદ યોજક પોતે જ અસંતુષ્ટ છે. એટલે આમાંના કોઇ પણ પર્યાય માટે અંતિમતાનો દાવો યોજકનો કે સંગ્રાહકનો કોઇનો છે જ નહિ. આમાંના કેટલા સર્વથા યથાર્થ છે, કેટલા ભાષા અપનાવી શકે એમ છે એનો નિર્ણય તો વિદ્વાનોએ અને તેથી પણ વિશેષ તો કાલભગવાને હજુ કરવાનો છે.

પર્યાયોના કર્તૃત્વનો નિર્ણય બને તેટલી ચોકસાઇથી કરવા શ્રમ લીધો છે. પરિણામે કોઇ પણ અભ્યાસક જોઇ શકશે કે ઘણાખરા પર્યાયો એના આદિ યોજકને નામે જ મૂકી શકાયા છે. છતાં એકેએક પર્યાયના સંબંધમાં એમ થઇ શક્યું છે એવો દાવો કરી શકાય એમ નથી. વસ્તુતઃ સઘળા પર્યાયોના સંબંધમાં એવો ચોક્કસ નિર્ણય શક્ય પણ જણાતો નથી. કેમકે એ નિર્ણયના સાધનરૂપ પ્રારંભકાળનું કેટલુંક વાઙ્મય સદાને માટે લુપ્ત થયું છે. એટલે એવા શબ્દો માટે તો એમ જ લાગે છે કે બહુ બહુ તો એના વિશે એટલો જ કર્તૃત્વનિર્ણય કરી શકાશે કે તે અમુક યુગમાં અમુક દસકાની આસપાસ યોજાયેલા. છતાં આ કોશમાં કેટલાક પર્યાય તો અવશ્ય એવા નીકળશે કે જેની યોજના આંહીં દર્શાવેલ લેખક પૂર્વે પણ અન્ય કોઇએ કરી હોવાનું કોઇ વિદ્વાન કે અભ્યાસકને પોતાની વિશિષ્ટ માહિતીને અંગે જણાઇ આવે. આવા સર્વ પ્રસંગોમાં તે વિદ્વાન જો પોતાની માહિતીની જાણ જાહેર કે ખાનગી ગમે તે રીતે મને કરી શકશે, તો કોશનો હસ્તલેખ તૈયાર કરતી વખતે કોઇ કારણે રહી ગયા હોય એવા શબ્દોને માટે બીજા ભાગને અંતે એક પૂર્તિ આપવાની છે તેમાં, અગર નહિ તો છેવટ બીજી આવૃત્તિનો અવસર આવશે તો તેમાં એ માહિતીનો લાભ અચૂક લેવામાં આવશે.

અવતરણો આપવાનો આશય દ્વિવિધ છેઃ (૧) નિર્દિષ્ટ પર્યાય નિર્દિષ્ટ લેખકે યોજ્યો જ છે એનો પુરાવો તેમાંથી મળી આવે, એટલે કોઇને પણ શંકાનું કારણ ન રહે. (૨) પ્રસ્તુત પર્યાય કેવા અર્થમાં કેવા સંદર્ભમાં વાપરી શકાય એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ વાચકને થઇ શકે. ને સંદર્ભનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે એટલા માટે જ અવતરણો વિસ્તારપૂર્વક આપ્યાં છે. વળી વિસ્તારપૂર્વક આપવાનું બીજું કારણ એ પણ છે કે લેખક અમુક વિષયની ચર્ચા કરતો હોય ત્યારે કેટલીક વાર તેને એ વિષયને લગતી એક કરતાં વધુ વસ્તુઓ, છાયાઓ, બાજૂઓ કે અંશોનો એકી સાથે વિચાર કરવો પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે Abstractની ચર્ચા કરતાં એને Concrete વિશે પણ પડછારૂપે કંઇક કહેવું પડે છે. એટલે બને છે એવું કે Abstractને લગતા અવતરણમાં Concreteને લગતું અવતરણ પણ સમાવી લેવું પડે છે. તો જ લેખકનું વક્તવ્ય યથાતથ સમજાય છે, ને તો જ અવતરણનો ઉદ્દેશ સફળ થાય છે. એટલે આવા સર્વ પ્રસંગોમાં પર્યાયના મૂળભૂત એક જ વાક્ય ન લેતાં જરૂર પડે ત્યાં એની આજૂબાજૂનાં વાક્યોનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આખો સમૂહ પણ લીધો છે. પણ આથી એકંદરે જગા વિશેષ રોકાઇ હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. કેમકે એવા સંજોગોમાં પછી Abstract જેવા શબ્દના અવતરણમાં જ Concrete જેવા શબ્દનું અવતરણ આવી ગયું હોય છે એટલે Concrete જેવા શબ્દ માટે પછી ફરીથી અવતરણ આપવાની જરૂર પડી નથી, તે કેવળ આગળ આવી ગયેલા અવતરણના ઉલ્લેખમાત્રથી ચાલી શક્યું છે. આવે વખતે મૂળ સ્થળે આપેલું અવતરણ કોઇને શોધવું હોય તો સરળ પડે એટલા માટે મૂળ અવતરણમાં ભવિષ્યના જે જે પર્યાયો માટે અવતરણ આવી જતાં હોય તે તે પર્યાયો જાડાં કાળાં બીબાંમાં છાપ્યાં છે કે જેથી સહેલાઇથી નજરે પડે. ઘણે ઠેકાણે યોજકે અસલ લખાણમાં મૂળ **અંગ્રેજી** શબ્દ કૌંસમાં આપ્યો હોય છે તે આંહીં અવતરણ લેતી વખતે જગા બચાવવા માટે આખો ન આપતાં તેનો પ્રથમાક્ષર જ આપ્યો છે. વળી કેટલેક ઠેકાણે યોજકે અવતરણભાગ વિશે પાના નીચે ટીપ લખીને ખુલાસો કર્યો હોય છે તે ખુલાસો કોશમાં ટીપના આધારભૂત શબ્દની બાજૂમાં કૌંસમાં લેવાનું ધોરણ રાખ્યું છે. (ઉદાહરણ તરીકે Caricature= ઉપહાસવિકૃતિ, Creative artist=કલ્પક એ શબ્દો જુઓ.) અવતરણની જોડણી સર્વત્ર મૂળ લેખકની જ રાખી છે.

કેવળ ગુજરાતી વિદ્વાનોના જ પર્યાયો લેવાનો નિર્ણય થયેલો હોવાથી જે **અંગ્રેજી** શબ્દો માટે કોઇ પણ ગુજરાતી વિદ્વાનને પર્યાય યોજવાનો પ્રસંગ નહિ આવેલો તેવા શબ્દો આ કોશમાં આવી શક્યા નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે Contraposition, Declamation, Endogamy, Foreshortening, Jingo આદિ જેવાં પદો માટે સ્વતન્ત્ર ગુજરાતી પર્યાયો નિશ્ચિત નથી, એટલે આવા કોશમાં તેવા શબ્દોનો સમાવેશ થવો જોઇતો હતો. પરન્તુ કોઇ પણ ગુજરાતી લેખકે તેના પર્યાયો આપેલા નહિ હોવાથી એ **અંગ્રેજી** શબ્દો આમાં દાખલ કરી શકાયા નથી. આ રીતે કોશમાં જે અપૂર્ણતા રહી ગઇ છે તે દૂર કરવા માટે ને તેને સર્વગ્રાહી કરવા માટે, **સોસાઇટીએ** જ્યારે એ કામ સોંપ્યું ત્યારે આપણા મુખ્ય મુખ્ય સાક્ષરોને પોતાને અત્યાર સુધીમાં જે શબ્દો માટે પર્યાય યોજવાનો પ્રસંગ ન આવ્યો હોય તેવા શબ્દોના પર્યાય ખાસ આ કોશ માટે નવા યોજી મોકલવાની વિનંતિ ખાનગી પત્રદ્વારા કરેલી. પણ સૌ પોતપોતાના વ્યવસાયમાં ડૂબેલા હોવાથી ત્રણ ચાર જણ સિવાય કોઇના તરફથી કશી મદદ મળેલી નહિ. આ ત્રણ ચાર જણમાં મુખ્ય બે તે રા. **નરસિંહરાવ** અને રા. કાલેલકર. રા. **નરસિંહરાવે** પોતાનાં તેમ અન્ય લેખકોનાં લખાણોમાંથી તારવીને તેમ થોડા નવા યોજીને એમ આશરે સો જેટલા શબ્દો મોકલેલા. રા. કાલેલકરે તો પોતાનો ફાળો મોટી સંખ્યામાં આપેલો. એમને લગભગ આઠસોથી હજાર જેટલા **અંગ્રેજી** શબ્દોની યાદી તૈયાર કરીને આપવામાં આવેલી તેમાંથી છસો જેટલાના પર્યાયો એમણે ભરી મોકલેલા. આ રીતે આ બન્ને વિદ્વાનોએ કોશને ખાતર મમત્વપૂર્વક જે શ્રમ લીધેલો તે બદલ કોશ તેમનો સદાનો ઋણી રહેશે ને તેમનો આ મીઠો સમભાવભર્યો સહકાર કદી ભુલાશે નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ બે ઉપરાંત સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ આદિ જેવા બીજા પણ કેટલાક વિદ્વાનોના પર્યાયો ગુજરાત સમક્ષ સૌથી પહેલી વાર મૂકવાનું સદ્‌ભાગ્ય આ કોશને મળ્યું છે એ હર્ષની વાત છે. સ્વ. મણિશંકર ભટ્ટનાં ન્યાયશાસ્ત્ર (Logic)ને અર્થશાસ્ત્ર વિષેનાં બે અપ્રકટ પુસ્તકો રા. મુનિકુમાર ભટ્ટ ને રા. રામનારાયણ પાઠકના સદ્‌ભાવથી મળી શકેલાં, તેમાંથી કેટલાક પર્યાયો આમાં પ્રકટ કર્યા છે. દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે કેટલાંક વર્ષ પર માનસશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દ આશરે ચારસો જેટલા યોજીને અધ્યાપક બલવંતરાય ઠાકોરને મોકલેલા તે નોંધપોથી રા. ઠાકોરે તસ્દી લઇ મોકલેલી તેનો આંહીં ઉપયોગ કર્યો છે. એ સિવાય રા. વિઠ્ઠલદાસ કોઠારીએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ માટે સંપત્તિશાસ્ત્ર (Economics)ની પરિભાષા તૈયાર કરેલી તેનો હસ્તલેખ એમણે આપતાં તેનો પણ આમાં લાભ લીધો છે. અને માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્ર (psycho-analysis)ના આશરે બસો જેટલા શબ્દો આ કોશમાં આવ્યા છે તે પણ ભાવનગર મહિલાવિદ્યાલયવાળા રા. ભૂપતરાય મહેતા ને રા. ચુનીલાલ શાહની સંયુક્ત મહેનતનું ફળ છે. આ સૌ વિદ્વાનોનો એમના સહકાર બદલ અહેશાનમંદ છું.

અન્તમાં આ પ્રકારની સેવા કરવાની તક આપવા બદલ સોસાઇટીના કાર્યવાહક મંડળનો તેમ તેના ઉપમંત્રી રા. હીરાલાલ પારેખનો ઉપકાર માનવાની ફરજ સમજું છું.

જન્માષ્ટમી
૧૯૮૬ } વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંજ્ઞાસૂચી

અ. ક......અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી
નિ. વિ......નિવૃત્તિવિનોદ
ની. શા......નીતિશાસ્ત્ર

અ. ફ......અરદેશર ફરામજી ખબરદાર
ક.........કલિકા
મ. કા...મલબારીનાં કાવ્યરત્નો
વિ ....વિલાસિકા

અં. બા......અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી
પૂ. યો......પૂર્ણયોગ

અં. સા......અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ
ભા. લે......ભાષણો અને લેખો

આ. બા......આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ
આ. ધ......આપણો ધર્મ
ધ. વ......ધર્મવર્ણન
ની. શિ......નીતિશિક્ષણ
વ. ......વસન્ત
સુ. ગ......સુદર્શનગદ્યાવલિ-પ્રવેશક લેખ
સ્મ. સં......સ્મરણસંહિતા—ઉપોદ્ઘાત
હિં. ધ......હિંદુ (વેદ) ધર્મ

ઇં. ક......ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

ઉ. કે......ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી
ટિ. ગી......ટિળકગીતા-બાળ ગંગાધર ટિળકકૃત શ્રી ભગવદ્ગીતા—રહસ્ય અથવા કર્મયોગશાસ્ત્ર-એનું ભાષાન્તર
બ્રિ. આ. ઇ......બ્રિટિશ હિંદનો આર્થિક ઇતિહાસ

ક. પ્રા......કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી
બૃ. વ્યા......બૃહદ્ વ્યાકરણ
મ. વ્યા......મધ્ય વ્યાકરણ

ક. મા......કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
કે. લે......કેટલાક લેખો
મા. ક......મારી કમળા અને બીજી વાતો
વે. વ......વેરની વસૂલાત

૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કા. મા……કાવ્યમાધુર્ય

કાં. છ……કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા

શ્રી. ગો……શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ

કાં. મા……કાંતમાલા

કિ. ઘ—…કિશોરલાલ ઘનશ્યામ મશરૂવાળા

કે. પા……કેળવણીના પાયા

જી. શો……જીવનશોધન

કૃ. ભો……કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા

ભો. જી……ભોળાનાથ સારાભાઇનું જીવનચરિત્ર

કૃ. મો……કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

કે. હ……કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

અ. નોં……અપ્રકટ નોંધ (માનસશાસ્ત્રની પરિભાષાની)

અ. શ……અમરુશતક

એ. હૂ……એશિયાઇ હૂણ

કા. પૂ……કાદંબરી (ભાલણકૃત) પૂર્વ ભાગ

પ. પ્ર……પરાક્રમની પ્રસાદી

મ. ના……મધ્યમ નાટક

મે. મુ……મેળની મુદ્રિકા

સા. સ્વ……સાચૂં સ્વપ્ન

કૌ………કૌમુદી

ગ. અ……ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી

દ. દે. વા……દરિયાપારના દેશોની વાતો

ગ. ગો…—ગણપતરાવ ગોપાળરાવ બર્વે

ગા. વા. પા……ગાયન વાદન પાઠમાળા

ગ. લ…… ગગનવિહારી લલ્લુભાઈ મહેતા

ગ. વિ……ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક

ગુ………ગુજરાત

ગુ. શા……ગુજરાતશાળાપત્ર

ગ. વિ ……ગજરાત વિદ્યાપીઠ

વિ……વિજ્ઞાપક (ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગો. મા......ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

દ. અ..... દયારામનો અક્ષરદેહ

ન. જી......નવલજીવન (નવલગ્રંથાવલિ ભા. ૨ ની સ. ૧૯૭૧ ની આવૃત્તિમાં આપેલા જીવનચરિત્ર પ્રમાણે પૃષ્ઠાંક)

લી. જી ...લીલાવતી જીવનકલા

સ. ચં......સરસ્વતીચંદ્ર

સા. જી......સાક્ષરજીવન

સ્ને. મુ......સ્નેહમુદ્રા

ચં. ન ....ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયા

ગુ. જી......ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીનું જીવનચરિત્ર

સ ....સમાલોચક

છો. બા......છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

જે. એ......જે. એ. સંજાણા

જ્ઞા. બા... ..જ્ઞાનબાલ

વ......વસન્ત

જ્ઞા. સુ......જ્ઞાનસુધા

ઝ કા......ઝવેરચંદ કાલિદાસ મેઘાણી

ર. રા......રઢિયાળી રાત

ત. મ......તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી

દ. બા......દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

કા. લે......કાલેલકરના લેખો

દ. મૂ.......દક્ષિણામૂર્તિ

દુ. કે......દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

ન. દે......નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા

હિ ત. ઇ. પૂ......હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ-પૂર્વાર્ધ

,, ઉ...... ,, ઉત્તરાર્ધ

ન. દ્વા......નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

ગો. વ્યા......ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો

ન ભો......નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા

કુ. મા......કુસુમમાળા

નૂ. ઝં......નૂપુરઝંકાર

ભ. ની......ભક્તિ અને નીતિ

મ. સુ......મનોમુકુર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્મ. મુ......સ્મરણમુકુર
સ્મ. સં......સ્મરણસંહિતા
હ. વી......હૃદયવીણા

ન. લ......નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડિત
ઇં. ઈ......ઈંગ્રેજ લોકોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (પૃષ્ઠાંક બીજી આવૃત્તિ પ્રમાણે)
ન. ગ્રં......નવલગ્રંથાવલિ (ભા. ૧ લો. સં. ૧૯૭૭ ની આવૃત્તિ. ભા. ૨ જો. સં. ૧૯૭૧ ની આવૃત્તિ.)

ન. લા......નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે
જૂ. ન. ગ......જૂનું નર્મગદ્ય
ન. ક.........નર્મકવિતા
ધ. વિ.........ધર્મવિચાર
સ. ન. ગ......સરકારી નર્મગદ્ય (મહીપતરામસંપાદિત)

ન. સ......નવજીવન અને સત્ય

ના. હે......નારાયણ હેમચંદ્ર

ન્હા. દ......ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ
ઇં. કુ......ઈંદુકુમાર
ઉ. ઝ......ઉત્ક્રાંતિનાં ઝરણાં
ચિ. દ......ચિત્રદર્શનો
શ. સં......શકુંતલાનું સંભારણું
સા. મં......સાહિત્યમંથન

પો. ગો......પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
વિ. વિ......વિજ્ઞાનવિચાર

પ્ર...........પ્રસ્થાન

પ્રા. વિ...... પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક

પ્રે. ભ......પ્રેમભક્તિ

બ. ક......બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
અં.........અંબાલાલભાઇ
ઇ. દિ......ઇતિહાસદિગ્દર્શન
ઉ. જુ......ઉગતી જુવાની
ક. શિ......કવિતાશિક્ષણ
દ...........દર્શનિઉં
પ. પ્ર......પરિષત્પ્રવૃત્તિ
ભ......ભણકાર
ભા. લે......ભાષણો અને લેખો–અંબાલાલ સાકરલાલનાં–એનો પ્રવેશક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યુ. સ્ટે......યુનાઇટેડ સ્ટેટસ
સ. ક......સરસ્વતીચંદ્રમાં વસ્તુની ફુલગુંથણી
સા. જી......સાક્ષરજીવન-પ્રવેશક અને ટિપ્પણ

બુ. પ્ર......બુદ્ધિપ્રકાશ
ભૂ. ગો......ભૂપતરાય ગોપાળજી મહેતા
મ. છ......મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ
મં. જ......મંજુલાલ જમનારામ દવે
મ. ન. ...મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી
ચે. શા......ચેતનશાસ્ત્ર
ના. પ્ર......નારીપ્રતિષ્ઠા
ન્યા. શા......ન્યાયશાસ્ત્ર
સુ. ગ... ..સુદર્શનગદ્યાવલિ
મન. રવ......મનસુખલાલ રવજીભાઇ મહેતા
કૃ. ચ. કૃષ્ણચરિત્ર (કૃ. મો. ઝવેરી અનુવાદિત)માંનું ગવેષણ
મન. હરિ......મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા
મ. ર......મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
અ. અ......અપ્રકટ અર્થશાસ્ત્ર
અ. ન્યા......અપ્રકટ ન્યાયશાસ્ત્ર
ઇ............ઇજિપ્ટ
ઍ. ની......ઍરિસ્ટૉટલનું નીતિશાસ્ત્ર
બ્રિ. હિં. વિ......બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ
લિં. ચ......પ્રેસિડેન્ટ લિંકનનું જીવનચરિત્ર
શિ. ઈ......શિક્ષણનો ઇતિહાસ
સિ. અ......સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન
મ. રૂ......મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ
ઈં. મુ......ઇંગ્લંડની મુસાફરી
ચે. દ્રા. ચ......ચેમ્બરકૃત દ્રાષ્ટાંતિક ચરિત્રનિરૂપણ
મ. સૂ......મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી
અ............અસ્તોદય
ગો. ઝા......સુજ્ઞ ગોકુળજી ઝાલા અને વેદાંત
ગૌ. ઓ......ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝાનું જીવનચરિત્ર
ફા. ચ. ...ફાર્બસચરિત્ર (પૃષ્ઠાંક રાસમાળા ભા. ૧ ના છેલ્લી આવૃત્તિ-માં આપ્યા પ્રમાણે)
વિ. સા......વિચારસાગર
હ. બા... હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસનું જીવનચરિત્ર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મ. હ .....મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ
સ. મ....સત્યગ્રહની મર્યાદા
મા, પી......માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા
મો. ક......મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
આ. ક......સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા
ગાં. વિ......ગાંધીજીની વિચારસૃષ્ટિ
સ. ઇ......દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ
યુ..........યુગધર્મ
ર. ઉ......રણછોડભાઇ ઉદયરામ
ના. પ્ર......નાટ્યપ્રકાશ
ર. ક......રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક
ર. મ......રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
ક. સા......કવિતા અને સાહિત્ય (જ્યાં ભાગોનો નિર્દેશ ન કર્યો હોય ત્યાં પહેલી આવૃત્તિ)
હા. મં..... હાસ્યમંદિર
રં. હ......રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા
ર. વા.......રણજિતરામ વાવાભાઇ મહેતા
નિ.........નિબંધો
ર. કૃ......રણજિતકૃતિસંગ્રહ
રા વિ......રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
પ્ર......પ્રસ્થાન
પ્ર. પ્ર......પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા
વ. ઑ......વસન્ત ઑફિસ
વ......વસન્ત
વિ. ક ...વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય
કૌ.......કૌમુદી
વિ. કો......વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી
સં. પ......સંપત્તિશાસ્ત્રની પરિભાષા (અપ્રકટ)
વિ. ધ્રુ.....વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ
વ,......વસન્ત
વિ. મ......વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ
કૌ......કૌમુદી
વ......વસન્ત
વિ. ર......વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી
કૌ.......કૌમુદી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ...વસન્ત

વ્યો. જ......વ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાઠકજી

સ......સમાલોચક

સં. ઝ......સંમુખલાલ ઝવેરલાલ પંડ્યા

સા......સાહિત્ય

સુ......સુવર્ણમાળા (માસિક)

હ. દ્વા...હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા

કે. શા. ક......કેળવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા

હ. પ્રા......હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ

ગ. પ......ગણિતકી પરિભાષા

હ. મા......હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ

હિં. રા......હિંદનું રાજ્યબંધારણ

હ. વ......હરસિદ્ધભાઇ વજુભાઈ દીવટિયા

મા. શા......માનસશાસ્ત્ર

હિં. ગ......હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા

કા. મા......કાવ્યમાધુર્ય

સં. મં......સંગીતમંજરી

હિં. હિ ....હિંદહિતચિંતક

વ......વસન્ત

હી. ત્રિ..... હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ

હી. વ......હીરાલાલ વ્રજભૂખણદાસ શ્રોફ

સ. મી. ....સત્યમીમાંસા

Adj......Adjective

Adv......Adverb

Arch......Architecture

Econo......Economics

Metaph......Metaphysics

Philoso......Philosophy

Pol. eco ...Political Economy

Psycho-ana......Psycho-analysis

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહત્ત્વના મુદ્રણદોષો

પૃષ્ઠ	કૉલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧	૨	૪ ને ૧૪	Analitic	Analytic
૧૧	૨	૨૫	વ. ૨, ૧૬૪	વ. ૨૦, ૧૬૪
૧૪	૧	છેલ્લેથી ૧૦	અનુભવઅજન્ય કોઇ	અનુભવઅજન્ય હોઇ
૨૯	૨	૬	જેનારાનો પક્ષ	જેનારાનો લક્ષ
૩૧	૨	છેલ્લેથી ૧૦	Classisim	Classicism
૩૫	૧	૯	હરકત	હસ્તક
૩૬	૧	૪	keeness	keenness
૪૧	૨	૪	વિ.	વિ. પ્રું.
૪૧	૨	૨૦	ન. લા.	ન. લ.
૪૪	૧	૧	ecclectic	eclectic
૪૪	૨	૩	Contradition	Contradiction
૪૮	૨	૧૬	બ. કો.	બ. ક.
૫૨	૨	૧૦	સુમ્ય રચનાકાર	સુરમ્ય રચનાકાર
૫૪	૧	છેલ્લેથી ૬	શિખામણીઓ	શિખામણીઉં
૬૧	૧	૧૪	જેને એ	જેને નિમિત્ત એ
૬૩	૨	છેલ્લેથી ૧૪	દ. બા.	બ. ક.
૬૪	૨	,, ૫	દૂરઅદેશ	દૂરઅંદેશ
૬૬	૨	છેલ્લી	શૃગારગાત્ર	શૃંગારગાત્ર
૬૮	૧	૨૨	determind	determined
૭૪	૨	૨૩	નૈયાયિક	નૈયાયિક દોષ
૯૬	૨	૧૫	त्वष्ट्रव	त्वष्ट्रैव
૯૯	૧	૧૩	જરીર	શરીર
૯૯	૨	છેલ્લેથી ૬	Implisit	Implicit
૧૦૩	૧	,, ૮	અધિદૈવત	આધિદૈવત
૧૦૪	૧	૮	(૨) કુસુમ	(૨) ૪, ૨૦: કુસુમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પારિભાષિક શબ્દકોશ

A

Abasia, (*Psycho ana.*) ગતિભ્રંશ [ભૂ.ગો.]

Abbess, વિહારપાલિની [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૧૮૮: પોર્ટરોયલ એ પારિસથી આઠેક માઈલને અંતરે એક મનોહર ખીણમાં રહેલો **વિહાર** (બૌદ્ધ સંપ્રદાયવાળાઓ મઠને ' વિહાર ' એવી સંજ્ઞા આપે છે, અને આધુનિક બીજા સંપ્રદાયોના સાધારણ થઇ પડેલા મઠથી વિશિષ્ટ અર્થ સૂચિત કરવાને મઠ કરતાં હેતુમાં વિહાર શબ્દ વધારે સારો લાગ્યો માટે તે જ સ્વીકાર્યો છે.) હતો. તેમાં વિહારપાલિની તરીકે **આર્નોની** પુત્રીની નીમણુક કરવામાં આવેલી.

Abbey, વિહાર [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૧૮૮: જુઓ Abbess.

Abbreviation, સંક્ષેપાક્ષર [ગો. મા.]

Abiogenesis, અજીવાત્જીવવાદ [પ્રા. વિ.]

વીણા, ૧૯૨૮, ૪૯: જડ દ્રવ્યોમાંથી જીવન-તત્ત્વની ઉત્પત્તિ કોઇ પણ રીતે સંભવે કે નહિ એ પ્રશ્ને જીવનશાસ્ત્રીઓના બે પક્ષમાં ભાગ કરી નાંખ્યા છે (Biogenesis: જીવાત્-જીવવાદ, A. અજીવાત્જીવવાદ)

Ablaut, સ્વરસંક્રમ [કે. હ.]

કા. પૂ. ૧૯૬ સં. **विहीनम्** ઉપરથી સ્વરસંક્રમ (a.) ના ધોરણ પ્રમાણે પ્રા. विहूणं રૂપ થયું ...

Abnormal, (*Phsycho ana.*) વિકૃત [ભૂ. ગો.]

Abreaction,(*phsycho ana.*) અનનુભૂતાનુભવ, અનનુભૂત ઊર્મિમોક્ષ [ભૂ. ગો.]

Absenteeism, અનિવાસિત્વ [વિ. કો. સં. ૫.]

Absentminded, ૧. શૂન્યમનસ્ક[ન.ભો.]

સ્મ. મુ. ૨૦૧: હેમની a. m. શૂન્યમનસ્ક ટેવનો એક બીજો દાખલો: એક વાર હૂનાળાની ઋતુમાં મ્હારા પિતા વગેરે ચીનાબાગમાં ઉતરેલાં; લાંબી મુદત રહેલાં; એક વાર ખરે બપ્પોરે શાલ નાખીને વીરચંદ શેઠ આવ્યા. મ્હારી બ્હેન કહે ' આ હૂનાળામાં શાલ ! '—' કાં સાલ હોડી છે ? ' એ ઉત્તર મળ્યો.

૨. **અન્યમનસ્ક** [દ. બા.]

Absentmindedness, અનવધાનતા [મ. ન.]

ચે. શા. ૭૧: ચેતનના સ્વવ્યાપારરૂપ અવધાનને માન્યું તો તેથી ઉલટી અવ્યાપારરૂપ સ્થિતિ તે અનવધાનતાની છે. એમાં કોઇ વાત ઉપર અવધાનને એકત્ર કરવાનો વ્યાપાર જ હોતો નથી. એને **વિકીર્ણ** ચેતન અથવા વિકીર્ણ પ્રતીતિ એ નામ આપી શકાય.

૨. **બેભાનપણું** [ર. મ.]

હા. મં. ૨૭: આમ બધા હાસ્યપ્રસંગોમાં બેભાનપણું (a.) રહેલું હોય છે.

૩. **અનવધાનદશા** [વ. ઑ.]

વ. ૧૩, ૧: વસન્તનું નવું વર્ષ જરા અમારી અનવધાનદશા (a.) માં આવી ગયું.

૪. **અન્યમનસ્કતા** [દ. બા.]

Absolute, ૧. નિરપેક્ષ [મ. ન.]

ચે. શા. ૬૨૪: **સાપેક્ષ** યોગ્યતા કરતાં નિરપેક્ષ યોગ્યતાને પારિતોષિક આપવાથી ઘણી થોડી અસર થાય છે.

૨. **નિર્વિકલ્પ** [ન. ભો.]

વ. ૨૦, ૨; આ આખા બ્રહ્માણ્ડમાં કશી પણ વસ્તુ a. નિર્વિકલ્પ નથી; relative **સવિકલ્પ** છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Absolute idealism, અજાતિવાદ [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૯૩. આ બધા પ્રશ્નોનો નિશ્ચય કરવાનું કામ ચેતનશાસ્ત્રમાં દર્શનનો જે અર્થ કરવામાં આવે છે તે અર્થ જોતાં આ શાસ્ત્રનું નથી; પણ **પરમાર્થશાસ્ત્રનું** છે. બાહ્યાર્થ છે, બાહ્યાર્થ કેવળ ચેતનવ્યાપારનું જ માનવાપણું-અધ્યાસ-છે, એ આદિ જે **બાહ્યાર્થવિજ્ઞાનવાદ**, અજાતિવાદ, અને કેવલ **બાહ્યાર્થવાદ**, તે એ શાસ્ત્રના અંગમાં સમાય છે.

Absolute government-monarchy, અશેષ-અમર્યાદિત-સત્તા. [દ.બા.]

The Absolute, સમસ્ત વસ્તુતત્ત્વ [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૯૮]

Absolutism, ૧. સમસ્તવિજ્ઞાનસત્તાવાદ, પરમાર્થસત્તાવાદ, સમષ્ટિસત્તાવાદ, અદ્વૈતવાદ [હી. વ્ર.]

સ. મી. (૧) પ્રસ્તાવના, ૩: મૂળ ગ્રંથકારે 'સત્ય'નું લક્ષણ, 'વસ્તુતત્ત્વનું જ્ઞાન તે સત્ય' આ પ્રમાણે બાંધ્યું છે; આથી સ્વાભાવિક રીતે આમાં ત્રણ પદાર્થોની મુખ્ય ચર્ચા પ્રાપ્ત થાય છે. એક વસ્તુતત્ત્વવિષયક, બીજી જ્ઞાનવિષયક, અને ત્રીજી સત્યના સ્વરૂપ અને પ્રામાણ્યવિષયક. આમાંથી પ્રથમ ચર્ચાને અંગે **સર્વાસ્તિત્વવાદ** (Realism), **બાહ્યાર્થાસ્તિત્વવાદ** (Objective Realism), અને **નાનાર્થવાદ** (Pluralism), વિજ્ઞાનવાદ (Idealism), સમસ્તવિજ્ઞાનસત્તાવાદ (A.) **સ્વસત્તાક** (Noumenal) **જ્ઞાનસત્તાક** (Subjective), **અજ્ઞાતસત્તાક** (Agnostic), ઈત્યાદિ વિષયક વાદચર્ચા જોવામાં આવશે. (૨) ૩૮: આ સમષ્ટિ વા પારમાર્થિક સત્તાવાદ વા સમસ્તવિજ્ઞાનવાદ એક અતિ પ્રૌઢ અને સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયામય વાદ છે.

Absolutist, પરમાર્થસત્તાવાદી, સમસ્તવિજ્ઞાનવાદી, અદ્વૈતવાદી [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૯૮.]

Absorbing, ૧. મનોવ્યાપી [ગો. મા.]

સ. ચં. ૧, ૨૪૮: પણ સર્વવ્યાપારરોધી ચિત્તવિકાર મનોવ્યાપી (A.) થઇ જવાથી તે વીશે વિચાર ન કર્યો.

૨. વિપ્લાવક [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૬૮: જ્યાં વિપ્લાવક અને વિશાલ મર્યાદાવાળી અનુકમ્પા જણાય છે, ત્યાં ઊર્મિયોગ્યતા વિદ્યમાન હોય છે.

Absorption, ૧. ચોષણ [ન. લ.]

ગુ. શા. ૨૫, ૨૪૩: ત્વચાચર્મનાં શરીરમાં ચાર કર્તવ્ય છે: ૧. પરિસ્વેદનરૂપે લોહીમાંથી બગડી ગએલા પદાર્થનો ઉત્સર્ગ (Exhalation) એટલે શરીરમાંથી તેને બહાર કાઢી નાખવો. ૨. શરીરના **ઉષ્ણતામાનનું** સમતોલન કરવું. ૩. બહારના પદાર્થોનું ચોષણ (*a.*) એટલે ચૂસીને શરીરમાં ગ્રહણ કરવું.

Abstinence, અયોગ [ચં. ન.]

સ. ૧૯, ૨૭૩: સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષ જાતિના સંબન્ધના શાસ્ત્રીય અભ્યાસીઓ એ પ્રશ્ન પૂછે છે કે કામવૃત્તિનો અતિયોગ (excess) જો પાપરૂપ હોય તો ત્હેનો અયોગ (*a.*) એ પણ શું પાપરૂપ નથી?

Abstract, ૧. અગોચર [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૩, ૧૪૧: પહેલે પગથીએ અવલોકનશક્તિને, બીજે તોલન તથા કલ્પનાશક્તિને અને ત્રીજે અગોચર તથા **સામાન્યકરણ** શકિતને (Abstraction and generalization) અનુસરતા પ્રશ્નો વિશેષે કરીને પૂછવા.

૨. અમૂર્ત [૨. મ.]

ક. સા. ૫૧૫: કવિતામાં અમૂર્ત (*a.*) વિચારોનું સ્થાન નથી, પણ કવિતામાં **મૂર્તિમન્ત** (Concrete) રૂપની રચના હોવી જોઇએ એમ કહેવાનું તાત્પર્ય ઉદાહરણોથી વધારે સ્પષ્ટ થશે.

૩. સંવિક્ત [મ. ૨.]

શિ. ઇ. ૧૭૩: સંવિકતના પહેલાં **સંહત** બતાવવું; વિષમની પહેલાં સરલ; અને આઘેનાંની પહેલાં પાસેનું.

૪. તાર્કિક [બ. ક.]

વ. ૧, ૯૮: માટે જ નવું અને શુદ્ધ પ્રારબ્ધ બાંધવું દરેકને શકય છે, તો એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તાર્કિક (*a.*) શકયતા પોતાના જીવનમાં સાચી પડે એ માટે મથવાની દરેક મનુષ્યની ફરજ પણ છે. (૧૯૨૬ નો ગુજરાતીનો દીવાળી અંક, પૃ. ૧૪ પણ જુઓ.)

૫. **કેવલ** [વિ. ધ્રુ.]

ધ્રુ. પ્ર. ૭૧, ૧૩૬: તમામ વિજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રો મનુષ્યના જીવનના નિત્યક્રમના અનુભવોના **સમવેત** (concrete) જ્ઞાનમાંથી ઉદ્‌ભવેલાં છે અને તેની કેવલ (A.) કલ્પનાઓ પરથી મનુષ્યજીવનમાં અનેક સુખ-સાધનોની શોધ થઇ રહે છે.

૬. **એકદેશી-લક્ષ્યી** [પ્રા. વિ.]

વીણા, ૧૯૨૭, (૧) ૧૭૯: દરેકે દરેક વિજ્ઞાન એકલક્ષ્યી (*a.*) હોય છે. (૨) ૧૮૬: ચિત્તશાસ્ત્રનું દૃષ્ટિબિંદુ આપણા અનુભવનું જ છે, અને એ રીતે એ શાસ્ત્ર સર્વદેશી છે, જ્યારે બીજાં બધાં શાસ્ત્રો બાહ્યદૃષ્ટિએ પોતાના વિષયનું નિરૂપણ કરતાં હોઇને એકદેશી (a.) છે.

૭. **નિર્વિશેષ** [આ. બા.]

વ. ૨૬, ૮૭: નિર્વિશેષ સામાન્ય (*a*) વિશેષ (concrete) ની અપેક્ષાએ દરિદ્ર છે.

Abstractness, એકદેશીયત્વ [પ્રા.વિ.]

વીણા, ૧૯૨૭, ૧૮૧: પછી આપણે જેમ જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ વિજ્ઞાન આપણા અનુભવ પાસે આવતું જાય છે. એનું એકદેશીયત્વ (*a.*) ઘટતું જાય છે અને વ્યકિત તરફ એટલે કે આપણા જીવન્ત અનુભવ તરફ ઢળે છે.

Abstract knowledge, ભાવનાજ્ઞાન [મ. ન. ચે. શા.]

Abstract notion, વસ્તુશૂન્ય વિકલ્પ [રા. વિ.]

પ્ર. ૧; ૮૧: સમાજ એ વસ્તુ છે. રૂઢિ એ વિચારની સગવડ માટે કરેલ 'વસ્તુશૂન્ય વિકલ્પ' a. n. છે.

Abstraction, ૧. (representation) **ભાવના** [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૨૧: કલ્પનાની મર્યાદા પાર પણ સામાન્ય જાય છે એમ જે કહ્યું તેનું ઉદાહરણ મોટા પરિમાણવાળા પદાર્થો અને તે પરિમાણની ભાવના બાંધવામાંથી મળી આવે છે.

(abstract thinking) **ભાવનાધિગમ** [મ. ન. ચે. શા.]

૩. **અમૂર્તવિચારણા** [ર. વા.]

સ. ૨૨, ૧૨૧: ભાષાના વિકાસ ઉપરથી તે પ્રજાની અવધારણાશક્તિ, અંતર્દૃષ્ટિ, કલ્પના, અમૂર્તવિચારણા (A.) **સામાન્યવિચારણા** (Generalisation) વગેરે કેટલાં ખીલ્યાં છે તે જણાય છે.

Abstractionist, અનાકારભક્ત [વિ.ક.]

કૌ. ૨, ૨, ૬: એ આખો જ પંડિતયુગ એટલે અનાકારભકતો 'એબ્સ્ટ્રેકશનીસ્ટસ'નો યુગ હતો.

Abstraction, ખંડગ્રહ [આ. બા.]

પહેલી પરિષદ્, "જોડણી," ૧૪: ખરી વાત એવી છે કે ભાષા એ નિર્જીવ પદાર્થ નથી અને તેથી અનેક શક્તિઓની અસર તળે એનો દેહ બંધાતો જાય છે, અને એ સર્વ શક્તિઓને માનવાથી જ યથાર્થ વસ્તુગ્રહણ થાય છે. એમાંથી એકનો જ અંગીકાર કરવો, વા સર્વત્ર એકને જ પ્રધાનસ્થાને સ્થાપવી, એ તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષામાં જેને '*a*'. (ખંડગ્રહ) કહે છે તે છે.

Absurd, અયુક્ત [ર. મ.]

હા. મં. ૬૧: પ્રો. બગસનના આ વિવેચનનો સાર એ છે કે હાસ્યરસમાં વર્ણવેલો અસંભવ પ્રથમ દૃષ્ટિએ અયુક્ત (a.) લાગે તો તે ભૂલ છે.

૨. **દુષ્ટ** [બ. ક.]

ક. શિ. ૩૩: ઉપલા બંને તર્ક દુષ્ટ (*a.*) અગર **દૂરાકષ્ટ** (far-fetched) અને ફેંકી દેવાના, એવી સામી દલીલ પણ થઇ શકે છે.

Absurdity, અયુક્તતા [ર. મ.]

હા. મં. ૩૦: ઈસપનીતિ, પંચતંત્ર, અમુક સ્વભાવનાં માણસોની કે અમુક જાતના રીવાજોની મૂર્ખાઇ ચિતરનાર વાર્તાઓ, અમુક પ્રકારના વિલક્ષણ પ્રસંગોનું પૃથક્કરણ કરી તેઓની અયુકતતા (a.) સૂચવનાર વર્ણનો: એ સહુમાં 'હ્યુમર'નો પ્રદેશ હોય છે.

Academic,-al, ૧. વિદ્યાવિષયક [મન.રવ.]

કૃ. ચ. ગવેષણ, ૧૧: બંકિમ બાબુએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રીકૃષ્ણનું ઐતિહાસિક જીવનચરિત્ર શોધવામાં વિદ્યાવિષયક (*a.*) હેતુ શિવાય અન્ય હેતુ એ ધ્યાનમાં રાખેલો કે હિંદની આધુનિક રાષ્ટ્રતા (modern nationalism) ઉત્પન્ન કરવામાં બહુ અંશે ઉપયોગી થાય એવાં તત્ત્વો, શ્રી કૃષ્ણના જીવન અને શિક્ષણમાં છે એમ બતાવી આપવું.

૨. સિદ્ધાન્તલક્ષી [ગ. લ.]

કૌ. ૧, ૧, ૧૫૫: આ પ્રશ્ન લાગે છે એવો નિરર્થક કે કેવળ સિદ્ધાન્તલક્ષી (એકેડેમીક) નથી.

Academy, ૧ સંગમ [પ્રાચીન–વિ. ક.]

કૌ. ૩. ૩. ૩: દક્ષિણમાં આર્યસંસ્કારનો સંદેશ વહનાર ઋષિવર અગસ્ત્ય જેના આદ્ય સંસ્થાપક હતા, એવી તે એકેડેમીઓ ('સંગમ્' શબ્દ તેને માટે વાપરતા, જે સંઘ ઉપરથી આવ્યો હોવાની એક કલ્પના છે;) પોતાના યુરોપી અનુગામીની માફક જ, શબ્દકોષ ને વ્યાકરણો રચાવી ભાષાની શુદ્ધિ અને સુસ્થતા જાળવવાનું પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય બનાવતી.

૨. પંડિતોની અભ્યાસશાળા, શાળા [ન. લા.]

સ. ન. ગ. (૧) ૪૦૩: એ ખટપટની સાથે તેણે આકેડેમી–પંડિતોની અભ્યાસશાળા સ્થાપી; (૨) ૨૪૮: **આરિસ્ટોટલ** સત્તર વર્ષની વયે પ્લેટોની આકેડેમી–શાળામાં દાખલ થયો.

૩. વિદ્વન્મંડળી [ન. ભો.]

પાંચમી પરિષદ્, ભાષણ, ૮: હાલ બંગાળામાં બંગપરિષદ્ છે તે સંસ્થાનું સ્વરૂપ કાંઈક જુદા પ્રકારનું છે; કાયમનાં સ્થાન, સભ્યવર્ગ, અધિકારીવર્ગ ઇત્યાદિથી બનેલી પાશ્ચાત્ય A. વિદ્વન્મંડળીના ધોરણે એ પરિષદ્ રચાયલી જણાય છે.

૪. સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-સભા [મ. હ.]

સ. મ. ૮૫: સન ૧૭૭૪ માં પ્રશિયાની ઍકૅડૅમી (સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-સભા) એ પોતાના વાર્ષિક ઇનામી નિબંધ માટે નીચેનો વિષય જાહેર કર્યો હતો...

૫. સંસદ્ [આ. બા.]

વ. ૨૯, ૧૨૧: હાલમાં એ બંને પ્રાન્તોમાં હિન્દી અને ઉર્દૂભાષાના વિકાસ અર્થે 'હિન્દુસ્તાની ઍકેડેમિ' યાને હિન્દી અને ઉર્દૂભાષાની સંસદ્ સ્થાપવામાં આવી છે.

૬. વિદ્યાધામ, ગુરૂકુળ [દ. બા.]

Accent, સ્વરોચ્ચાર, સ્વરભાર [ર. મ.]

(૧) ક. સા. ૨૭૮: ગુજરાતી ભાષામાં ઈંગ્રેજી જેવા સ્વરોચ્ચાર (*a.*) નથી; (૨) છઠ્ઠી પરિષદ, ભાષણ, ૧૫: ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારમાં સ્વરભાર (*a.*) ન હોવાથી ઈંગ્રેજી ભાષાના heroic metre (વીરરસોચિત છંદ) ની અનુકૂળતા ગુજરાતી ભાષામાં નથી.

૨. પ્રયત્ન [કે. હ.]

બીજી પરિષદ્, "પદ્ય રચનાના પ્રકાર," ૪૨: વેદવાણી હાલ આરોહ અવરોહાત્મક પ્રયત્ન (pitch *a.*) વાળી છે.

૩. સ્વરિતત્વ [અ. ફ.]

મ. કા. ઉપોદ્‌ઘાત, ૧૧૧: **અંગ્રેજી** ભાષાની પદ્યરચનામાં આ વાણીનું ડોલન-rhythm–લાવવા માટે દરેક શબ્દની એક એક વર્ણશ્રુતિ (syllable)ના સ્વરિતત્વ (*a.*) ઉપર આધાર રાખવો પડે છે.

૪. રૂપસૂચક આઘાત [મન.હરિ.]

વ. ૧૯, ૧૧૨: ત્યારે **અંગ્રેજીમાં** તે ભાષાના વિશિષ્ટ બંધારણાનુસાર શબ્દાંગ પર પડતા રૂપસૂચક આઘાત (*a.*) પ્રમાણે શબ્દાંગનું લઘુગુરૂત્વ નક્કી કરવામાં આવે છે; અને તે એટલે સુધી કે કેટલાક **એકાંગી શબ્દો** (monosyllables) તો લઘુ ગણવા હોય તો લઘુ પણ ગણાય છે અને ગુરૂ ગણવા હોય તો ગુરૂ પણ ગણાય છે.

૫. ભાર [દ. બા.]

Accidence, પદવિચાર [ક. પ્રા. બૃ. વ્યા. પ્રસ્તાવના, ૭]

Accident, ૧. ઉપાધિ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૩૯: જે ધર્મ પણ ન હોય અને અસાધારણ ધર્મ પણ ન હોય, શબ્દની જાતિશક્તિમાં પણ ન હોય તેમ તે **ઉપરથી** ઉપજતો પણ ન હોય તે ઉપાધિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. આકસ્મિક ધર્મ [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૧૩૧: સોનાનો પીળો રંગ આપણે સ્વાભાવિક માન્યો અને કોઇ ગાયનો રંગ પીળો હોય તો તેને આપણે આકસ્મિક કહીશું તેનું કારણ એ છે કે રસાયનિક પદાર્થોનાં તત્ત્વોનો રંગ કોઈ જગાએ ફરી ગયો હોય એવું આપણે જોયું નથી તેથી તેવા પદાર્થોના રંગને બુદ્ધિ આવશ્યક ધર્મ તરીકે ગ્રહણ કરે છે પણ પ્રાણીઓના રંગો વારંવાર ફરતા જોયા છે માટે બુદ્ધિ તેને આવશ્યક તરીકે ગ્રહણ કરતી નથી. માટે કાળો રંગ એ કાગડાનો આકસ્મિક ધર્મ છે.

૩. અનાવશ્યક ગુણ [મ. ર.]

અ. ન્યા: જે ગુણો વગર વસ્તુને ચાલે એમ આપણને લાગે તેને આપણે અનાવશ્યક ગુણ કહીએ છીએ. એવા ગુણોમાં કેટલાએક સર્વકાલિક અને કેટલાએક અલ્પકાલિક હોય છે, કૃષ્ણતા એ કાગડાઓનો **સર્વકાલિક** પણ **અનાવશ્યક ગુણ** છે, વળેલાં શીંગડાં એ ગાયોનો **અલ્પકાલિક ગુણ** છે.

૪. નિમિત્ત [દ. બા.]

Inseparable accident, ૧. નિયત ઉપાધિ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૪૦: સુવર્ણ કાલીફોર્નીઆમાં મળે છે એ **અનિયત ઉપાધિનું** વિધાન થયું; કેમકે કાલીફોર્નીઆને બદલે ગમે ત્યાં સુવર્ણ મળે તેથી સુવર્ણના સુવર્ણત્વમાં કાંઇ ફેર પડવાનો નથી. નિયત ઉપાધિનાં ઉદાહરણમાં કેટલાંક જનાવરોના રંગ જે કદાપિ કહીં પણ જુદા નથી એમ ધારવામાં આવે છે તેનું વિધાન બતાવવામાં આવે છે; હંસ ધોળા છે, કાગડા કાળા છે, ઇત્યાદિ.

૨ નિત્ય આકસ્મિક ધર્મ [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૪૨: આકસ્મિક ધર્મોના નિત્ય અને અનિત્ય એવા બે ભાગો છે. જે ધર્મ આકસ્મિક હોવા છતાં પદના સ્વભાવધર્મો સાથે નિત્ય જોડાએલો માલુમ પડે તે નિત્ય અને કોઈક જ વાર જોડાએલો માલુમ પડે તે અનિત્ય.

૩. સર્વકાલિક અનાવશ્યક ગુણ [મ. ર. જુઓ Accident ૩.]

Separable Accident, ૧. અનિયત ઉપાધિ [મ. ન.]

૨. અનિત્ય આકસ્મિક ધર્મ [રા.વિ.]

૩. અલ્પકાલિક અનાવશ્યક ગુણ [મ. ર.]

Accidental, ઔપાધિક [મ. ન.]

ચૈ. શા: ૩૮૩: અવલોકનથી ભેગાં કરેલાં દૃષ્ટાન્તોને પણ બાળક વધારે લક્ષી તપાસે છે, અને ખરા વસ્તુગત સાધર્મ્યને માત્ર ઔપાધિક સાધર્મ્યથી જુદું પાડવા યત્ન કરે છે.

Accuracy, ૧. સુરેખતા [મ. ન.]

ચૈ. શા. ૨૦૮: સ્પષ્ટ કલ્પન થઇ શકે તે પૂર્વે સંસ્કારમાં અમુક પ્રકારની સ્પષ્ટતા અને સુરેખતા જોઇએ.

૨. અનશુદ્ધિ

ત્રીજી પરિષદ્, ૧૪૫: શાસ્ત્રીય અનશુદ્ધિ અને ચોકસાઈ (scientific accuracy and precision) તે શું એનો જેઓને ખયાલ છે, તે આ પ્રકરણોમાંની ભૂલોથી ચકિત થશે નહીં.

Acoustics, નાદશાસ્ત્ર [મ. ન.]

સુ. ગ. ૬૭૯: નાદશાસ્ત્ર (*a.*) નો જે અર્વાચીન શોધ છે તેનો ઉદ્ભવ પણ એક ચમચા જેવા ધાતુના પદાર્થના રણકારાના અધ્યયનમાંથી થયો છે.

Acquired, પ્રાપ્ત [આ. બા.]

વ. ૧૨, ૧૮૧: સહજ (inherited) ગુણો સંતતિમાં સંક્રાન્ત થાય છે, તેમ જ પ્રાપ્ત (*a.*) ગુણો પણ થાય છે.

૨. સંપાદિત [ન. ભો.]

વ. ૨૩, ૯૬: અલબત્ત જેમ કારી, કોકો, વગેરે પદાર્થને Acqired taste સંપાદિત **રસશકિત**ની અપેક્ષા છે, તેમ આ પ્રકારની યમકયોજનાને માટે પણ સંપાદિત **રસશક્તિ** જોઇશે ખરી.

Actability, તખ્તા-લાયકી [બ. ક.]

ઉ. જુ. ૧૮૧: તેમાં વિશેષમાં તખ્તાલાયકી (*a.* નો અફલાતૂની ગુણ પણ આણવા મથ્યો છું ખરો.

Active, ૧. ચંચલ [મ. ન.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ના. પ્ર. ૩: પોષક શક્તિ **સ્થિર** (Passive) છે ને ઉત્પાદકશક્તિ ચંચલ (A.) છે.

૨. **કાર્યસાધક, સબલ, સવ્યાપાર** [મ. ન.]

ચે. શા. (૧) ૫૪૧: આટલે સુધી તો આપણે ઇચ્છાના મૂળભૂત સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો. આપણે હવે તેનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ જોવાનું છે. ઇચ્છાવ્યાપાર એટલે કે ઈચ્છાપૂર્વક કાર્યસાધક પ્રવૃત્તિ તે તેનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ છે. (૨) ૫૪૦: પ્રબલ ઊર્મિવિક્ષોભની યોગ્યતા એ, **સબલ ચંચલતાનું** પૂર્વરૂપ છે; (૩) ૫૩૩: ઇચ્છાવ્યાપાર કરતી વખતે મન સવ્યાપાર પ્રતાનતા પામે છે.

૩. **સચેષ્ટ** [ન. ભો. શૈવલિની, પુરસ્કરણ, ૩૯.]

૪. **સાચું** [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, **માગસર**, ૯૫: અત્યારે તો મુસ્લીમ ટોળું સામો (*a.* એક્ટિવ) જુલ્મ કરે છે, તો હિંદુ ટોળું **બેઠો** (passive પેસિવ) જુલ્મ કરી રહ્યું છે.

૫. **વિધાયક, તત્પર** [કે. હ. અ. નો.]

Active vigour સબલ ચંચલતા [મ. ન. જુઓ Active.]

Activity, ક્રિયાશક્તિ [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૨: કોઇ નાનું બાળક કોઇ ઊર્મિના આવેશમાં રમતું હોય, કોઇ બાળક શાન્તપણે વિચાર કરતું હોય, અને કોઈ અમુક રીતે પોતાની ક્રિયાશક્તિનો ઉપયોગ કરતું હોય, એ ત્રણેનાં કાર્ય સ્પષ્ટ રીતે જુદાં જ છે.

Adaptation, ૧. રસાનુસારી–દેશકાલાનુસારી–ભાષાન્તર [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૨. ૨૯૨: ભાષાંતર ત્રણ પ્રકારનાં છેઃ—શબ્દાનુસારી, અર્થાનુસારી, અને રસાનુસારી. રસાનુસારી ભાષાંતરમાં શ્રોતાના દેશકાલને અનુસરવાની પ્રથમ જરૂર છે, કેમકે નહિ તો રસને સ્થળે વિરસ કે કુરસ થઈ જાય. રસાનુસારી ન કહેવું હોય તો એને દેશકાલાનુસારી (A.) કહો, પણ એમ કર્યા સિવાય એક દેશનું કે એક કાલનું કાવ્ય બીજા દેશકાલના લોકને કદી પણ ધારેલો રસ આપી શકશે નહિ.

૨. **રૂપાંતર** [ગો. મા.]

ન. જી. ૪૪: ભાષાંતર કરો, અથવા ભટના ભોપાળા જેવું રૂપાંતર (*a.*) કરો, તે સર્વેમાં મૂળ લેખોનો આત્મા આવવો જોઇએ.

૩. **પ્રતિકૃતિ** [ર. મ.]

વ. ૯, ૧૯૦: એને પરિણામે ઇંગ્રેજી નવલકથાઓનાં ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર થયાં પ્રતિકૃતિઓ (*a.* s) થઇ...

૪. **અનુવાદ** [ર. વા.]

નિ. ૧૦૧: કેટલીક વખત એ ત્રણ વાતોનો ખીચડો કરી નવી વાત ઉભી કરાય છે, અને ભાષાન્તર કે અનુવાદ (*a.*) કર્યું હોય તે છતાં તે ન કબુલ કરવાની ગુજરાતના લેખકોને કુટેવ પડી ગયેલ હોવાથી એ બધી વાર્તાઓ સ્વતંત્ર કૃતિઓ જ લેખાય.

૫. **સંયોજન.** [ચં. ન.]

૬. **અનુકૃતિ, ભાવાનુવાદ** [દ.બા.]

પ્ર. ૨, ૧૯૦: ભાવાનુવાદ (*a.*) નો સવાલ જરા અટપટો છે.

Address, ૧. મંગળાચરણ [ર. મ.]

હા. મં. ૯૩: સને ૧૮૧૨ માં લન્ડનમાં 'ડ્રુરીલેન થીએટર' નામે નાટકગૃહનું વાસ્તુ કરવાનું હતું ત્યારે એ સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકોએ જાહેરખબર છપાવી હતી કે એ પ્રસંગે વાંચવા માટે સહુથી સારું 'એડ્રેસ' (મંગળાચરણ) લખી મોકલનારને ઇનામ આપવામાં આવશે.

Æsthetics, ૧. સૌન્દર્યશાસ્ત્ર, સૌન્દર્યચર્ચા [મ. ન. ચે. શા. ૧૭ જુઓ Legislation.]

૨. **રસશાસ્ત્ર** [ર. મ. છઠ્ઠી પરિષદ્, ભાષણ, ૧૨]

૩. **આનન્દમીમાંસા** [ગૂ.વિ.વિ.૧૦૪]

૪. **સૌન્દર્યવિજ્ઞાન** [મ. છ. જુઓ. Psychology.]

૫. **કલાશાસ્ત્ર** [ન. દે.]

હિ. ત. ઇ. પૂ. ૧૪૮: ત્યારથી તે બૌદ્ધદર્શન તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ અટકી ન રહ્યું, પરંતુ નીતિશાસ્ત્ર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(Ethics) કલાશાસ્ત્ર (A.)અને ન્યાય(Logic) એ પ્રદેશો ઉપર પ્રકાશો નાખવા લાગ્યું.

૬. **કલાફિલસુફી** [બ. ક.]

" **સરસ્વતીચંદ્રમાં સ્ત્રીરત્નો**": યૂરપીય કલા-ફિલસુફી (A ઈસ્થેટિક્સ) માં વાસ્તવિક કૃતિઓ તરફ પક્ષપાત છે.

૭. **સુરુચિશાસ્ત્ર** [બ. ક.]

નાગાનન્દનો પ્રવેશકઃ કિન્તુ નાટયશાસ્ત્રે નિષિદ્ધ ગણેલું અને આપણને જરા વિચાર કરતાંજ સમજાય કે જોતામાં ચિતરી ચ્હડે એવું દશ્ય ગરુડની ચાંચ વડે ઘવાયલો, લોહી-લુવાણ, મરણતોલ, નાયક, જે રંગભૂમિ ઉપર જ મરી જાય છે અને પાછો ગૌરીના ચમત્કાર વડે સજીવન થાય છે, એવું દશ્ય કોઈ પણ સુરુચિશાસ્ત્ર (*a.*) ને અભિમત કે સહ્ય કે અનિંદ્ય હોય જ નહિ.

૮. **સૌભાગ્ય—લાલિત્ય—મીમાંસા** [દ. બા.]

Æsthetic, ૧. **કલોપકારક** [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૦૦: કલોપકારક વેગને વિવિધ પ્રકારના કાર્યરૂપે પરિણમાવવામાંથી જુદી જુદી **સાહિત્યકલાઓનો** ઉદ્‌ભવ અને વિકાસ થયલો છે.

૨. **રસલક્ષી** [ન. ભો.]

વ. ૧૮, ૩: જીવનની ભાવનાઓમાં મુખ્ય બે હેમણે બતાવીઃ (૧) culture **સંસ્કાર** અને Social efficiency–સામાજિક કર્તવ્યમાં સામર્થ્ય. પ્રથમ ભાવનાના ત્રણ વિભાગ એઓએ પાડયા. (*a*) Intellectual **બુદ્ધિલક્ષિણી ભાવના,** (*b*) A. રસલક્ષિણી ભાવના અને (*c*) Moral and Religious ધર્મલક્ષિણી ભાવના.

Æsthetic ideal, રસલક્ષિણી ભાવના [ન. ભો. સદર.]

Æsthetic motor, વેદનાકર્મ [કે. હ. અ. નોં.]

Æsthetic reason, કલાદષ્ટિ [બ.ક.]

સા. જી. પ્રવેશક, ૩૪૭: લાક્ષણિક લક્ષણ-દષ્ટિ તે ડીડકિટવ કે ડાયાલેકિટકલ રીઝન (deductinc or dialectical Reason) એ ઉપર કહેવાઇ ગયું છે. આ ઉપરાંત પાશ્ચાત્ય ફીલસુફીમાં કલાદષ્ટિ (ઇસ્થેટિક રીઝન A. R.) અને **લક્ષ્યદષ્ટિ** (પ્રેકિટકલ રીઝન Practical Reason) ગણવામાં આવે છે.

Æsthetic sentiment, ૧. **રસૈકાયની વૃત્તિ.** [કે. હ. અ. નોં.]

૨. **સૌન્દર્યાભિરુચિ** [મરાઠી, વા.ગો. આપ્ટે]

સૌન્દર્ય અને લલિતકળા, ૪૮: સૌન્દર્યાભિ-રુચિ A. S.—એ એક સ્વતંત્ર વૃત્તિ છે.

Affect,(*psycho-ana.*)**ઊર્મિ,અનુભૂતિ** [ભૂ. ગો.]

Affiliated, માન્ય [ગૂ. વિ.]

વિ. ૧: માન્ય એટલે **વિદ્યાપીઠે** સ્વીકારેલું.

Affiliating, સંબંધક [વિ. ક.]

કૌ. ૨, ૩, ૨૩૫: **મહારાષ્ટ્ર** યુનીવર્સીટી (સંબંધક અને પરીક્ષક) પુનામાં **મરાઠી** માધ્યમ સાથે કાઢવાનો ઠરાવ **નાશીકમાં** જાહેર સભાએ કર્યો.

૨. **સંયોજક, અનેકસંસર્ગી** [જ.ભ. દૂરકાળ]

થોડાંક છુટાં ફૂલ,૯૧: બે પ્રકારની વિદ્યાપીઠ-માંથી કેવા પ્રકારની વિદ્યાપીઠ આપણે જોઇએઃ અનેક શહેરની કોલેજોને સાંધતી, સંરક્ષતી, ને તેની સમીક્ષા કરતી સંયોજક (એફિલિયેટીંગ) અનેકસંસર્ગી યુનિવર્સિટી કે એક કેન્દ્રમાં બંધાઇ તેને જ સંપૂર્ણતાએ વિકસાવી ત્યાં જ વિરાજતી **એકસ્થાની** (યુનિટરી) યુનિવર્સિટી ?

Affirmative, ૧. **વિધિરૂપ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૯૫: આગ્રહના વિધિરૂપનું (અમુક કરવું) આપણે અવલોકન કર્યું તે જ પ્રકારે તેના **નિષેધરૂપનું** (અમુક ન કરવું) પણ અવલોકન કરીએ.

૨. **ભાવદર્શક** [હ. વ.]

મા. શા. ૯૬: આ ઉપરથી જણાશે કે કોઇ પણ વિષયમાં અર્થસૂચનની પ્રતીતિ ભાવદર્શક (*a.*) નહિ પરન્તુ **અભાવ-દર્શક** (negative) છે અર્થાત્ તે વિષયની કિરણમાળાના વિચારો વચ્ચે વિરોધનો અભાવ તે જ તે પ્રતીતિનું કારણ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Affirmative proposition,-૧. **વિધિમુખ નિર્દેશ, વિધિનિર્દેશ** [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૪]

૨. **વિધિવાક્ય** [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૪, ૭૫: સંયોજક સાથે નકાર જોડાયલો હોય કે ન જોડાયલો હોય, જો જોડાયલો હોય તો વાક્ય **નિષેધવાક્ય** અને ન જોડાયલો હોય તો વિધિવાક્ય કહેવાય છે.

૩. **ભાવાત્મક-અસ્તિરૂપ-અસ્તિવાચી-વાક્ય** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૯૩: જેમાં ભાવરૂપ કથન હોય તે ભાવાત્મક અને અભાવરૂપ કથન હોય તે **અભાવાત્મક**. આ વાક્યોને આપણે અસ્તિરૂપ અને **નાસ્તિરૂપ** અથવા અસ્તિવાચી અને **નાસ્તિવાચી** પણ કહી શકીએ.

૪. **અસ્તિવાક્ય** [બ.ક.]

યુ. આસો, ૧૯૮૦,૪૧: એક ને એક વિષય અસ્તિવાક્યે (affirmation) તેમ નાસ્તિવાક્યે (negation) ઉચ્ચારી શકાય છે.

૫. **અસ્તિત્વવાચક નિર્દેશ** [મ. ર. અ. ન્યા.]

Affirmation, ૧. **વિધિ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૬૧: **નિષેધ** પૂર્વે વિધિ હોવો જોઇએ. " વરસાદ આવવાનો નથી " એમ કહેવાથી એવું નીકળે છે કે એથી ઉલટું વચન " વરસાદ આવવાનો છે " કોઈએ કહેલું છે અથવા કોઈ રીતે મનમાં આવેલું છે.

૨. **પ્રતિજ્ઞા** [મ. ર. અ. ન્યા. જુઓ Negation.]

૩. **વિધાન** [દ. બા.]

Agenda, કાર્યક્રમ [અજ્ઞાત]

૨ **કાર્યસૂચિ, કાર્યાનુક્રમ** [દ. બા.]

Agglutinative (Language), **સંલગ્નાવસ્થાવિશિષ્ટ** [ન. ભો.]

મ. સુ. ૧, ૫૧૦: ભાષાઓના ચાર પ્રકારના વિકાસક્રમ રા. બ. રમણભાઇયે બીમ્સના પુસ્તકને આધારે ગણાવ્યા છે, ત્હેમાંના પ્રથમના બે Syntactical (અન્વયાધાર) અને *a.* (સંલગ્નાવસ્થાવિશિષ્ટ)-આપણે સાક્ષાત્ ઉપયોગના નથી તે છોડી દઈશું........

૨. **સમાસાત્મિકા, સંયોગાત્મિકા** [ક. પ્રા.]

બૃ. વ્યા. ૧૨: જુઓ Inflectional.

Aggressiveness, આભયોગ [વ.ઑ.]

વ. ૧. ૨૧૬: પરિણામ એ આવે છે કે મનુષ્ય પશુપક્ષીના માંસનું ભક્ષણ કરે છે એટલું જ નહિ પણ એક બીજાને પોતાના સુખ અને ભોગનું સાધન કરે છે. આને પશ્ચિમની ભાષામાં રાજકીય અને આર્થિક 'કૉમ્પિટિશન'-હરિફાઇ, અભિયોગ (*a.*)કહે છે.

Agitation, ૧ **વિક્ષોભ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૬૫: ઊર્મિક્ષોભથી કલ્પનાચિત્રો ઘણાં તાદૃશ થાય છે. અને તે વિક્ષોભના પ્રમાણમાં કલ્પનાચિત્રોના ક્રમનું નિર્માણ થાય છે.

૨. **પ્રક્ષોભણ** [વ. ઓ.]

વ. ૬, ૫૧: 'બંગભંગ' સ્હામે બંગાલીઓએ કરેલા પ્રક્ષોભણ (a.)ની પ્રશંસા કરી.

૩. **સંચલન** [ન. ભો.]

ત્રીજી પરિષદ્ ક ૧: આ બેમાંથી એક ઉદ્દેશ આ નવીન સંચલનનો સંભવી શકે છે.

૪. **ચળવળ** [અજ્ઞાત.]

૫. **ઉત્તેજના, હીલચાલ** [દ. બા.]

Agitator, ચળવળીઓ [મો. ક. સ. ઇં. ૨, ૧૯: કેટલાક ચળવળીઆઓ (એજીટેટર) ગરીબ હિન્દીઓને ઉશ્કેરે છે, અને ગરીબ લોકોમાં તેઓનું જોર હશે તો તે ખુવાર થશે.

Agnostic, ૧. **અજ્ઞેયવાદી** [અજ્ઞાત]

૨. **અજ્ઞાતસત્તાક** [હી. વ્ર.]

સ. મી. જુઓ Absolutism.

Agnosticism, ૧. **અજ્ઞેયવાદ** [મ. ન.]

સુ. ગ. ૧૧૦: જડવાદાનુસારી પરિણામવાદવાળા જીવ અને જ્ઞાનનો ખુલાસો કરવા માટે વળી એક તત્ત્વદર્શન પણ સ્વીકારવા લાગ્યા. અને આપણી પાઠશાળામાંથી તાજેતાજા બહાર આવેલા જુવાનો જેના નામથી મોહ પામે છે તે હર્બર્ટ સ્પેન્સરે ઉઠાવેલા તત્ત્વનો તેમણે સ્વીકાર કરવા માંડ્યો છે. જે વાતનો ખુલાસો થતો નથી તેને ' અજ્ઞાત ' કે ' અજ્ઞેય ' એવું નામ આપી, તે 'અજ્ઞેય'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને ઈશ્વર તુલ્ય માની, સૃષ્ટિનું નિદાન માની પોતાના અજ્ઞાનની પૂજા કરવી એ જ એ તત્ત્વજ્ઞાનનો સાર છે...પોતાના વાદને 'અજ્ઞેયવાદ' એવું નામ આપે છે.

૨. **અજ્ઞાનવાદ** [ન. ભો.]

મ. મુ. ૧, ૩૫૨, અને સ્મ. મુ. ૧૫૩: હેમના ધાર્મિક વિકાસનો ક્રમ: અજ્ઞાનવાદ [agnostic] ની સમીપ, પછી સહસા theistic (**એકેશ્વરવાદ**), પછી **સ્વીડન**-બોર્ગના સિદ્ધાન્તો દ્વારા **ક્રિશ્ચન** ધર્મ, પછી વળી **આર્યસમાજ**...

૩. **અજ્ઞેયતા–અજ્ઞાતતા–વાદ** [હી.વ્ર. સ. મી. ૧૯૮]

Agoraphobia, (*psycho-ana.*) **અ-પાવરણભીતિ** [ભૂ. ગો.]

Aided, આશ્રિત [આ. બા.]

વ. ૫, ૨૦૯: ઘણે ભાગે ખાનગી વ્યવસ્થાવાળી સંસ્થાઓ 'આશ્રિત' (a.) તરીકે ઓળખાય છે.

Air-tight, ૧ **વાતાગમ્ય** [મ. રૂ.]

ચે. દ્વા. ચ. ૧૧૨: દાંડાને વાતાગમ્ય કરવા માટે પહેલાં પાણી લગાડતા હતા, તેને બદલે હમણાં તેને લીસું કરવાને એણે મીણ અને ચરબી લગાડી.

Album, ચિત્રપોથી [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૯૭: નવાં નવાં રમકડાં રૂપે કે નવી ચિત્રપોથીઓ રૂપે બાળકને ઘણીક સારી વસ્તુઓ આપી શકાય એમ છે.

૨. **ચિત્રસંગ્રહ** [ગ. વિ.]

પ્ર, ૧, ૨૯૭: આવી જાતનો ચિત્રસંગ્રહ 'મોડર્ન રિવ્યુ' વાળાઓ બહાર પાડે છે.

All

All-engrossing, સર્વગ્રાહી [મ. ન. ચે. શા.]

All-subduing- સર્વંકશ [મ. ન.]

ચે. શા. ૬૦૧: બાળકની વૃત્તિઓ **પ્રોદ્ધત** અને સ્વકાળે સર્વંકશ હોય છે.

Allegory, ૧. **દૃષ્ટાંતરૂપક** [ન. લા.]

ન. ક. ૮૯૪: અંગ્રેજીમાં દૃષ્ટાંતરૂપકને (A.) કેટલાક ગ્રંથકારો (extended metaphor) રૂપકમાં મૂકે છે ને કેટલાક એને જુદો જ અલંકાર ગણે છે.

૨. **રૂપકગ્રંથિ, મહારૂપક** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૨,૨૪૦; રૂપકગ્રંથિ અથવા મહારૂપક એ શબ્દ જ અમારી તર્ફનો નવો છે.

૩. **રૂપકમય દૃષ્ટાંત** [ર. મ.]

ક. સા. ૪૮૨: ઈન્દ્રનાં સહસ્ર ચક્ષુની કલ્પના, **રાવણનાં** દસ મુખની કલ્પના, ફિરસ્તાઓની પાંખની કલ્પના, આ સર્વમાં રૂપકમય દૃષ્ટાંત (A.)થી અમુક ભાવ દર્શાવવાની જે પદ્ધતિ છે તે કૃત્રિમતાભરેલી છે.

૪. **રૂપક** [ર. મ.]

વ. ૮, ૧૮૧: સમસ્ત નાટક નીતિબોધક અને તત્ત્વની મૂર્તિઓરૂપ પાત્રોવાળું રૂપક (*a.*) છે.

૫. **અન્યોક્તિ** [ન. ભો.]

સ્મ. મુ. ૭૯: 'વનચરનો વિવાહ' નામના લેખમાં વાનરવર્ગમાં લગ્ન વિશેનું વૃત્તાન્ત વર્ણન કરનારી A. (અન્યોક્તિ) વાળા રમૂજી લેખમાં હાસ્યકટાક્ષમય રસવૃત્તિ ઊભરાવનારા નવલરામની છબી અત્યારે પ્રત્યક્ષ જોઉં છું.

૬. **રૂપકમાલા** [બ. ક.]

લિ. ૧૩૩: એ ઓઠાં, એ ટૂંકા **દૃષ્ટાંત** (parable પેરેબલ્) અને લાંબી રૂપકમાલાઓ (*a.* એલિગરી) વડે જ વક્તવ્ય વદી શકાય એમ છે.

Alma Mater, ૧.**વિદ્યાસ્થાન** [આ બા.]

વ. ૧૮, ૪૫૬: વળી **શંકરાચાર્યાદિકનું** જન્મસ્થાન બલ્કે અર્ધું વિદ્યાસ્થાન (*a. m.*) કદાચ **દ્રવિડદેશ**, પણ એમનું પરીક્ષાસ્થાન (Examination Hall) નો કાશીમાં જ.

૨. **સાવિત્રી માતા** (**મનુસ્મૃતિ**), **જ્ઞાનમાતા** [દ. બા.]

Altruism, ૧. **સર્વભાવ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૯૯: સ્વાર્થ અને સ્વકર્તવ્ય, **અહંભાવ**, અને **સર્વભાવ**, એમના વિરોધમાંથી જ સ્વસંયમની કળાના રહસ્યોપદેશ અધિગત થાય છે.

૨. **પરોપકારવૃત્તિ** [ઉ. કે.]

વ, ૪, ૧૮૪: ક્રિશ્ચિયન સુધારામાં જે પરો-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પકારવૃત્તિ (*a.*) કિડને ઓગણીસે વર્ષથી જગત્‌માં સામ્રાજ્ય ભોગવતી જણાય છે તે આપણને તો બહુ જ નૂજ જણાય છે.

૩. **શુદ્ધ પરાર્થ** [બ. ક.]

ઈ. દિ. ૪૪: આને શુદ્ધ પરાર્થ (*a.*) કહો કે **દૂરઅંદેશ સ્વાર્થ** (enlightened egoism) કહો, બંનેની સરવાળે એકતા છે.

૪. **પરાર્થ, સ્વસુખનિરભિલાષ** [દ. બા.]

Altruistic, સ્વપરભાવરૂપ [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૫૬: મિ. સ્પેન્સરના વચનથી બોલીએ તો આ (સ્તુતિપ્રિયતાની] વૃત્તિ સ્વપરભાવરૂપ છે; એથકી બાળકનો પર સાથે સંબંધ થાય છે; અને શુદ્ધ પરમાર્થ-વૃત્તિનો બીજારોપ થાય છે.

Amateur, ૧. જ્ઞાનકૌતુકી [ન. દે.]

વ. ૧૦, ૧૧૮: બ્રહ્માત્માભેદની જિજ્ઞાસા જેમનામાં તીવ્ર વેગથી ઉદય થઇ છે તેમને જ શ્રીશંકરે બ્રહ્મવિદ્યાના ઉત્તમાધિકારી માન્યા છે, અને તેમને જ મુમુક્ષુ સંજ્ઞા આપી છે, બીજાઓને તેઓ માત્ર જ્ઞાનકૌતુકી (*a.*)જ માને છે.

૨. **રસિક પુરુષ** [મો. પા.]

વ. ૧૯, ૨૫૩: એ પ્રસ્તાવનાના આરંભમાં રસિક પુરૂષ (*a*), તત્ત્વચિંતક (philosopher) અને વિવેચક (critic) એ ત્રણનો ભેદ ગ્રંથકારે દર્શાવ્યો છે.

૩. **શોખિન, શોખપ્રેરિત** (વ્યક્તિ) [બ. ક.];

ગાંડિવ,દિવાળી ૧૯૮૨,૧૯:હાઈસ્કુલોમાં અને કોલેજોમાં અને અન્ય સ્નેહસંમેલનોમાં નાટકો ભજવાવા લાગ્યાં છે. આ નાટકો શોખપ્રેરિત (A.) કિશોરો અને યુવાનો ભજવે છે.

Amateur actors, સ્વયંનટ[બાબુરાવ ગણપતરામ ઠાકોર].

પ્ર. ૨. ૩૪૯: એ ત્રણ સંસ્થાઓ સ્વયં-નટો (a. a.s.) ની મદદથી ખાસ નવા લખાયલાં નાટકો ભજવતી.

Ambiguity, દ્વ્યર્થત્વ [મ. ન.]

ચે.શા.૩૮૯: પરામર્શમાં જે ઘણા દોષ સંભવે છે તેમાંનો મુખ્ય તો શબ્દોના દ્વ્યર્થત્વમાંથી જ ઉપજી આવે છે.

Ambivalence, (*psycho-ana*) **વિરૂદ્ધોર્મિમયતા, દ્વિભાવ** [ભૂ.ગો.]

Amnesia, (*psycho-ana*) ૧. **સ્મૃતિભ્રંશ** [ભૂ. ગો].

Amphi-theatre, ૧. **રમતશાળા** [ક. મા.].

ગુ.૧૯૮૩, ચૈત્ર, ૮૯: ત્યાંથી અમે એમ્ફીથીએટર (રમતશાળા) જોવા ગયા.

Ampliative, વિસ્તૃત (વાક્ય) [ક.પ્રા.]

ગુ.શા. ૪૪, ૮૩: છેલ્લા બે પ્રકારનાં વિધેયમાં ઉદ્દેશ્ય કરતાં વિધેયથી જુદું જ્ઞાન મળે છે, ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય પર્યાય શબ્દ નથી. જેમકે 'એક ત્રિકોણની બાજુઓ ત્રણ ફૂટ લાંબી છે' એ વાક્યમાં વિધેય ઉદ્દેશ્યનો પર્યાય નથી, પણ વિશેષ અર્થવાચક છે. આવાં વાક્ય વિસ્તૃત વાક્ય (*a*). કહેવાય છે.

Anachronism, ૧.કાળવ્યુત્ક્રમ [ન.લ.]

ન. ૭, ૭૫: સરકારી મદદ માગશો તો લોકનો મ્હોટો સમુદાય સામો થશે અને કેટલાકને તો એવી મદદ કાળવ્યુત્ક્રમ (*a.*)જેવી જ લાગશે. કારણ એ સ્વતંત્ર સ્વરાજ્યના સમયમાં ખાનગી કુટુંબમાં જ એ સ્વતંત્રતામાં સરકારને હાથ ઘાલવાનું કહિયે તો પોતાના જ પગ ઉપર કહોવાડા મારવાનું થશે.

૨. **કાળદોષ** [ન. લ.]

ન.ગ્રં.૨.૧૬૦:આવો ગુણ હોવાને લીધે જ અમે એમાં કાળદોષ થઈ ગયો છે તે સમન્વવવાને માટે ઉપર કાંઇ મહેનત લીધી છે.

૩. **કાળવિરોધ** [ન. ભો.]

પ્રે.ના.૪૪: એ ખરું છે કે સંવરણના સમયના વૃત્તાન્તમાં મહારાષ્ટ્રને વિશે પાગ કને બોલાવે છે તે કાળવિરોધ (*a.*) છે.

૪. **ઇતિહાસવિરોધ** [ચં. ન.]

સ.૧૯: જુલાઇ:રા. ન્હાનાલાલે કરેલી કાળની પસંદગી ત્હેમને ઈતિહાસવિરોધના અપરાધી બનાવે છે.

૫. **અનૈતિહાસિકતાદોષ** [બ. ક.]

કા. મા.૩૨૭: આ કાવ્ય હું કોઇ કાળે પણ પૂરું કરી શકીશ, તો એ વસ્તુનું જે **નિર્વહણ** એમાં આવશે, તે કોઈ કલ્પે પણ નહીં એવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટા અનૈતિહાસિકતા દોષવાળુંજ, મ્હને ભય રહે છે કે, આવશે.

૬. કાલવિપર્યાસ [દ. બા.]

Anæsthesia, (*psycho-ana*) **સંવેદનાભાવ, સંવેદનાશક્તિ, સંવેદનાક્ષમતા** [ભૂ. ગો.]

Analogy ૧. **સાદૃશ્ય** [મ. ન.]

ચે.શા. ૩૭૭: નિગમન સર્વથી પે'લું મનમાં સ્ફુરેછે, અને અવયવ અથવા કારણ પછવાડેથી, એટલે કે નવા અને જૂના પ્રસંગના સાદૃશ્યના બળે કરીને સ્ફુરી આવે છે.

૨. **ઉપમાન** [રા. વિ.]

પ્ર.પ્ર. ૨૩૪:સાહચર્યવ્યાપ્તિઓમાં એક બીજા પ્રકારની વ્યાપ્તિઓનો સમાવેશ થાય છે, તેને આપણે ઉપમાનવ્યાપ્તિ કહીશું. આ વ્યાપ્તિમાં અનેક દાખલા લેવાના હોતા નથી પણ એક જ્ઞાત પદાર્થમાં જે અમુક અમુક ધર્મો છે તે બીજા અજ્ઞાત એટલે અધૂરા જાણેલા પદાર્થોમાંછે માટે જ્ઞાત પદાર્થના બાકીના ધર્મો અજ્ઞાત પદાર્થમાંછે એવું નિરૂપણ કરવાનું હોય છે. ઉપમાનનું લક્ષણ એવું અપાય છે કે સાધનના સાધર્મ્યથી સાધ્યનું સાધર્મ્ય સ્થાપવું તે.

Analogical, સાદૃશ્યાત્મક [બ. ક.]

ભ.૩૦: તેમ ઇંગ્રેજી બ્લૅન્ક વર્સ ઉપરથી જે સાદૃશ્યાત્મક (*a.* એનેલૉજિકલ) દલીલ ઉપર કરી છે, તેમાં પ્રયત્નના તત્ત્વને સ્પર્શ પણ કર્યો નથી.

૨. **સાદૃશ્યસંપન્ન** [દ. બા.]

Analytical ૧. **વ્યાકૃત** [કે. હ. બુ. પ્ર. ૧૮૯૨: ઑગસ્ટ]

૨. **વ્યસ્ત** [કે. હ.]

બીજી પરિષદ,૩: જેને analytical stage એટલે વ્યસ્ત દશા કહે છે તેમાં **અપભ્રંશ** ભાષાને પ્રવેશ કરતી આપણે જોઇએ છીયે.

૩. **પ્રત્યયલુપ્તા, વિભાગાત્મિકા** [ક. પ્રા.]

બૃ. વ્યા.૧૩: ભાષાના વિકાસક્રમમાં નિપાતો પ્રત્યયો તરીકે ઓળખાતા પણ નથી.આથી શબ્દ પ્રથમ ક્રમમાં હોય છે તેમ પ્રત્યયરહિત દેખાય છે અને પ્રત્યયની ગરજ સરવા નવીન, સાહાય્યકારક શબ્દ વાપરવા પડે છે. આ સ્થિતિને પ્રત્યયલુપ્તા કે વિભાગાત્મિકા કહી શકાય.

Analitic judjment વિકલ્પનિર્દેશ [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૫૭: ઉદ્દેશપદમાં કોઈ નવો ધર્મ ઉમેરનારા અને ઉદ્દેશપદનો સ્વગતધર્મ સ્પષ્ટ કરી બતાવનારા, એવા નિર્દેશો વચ્ચે નૈયાયિકો ભેદ માને છે. પ્રથમ પ્રકારના નિર્દેશોને **સંકલ્પનિર્દેશ** અથવા **વસ્તુનિર્દેશ** કહેવામાં આવે છે, બીજા પ્રકારના નિર્દેશોને વિકલ્પનિર્દેશ અથવા **શબ્દનિર્દેશ** કહેવામાં આવે છે.

Analitic proposition શબ્દનિર્દેશ [મ. ન. ન્યા શા. ૩૨.]

Anarchy ૧. **શાસનસંહાર** [મ. ર.]

શિ.ઇ.૫૩૯:**ગ્રીસ**ના સોફિસ્ટોના જેવો એક **લોકાનુચર**(demagogue) વર્ગ હાલ ઉત્પન્ન થયો છે,જેનો ઉદ્દેશ માત્ર લોકોને પ્રસન્ન કરવાનો, અને તેમને રુચે તેવા વિચારો પ્રસિદ્ધ અને પ્રસૃત કરવાનો છે. **સામાન્યસ્વામિત્વ, શાસનસંહાર** વગેરે બધા પ્રકારની મોટી જોખમદારીની હીલચાલો એ જ વર્ગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૨.**અરાજકતા** [૨. મ.]

વ. ૨, ૧૬૪: "રાજ જેમ ઓછું તે સારૂં" એવા અરાજકતા (*a.*) ના લક્ષ્ય તરફ પ્રજાનું ચિત્ત ઘસડાય છે.

૩. **શાસનાભાવ** [દ. બા.]

Anarchism સ્વૈરવાદ [વિ. કો. સં. ૫.]

Anarchist ૧. **અરાજક** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૯૪: સરકારે લો. **તિલક**ને બંગાળની અરાજક હીલચાલ સાથે સહાનુભૂતિ બતાવવાના આરોપસર છ વરસની સજા કરી **બ્રહ્મદેશ**માં મોકલી દીધા.

૨. **આઇનદ્રોહી** [બ. ક.]

વીણા, ૧૯૨૭, ૩૨-૧: એ સમય દરમિયાન જે નિરંકુશ આઇનદ્રોહી (*a.* એનાર્કિસ્ટ) પાકયા હતા, જેમણે નિર્દોષોનાં ખૂન પણ કર્યાં હતાં, તે દૌરાત્મ્ય ઉપજાવવાનો પોટલો આ ચોપડીને માથે આવે ખરો ?

Anatomy, ૧. **શરીરવિદ્યા** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૩, ૧૯૫: એ માટે તો માબાપે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તથા મહેતાજીએએ શરીરવિદ્યા (A.) તથા **અંગવિજ્ઞાન** (physiology) નાં કેટલાંક મૂળતત્ત્વોનો દાક્તરની યથાર્થતાની સાથે નહિ તો પણ સામાન્યપણે અભ્યાસ જ કરવો જોઈએ.

૨. શારીર [દુ. કે.]

ગુ. ૧૯૭૯, ૧૭૯: વૈદ્યોમાંથી જેની પરંપરા ઘણા કાળથી નીકળી ગઈ છે એવા શારીર (*a*)-નાં અને શસ્ત્રચિકિત્સાના શબ્દો તથા વાક્યો હજાર વર્ષ પહેલાંના ટીકાકારને એ સમજાયાં નહોતાં તો આજે તો કયાંથી સમજાય ?

Antecedent, ૧. **પૂર્વગામી, પૂર્વાંગ** [મ. ન.]

ચે.શા.૮૧: કોઇ પણ પ્રોત્સાહનથી જે પરિવર્ત બની આવે તેનું પ્રમાણ તત્પૂર્વગામી પ્રોત્સાહન સાથે તેની તુલના કરવાથી જ નહીં પણ ભૂતકાળમાં થઇ ગએલા અનેક સંસ્કાર સાથે તુલના કરવાથી પણ થઇ શકે.

૨. પૂર્વચર [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર.૧૬૮: ' સર્પદંશથી મોત નીપજે છે ' એ વ્યાપ્તિમાં સર્પદંશ એ પૂર્વચર છે.

Anthropology ૧. **માનુષશાસ્ત્ર** [મ. ન.]

૨. માનવશાસ્ત્ર [ર. વા.]

નિ. ૧૧: તેની અંદર સમાયલા માનવશાસ્ત્ર (*a*.), **નૃવંશવિદ્યા** (ethnology), માનસશાસ્ત્ર (psychology) **નીતિતત્ત્વચિંતન** (ethics) તે તત્ત્વચિંતન (philosophy) સંબંધી જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કરાવવા.

૩. માનવવંશશાસ્ત્ર [દ. બા.]

કા. લે. ૧,૨૦૦: હાલમાં યૂરોપમાં એન્થ્રોપોલોજી (A.) અથવા માનવવંશશાસ્ત્ર તરફ સંસ્કારી લોકોનું લક્ષ વધારે છે.

૪. મનુષ્યવિદ્યા [કા. છ.]

વ. ૨૫, ૩૩૩: વિભાગ " એચ " પ્રાચીન મનુષ્યવિદ્યા (એન્થ્રોપોલોજી)નો છે.

૫. માનતત્ત્વવિદ્યા [મા. પી.]

છઠ્ઠી પરિષદ, " નાગરોત્પત્તિ ",૭૨: માનવ-તત્ત્વવિદ્યા (A.)નુસાર શારીરિક (somotic) અને આવયવિક (morphological) ગુણો ઉપરથી નાગરો શક અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિના છે.

૬. મનુષ્યશાસ્ત્ર [આ.બા.જુઓ poltics]:

૭. માનવવિજ્ઞાન [કે. હ. અ.નોં.]

૮. નૃવંશવિદ્યા [દ. બા.]

Anthropometry, ૧. **માનવાંગપરિમિતિ** [મા.પી.]

છઠ્ઠી પરિષદ, "નાગરોત્પત્તિ" ૭૩; પરંતુ ફ્રેંચ પંડિત ટોપીનાર્ડે માનવાંગપારમિતિ (*a*) માં જે કાંઈ અપૂર્ણતા હતી, તે સુધારીને વિશ્વસનીય પરિણામ આપે એવા નિયમો સ્થાપ્યા.

Anthropomorphism, ૧. **માનવ-ગુણારોપણ** [ન. ભો.]

વ. ૧૩, ૧૪: આ દર્શનમાં *a*. (માનવ-ગુણારોપણ)ની છાયા કાંઇક મ્હને તો જણાય છે.

૨. પુરુષભાવારોપ [દ. બા.].

Anthropomorphist, **માનવ-ધર્મારોપક** [ન. ભો.]

વ. ૧૩, ૧૬: માનવના દયાક્ષમાદિક ગુણો પરમાત્મામાંથી પ્રાપ્ત થયેલ છે એટલે એ ગુણો પરમાત્મામાં માનવ આરોપી *a* (માનવધર્મારોપક) થતો નથી, પણ પરમાત્મામાંથી એ ગુણો લઇ પોતે Deomorphic (**ઇશ્વરગુણધારી**) થાય છે.

Antipathy, **વિરોધ, વિરુદ્ધભાવ** [દ.બા.]

Antiquarian, ૧. **પુરાવિદ્** [કે. હ.]

મે. સુ. કવિ અને કાવ્ય, ૨૧:પ્રાચીન કાળમાં અહીં ઐતિહાસિક સાધનો કેવા ખંતથી સંઘરી રાખવામાં આવતાં હતાં, તે ઇસવી સાતમા શતકના હર્ષની તવારિખ પુરાવિદ્ (જૂની વાતની શોધ ખોળ કરનાર) સ્મિથે જે આપી છે તે ઉપરથી સમજાય છે.

૨. પુરાતત્ત્વવિદ્ [દ.બા.]

કા. લે. ૧,૫૨૭: યુરોપમાં ઈજિપ્ટોલોજિસ્ટ અથવા ઈન્ડોલોજિસ્ટ નામે ઓળખાતા કેટલાક પુરાતત્ત્વવિદ્ હોય છે. તેઓ ભરતભૂમિ અથવા મિસર દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષ ઐતિહાસિક અધ્યયન માટે સુરક્ષિત રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

Antiquated. ૧. **કાલાતીત** [આ. બા.]

વ. ૧૩, ૧૨૭: આ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અત્યારે જ '*a.*' યાને કાલાતીત ગણાય છે તેમની ફરી બૂજ થવાનો વારો આવે એ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વમતની ફરતા તડકા-છાંયડાની રીત જોતાં અશક્ય નથી.

૨. **કાલગ્રસ્ત, ગતકાલિક** [દ.બા.].

૩. **જૂનુંખખ, અતિજીર્ણ** [બ. ક. ખાનગી પત્ર, તા. ૩૦-૭-૨૫.]

Antiquity, ૧. **પુરાતનશાસ્ત્ર** [ચં.ન.]

સ. ૨૭, ૨૨૮: પુરાતનશાસ્ત્ર (A). ના. તેઓ એક અનુરાગી હતા.

૨. **પુરાતત્ત્વ.** [મુનિ જિનવિજય]

આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા. ૧: " પુરાતત્ત્વ" એ એક સંસ્કૃત શબ્દ છે. સામાન્ય રીતે ઇંગ્રેજીમાં જેને 'એન્ટીકવીટીઝ' (*a*). કહે છે તે અર્થમાં આ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે.

Antithesis, ૧. **વિરોધ** [અ. ક.]

ત્રીજી પરિષદ, ભાષાશૈલી, છ. ૧૪: **મેકૉલેનાં** લખાણોમાં તુલના, વિરોધ (Balance & A.) ને સુંદર શબ્દોથી વાક્યો એવાં મધુર લાગે છે કે તેની સબળ અસર થાય છે.

૨. **વિરોધસંવિધાન** [ન. ભો.].

વ. ૨૦, ૩૬૫: પ્રથમના ઉદાહરણ-વિચારની પરસ્પર તુલનાને **અનુરૂપ** શબ્દયોજના, a. અર્થાત્ વિરોધસંવિધાન, ઈત્યાદિને બળે impassioned prose **ભાવમયગદ્ય** પ્રગટ થયું છે.

૩. **પ્રતિનિવેશ, પક્ષવિપક્ષસમન્વય** [દ. બા.],

Anxiety neurosis, (*psycho-ana.*) **ચિન્તાજન્ય ચિત્તભ્રમ** [ભૂ. ગો.]

Apathy, ઔદાસીન્ય, તાટસ્થ્ય [દ.બા.].

Aphonia, (*psycho-ana.*) **વાગ્ભ્રંશ** [ભૂ. ગો.]

Aposteriori science, વ્યવહારાધિગમશાસ્ત્ર [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૫].

Apostle, મહાત્મા [ક. મા.]

કે.લે. ૧, ૭૨: **વૉલ્ટેરે** એમ કહેલું મનાય છે કે "બાર મહાત્માઓએ (*a.s*) **ખ્રીસ્તી** ધર્મ યુરોપમાં આણ્યો, હું એકલો તેને કાઢી મુકીશ."

Apotheosis, દેવપ્રતિષ્ઠા [ગો. મા.]

સા.જી.૨૧૪: જ્યારે કોઇ મહાપુરૂષ ગુજરી જાય ત્યારે તે દેવપિતૃલોકમાં ભળ્યો એવી ભાવના ઉત્પન્ન કરવા તેની પ્રતિમાની દેવપ્રતિષ્ઠા (A., deification) કરવાની પદ્ધતિ **રોમમાં** હતી.

૨. **દેવીકરણ** [ચુનીલાલ પુરુષોત્તમ બારોટ, પુરાતત્ત્વ ૪, ૪૧૯].

Appearance, ૧ **અતત્ત્વ** [આ.બા.]

આ.ધ.૨૬૯: પરમાત્મા જીવાત્માના અન્તર્માં રહેલો છે એમ દ્વૈતવાદીઓ કહે છે: પણ અત્રે 'અન્તર્' શબ્દનો શો અર્થ સંભવે છે એ વિષે વિચાર કરતા નથી; ત્યાં અદ્વૈતવાદી એટલું જ કહે છે કે જો વિચાર કરશો તો જણાશે કે અત્રે 'અન્તર્'શબ્દના અર્થમાં તાદાત્મ્ય જ આવવું ઘટે છે. એક ચૈતન્ય બીજા ચૈતન્યના અન્તર્માં શી રીતે રહી શકે ? 'અન્તર્' એવો શબ્દ જડ અને સાવયવ પદાર્થ પરત્વે જ એના વાચ્ય અર્થમાં વાપરી શકાય. ચૈતન્ય પરત્વે જ્યાં 'અન્તર્' અને 'બહિર્' શબ્દ વપરાય છે ત્યાં એ શબ્દોનો અર્થ **તત્ત્વ** (Reality) અને **અતત્વ** (દેખાવ A.) થતો આપણે જોઇએ છીએ.

૨. **દૃશ્ય, આભાસ** [હી. વ્ર.]

સ.મી. ૧૯ સત્યના સ્વરૂપનો જે ખાસ વિશિષ્ટ વાદ છે તેનો વિષય દૃશ્યથી આભાસથી ભિન્ન એ દૃશ્યાતીત તત્ત્વ છે, જે માત્ર શ્રુત જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

Apperceptual mass—જ્ઞાનના સંસ્કાર [પ્રા. વિ.]

Applicable, પ્રયોજ્ય. [ગો. મા.]

સા.જી.૮૨: એ શક્તિને ઉદ્દેશી લખેલાં વાક્ય આ જીવનને પણ આ સ્વધર્મતાને લીધે પ્રયોજ્ય-*a.*-છે.

Application, ૧. **આવિષ્કરણ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૮૮: આવિષ્કરણ અને સમર્થનપરામર્શવ્યાપાર બેમાંથી એક રીતે આરંભાય. આપણને એકાદ સિદ્ધાન્ત આપવામાં આવે અને તે ઉપરથી કોઇ નિગમન ઉપજાવવાનું હોય, આનું નામ સિદ્ધાન્તનો આવિષ્કાર કરી, તેને લાગૂ કરી નવાં દૃષ્ટાંત શોધવાં કહેવાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. **ઉપનયન** [મ. સૂ.]

હ. બા. ૭. ૩૬: **ન્યાય** (syllosism)ના પઞ્ચ અવયવ : છેઃ (૧) પ્રતિજ્ઞા (The proposition); (૨) હેતુ (The reason given); (૩) ઉદાહરણ (The example or illustration) (૪) ઉપનયન (The *a.*) તથા, (૫) નિગમન (The conslusion).

૩. **વિનિયોગ, ઉપયોગ, પ્રયોગ** [હ. પ્રા. ગ. પ. ૨]

Applied, ૧. **વ્યાવહારિક** [મ. ન. જુઓ Mathematics.]

૨. **કાર્યોપયોગી,** [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૫, ૩૧૫: તેઓ કાર્યોપયોગી (*a.*) વિદ્યામાં પણ ઘણા જ બાહોશ છે.

Applied music, વિનિયુક્ત સંગીત, [ફૃ. ભો.]

વ. ૬. ૫૬૬: સંગીતનાં આ પરિણામ ઉપરથી તેના બે વિભાગ થઇ સકે છે એક Pure music (શુદ્ધ સંગીત) અને બીજો *a. m.* (વિનિયુક્ત સંગીત).

Applied science, વિનિયુક્તવિજ્ઞાન [પો. ગો.];

૨. **વ્યવહારશાસ્ત્ર** [કા. છ. સ. ૩, ૪૮૨].

Apprehension, ગ્રહણ [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૧: દર્શનથી જેતું ગ્રહણ થાય છે તેનું મનમાં એક કલ્પિત ચિત્ર પડે છે તેને સંકલ્પ કહીયે છીએ.

A prfori, *adj.* ૧. **સહજોપલબ્ધ, સહજોપલબ્ધિજન્ય,** [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૩૯];

૨. **સ્વતઃસિદ્ધ, અનુભવઅજન્ય કોઇ અનુભવજનક** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૩૨: તાત્પર્ય એ છે કે એ સ્વતઃસિદ્ધ ઘટક અંશો વા સંકેતો માન્યા સિવાય કોઇ પણ પ્રકારના અનુભવનો વા કોઈ પણ પ્રકારના જ્ઞાનનો સંભવ જ નથી, અર્થાત્ એ પણ સ્વીકારવું જોઇએ કે એ ઘટક અંશો અનુભવઅજન્ય હોઇ અનુભવજનક છે, તેથી એ સદા અનુભવજનક હોવા છતાં અનુભવાતીત વા દૃષ્ટિઅગોચર જ રહેવાના.

adv. **રૂપતઃ, સ્વરૂપતઃ** [દ. બા.]

A priori science, સહજોપલબ્ધિપ્રધાનશાસ્ત્ર, [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૭: ન્યાયને સહજોપલબ્ધિપ્રધાન શાસ્ત્ર ગણવામાં આવે છે.

Apriori પદ્ધતિ, સાધ્યસ્વીકારની પદ્ધતિ. [ન. ભો.]

ત્રીજી પરિષદ્ પ્રે. ના. ૧૪: હાવી પરીક્ષામાં *a. p.* પદ્ધતિ (સાધ્યસ્વીકારની પદ્ધતિ) વાજબી નહિં ગણાય. ઉદાહરણ–આ નાટકમાં ભાષા હાલના જેવી કેમ છે ? ઉત્તર– પ્રેમાનન્દના વખતમાં હેવી જ ભાષા હતી–કેમકે આ નાટકમાં એ ભાષા છે તેથી જ સાબીત થાય છે,–કેમકે એ નાટક પ્રેમાનન્દનાં છે !

Aptitude, ૧. **આનુગુણ્ય, યોગ્યતા** [કે. હ. અ. નોં.]

૨. **ખાસિયત** [કે. હ. અ. નોં.]

Archeology, પ્રાચીનવસ્તુશોધ [આ. બા.]

વ. ૨૪, ૪૩૯: આર્કિઓલોજી યાને પ્રાચીનવસ્તુશોધ ખાતાને મદદ આપવા માટે પચાસ લાખની થાપણ બાજુપર મૂકી.

૨. **પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૧૨૬ પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રમાં માથું ન મારતાં (ઇતિહાસના પુસ્તકમાં) સ્થાપત્ય વર્ણવી શકાય.

Archeologist, ૧. **પૌરાતનિક** [કે. હ.]

૨. **પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્રી** [આ. બા.]

વ.પ.૧૯૭: થોડાક દિવસ ઉપર આપણા એક સુવિદિત વિદ્વાન રા.રા. રતિરામ દુર્ગારામ આ લોક છોડી ગયા. ગુજરાતને એક સારા પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્રીની ખોટ પડી છે.

૩. **પુરાજીવનશોધક, પુરાવિદ્** [દ. બા,]

Archaic, ૧. **પ્રાચીન, અરૂઢ** [ન. ભો.];

૨. **આર્ષ** [દ. બા.]

Architect, શિલ્પશાસ્ત્રી [મ. સૂ.]

ફા. ચ. ૧,૩: એ સમયે એની વૃત્તિ શિલ્પશાસ્ત્રી (A.) થવાની થઈ હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Architicture, સ્થપત્ય [મ.ન.ચૈ.શા. જુએ *Art*]

૨. **સ્થાપત્ય** [અજ્ઞાત]

૩. **વાસ્તુવિદ્યા** [જિનવિજય].

આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળાઃ ૨૨ઃ ફર્ગ્યુસન સાહેબે પુરાતનવાસ્તુવિદ્યા (*a.*) નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ઘણી મહેનત લીધી હતી.

Architrave, (Arch) **ફરતી કિનારી** [ગ. વિ.]

Argument,

Argument in a circle, ચક્રક [મ.ન.]

ન્યા. શા. ૧૪૬ઃ ચક્રક એ નામના દોષનો પણ આમાં જ સમાસ થાય છે. જ્યારે એક વાતનું કારણ એક માનીએ અને તેનું કારણ એવી વાતને માનીએ કે જે પુનઃ પ્રથમ વાતનું પણ કારણ હોય ત્યારે આ દોષ થાયછે.

Argnmentum,

Argumentum ad hominum **જલ્પ** [રા. વિ.]

પ્ર.પ્ર. ૩૧૩ઃ જલ્પમાં માત્ર પ્રતિપક્ષના ખંડનથી પોતાના મતની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. ઘણીવાર પક્ષકારો એકબીજાનું ખંડન કરવાને બદલે એકબીજા પર અંગત ટીકા કે આક્ષેપો કરે છે તે પણ જલ્પ જ છે.

Aristocracy, ૧. ૧. **શિષ્ટશાસન** [મ.ર.]

શિ. ઇ. ૪૦ઃ શિક્ષણમાં પણ **સ્પાર્ટા** પ્રાચીન સંપ્રદાય અને શિષ્ટશાસન તરફ રહેલું; **એથન્સ** ધીમે ધીમે નવીન સંપ્રદાય અને **બહુશાસન** તરફ વળેલું.

૨. **અમીરશાસન, અબહુશાસન** [બ. ક.]

યુ.સ્ટે.૭૮ઃ કેટલેક અંશે રેફર્મેશનના અગ્રણીઓના બોધથી ને કેટલેક અંશે વિચારના પોતાના નિરંકુશ વિસ્તારથી રાજ્યસંસ્થા વિશે ધીમે ધીમે એવું મત બંધાતું ગયું, કે શાસનનાં **એકશાસન** વા **રાજાશાસન** (Monarchy-મોનર્કી) અબહુશાસન વા અમીરશાસન (A. એરિસ્ટૉક્રસી), બહુશાસન વા પ્રજાશાસત (Democracy ડિમાક્રસી) વગેરે રૂપોમાંથી પ્રજાશાસન જ ઉત્તમ છે.

૩. **કુલીનસત્તાક રાજ્યતન્ત્ર,** [ક.પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૭, ૩૪ઃ કાળક્રમે ઘણાંખરાં શહેરોમાંથી રાજપદવી કાઢી નાખવામાં આવી અને પ્રથમ કુલીનસત્તાક રાજ્યતન્ત્ર સ્થપાયું.

૩. **અમીરસત્તા,** [સૌ. શારદા મ્હેતા, [બુ. પ્ર.]

૬૪, ૩૪૮, A. (અમીરસત્તા)ની ભાવના એક વાર નષ્ટ થઇ કે વ્યક્તિત્વ ખીલી નીકળ્યા વગર રહેશે નહિ.

૨. ૧. **ઉદાત્તવર્ગ,** [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪,૫૨ઃ રાજા અને સામાન્ય પ્રજાની વચ્ચે સૂક્ષ્મ પ્રસંગોએ કામ લાગવા અને એ ઉભય પક્ષની વચ્ચે મધ્યસ્થ થવા દ્રવ્યવાન્ અને સત્તાવાન્ એક ઉદાત્ત વર્ગ એટલે *a.* ની અમારે જરૂર છે.

૨. **શિષ્ટસમૂહ-વર્ગ** [દ. બા.]

Arris, (*Arch*) **કોર** [ગ. વિ.]

Art,

Fine art ૧. **સાહિત્યકલા,** [મ. ન.]

ચૈ. શા. ૫૦૦ઃ કલોપકારક વેગને વિવિધ પ્રકારના કાર્યરૂપે પરિણમાવવામાંથી જુદી જુદી સાહિત્યકલાઓનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ થયલો છે. એના સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ પ્રકાર પાંચ છે; સ્થપત્ય, **શિલ્પ**, ચિત્ર, સંગીત, કાવ્ય. એ પાંચેને વિવિધ પ્રકારે વર્ણવી શકાય. એના બે વિભાગ કરી શકાય; (૧) **દશ્યકલાઓ** (જેમકે ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થપત્ય; (૨) **શ્રવ્યકલાઓ** (જેમકે સંગીત અને કાવ્ય). અથવા બીજી રીતે પણ વિભાગ કરી શકાય, જેમકે (૧) **અનુકરણ કલા** એટલે કે જે કલાઓ વિશ્વલીલાનું અનુકરણ કરે છે અને યાથાર્થ્ય સાધવા ઉપર દૃષ્ટિ રાખે છે (ચિત્ર શિલ્પ કાવ્ય) અને (૨) **અનનુકરણ કલા** એટલે કે જે પ્રથમ વર્ગ કરતાં વધારે સ્વતંત્ર હોઈ કાંઈક સુજી શકે છે. (સંગીત અને સ્થપત્ય).

૨ **લલિતકલા,** [અજ્ઞાત]

૩. **રસિકકલા,** [મો. પા.]

વ. ૭,૧૯૬ઃ કવિતાને કેટલાક **રસિકકલા** (*f. a.*) ગણે છે.

Auditory Art શ્રવ્યકલા [મ.ન.ચૈ. શા. જુએ Fine art]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Imitative art અનુકરણકલા [મ. ન. સદર]

Non-imitative art, અનનુકરણ-કલા [મ. ન. સદર]

Visual art, દશ્યકલા, [મ. ન. સદર]

Asceticism, ૧. વૈરાગ્ય [ન. ભો.]

ભ.ની. ૨૧; સંકટ વગેરે પ્રસંગોથી કંટાળીને વિરક્તિ પામીને માત્ર ભક્તિ જ કરિયે, જગત્થી દૂર રહીને ભજનમાં રત થઇયે, તો Action, કૃતિ, જીવનમાં ધર્મકૃતિનો અનાદર થવાનો અને અનિષ્ટ વૈરાગ્ય (A). માં પરિણામ થવાનો.

૨. તપસ્વિતા [ઉ. કે.]

વ.૬, ૨૨૩: અર્વાચીન પશ્ચિમની પેઠે આપણે *a.* તપસ્વિતા (A) ને ધિક્કારતા નથી.

૩. સંયમવૃત્તિ [દ. બા.]

કા. લે. ૧,૪૧૬: ધર્મમાંથી, શિક્ષણમાંથી અને તેને જ પરિણામે જીવનમાંથી સંયમવૃત્તિ (A) ને હમેશને માટે રજા મળી.

૪. ત્યાગપરાયણતા [દ. બા.]

Aspiration, પ્રાણવિધાન [કે. હ.]

વા. વ્યા. ૨૦: આ વિવેચન ઉપરથી **ઘોષવિધાન** પ્રાણવિધાન અને **નાસિકયવિધાનથી** ઉચ્ચારની અધિકાધિક સ્થિરતા કેવી સિદ્ધ થાય છે તે સમજવામાં આવશે.

Asset, પૂંજી [વિ. કો.]

સં. ૫: માણસની સ્થાવર જંગમ મિલકતની એકંદર જે કિંમત થાય તે તેની 'પૂંજી' અગર 'લેણું' કહેવાય. આમાંથી જે તરત વટાવી શકાય એવું હોય અને હાથ ઉપર જે સિલક હોય તેને 'હાજર ધન' (liquid assets) ગણી શકાય.

Liquid asset, હાજર ધન [વિ.કો.સદર].

Assigned, ઉપચયકૃત, ઔપચયિક, [કે. હ. અ. નોં.]

Assimilation, ૧. સાધર્મ્યગ્રહ [મ. ન.]

ચે. શા.૪૮૦: **વૈધર્મ્ય** ગ્રહમાંથી સાધર્મ્યગ્રહ થઇ આવે છે, તેમ આશ્ચર્યના આનંદજનક આવેગમાંથી જ્ઞાનાધિગમનો આનંદ થઇ આવે છે.

૨. સાધર્મ્યપરીક્ષા [મ. ન.]

ચે.શા. ૨૯૯: વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં રહેલા સામાન્યને શોધી કાઢવું, ઘણીક વ્યક્તિને એક સામાન્યમાં લાવવી, એનું નામ સાધર્મ્યપરીક્ષા કહેવાય.

૩. એકીકરણ [પ્રા. વિ.]

Assimilation and differentiation-સમન્વય કિંવા અન્વય અને વ્યતિરેક [કે. હ. અ. નોં.]

Associated, સહાધ્યાસી [ગો મા.]

સ. ચં. ૧, ૧૫: 'ન્હાની શી નાર ને નાકે રે મોતી' એ વર્ણનના સહાધ્યાસી સંસ્કારો તેનામાં મૂર્તિમાન થતા હતા.

Association, ૧. સાહચર્ય [મ.ન.]

ચે. શા. ૫૪૧: ઉષ્ણતાની ઇચ્છાથી અગ્નિ પાસે જવાનો વ્યાપાર થાય છે, તેનું કારણ એ જ છે કે આપણા અનુભવથી આપણા મનમાં એ વ્યાપાર અને ઉષ્ણતાલાભ એ બેની વચ્ચે સાહચર્ય બંધાઇ ગયું છે.

૨. સંસ્કાર, [ગો મા. જુઓ. Impression.]

૩. વળગણ [અં. સા.]

" સ્વ. દી. બ. અંબાલાલભાઇ ગુજરાતી શબ્દોને પસંદ કરતા એટલું જ નહીં, પણ તેવા શબ્દોની લક્ષણાશક્તિને પોતાના ઉપયોગમાં લેવાને માટે વધારે સ્થિતિસ્થાપક બનાવતા; જેમકે અંગ્રેજી ' એસોસીએશન ' શબ્દ છે, તેનો અર્થ એ થાય છે કે અમુક પદાર્થ કે બનાવની આસપાસ વીંટળાયલા સંસ્કારો, અગર વિચારો, અગર પરિસ્થિતિ. આ સમજાવવા માટે તેમણે સંસ્કૃતને પોતાની વહારે બોલાવી નહીં, પરંતુ ગુજરાતી શબ્દ 'વળગણ'ને કામમાં લીધો, ખરેખર, 'વળગણ' શબ્દથી ' એસોસીએશન 'નો અર્થ બરોબર થઈ જાય છે" સાહિત્ય, ૭, ૪૦૮.

Association of ideas—૧. વિચારસંગતિ [મ. સૂ.]

અ. ૧૧૭: એ આદિ અનેક દૃષ્ટાન્ત વિચાર સંગતિ (Association of thoughts)થી અવે આપણને સૂઝી આવશે.

૨. પ્રતિભાસની સંગતિ [કે. હ. અ. નોં.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Association by contiguity—સામીપ્યનિબંધન સાહચર્ય [મ. ન.]

ચે.શા.૨૧૩:બધાં સાહચર્યોમાં સુવિજ્ઞાત એવું મુખ્ય સાહચર્ય સામીપ્યનિબંધન સાહચર્ય એટલે સમીપ્યના કારણથી થયેલું સાહચર્ય છે.

Association of contiguity—સાહચર્યસંગતિ [કે. હ. અ. નાં.]

Association of contrast—વિરોધનિબંધન સાહચર્ય [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૪૩: વિરોધનિબંધન સાહચર્ય–સાદૃશ્ય ઉપરાંત એક વૈધર્મ્ય, વૈસાદૃશ્ય—અથવા વિરોધનો નિયમ પણ સાહચર્યજનક મનાય છે, એનું તાત્પર્ય એમ છે કે કોઇ પણ અનુભવ પોતાનાથી વિરૂદ્ધ એવા અનુભવાદિની ભાવના પેદા કરી શકે છે.

Association of similarity—સાદૃશ્યસંગતિ [કે. હ. અ. નાં.]

Free association (*Psycho-ana.*) અતંત્ર સાહચર્ય [ભૂ. ગો.]

Law of association, ૧. સાહચર્ય-નિયમ [મ. ન. ચે. શા. ૬૦૨]

૨. સ્કંધ [ન. દે.]

હિં. ત. ઈ. પૂ. ૧૪૯: ઈન્દ્રિયો અને અર્થના "સ્પર્શ" વડે "વેદના" થાય અને તે **ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન** (Sensations) વડે સ્પષ્ટ સંજ્ઞા (Ideas) થાય અને તે સંસ્કારો (Impressions) અને તેનો સ્કંધ (*L. o. A. of ideas*) ઘડાય, અને છેવટે **વિજ્ઞાન** (consciousness) પ્રકટ થાય આ વિવેકમાં માનસશાસ્ત્રનો પાયો છે, અને તેના ઉપર વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોની ઈમારત છે.

૩. સાહચર્યધર્મ [દ. બા.]

Obstructive Association—પ્રતિરોધસાહચર્ય [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૪૯: એકાદ કાવ્ય બોલવામાં કે કોઇ રાગની ચીજ ગાવામાં ઘણીવાર કોઇ આડા જ શબ્દો ભળી જાય છે તેનું કારણ એ જ છે કે એ કાવ્ય અથવા ચીજના શબ્દોને અનેકાનેક અન્ય પરંપરાઓ સાથે સાહચર્ય છે. સાહચર્યના આ સ્વરૂપને પ્રતિરોધસાહચર્ય કહેવાય છે.

Associational, અનુષંગી [પ્રા.વિ.]

Assumption, સ્વેચ્છાસ્વીકાર [ન.ભો.]

વ. ૪,૩૦૧: પ્રો. આણંદશંકર કહે છે:–"'આવ્ય' 'લખ્ય' એમ યકાર લખતે અડચણ આવે છે એ વસ્તુસ્થિતિ છે. જો કે 'આવ્યો' 'લખ્યું' હેમાં કોઇને નથી આવતી.' આ વાક્યમાં સ્વેચ્છાસ્વીકાર (*a.*) ઉપરાંત વિશેષ હું જોઇ સકતો નથી.

Astasia, (*psycho-ana.*) ઉત્થાનભ્રંશ, સ્થિતિભ્રંશ, સ્થિત્યશક્તિ [ભૂ. ગો.]

Astragle, (or Bead) (*Arch.*) કણી [ગ. વિ.]

Astrolabe, અક્ષમાપક [બ. ક.]

યુ. સ્ટે. ૧૯: "હોકાયંત્ર ને અક્ષમાપક (a.) ની શોધ થઇ હતી.

Atheism, ૧. અનીશ્વરવાદ [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૬૮];

૨. નિરીશ્વરવાદ [દ. બા.]

Atrophy, ગાત્ર-શોષણ-કર્ષણ-ભંગ [દ. બા.]

Attention, ૧. અવધાન [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૮૦: વ્યાપારમાત્રમાં તે વ્યાપારના **અવ્યવહિત** ફળ ઉપર અવધાન રાખવું પડે છે.

૨. ધ્યાન [હ. દ્રા.]

કે. શા. ક. ૧,૧૧૯, બાલ્દવિને ધ્યાનની ગણના બુદ્ધિની શક્તિઓમાં કરી નથી.

૩. સમાધિ [પ્રા. વિ.]

યુ. ૧૯૮૧, ૪૧: સમાધિ કે લક્ષ એ ચિત્ત અને એનો વિષય એ બે વચ્ચેનો સંબંધ છે.

૪. લક્ષ [કે. હ. અ. નાં.];

Expectant attention, ૧.—પૂર્વસિધ્ધ અવધાન [મ. ન.]

ચે.શા.૮૪: પ્રથમથી જ અવધાન કવચિત્ થઇ આવે છે,અવધાનને આકર્ષનાર સંસ્કાર પૂર્વે પણ અવધાનનો અનુગ્રહ સંપૂર્ણ થઈ રહે છે. આવા અવધાનને પૂર્વસિદ્ધ (E-preadjusted) અવધાન કહેવું જોઇએ.

૨. સોત્કંઠલક્ષ, ઉત્પ્રેક્ષક-ઉત્પ્રેક્ષી-લક્ષ [કે. હ. અ. નાં.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Passive attention-ઉદાસીનલક્ષ, શૂન્યવત્ લક્ષ [કે. હ. અ. નોં.].

Augment, અભ્યાસભૂત [કે. હ.]

વા. વ્યા. ૫-૬: મૂલપ્રકૃતિરૂપ કંઠ્યસ્વર અને વિકૃતિરૂપ તાલવ્ય તથા ઓષ્ઠ્યસ્વરમાંથી એકાર ઓકાર અનુક્રમે ઉદ્ભવે છે. એ પ્રત્યેકના પ્રાકટ્યમાં પરભાગસ્થ વિકૃતિસ્વરૂપનું પ્રાધાન્ય છે. અભ્યાસભૂત (A.) કંઠ્યસ્વર પ્રધાનભૂત તાલવ્ય ને ઓષ્ઠ્ય સ્વરોની અપેક્ષાએ ગુણીભૂત છે. ગૌણ અભ્યાસના ઉમેરણને લીધે આ નવા વ્યાપારને ગુણવિધાન નામ આપિયે છિયે. તાલવ્ય ને ઓષ્ઠ્ય સ્વરમાં કંઠ્યસ્વર એકવાર **અભ્યસ્ત** (Augmented) થવા ઉપરાંત બીજીવાર અભ્યસ્ત થયાથી બીજું જોડકું એકાર ઓકારનું પ્રગટે છે. એના આવિર્ભાવમાં કંઠ્યસ્વરનો અભ્યાસરૂપે ફરી વધારો થાય તે કારણથી વાગ્વ્યાપાર **વૃદ્ધિવિધાન** સંજ્ઞાને પાત્ર થાય છે.

Augmented, અભ્યસ્ત [કે. હ. વા. વ્યા. જુઓ. Augment.]

Aurora borealis, ૧. અરુણપ્રકાશ [ન. લ. ગુ. શા. ૧૮૭૬. જાન્યુઆરીના અંકનું સાંકળિયું].

Authority, ૧. ગુરુમત [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૦૧: નિર્દેશશક્તિની કેળવણીમાં, સ્વમતનું સ્વાતંત્ર્ય અને ગુરુમતનો **અનુરોધ** એ બે વચ્ચેના પ્રમાણનો નિયમ કરવો એ બહુ કઠિન કામ છે.

૨. શબ્દ [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૯૩: શબ્દજ્ઞાનનું સાધન એટલે કે પ્રમાણભૂત માણસનું વાક્ય તેને શબ્દ કહે છે.

૩. શબ્દપ્રમાણ [પાન્થ.]

વ. ૧, ૧૩૫: શબ્દપ્રમાણ (A.) **આંતર પ્રેરણા** (Intuition) અને ઉપયોગીપણું (Utility) એ ત્રણમાંથી એકના ધોરણે દરેક અર્થપૂર્ણ નીતિશાસ્ત્રની પદ્ધતિઓ રચાયલી હોય છે.

૪. શાસ્ત્રપ્રમાણ [મ. હ.]

સ. મ. ૩: શાસ્ત્રપ્રમાણના અપરિમિત ભયથી ન દબાઈ સ્વતંત્ર બુદ્ધિ વાપરવાનો અને રૂઢિના અન્ધ અનુરોધ વિના આપણા જીવનક્રમ ઘડવાનો આપણને હક છે.

૫. પ્રમાણ, શબ્દપ્રામાણ્ય [દ. બા.]

Authority complex, (*Psycho ana.*, અંકુશગ્રન્થિ [ભૂ. ગો.]

Auto-biography, ૧. સ્વજીવન [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૧,૨૬૧: લખાણમાં આવેલી હકીકતોનો લગભગ બધો આધાર કવિએ પોતે જ "મારી હકીકત" એ નામે સ્વજીવન (A. b.) લખીને છપાવી ખાનગી રાખી મૂકયું હતું તે ઉપર રાખવામાં આવ્યો છે.

૩. આત્મચરિત્ર [અજ્ઞાત].

૩. આત્મકથા [મો. ક.]

આ. ક. ૧. ૧: ચાર અથવા પાંચ વર્ષ પૂર્વે નિકટના સાથીઓના આગ્રહથી મેં આત્મકથા લખવાનો વિચાર કર્યો હતો.

Autocracy, ૧. અધિરાજત્વ [બન્ધુસમાજ]

વ. ૬, ૧૮૫: ગોવર્ધનરામનું દૃષ્ટિબિન્દુ ગમે તે હોય પણ ત્હેમના લેખનું પરિણામ Benevolent Autocracy—ઉપકારક અધિરાજત્વ છે, પ્રતિનિધિત્વ નથી.

૨. ૧. આપઅખત્યાર,-રી [ન. લ.]

ઈ. ઈ. ૨૪૮: રાજાનો આપઅખત્યાર રોકવા જતાં આ તો આપણે કેવળ આપખુદીભરેલા લશ્કરના જ હાથમાં ફસાઇ પડયા. એના કરતાં તો ચાર્લ્સ જેવાની આપઅખત્યારી પણ સારી એમ ઘણાને લાગવા માંડયું.

૨. જોહુકમી, અહંસત્તાવાદ [દ. બા.]

Autocrat, ૧. એકચક્રસત્તાધારી, [ન્હા. દ]

ચિ. દ. ૪૩: મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડના જીવનનો નિકટથી અભ્યાસ કરનાર સન્ત **નિહાલસિંહ** મહારાજને વડોદરાના A. એકચક્રસત્તાધારી અને Dictator-**સર્વસત્તાધીશ** કહે છે.

૨. સુલતાન અહંસત્તાવાદી [દ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Auto-erotism, (*psycho-ana.*) **સ્વ-દેહ-કામુકતા-આકર્ષણ** [ભૂ. ગો.]

Automatic ૧. ૧. **આત્મવેગી** [હ. દ્વા. કે. શા. ક. ૧];

૨. **સ્વયંચાલક** [ન. ભો.]

મ. મુ. ૧,૨૩૧; પાપથી અતિતૃપ્તિ, કંટાળો અને પછી સત્યદર્શન થઇ પશ્ચાત્તાપાદિક દ્વારા વિશુદ્ધિ અને પુણ્યમાં સંચાર આ ક્રમ ઈશ્વરની યોજનામાં સ્વતઃસિદ્ધ હોઇને એ યોજના *a.* (સ્વયંચાલક) બને છે.

૩. **સ્વતઃપ્રવૃત્તિમાન્** [મા. પી.]

વ. ૧૭,૧૦૨: બાષ્પયંત્ર સર્વાંશે સ્વતઃપ્રવૃત્તિમાન્ *a.* હોય છે.

૪. **આત્મનિયામક** [કિ. ઘ.]

કે. પા. ૨૪૬: જેમ યંત્ર વધારે આત્મનિયામક (*a.*) તેમ યંત્રકલાની દૃષ્ટિએ એ વધારે વિકસિત.

૨. **પ્રવાહ-સ્વભાવ-પ્રાપ્ત** [દ. બા.]

Automatism, **સ્વયંચર્યા, સ્વયંચાર** [કે. હ.].

Autonomy, ૧. **સ્વરાજ્ય** [ઉ. કે.]

સ. ૨૦,૪૯૪: દૃઢ અને વેગભરી હીલચાલ કરીને "*a.*" (સ્વરાજ્ય) મેળવવાનો આપણા દેશનો નિશ્ચય વધતું જોર પકડતો જાય છે.

૨. **આત્મશાસન** [ચં. ન.]

વ. ૧૭,૧૧૯: પ્રત્યેક પ્રજા પોતાના હિતનો નિર્ણય પોતે જ કરવાનો હક ધરાવે છે એ વિચાર લોકશાસનની કલ્પનાનો આત્મા છે, પછી એ વિચારને ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિઓથી જોઈ એને **લોકશાસન** (Democracy) કહો કે " પ્રજાકીય શાસન" (National government) કહો કે "આત્મશાસન (A)" કહો.

૩. **સ્વયંશાસન** [દ. બા.]

Auto-suggestion, (*psycho-ana.*) **સ્વયંસૂચન** [ભૂ. ગો.]

Axiom, ૧. **પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ** [મ. ન. ચે. શા.]

૨. **સ્વીકૃત પક્ષ** [મ. ન.]

સુ. ગ. ૪૧૭: અમે એટલું જ સૂચવવા ઈચ્છીએ છીએ કે વિશ્વરચના અને સુખ તે બે બાબતનો અમુક સિદ્ધાન્ત માન્યા વિના બીજી કશી બાબત વિચાર આપી શકાતો નથી, ને તેથી જ અમારે વાત કરતી વખતે કેટલાક સિદ્ધાન્તો સ્વીકૃત પક્ષ (*a.*) તરીકે આગળ કરવા પડે છે.

૩. **સ્વતઃસિદ્ધ સત્ય** [આ. બા.]

વ. ૨, ૩૬૫: જો બધાં શાસ્ત્રો અમુક સ્વતઃસિદ્ધ (*a.* ઇ.) યા જેને સિદ્ધવત્ માનવાની જરૂર પડે છે તેવાં (postulates) સત્યો પૂર્વક ચાલે છે એમ માનતા હો તો નીતિશાસ્ત્રનું આ એક સિદ્ધવત્ માની લીધેલું સત્ય છે એમ સમજજો.

૪. **મંત્ર** [હ. પ્રા. ગ. પ્ર. ૨.]

૫. **સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ, સ્પષ્ટરૂપ** [દ. બા.]

B

Background, ૧. **પશ્ચાદ્‌ભૂમિ** [ન.ભો.]

મ. મુ.૧,૨૩૨: એ જ કાવ્યમાં આરમ્ભના ત્રીજા શ્લોકનું પુનર્યોજન વચમાં કર્યું છે, ત્હેનું સ્વરૂપ પણ આ પ્રકારની ભાવચ્છાયાનું દૃષ્ટાન્ત બને છે. " જો પાપ ! જોતુ તુજને રહ્યું અટ્ટહાસે" એમ કવિ અથવા કોઈ અદૃશ્ય વાણી વિધવાને ચેતવે છે, અને તરત એ સંવાદ ઉપરથી અને વિધવાની ઉપરથી દૃષ્ટિ ખશેડી, આસપાસની સૃષ્ટિની સ્થિતિ ઉપર ધ્યાન ખેંચીને કવિ વર્ણવે છે:-

" તીણે સ્વરે તમતમે તમરાં અસંખ્ય,
ઊડા વને ઘુઘવતાં ઘુવડો અશંક,
ને દર્દુરો વિરલ કર્કશનાદ ગાય,
ને ફૂફવાટ કરી ઘોર સમીર વાય. "

તે જેમ મુખ્ય ચિત્રના આલમ્બન તરીકે પશ્ચાદ્‌ભૂમિ તરીકે કામ કરે છે, તેમ જ પા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પના અટ્ટહાસનું ઈન્દ્રિયગમ્ય રૂપ જ ખડું કરવાનું કાર્ય સારે છે.

૨. **પશ્ચાદ્‌ભૂ** [બ. ક]

૬. નિવેદન ૭: નાયક નાયિકાનું એક જ જોડું મુખ્યત્વે ચિતરે, પશ્ચાદ્‌ભૂમાં આજુબાજુએ અને તળે ઉપર બીજાં પાત્રો હોય જે વળી સામે મોંએ અગર દૃષ્ટિના કોઈ એક ખૂણાથી ઠીક ચિતર્યાં હોય, પણ આખું ચિત્ર એક હોય, ઐકયગુણાન્વિત હોય, અને તેના મધ્યમાં, પ્રકાશકેન્દ્રમાં, સિંહાસને એક નાયક નાયિકા વા એક જ યુગલ હોય તે **નવલ.**

૩. **ધરતી** [દ. બા.]

Balanced, ૧. **સમતુલિત** [ઉ. કે.]

વ. ૬. ૨૨૯: જીવનનાં લક્ષ્ય વિવિધ છતાં સમતુલિત (*b.*) અને **અન્યોન્યસંશ્લિષ્ટ** (harmonious), દૃઢવ્રત, સંયમી...આવું કાંઇક **ગોવર્ધન**ભાઇના અંતરાત્માનું ચિત્ર નીકળે છે.

૨. **પ્રમાણયુક્ત, સમભાર, સંયમયુક્ત, ન્યાયગંભીર** [દ. બા.]

Balance

Balance of power, ૧. **બળતુલા** [ન. લ.]

ઇં. ઇ. ૩૨૮: બળતુલા (B. P.) નો સિદ્ધાન્ત આ સમે તો **વિલિયમ**ના જ સમજવામાં હતો. આ સિદ્ધાન્તનું લક્ષ્ય એ હતું કે જૂદાં જૂદાં રાજ્યો સંધિઓમાં એ પ્રમાણે ગોઠવાઇ રહે કે તેમની શક્તિઓનું સામસામું સમતોલન થતાં કોઈ એકની તર્ફથી બીજાને દહેશત રહે નહિ.

૨. **બલસામ્ય** [ન. ભો.]

નવો:—બલતુલામાં સમતોલતાનો અર્થ, જે balance of power માં જીવતત્ત્વ જેવો છે તે, નથી આવતો. તુલા-એ અર્થમાં balance શબ્દ અહિં નથી; equi-balance કહેવાનું તાત્પર્ય છે, માટે-બલસામ્ય શબ્દ હું સૂચવુંછું.

૩. **પક્ષસામ્ય** [દ. બા.]

Balance of trade; વ્યાપારસમતા [ગૂ. વિ. વિ. ૧૧૩.]

Bald, ૧. **અનલંકૃત** [ક. ક.]

કાં. મા. ૩૧૯: કવિતા સંબંધી તમારી ટીકા ખરી હતી. expressions (શબ્દો) બે ચાર ઠેકાણે સારાં છે, પણ કેટલેક ઠેકાણે *b.* (અનલંકૃત) છે.

Bald-style, ક્ષપણકશૈલી, કોરીશૈલી, અનલંકૃતિ, નીરસશૈલી [દ. બા.]

Ballad, ૧. **લાવણી** [ર. મ.]

પહેલી પરિષદ્, ૮: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીને પેટ્રન થતી વખતે લોર્ડ રેએ લોકપ્રિય લાવણીઓ (popular-ballads) નો સંગ્રહ કરવાની સૂચના કરેલી તેનો પણ આ જ હેતુ હતો.

૨. **ચારણકાવ્ય** [દ. બા.]

કા. લે. ૧,૫૦૫: લોકવાર્તા જેમ ઇતિહાસ, પુરાણ, અને નવલકથા ઇત્યાદિ અભિનત સાહિત્યનો ઉગમ છે તેમ લોકગીતો, ખંડકાવ્ય અને મહાકાવ્ય, **વીણાકાવ્ય** અને ચારણકાવ્ય, નાટક અને ચમ્પૂ દરેક રસાત્મક કૃતિનું મૂળ છે.

૩. **કથાગીત** [અ. ફ઼.]

સાતમી પરિષદ, ૨૯: આપણા સાહિત્યમાં એ સર્વમાંથી સુંદર કથાગીતો-બૅલેડ-થઇ શકે એમ છે.

૪. **લોકગીત.** [મંજુલાલ રણછોડદાસ મજમુંદાર.]

સ્તવનમંજરી, પરિચય, ૧૦: લોકગીત (B.) ને મળતી રચના આમાં છે.

૫. **ગીતકથા** [ઝ. કા.]

ર. રા. ૩, ૭; **B.** એટલે ગીતકથા a tale telling itself in verse: ગીત વાટે પોતાને વર્ણવતી કોઇ લોકકથા.

૬. **રાસ** [રા. વિ.]

પ્ર. ૧૯૮૩: **આશ્વિન,** ૫૫૨: સાહિત્યનું તેમ જ નૃત્ય અને સંગીતનું મૂળ બીજ *b.* એટલે રાસ છે એમ પશ્ચિમના શોધકોએ નક્કી કર્યું.

Baluster,(*Arch.*)ગરાદ (મુંબઇસંપ્રદાય) [ગ. વિ.]

Barometer, ૧. **વાયુમાપક યંત્ર** [ન. લા. ન. ક. ૧૪૩.]

૨. **વાયુમાપદર્શક યંત્ર** [ન. લા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

२ा/४ २०३८२
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ. ન. ગ. ૪૦૮: ટોરીસેલ્લી બારોમીટર-વાયુમાપદર્શક યંત્ર-બનાવનારો એ નામાંક્તિ હતો.

૩. પારદયંત્ર [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૧, ૪૧૩; આજકાલ જે આખા ભરતખંડમાં સર્વ ઠેકાણે જમાનાની ઝોક ધર્મ-સંરક્ષણ તરફ દેખાય છે તેની અસર પણ ગુજરાત ખાતે પેહેલવહેલી નાજુક પારદયંત્રની (B) પેઠે નર્મદાશંકરના જ અંતઃકરણ ઉપર થઇ.

૪. ભેજમાપક યંત્ર [ગૂ. વિ. વિ.૮૫.]

૫. વાતસ્થિતિમાપક [દ. બા.]

Basement Floor—(*Arch.*) ભોંયરૂં [ગ. વિ.]

Bathos, ૧. અધઃપાત [ન. ભો.]

મ. સુ. ૧, ૧૪૯: 'ભર્યા આનન્દોએ અનુપમ સુખો રહે જહિં જહ્યાં' એમ શિખરિણીનું ગમ્ભીર રસિક આન્દોલન પૂરું થતાં એકદમ 'ત્યાં જઇ રજત વાલુમાં વિરામી' એ કેવલ ગદ્યરચનામાં કાવ્યકલા લથડી નીચે પડે છે તેથી અંગ્રેજીમાં જેને *b.* (અધઃપાત) કહે છે ત્હેવું પરિણામ થાય છે.

૨. વ્યાઘ્રમૂષક—પદ્ધતિ—ન્યાય, અવરોહપદ્ધતિ,અવરોહાલંકાર[દ.બા.]

ખાનગી કાગળ, તા. ૨૧—૧૦—૨૭: "ઋષિએ લાડકા ઉંદરને ક્રમે ક્રમે બિલાડી કુતરો, વાઘ બનાવ્યો. પણ એ તો ઋષિને જ ખાવા તૈયાર થયો, ત્યારે ઋષિએ એનો ફરી મૂષક બનાવ્યો. મૂષક ચઢતો ચઢતો વ્યાઘ્ર બન્યો પછી ઉતરીને વ્યાઘ્રનો મૂષક બન્યો તે ઉપરથી વ્યાઘ્રમૂષકન્યાય ગણાય છે"

Beau-ideal, મનોરથ પ્રિયતમ પ્રતિમા [મ. સુ.]

ગૌ. ઓ. ઉદ્ઘાટન, ૪: મનોરથ પ્રિયતમ (B. I.) પ્રતિમાઓ જે પુરાણ-ઇતિહાસાદિઓ-માં જટિત ગ્રથિત છે, તેઓ ઉપરથી પોતાના ચારિત્રનો-વિચાર-ઉચ્ચાર-આચારનો-આકાર કરવા પૂર્વે આ દેશમાં પ્રયત્ન થતો. (અ. પૃ. ૧૦૫ પણ જુઓ.)

Bed joints (*Arch.*) થર [ગ. વિ.]

Begging the quetiosn, આત્માશ્રય [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૨૯૩: આત્માશ્રયમાં સાધ્યને પક્ષનો જ આશ્રય આપવામાં આવે છે. જેમકે 'આ માણસ લુચ્ચો છે કારણ કે તે હરામખોર છે' આમાં લુચ્ચો અને હરામખોર એક જ અર્થના શબ્દો છે. અર્થાત્ આનાં સાધન જ નથી.

Behaviour, (*pyschology*) ચેષ્ટા [પ્રા. વિ.]

Belles-lettres, ૧. મોહન જાતિનું પુસ્તક, મોહન ગ્રંથિનું પુસ્તક[1][ન.લ.]

ન. ગ્રં, ૨ (૧) ૭૫: યોજના કરવામાં બે વાત ઉપર લક્ષ આપવું પડે છે—વસ્તુ અને સંકળના, વસ્તુ એ ગ્રંથનો સૂક્ષ્મ દેહ છે. જે નાની ટુંકી વાત, જે રસ, જે બોધને માટે એ ગ્રંથ બનવાનો છે તેનું નામ વસ્તુ. શકુંતલા નાટકની વસ્તુ શકુંતલા આખ્યાન અને સંપૂર્ણ લાલિત્ય. વિપ્રલંભ શૃંગાર અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય એ ઉત્તરરામચરિતની પ્રાધાન્ય વસ્તુ છે, અને રામકથા એ વસ્તુનું પાત્ર છે. મોહન જાતિનાં પુસ્તકોનું દૃષ્ટાંત આપ્યું માટે એમ નહિ સમજવું કે એ વર્ગમાં જ વસ્તુ અને સંકલના હોય

૧. આ પરિભાષા સૌથી પહેલી કોણે યોજી ? ૧૮૬૯ ના જાન્યુઆરીના બુદ્ધિવર્ધકગ્રંથમાં પણ કોઈ લેખકે-કદાચ મનઃસુખરામ સૂર્યરામે -આમ લખ્યું છેઃ "જગતમાં આજ સુધી લખાયલાં સર્વ લખાણનો સંગ્રહ કરી તેના વર્ગ કરીએ તો ત્રણ વર્ગ થાય-શોધન, બોધન અને મોહન."નવલરામનું શ્રવણાખ્યાનનું અવલોકન, જેમાંથી કોશમાંનું અવતરણ આપેલું છે તે, કયાં અને કયારે પ્રકટ થયેલું તે નક્કી થઇ શકતું નથી. ગુજરાતશાળાપત્રમાં તો તે નથી જ. એ પત્રમાં નવલરામે શ્રવણાખ્યાન વિશે ઇ.સ. ૧૮૭૦ માં લખેલું ખરૂં, પણ તે લેખ આનાથી જુદો છે.તે ટૂંકો અને સંપૂર્ણ છે,આ કંઇક લાંબો પણ અપૂર્ણ છે. ગોવર્ધનરામ નવલજીવનમાં (પૃ. ૨૫) આ લેખ વિશે થોડી નોંધ કરે છે ત્યાં "૧૮૬૯-૧૮૭૦ માં" લખાયેલ એમ જણાવે છે, પણ ચોક્કસ માસ જાણ્યા વિના ઉપલા પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઇ શકતું નથી.

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, પણ તેમાં એ સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં હોવાને લીધે ઝટ ઓળખાઇ આવે છે. બાકી સઘળામાં પછી તે મોહન, બોધન કે શોધન વર્ગનાં હોયોજના તથા કૃતિ હોવી જ જોઇએ. (૨) ૧૫૬: નાટક, કાવ્ય, વગેરે મોહન ગ્રંથિનાં પુસ્તકોની તુલના કરવામાં ત્રણ વાતનો વિચાર રહેલો છે; —વસ્તુસંકળના, પાત્રભેદ, અને રસ.

૨. **સાહિત્ય** [બ. ક.]

વ. ૧, ૧૯૮: 'વાઙ્મય' શબ્દને કેટલાક લેખકો સાહિત્યના જ અર્થમાં વાપરે છે, પણ કાવ્ય અને કાવ્ય જેવી રસાલંકારાદિ વાણી અને કલાપ્રધાન શિષ્ટકૃતિઓને માટે જ સાહિત્ય શબ્દ વાપરવાનું રાખી, ભાષામાંના તમામ ગ્રંથસમૂહને માટે '**વાઙ્મય**' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો વધારે યોગ્ય જણાય છે,

૩. **નિરપેક્ષ—કેવળ—સાહિત્ય** [ગો. મા.]

પહેલી પરિષદ્,વ. ૪,૨૦૩: ધર્મવિષય, રસવિષય, સંસારસુધારાનો વિષય, ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોની ચર્ચા સાક્ષરવર્ગમાં સમુદ્રમન્થન જેવું મન્થન પામે છે અને દેવદાનવો જેવા હૃદયભેદ ઉત્પન્ન કરે છે. આ છેલ્લા વિષયો એક રીતે સાહિત્યના વિષયો છે ને બીજી રીતે નથી. રાજકીય સાહિત્ય, ધર્મવિષય સાહિત્ય, ઈત્યાદિ નામો જોઇએ તો વિષય માત્ર સાહિત્યગમ્ય છે. આવા બાહ્ય વિષયોની અપેક્ષા રાખનાર સાહિત્યને બાદ કરી તેના શીવાયના સાહિત્યને જ સાહિત્ય કહીયે તો ઉક્ત વિષયો સાહિત્ય નથી. આમને સાહિત્ય કહેવું કે ન કહેવું એ ચર્ચામાં ન પડતાં આવા બાહ્ય વિષયોની અપેક્ષા રાખનાર સાહિત્યને આપણે સાપેક્ષ સાહિત્ય કહીશું અને તે વિનાના શુદ્ધ કેવળ સાહિત્યને નિરપેક્ષ સાહિત્ય કહીશું. આ સભાનાં કાર્યની યાદી જોતાં શાસ્ત્રસાહિત્ય અને કાવ્યાદિક કેવળ સાહિત્ય એવા બે ભેદ સ્વીકારતાં ઘણી અનુકૂળતા થશે. આટલા ચાર શબ્દોની પરિભાષા શુદ્ધ જ છે એમ હું કહેતો નથી. માત્ર મને આ પ્રસંગે તે સ્ફુરી આવે છે અને એ તમારાથી સમજાય એવા શબ્દો છે એમ ગણીને અનુકૂળતાનો વિચાર કરી એ શબ્દો હું વાપરું છું. આટલો મ્હારો આશય ધ્યાનમાં રાખશો તેને મ્હારી સાથે તાલભંગની વાસના નહી થાય.

૪. **શુદ્ધસાહિત્ય** [ન. ભો.]

પાંચમી પરિષદ્,વ.૧૪,૨૯૦:સાહિત્યના વિભાગો અંગ્રેજી ઇત્યાદિમાં કરીશું તો તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, નીતિ, તત્ત્વશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિ અનેક વિભાગમાં સંખ્યાબન્ધ પુસ્તકો જડશે, અનેક વિદ્વાનો તે તે વિષયના ખાસ અભ્યાસકો બની કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જોઈશું; શુદ્ધ સાહિત્યમાં કવિતા, વાર્તા, નાટક, બાલસાહિત્ય, લોકગીત, ઇત્યાદિ, ઈત્યાદિ,અનેક શાખાઓમાં તે જ પ્રમાણે સમૃદ્ધ અવસ્થા નજરે પડશે.

૫. **લલિત વાઙ્મય** [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૮૨, ખાસ સાહિત્ય અંક, ૭: "સાહિત્યનાં જે ગુણ લક્ષણો સમન્વવવાનો પ્રયાસ ઉપર કર્યો છે તે લલિત વાઙ્મયમાં જ આપણને જડે છે, કોઈ પણ શાસ્ત્ર કે કથનમાં—પાંડિત્યના કે બોધનના વાઙ્મયમાં—નથી જડતાં.

Bias, પક્ષપાત [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૬૫: જુઓ Prejudice.

Bibliography, ૧. સંદર્ભગ્રન્થ [ન.દે.]

હિં. ત. ઇ. પૂ. પ્રસ્તાવના, ૧૮: ઉત્તરાર્ધની અવધિએ સંદર્ભગ્રન્થ (B.) તે તે પ્રકરણોને લગતો આપવામાં આવશે; જેથી આધક અભ્યાસકને સ્વતંત્ર અધ્યયનનાં દ્વાર ઉઘાડાં થશે.

૨. **ગ્રંથસૂચી** [વિ. ક]

યુ. ૧૯૮૧, ૪૫૯: જિજ્ઞાસુઓ અલબત આ લેખમાળાને છેડે અપાયલી ગ્રંથસૂચી ઉપયોગમાં લઇને એ અને બીજા રસભર મુદ્દાઓ વીશે વધુ જાણી લેશે.

૩. **તદ્‌ગ્રંથસૂચિ** [દ. બા.]

Bimetallism, દ્વિધાતુવાદ, દ્વિધાતુમત [મ. ર.]

અ. અ: દ્વિધાતુમત સમજાય ત્યાર પહેલાં નાણાંની ખરી કલ્પના હોવી જોઈએ. નાણું એ દ્રવ્યનું કારણ હોવાને બદલે પરિણામ હોય તો દ્વિધાતુવાદ સમજી શકાય તેમ નથી. નાણું એ માલ હોય અને તેનું મૂલ્ય ઉત્પાદનશ્રમથી નિર્ણીત થતું હોય તો દ્વિધાતુવાદ જુઠો છે પણ નાણું જો જરૂરનું વાહક હોય તો તે એકદમ સિદ્ધ થઇ જાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Bimetallist—દ્વિધાતુવાદી [મ. ર.]

અ. અ. પુષ્કળ નાણાંને મહત્ત્વ આપવાથી દ્વિધાતુવાદીઓ મોટી ભૂલ કરે છે.

Binocular movement, નેત્રની સંભૂય-જોડિયા-ગતિ [કે. હ. અ. નોં.]

Biogenesis, જીવાત્‌જીવવાદ [પ્રા. વિ.]

જુઓ Abiogenesis.

Bird's-eyeview, ૧. **ખેચરદૃષ્ટિ** [ન. લ]

ન. ગ્રં. ૨, ૨૨૭: હવે આ પ્રત્યેક ભાગમાં શું છે તે આપણે ઉપરફપરથી કાંઇ ખેચરદૃષ્ટિએ જોઇ લઈએ.

૨. **વિહંગદૃષ્ટિ** [ન્હા. દ.]

વસન્તોત્સવમાં ભાષણ, ૧૯૮૨, ૨૬: આથે નહીં મુંબઇથી માંડી ગુજરાત ઉપર જ વિહંગદૃષ્ટિ નાંખી વળિયે.

૩. **વિહંગાવલોકન** [દ. બા.]

Bisexual, (*psycho-ana.*) ૧. **દ્વિ-જાતીય** [ભૂ. ગો.]

૨. **દ્વિકામુક** [ભૂ. ગો.]

Blank verse, ૧. **પ્રાસરહિત વૃત્ત-રચના** [ર. મ.]

ક. સા. ૩૨૫: ઘણાં ઉપવાક્યો અને લાંબાં વાક્યોનો ઉચ્ચય ન હોય ત્યાં પણ વીરરસની અને Epic કવિતામાં પ્રાસરહિત વૃત્તરચના (B. V.) વિશેષ અનુકૂલ થાય છે.

૨. **નિરનુપ્રાસ કવિતા**

સ.૩, ૧૦: તે ઉપરાંત તેઓનું એવું પણ કહેવું છે કે નિરનુપ્રાસ (B.) કવિતા રસ આણવાને માટે સારી છે.

૩. **પ્રાસમુક્ત પદ્ય** [મન. હરિ.]

વ. ૧૬, ૧૧૨: આવા ચરણાંગ અંગ્રેજીમાં ઘણા છે પણ પ્રાસમુક્ત પદ્યમાં વિશેષે કરી ત્રણ આવતા હોવાથી આપણે તેનો વિચાર કરીશું-એટલે કે આયંબ (iamb), ટ્રોકી (trochee) અને એનાપીસ્ટ (anapeast). આયંબમાં બે **શબ્દાંગ** (syllable) એટલે પહેલો લઘુ અને બીજો ગુરુ....

૪. **શુદ્ધ (અગેય) પદ્ય** [બ. ક.]

ભ. ૨૯: ' બ્લૅંક વર્સ 'નો આપણો ખરો પર્યાય અછાન્દસ રચના નહીં, અપ્રાસ છન્દ-રચના નહીં, પણ અગેય અથવા તો યતિસ્વાતન્ત્ર્યવિશિષ્ટ છન્દરચના એવો હોવો જોઇએ એ સ્પષ્ટ છે.

૫. **અખંડ પદ્ય** [અ. ફ.]

સાતમી પરિષદ્, ૩૨: અંગ્રેજી 'બ્લૅંક વર્સ' એટલે અખંડ પદ્ય જેવું ગુજરાતી પદ્યરચનામાં પણ લાવવા ઘણા કવિઓએ અને રસિકોએ જૂદી જૂદી રીતે પ્રયત્ન કીધો છે.

Board-drawing, (*Arch.*) **ચિત્રપાટી** [ગ. વિ.]

Bodily development or bodily resonance, (*psychology*) **અંગવિકાર, અનુભાવ** [કે.હ.અ.નોં.]

Bolshevism, ૧. **મજૂરશાહી** [દ.બા.]

કા. લે. ૧, ૪૨૬: જો લશ્કર મજૂરો સામે લડવાની ના પાડીને મજૂરો સાથે મળી જાય તો દેશમાં મજૂરશાહી અથવા બૉલ્શેવિઝમ દાખલ થાય.

૨. ૧. **રંકવાદ** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૨૮૧: સામ્રાજ્યવાદ પછી રંકવાદ (બૉલ્શેવિઝમ) આવી પહોંચ્યો.ધર્મ કહેતો, જ્યાં સુધી એક ભાઇને પેટપૂરતો રોટલો મળતો ન હોય ત્યાં સુધી આપણાથી રોટલી કે પુરી કેમ ખવાય? પણ રંકવાદે દલીલ શરૂ કરી છે કે જ્યાં સુધી મને આખો રોટલો ખાવાને ન મળે ત્યાં સુધી બીજાને હું શાની રોટલી કે પુરી ખાવા દઉં?

૨. **વંનમત્સર** [દ. બા.-નવો]

Bonafide, *adj* ૧. **ખરેખરૂં** [ગુ. શા. ૪૭, ૨૬:]

adv. ૧. **પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક**

ત્રીજી પરિષદ્, ૧૮૫: મોકલેલો નિબંધ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક (*b.*) પોતાનો જ રચેલો છે એવું ખાત્રીપત્ર (declaration) મોકલવું જોઇએ.

Boudir, (*Arch.*) **જોડ** [ગ. વિ.]

Book-illustration, પોથીચિત્ર [ગ. વિ.]

પ્ર. ૧, ૨૬૭: એમની સૌથી પહેલી ઉમેદ તો મોટાં **તૈલ ચિત્રોની** મનઃકલ્પિત કૃતિઓ લોક સમક્ષ ધરીને લોકરુચિ કેળવવાની હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ ગુજરાત તેવાં ચિત્રોની કદર કરવા તૈયાર નહિ જણાવાથી તેમણે નાનાં નાનાં ચિત્રો-પોથીચિત્રો-"બૂક ઈલસ્ટ્રેશન્સ"—કરવાનું શરૂ કર્યું.

Boss, (*Arch.*) ડૂંટો [ગ. વિ.]

Bounty, અનુગ્રહ [મ. પુ. ગાંધી]

હિન્દના કરનું આધુનિક અર્થશાસ્ત્ર, ૧૩૮: અનુગ્રહ (બાઉન્ટિઝ એર સબસિડીઝ) આપવાથી ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન મળવાનો સંભવછે.

Bowler, દડાબાજ [ન. ક.]

ઉ. જુ. ૩૭: કોલેજની ક્રિકેટ **ચમૂનો** તેમ પારસી જિમખાનાની ઉત્તમ ચમૂનો દડાબાજ (બોલર).

Box gutter, (*Arch.*) ધોરીઓ [ગ. વિ.]

Boyscout, બાલસૈનિક [ઉ. કે.]

વ. ૧૫, ૫૯૫: શાળાઓમાં જ બાલસૈનિક (B. s. s.) તરીકેની તાલીમ આપી અમુક વયે બે ત્રણ વર્ષ લશ્કરી જીવનનો ખ્યાલ આપવાની સગવડ કરવી જોઇએ.

Brassage, ટંકણમૂલ્ય [વિ.કો.સં.પ.]

Bread-labour, ઉત્પાદકશ્રમ [કિ. ઘ.]

કે.પા. ૧૦૫:મારી તર્કશક્તિ ગમે તેટલી ઝીણી હોય, પણ મને જો શ્રીમંતાઇમાં જ અતિશય શ્રદ્ધા હોય તો મારાથી ટૉલ્સ્ટૉયનું ઉત્પાદક શ્રમ (*b.* l.)થી જ જીવવાનું શાસ્ત્ર નહિ સ્વીકારી શકાય.

Brick-nogged, (*Arch.*) અવાઢપાટલીવાળી [ગ. વિ.]

Broach, (*Arch.*) શિખર [ગ. વિ.]

Buffoonery ૧. ઠઠ્ઠાબાજી [ર. મ.]

હા. મં. ૧૦૯: હલકી ઠઠ્ઠાબાજી (*b.*) થી પણ હાસ્યરસ જામતો નથી.

૨. વિદૂષકવૃત્તિ [દ. બા.]

Bureau, ૧. મંડળ [આ. બા.]

૨. દફતરી ટેબલ, ખાતું. દફતર [દ. બા.]

Bureaucracy, વિભાગશાસન [ર.વા.]

સ. ૨૨, ૨૦૩: દરેક વિભાગ સ્પષ્ટ રીતે નોખો પડી જાય છે અને ચઢતા ઉતરી દરજ્જાના વિભાગોવાળો વહીવટ થાય છે ત્યારે તેને વિભાગશાસન (*b.*) કહે છે.

૨. અધિકારીમંડળ [ચં. ન.]

સ. ૨૬, ૨૦૯: જેઓ હિન્દની સ્થિતિ બરાબર સમજે છે તેઓ અંગ્રેજ અધિકારી-મંડળ-બ્યૂરોક્રસી-સ્વચ્છંદથી, નિરંકુશતાથી, આપખુદીથી, બીન-જવાબદારીથી વર્તે છે તેથી નવાઇ પામતા નથી.

૩. અધિકારીતંત્ર-નોકરશાહી[ચં.ન.]

સ, ૨૭, ૧૨૪: હિન્દનું બ્રિટીશ રાજ્ય એ મર્યાદિત રાજ્યતંત્રનો પણ વિશિષ્ટ પ્રયોગ હોઈ અધિકારીતંત્ર-નોકરશાહી-કહેવાય છે.

Bust, ૧. અર્ધમૂર્તિ [સં. ઝ.]

સ. ૨૭, ૯૮૩: એક પાસના સંગ્રહમાં જ્યુલિયસ **સીઝર**ની ભવ્યમૂર્તિ અને બીજા રાજવંશીઓની અર્ધમૂર્તિઓ-B. s.-છે.

૨. અરુણચિત્ર, અરુણમૂર્તિ [દ.બા.]

C

Cabinet, ૧. ચોકઠું [દ. બા]

૨. ૧. શિષ્ટાધિકારીમંડળ [ગો. મા.]

સ. ચં. ૧, ૨૯૩: બુદ્ધિધને નવા "કૅબિનેટ્" ની (શિષ્ટાધિકારીમંડલની) સંઘટના કરવાનો આરંભ કર્યો.

૨. પ્રધાનમંડલ [બ. ક.]

યુ. ૧૯૮૦, ૩૪: ગમે તેવા વિરોધોમાં ય તે રાષ્ટ્રસંઘ (state), તેના અમલદારો અને કાયદાઓ અને કાયદા બાંધનાર પ્રતિનિધિમંડળ (representetive assembly) અને પ્રધાન-મંડળ (*c.*) દ્વારા, મધ્યસ્થપણું કરે છે, ચુકાદા આપે છે, અને તે બેય કને પળાવે છે.

૩. મંત્રીમંડળ, અસલતમંડળ, અંતરંગસભા [દ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Cadence, ૧. **સ્વરાવરોહ** [ર. મ.]

ક. સા. ૨૮૩: મિલ્ટનના જે સ્વરાવરોહ (c. s) ને એ લખનાર અતિમનોહર (exquisite) કહે છે તે શું કોઈ પણ નિયમોની રચના વગર આવ્યા છે, તે શું છંદવિના કદિ જોવામાં આવ્યા છે?

૨. **રણકાર** [દ. બા.]

Calender, as university Calender, **વિજ્ઞાપક** [ગૂ. વિ. વિ.]

Cannibal, ૧. **ક્રવ્યાદ** [દ. બા.]

Cannibalism, **માનવાહાર** [બ.ક.]

સુ. ૧૯૮૦, ૩૫: માનવાહાર (c.) અને આવા સંસ્કાર બંધ પડયા, તે પછી પણ નરમેધની ક્રિયા ધર્મક્રિયા લેખે કે વામમાર્ગ અને અલૌકિક શક્તિ મેળવવા માટે મંત્રજંત્રની ગુપ્તક્રિયા તરીકે સૈકાઓ સુધી ચાલી છે.

Capital, (*Arch.*) **શરૂ** [ગ. વિ.]

Capitalism, ૧. **મૂડીવાદ** [ન્હા. દ.]

ઉ. ઞ. ૧૩: પરિણામે ધાર્મિક બળવા પછી વહી હતી તેમ, મૂડીવાદ (C.), **ઉદ્યોગધૂન** (Industrialism), **ધનધ્વજ** (Plutocracy), અને **ખેડૂતવાદીઓ** (Physiocrats) **સંઘમાલિકીવાદીઓ** (Communists), **ધનસમાનતાવાદીઓ** (Sociolists), છેલ્લા બે વાદના સંમિશ્રણરૂપ **સંઘમાલિકી-ધનસમાનતાવાદીઓ** (Soviets) એમની વચ્ચે ધનવહેંચણીને કાજ મહાયુદ્ધો મંડાણાં, યુરોપમાં વારંવાર શોણિતસરિતાઓ વહી રહી, ને હજી યે વહે છે.

૨. **ધાનકતંત્ર** [સૌ. સરોજીની મહેતા].

ગુ. ૧૮૮૦, ૨૪: સામાન્ય મનુષ્યો વર્તમાન સમયમાં અધોગતિમાં અને ગુલામગીરીમાં જ છે. અને આવી સ્થિતિનું મુળ કારણ ધનિકતંત્ર (C.) ને નામે ઓળખાતી રાક્ષસી સંસ્થા, જેણે માણસનું સર્વ ઊંચું ખમીર ચુસી લઇ તેને જંગલી પશુ જેવો કરી મુકયો છે, તે જ છે.

૩. **વૈશ્યપ્રકોપ** [દ. બા.]

Capitalist, **ધનાધિપ** [આ. બા.]

વ, ૧૨, ૩૯૮: જ્યાં ધનાધિપો (C. s ધનાઢ્ય, કારખાનાના માલિકો) મજૂરોની તન્દુરસ્તી ગૃહસુખ કે આર્થિક ક્ષેમની દરકાર કર્યા વગર તેઓની પાસેથી ગુલામ જેવું કામ લે છે ત્યાં પરિણામે એ ધનિક વર્ગને જ ખમવું પડેછે.

૨. **મૂડીવાન** [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૨, કાર્તિક ૧૦૧: ઉદ્યોગોમાં જ્યારે ને ત્યારે હડતાળો પાડવી અને મૂડીવાનોને હેરાન હેરાન કરી નાખવા એવી એવી તેમની યુદ્ધનીતિ છે.

Cardinal, **મૂળભૂત**, **સ્વાભાવિક**, **આધારભૂત** (as Cardinal virtues) [દ. બા.]

Caricature, ૧. **અતિકથા**, **અતિચિત્ર**, **અતિરેખવર્ણન**, **ઢોંગસોંગ** [ર. મ.]

હા. મં. ૮૬: આ ઉપપ્રકારને ઈંગ્રેજીમાં c. કહે છે. આપણી ભાષામાં તેને માટે યથાર્થ શબ્દ યોજવો કઠણ છે. કદાચ 'અતિકથા', 'અતિચિત્ર', 'અતિરેખ વર્ણન' કે એવો કોઇ શબ્દ ખાસ લક્ષણા કરીને યોજી શકાય. 'ઢોંગસોંગ' શબ્દ આવી નવી લક્ષણાથી વાપરવો એ વધારે ઘટતું લાગે છે, અને, એમાં શબ્દાર્થ નથી. વ્યાકરણનો અનાદર થતો હોય તો બીજો એવો કોઈ સૂચક શબ્દ નક્કી કરવો જોઈએ કે જેથી અર્થનો પ્રકાશ સારો થાય.

૨. **ઉપહાસવિકૃતિ**, **વ્યુપહાસક** [બ. ક.]

લિ. ૧૧૮: વર્ણનમાં અતિશયોક્તિ છે તેની ના નહીં, પણ તે ઉપહાસને આબાદ પોષે છે, અને નવજુવાની તથા વાર્ધક્ય વચ્ચેના સ્થાયી વિરોધનું નિરૂપણ, કેટલીકવાર તો, આવા ઉપસવિકૃત (ઉપહાસ માટે વિકૃત. C.=ઉપહાસવિકૃતિ, વ્યુપહાસક) ચિત્રો વડે જ થઈ શકે.આવાં વ્યુપહાસક નિર્દોષ હોય તો જ આનંદક ગણવા યોગ્ય....

૩. **ઠઠ્ઠાચિત્ર** [સુ. મ.]

કૌ. ૨, ૧, ૨૨૨: નાટકમાં હાસ્યરસ છે જ નહીં. કવિ, વકીલ, ડોકટરનાં ઠઠ્ઠાચિત્રો (c. s.) પણ સફળ નથી.

૪. **વિકૃતિચિત્ર** [દ. બા.]

Cartoon, ૧. **ઠઠ્ઠાચિત્ર** [ગુ. ?]

૨. **રમૂજીચિત્ર** [ગ. લ.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુ. ૧૯૮૨, આશ્વિન, ૧૯: 'પંચ'માં એક રમૂજી ચિત્ર (C.) નો ભોગ થઈ એણે કીર્તિ મેળવી.

૩. વિરૂપ છબિ [દ. બા.]

Casting vote, ૧. જયાદામત [ગૂ. વિ.]

૧૯૮૩ની નિયામક સભાની પહેલી બેઠકનો અહેવાલ, ૩૨: ૧૧ મા સ્થાન માટે શ્રી બાબુરાવ ગ. ઠાકોર અને શ્રી પ. લ. મજમુદાર અને શ્રી ડી. ૨. દેસાઈને સરખા મત મળતા હોવાથી શ્રી પ્રમુખે પોતાનો જયાદામત ઠાકોરને આપ્યો હતો.

૨. ભેદક મત, તાટસ્થ્યનાશક મત [દ. બા.]

Casuistry, ૧. ધર્મવિચિકિત્સા, ધર્મનિર્ણય [દ. બા.]

૨. મિથ્યાવાદ [ર. મ.]

હા. મં, ૮૯: રોમન કૅથોલિક પંથમાં જેસ્યુઇટ મંડળે અસદાચારનો બચાવ કરનારા મિથ્યાવાદ (C.) બહુ ફેલાવ્યાથી અને તે ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા બેઠેલી હોવાથી પાસ્કલે 'પ્રોવિન્શિયલલેટર્સ' લખી એ મિથ્યાવાદના કલ્પિત નમુના રચી કટાક્ષકથનની પદ્ધતિએ એ વાદનો ઉપહાસ કર્યો હતો.

Catastrophe, ૧. ૧. નિર્વહણ [બ.ક.]

કાં. મ. ૩૨૭: જુઓ Anachronism.

૨. ૧. ઉત્પાત, મહોત્પાત [ન.ભો.]

૨. મહત સંકટ, સર્વનાશ [દ.બા.]

Categorematic, નિરન્વય [મ. ન.]

જુઓ Syncategorematic.

Categorical proposition, ૧. નિરન્વય નિર્દેશ [મ. ન. ન્યા. શા. ૫૧]

૨. નિરપેક્ષવાક્ય [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૯૯: નિરપેક્ષ વાક્યોમાં જે હકીકત નિર્દેશ કરી છે તેને બીજા કશાની અપેક્ષા નથી. એ હકીકત પોતાની મેળે જ એમ છે, પણ સાપેક્ષ વાક્યોની હકીકત એમ હોવી કે ન હોવી તેને બીજી કોઇ હકીકતની અપેક્ષા છે.

૩. શુદ્ધવિધાન [દ. બા.]

Category, ૧. પદાર્થ [મ. ન]

ન્યા. શા. ૩૬: જેમ આપણા ન્યાયશાસ્ત્રનો આરંભ પદાર્થગણનાથી થાય છે, તેમ ગ્રીક ન્યાયપદ્ધતિમાં પણ અમુક પદાર્થ (જેને કેટેગરી કહેતા) ની ગણનાથી એરિસ્ટોટલે આરંભ કરેલો છે.

૨. નામરૂપ [અ. ક.]

વ. ૧૦, ૧૪૧: વેદાન્ત સાથે સરખાવતાં અહીં એમ માલૂમ પડશે કે જેમ વેદાન્તમાં જગત્‌ને અવિદ્યા અથવા માયાનું આવરણ છે તેમ આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં નામરૂપોનું (C. s) આવરણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

Cathedral, મહામન્દિર [મ. ૨.]

બ્રિ. હિં. વિ. ૧, ૧૪૬: તેરમી સદીમાં બનાવેલું એ ભવ્ય કેથીડ્રલ અથવા મહામંદિર તેના પ્રખ્યાત મિનારા સહિત લગભગ પૂરેપૂરું નાશ પામ્યું.

Catholic, સર્વદેશીય [ચં. ન. સ. ૩૧, ૫૭૯.]

Catholicity, સર્વગ્રાહીપણું [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૯૯: સર્વ પાસથી વિચાર કરી જોતાં સર્વના ધોરણરૂપે માની શકાય તેવી સ્વતંત્ર ભાવમય રસિકતામાં સાદા સાધારણ (જેવા કે ભવ્ય પ્રકાશ, ભભકતો રંગ ઈત્યાદિ) આનન્દોનું, વધારે બુદ્ધિગમ્ય અને ઝીણા (જેવા કે રાગ–તાલ, યોગ્ય છાયા, ઇત્યાદિ) આનન્દો સાથે યોગ્ય મિશ્રણ હોવું જોઇએ. બીજી રીતે કહીએ તો એવા ધોરણમાં અમુક મર્યાદા સાથે સર્વગ્રાહીપણું અને ઝીણવટ–સંસ્કાર–સાથે યોગ્યાયોગ્ય ગ્રહવાની શક્તિ, એ સર્વનું મિશ્રણ હોવું જોઈએ.

Causation, કાર્યકારણભાવ, કારણતા [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૩૮: વ્યવહાર અને અનુભવથી જ માણસને અમુક વિચારો પ્રાપ્ત થાય છે અને અમુક પ્રતિજ્ઞા અમુક અર્થ જણાવે એવો બે અર્થ વચ્ચેનો સંબંધ કલ્પવાની જે કાર્યકારણની ભાવના તે પણ અનુભવથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. કાર્યકારણ અથવા કારણતાનો જે નિયમ છે તે પણ અનુભવ વિના ઉત્પન્ન થતો નથી; અને કારણતા ઉપર જ સ્વતઃસિદ્ધ લાગતાં એવાં સત્યોનો પણ આધાર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Cement mortar, (*Arch.*) ચણતરનો મસાલો [ગ. વિ.]

Censor, ૧. છાપખાનાનો નિરીક્ષક [ન. લ.]

ઈ. ઈ. ૩૩૬: આ વખતે ઈંગ્લાંડમાં એવો ધારો હતો કે કોઈ ક્ાંઇ પણ પુસ્તક બનાવે તો તેણે એક સરકારી અમલદાર જેને છાપખાનાનો નિરીક્ષક કહીને કહેતા તેને બતાવવું, અને તે જો રજા આપે તો જ તે છપાય.

૨. સરકારી ગ્રન્થપરીક્ષક [ન.ભો.]

પ્રે. ના. ૪૬: કર્નલ લોકવુડે એમ શઙ્કા ઉત્પન્ન કરી હશે કે વાર્તાના ગ્રન્થો ઉપર c. (સરકારી ગ્રન્થપરીક્ષક) નો અધિકાર નથી, તો પછી નાટક ઉપર શા માટે જોઇએ ?

૨. (*Psycho-ana.*) નિયામક [ભૂ. ગો.]

Centenary, ૧. શતસંવત્સરી [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૨૬૫: તેના મૃત્યુની દ્વિતીય શતસંવત્સરીને પ્રસંગે આખા યૂરપ અને અમેરિકામાં ઉત્સવ પળાયો છે.

૨. શતવર્ષી [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૨, ૨૪-૩: અને ૧૯૨૪ ના હમણાં જ પુરા થયલા વરસ દરમીઆન ઈંગ્લંડે પોતાના એક મહાકવિ બાયરનના અવસાનનું પહેલું શતવર્ષી ઉજવ્યું.

Centrifugal, ૧. મધ્યોત્સારિ (બળ) [ન. ભો.]

"સૂર્યમાળાઓ" નામે ૧૮૯૧ માં આપેલું વ્યાખ્યાન.

૨. દૂરપાતુક [મ. સૂ.]

અ. ૧૭૭: જેની પાસે કોઇ પણ ગુણના અંશો નથી હોતા તે તો એ અસ્તોદયના ચક્ર આગળ આવી ચડતાં જ તેના દૂરપાતુક (c.) વેગથી દૂર ઉથલી પડે છે.

૩. કેન્દ્રોત્સારી [ક. પ્રા.]

ગુ. શા: ૪૬, ૨૯૫: ન્યુઝીલાંડના ટાપુ હાલ છે ત્યાં આગળનું પૃથ્વીનું પડ પૃથ્વીના ફરવાથી કેન્દ્રોત્સારી ('સેન્ટ્રિફ્યુગલ') બળની વૃદ્ધિ થવાથી ઉપસવા માંડયું તેમ તેમ સામી બાજુનું પડ ફાટવા માંડયું.

૪. કેન્દ્રાપગામી [ન્હા. દ.]

ઉષા, ૧૩૭; બ્રહ્માંડમાં બે વિધનાં મહાબળો છે: કેન્દ્રગામી અને કેન્દ્રાપગામી.

૫. કેન્દ્રાતિદૂરસારી [અ. ક.]

વ. ૨૫, ૩૮૪: પ્રયત્નોને કેન્દ્રાતિદૂરસારી કરવા એટલે નિષ્ફળતાને આવાહન કરવા બરાબર છે; જ્યારે પ્રયત્નને કેન્દ્રાભિમુખસારી કરવા એટલે સફળતાની મુખ્ય ચાવી હાથમાં લીધા બરાબર છે.

૬. કેન્દ્રોત્સર્ગી [દ. બા.]

Centripetal, ૧. મધ્યાકર્ષિ (બળ) [ન.ભો.]

"સૂર્યમાલાઓ" નામે પ્રાર્થનાસમાજમાં ૧૮૯૧ માં આપેલું વ્યાખ્યાન, પાક્ષિક જ્ઞાનસુધામાં છપાયેલું.

૨. કેન્દ્રગામી [ન્હા. દ. ઉષા ૧૩૭.]

૩, કેન્દ્રાભિમુખસારી, કેન્દ્રાભિસારી [અ. ક. વ. ૧૫, ૩૮૪:]

૪. કેન્દ્રાનુપાતી [દ. બા.]

અવતરણો માટે જુઓ Centrifugal.

Cerebellum, ૧. અધરાશ [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૧: મગજના જુદા જુદા વિભાગના અથવા અવયવોના વિકાસમાં એક બીજો પણ ક્રમ જણાય છે, જે વધારે ઉત્કૃષ્ટ વિભાગ છે, જેને મગજનો ઉત્તમાંશ કહેવામાં આવે છે, તે જે અધરાંશ છે તેના કરતાં વહેલો વિકાસ પામતો જણાય છે.

Cerebrum, ૧. ઉત્તમાંશ [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૧: જુઓ Cerebellum.

૨. શીર્ષણ્ય [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૯૮: ચેતનાશયથી ઉપરનો ભાગ જે ખોપરીની બખોલથી છેક ભવાંની સફાઇ સુધી આવેલો છે તેને શિર્ષણ્ય અથવા ખરૂં મગજ કહે છે કેમકે મન આ ભાગમાં વસે છે.

Certificate, ૧. આબરૂપત્ર [મ. રૂ.]

ચે. દ્વા. ચ. ૧૪૫: ત્રણ ચાર ઉમેદવારોમાં ફાલ્ગુનાશના ખેતરનો કાળો ચાકર સિપાઇના જેવો ડગલો પહેરીને ત્યાં આવ્યો. એ જોઇને સભા તો આશ્ચર્ય પામી; પણ તેની પાસે આબરૂપત્રો હતાં તે વાંચવાની તથા તેની પરીક્ષા લેવાની તેઓથી ના કહેવાઈ નહીં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. ઉપાધિપત્ર [આર્યપ્રકાશ]

૧૨, ૧૦: પૂર્ણ અભ્યાસ કરીને આવી રીતે વર્તતાં જે પછી ઉત્તમ મધ્યમ નીકળે તેને ઉત્તમ મધ્યમ રીતે પરીક્ષા-પૂર્વક પ્રસિદ્ધિમાં ઉપાધિપત્ર (સર્ટિફિકેટો) આપવાં.

૩. ગુણમાનપત્ર [મ. સૂ.]

ગૈ. ઓ. ઉદ્‌ઘાટન, ૧૪: સહકારી મિ. પર્સિવલ એ સંબંધમાં લખે છે કેઃ-'રાજકાર્ય નિમિત્ત આપના અને મારા સંયોગાદિથી વિયોગાવધિ કોઇ દિવસ કોઇ કાર્યમાં આપણો મતભેદ થયો નથી, તેથી આપને વિષે મને પૂરો સન્તોષ થયો છે.' એ ગુણમાનપત્ર રા. રા. ગૌરીશંકરની રાજ્યનીતિજ્ઞતાના સૂચિપત્ર સમાન છે.

૪. પ્રમાણપત્ર [ચં. ન.]

ગુ. જી. ૪૭: એકસ્ટ્રા એસિસ્ટંટની માનનીય પદવી ભોગવનાર એક પ્રખ્યાત ગ્રેજ્યુએટને પંડિત ગુરુદત્તની પાસે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા માટે ત્રણ મહિનાની રજા લેવાનું મન થાય એ હકીકત પંડિતજીની શક્તિને માટે તથા વર્ગની ઉત્તમત્તા માટે ન્હાનુંસૂનું પ્રમાણપત્ર નથી.

૫. ગુણપત્ર [ન્હા. દ.]

ગુજરાતી તા. ૧-૫-૨૭,, ૬૮૯: આજથી એક માસ પૂર્વે આપે મ્હારી પાસે સર્ટિફીકેટ-ગુણપત્ર-જેવા માગ્યું હોત તો એકાદું યે ભાગ્યે નિકળત.

Chaos ૧. **અભાવ, અભાવોદધિ** [બ.ક.]

સા. જી. ટિપ્પણ, ૨૫૪: ખરે જ તે પલ દેવદત્ત છે, જેમાં ઝંઝાક્ષુબ્ધ આત્મોદધિ ઉપર શબ્દ થાય છે, જેવો ઉત્પત્તિ ક્ષણમાં અ-રૂપ અવર્ણ્ય અભાવોદધિ (C.) ઉપર શબ્દ થયો હતો;......અને વ્યર્થ અંધ અભાવ (C.) ની જગાએ ખીલતી, ફલકુપ, ગગન-વેષ્ટિત પૃથ્વી ઉપસે છે.

૨ **દુર્વ્યવસ્થા, આન્ધ્ય** [હી. વ. સ. મી. દેહળ]

Chaotic, અવ્યવસ્થિત, દુર્વ્યવસ્થ [હી. વ. સદર]

Character, ૧. **મનુષ્યલક્ષણ** [ર. મ.]

વ. ૬,૨૮૦: મનુષ્યલક્ષણ (C.) જ માણસોના વ્યવહાર પર કાબુ ચલાવે છે. ભરવાડ ઉપર ઘેટાં કાબુ ચલાવે એ જેમ શકય નથી તેમ મનુષ્યલક્ષણનો આ કાબુ નષ્ટ થાય અને દુનિયામાંનાં કાર્યોમાં મનુષ્યલક્ષણ પ્રલોભનોને વશ થાય એ પણ શકય નથી.

૨ ચારિત્ર [મ. ન. ચારિત્ર.]

૨. શીલ [આ. બા.]

Characteristic, *adj.* ૧. **લાક્ષણિક** [ગો. મા.]

એશિયા, યુરોપ વગેરે ખંડોમાંની મહા પ્રજાઓમાં જનસ્વભાવનાં લાક્ષણિક દૃષ્ટાન્ત.

૨. **લક્ષણસૂચક** [ન. ભો.]

નવો—"લક્ષણસૂચક—શબ્દ મ્હને ગમે છે; 'લાક્ષણિક' શબ્દ કાવ્યશાસ્ત્રમાં કહેલી 'લક્ષણા' થી પ્રતિપાદિત અર્થ તે લાક્ષણિક એ પરિચયથી ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે."

noun, ૧. **વિશેષ લક્ષણ** [મ. સૂ.]

અ. ૬૩: આપણા રાજ્યકર્તાઓની ઉન્નતિનું મુખ્ય વિશેષ લક્ષણ (C.—અસાધારણ કારણ, અગાડી પડતો ગુણ) વ્યાપાર ધનદો જ છે.

૨. ભૂતપ્રકૃતિ [દ. બા.]

Chivalry, ૧. **ઘોડેસવારપણું** [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૩૫૪: શિવલરી-ઘોડેસવારપણું.

૨. પ્રેમશૌર્યભક્તિ [ન. લ.]

ઈ. ઇ. ૧૮: આ વેળા યૂરોપમાં પ્રેમશૌર્યભક્તિ (શિવલ્રી-C.) એ નામની જે સુઘડ રાજપૂતાઇ ચાલુ થઈ હતી તેમાં નૉર્મનો સૌથી આગળ પડતા હતા.

૩. **દાક્ષિણ્ય, સ્ત્રીબહુમાન** [ગો. મા.]

સ. ચં. ૨, (૧) ૩૨ : આપણા વિદ્યાનિકષ સમાજે આપણા જુવાનીયાઓના હાથમાં શૃંગારાદિથી ભરેલાં પુસ્તકો મુકેલાં છે તેનું ફળ એક એ થાય છે કે તેઓમાં એક જાતનું કૃત્રિમ દાક્ષિણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ દાક્ષિણ્ય ન્હાનપણથી સહચારિણી બનેલી ઉપર સ્વાભાવિક રીતે ઢોળાય છે. (૨) ૭૦: સ્ત્રી-બહુમાન (C.) પુરુષના ચિત્તમાં ઉદય પામે તો પુરુષ અને સ્ત્રી ઉભયની વિશુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે વજ્રલેપ થવા પામે અને સ્ત્રી નિર્ભય થાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. **વીરવૃત્તિ** [ર. મ.]

ક. સા. ૧૯૩: દિલ્હી અને અજમેરના રજપૂત રાજા **પૃથુરાજ ચહુઆણનું** વૃત્તાન્ત હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેના અદ્દભુત શૌર્યથી મોહિત થઈને ઇતિહાસકોયે તેને 'The flower of Rajput Chivalry' 'રજપૂત વીરવૃત્તિનું પુષ્પ' એ ઉપપદ આપ્યુંછે.

૫. **વીરતા** [ર. મ.]

હા. મં. ૩૮: કદિ ખોટી બાબતની મગરૂરીના આવેશથી તણાઈ જઇ મનુષ્યો કલ્પનાવિહીન બની જે હસવા સરખી મૂર્ખાઇઓ કરે છે તે ડૉન ક્વિક્ઝૉટનું ચરિત્ર દર્શાવે છે. કલ્પનાની અશક્તિથી તે અસ્થાને ' શિવલરી ' (વીરતા) દર્શાવવા જાય છે, અને તેમાં ગંભીરતા માની લે છે, તેથી, તેના તરંગો હાસ્યજનક થાય છે.

૬. **નારીપૂજા** [આ. બા.]

વ, ૧૩, ૮૫: હું નથી ધારતો કે 'C.' યાને નારીપૂજાની ભાવના પશ્ચિમમાં પણ આથી વધીને હોય.

૭. **સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય** [દ. બા.]

કા. લે. ૨, ૧૯૮: અજ્ઞાન સ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર વીર અન્ત્યજ–સેવક જો ફરી પરણે નહિ અને સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય બતાવી સ્ત્રીયોની સોબત શોધે નહિ તો હું માનું કે હા, એનો આપભોગ સાચો હતો; (કા. લે. ૧ માં પણ કોઈક સ્થળે છે, અને તે વધારે સારા અર્થમાં, પણ ત શોધવાનો અવકાશ મળ્યો નથી.)

૮. **પ્રેમસેવા** [ર. ક.]

યુ. ૧૯૭૯, ૩૩૫: એ મધ્યકાલીન યુગમાં પ્રેમસેવા (C.) ના આદર્શો પ્રવર્તતા હતા.

૯. **લલનાસંમાન** [ન. ભો.]

વ. ૨૬, ૪૩: પુરુષની સાથે સ્ત્રીજન વાદમાં ઊતરે તો પછી c. (લલનાસંમાન) નો હક તે સ્ત્રીજનનો રહેતો નથી; પણ સર્વ માનવને સમાન હેવા courtesy (સભ્યતા) ના વર્તનની તો અપેક્ષા રાખવી એ અધિક માગણી ના ગણાય.

Chorus, ૧. ૧. **ગાયકગણ** [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૫૦૦: મદ્યદેવ ડૅયોનીશિઅસ એને બકરાંનો ભોગ આપવામાં આવતો તે પ્રસંગે પૂજક લોક નાચતા, ગાતા, વેદીની પ્રદક્ષિણા કરતા–એક ગાતો ને બીજા સઘળા ઝીલતા; પછવાડેથી એક જણ વેશ લેતો થયો, એ પ્રમાણે નાટકની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. **એસ્કીલસે** બે જણને વેશ લેતા કીધા, ગાયકગણનું કામ થોડામાં આણ્યું ને એક મધ્યસ્થને વધાર્યો કે જે નાટકના સઘળા રસ પોતાના અનુભાવે દેખાડતો ને સૌ જોનારાનો પક્ષ તેના જ ઉપર ઠરતો.

૨. **ગાયકપાત્રગણ** [કે. હ.]

૨. ૧. **સંગીતિ** [કે. હ.]

૨. **વૃંદ–ગાયન** [દ. બા.]

મધપૂડો, ૧૩૫: કોક વખતે જાણે પહેલેથી નક્કી કર્યું હોય તેમ ત્રણ ચાર જાતનાં પક્ષીઓ એક જ ઝાડપર બેસીને એક સામટાં ગાયન શરૂ કરે છે, આ વૃંદ–ગાયનમાં તાલનું નામ ન મળે, છતાં એક જાતનું સંગીત અને માધુર્ય જામે છે ખરૂં.

૩. **વૃંદસંગીત** [દ. બા. નવો]

૪. **સહગાન** [દેશળજી પરમાર]

કૌ. ૩, ૨, ૪૦: કોલીસીઅમના મહા ચોક વચ્ચે આજ જ સાંજે એક હજારથી વધુ બાળકોનું સહગાન સાંભળીને આવું છું.

૩. **ધ્રુવપદ** [સૌ. લવંગિકા મહેતા]

ગ્રીક સાહિત્યનાં કરુણારસપ્રધાન નાટકોની કથાઓ, ઉપોદ્ઘાત, ૮ : હવે, **ગ્રીક** અંતરમાં ગવાતું "કોરસ" અથવા ધ્રુવપદ, અને નાટકનો વાર્તાલાપ–એ બન્ને પ્રવેશ પામી ચૂક્યાં હતાં.

Chronological order, ૧. **આનુપૂર્વી** [કે. હ. પહેલી પરિષદ, વાગ્વ્યાપાર.]

૨. **કાલક્રમ** [ન. ભો.]

Church, ૧. **ધર્મસંઘ, ધર્મકાય** [આ. બા.]

ધ. વ. ૨૧૮: પ્રભુનો અવતાર જે જીસસ ક્રાઇસ્ટ, તથા એની આજ્ઞાને અનુસરીને જે 'ચર્ચ' કહેતાં 'ધર્મસંઘ' યાને 'ધર્મકાય' તે સ્થાપવામાં આવ્યો છે એનો આશ્રય કરવાથી મનુષ્ય પ્રભુની કૃપા મેળવી શકે છે તથા પાપમાંથી તરી શકે છે.

૨. **ધર્મસંસ્થા** [મ. હ.]

સ. મ. ૩૫: આ ઢચુપચુપણું, પરિણામના ભયને લીધે નિશ્ચયની સાથે ધડમથલ, અતીવ મહત્વના વિષયોમાં અપ્રમાણિકતા, સરકારી ચર્ચ (ધર્મસંસ્થા) ને કારણે **થાડી** થતી જાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Cipher code, કૂટલિપિ [દ. બા.]

Civics, ૧. પ્રજાતન્ત્રશિક્ષણ [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૯, ૨૧: આ બધા વિષયોનો સમાવેશ પ્રજાતન્ત્રશિક્ષણ (c.) ની કેળવણીમાં થાય છે.

૩. પૌરધર્મ [વ. ઑ.]

વ. ૧૬, ૨૪: તે ઉપરાંત ઈતિહાસ, ભૂગોળ, અને પૌરધર્મ (c.) એ વિષયનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે.

૨. પૌરશાસ્ત્ર [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૧૦૨: મનુષ્યની સામાજિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિના અભ્યાસને માટે સમાજ-શાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, પૌરશાસ્ત્ર (c.) નૃકુલવિદ્યા, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે વિનિયુક્ત શાસ્ત્રો ફલિત થાય છે.

Civil, ૧. પૌર [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૭૩: પ્લેટો પોતાના ધર્માધ્યક્ષોને રાજ્ય-તંત્રના પૌર અને સાંગ્રામિક નિયોગોનો અનુભવ મેળવવા મોકલે છે.

૨. મુલકી [અજ્ઞાત]

Civil war, ૧. આત્મવિગ્રહ, આન્તર-વિગ્રહ, દેશવિગ્રહ, પ્રજાવિગ્રહ [ન. લ.]

ઇ. ઈ. (૧) ૪૮; ફ્રાન્સના રાજા પાસે આ તકરાર ગઇ, અને તેણે 'ઑકસફર્ડના ધારા' રદ કર્યા. આ ઠરાવ અમીરોએ માન્ય કર્યો નહિ, અને દેશમાં આત્મવિગ્રહ ચાલુ થયો; (૨) કલેરંડને વિદેશમાં વસી પોતાનું ઉત્તરવય એક સારા કામમાં ગાળ્યું. એણે ત્યાં રહીને "મોટા આંતરવિગ્રહનો ઇતહાસ" એ નામનું પુસ્તક લખ્યું; (૩) ૮૯: ગુલાબની લડાઇનું પરિણામ -હેન્રીને બધાએ ખુશીથી આવકાર આપ્યો, તેનું કારણ એક એ પણ હતું કે પાછલા દેશવિગ્રહથી લોકો કાયર કાયર થઇ રહ્યા હતા. (૪) ૧૯૨: હવેથી પ્રજાકોપ ટળીને તે પ્રજાવિગ્રહ એટલે પ્રજામાં પરસ્પરનો વિગ્રહ થઇ રહ્યો; રાજા અને પ્રજા વચ્ચેનો જ હવે ઝઘડો ન રહેતાં એક પક્ષની બીજા પક્ષ સાથે લડાઈ ચાલી.

૨. અન્તઃસ્થ યુદ્ધ [મ. સૂ.]

હ. બા. જી. ૨૩: એ સંધિમાં અમેરિકાના અન્તઃસ્થ યુદ્ધને લીધે મુંબઈમાં રૂનું રૂપું થવાનો સમય આવ્યો હતો.

૩. આન્તર યુદ્ધ [ઉ. કે.]

બ્રિ. આ. ઈ. ૨, ૩૨૨: બ્રિટિશ પ્રજા આ ડાહ્યા આર્થિક નિર્ણય ઉપર ઠરીને બેસતી હતી તેવામાં અમેરિકાના આંતર યુદ્ધે અમેરિકાના રૂનો જથ્થો રૂંધી રાખ્યો.

૪. યાદવાસ્થળી [દ. બા.]

Civilization, ૧. સુધારો [અજ્ઞાત]

૨. સંસ્કૃતિ, જનસંસ્કૃતિ [આ. બા.]

વ. ૧૪, ૧૪૯: પૂર્વમાં, જીવનનું તાણ (tension) હમેશાં થોડું રહ્યું છે, અને તેથી મનુષ્યની ધ્યાનાત્મક અને ક્રિયાત્મક શક્તિઓ વચ્ચે સમતા વધારે જળવાઇ છે. એ સમતામાં હું જનસંસ્કૃતિ (c.) નું તત્ત્વ જોઉં છું.

૪, સભ્યતા [અજ્ઞાત–હિન્દી બંગાળી-માંથી કોઇએ આણેલ.]

Clairvoyance, ૧. વિશ્વદૃષ્ટિ [મ. ન.]

ચે. શા. ૯૨: વર્તમાન સમયમાં સાઈકો-મેટ્રી—**આત્મપરીક્ષા**; કલેરવાયન્સ-વિશ્વદૃષ્ટિ; એ આદિ પ્રયોગ સિદ્ધ થતા ચાલે છે તે ઉપર-થી તો એમ લાગે છે કે વૃત્તિનિરોધથી-ઇચ્છા સહિત અવધાનની ગાઢ એકાગ્રતાથી-પદાર્થ-ગત ધર્મમાત્ર, તેની ભૂત અને ભાવિ દશા, ઇત્યાદિ પણ સ્પષ્ટ કરી શકાય છે.

Class,

Class-teaching, સમૂહશિક્ષણ [ન. લ.]

ન. ગ્ર. ૩, ૯૩: જ્યારે નિશાળિયાના વર્ગ બાંધી તે બધાને એક જ પાઠ લેવો રાખ્યો હોય ત્યારે તે સમૂહશિક્ષણ કહેવાય છે.

Classes—શિષ્ટજન, શ્રેષ્ઠ [દ. બા.]

Classic, ૧. આદર્શ પુસ્તક [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૪૩૧: ગુજરાતીમાં આદર્શ પુસ્તક કયાંથી કહાડવું? સમર્થ અને સ્વતંત્ર લેખક જોવા જઇએ તો એક જ છે; પણ તેની ભાષા સારી કહી શકાય તેવી નથી. (વ્યાકરણના કેટલા-એક દોષો સુધાર્યા પછી ભાષામાં તો 'કરણઘેલો' જ સર્વોત્તમ છે, એમ હજી કેટલાંએક વર્ષો સુધી કહેવું પડશે.)

Classic,-sical, ૧. ૧ શિષ્ટ [અજ્ઞાત]

૨. સંસ્કારી [હ. ઢા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સા. ૧, ૫૦: યુરોપની સઘળી બોલીઓ (dialect) ભાષાઓ જેમને સંસ્કારી (c.) કહે• વામાં આવે છે, તેમની પણ એ ભાષા માતા છે.

૩. **અભિજાત, શિષ્ટમાન્ય** [દ.બા.]

૨. ૧. **રૂપપ્રધાન** [અ. ફ.]

મ. કા. ઉપોદ્‌ઘાત, ૧૨૪: કવિઓ અને કલા-વિધાયકોની જે બે મુખ્ય શાળાઓ કહેવાય છે તે રૂપપ્રધાન(C.) અને **રંગપ્રધાન**(Romantic) છે. રૂપપ્રધાન લેખ અને કળામાં વસ્તુની રેખા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અને સ્પષ્ટ આકૃતિઓમાં સીધી અને સાદી રીતે કહેવાય છે, ત્યારે રંગપ્રધાન લેખ અને કળામાં ચિત્રોમાંના રંગ ઉપર જ વિશેષ ધ્યાન અપાયલું હોય છે.

૨. **સંસ્કારશોભન** [ન્હા. દ.]

સા. મં. ૧૮૫: સર્વ લલિત કળાઓમાં સંસ્કારશોભન C. અને **જીવનપલ્લવિત** Romantic શૈલીઓની પ્રણાલિકાઓ, ને એમની કંઇ અથડામણ, દીર્ઘકાળથી ચાલી જ આવે છે.

૩. **સ્વસ્થ, રૂપદર્શી** [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૧, ૧૬૦: પ્રાચીન કવિઓની મહોર છાપ પામીને સન્માનિત ને પુનિત થએલાં કાવ્ય-રૂપો અને વિચારસરણીને અડગ ભક્તિભાવે પુજનાર તથા એટલા ચોકઠામાં જ વિહરીને આત્મસિદ્ધિ સાધનાર કવિની શૈલી તે 'કલા-સિકલ'-રૂપપ્રધાન અથવા સ્વસ્થ શૈલી; અને તે સરણીનાં એ બંધન જેને અસહ્ય જણાય, જે અદ્‌ભુતતાનો આશક હોય, નિત્ય નવા રસ-રંગનો પિપાસુ હોય, અનર્ગલ સર્વદેશી સ્વાતંત્ર્યમાં પ્રતિભાનો સાક્ષાત્કાર વાંછે, મેળવે અને માણે તેવા કવિની શૈલી તે 'રોમેન્ટીક'-રંગ-પ્રધાન અથવા **મસ્ત** શૈલી (...'સ્વસ્થ' તથા 'મસ્ત' શબ્દો સર **સીડ**ની કૉલ્વીનના આ મત-ને આધારે સ્વીકાર્યા છે: "રોમેન્ટીક લેખક આવેશમય, તોફાની સ્વભાવનો હોય છે, અને કલાસીકલ લેખક સ્વસ્થ પ્રકૃતિનો હોય છે." **ગોલ્ડન ટ્રેઝરી સીરીઝ**માંના **લેન્ડોર**ના કૃતિ સંગ્રહની પ્રસ્તાવના. રૂપદૃષ્ટિ અને રંગદષ્ટિ તથા તે પરથી ઉદ્‌ભવતાં પદો પણ પ્રસંગોપાત્ત વાપરવાં પડશે. (૨) ૧૬૨:યુગના રૂપદર્શી કવિઓ હવે બાકી રહ્યા તે એકેકથી સર્વથા જુદા એવા ત્રણ: દોલતરામ રમણભાઇ, અને 'સેહેની'.

૪. **સંયમી** [આ. બા.]

વ. ૨૫, ૧૬૬: નવા યુગનું વાતાવરણ C. નહિ પણ Romantic હતું, સંયમી નહિ પણ **ઉલ્લાસી** હતું.

૫. **શિષ્ટાચારી** [ક. મા.]

રસાસ્વાદનો અધિકાર, ૭: યુરોપમાં ક્યાં સુધી શિષ્ટાચારી (c.) સંપ્રદાયે **આનંદલક્ષી** (romantic) સંપ્રદાયના કેટલાયે લેખકોને દામી નાખ્યા.

૬. **વિશદરેખ** [બ. ક.]

ગુજરાતીનો દિવાળી અંક, ૧૯૨૯, ૧૪: પદ્ધતિ **વાસ્તવિક** (realistic) હો કે **કાલ્પ-નિક** (idealistic), ચિત્ર વિશદરેખ (c.) હો કે **રંગભોગી** (romantic), સ્રોતપટ સાંકડો હો કે વિશાળ, ગતિ એક જ માણસને લગતી બાહ્યાભ્યંતર અનાવપરંપરાની હો કે જંગી યાત્રિક સંઘ કે ચતુરંગ અક્ષૌહિણીની:—એ સર્વ કૃતિનાં ઉપલક્ષણમાત્ર છે.

૭. **સૌષ્ઠવપ્રિય** [વિ. મ.]

કૌ. ૪, ૧, ૧-૨: સૌષ્ઠવપ્રિય અને **કૌતુકપ્રિય** (અનુક્રમે C. અને Romantic, એ નવી યો-જનાના આધારભૂત શબ્દો:—"The classic character in art consists in the addition of restraint and flawlessness to beauty. The essential element of the romantic spirit is curiosity joined to a love of beauty. –De Maar : History of Modern English Romanticism, Vol. I. p. 12.) વિશેષ માટે જુઓ Romantic.

Classicim, ૧. **સંસ્કૃત પ્રયોગ** [દ. બા.]

૨. રૂપદૃષ્ટિ [વિ. ક.]

જુઓ Classical.

૨. **સંસ્કારી સંયમ, તપ** [આ. બા.]

વ. ૨૫, ૧૭૦: આ સર્વને એકત્ર કરીને આપણે એને પૂર્વોક્ત "સંસ્કારી સંયમ" થી ઉલટું "**જીવનનો ઉલ્લાસ**" એવું નામ આપી શકીએ, અને આ સૃષ્ટિ સરજનહાર પરમ કવિનાં "તપ" અને "આનંદ" માંથી ઉત્પન્ન થઇ છે એમ **શ્રુ**તિ કહે છે તો તદનુસાર એ બે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કલાના પ્રકારને "તપ" અને "આનન્દ" એવાં ટુંકાં નામથી ઓળખીએ તોપણ ખોટું નથી.

૩. **સૌષ્ઠવપ્રેમ** [વિ. મ.]

કૌ. ૩, ૧, ૪: સૌષ્ઠવપ્રેમમાં રૂપ સર્વસ્વ નહિ તો સર્વોપરી તો જરૂર હોય છે.

Claustro-phobia, (*Psycho--ana.*) **સંવરણભીતિ** [ભૂ ગો.]

Clearspan, (*Arch.*) **ગાળો** [ગ. વિ.]

Cleats, (*Arch.*) **ઠેશી** [ગ. વિ.]

Clew, Clue, ૧. **દિશાસૂત્ર** [બ. ક.]

વ. ૮, ૪૫: આપણે માત્ર આપણે દિશાસૂત્ર (clue) તરીકે લીધેલા શ્લોકનો અર્થ આગળ ચલાવીશું.

૨. **કૂંચી** [ન. ભો.]

૩. **પગેરૂ, સગડ** [દ. બા.]

Climax, ૧. **અવધિ** [કે. હ. અ. નાં.]

Clue, જુઓ Clew.

Coercion, ૧. **દણ્ડશક્તિ** [ઉ. કે.]

સ. ૨૦, ૪૫૨: નવા યુગની પ્રવર્તક શકિત સ્વેચ્છા નહી પણ સમુદાય-ઇચ્છા થશે; અને વિવિધ રીતે પોતાનું સંસ્થાપન કરતી તપોમયી અહમહમિકા જનકલ્યાણને અનુસરતી દણ્ડશકિત (c.) થી પરાભવ પામશે.

૨. **નિયન્ત્રણ** [ગ. લ.]

પ્ર. ૧૯૮૧, ૨૧૧: પરંતુ પ્રવર્તન (persuation) અને નિયંત્રણ (c.) વચ્ચેનો ભેદ કોઇકવાર અને ખાસ કરીને જનસમૂહના સંચલનમાં એટલો સૂક્ષ્મ હોય છે કે સત્યાગ્રહી પોતા ઉપર પહેલું કષ્ટ સહન કરે તો પણ એની માગણીનો સ્વીકાર હમેશ સત્તાધારીના અભિપ્રાય કે નિર્ણયમાં બુદ્ધિપૂર્વક પરિવર્તન થવાથી નથી થતો.

Coffee-house, ૧. **કાવાખાનું** [ગ.અ.]

દ. દે. વા. ૬૧: વળી પારિસમાં ઘણાં કાવાખાનાં છે. ત્યાં લોકો બેસીને વાતોના તડાકા મારે છે.

૨. **કૉફીખાનું** [વ. આ.]

વ. ૧, ૪૦: ઇ. સ. ૧૬૭૨ માં પારીસમાં એક આર્મિનિયને કૉફીખાનું ઉઘાડયું.

Cognition, **જ્ઞાનગ્રહણ** [ર. મ.]

ક. સા. ૫૪૮: જ્ઞાનગ્રહણ (c.) અને **ચિત્તક્ષોભ** (emotion) એ માનસિક અનુભવો એક બીજાથી જુદા છે.

Cognitive imagination, જ્ઞાનકલ્પના, સ્વરૂપ કલ્પના [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૭૮: કલ્પનાનો જે જીવનભૂત વ્યાપાર છે તે અનેક મનોવ્યાપારમાં કામ આવે છે. એના ત્રણ વિભાગ કરી શકાય. (૧) પદાર્થો વિશેના જ્ઞાનને ઉપકારક ઉપચય. (૨) અમુક કામ કેમ કરવું, સાધન અને સાધ્યની યોગ્યતા શી રીતે આણવી, એવા જ્ઞાનને ઉપકારક ઉપચય. (૩) ઊર્મિઓને સન્તોષનાર ઉપચય. પ્રથમ પ્રકારની કલ્પનાને જ્ઞાનકલ્પના અથવા સ્વરૂપકલ્પના કહેવાય, બીજીને **વ્યાવહારિક કલ્પના** અથવા શોધ કહેવાય, ત્રીજીને સૌન્દર્યકલ્પના અથવા પ્રતિભા કહેવાય.

Coherence Theory, સંશ્લેષપ્રક્રિયા, સંશ્લેષવાદ [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૩૦: તે પ્રક્રિયામાં એમ માનવામાં આવે છે કે વિજ્ઞાનો અને તન્મૂલક પદાર્થોની વચ્ચે સંવાદ ભલે ન હોય, તોપણ વિજ્ઞાનો વા પ્રત્યયો પરસ્પર સંગત છે, પ્રત્યય પ્રત્યયની વચ્ચે આંતર **સમરસતા-સંગતિ**-રહેલી હોય છે, આ પ્રક્રિયાને સંશ્લેષપ્રક્રિયા કહી શકાય.

Colleague, ૧. **સહાધિકારી** [ગોવિન્દભાઇ હાથીભાઇ]

બેન્જામીન ફ્રેંકલીનનું જીવનચરિત્ર, ૨૮૨: તેના સહાધિકારીઓએ કરેલાં કામ માટે તેણે નાપસંગી બતાવી. સદર પૃ. ૩૦૨ પણ જુઓ.

૨. **વ્યવસાયબન્ધુ** [આ.બા.વ.૨૨,૧૬૩:]

૩. **સાથી** [દ. બા.]

Collectivism, ૧. **સમુદાયહિત** [ઉ.કે.]

સ. ૨૦, ૪૫૧: અત્યારના પશ્ચિમમાં સત્કાર થતા C. સમુદાયહિતનો સિદ્ધાન્ત જગતના એક પ્રાચીન સત્યનો નવો અવતાર છે.

૨. **સંયુકતતંત્રવાદ** [વિ. કો. સં. ૫.]

Colonnade, ૧. **સ્તંભમાલા** [સં. ઝ.]

સ. ૨૭, ૫૨૭: એ ચોક-પીઆઝાની વિશાળતા, બન્ને બાજુની અર્ધગોલ સ્તંભમાલા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C., મધ્યમાં નીરોએ ઉભો કરેલો ઈજીપ્શીયન ઓબીલીસ્ક-ચોરસ સ્તંભ-સ્હામે સેંટ પીટરનો સાદો દેખાતો **મુખભાગ** facade એ સર્વનો એક દૃષ્ટિમાં સંગ્રહ કરતાં કંઈક ભાવઉર્મિઓ જાગી.

Colony, ૧. **સંસ્થાન** [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૪૪૭: ઉત્તર **અમેરિકા**માં તેર સંસ્થાન એકમેકથી સ્વતંત્ર હતાં. સંસ્થાની લોકને પોતાના શત્રુઓની સામા થવામાં ઇંગ્લંડની મદદ મળતી.

૨. **થાણું, વસાહત** [ન. દ્વા.]

ગો. વ્યા. ૨, જુઓ Emigration.

૩. **નિવાસ** [મ. હ.]

સ. મ.૧૬૭: પરદેશમાં પોતાના નિવાસો (c. s) અને આધીન દેશ (dependencies) હોય તેમના રક્ષણ માટે નૌકાસૈન્ય રાખવું પડે છે.

Crown colony,—૧. રાજ્યશાસિત સંસ્થાન [હ. મા. ભટ્ટ]

હિ, રા. ૧: રાજ્યવ્યવસ્થાની પદ્ધતિના દૃષ્ટિબિન્દુથી બ્રિટિશ મહારાજ્યના ત્રણ વિભાગો પડે છે. (૧) બ્રિટિશ રાજ્ય, (૨) સંસ્થાનો (અ) સ્વશાસિત સંસ્થાનો (self-governing colonies), (બ) રાજ્યશાસિત સંસ્થાનો (c. c. s) (૩) અધીન મુલકો (deplendencies).

Colonisation ૧. **નિવાસસ્થાપના** [ર. વા.]

સ. ૨૨, ૭: રાજ્યદ્વારી જીવનમાં થતા અસંખ્ય મહત્ત્વભર્યા પ્રગતિશીલ ફેરફારોના યુગમાં અત્યારે આપણે વસીએ છીએ; નિવાસસ્થાપના (C.) રાજ્યવિસ્તાર, **સંસારસંયોજન** (Federation) અને લોકશાસન અને સામ્રાજ્ય જગતની રાજ્યદ્વારી સ્થિતિને એવા બળથી અસર કરે છે કે જેથી રાજ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ખાસ મહત્ત્વનો થયો છે.

૨. **ઉપનિવેશ** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૧૩૧: કોંકણ તથા મલબારમાં ઉપનિવેશ (C.)

Colonist—૧. સંસ્થાની [મ. રૂ.]

ચે. દ્રા. ચ. ૨૭: આ બીજી સફર કીધી તેમાં કોલંબસે પોતાના શોધો વધાર્યા અને ત્યાંના સંસ્થાનીઓ પાસેથી ખંડણી લેવા માંડી.

Comedy, ૧. **સુખપરિણામક નાટક, હાસ્યરસ નાટક, હાસ્યનાટક** [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૨૧, ૪૦: નાટક બે રીતનાં છે—**દુઃખપરિણામક નાટક** અને સુખપરિણામક નાટક. પહેલા નાટકમાં મનના જોરસા, સદ્‌ગુણ, દુર્ગુણ અને માણસ જાતનાં દુઃખ એઓનાં ચિત્રો પ્રત્યક્ષ માલુમ પડે છે, ને બીજા નાટકમાં માણસ જાતની મુર્ખાઇ, તેઓની રીતભાત, ટેવ, ખોડ, મોજશોખ વગેરેનું નકલ દાખલ વર્ણન હોય છે. પહેલામાં કરુણરસનું પ્રાધાન્ય હોય છે ને બીજામાં હાસ્યરસનું પ્રાધાન્ય હોય છે. (૨) ૪૪૯: **વાનબ્રૂ** તથા **કોંગ્રીવ** એ હાસ્યરસ-નાટક લખનારા હતા. (૩) ૫૦૦: હાસ્ય-નાટક લખવામાં **આરિસ્ટોફનીસ** શ્રેષ્ઠ હતો.

૩. **સુખાન્ત પ્રબંધ** [ર. વા. નિ. ૧.]

૪ **સંયોગાન્ત નાટક** [નૃ. ભ. વિભાકરઃ] જુઓ Tragedy.

૫. **હાસ્યરસપ્રધાન નાટક** [ન. ભો.]

૬. **આનન્દપર્યવસાયી-હાસ્યપર્યવસાયી-નાટક, પ્રહસન** [દ. બા.]

Common sense, ૫. **સાધારણ બુદ્ધિ** [મ. ન.]

ચે, શા. ૩૭૩: આવાં સહજોપલબ્ધ સત્યોને અનેક નામ આપવામાં આવે છે: **સહજોપલબ્ધિ, બુદ્ધિના આકૃતિક નિયમ**, સાધારણ બુદ્ધિ ઇત્યાદિ.

૨. **સાધારણ સમજ** [ર. મ.]

હા. મં. ૭૦: મૂર્ખતાના દર્શનથી સાધારણ સમજ (c. s.) નું ભાન થાય છે એ ખરૂં છે; પણ સાધારણ સમજ તે (ઘણી ઉપયોગી વસ્તુ હોવા છતાં) ભાવના નથી.

૩. **લોકબુદ્ધિ** [આ. બા.]

આ. ધ. ૭૬: વ્યવહાર અને પરમાર્થ અથવા તો લોકબુદ્ધિ (c. s.) અને તત્ત્વજ્ઞાન (philosophy) એ એક એકથી તદ્દન વિયુક્ત નથી.

૪. **સામાન્યબુદ્ધિ** [આ. બા.]

સુ. ગ. પ્રવેશક લેખો, ૩૫: **મણિલાલ**ની પહેલાંના 'સુધારા'નું સ્વરૂપ આપ જોશો તો જણાશે કે સામાન્ય બુદ્ધિ (Common-unphilosophic-sense) થી પ્રતીત થતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સમાનતા' અને 'સમાન હક' ને આધારે જ સર્વ વાત કરવામાં આવે છે.

૫. **સમજુપણું** [ચં. ન.]

સ. ૨૨, ૪૭૦: રા. ચીમનલાલનું સમજુપણું (c. s.) એ જેમ ત્હેમની ખુબી છે તેમ એ ત્હેમની ખામી છે.

૬. **વિવેકબુદ્ધિ, સાદી સમજ** [હી.વ્ર.]

સ. મી. ૨૧: સર્વસાધારણ પ્રબળ વિવેકબુદ્ધિનું–મનુષ્યમાત્રમાં રહેલી સાદી સમજનું–આ એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે.

૭. **વ્યવહારબુદ્ધિ** [બ. ક.]

કાં. મા. ૩૪૦: ભાવનામય ટોલસ્ટોઈ આ વિષયમાં પણ વ્યવહારબુદ્ધિ (c. s.) ની સીમાઓને કુદી જાય છે.

૮. **અક્કલમંદી** [વિ. ક.]

કૌ. ૧. ૪, ૨: એ છએ છ અંગની જાળમાં ગુંચાવાનું વહેવાર ને અક્કલમંદી ('કૉમનસેન્સ')-ની નજરે કદી પરવડે એમ નથી.

૯. **સામાન્ય સમઝણ** [બ. ક.]

લિ. ૧૨૦.પરંતુ ડાહપણ અને ચાતુર્ય એ તો પ્રજ્ઞા શબ્દનો નિકૃષ્ટ અર્થ. પાંચ કર્મેંદ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય, અને અગિયારમી સર્વને ઉપયોગમાં લે તે ઉપરાંત પોતાનું પણ કંઈક જુવે–બતાવે તે સામાન્ય સમઝણ (c. s.) અથવા બુદ્ધિની ઊંચામાં ઊંચી શક્તિઃ આવી વ્યવસ્થા લઇયે તેમાં પ્રથમ દર્શને સરલતા જણાય છે ખરી, તથાપિ ઉપરના ડાહપણચાતુર્યથી આ બુદ્ધિની ઉચ્ચ પ્રવૃત્તિને જૂદી પાડવાનું કાર્ય, જાતે કરી જોવા મથશે તેને એટલું સરલ નહીં જણાય.

૧૦. **કુદરતી બુદ્ધિ** [બ. ક.]

યુ. સ્ટે. ૪૩: માટે જ 'ઇનર્શિયા' કે તમોગુણ ઘણી યે વાર પ્રાકૃત જનની કુદરતી બુદ્ધિ (c. k. કૉમનસેન્સ) રૂપે વિલસે છે, અને પ્રતિભા કે ચારિત્રમાહાત્મ્યને તાજુબ થઈ યે એમ પચાવી દે છે.

Communalism, ૧. **કોમાસ્મિતા** [બ. ક.]

સુ. ૧,૪, ૯૬: વળી આ ઘણીખરી સભાઓમાં કોમાસ્મિતા (c.) પુરેપૂરા તોરમાં ઉછળી રહી હતી.

૨. **વયવયમિકા** [આ. બા.]

વ. ૨૫, ૬૦: (હિન્દુ મુસલમાન વિરોધ ટાળવાનો) ત્રીજો ઉપાય તે કેળવણી. અહીં 'કેળવણી'નો અર્થ સાચી અને પૂરી કેળવણી એવો કરવો જોઇએ; કારણ કે ઘણાં વર્ષો સુધી તો કેળવણીના ફળમાં સરકારી નોકરીઓની જ અને ધારાસભામાં વિશેષ સ્થાનોની માગણીઓ ચાલશે અને વર્તમાન વયવયમિકા ('અમે આગળ, અમે આગળ'એવું પૌરોભાગ્ય) વિસ્તરતી જ જશે.

૩. **જ્ઞાતિસત્તાવાદ** [દ. બા.]

Communism, ૧. **સામાન્યસ્વામિત્વ** [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૩૯૭: પ્રશિયન સરકારને એવો વહેમ આવ્યો કે તે સામાન્યસ્વામિત્વનો હિમાયતી છે.

૨. **જીવનઐક્ય** [પ્રે. ભ.]

સુદર્શન, ૧૭, ૬:...અને સ્નેહસંબંધથી સંકળાએલાં જીવનઐક્ય (c.) નાં વિધાનો પ્રસારવાં.

સંઘમાલિકી [ન્હા. દ. જુઓ Physiocrats.]

૩. **સામ્યવાદ** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૫૬૯: આ વાગ્બાણોમાં સામ્યવાદ પણ ઓતપ્રોત છે, પણ તે દ્વેષમૂલક નથી. ન્યાયવૃત્તિ અને નમ્રતામાંથી જન્મતો સામ્યવાદ આમાં છે. સર્વ ધર્મનું મૂળ જે દયા તે જેના હૃદયમાં પ્રકટ થઇ છે તેનો સામ્યવાદ જુદો હોય છે અને પોતાની ઈર્ષ્યા અસૂયાથી નાના મોટા કોઇને બચવા ન દેવા એવી વૃત્તિ-માંથી પેદા થતો સામ્યવાદ જુદો હોય છે. મને રોટલી ન મળે ત્યાં સુધી બીજાને લાડુ ખાવા ન દઉં એ વૃત્તિ જુદી અને પાડોશીને રોટલી ન મળે ત્યાં સુધી હું જાતે અન્ન ગ્રહણ ન કરૂં એ આત્મભાવ જુદો.

૪. **મઝીઆરાવાદ** [સા.]

૧૯૨૬, ૯૫૩: 'કોમ્યુનિઝમ'ને કોઇ વિદ્વાને સમાજવાદ તરીકે ઓળખાવ્યો; પરંતુ તેમને 'સોશ્યાલિઝમ' નું વિસ્મરણ થયેલું. એમણે જરા લાંબો વિચાર કર્યો હોત, તો કોમ્યુનિઝમને તળપદી ગુજરાતીમાં તેઓ ઉતારી શક્યા હોત. મઝીઆરાવાદ એટલે કોમ્યુનિઝમ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. **સમષ્ટિસત્તાવાદ** [દ. બા.]

૭. **સંઘવાદ** [વિ. કો.]

સં. ૫: સામ્યવાદીઓની પેઠે ફક્ત ઉત્પત્તિ વિનિમય અને વહેંચણીનાં અંગો પ્રજાહસ્તક હોવાં જોઇએ એમ નહિ, પરંતુ ઉપભોગનાં સાધનો પણ પ્રજાહસ્તક રાખવા જોઇએ એ મતને 'સંઘવાદ' (૦) કહી શકાય. આ મત પ્રમાણે દરેક કામ સરખાપણાના સિદ્ધાન્ત ઉપર થવું જોઇએ અને સઘળી સત્તા સમસ્ત સંઘને હસ્તક હોવી જોઇએ.

Communist, સંઘમાલિકીવાદી [ન્હા. દ. જુઓ Capitalism.]

Compensation, (*psycho-ana.*) **પૂર્તિ** [ભૂ. ગો.]

Over compensation (*psycho ana.*) **અધિકપૂર્તિ** [ભૂ. ગો.]

Under compensation (*psycho-ana.*) **અલ્પપૂર્તિ** [ભૂ. ગો.]

Competition, ૧. **હરીફાઇ, સ્પર્ધા, સરસાઈ** [જૂના]

૨. **અહમહમિકા** [બ. ક.]

અં. ૪૯: અંબાલાલભાઇ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની અહમહમિકા (૦. કૉમ્પીટિશન) ની નિશાળે ભણ્યા હતા ખરા, તથાપિ એ ફિલસૂફીએ માનવબુદ્ધિ અને માનવહૃદયનો સમન્વય ગમે તે પ્રકારે જે યુટિલિટેરિયનિઝમ (utilitsrianism) અગર પૉઝિટિવિઝમ (Positivism) માં કરી લીધો, તેનાથી સંતોષ કે શાન્તિ ન પામી, તેઓએ હિન્દની આખી પ્રજા એક કુટુંબ છે આખો હિન્દ એક શરીર છે, એ ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો.

૩: **વયવયમિકા** [આ. બા.]

જુઓ Communalism.

Complementary, ૧. **સમ્પૂર્તિરૂપ** [બ. ક.]

ક. શિ. ૧૦: અહીં વિષયનો સમ્પૂર્તિરૂપ અવયવ (૦. part) પણ લલિત રીતે અંદર લઇ લેઇએ તો કરુણ રસ આછો બને છે.

૩. **પ્રતિયોગી** [કે. હ. અ. તોં.]

૨. **પૂરક** [દ. બા.]

Complex, ૧. *adj.* **ગુંફિત** [મ. ન]

ચે. શા. ૬૧૯: આ હેતુ ઘણો ગુંફિત અથવા ભાવનામય છે. કેમકે એનાં પે'લાં ઘણા વિશાળ અનુભવ અને અનેક તુલનાવ્યાપાર થયા હોવા જોઇએ.

૨. **સંકુલ, સંકીર્ણ** [અજ્ઞાત]

૩. **ફૂલગુંથણિયું** [અં. ભા. લે.]

૪. **તંતુમય** [બ, ક.]

બુ. પ્ર. ૬૧, ૧૪૯: માનવી શક્તિસમૂહની જુદી જુદી વયની સ્થિતિ રૂપ જે કાચા માલ ઉપર શિક્ષક પરીક્ષકોને પોતાની કારીગરી અજમાવવાની છે, એ મૂળ વિષય બહુ તંતુમય (૦.) હોઇ ગહન છે.

૫. **જટિલ** [બ. ક.]

૨. noun (*phychs-ana.*) **ગ્રન્થિ** [ભૂ. ગો.]

Complex process સંકરીકરણ [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૫૪: આ મિશ્રણમાં–આ પૃથક્ પૃથક્ અર્થપ્રદર્શક સંકરીકરણમા–અસત્યનું સ્થાન રહેલું હોય એમ લાગે છે, અને જેમ સંકીર્ણતા વિશેષ તેમ અસત્યનો પણ સંભવ વિશેષ.

Complimentary, ૧. **માનાર્થ, માનસૂચક** [ન. ભો.]

૨. **આદરાર્થે, ભેટ તરીકે** [દ બા.]

Composition, ૧. (*Painting*) **ચિત્રનિર્માણ** [રમણિક અ. મહેતા]

સ. ૨૦, ૧૦૫: માથેરાનમાં કેથેડ્રલની ટાંચ, ફ્લટનના મહોલ્લાનો દેખાવ, આદિનું ચિત્રનિર્માણ (૦.) રંગમિશ્રણ, સ્થલાભાસ (Atmosphere) રુચિકર છે.

૨. ૧. **શુદ્ધલેખન** [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૪૩૨: એક પણ ભૂલ ન થાય ત્યાં સુધી એને એ ભાગ ફરી ફરીને લખવો પડે છે. જેણે આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે, તે કહે છે કે શુદ્ધલેખન શીખવવાની આ શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિ છે-

૨. **સુલેખન** [ગૂ. વિ]

Comprehension, ૧. **આકલન** [દ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Comprehensiveness વ્યાપકતા [ચં. ન.]

સ. ગોવર્ધનસ્મારકઅંક. ૪: ગોવર્ધનરામ-ભાઇની બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા (keeness) તથા વ્યાપકતા (c.) જેટલી વિરલ હતી ત્હેનાથી ત્હેમના હૃદયની ઉદાત્તતા વિશેષ વિરલ હતી.

Compromise, ૧. ૧. **ત્યાગસ્વીકાર, લે-મૂક** [ન. ભો.]

વ. ૪, ૩૦૨: સગવડના અંશનો પણ અનાદર મ્હેં નથી કર્યો તે 'પથ્થર' વગેરેમાં બે મહાપ્રાણ કાયમ રાખવા તરફના મ્હારા મતથી, તેમ જ પરિષદ્‌માં વાંચેલા નિબંધમાં મ્હેં C. (ત્યાગસ્વીકાર, લે-મૂક) નાં સ્થળો ગણાવ્યાં છે તે ઉપરથી સહજ જણાય છે.

૨. **તોડજોડ** [અજ્ઞાત–કદાચ મરાઠી ઉપરથી.]

૩. **આપ-લે** [મો. ક.]

સ. ઈ. ૨, ૫૬: જુઓને, તમારી બધી વહેવારૂ માગણીઓ તો જનરલ બોથા કબૂલ રાખે છે અને આ દુનિયામાં આપ-લે તો આપણે કરવી જ પડે છે.

૪, **ભાગત્યાગ** [રા. વિ.]

૫. **છેલ્લીવાત, ચરમ સંદેશ. માંડવાળ** [દ. બા.]

૨. ૧. **કર્તવ્યભ્રંશ** [આ. બા.]

વ. ૧, ૨૫૯: પરસ્પર વિરૂદ્ધ ગુણોની 'synthesis'–એકતા–વ્યવહારમાં આપણે પગલે પગલે કરવી પડે છે જેને ખરાબ અર્થમાં 'c' યાને કર્તવ્યભ્રંશ કહેવી એ ભૂલ છે.

૨. **સમાધાન** [મકરન્દ]

જ્ઞા.૨૪, ૧૮૭: ઈંગ્રેજીમાં આવા સંકોચ તથા સંગોપનને C. કહે છે. ગુજરાતીમાં એને 'સમાધાન' કહીશું તો ધારેલા અર્થનો ઉદ્દેશ થઈ શકશે.

Compromising **સમાધાનશીલ** [ચં. ન.]

વ. ૭, ૭૮; તેઓ મિથ્યા પ્રલાપ વા નિરંકુશ **વિનાશકવૃત્તિ** (irresponsible destructiveness) કરતા **સંસ્થાપકવૃત્તિ** (constructiveness) માં વિશેષ શ્રદ્ધાવાળા કાર્યસિદ્ધિ તરફ વિશેષ દૃષ્ટિ રાખનાર અને સમાધાનશીલ (c.) વૃત્તિથી સાર ગ્રહણ કરનાર દેશભક્તો છે.

Conation, ૧.**સ્વયંક્રિયા, સ્વયંકૃતિ, સ્વયંવલન** [કે. હ. અ. નો.]

૨. **ક્રિયા** [પ્રા. વિ.]

Conceit, ૧. **દુરૂહ** [બ. ક.]

ક. શિ. ૩૯: આ કલ્પના કુદરતી કે લલિત ગણી શકાય એવી નથી, વિચિત્ર અને **દુરૂહ** (c.) છે.

૨. **શુષ્કતર્ક** [જ્ઞા. બા.]

વ. ૨૩, ૨૯૪: આ બધાં ઉદાહરણોમાંનાં કવિત્વદર્શનોને શુષ્કતર્ક (c. s.) કહીને કેટલાકો હશી કાઢવાને તૈયાર થશે.

૩. **ક્લિષ્ટકોટિ** [જ. **એ. સંજાના**]

કૌ. ૨, ૪, ૧૦૧: પ્રેમ વિષય જ એવો છે કે તેના સપાટામાં ખરેખર કે કલ્પિત રીતે આવનારો કવિ તારતમ્ય ભૂલી દૂરાનીત (farfetched) અને દૂરાન્વિત કલ્પનાઓ, ક્લિષ્ટ કોટિઓ (c.) ઈત્યાદિનો હદથી વધારે ઉપયોગ કરે.

Conceiving, **સંકલ્પવ્યાપાર** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૩: જે વ્યાપારથી આપણે આપણા અનુભૂત સંવેદનો ઉપરથી બાહ્ય સૃષ્ટિના અસ્તિત્વનું વા તેના સ્વરૂપનું અનુમાન બાંધીએ છીએ, તે **તાર્કિકવ્યાપાર** છે. આની અંદર દર્શનાદિ વ્યાપાર, સંકલ્પવ્યાપાર, **મનનવ્યાપાર**,બુદ્ધિવ્યાપારાદિનો સમાવેશ થાયછે, આ **તાર્કિકપ્રક્રિયા**–આ **તાર્કિકવ્યાપાર**–જે ઉદ્દેશ સાધવાને–જે પરમ અંતિમ હેતુ પ્રાપ્ત કરવાને–મથે છે તે સત્ય.

Concentric method-plan, ૧. **કેન્દ્રાનુસારી પદ્ધતિ** [ક. પ્રા.]

બૃ. વ્યા. પ્રસ્તાવના, ૭: મારા 'ગુજરાતી ભાષાના લઘુવ્યાકરણ' ની પ્રસ્તાવનામાં કેન્દ્રાનુસારી પદ્ધતિપર લઘુ, મધ્ય, અને બૃહદ્ વ્યાકરણ રચવાની યોજના મેં દર્શાવી હતી.

૨. **ઉન્મેષ પદ્ધતિ** [દ. બા.[1]]

---

૧. વસન્તમાં પ્રકટ થયેલા સંગ્રહમાં આ પર્યાય રા. નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટને નામે આપ્યો છે, અને કાલક્રમમાં પહેલો વાપરેલો પણ એમણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કા. લે. ૨, ૧૮૦: ઉન્મેષ પદ્ધતિ એ અત્યંત નાજુક પદ્ધતિ છે.

Concept, ૧. સામાન્ય [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૨૭: આપણને જે સામાન્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે અનેકાનેક રીતે અપૂર્ણ હોવાનો સંભવ છે. **દૃષ્ટિ** અથવા કલ્પના કરતાં સામાન્યો સંબંધે આવી અપૂર્ણતા હોવાનો ઘણો સંભવ છે.

૨. બોધ [હ. વ.]

મા. શા. ૯૬. કોઇ પણ વિચારની વસ્તુને બીજી વસ્તુઓથી જુદી પાડી તથા તેની મર્યાદા બાંધી ત્હેને અમુક વસ્તુ તરીકે જાણવાના વ્યાપારને **બોધના** (conception) કહેવાય છે અને તે વિચારને બોધ (c.) કહેવાય છે.

૩. બોધના, સંવેદન [પ્રા વિ.]

૪. અર્થ, સંજ્ઞા [કે. હ. અ. નાં.]

Conception, ૧. ૧. સામાન્ય કલ્પના [મ. ન. ચે. શા.]

૨. બોધના [હ. વ.]

મા. શા. ૯૬: જુઓ concept.

૩. માન્યતા, માનસ પ્રત્યય, સંકલ્પ, ભાવના [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૭૦]

૨. વસ્તુકલ્પના [ચં. ન.]

સ. ૧૨, ૯૮: આ શ્લોકમાં વસ્તુકલ્પના (c.) તથા કલ્પિત ચિત્રનું આલેખન (execution) ઉભય ઉચ્ચ પ્રતિનાં છે.

૪. વિચારણ, ભાવ [દ. બા.]

Conceptual process—વિચાર-વ્યાપાર [પ્રા. વિ.]

Conceptual space—આકાશ [પ્રા. વિ.]

Conceptual time—કાલ [પ્રા.વિ.]

Conceptualism, સાદૃશ્યવાદ [મ.ન.]

ન્યા. શા- ૧૦: કેટલાક એમ પણ માને છે કે વસ્તુના સદૃશ્યમાત્રને, વૈધર્મ્ય હોય તે બધું કાઢી નાખી સાદૃશ્યમાત્રને જ, મનમાં ધારણ કરી શકાય છે. આને 'કોન્સેપ્ટુઆલિઝમ' અથવા સાદૃશ્યવાદ કહે છે.

Concise, સંક્ષિપ્ત, એકાગ્ર [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૨, ૨૩૦: સંક્ષિપ્ત અથવા એકાગ્ર શૈલી (C.) એટલે મુદ્દાની વાતને જ વળગી રહી આડાઅવળા જવું નહી. આ શૈલીમાં દરેક શબ્દ સાભિપ્રાય એટલે અર્થમાં જરૂરનો વધારો કરનાર હોય તે જ મૂકવામાં આવે છે, અને કાંઇ પણ પુનરુક્તિ કે અંગવિસ્તાર પણ ઝાઝો કરવામાં આવતો નથી. સર્વાગ્ર દૃષ્ટિવાળી શૈલીમાં (Diffused style) યથાર્થતા તો એટલી જ રહેલી હોય છે, પણ અંગઅંગીનો વિસ્તાર મર્યાદિત હોતો નથી.

Conclusion, ૧. સાધ્ય [મ. ૨. શિ. ઇ.]

૨. નિગમન [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૭૫: પરામર્શ અથવા અનુમાન કરવું એનો અર્થ એ જ છે કે એક અથવા વધારે નિર્દેશ ઉપરથી અન્ય **નિર્દેશ** ઉપર આવવું. આનું તાત્પર્ય એ થયું કે **અવયવોને** આધારે નિગમનને મન સ્વીકારી લે છે.

૩. નિગમનવાકય [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૩, ૭૭: તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસથી જેમ સત્ય વિચાર કયા છે, તેના શા નિયમો છે, અને અસત્ય વિચારમાં કયા હેત્વાભાસ—અસદ્ (ખોટા) હેતુ--છે તે ખબર પડે છે તથા વાદીની દલીલનું ખંડન કરી શકાય છે, તેમ ભૂમિતના અભ્યાસથી **આધારભૂત વાકયો** (પ્રેમિસીઝ) પરથી કયા નિગમનવાકય (કન્કલુઝન) પર અવાય છે તે સમન્જય છે, સત્ય વાદ કરતાં આવડે છે, અને પ્રતિપક્ષીના અસત્ય વાદનું ખંડન કરી શકાય છે.

૪. સિદ્ધાન્ત [કે. હ. અ. નાં.]

Weak conclusion—ન્યૂનનિગમન [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૩].

Concomitance,

Neutral concomitance, ઉદાસીન સાહચર્ય [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૨.]

Concomitant variation—એકધારી રૂપાંતરતા [કે. હ. અ. નાં.]

Concord, સંવાદિત્વ, સંવાદ, મેળ [દ. બા.]

જ. પણ એની મૂળ યોજના રા. કાલેલકરની છે એમ તેમની જ પાસેથી ખબર મળતાં આંહીં ખરા યોજકને નામે તે આપેલ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Concordance, સમન્વય [ચં. ન.]

Concrete, ૧. સંહુત [મ. ર.] [શિ. ૪. ૧૭૩.]

૨. મૂર્ત [ર. મ.]

ક. સા. ૫૧૪: અમૂર્ત વિચારો સાથે કવિને એટલો જ સંબંધ છે કે તે વિચારો લઈ તેનાં મૂર્ત રૂપ ઘડવાં.

૩. મૂર્તિમન્ત [ર. મ. ક. સા. ૫૧૫].

૪. પ્રત્યક્ષ [બ. ક.]

યુ. સ્ટે. ૨૯: આપણા લોકો ઈતિહાસનો વિષય ફિલસુફીથી ઊતરતો ગણે છે, ઇતિહાસનું સ્વરૂપ તથા તેની કીંમત સમઝતા નથી, તત્ત્વ-બોધ અને તત્ત્વકસોટી માટે ઇતિહાસની પ્રત્યક્ષ નક્કર (C. material world) સૃષ્ટિ કેટલી બધી ઉપયોગી છે તે નથી જાણતા, અને પ્રજ્ઞા અંતર્દષ્ટિમાં લીન થઇ કેવલ સ્વપ્ન જેવાં તર્કજાલ સર્જે તેને જ વળગી રહે છે.

૫. વાસ્તવિક[1] [બ. ક.]

લિ. ૮: કવિતાને વર્ણવતાં કહી શકાય,- simple,sensuous,rhythmical radiant, impassioned, profound હોય તે ઉત્તમ કવિતા. 'સિમ્પલ' એટલે સરલ જ નહીં, સુસ્પષ્ટ–જોતામાં આંખે ઊડીને વળગે એવી; 'સેન્સ્યુઅસ' એટલે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય ખરી પણ ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય વિષયોમાંથી ઉત્તમો-ત્તમ ઉમદામાં ઉમદા વિષયો વડે નિર્મેલી–કલ્પનામય, મૂર્ત (Sculpturesque સ્કલ્પ્ચ-રસ્ક) **ચિત્રમય** (picturesque પિક્ચરસ્ક) રંગીન (variegated વેરિયગેટેડ) વાસ્તવિક (c; કોન્ક્રીટ) 'હ્રિદ્મિકલ' એટલે જેનો શબ્દ-પ્રવાહ મધુર હોય, અથચ જેની આખી સંકલના-માં **માપસૌષ્ઠવ** (harmony હાર્મની) હોય એવી; 'રેડિઅંટ' એટલે તેજોમય, પ્રસાદસંપન્ન 'ઇમ્પેશન્ડ' એટલે હૃદયવેધી; અને 'પ્રોફાઉન્ડ' એટલે સ્થાયી છાપ પાડે એવી, જે ભવ્યતા વા ગંભીરતાથી જ બની શકે છે. સુસ્પષ્ટ, કલ્પનોત્થ, મધુર, સુષ્ઠુ, તેજોમય, હૃદયવેધી ભવ્યગંભીર હોય તે ઉત્તમ કવિતા.

[1] વિચાર corresponding to fact નથી એમ કહેવું હોય ત્યારે વિચાર મૂર્ત નથી ના કહેવાય કેમ જે વિચાર સદાયે અમૂર્ત abstract; એવે સ્થળે વિચાર વાસ્તવિક નથી એમ જ લખી શકાય–બ. ક. : ખાનગી પત્ર.

૬. સમવેત [વિ. ધ્રુ. ખુ. પ્ર. ૭૧, ૧૩૩].

૭. વિશેષ [આ. બા. વ. ૨૬, ૮૭].

(નહિ આપેલા અવતરણ માટે Abstract જુઓ.)

૮. સ્થૂલ, પાર્થિવ [દ. બા.]

Concrete whole—સમસ્ત-અખંડ-એકરસ-તત્ત્વ, સમષ્ટિતત્ત્વ [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૯૦].

Concrete-particular-knowledge, વ્યક્તિજ્ઞાન [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૪૬: બાલ્યનો સમય છે તે મુખ્ય રીતે દૃશ્ય વ્યક્તિજ્ઞાનનો જ છે.

Concretion-integration, એકીકરણ, સંવિત્તિ [પ્રા. વિ.]

Process of concretion કલ્પના-વ્યાપાર [પ્રા. વિ.]

Condensation (*Phsycho-ana.*) **ઘનીકરણ** [ભૂ. ગો.]

Conditional proposition, ૧. સાપેક્ષ નિર્દેશ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૭૫: સાપેક્ષ નિર્દેશ જેવો કે "જો क, ग હોય, તો घ, ज, છે," તેનો તુલ્ય નિર્દેશ એમ થાય છે કે "क, ग છે" એમ માનતાં "च, ज છે" એમ સિદ્ધ થશે જ.

૨. સાપેક્ષ વાક્ય [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૯૬: જુઓ Categorical proposition.

Confessor, દોષશ્રવણગુરુ [મ. રૂ.]

ચે. દ. ચ. ૧૯: એમ થયું કે ફર્નાંડો–ડિ–ટાલવેરા જે ઇસાબેલા રાણીનો દોષશ્રવણ-ગુરુ હતો તેને તથા જુઆન–પિરેજને જીવજાન મિત્રાઇ હતી.

Confidential, ગોપ્ય [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, કાર્તિક, ૯૯: તેમાં મુખ્યત્વે પદ્ધતિ એવી રહે છે, કે પરરાજ્યો સાથેના સંબંધના ગોપ્ય (c. કોન્ફિડેન્શિયલ) કાગળો અને અતિ ગોપ્ય વર્તમાનો દેખાડવામાં આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Congruity, ૧. સામંજસ્ય [પ્રા. વિ.]
૨. મેળ, સુઘટિતતા [દ. બા.]

Connotation, ૧. જાતિવિશિષ્ટતા-ત્વ [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૨૯ અને ૩૩૪: જાતિવિશિષ્ટતામાં અસ્પષ્ટતા હોવાથી **વ્યકિતવિશિષ્ટતા**માં પણ અસ્પષ્ટતા આવે છે.

૨. ધર્મવ્યાપ્તિ [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૧૩: થાળીમાં પાણી ભરેલું હોય તેને અમુક વિસ્તાર હોય છે અને તે વિસ્તારમાં દરેક જગાએ અમુક ઊંડાણ હોય છે. તેનો વિસ્તાર ધર્મી ઉપર હોય છે અને તેના વિસ્તારમાં આવેલા ધર્મીઓમાં દરેક જગાએ તે ઊંડાણ એટલે એ ધર્મો હોય છે. આવી રીતે દરેક જાતિવાચક પદને અમુક ધર્મવ્યાપ્તિ, અમુક **ધર્મીવ્યાપ્તિ** હોય છે.

૩. વ્યંજનાર્થ [મ. ર.]

અ. ન્યા: **જાતિ** (genus) એ એક એવો વર્ગ છે કે જેમાં બીજા વર્ગો સમાઇ શકે છે. એ બીજા વર્ગો **ઉપજાતિ** (species) કહેવાય. જાતિ અને ઉપજાતિ એ પરસ્પર સાપેક્ષ (relative) શબ્દો છે. તેમાં દર્શન અને વ્યંજન બન્નેનો અર્થ લેવો જોઈએ. ઉપજાતિનો વ્યંજનાર્થ જાતિથી વધારે અને **દર્શનાર્થ** ઓછો હોવો જોઇએ. જે વિશેષ ગુણોથી ઉપજાતિ જાતિથી જૂદી પાડીને ઓળખી શકાય તે એ ઉપજાતિનો **વ્યાવતર્ક ધર્મ** (differentia) કહેવાય.

Conscience, અન્તર્દીપ [ભોળાનાથ સારાભાઇ]

"વિપત્તિ ઉપર ધર્મની અસર" (Blair's Sermons ના એક ભાગનું ભાષાન્તર), ભોળાનાથ સારાભાઇનું જીવનચરિત, ૧૯૪: પોતાના પૂરા દોરના વખતમાં વૈભવના મદમાં તથા સંપત્તિથી પ્રાપ્ત થનારા સૌખ્યાનંદમાં બુડેલા હોય તેથી અન્તર્દીપ (c.) ના સૌમ્ય ઉપદેશ તરફ તેટલો લક્ષ આપતા નથી.

૨. અંતઃકરણ [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૨૦: બાળક નીતિનિયમને અધીન રહેવા કરતાં તે નિયમના પક્ષમાં રહે છે, બીજાની સામે થઇને નીતિનિયમનું સંરક્ષણ જેવી રીતે કરે તેવી રીતે પોતાની જાત સામે થઇને પણ કરે છે, એ સ્થિતિ જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે તેનામાં અંતઃકરણનો એટલે કે નિઃસ્વાર્થ રીતે કર્તવ્યના ઉપર જ પ્રેમ રાખવાની વૃત્તિનો પ્રકાશ થયો એમ, પરિપૂર્ણ રીતે, કહી શકાય.

૩. અન્તઃપુરુષ [વ. ઑ.] •

વ. ૬, ૫૦: ઈંગ્લંડના લોકની મ્હોટી સંખ્યા એવી છે કે જેઓને પોતાના અન્તઃપુરુષ (C.) અને ધર્મ (Righteousness) તે દુનીઆની દરેક વસ્તુ કરતાં વધારે કિંમતી છે.

૪. આત્મા [અં. સા.]

ભા. લે. ૨૫૦: એકંદર ખોટું હોય તો કઇ તરફ C. આત્મા વલણ બતાવે છે તે જોવું.

૫. ચિદ્વૃત્તિ [અ. ક.]

ની. શા. ૪૪: નૈતિક શક્તિને અંતઃકરણ અથવા ચિદ્વૃત્તિ (કૉન્શ્યન્સ) સિવાય બીજી રીતે સંબોધવા તેઓ ના કહે છે.

૫. ધર્મબુદ્ધિ-વૃત્તિ [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૨૨૧: કેળવણીથી ધર્મબુદ્ધિ (c.) જાગ્રત થવી જોઇએ. (૨) કા. લે. ૧, ૨૫૦: મહાસભાએ તો આ વાત વિદ્યાર્થીઓની ધર્મવૃત્તિ (કૉન્શ્યન્સ) ઉપર છોડી.

૭. સદસદ્વિવેકબુદ્ધિ [મ. છ. સ. ૨૯, ૨૩૫]

૮. અંતઃકરણદેવ [ર. ક. યુ. ૧૯૭૯, ૩૩૭]

૯. સારાસારબુદ્ધિ [કે. હ. અ. નાં.]

૧૦ મનોદેવતા [ઉ. કે.]

ટિ. ગી. ૧૨૨: 'મનોદેવતા' એ શબ્દમાં મનમાં ઉત્પન્ન થતા ઇચ્છા, દ્વેષ, ક્રોધ, લોભ વગેરે સર્વ વિકારોનો સમાવેશ નઃકરતાં, માત્ર સારૂં ખોટું સમજવાની જે ઈશ્વરદત્ત અથવા સ્વાભાવિક શક્તિ મનમાં રહેલી છે તે શક્તિ જ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં વિવક્ષિત છે, એમ માનવાનું છે. આ શકિતને જ ' સદસદ્વિવેકબુદ્ધિ ' (આ સદસદ્વિવેકબુદ્ધિને જ ઈંગ્રેજીમાં C. કહે છે) એવું મોટું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Moral conscience, નીતિયામક અંતઃકરણ [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, કાર્તિક, ૧૦૪: આવા સૌમ્ય જ્યોતિઓ સંખ્યાબંધ હોય જ નહીં. જે હોય છે તે દરેક પોતાના ઝમાનાના ઘણા માણસોમાં નીતિયામક અંતઃકરણ (m. c. મોરલ કોન્શિયન્સ) એટલે કે સદાચાર માટે આગ્રહી વલણ પ્રકટાવી શકે છે.

Conscious, ૧. પરિદૃષ્ટ [ન. દે.]

હિં: ત.ઇ.પૂ.૧૫૭: સર્વાસ્તિવાદીના અવિજ્ઞપ્તિકર્મ અને વિજ્ઞપ્તિકર્મમાં અર્વાચીન માનસશાસ્ત્રના Sub-conscious ideas, feelings and activty નો સમાસ થયેલો જણાશે. યોગશાસ્ત્રમાં ચિત્તના પ્રત્યયો (૧) પરિદૃષ્ટ (૨) **અપરિદૃષ્ટ** (subconscious) વર્ણવ્યા છે, અપરિદૃષ્ટ પ્રત્યયો સાત ગણાવ્યા છેઃ—જુઓ **પાતંજલસૂત્રના** બીજા પાઠના ૧૫ મા સૂત્ર ઉપરનું **વ્યાસભાષ્ય**.

૨. બોધસ્વભાવ [ન. દે.]

હિં. ત. ઈ. ઉ. ૧૩: આ વિદ્યા બે પ્રકારની છે: બોધસ્વભાવા (C.) એટલે સ્પષ્ટ ભાનવાળી અને **અબોધસ્વભાવા** (Subconscous) એટલે જડતાવાળી ઝાંખી. પહેલી વિદ્યા તે સ્પષ્ટ વિવેકવૃત્તિ અને બીજી તે સામાન્યવૃત્તિવાળું જ્ઞાન. વિદ્યા તે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવૃત્તિ અને સામાન્યવૃત્તિવાળું (અબોધપ્રધાન) મન તે ચિત્ત.

(*Psycho-ana.*) **જાગ્રત** [ભૂ. ગો.]

Conscious activity—સંપ્રજ્ઞાત કાર્ય [કે. હ. અ. નોં.]

Conscious life, સચેત જીવન [મ.ન. ચે. શા.]

Conscious perception—આત્મસૂચિતવેદન [હ. દ્વા. કે.શા. ક. ૧,૩૨૭]

Consciousness, ૧. પ્રતીતિ, ચેતન, ભાન, જ્ઞપ્તિ, આંતરપ્રતીતિ [મ. ન.]

ચે. શા. (૧) ૨૫૨: આવા અલ્પ વિસ્મરણથી તેમ અર્ધ વિસ્મરણથી એમ સમજાય છે કે, જે અનુભવ અને તદનુષંગિક વિચારો અમુક સમયે રસ પેદા કરી અવધાનને રોકતા હોય, તે તત્કાળ રસવાળી ન હોય તેવી ભાવનાઓને પ્રતીતિ બહાર જ કાઢી નાખે છે. (૨) ૬૯: પોતાના સંબંધમાં જે કોઇ આવ્યું હોય તે ઉપર સ્વવ્યાપારે કરીને ચેતનનું વલણ તે અવધાન એમ કહી શકાય. એને "આંતર પ્રતીતિ અથવા જ્ઞપ્તિ" અર્થાત્ કોઇ પણ પદાર્થ આદિ પોતાના સંબંધમાં હોય તેનું અંદરની પાસા ભાન, એમ કહીએ તો ચાલે.

૨. આંતરચેતન [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૧.]

૩. પ્રજ્ઞા, બુદ્ધિ [આ. બા]

આ. ધ. ૪૦૩: (હેકલના બે સિદ્ધાન્તોમાંનો એક એ છે કે) (૧) પ્રાણ (Life), **પ્રયત્ન** (Will) અને પ્રજ્ઞા યા બુદ્ધિ (c) એ જડનો જ વિકાર છે.

૪. અસ્મિતા [બ. ક.]

અં. ૩૭: અને ઇ. સ. ૧૮૬૨ થી માંડીને દશ પંદર વર્ષ લગી થનારા ગ્રેજ્યુએટોમાં... પોતાની સરસાઈની અસ્મિતા (self-conscionsness સેલ્ફકોન્શિયસનેસ) હોય, એ કુદરતી છે.

૫. સંવેદન [ન. ભો.]

વ. ૨૩, ૪૭૧: પોતાના હૃદયની અંતઃસ્થિતિ એ યુગ્મના સંવેદન (c.) માં પૂર્ણ પ્રવેશ પામતી નથી.

૬. સંવિદ્ [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૨: આ સંવિદ્ અનુસ્યૂત ક્ષણપરિણામી સતત ગતિમાન **પ્રવાહ** એ એક પ્રકારનું **વસ્તુતત્ત્વ** થયું.

૭. વિજ્ઞાન [ન. દે.]

હિં. ત. ઇ. પૂ. ૧૪૬, જુઓ Law of association.

૮. ચેતના [પ્રા વિ.]

બુ. પ્ર. ૭૦. ૨૯૦: કોઇ પણ માણસ પોતાની જ ચેતનાના (c.) વ્યાપારોમાં પૂરાઇ રહેલો હોય છે.

Consciousness of humanity—માનવાસ્મિતા [બ. ક.]

યુ. ૧૯૮૦, ૪૨: પ્રજાસ્મિતાના જેવી જ જ્યારે માણસમાત્રમાં માનવાસ્મિતા (c.o.h.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રદીપ્ત થાય ત્યારે આ આપણી બન્ધુતા અને મૈત્રી અને અહિંસાની ભાવના હરકોઇ વ્યક્તિને સુલભ થવાની; તે પ્હેલાં નહીં.

Consciousness of self—૧. **અહંકાર** [પ્રા. વિ.]

૨. **આત્માવચ્છેદ, આત્મસંવિદ** [કે. હ. અ. નોં.]

Consciousness of time—**કાલાવચ્છેદ, કાલસંવિદ** [કે. હ. અ. નોં.]

Field of consciousness, ૧. **ભાનની કોટિ, સંવિત્કોટિ** [કે. હ. અ. નોં.]

group conscionsness—**સમુદાયાસ્મિતા, સમૂહાસ્મિતા** [બ. ક.]

અં. ૮૭: 'સમુદાયાસ્મિતા કે સમૂહાસ્મિતા (g. c. ગ્રૂપ કૉન્શિયસનેસ) ની ઊછરતી વ્યક્તિના નીતિબન્ધારણ ઉપર કેવી અસર થાય છે એ વિષયને માનસશાસ્ત્રીઓ **સમુદાયમાનસ** (group psychology ગ્રૂપ સાઇકોલોજી) નું નવું નામ આપીને છેલ્લા ત્રણેક દાયકામાં જ તપાસવા લાગ્યા છે.

Objective consciousness—**પરાક્ચેતન** [મ. ન.]

Seat of consciousness—**ચેતન-સ્થાન** [મ. ન. ચે. શા.]

Suffusion of consciousness-**સંવિદ્‌નો સમુલ્લાસ** [કે. હ. અ. નોં.]

Consequent, ૧. **ઉત્તરાંગ** [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૭૫: સાપેક્ષ નિર્દેશના બે અવયવને **પૂર્વાંગ**, ઉત્તરાંગ એવું નામ આપવામાં આવે છે. "જો क, ग હોય" એ પૂર્વાંગ છે તો "च, ज છે" એ ઉત્તરાંગ છે.

૨. **ઉત્તરચર** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૧૬૮: 'સર્પદંશથી મોત નીપજે છે' એ વ્યાપ્તિમાં સર્પદંશ એ પૂર્વચર છે અને તેના પર મોત નીપજવું એ ઉત્તરચરની વ્યાપ્તિ છે.

Conservation of energy, ૧. **શક્તિનિત્યતા, સત્કાર્યવાદ** [આ. બા.]

આ. ધ. ૪૧૭: લૉર્ડ કેલ્વિન માને છે તેમ જગત્ બહારથી કોઈ શકિત જગત્‌માં ઊતરી આવતી હોય તો સાયન્સના 'C. o. E.' ના સિદ્ધાન્તને બાધ આવે અને આ શકિતનિત્યતા -સત્કાર્યવાદનો સિદ્ધાન્ત ચેતન જગત્‌ને પણ લાગુ પડે છે **એમ પ્રસિદ્ધ જીવનશાસ્ત્રી મેયરે** સિદ્ધ કર્યું છે.

૨. **શક્તિની અક્ષયતા** [વિ. .]

છઠ્ઠી પરિષદ્, ૧૯.

Conservative, ૧. **પ્રરક્ષક** [ન. લા.]

ધ. વિ. ૨: નવા વિચારનો જયી પુરુષ તે મોટો સુધારો કરનારો કે સિદ્ધ સુધારાવાળો એ શબ્દે પણ ઓળખાય....સમયનો સિદ્ધ સુધારાવાળો દર્શન દે તેની પહેલાં જે પુરુષો સુધારાના મતનો બોધ કરનારા તે સાધક સુધારાવાળા... સાધકમાં કેટલાએક ઉચ્છેદક (radical)**રક્ષક-છેદક** (liberal radical) ને **છેદકરક્ષક** (liberal conservative) હોય. એક તે જૂના વિચારને નિર્મૂળ કરવાને; બીજો તે નવાને વિશેષ દાખલ કરવાને; અને ત્રીજો તે જૂનામાંનું ઘણુંકે અવશ્ય રાખવાને તથા નષ્ટકાના નવાને દાખલ કરવાને ઉદ્યમી હોય-જૂનાને હઠથી રાખી રહેવાને મથે તેને પ્રરક્ષક (c.) કહીએ.

૨. **સંરક્ષક** [ન. લા,]

ઈં. ઇ. ૧૮૨ જુઓ Liberal.

૩. **સ્થિતિરક્ષક** [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૫૨: હવે બે વિરુદ્ધ વર્ગો તવંગર થયા: એક "જૂની દોલત અને આબરૂ" વાળો, માની, સ્થિતિરક્ષક વર્ગ; અને બીજો નવી દોલત-વાળો, અહંકારી ઉચ્છેદક વર્ગ.

૪. **સ્થિતસ્થાપક, સ્થિતપાલક, પૂર્વપક્ષી** [મ. સૂ.]

હ. બા. જી. ૫૬: અહુણા કેટલાક યુવકો સ્વલ્પજ્ઞાન પામતાં પરપ્રકાશથી અંજાઈ જઇ યથાર્થ જોઇ શકતા નથી......પોતાના અનુભવ-રહિત અપક્વ વિચારને નહિ અનુસરતા એવા બહુ અધિક ભાગને તેઓ સ્થિતસ્થાપક-સ્થિત-પાલક-પૂર્વપક્ષી (c.) આદિ વિશેષણ આપી, તેઓ પ્રતિ દુષ્ટ દૃષ્ટિ રાખી તેઓથી જુદા પડી જાય છે.

૫. **પ્રાચીનપંથી** [ઉ. કે.]

વ. ૨, ૧૩૦: આપણા સમાજની સ્થિતિ ઉપર નજર નાંખતાં આપણને જણાશે કે— આપણે ઘણા જ c. (પ્રાચીનપંથી) છીએ છતાં આપણે નવીન વિચારો અને નવીન આવશ્યક-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તાઓને અનુસરતા સ્વીકારતા થયા છીએ.

૬. **અગતિમાન્**

ત્રીજી પરિષદ્, ૭૯: આપણા દેશમાં જે વર્ગના હાથમાં આવા પ્રદર્શનને લાયકની વસ્તુઓ મોટે ભાગે હોય છે, તેઓ અગતિમાન્ (c.) પ્રકૃતિના હોય છે.

૭. **રૂઢિરક્ષક** [ચં. ન.] ✓

સ્વદેશ, આદિવચન, સર રવીન્દ્રનાથને ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે અનહદ માન અને મમતા છે અને છતાં તેઓ અવિવેકી રૂઢિરક્ષક નથી.

૮. **સ્થિતિચુસ્ત** [બ.ક.]

રાજ--જયંતિ વ્યાખ્યાનો, ૧૪૪: શું હિંદુઓમાં કે શું જૈનોમાં, અત્યારે એક બળવાન્ વર્ગ કેવળ સ્થિતિચુસ્ત —C.— છે.

૯. **પ્રગતિવિરોધી** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૨૭૧: ઉપર વર્ણવેલા ફેરફારોથી જ સંતોષ માનનાર અને વધુ ફેરફારોની સામે થનાર લોકો રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં પ્રગતિવિરોધી (કૉન્ઝર્વેટિવ) પક્ષનું કામ કરે છે.

૧૦. **આપરખુ** [વિ. ર.]

પ્ર. ૧૯૭૨, ૪૫૯: આમાં જેટલે અંશે લોકલાગણીને વશ રાખવાની સંસ્થાની શક્તિ, જેટલે અંશે આવેલાં ધર્મ અને વહેમનાં વળગણ તેટલે અંશે તે આપરખુ—C.

૧૧. **સનાતની** [નાથુભાઇ દયાળજી પટેલ.]

સુ. ૧૯૭૯, માઘ, ૫૫૩: ચીનના લોકો જબરા સનાતની (c.) લોકો છે.

૧૨. **સનાતન** [મ. હ.]

સ. મ. ઉપોદ્‌ઘાત, ૧૪: કૉન્ઝર્વેટિવ (સનાતન) પક્ષનો પાર્લામેંટનો એક સભ્ય તેને વિષે લખતાં કહે છે.

૧૩. **રૂઢપક્ષ** [દ. બા. નવો]

Conservatism,ધરરખુપણું [કિ.ઘ.]

સહજાનંદ સ્વામી; પ્રસ્તાવના ૭: જે સમાજના આગેવાનોને આત્મરક્ષણ માટે નિરંતર ડોળા ફાડી તપાસતાં રહેવું પડે, તે આગેવાનો સ્વાભાવિક રીતે જ 'જૂનું એટલું સોનું' ના પક્ષમાં રહેવાના; એ કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર અસહ્ય ગણવાના. એટલે આ સમય **પ્રાગતિકો**નો ન હતો; ઘરરખુપણું (c.) એ આ સમયનું ખાસ લક્ષણ કહી શકાય.

Liberal conservative, છેદકરક્ષક [ન. લા.]

જુઓ Conservative.

Consistency, ૧. **એકરૂપતા** [મ.ન]

ચે. શા. ૩૬૪.

૨. **સંગતિ** [આ. બા.]

આ. ધ. ૧૨૦: જ્ઞાન અને ક્રિયાને સર્વથા વિભિન્ન ન ગણતાં એમને એક ચૈતન્યવ્યાપારના અવાન્તર ભેદ માનવામાં, લાભ એ છે કે ચૈતન્યની શકિતઓ એક એકથી સર્વથા અસંબંદ્ધ નથી પણ એક એકમાં અનુસ્યૂત છે અને સર્વની આત્મામાં અખંડતા છે એ માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત સાથે સંગતિ રહે.

૩. **એકાકારતા** [બ. ક.]

ભ. ૧૧૭: પદ્યલેખનમાં જોડણીની શુદ્ધિ અને એકાકારતા (કન્સિસ્ટન્સી c.) જાળવવાના કરતાં તેને ઠેકાણે ઇષ્ટ ઉચ્ચારણની સુગમતા કરી આપવાની જરૂર જ વિશેષ છે.

Law of Consistency—અવિરોધનો નિયમ [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૨]

Consistent—સુસંગત [દ. બા.]

Constellation, (*psycho-ana.*) **વિચારરાશિ** [ભૂ. ગો.]

Constituency, મતજીલ્લો [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૨, **ભાદરવો**, ૮૦: પ્રોફેસર **સ્વામિનારાયણ** અને રાવસાહેબ **દાદુભાઇ** જેવા પ્રતિનિધિઓ પોતાના મતજીલ્લા (c.) માં વૈયકિતક શ્રદ્ધા જાળવી શકયા છે તે ફરી પાછા ચૂંટાશે.

Constitution, ૧. **રાજયબંધારણ, બંધારણ** [અજ્ઞાત]

૨. **આમ્નાય** [ઉ. કે.]

સ. ૧૨, ૫૪: આ વખતે કોન્ગ્રેસે પોતાને માટે એક આમ્નાય (c.) રચ્યો છે.

૩. **શાસનતંત્ર** [બ. ક.]

અં. ૯૫: રિસ્પોન્સિબલને માટે 'જવાબદાર' શબ્દ હાલ ચાલે છે તે તો પુસ્તકશાળાના કબાટમાંથી કોઇ પુસ્તક કહાડિયે ત્યારે તેની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જગા સાચવી રાખવાને લાકડાનું ચોસલું મુકિયે છિયે તેના જેવો છે. '**લોકમતાધીન**' '**પ્રજાધીન**' 'શાસન' (government) કે '**શાસનતંત્ર** (c.)કે તંત્ર(administration)એ શબ્દો આ અર્થને માટે વપરાવા જોઇએ.

૩. **શાસનપ્રકૃતિ, પ્રકૃતિ** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, (૧) ૬૨૯: રાજ્યતંત્રમાં ભાગ લઈશું ત્યારે પણ પ્રજાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ પડે એવી જ શાસનપ્રકૃતિ (કૉન્સ્ટીટયૂશન)ખીલવીશું. (૨) ૬૬૮: મૉન્ટેગ્યુચેમ્સફર્ડ સુધારા વખતે હિંદુસ્તાનની પ્રકૃતિ(કૉન્સ્ટીટયૂશન)નક્કી કરવાની અનેક યોજનાઓ દેશ આગળ રજૂ થઇ હતી.

૪. **રાજ્યતંત્ર** [કે. મા.]

કે. લે. ૧, ૧૧૫: જે લોકસમૂહમાં સત્તાના વિભાગ અને હકના સંરક્ષણ માટે વ્યવસ્થા નથી, ત્યાં વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર (c.) ની ખામી છે.

Constitutional—૧. **સનિયમ** [ન. ભો.]

વ. ૧૬, ૭૩૪: પદ્યરચનાના રાજ્યમાં હાવા c. agitation (સનિયમ **સંક્ષોભણ**) માટે મ્હને શાસન નહિ મળે તો હું પોતાને ધન્ય માનીશ.

૨. **વૈધ** [દ. બા.]

Constitutional monarchy—નિયન્ત્રિત રાજશાસન [હ. મા.]

હિં. રા. ૫: **અંગ્રેજી** રાજ્યસંસ્થા નિયંત્રિત રાજશાસન (c. m.) નું ઉદાહરણ થઇ પડી છે.

Coustitutionalist ૧. ૧. **શાસ્ત્રવાદી** [હિં. હિ.]

વ. ૨૨, ૩૫૮: બીજા શાસ્ત્રવાદી એટલે કે C.s

૨. **બંધારણપક્ષી** [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૨, **ભાદરવો**, ૭૭: બીજી ચૂંટણીને પરિણામે બનેલી ધારાસભાઓમાં ઉદારપક્ષીઓ અને સ્વતંત્રપક્ષીઓ ઉપરાંત સ્વરાજ્યપક્ષીઓ અને તેમની સામે જ પડવાની નીતિને વળગનારા સરકારપક્ષીઓ કે બંધારણપક્ષીઓ (c. s) એમ બેના ચાર પક્ષ થયા.

૨. **બંધારણશાસ્ત્રી** [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૨ **આષાઢ** ૧૦૯: આ સંજોગોમાં બંધારણશાસ્ત્રીઓ (c. s) ની ભલામણ મુજબ માનનીય **પ્રથા** (convention) એ જ છે કે બનતાં લગી કમિટિમાં કરવામાં આવેલા ઠરાવોને જ મંજૂર રાખવા.

Constrained, પ્રયત્નસાધ્ય [મ. ન.]

ચે. શા. ૮૮.

Construction, ઉપચયશક્તિ [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૭૩: છેવટ કલ્પનાની જીવભૂત જે ઉપચયશક્તિ તે, કાર્યનાં નવાં નવાં સંયોજન કરી લેવામાં ઉપયોગી થાય છે.

Constructive, ૧. ઉદ્ભાવક [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪, ૮૩: નૈરાશ્યદૃષ્ટ અવસ્થાઓનાં કારણ વિચારતાં જેવા આ **પ્રતીકારક** (Remedial) ધર્મ છે તેવા જ આશાદૃષ્ટ અવસ્થાઓનાં કારણ વિચારતાં બીજાં ઉદ્ભાવક (Creative, C.) ધર્મ છે.

૨. **સાધક** [ઉ. કે.]

વ. ૬, ૭૮: તેમને (**મણિલાલને**) હાથે ઉચ્છેદક સુધારો ગુજરાતમાં તો હમેશને માટે નિર્વાણ પામ્યો અને નવા ઐતિહાસિક (historical) સાધક (c.) સુધારાને જન્મ મળ્યો.

૩. **સ્થાપક** [ચં. ન.]

સ. ગોવર્ધનસ્મારકઅંક, ૮૪: એ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે **વિનાશક** (destructive) શંકાઓમાં જ ત્હેમની બુદ્ધિનું પર્યવસાન થતું, તેઓની બુદ્ધિ પ્રધાનપણે સ્થાપક (c.) હતી.

૪. **કૃતિપ્રેરક** [બ. ક.]

અં. ૬: એમના બુદ્ધિ–હૃદય–કલ્પના–અંતઃકરણ–ભાવના શક્તિરૂપ આખા ચક્રનું મુખ્ય વલણ જન્મથી જ વ્યવહારુ (Practical પ્રેક્ટિકલ), **અનુભવગમ્ય** (Positive પોઝિટિવ) કૃતિપ્રેરક (c. કન્સ્ટ્રક્ટિવ) જ્ઞાન તર્ફ વિશેષ હતું. આથી કરીને ટીકાશક્તિ (Critical power ક્રિટિકલ પાઉવર)માં તેમ સારું જે કંઇ લાગે તે તર્ફ આકર્ષાવું તથા ગમે ત્યાં હોય ત્યાંથી તેને બનતાં સુધી અપનાવી લેવું એ **મધુકરવૃત્તિ**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(eeclectic spirit ઇક્લેક્ટિક સ્પિરિટ)માં **અંબાલાલભાઇ** એમના પછીના જમાનાના ઉત્તમ વિદ્વાનોથી યે ઊતરતા ન હતા.

૫. મંડનાત્મક [ચં. ન.]

સ. ૧૯૨૧, ફેબ્રુઆરી; એ તો ખરૂં જ છે કે કોઇ પણ સિદ્ધાન્તનું ઉત્તમ સ્વરૂપ તે **વિધાનાત્મક** (positive) મંડનાત્મક (૯.) હોવું જોઇએ.

૬. સંયોજક [કિ. ધ.]

ન. સ. ૧, ૩૫૦: ત્હમારી પ્રવૃત્તિઓ કેવળ **વિધ્વંસક** (destructive) છે. હાલની સ્થિતિનો નાશ થયે સમાજ માટે ત્હમારો સંયોજક (૯.) સિદ્ધાન્ત શો છે તે અમને બતાવો.

૭. રચનાત્મક [અજ્ઞાત–નવજીવન]

૮. યોજક, સમાયોજક [કે. હ. અ. નોં.]

Constructive imagination—ઉપચાયક કલ્પના [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૮૨: કલ્પના અનવલોકિત વસ્તુગતિનું ભાન પામવા યત્ન કરે છે એટલું જ નહિ, પણ તેવી વસ્તુગતિનું યાથાર્થ્ય સમજવા જેવા ઊહ પણ યોજ્યાં કરે છે. કોઇ શાસ્ત્રીય ઊહ યથાર્થ રીતે સ્થાપિત થાય તો સામાન્ય નિર્ણયરૂપે, સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તરૂપે મનાય છે. પરંતુ ત્યાં સુધી આવવું એ કામ ઉપચાયક કલ્પનાના પ્રયાસથી જ સિદ્ધ થાય છે.

Coustructiveness--સંસ્થાપકવૃત્તિ [ચં. ન.]

વ૦ ૭, ૧૮: જુઓ Compromising.

Consumption, (*Polo Eco.*) ઉપભોગ [અજ્ઞાત]

Contact—સંનિકર્ષ [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૯૬: સ્થાનસ્વરૂપ પરત્વે અમુક સંનિકર્ષોને ઓળખવાથી દિગવચ્છિન્ન એવાં કોઇ બે સ્થાનનું જ્ઞાન સંભવે નહીં.

Contingent, અનાવશ્ય [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૫૧.

Continuity, સાતત્ય [પ્રા વિ.]

Continuity of interest રસનિર્વાહ [મ. ન. ચે. શા.]

Continuous quantity, સમસ્ત પરિમાણ [મ. ન. ચે. શા.]

Contradition, વ્યાઘાત, વિપ્રતિપત્તિ [હી. વ્ર.]

સ. મી. (૧) ૪૬: ઘણા કાળ સુધી સામાન્યતઃ સ્વીકૃત આ મત પ્રચલિત હતો, પણ પછી જ્યારે બાર્કલી નામે તત્વચિંતક પેદા થયો ત્યારે તેણે તેમાં વ્યાઘાત સિદ્ધ કરી બતાવ્યો. (૨) ૯૦: તાત્પર્ય કે વિજ્ઞાનવાદીના મત પ્રમાણે જે ભાવના તર્કદૂષિત ન હોય, જેમાં પરિણામે કોઇ પણ પ્રકારની વિપ્રતિપ્રત્તિ ન સંભવે, તે ભાવના સત્ય.

Contradiction in terms ૧. વદતોવ્યાઘાત [મ. ન.]

ચે. શા. ૭૦: પ્રથમ તો એ જ છે કે અપ્રતીત ચેતનવ્યાપાર અર્થાત ચેતનવ્યતિરિક્ત ચેતન એ તો વદતોવ્યાઘાત છે.

૨. શબ્દવિરોધ [ર. મ.]

ક. સા. ૧, ૧૮: અમે તો 'શીઘ્ર કવિતા' એ શબ્દવિરોધ જ ગણીયે છીએ. દુષ્ટ પવિત્રતા કે ક્રૂર દયા હોય, તો શીઘ્ર કવિતા હોય.

૩ અન્તર્વિરોધ [ન. ભો]

Law of Contradiction—૧. વ્યાઘાતનો નિયમ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૩: બીજો નિયમ વ્યાઘાત. એકની એક વસ્તુ અમુક રૂપે હોય ને ન હોય એમ એકી વારે ને એક જ સ્થાને બની શકે નહિ.

૨. વિરોધનો નિયમ [મ. ર.]

અ. ન્યા. : વિરોધ (૯.) નો નિયમ–કોઇ પણ ચીજ હોઇ અને ન હોઇ શકે નહી.

Contradictory, ૧ વ્યાહત [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૬૨: શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધા એ આ પ્રકારે બહુ નિકટ સંબંધવાળાં છે, અને, કોઇ બે વિરૂદ્ધ અથવા વ્યાહત નિર્દેશ પરત્વે મનની જે સ્થિતિ તેનાં રૂપાન્તરમાત્ર છે.

૨. વિસંવાદી [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૯૯: આને આપણે બીજી ભાષામાં એમ પણ કહીએ કે 'હા' અને 'ન' પરસ્પર વિસંવાદી છે, 'હા' અને 'ના' પરસ્પર વિરુદ્ધ છે અને 'હ' અને 'ન' પરસ્પર ઉદાસીન છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. **સર્વાંશે વિરુદ્ધ, પરસ્પરવ્યાહત, વિરુદ્ધ** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૪૨: જુઓ Contrary.

૪. **મારક** [દ. બા.]

Contrary, ૧. **વિરુદ્ધ** [મ. ન.]

ન્યા- શા. ૧૫૫.

૨. **અંશત: વિરુદ્ધ** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૪૨: તર્કશાસ્ત્ર વા ન્યાયશાસ્ત્રમાં **સર્વાંશે વિરુદ્ધ** (Contradictory) અને અંશતઃ વિરુદ્ધ (c.) એ બે પદોની વચ્ચે ઘણો મહત્વનો અંતર સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

૩. **વિરોધી** [દ. બા.]

Contributor, ભાગગ્રાહી [દ. બા.]

Convention, ૧. **સંકેત** [ર. મ.]

ક. સા. ર૭૭: સુધરેલી દુનિયામાંના એકે એક દેશના સાહિત્યમાં કવિતા પિંગળના (છંદના) નિયમો પ્રમાણે થઇ છે, માણસજાતિના અનુભવથી સમજાયું છે કે કવિતાનો અને છન્દ (metre) નો સંબંધ માત્ર સંકેત (e.) નો નથી પણ અંદરના સ્વરૂપનો છે.

૨. **પ્રણાલિકા** [ક. મા.]

ગુ. ૧૯૮૦, **ભાદ્રપદ**, "પ્રણાલિકાવાદ", ૨: પૂર્વજો તરફ પૂજ્યભાવ એ સંસ્કારનું એક અગત્યનું અંગ છે. પણ એ પૂજ્યભાવને અનુભવનાર ઘણા વખત જુની પ્રણાલિકાનો ભક્ત થઇ જાય છે.

૩. **પ્રથા** [બ. ક.]

સુ. જુઓ Constitutionalist.

Conventional—૧. **કૃતક** [ગો.મા.]

સ. ચં. ૪, ૪૯૯: **કુસુદિની મૂળથી ત્રુટી!** કૃતક (કૃત્રિમ, C.) જગ-ધર્મથી છુટી!

૨. **સાંકેતિક** [ર. મ.]

ક. સા. ૪૩: નાટકની અધમ સ્થિતિનું આ સિવાય એક બીજું પણ કારણ છે; અને તે એ કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં સર્વાનુભવરસિક કવિ ઘણા થોડા કે ભાગ્યે કોઇ જ છે. કેટલાક નાટક લખનારને સાહિત્યનું કંઈ જ્ઞાન હોય છે ખરૂં પણ તેથી કંઇ કવિત્વશક્તિ આવતી નથી. સાંકેતિક નિયમો પાળેલા અને સાંકેતિક પદો વાપરેલાં જોવામાં આવે છે, પણ ભાવનો પ્રવેશ તો કોઈ ઠેકાણે નજરે પડતો નથી.

Conversationalist, ૧. **સંભાષણપટુ, સંવાદચતુર** [દ. બા.]

૨. **વાતડાહ્યું** [જૂનો-વિ. મ.]

Converse, વ્યતિક્રાન્ત [મ. ર.]

જુઓ Conversion.

Conversion, ૧. **પરિવર્ત** [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૭૧: નિર્દેશનાં ઉદ્દેશ અને વિધેય પદ પોતપોતાનાં સ્થાન બદલે તેને પરિવર્ત કહેવાય છે.

૨. **પરિવૃત્તિ** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૧૦૭: 'કેટલાએક વાણીઆ વૈષ્ણવ છે' તેની પરિવૃત્તિ 'કેટલાએક વૈષ્ણવ વાણીઆ છે' એમ સાદી રીતે જ કરી શકાય.

૩. **વ્યતિક્રમ** [મ. ર.]

અ. ન્યા. જ્યારે આપણે કોઇ પણ નિર્દેશના ઉદ્દેશ અને વિધિને સ્થળાંતર કરીએ ત્યારે વ્યતિક્રમ થયો કહેવાય; પણ **વ્યતિક્રમણીય** (Convertible) નિર્દેશમાંથી **વ્યતિક્રાન્ત** (converse) નિર્દેશ કરતાં આપણે બે નિયમો ધ્યાનમાં રાખવા પડશે; (૧) નિર્દેશનો ગુણ (અભાવવાચક અથવા અસ્તિત્વવાચક) તેનો તે રહેવો જોઈએ, અને જે પદનું વ્યતિક્રમણીય નિર્દેશમાં ગ્રહણ ન થયું હોય તેનું કદાપિ વ્યતિક્રાન્ત નિર્દેશમાં ગ્રહણ થવું જોઇએ નહી.

(*Psycho-ana.*) **વિપર્યય** [ભૂ.ગો.]

Conversion by contraposition, વિપરીત પરિવર્ત [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૭૩: **ષ**નો પરિવર્ત કરવામાં બે ક્રમ રાખવા પડે છે, 'કેટલાંક માણસ દેશી નથી", એનો પરિવર્ત "કેટલાંક દેશી, માણસ નથી" એમ નહિ થઈ શકે. એમાં તો પ્રથમ **વિપરીતકરણ** કરવું પડશે; પછી **શુદ્ધ પરિવર્ત** થઇ શકશે. "કેટલાંક માણસ દેશી નથી"; (વિપરીત) "કેટલાંક માણસ વિદેશી છે" આમ કરવાથી "કેટલાંક માણસ દેશી નથી" એ **ષ**-રૂપ બદલાઇ તેનું 'કેટલાંક માણસ વિદેશી છે" એવું ઘ-રૂપ થયું, એટલે શુદ્ધ પરિવર્ત સહજે બની શકશે; "કેટલાંક વિદેશી, માણસ છે." આ પ્રકારના પરિવર્તને વિપરીત પરિવર્ત કહે છે.

Conversion per accidens—વિશિષ્ટ પરિવર્ત [મ. ન.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન્યા. શા. ૭૩: "કાન્તિમાન્ વસ્તુ માત્ર આનંદ આપે છે" એનો પરિવર્ત "આનંદ આપનાર વસ્તુમાત્ર કાન્તિમાન્ વસ્તુ છે" એમ કરવો તે ખોટો છે, "કેટલીક આનંદ આપનાર વસ્તુ કાન્તિમાન્ વસ્તુ છે" એ પરિવર્ત બરાબર છે. આને વિશિષ્ટ પરિવર્ત કહે છે.

૨. **વિશિષ્ટ પરિવૃત્તિ** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૧૦૭: 'હા' માં કર્તા સર્વદેશીય છે પણ વિધેય હંમેશાં સર્વદેશીય હોવું નથી માટે એવી જગાએ પરિવૃત્તિ કરતાં 'હા' ને બદલે 'હુ' વાક્ય કરવું પડે. આને આપણે વિશિષ્ટ પરિવૃત્તિ કહીશું.

Simple conversion—૧. શુદ્ધ પરિવર્ત [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૭૩, જુઓ Conversion by Contraposition.

૨. **સાધારણવ્યતિક્રમ** [મ. ર. અ. ન્યા.]

Convertible, વ્યતિક્રમણીય [મ. ર.]

અ. ન્યા. જુઓ Conversion.

Convocation, ૧. પદવીદાન [આ.બા.]

વ, ૧૮, ૫૦૭: બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીનું 'કૉન્વોકેશન' યાને પદવીદાન.

૨. **પદવીદાનસમારંભ** [ગૂ. વિ.]

Copraphitia, (*psycho-ana.*) **મલોત્સર્ગપ્રિયતા, મલપ્રિયતા** [ભૂ. ગો.]

Copy, ૧. કિત્તો [જૂનો—ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૩, ૧૯૫: નમુનાની એક લીટી લખી આપી હોય તે પ્રમાણે જોઇ જોઈને લખવું તેને ઇંગ્રેજીમાં કાપી કહે છે, એને પહેલાં નિશાળોમાં કિત્તો કહેતા.

Copy book—૧. દોપીસ્તાન [જૂનો—કરણઘેલો]

૨. **દસ્કતશિક્ષક** [અજ્ઞાત]

૩. **અનુલેખનપુસ્તક** [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૧૦૦: ધીમે ધીમે અનુલેખનપુસ્તકોમાં નીતિસૂત્રો પણ આપવાં જોઇએ.

Copywriting—અનુલેખન [ગૂ. વિ. વિ. ૪૬]

Copyright—૧. નકલહક [વ્યો-જ.]

૨. **ગ્રંથસ્વામિત્વ, સ્વામિત્વ** [દ. બા.]

Co-respondent, (*Law*) **સહપ્રતિવાદી-સહપ્રતિવાદિની** [બ. ક.]

સ. કુ. ૩૫: પડવાને દિવસે પોતાની જ મેડીમાં પોતાના જ પલંગપર વ્યભિચાર કરનાર પતિએ બીજાને જ દિવસે તેની સહ-પ્રતિવાદિની (C.) ની જ શીખવણીએ પ્રત્યારોપ ઘડી કહાડયો.

Corollary, ૧. ઉપન્યાસ [મ. ર.]

સિ. અં. ૪૨: તમારું જ ઇંગ્લિશનું એટલું તો જ્ઞાન છે કે 'હિરેડિટી' અને 'ડિસેંટ' નો અર્થ તમે સમજી શકો. મહત્ત્વનો નિયમ 'હિરેડિટી' કે 'ડિસેન્ટ'નો છે જ નહીં; મહાનિયમ 'ઈવોલ્યૂશન'નો-ઉદ્ભેદનો-છે. એ નિયમથી મનુષ્ય જાતિની ઉતરતા જીવમાંથી ઉત્પત્તિ (ડિસેંટ) સમજાવી શકાય છે; એ નિયમમાં સંતતિને (હિરેડિટી) પૂર્વજોના મુખ્ય ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે, એ સત્ય ઉપન્યાસ તરીકે આવે છે.

૨. **ઉપસિદ્ધાન્ત** [હ. પ્રા. ગ. પ.૬]

૩. **ફલિત સિદ્ધાન્ત** [દ. બા.]

Correspondence, ૧. અનુવિધાયકત્વ [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૧૩: જે પ્રત્યક્ષ ક્ષણિક છે તેને ઉપજાવનારો તંતુસંઘર્ષ પણ ક્ષણિક જ હોવો જોઇએ. પરંતુ આવું અનુવિધાયકત્વ સર્વાંશે પૂર્ણ નથી.

૨. **અનુરૂપતા, સંવાદિતા, સામ્ય** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૯૮: આપણે જોયું કે પદાર્થ અને પદાર્થવિષયક જ્ઞાનની અનુરૂપતા તે સત્ય.

Correspondence theory—બિંબપ્રતિબિંબવાદ [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૬૩]

Cosmogony, સર્ગમીમાંસા, જગદુત્પત્તિમીમાંસા [દ. બા.]

Cosmology, ૧. સર્ગમીમાંસા, સૃષ્ટિરચનાવિદ્યા [દ. બા.]

Cosmopolitan, *adj.* **૧. વિશ્વગ્રાહી** [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૪૨: ઉચ્ચતર શિક્ષણ હંમેશાં વ્યક્તિવિશિષ્ટ અને વિશ્વગ્રાહી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Cosmos, ૧. સુવ્યવસ્થ-સુપ્રયુકત-સુવિન્યસ્ત-રચના [હી. વ્ર. સ. ૧૭૧:]

Cosmic, સુવ્યવસ્થ, સુવિન્યસ્ત [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૬૧]

Councellor, મન્ત્રદ [મ. સૂ.]

ગો. આ. ૧૭૯: ત્યાં થોડા દિવસ રહી મોરબીના કામ સારૂ મન્ત્રદો (C. s) પક્ષવાદીઓ (pleaders) આદિ કેટલાક ગૃહસ્થોના મત લીધા.

Country-house, દેશગૃહ [વ. ઑ.]

વ. ૧, ૨૦૩: અમીરવર્ગની વગ વધારવામાં 'કન્ટ્રીહાઉસ' યાને 'દેશગૃહ' (ભાગવતના બાલપ્રબોધનીટીકાકાર એક સ્થળે पौरा: અને जानपदा: ના અર્થ "पुरवासिन: देशवासिनश्च" એ શબ્દોથી કરે છે. એમાંથી 'Country' ને માટે 'દેશ' શબ્દ સૂઝયો છે) પણ એક મુખ્ય સાધન થાય છે.

Course-string, (*Arch.*) કંદોરો [ગ. વિ.]

Court-martial, જંગી અદાલત [દ. બા.]

Courtship, સંવનન [ગો. મા.]

સ. ચં. ૫, ૩૨૨: પરિશીલક મદન સંવનન- (સંવનન=લગ્ન પ્હેલાં સ્ત્રીને વશ કરવાનો પ્રયત્ન= C., wooing) કાલથી વિવાહ સુધી બીજદશામાં રહે છે.

૨. પ્રિયારાધાન, અનુનય [દ. બા.]

Creative artist, ૧. કલ્પક [વિ.ક.]

કૌ. ૧, ૩, ૨: કલાકાર ઉર્ફે કલ્પક (આપ્ટે આ શબ્દનો 'હજામ' શીવાય બીજો ખાસ અર્થ આપતા નથી. અહીં તેને મૂળ ધાતુ क्लृप (કરવું, સરજવું) પરથી યોજીને ' ક્રીએટર; ક્રીએટીવ આર્ટીસ્ટ' એવા અર્થમાં વાપર્યો છે) નું સર્જન તેની તથા તેના સહાનુભાવકની માનવતાનાં અંગમાત્રને, અને તે પુરેપુરાં, ખીલવે ને તોષે છે.

૨. સ્રષ્ટા [ન. ભો.]

Creative faculty—૧.સર્ગશકિત [ગો. મા.]

૨. નિર્માણશકિત [કે. હ.]

અ. શ. ઉપોદ્‌ઘાત, ૨૭: અનુવાદની પદ્ધતિ પંડિતની નહિ પણ પ્રતિનિર્માતાની રાખી છે. પંડિતાઇના અનુવાદ પરભાષાના સાહિત્યના દુભાષિયા છે, એ કંઇ સ્વભાષાના સાહિત્યના કુટુંબી નથી. મૂળની નિર્માણશક્તિ (c. f.) ની સરસાઈ કરતી પ્રતિનિર્માણશક્તિથી (Recreative genius) જે અનુવાદ રચવામાં આવે છે તે જ સ્વભાષાના સાહિત્યનું અંગ બને છે.

Creche, (public nursery for children) જાહેરબાળગૃહ [સૌ. સરોજીની મહેતા]

સ્રીસ્વાતંત્ર્યવાદ, ૨૬૫: જાહેર બાળગૃહ (c.) માં બાળકોને ઉછેરવાની પ્લેટોની યોજના કરતાં આ યોજના ઘણી જ વધારે ઉત્તમ છે.

Creed, ૧. મૌલિક મન્તવ્ય [ચં. ન.]

સ. ૧૯૨૧, ફેબ્રુઆરી, કૉંગ્રેસના મૌલિક મન્તવ્યમાં–"ક્રીડ" માં–અમર્યાદિત સ્વરાજ્યનો સ્વીકાર તેઓ કરાવી શકયા હતા.

૨. સિદ્ધાન્તસૂત્ર [હિં. .હિ]

વ. ૨૦, ૪૭૧: પ્રમુખ શ્રી હકીમજીએ ગાંધીજી પ્રત્યે વફાદારીપૂર્વક પણ ન્યાયની રીતે ઠરાવ્યું કે હઝરત મોહાનીનો સુધારો કૉન્ગ્રેસના મૂળ સિદ્ધાન્તસૂત્ર (c.) ની વિરુદ્ધ છે અને તેથી તે આ પ્રસંગે વિચારી શકાતો નથી પણ એ મૂળ સૂત્રમાં ફેરફાર કરવાની દરખાસ્ત લાવી શકાય છે.

૩. જીવનમંત્ર, વ્રત, કુલરીતિ, કુલવ્રત [દ. બા.]

Criterion, ૧. આદર્શ, પ્રમાણ, કસોટી [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૭૩].

૨. માપ, ગજ, ગમક [દ. બા]

Criticism of interpretation નિરૂપણાત્મક વિવેચન [ર. મ.]

બુ. પ્ર. ૭૧, ૧૮૮: Criticism of Interpretation (નિરૂપણાત્મક વિવેચન)નું એક જ કાર્ય પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં થયું છે અને તે દયારામના હિન્દી કાવ્ય 'સતસૈયા' ઉપરની ગુજરાતી ટીકા.

Critique, મીમાંસા [મરાઠી,ટિ. ગી.૬૮]

Cross Division, જુઓ Division.

Crude, મૂળભૂત [મ. ન. ચે. શા. ૫૪૧]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Crusade, ૧. **ધર્મયુદ્ધ** [અજ્ઞાત]
૨. **ધર્મસંગ્રામ** [ન્હા. દ.]
ઇ. ઝ. ૧૦: પરિણામે ૧૩ ધર્મસંગ્રામો (C. s) થયા, ને ફોગટ ગયા.

Culture, ૧. **સંસ્કાર** [અજ્ઞાત]
૨. **સંસ્કારિતા** [અજ્ઞાત]
૩. **સંસ્કૃતિ** [અજ્ઞાત]

Cumulative, ૧. **પ્રગુણિત** [બ. ક.]
ક. શિ. ૧૯: The poorest and the lowliest and the lost જેમ ઈંગ્રેજીમાં દરેક કડીમાં આવે છે, તેમ અનુવાદમાં ય તેને તે શબ્દો ફરી ફરીને આવવા જોઇયેઃ એકને એક બિંદુએ ઘા ફરી ફરીને પડતાં જે પ્રગુણિત (c.) અસર થાય, તે ઈષ્ટ હોવાથી.
૨. **વિવર્ધિત** [બ. ક.]
ઇ. દ્વિ. ૫૩: સંસ્કૃતિના સંક્રાન્તિકાળમાં મોટા અને વ્યાપક ફેરફારો જ્યારે ડગલે ડગલે વિવર્ધિત વેગ (c. velocity) થી થતા આવે છે ત્યારે તેનો ઇતિહાસ ઉકેલવા રચવામાં મુશ્કેલી પડે જ છે, એ જાણીતું છે.
૩. **ધારાવાહી, ઉપચીયમાન** [પ્રા. વિ.]
૪. **પિંડિત, સમુચ્ચિત** [દ. બા.]
Cumulative meaning—ઉપચિત અર્થ [પ્રા. વિ.]

Curtain-lecture, ૧. **નિશાભાષણ** [ઉ. કે.]
વ. ૧, ૬૨: નિશાભાષણો નબળા મનના પુરુષો ઉપર કેવી અસર કરી શકે છે તેના જ્ઞાનવાળી લક્ષ્મીનંદન શેઠની માને આ બધા વૃત્તાન્તમાં સરસ્વતીચંદ્રનું ભવિષ્ય શંકાશીલ લાગ્યું.
૨. **રાત્રીભાષણ** [ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટિયા]
દીવાળી કે હોળી, ૧૯: આમ રાત્રીભાષણો દરરોજ પતિ પત્ની વચ્ચે ચાલતાં અને પતિ બિચારો કંટાળી અડધો ઉંઘમાં અડધો જાગતો પડયો પડયો લોહી બાળતો.
૩. **કાન્તાબોધ** [દ. બા.]

Custodian, ન્યાસરક્ષક-પાલક [દ. બા.]

Cuticle, ૧. **રક્ષકચર્મ** [ન. લ.]
ગુ. શા. ૨૫, ૨૪૧: રક્ષકચર્મ (C.) એ સૌથી ઉપલું પડ છે. ફોલ્લો થાય છે ત્યારે ઉપસી આવે છે તે જ.

Cyclone, વાયુવમલ [ન. લ.]
ગુ. શા. ૨૩, ૧૯૬: સઘળા વહાણવટીઓને ચેતવણી દાખલ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે એક નાનું સરખું વાયુવમલ (સાઈકલોન જેને ઇંગ્રેજીમાં કહે છે તે) સગર બેટ ઉપરથી ઉપડીને એ દિવસે પશ્ચિમ ભણી વળનાર છે.
૨. **વંટોળચક્રી** [બ. કો.]
સ. કુ. ૩૫: મનોદશાઓની આવી વટોળચક્રી (સાઈકલોન c.) કોઈ પણ કર્તાયે ચિત્રી હશે ખરી?
૩. **સાગરાવર્ત** [દ. બા.]

Cyclopedia, જુઓ Encyclopedia.

Cynic, નિઃસારવાદી [દ. બા.]
Cynical, ૧. **વક્રભાવી** [સૌ. લીલાવતી]
રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો, ૪૧૨: બહારથી એ વક્રભાવી (c.) દેખાય છે પણ એની પાછળ હૃદયનો ધબકાર ચતુર જોનારને તરત દેખાઇ આવે એવો છે.
Cynicism—૧. **અવગણનાપૂર્ણ અરુચિ** [ર. મ.]
ક. સા. ૨, ૩૪૭: પાત્રોના લક્ષણની ઘટનામાં કર્તાએ વૃત્તિઓના સ્વાભાવિક ઉદ્વેગ તરફ એવી અવગણનાપૂર્ણ અરુચિ (c.) દર્શાવી છે કે જે વિષયમાં કોઇ પાત્ર પૂજ્ય લાગવા માંડ્યું હોય તે જ વિષયમાં તે ક્ષુદ્ર છે એમ વચ્ચે વચ્ચે ફલિત થાય છે.
૨. **તતઃકિંવાદ** [દ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

D

Dais, ૧. ઉચ્ચાસન

ત્રીજી પરિષદ્, ૧૫૫: મહારાણી વિક્ટોરિયાની પ્રતિમાની આસપાસના ઉચ્ચાસન (d.) ઉપર મધ્યભાગે પ્રમુખના ટેબલ અને તેની બંને બાજુએ એજન્સીના અમલદારો બીરાજ્યા હતા.

૨. વ્યાસપાટ [બ. ક.]

અં.૧૨૫: પ્રમુખપદને માટે દા૦રાસ બિહારી ઘોષને પસંદ કરવાની ઔપચારિક (formal ફૉર્મલ) દરખાસ્તના ભાષણો પૂરાં થતાં તો રા. રા. બાળ ગંગાધર ટિળક વ્યાસપાટ (d. સભામંડપમાં એક છેડે રચેલું ઉચ્ચાસન, જેના ઉપર મધ્યમાં પ્રમુખનાં ખુરસી ટેબલ)ઉપર ચ્હડયા જ!

૩. વ્યાસપીઠ [અજ્ઞાત]

૪. વ્યાખ્યાનપીઠ, શિષ્ટપીઠ[દ.બા.]

Data, ૧. સામગ્રી [હિં. હિં.]

વ. ૧૬, ૭૪૪: વસ્તુતઃ જેને આવી દૃષ્ટિએ સિદ્ધાન્ત કહેવામાં આવે છે એ અપૂર્ણ સામગ્રી (d.) ઉપરથી કાઢેલો હોઇ ખરો સિદ્ધાન્ત જ નથી.

૨. પક્ષ [ગૂ. વિ.]

વિ. ૭૭: પૂરતા પક્ષ (d.) પરથી સહેલી ત્રિકોણરચના.

Data of consciousness—જ્ઞાનસામગ્રી, મનસ્ગોચર સામગ્રી [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૭૧.]

Dead-lock, મડાગાંઠ [ઉ. કે.]

વ. ૧૭, ૨૯૭: જે મડાગાંઠોના (d. l.) ભયથી આવી સંકુલ યોજના ઊભી થઈ છે તે મડાગાંઠોના પ્રસંગો તો આમાં પણ ઊભા નહિ થાય એમ નથી.

Decentralization, ૧. અધિકારસંવિભાગ [ઉ. કે.]

વ. ૧૫, ૫૮૫: અધિકારસંવિભાગ (D.) ના કમિશનની ભલામણોને અનુસરતી સૂચનાઓ સરકાર અમલમાં મૂકવાની આનાકાની કરે છે.

૨. કેન્દ્રવિભાગ [બ. ક.]

લે. ભા. પ્રવેશક, ૪૯: પછી એ જ અરસામાં રા. રા. નરસિંહરાવે હિંદીનું ખરૂં સ્વરૂપ બતાવી આપ્યું; અને મ્હેં...એવી દલીલો કરી કેન્દ્રવિભાગ (d.) ના વ્યવહારૂ દૃષ્ટિબિન્દુથી એમના જ બોધનું સમર્થન કર્યું.

૩. સત્તાવિભાગ [દ. બા.]

Decentralized, અનેકકેન્દ્રી[બ.ક.]

અં. ૮૦: પછી એ જ અરસામાં રા. રા. નરસિંહરાવ દીવેટિયાએ હિન્દીનું ખરું સ્વરૂપ બતાવી આપ્યું; અને મેં કાર્યસિદ્ધિ અને સૌકર્ય માટે પણ કોટયવાધ પ્રન્તમાં સમાન સામાન્ય તથાપિ અનેકકેન્દ્રી (d. ડીસેન્ટ્રલાઇઝ્ડ) પ્રવૃત્તિઓ જ વધારે વ્યવહારુ:...એવી દલીલો વડે એમના જ બોધનું સમર્થન કર્યું.

Decorative,

Decorative art, પ્રસાધનકલા [બ. ક.]

ગુજરાતી, દિવાળીપર્વ, ૧૯૨૬, ૧૬: કળાઓમાં વાહનભેદે ભેદ પડે છે. કેટલીક સ્થિર "વસ્તુ" ને જ નિરૂપી શકે, કાલસ્રોતમાં વ્હેતી "વસ્તુ" ને નહીં. ચિત્રકલાને જ અહીં વળગી રહિયે; મૂર્તિકલા (sculpture), સ્થાપત્ય (Architecture) અને એની વચ્ચે પેટા ભેદો છે, તો તે બેયને, તેમ જ ત્રણેની ન્હાની બ્હેન કે છાયા જેવી પ્રસાધનકલા (d. a.) જે કલાપ્રીતિને રમત કે શોખ (hobby) ની લીલા જેમ ગમે તે ચીજ કે પ્રસંગ ઉપર રેલાવે છે તેને પણ આ ચર્ચામાં જતી કરિયે.

Decorator, સુશોભકાર [રવિશંકર મહાશંકર રાવળ]

સા. ૫, ૩૨૬: આ બીજા પ્રકારનું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે, અને તેમાં પણ બીજા અનેક ઉપવર્ગો પાડી શકાય જેવા કે Designers (સુરમ્ય રચનાકારો) subject painters (વસ્તુચિત્રકાર) Illustrator (લેખકચિત્રકાર) Decorators (સુશોભકાર).

Deduction, ૧. ૧. પરામર્શ [મ.ન.]

ન્યા. શા. ૮૯: 'મનુષ્ય દોષપાત્ર છે' એવા નિર્દેશ ઉપરથી 'રાજા દોષપાત્ર છે' એ નિર્દેશ ઉપર આવવાના વ્યાપારને પરામર્શ કહે છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એવા પરામર્શની જ મુખ્ય રીતે આ શાસ્ત્રના આ વિભાગમાં પરીક્ષા કરવાની છે માટે તેને **પરામર્શખંડ** કહે છે.

૨. **પરામર્શાનુમાન** [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૧૨૪: **સ્કોલેસ્ટિસિઝમે** સીમાત્યાગની ભૂલ કરી હતી. પણ તેના પરિણામ તરીકે પરામર્શાનુમાનની શક્તિ સંવર્દ્ધિત થઇ હતી.

૨. ૧. **અનુમાન** [મ. ન. ન્યા. શા.]

૨. **પરામર્શજન્ય જ્ઞાન** [હી. વ.]

સ. મી. ૧૭૦.

Deductive—નિર્ણયપ્રયોજક [ચ. ન.]

સ. ૧૯, ૨૭૧: સમાલોચનાની બે પદ્ધતિઓ હોય છે: (૧) નિર્ણયપ્રયોજક અર્થાત્ અંગીકૃત નિર્ણયોનો પરીક્ષ્ય ઉપર પ્રયોગમાત્ર કરનારી, અને (૨) **નિર્ણયગામી** અર્થાત્ પરીક્ષ્યની પરીક્ષા કરીને ત્હેને પરિણામે નિર્ણય ઉપર આવનારી. પ્રથમ પદ્ધતિને ઇંગ્રેજીમાં d. કહે છે, અને બીજી પદ્ધતિને inductive કહે છે.

Deductive logic—૧. પરામર્શખંડ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૮૭: જુઓ Deduction.

૨. **અનુમાન** [ગો. મા.]

સા. જી. ૯૬: ઉત્સર્ગરચનાના ન્યાયશાસ્ત્રને ઈંગ્રેજીમાં Induction અથવા વ્યાપ્તિની પ્રાપ્તિ કહે છે અને લક્ષણદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિસૃષ્ટિના ન્યાયશાસ્ત્રને Deduction એટલે અનુમાન કહે છે.

Deductive method—નિગમનપદ્ધતિ [આ. બા.]

આ. ધ. ૧૮: નિગમનપદ્ધતિ (D. M.)—એટલે સ્વતંત્ર રીતે વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપમાંથી જ પ્રસ્તુત વિષયમાં સિદ્ધાન્તો ઉપજાવી કાઢવાની પદ્ધતિ, જેને અનુસરવાથી તાત્ત્વિક અને આકસ્મિક અંશનો ભેદ પાડી શકાય છે.

Deductive science—પરામર્શનિબંધનશાસ્ત્ર [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૩૫: પરામર્શનિબંધનશાસ્ત્રો તેને જાણવાં કે જેમાં, સિદ્ધ કરેલી વ્યાપ્તિઓને અમુક અમુક વ્યક્તિ પરત્વે લગાડવાનો, એટલે કે આપેલા સાધ્યાવયવને પક્ષાવયવ યોજી આપી નિગમન ઉપજાવવાનો વ્યાપાર થતો હોય છે.

Defensive war, ૧. વારણયુદ્ધ [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૪૭૯: વારણ યુદ્ધ એટલે ચઢી આવેલા શત્રુને નિવારી પોતાનું રક્ષણ કરવું હોય તે પ્રસંગે રાજાએ સંગ્રામમાંથી પાછા ફરવું નહિ, પણ ક્ષત્રીનો ધર્મ શો છે તેનું વારંવાર સ્મરણ કરી ઉત્સાહથી લડવું.

૨. **આત્મરક્ષાયુદ્ધ, પ્રાસેયુદ્ધ** [દ. બા.]

Deification, દેવપ્રતિષ્ઠા [ગો. મા.]

સા. જી. ૨૧૪: જુઓ Apotheosis.

Deist—એકેશ્વરવાદી [ન. લ.]

ઈ. ઇ. ૨૮૭: એ (લૉર્ડ શેફ્ટસબરી) ધર્મમતમાં માત્ર એકેશ્વરવાદી (d.) હતો. એટલે ઈશ્વર છે એ સિવાય બીજું કાંઈ પણ ધર્મમાં માનતો નહિ.

Deliberation, ૧. વિચારણા [મ. ન.]

ચે. શા. ૬૦૯: વિચારણા પછી છેવટનો જે નિશ્ચય તે સારો અને બુદ્ધિયુકત હોય તો ફરી ફરી કરવો પડતો નથી.

૨. **વિમર્શ** [પ્રા. વિ.]

૩. **વિમર્શન** [કે. હ. અ. નો.]

Demagogue, ૧. લોકાનુચર [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૫૩૯: જુઓ Anarchy.

૨. **કૂટનેતા** [પુનર્વસુ]

સુ. ૧૯૮૨, **આષાઢ,** ૭૮: ઇતિહાસદ્રષ્ટિવિહોણા તંત્રીઓને પણ સાહિત્યના Dd. (**કૂટનેતાઓ**) બાહોશ તંત્રી તરીકે સાતમે આસમાને ચડાવે છે.

૩. **લોકછંદાનુવર્તી, લોકભકત** [દ. બા.]

Dementia praecox(*Psycho-ana.*) **મનોવ્યાપારસંતુષ્ટિ** [ભૂ. ગો.]

Democracy, ૧. પ્રજાસત્તાક રાજ્ય [અજ્ઞાત]

૨. **બહુશાસન** [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૪૦: જુઓ Aristocracy.

૩. **પ્રજાશાસન** [બ. ક.]

યુ. સ્ટે. ૭૮: જુઓ Aristocracy.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. લોકશાસન [ર. વા.]

નિ. ૧, ૪૯: વેપારમાં સ્વાભાવિક રીતે આપખુદ કે એકહથ્થી સત્તાને અવકાશ નથી. તેમાં સર્વનો સરખો સમાસ છે. આપણાં પંચો, મહાજનો વગેરે એ સૂત્રનું સમર્થન કરે છે. લોકશાસનનાં તત્ત્વો આપણે ત્યાં વિદ્યમાન છે એટલું જ નહિ પણ પ્રવર્તમાન છે.

૫. લોકતંત્ર [ચં. ન.]

સ. ૧૯૨૧, માર્ચ: સર્વ સ્વરાજ્યવાદીઓ- શું મિતવાદીઓ કે શું અસહકારવાદીઓ-એ તો એકમતે અને એકે અવાજે કહી રહ્યા છે કે જ્યાં સુધી અધિકારીતંત્રને સ્થાને લોકતંત્ર સ્થપાયું નથી ત્યાં સુધી લોકહિતને અને લોકમતને જે માન મળવું જોઈએ તે મળવાનું નથી.

૬. લોકશાહી [મ. હ.]

સ. મ. ૯: અમેરિકા લો. લોકશાહીના એ જબરા પ્રયોગને હાલ ઘડીએ કાળપ લગાડનાર રાજકીય અનીતિમાં પડેલા અમેરિકનની કલ્પના પણ પોતાના દેશના વિસ્તાર અને સાધનોથી જાગૃત થયેલી જણાશે.

૭. પ્રજાયત્ત રાજ્યતન્ત્ર [આ.બા.]

વ. ૨૬, ૨૮૩: આ પ્રાસંગિક નોંધમાં જે વિષય તરફ હું વાચકનું ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું તે પૂર્વોક્ત ગણિત અને ભૌતિકશાસ્ત્ર કરતાં વધારે વ્યાવહારિક મહત્ત્વનાં છે, કારણ કે મનુષ્યનું સામાજિક જીવન અત્યારે એમાં પરોવાએલું છે: અને એ વિષય તે 'D'. અર્થાત્ પ્રજાયત્ત રાજ્યતન્ત્ર.

Democrat—લોકતંત્રવાદી [ચં. ન.]

સ. ૨૬, ૧૦૪: જેઓ લોકતંત્રની હિમાયત કરે છે તેઓનો મુખ્ય મુદ્દો જ એ છે કે જ્યાં સુધી રાજ્યતંત્રમાં લોકમતને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આવું લોકહિત સધાવાનું નથી. લોકતંત્રવાદીઓ આ બાબત પુકારી પુકારીને કહી રહ્યા છે.

Democratic, ૧. પ્રજાસત્તાક [અજ્ઞાત]

૨. લોકભોગ્ય [આ. બા.]

વ. ૨૪, ૨૦૦: એ સાહિત્ય વિદ્વદ્ભોગ્ય નહિ પણ લોકભોગ્ય (D.) થવું જોઇએ અને એનો વિષય પણ સામાન્ય જનનું હૃદય હોવું જોઇએ એમ એ ઉત્સાહપૂર્વક પ્રતિપાદન કરતા.

Demonstration, પ્રયોગસિદ્ધિ [દ.બા.]

Demonstration farm—પ્રદર્શનક્ષેત્ર [વ. ઑ.]

વ. ૪, ૫: ખાસ મહત્ત્વનો ઠરાવ એ થયો કે પ્રયોગીક્ષેત્ર (Experimental farms) ઉપરાંત દરેક થાણાને અંગે કેટલાંક પ્રદર્શન ક્ષેત્રો (D. ff.) રાખવાં-જેથી લોકને નવી પદ્ધતિના લાભ નજરોનજર જણાય.

Denotation, ૧. વ્યક્તિવિશિષ્ટતા-ત્વ [મ. ન. ચે. શા. ૩૨૯ અને ૩૩૪]

૨. ધર્મીવ્યાપ્તિ [રા. વિ. પ્ર. પ્ર. ૧૩.]

૩. દર્શનાર્થ [મ. ર.]

અ. ન્યા. ત્રણેનાં અવતરણો માટે જુઓ Connotation.

૪. ક્ષેત્ર [બ. ક.]

લિ. ૪: ક્ષેત્ર (d. ડીનોટેશન) આમ વધતું ગયું, તેમતેમ મૂળ શબ્દની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા બાંધવાનું કામ વધુ વધુ અઘરું થતું ગયું.

Deomorphic[1] – theomorhpic, ઇશ્વરગુણધારી [ન. ભો.]

---

૧. આ શબ્દ અંગ્રેજી કોશોમાં નથી, અમુક સંજોગોમાં અનિવાર્ય લાગવાથી યોજકે કરેલું નવું જ ઘડતર છે. એ સંબન્ધમાં એમના પોતાના શબ્દો ખુલાસારૂપે ઉપયોગી થઇ પડશે:—

"અંગ્રેજી કોશમાં Deo-morphic શબ્દ નહિં જડે તે હું જાણું છું. મ્હેં જે સ્થળે એ શબ્દ મૂકયો છે તે સ્થળનો સંદર્ભ જોતાં જણાશે કે મ્હેં ખાસ હેતુથી એ શબ્દ નવો ઘડયો છે. આ રીતે નવા શબ્દ ઘડવાની આવશ્યક્તા ઉત્પન્ન થાય તો તેમ કરવાની અમુક મર્યાદામાં છૂટ સર્વને છે-(Phono-genesis શબ્દ મ્હેં Pathogenesis ના સામ્ય ઉપર ભાષાશાસ્ત્રને અંગે ઘડીને યોજ્યો છે; તેમ અહિં અન્ય વિષયમાં આમ છૂટ લીધી છે-ઘડતરનો હક કર્યો છે.)

"આ શબ્દ સ્હામે વાંધો hybridપણાનો કાઢી સકાય ખરો. ઉત્તરમાં hybridની યોજનાઓ પણ સ્વીકારાય છે તેટલું કહી સકાશે. છતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુઓ Anthropormorphist.

Deontology, કર્તવ્યશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર [દ. બા.]

Description, (as distinct from *definition* લક્ષણ) ૧. વર્ણન [મ.ન.]

ન્યા. શા. ૪૫: આ પ્રકારના નિયમાનુસાર નહિ, પણ અતિવ્યાપ્તિ અવ્યાપ્તિ આદિ દોષ વિનાનું જે લક્ષણ હોય તેને "વર્ણન" કહેવાય છે.

૨. વ્યાખ્યા [ક. પ્રા.]

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના હીરક-મહોત્સવપ્રસંગનું વ્યાખ્યાન.

૩. ઉપલક્ષણ [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૫૭: પદવ્યાપ્ત ધર્મોનો નિર્દેશ કરવાને બદલે પદના સ્વભાવસાધ્ય ધર્મો અને આકસ્મિક ધર્મો બતાવી પદાર્થનું ઓળખાણ આપ્યું હોય તેને આપણે ઉપલક્ષણ કહીશું.

Knowledge by description–વર્ણનાત્મક-શ્રુત-પરોક્ષજ્ઞાન [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૫૩: અહીં માત્ર જ્ઞાનના જે બે પ્રકાર છે—એક 'પરિચયાત્મક જ્ઞાન' એટલે સાક્ષાત અપરોક્ષ જ્ઞાન, અને બીજો 'વર્ણનાત્મક જ્ઞાન' એટલે શ્રુતજ્ઞાન વા પરોક્ષ જ્ઞાન, તે બેની વચ્ચે રહેલ સ્પષ્ટ ભેદનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો આશય છે.

Design, યોજના [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૨, ૭૪: દરેક પુસ્તકની તુલના કરવામાં તેની યોજના અને કૃતિનો વિચાર કરવો જોઇએ. પારિભાષિક અર્થમાં આ બે શબ્દ અમે જ પ્રથમ વાપરીએ છઈએ, તેથી તેનું કાંઈ વ્યાખ્યાન અમારે કરવું જોઇએ. કાંઈ જુગતી–ગોઠવણ કરવી તે યોજના એ અર્થ તો જનપ્રસિદ્ધ જ છે- પણ વિવેચનશાસ્ત્રમાં એનો અર્થ એમ કરવો, કે ગ્રંથકાર પોતાના ગ્રંથમાં જે વસ્તુ જે રીતે જે ઉદ્દેશથી લખવાનો પ્રથમ નિર્ણય કરે છે, તે વસ્તુ, તે રીત અને તે ઉદ્દેશ એ સઘળાનું નામ યોજના. ઉદ્દેશ પ્રસંગને ગણ્યો હોય તો એ ચાલે. D. ને માટે એ શબ્દ અમે કામમાં લીધો છે. એ યોજનાને પાર પાડવી તે કૃતિ.

એટલો જ વાંધો નડતો હોય તો Theo-morphic એમ ફેરવવાને હું તૈયાર છું "–ન. ભો. : ખાનગી કાગળ, તા. ૨–૧૧–૨૭.

Designer—૧. સંયોજક [ગ. વિ.]

અમદાવાદનો જીવનવિકાસ, ૨૯: અત્યાર સુધી જેને આપણે સ્થાપત્ય ગણતા આવ્યા છીએ, એ, બધાવનાર તેમ જ પ્રજાના આનંદની મૂર્તિરૂપ હતું. બંધાવનારાઓમાં તેના સંયોજકો (dd) થી તે ઠેઠ પત્થર ઘડનારાઓ સુધી હરેક તેના નાના મોટા ભાગોમાં રસ લેતું.

૨, મુખ્ય રચનાકાર [રવિશંકર મહાશંકર રાવળ]

જુઓ Decorator.

Despotism, ૧. વ્યક્તિરાજ્ય [મ. ન.]

સ. ૧૮, ૧૩૯: આપણા દેશમાં, તેમ જ જે જે દેશમાં વ્યક્તિરાજ્ય (despotic government) નથી તે સર્વ દેશોમાં, જાહેર ભાષણોની એટલી બધી અગત્ય છે, કે એ કલાનો આવો અનાદર શાથી આવે છે તેનું કાંઇ વિશેષ કારણ પણ તપાસવું જોઈએ.

૨. નિષ્ઠુરશાસન [મ. ર.]

એ. ની. ૨૪૨: રાજશાસન વિકૃતિ પામતાં નિષ્ઠુરશાસન થાય છે.

૩. સ્વેચ્છાશાસન [ક. મા.]

કે. લે. ૧, ૧૧૯: એકશાસન અથવા એક રાજાનું સ્વેચ્છાશાસન (d.) જેવું નવાબી વખતમાં નવાબનું હતું તે.

Destructive, ૧. ઉચ્છેદક [પ્રે. ભ.]

જુઓ Negative.

૨. વિનાશક [ચં. ન.]

સ. ગોવર્ધનસ્મારક, ૭૪

૩. ખંડનાત્મક [ચં. ન.]

સ. ૨૯, ૫૯: શું સિદ્ધાન્તના સંબંધમાં કે શું શબ્દપ્રયોગના સંબંધમાં, **નિષેધાત્મક** (negative) ખંડનાત્મક (d.) સ્વરૂપ તે ગૌણ હોવું જોઇએ.

૪. વિધ્વંસક [કિ. ઘ.]

ન. સ. ૧, ૩૫૦

નહિ આપેલાં અવતરણો માટે જુઓ Constructive.

Detective, ૧. ગુપ્તશોધક [ન. ભો.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રે. ના. ૧૬: પ્રસ્તુત નાટકોમાં સમર્થમાં સમર્થ સાહિત્ય વિષયનો ગુપ્તશોધક (D.) પ્રેમાનન્દને પકડી કાઢી સકે એમ નથી.

૨. ભેદપારખુ [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૩, ૧૩૦: આમ કરવામાં લખનાર કૈં પણ કારણ વિના ભેદપારખુ (ડીટકટીવ), મોટરબોટ, એરોપ્લેન, રીવોલ્વર, પીસ્તોલો ને રોમાંચ કરાવે તેવાં અસંખ્ય સાહસોનો ઉપયોગ કરે છે.

૩. ગુપ્તચર [અજ્ઞાત]

૪. ચર, ચિત્રગુપ્ત [દ. બા.]

Detective story—૧ ભેદવાર્તા [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૩, ૧૨૯: સાહિત્યસૃષ્ટિમાં ભેદવાર્તાનું('ડીટેકટીવસ્ટોરી'નું) સ્થાન જરા કઢંગું છે.

૨. ભેદીવાર્તા [દ. બા.]

Determinism, અવશ્યંભાવિવાદ, નિયતવાદ [દ. બા.]

Devolution, અપક્રાન્તિ [બ. ક.]

લિ. ૬૬: પાર્થિવતામાંથી આર્યતા એ સમુત્ક્રાન્તિ (Evolution ઇવોલ્યૂશન). આર્યતામાંથી પાર્થિવતા–પાશવતા એ અપક્રાન્તિ (D. ડીવોલ્યૂશન).

Dialectic, વિવાદશાસ્ત્ર [આ. બા.]

વ. ૨૪, ૨૪૭: વૈશેષિક દર્શનમાં જેમ આત્માના ગુણમાં બુદ્ધિને ગણાવીને, પછી બુદ્ધિના વિભાગમાં યથાર્થ જ્ઞાન અને અયથાર્થજ્ઞાન એમ વિભાગ પાડીને યથાર્થ જ્ઞાનના સાધનના નિરૂપણમાં પ્રત્યક્ષ અનુમાન વગેરે પ્રમાણનો વિચાર(Logic) કર્યો છે, એમ જ એકલું અક્ષપાદના ન્યાયશાસ્ત્રમાં નથી.એમાંતો Dialogue ઉપરથી 'Dialectics' યાને વિવાદશાસ્ત્ર રચ્યું છે, અને તેની સાથે 'Logic' યાને પ્રમાણશાસ્ત્ર પણ આપ્યું છે.

Diamond,

Diamond jubilee–૧.હીરકમહોત્સવ [અજ્ઞાત–ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી]

૨. મણિમહોત્સવ [આ. બા.]

વ. ૪૯. ૧૩૪૬ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટિને આ વર્ષે સાઠ વર્ષ પૂરાં થયાં તેની ખુશાલીમાં ગઇ તા. ૯ માર્ચથી આરંભીને ચાર દિવસ એની 'ડાયમન્ડ જ્યુબિલિ' અર્થાત્ મણિમહોત્સવ' (સોસાઇટીનું અધિકારિમંડલ એને 'હીરકમહોત્સવ' કહે છે, પણ એ 'તરજુમિયો શબ્દ અમને ઓછો કર્ણપ્રિય લાગવાથી અમે એને મણિમહોત્સવ કહ્યો છે,) ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

Diamond wedding—સૌભાગ્યમહોત્સવ, સૌભાગ્યનો મણિમહોત્સવ [આ. બા.]

વ. ૧૩, ૧૩૭: જુઓ Wedding.

Diarchy, ૧. દ્વિરાજ્યશાસન [ચં. ન.]

સ. ૨૪, ૧૨૬: બ્રિટિશ સરકાર હિન્દી સરકારની આપખુદ સત્તા ચાલુ રાખવા અને માત્ર તાબાની પ્રાંતિક સરકારને દ્વિરાજ્યશાસન –ડાયર્કી (*D.*) માં બદલી નાખવા માગે છે.

૨. દ્વિદલી રાજ્યપદ્ધતિ [આ. બા.]

વ. ૨૪, ૨૦૧: મોન્ટફોર્ડ ઍક્ટથી અત્રેના રાજ્યતન્ત્રમાં દાખલ કરેલ દ્વિદલી રાજ્યપદ્ધતિ (D.) ને જોઈએ તેવી અજમાયશ હજી અપાઇ નથી.

Dichotomy, ૧. નિષેધમુખ વિભાગ [મ. ન]

ન્યા. શા. ૪૩: વિભાગનો સરવાળો વિભક્તની બરાબર થાય માટે વારંવાર નિષેધમુખ વિભાગ કરવાની રીતિ પ્રયોજવામાં આવે છે.

૨. ભાવાભાવાત્મક વિભાગ [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૨૭: પ્રમાણશાસ્ત્રીઓએ એવી યુક્તિ શોધી છે કે ભેદક તત્ત્વમાં અમુક ધર્મના ભાવ અને અભાવ ઉપર જ વિભાગો કરવા. વસ્તુઓના વિભાગો આપણે સજીવ અને નિર્જીવ કર્યા તે વિભાગો જીવના ભાવ અને અભાવ ઉપરથી જ થયા છે. આ ભાગના વિભાગને, બીજો વધારે સારો શબ્દ ન જડે ત્યાં સુધી, આપણે ભાવાભાવાત્મક વિભાગ કહીશું.

૩. દ્વિભાગ [મ. ર.]

અ. ન્યા: નૈયાયિક દૃષ્ટિએ જોતાં સર્વથી પૂર્ણ વિભાગ 'દ્વિભાગ' (d.) કરીને છે, જેમાં એક ગુણ લઇને અમુક જાતિના તે ગુણ હોય તેવી ઉપજાતિ અને ન હોય તેવી ઉપજાતિ એવા ભાગ કરવામાં આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. તદ્દતત્વિભાગ [દ. બા.]

Dictator, ૧. સર્વોપરિઅધિકારી[ન.લા.]

સ. ન. ગ૦ ૩૨૫: શ્રીમંતોએ લોકોનો પોકાર સાંભળી તેઓનું મન મનાવવાને તેઓનો પસંદ કરેલો એક સર્વોપરિ અધિકારી-ડિક્ટેટર (પોતાનામાંનો) ઠેરવ્યો.

૨. સર્વસત્તાધીશ [ન્હા. દ.]

ચિ. દ. ૪૩: જુઓ Autocrat.

૩. સર્વાધિકારી [મ. ૨.]

બ્રિ. હિં. વિ. ૧,૨૯: બિસ્માર્ક સર્વાધિકારીના કરતાં ઓછી પદવી સહે એવો આદમી નહોતો.

૪. સરમુખત્યાર [નવજીવન]

૫. યથેષ્ટ આદેષ્ટા [હિં. હિ.]

વ. ૨૦, ૪૭૧: ગાંધીજી આ ઠરાવથી 'D.' યાનેયથેષ્ટ આદેષ્ટા નહિ,પણ માત્ર'sole executive authority' યાને સ્વતન્ત્ર કાર્યાધીશ નીમાયા છે.

૬. સર્વસત્તાધિકારી [ક. મા.]

સ્વપ્નદ્રષ્ટા, પ્રકરણ ૯: "તમારા d. (સર્વસત્તાધિકારી) એ શું કર્યું?" હસીને કાપડિયાએ પુછ્યું.

૭. એકાધિપતિ [રા.વિ.]

પ્ર. ૮. ૧૬૪: જર્મનીની હાર પછી જનરલ પિલ્સુડસ્કીએ એકાધિપતિનું પદ (dictatorship) ધારણ કર્યું અને એક બંધારણ ઘડયું.

Didactic, ૧. બોધક [મ. ન.]

સુ. ગ. ૭૫૩: અંગ્રેજીમાં બોધક (D.) અને સ્વભાવોક્તિમય (Narrative) કાવ્યો હોય છે તેનો તેમને ઉત્તમ કાવ્યરૂપે રસ લાગ્યો હોય એ સંભવિત છે.

૨. બોધપરાયણ [ન. ભો.]

પાંચમી પરિષદ્, ૩૨: અન્ય કવિયો બોધપરાયણ (d.) પદ્યો, ચાબખા, ઇત્યાદિવડે ધર્મ, નીતિ, વગેરે વિષયોને અંગીકૃત કરે છે.

૩. શિખામણીઆ [૨. વા.]

નિ. ૧, ૧૪૫: આ દેશની પ્રજાને શીખામણીઆં લખાણ (d. writings) વધારે અસર કરે છે. રા. ડાહ્યાભાઇનાં નાટકોમાં આ તત્ત્વોનો જેટલો વિસ્તૃત ઉપયોગ થઈ શકે તેટલો કરવામાં આવ્યો હતો.

૪. સુબોધક [બ. ક.]

લિ. ૧૨૨: પાશ્ચાત્ય કાવ્યમીમાંસામાં પણ d. (ડાઇડેક્ટિક સુબોધક) કવિતા કરતાં ઊંચી gnomic (નોમિક, અમર અને તેજોમય સૂત્રશૈલીબદ્ધ) કવિતા, અને સૌથી ઊંચી Prophetic (પ્રોફેટિક) અથવા inspired (ઇન્સ્પાયર્ડ એટલે કે દ્રષ્ટા-સ્રષ્ટાની પ્રાસાદિક લોકોત્તર) કવિતા, એ પ્રમાણે સ્વીકારાય છે.

૫. દાદોક્તિક [દ. બા.]

Didacticism—પાદરીવેડા [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૪, ૧૯૦: શાસ્ત્રમાં હોવા જ જોઇએ એવા પાદરીવેડા ('ડાયડેકટીસીઝમ') ને શુષ્કતા એમાં નથી.

Difference, ૧. ૧. વૈધર્મ્ય [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૬૧.

૨. ૧. વિશેષધર્મ [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૮૯: કોઇ એક પદાર્થ એક પુરુષ કે હીરો કે ગમે તેને સ્પષ્ટ અને યથાર્થ રીતે વિલોકવા માટે તેના જે જે વિશેષ ધર્મ હોય તે લક્ષમાં લેવા જોઇએ.

૨. વિશેષ [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૫.]

Differentia, ૧. વિશેષ [મ. ન]

ચે. શા. ૩૫૦: બાળક પાસે આરંભે જ એકાદ છોડના સર્વ આકૃતિક વિશેષ ગણાવવાની આશા રાખવી એ ભુલભરેલું છે.

૨. અસાધારણ ધર્મ [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૫૩: લક્ષણ બાંધવામાં આપણે લક્ષ્ય પદના સામાન્ય અને અસાધારણ ધર્મોનો નિર્દેશ કરીએ તો પૂરેપૂરું લક્ષણ બંધાઇ રહે.

૩. વ્યાવર્તકધર્મ [મ. ૨.]

અ. ન્યા. જુઓ Connotation.

Differentiation, ૧. વ્યાવૃત્તિ [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૫૨: આપણે પ્રથમ કહેલ છે કે વિચાર કરવામાં બુદ્ધિ સમન્વય કરે છે. તેમાં પૃથક્કરણનો વ્યાપાર, તફાવત કરવાનો, જૂદાં પાડવાનો-વ્યાવૃત્તિ કરવાનો વ્યાપાર પણ થાય છે.

૨. ભેદાવગાહી જ્ઞાન [પ્રા. વિ.]

Diffused, ૧. સર્વાગ્રદૃષ્ટિવાળું [ન. લ.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન. ગ્રં. ૨, ૨૩૦: જુઓ Concise.

૨. વિકીર્ણ [મ. ન.]

ચે.શા.૭૧:જુઓ Absentmindedness.

Diffusion, ૧. **વિશરણ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૦૪: દા. ફેરીઅર એમ કહે છે કે તંતુગત શક્તિનું વિચારમાં જે આંતર વિશરણ થાય છે અને વ્યાપારમાં જે બાહ્ય વિશરણ થાય છે ત્હેને વ્યસ્ત પ્રમાણનો સંબંધ છે.

૨. **પ્રસરણ** [કે. હ. અ. નાં.]

Digression, ૧. **આડકથા, વિષયાન્તર** [જૂના]

૨. **પ્રસંગાન્તરતા** [ન. ભો.]

ગુજરાતનો નાથ, ઉપોદ્‌ઘાત, ૯: વૃત્તાન્તના પ્રબલ વેગમાં લેખકને વૃથા વર્ણનો, અનાવશ્યક પ્રસંગો. પાંડિત્ય-દર્શક અથવા ફિલસુરીમાં રમનારી લાંબી લાંબી અપ્રસ્તુત ચર્ચાઓ ઇત્યાદિ ખેલ માટે નવરાશ જ જણાતી નથી. Dd. (પ્રસંગાન્તરતાઓ) આણે છે ત્યહાં પણ ઔચિત્ય, સંયમ, વિરલતા એ ગુણો સમતોલતા સાચવે છે.

Dilemma, ૧. **પાશ** [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૭૯: પાશનો પ્રકાર જ એવો છે કે તેના ગમે તે અંગનો સ્વીકાર અસ્વીકાર કરતાં જ અન્ય અંગનો અસ્વીકાર સ્વીકાર સહજે પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. **નદીવ્યાઘ્રન્યાય, ઉભયતઃપાશારજ્જુન્યાય** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૧૫૧: પશ્ચિમના પ્રમાણશાસ્ત્રીઓ, આ સાંકેતિક અને વૈકલ્પિક વાક્યોના મિશ્રણથી થતી એક પ્રમાણપદ્ધતિ સ્વીકારે છે જેને આપણા શાસ્ત્રકારો નદીવ્યાઘ્રન્યાય કહે છે. કોઇ માણસની એક બાજુ પૂર આવેલી નદી હોય અને બીજી બાજુ વાઘ હોય અને તે માણસ જેમ વચમાં સપડાઈ જાય તેમ આમાં પ્રતિવાદી બે વિકલ્પો વચ્ચે સપડાઇ જાય છે...આ પદ્ધતિ પ્રતિવાદીને પકડવાની છે માટે તેને ઉભયતઃ પાશારજ્જુન્યાય પણ કહે છે.

૩. **વિકલ્પાસહપ્રશ્ન. તર્કાસહપ્રશ્ન** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૫૭: આર્ય દર્શનશાસ્ત્રોની પદ્ધતિ પ્રમાણે એનું ખંડન આ પ્રમાણે થઇ શકે. એ ખંડનપદ્ધતિને વિકલ્પાસહ, ઉભયતઃપાશારજ્જુ, વા તર્કાસહપ્રશ્ન કહે છે. પદાર્થ માત્ર કાં તો સદ્‌-ત્રિકાલાબાધ્ય-રૂપ હોઇ શકે, વા અસદ્‌-ત્રિકાલબાધ્ય-રૂપ હોઇ શકે, વા સદસદ્‌વિલક્ષણ હોઇ શકે, આ ત્રણ કોટિવ્યતિરિક્ત કોઇ કોટિ જ નથી.

૪. **ઉભયતઃપાશ** [ગ્રા. બા.]

વ. ૨૫, ૨૦૩: પ્રભુ અતિદૂર હોય ત્યહારે પણ અદૃશ્ય, અને અતિસમીપ હોય ત્યહારે પણ, એ અતિ નિકટપણાને લીધે જ અદૃશ્યઃ હાવી ઉભયતઃપાશની સ્થિતિમાં "ભવ્ય ગુલાબી ઉષા સ્વરૂપે પ્રગટે પ્રભુ એ ઠામ!" એ ચમત્કાર શી રીતે થતો હશે ?

૫. **વૈકલ્પિક સંધાન** [મ. ર.]

અ. ન્યાઃ એક ત્રીજા પ્રકારના સંધાનમાં બે સંકેતોમાંથી ગમે તે સ્વીકારીએ તો પણ કંઇક અનુમાન નીકળે છે. એ વૈકલ્પિક સંધાન (d.) કહેવાય છે.

૬. **ધર્મસંકટ** [ન. ભો.]

અપ્રકટ નોંધપોથી

૭. **ઉભયતોઆપત્તિ** [દ. બા.]

Dilettante, **સાહિત્યશોખી** [વિ.ક.]

કૌ. ૩, ૩, ૧૮૨: આ મહાન સાહિત્યસ્વામીને કેટલાકો માત્ર 'નિહિલીસ્ટ' અને સામાન્ય સાહિત્યશોખી ('ડીલીટેન્ટી') તરીકે ઓળખાવે છે.

Diphthong, **યુગ્મસ્વર** [ન. ભો.]

વ. ૧૬, ૨૨૫: 'ઐ' અને 'ઔ' એ d. (યુગ્મસ્વર) ની સ્થિતિ જુદી છે.

Diplomacy, ૧. **નયવ્યવહાર, રાજનીતિ** [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪, (૧) ૭૨: અશ્રુતપૂર્વ અક્ષૌહિણી સેનાઓ મનુષ્યનાં સદ્‌ભાગ્યનું કચ્ચરઘાણ વાળવા યુરોપમાં ખડી થઈ છે, ત્યારે નય-વ્યવહાર (d.) નું શબ્દબ્રહ્મ એ સેનાઓની માયાને સ્વપ્નના દંભ જેવી અકર્મકર કરી નાખે છે. (૨) ૨૩૯: અર્જુન રાજ્યનીતિ-Statesmanship-માં કુશળ છે તો દુર્યોધન રાજનીતિ-d.-માં કુશળ છે.

૨. **રાજ્યવ્યવહાર** [મો. ક.]

ગાં. વિ. ૨૭૩: અંગ્રેજી ભાષા જે સત્તા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજે ભોગવે છે તે ક્ષણિક છે. તે સામ્રાજ્યના રાજ્યવ્યવહારની (ડિપ્લોમસિની) ભાષા હશે, એ જૂદો પ્રશ્ન છે.

૩. **રાજ્યનય** [મં. જ. સ. ૩૦, ૫૭૩:]

૪. **એલચીપણું** [બ. ક.]

સુ. ફાગણ ૯૮૩.

Director, ૧. **સૂત્રધાર** [ઉ. કે.]

બ્રિ. હિં. આ. ઇ: ઘણીવાર કમ્પનીના સૂત્રધારોની સંમતિ સિવાય હિંદુસ્તાનને લડાઈમાં ઉતરવું પડતું.

૨. **અનુશાસક** [ર. મ.]

વ. ૮, ૧૪૮: ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના (Court of Directors) અનુસાશક મંડળે હિન્દુસ્તાનની કેળવણી વિશે મોકલેલા આજ્ઞાલેખમાં લખ્યું હતું....

Disability, ૧. **અનધિકાર** [વ. ઑ.]

વ. ૫, ૩-૪: સો વર્ષથી હિંદુસ્તાનમાં સર્વને માટે એક જ કાયદાઓ અને એક જ રાજ્યવહીવટ છે, સર્વનાં દુઃખો પણ એક જ છે અને રાજકીય અનધિકાર (dd.) પણ એક સરખા જ છે.

૨. **અધિકારહીનતા** [ન. હા.]

ગો. ભા. ૨, ૨, ૩૦: અમારા દેશમાં જ અમે જોઇએ તેટલી અધિકારહીનતા (dd.) ભોગવીએ છીએ.

Disaffiliated, અવમાન્ય [ગૂ. વિ.]

વિ. ૧: અવમાન્ય એટલે એકવાર સ્વીકારી પાછળથી સ્વીકાર રદ કર્યો હોય એવું.

Discipline, ૧. **નિયમન, શાસન** [મ. ર.]

શિ. ઈ. (૧) ૨૫: બાઇબલ ઉપરથી જણાય છે કે યાહુદીઓના શિક્ષણમાં નિયમન સખત હતું. (૨) ૪૮૪: ડાકટરનું શાસન એ કેવા જોવા જેવો દેખાવ છે?

૨. **નિયન્ત્રણા** [આ. બા.]

વ. ૧, ૧૭૧: એક કેળવણી નિયન્ત્રણા (d.) નો માર્ગ સ્વીકારે છે, બીજી સ્વાભાવિક અસર ઉપર આધાર રાખે છે.

૩. **નિયમવશતા** [ન. ભો.]

વ. ૭, ૫૪૩: D. અને will-power, નિયમવશતા અને સ્વેચ્છાબળ, એ બે તત્ત્વોનો સંબન્ધ, બાળસ્વભાવમાં એ અંશોનું સ્થાન, બાળકેળવણીમાં એ અંશોને આપવાની પ્રધાન-ગૌણતા–એ અતિ કઠણ વિષય છે.

૪. **સુનિયન્ત્રણા**

દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન; કેળવણીના અખતરા, ૬૦: સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વતઃઆવિર્ભાવના પરિણામે સુનિયન્ત્રણા સ્વાભાવિક રીતે જન્મી છે.

૫. **વિનયનિયંત્રણ** [ન. ભો.]

સ્મ. મુ. ૧૮૯: એ એમ માને છે કે પોતે હજી વિનયનિયંત્રણમાં (under d.) છે.

૬. **શિસ્ત** [કિ. ધ.]

કે. પા. પ્રસ્તાવના, ૧૧: મારામાં સંયમની ખામી છે, પરિશ્રમશીલતાની ખામી છે, શિસ્ત-(d.)ની ખામી છે.

૭. **જીવનાચાર** [બ. ક.]

સુ. આશ્વિન, ૧૯૮૨, ૧૩૮; સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં સંસ્કૃતિ, જીવનાચાર (d. ડિસિપ્લિન) અને **માનવતા** (hnmanism) (હ્યૂમેનિઝમ) ની જે પ્રતિમા કોરાયલી છે તે પ્રાચીન કે નવીન, નિર્જીવ કે સજીવન, બીજા કોઇ વાઙ્મયમાંથી આપણને મળે એમ નથી.

૮. **સંયમન** [ચં. ન.]

ગુ. પૌષ, ૧૯૮૩, ૩૮૮: સંયમન (d.) અને **સંયોજન** (organisation) એમાં હજી આપણે આગળ વધવાનું છે.

૯. **વિનયન** [પ્રા. વિ.]

કૌ. ૫, ૮૩૮: નાની વયની તમામ કેળવણી યુવાવસ્થાનાં વર્ષોને ઉદ્દેશીને ઘડાએલી હોવી જોઇએ, અને આવાં કારણને લઇને ઘણા વિચારકો કેળવણીનાં શરૂઆતનાં થોડાંએક વર્ષોમાં સખત વિનયન. (d.) જોઇએ એમ કહે છે.

૧૦. **તન્ત્રનિષ્ઠા** [દ. બા.]

Disciplinarian—શાસક [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૪૮૪: વિદ્યાર્થીઓને તેનો પ્રથમ અને મુખ્યત્વે કરીને શાસક તરીકે જ અનુભવ થતો.

Discord, ૧. **અસંવાદ** [ર. મ.]

વ. ૬, ૨૮૦: નીતિમાં સંવાદ (harmony) અને અનીતિમાં અસંવાદ (d.) હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. **સ્વરવિરોધ** [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૨૪૩: અંગ્રેજી સંગીતમાં જેને કોંગ્રૂકોર્ડ (સ્વરૈક્ય) અને ડિસ્કૉર્ડ ડિસ્સોનેન્સ કે સ્વરવિરોધ કહે છે તેના સંપૂર્ણ નિયમો આ વ્યવસ્થામાં આવી જાય છે.

૩. **સ્વરવૈષમ્ય** [કે. હ. અ. નોં.]

૪. **વિવાદ** [દ. બા.]

Discrimination, વૈધર્મ્યગ્રહ, વૈધર્મ્યપરીક્ષા [મ. ન.]

ચે. શા. (૧) ૫૯૨: પસંદગી વિષે જે અત્ર કહ્યું તેમાંથી એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે એવા નિશ્ચયને વૈધર્મ્યગ્રહ સાથે ઘણો સંબંધ છે. (૨) ૩૭૬: જેટલે અંશે આપણે વૈધર્મ્યપરીક્ષા કરી સાધર્મ્યગ્રહ કરીએ તેટલે અંશે જ અનુમાનવ્યાપાર યથાર્થ થઇ શકે છે.

Disintegrating, વિઘટક, વિશ્લેષક [આ. બા.]

વ. (૧) ૧૩, ૨૮૪: ' Conscience ' અને 'Reason' રૂપી વિઘટક (d.) તત્ત્વો દેશમાં ફરી જગાડવામાં ન આવે તો સારૂં. સ્વદેશભક્તિની જે આજકાલ નવી જાગૃતિ આવી છે એ સુધારાના બળ તરીકે જેવી તેવી શક્તિ નથી—'Reason' અને 'Conscience' કરતાં વધારે સ્થૂલ પણ વધારે સુગ્રાહ્ય અને બલવત્તર શક્તિ છે અને વિશેષમાં એ **સંઘટક** (integrating, unifying) શક્તિ છે. (૨) ૨૪, ૨૪૮: સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે યુરોપમાં યુનિવ્હર્સિટિઓ **સંશ્લેષક** (integrating) બળ હતું અને અદ્યાપિ છે, વિશ્લેષક (d.) નહિ.

Disintegration, ગાત્રપાત, વિસ્ખલન [દ. બા.)

Disjunctive (*proposition*) ૧. **અન્યતરાન્વિત (નિર્દેશ)** [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૭૭: સાપેક્ષ નિર્દેશમાં બે નિર્દેશને જે પરસ્પરાશ્રય હોય છે તે કરતાં અન્યતરાન્વિત નિર્દેશમાં વધારે હોય છે. સાપેક્ષ નિર્દેશમાં તો પૂર્વાંગના સ્વીકારથી ઉત્તરાંગનો સ્વીકાર, ને ઉત્તરાંગના નિષેધથી પૂર્વાંગનો નિષેધ એટલો જ પૂર્વોત્તરાંગને સંબંધ છે; પણ અત્ર તો નિર્દેશોને પરસ્પરાશ્રય એટલે સાપેક્ષ કરતાં દ્વિગુણિત આશ્રય છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. બેમાંથી ગમે તે એકના અસ્તિત્વથી બીજાનો પ્રતિષેધ થાય છે ને બેમાંના ગમે તેના પ્રતિષેધથી એકનું અસ્તિત્વ સમજાય છે. અન્યતરાન્વિત એ નામ પણ આવા અર્થને ઉદ્દેશીને જ આપેલું છે.

૨. **વૈકલ્પિક (વાક્ય)** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૯૯: 'રેલવેના વાવટા કાં તો લીલા ને કાં તો લાલ હોય છે' 'આ તાવ કાં તો મેલેરિઆ ને કાં તો ટાઇફોઈડ છે' એ વૈકલ્પિક વાક્યો છે.

Displacement, (*psycho-ana.*) **સ્થાનભ્રંશ** [ભૂ. ગો.]

Dissociation, (*psycho-ana.*) **વિભાગ, વિચ્છેદ, વિચ્છિત્તિ, સંકલનક્ષય** [ભૂ. ગો.]

Dissonance સ્વરવિરોધ [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૨૪૩, જુઓ Discord.

Distinction, ૧. **વિલક્ષણતા** [ન. ભો.]

બીજી પરિષદ્, " અભિનયકલા, " ૧૧: અભિનયકલાનાં બીજાં સામાન્ય લક્ષણ-(૧) છાયા Tone (૨) વિલક્ષણતા (D.) અને (૩) શક્તિવિસ્તાર (Breadth) એ છે.

૨. **વ્યક્તિરેખા** [ગ્રા. બા. વ.]

૩. **ભેદ** [દ. બા.]

Distinctive— વ્યવચ્છેદક [દ.બા.]

Distribution, (*Logic*) ૧. **અવચ્છેદ** [મ. ન. ન્યા. શા.]

૨. **વ્યાપકતા** [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૪, ૭૪: વાક્ય અને તેમાં પદોની વ્યાપકતા (d.)

Division,

Cross Division ૧. સંકર [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૩૨: વિભાગ પાડવામાં બીજી એ સંભાળ રાખવાની છે કે એક જ વિભાગ કરવાના વ્યાપારમાં એક જ ભેદક તત્ત્વને વળગી રહેવું જોઇએ. જૂદાં જૂદાં ભેદક તત્ત્વોને સેળભેળ ન થવા દેવાં જોઈએ. એટલે કે વિભેદક તત્ત્વોનો સંકર ન થવા દેવો જોઇએ. વિભાગ પાડવામાં સંકર એ દોષ ગણાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. આડો વિભાગ [મ. ર.]

અ. ન્યા. : વિભાગ એક **વિભાગસૂત્ર**થી થવો જોઇએ, ઉદાહરણ તરીકે પુસ્તકોમાં આઠપેજી, બારપેજી, ફ્રેંચ, જર્મન, કોશો એવો વિભાગ કરવો નિરર્થક છે, કારણ કે કોઈ ફ્રેંચ અથવા જર્મન કોશ આઠપેજી અથવા કોઇ બારપેજી હોઇ શકે અને એ પ્રમાણે એકની એક વસ્તુ ત્રણેય વર્ગમાં આવી શકે. આવી જાતનો વિભાગ આડો વિભાગ (c. d.) કહેવાય, કારણ કે તેમાં એકથી વધારે વિભાગસૂત્ર છે અને તેથી કરીને ઉપજાતિઓ એક બીજીને આડે આવે છે.

Division by Dichotomy, જુઓ Dichotomy.

Doggerel, *adj.* **પદ્યાભાસી** [ખ. ક.]

ઉ. જુ. ૧૭૯: હાલ હરિગીતિયા અને બીજાં પદ્યાભાસી (d.) લખાણ ચીતરી ચીતરીને રાચનારા અને પોતાને કવિઓમાં ગણાવવા ચાહનારા કવિપદેચ્છુ લેભાગુઓ ઘણા જણાય છે.

noun. ૧. **પદ્યાભાસ** [ખ. ક.]

સા. ૮, ૭૦૫: પૃથ્વીની ગુરૂલઘુ ઘટના સુગમ નથી. એ ત્રિસંધિ ત્ર્યંબક વાદ્યના તાર મેળવવાની શક્તિ કે વૃત્તિ આ હરિગીતિયા પદ્યાભાસો (પદ્યાભાસ=d. બધા હરિગીત પદ્યાભાસ માત્ર છે એવો અર્થ નથી. પણ હરિગીત જેવા નિષ્કલેવર બંધો લોકપ્રિય છે. તેમની રચનામાં શીખાઉ લેખકો વારંવાર અને પરિપકવ લેખકો પણ કેટલીકવાર પદ્યાભાસી ગદ્યાગદ્યમાં સરી પડે છે તેના દાખલા-અધિકારી જોનારને-થોકબંધ મળી આવશે), નિષ્કલેવર પોચટ અતિલાસ્ય પદો, અને શૂન્ય-લક્ષણ સ્ફુટાસ્ફુટ હીંચ ગતિથી રાચનારા વહેંતિયા જમાનામાં વિરલ હોય એમાં આશ્ચર્ય પણ નથી.

૨. જોડકણું

પ્ર. ૮,"આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ,"૧૮૦: બાળક બાળકીઓ કવિતા લખવા ઇચ્છે એમાં કંઇ ખોટું નથી; પણ અછડતા જ્ઞાનને પુરું ગણી લેઇ તેઓ જે હરિગીત કડીઓ જોડે છે, તે મોટે ભાગે જોડકણું (d. ડૉગરલ) હોય છે.

Dogma, **આમ્નાય** [મ. હ.]

સ. મ. ૭: એક અંગ્રેજને ગમે તેટલી તર્કજાળમાં ગુંચવો તો પણ કોઇ આમ્નાય ('આમ્નાય' શબ્દ d. ને માટે વાપર્યો છે) તેને ગળે ઘાલવો એ સામાન્ય રીતે બહુ કઠણ છે.

Digmatic—૧. ગૃહીતવાદમૂલક [ક્રિ. ધ.]

સ. સ્વા. પ્રસ્તાવના, ૫: આ રીતના સંપ્રદાયમાં કોઈ રીતનું ગૃહીતવાદમૂલક (d.) બંધારણ હોઈ શકે નહિ. એ પદ્ધતિમાં અનુભવેચ્છુ સાધક સિવાય બીજા કોઈ શિષ્યો સમાઇ શકે નહિ.

૨. **વિધિરૂપ, શાબ્દ** [દ. બા.]

Drain, ૧. **અપવાહ** [આ. બા.]

વ. ૨, ૪૪૪: આપણી કૉંગ્રેસે હાથધરેલા પ્રશ્નોમાંના મ્હોટા મ્હોટા-જેવા કે લશ્કરી ખર્ચ (Military expenditure) આર્થિક અપવાહ (Econmic d.)-વગેરે પ્રશ્નો પરત્વે આ પત્રે કંઇક હિસાબમાં ગણવા જેવી સેવા બજાવી લાગે છે.

૨. **સ્રાવ** [દ. બા.]

Drainage, **પરિવાહ** [દ. બા]

કા. લે. ૧, ૧૩૫: દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનું સ્થાપત્ય, તળાવો, મન્દિરો, મૂર્તિઓ નહેરો તથા પરિવાહ (d.) ની બાંધણી.

Dramatic lyric, Lyric ના પેટામાં જુઓ.

Drawing, ૧. **રેખાનિરૂપણ** [મ. ન,]

ચે. શા. ૫૦૭: ચિત્ર, રેખાનિરૂપણ, સંગીત શીખવવું એ જ સારામાં સારી રસવૃત્તિ વિકસવાનો સિદ્ધ માર્ગ છે.

૨. **આલેખન** [મ. ર. શિ. ઇ. ૩૬૫:]

૩. **ચિત્રકામ** [ક. પ્રા]

ગુ. શા. ૪૩, ૧૯૯: **હસ્તકલાશિક્ષણ** (મૅન્યુઅલ ટ્રેનિંગ) અને ચિત્રકામ (ડૉઇંગ) તપાસવા માટે પણ સબ-ઇન્સ્પેકટરો જુદા હોય છે.

Foliage drawing—પલ્લવાલેખન [ગૂ. વિ. વિ. ૮૭.]

Freehand drawing—હસ્તાલેખન [ગૂ. વિ. વિ. ૯૭.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Machine drawing—યંત્રાલેખન [ગૂ. વિ. વિ. ૧૧૫.]

Memory drawing—૧. અનુસ્મરણાલેખન [ગૂ. વિ. વિ. ૮૯.]

૨. **સ્મૃતચિત્ર** [ગૂ. વિ.]

૧૯૮૨ ની નિયામક સભાની પહેલી બેઠકનો અહેવાલ, ૩૯: સ્મૃતિચિત્ર—ગૃહસ્થના ઘરના દરેક પદાર્થ સ્મૃતિથી દોરી બતાવવા, માત્ર છાયા જ હોય તો ચાલે.

Drawing and painting, ૧. રેખા અને રંગચિત્રણ [આ. બા. વ. ૧૫. ૩૩૩.]

૨. **રેખાચિત્રણ, વર્ણચિત્રણ** [દ. બા.]

Dropscene, મહાયવનિકા [ર. ઉ.]

ના. પ્ર. પ્રસ્તાવના. ૨૩: અંકની સમાપ્તિની વેળાયે મહાયવનિકા (d. s.) પડે છે તેની સાથે તે અંકનો પ્રસંગ અને કાળ પૂર્ણ થઇ જાય છે અને આપણા હૃદયમાં પણ તે પ્રસંગ આચ્છાદિત થઇ જાય છે; પછી આપણે ઉઠી જઈયે છીયે.

Duty,

Ad-valorum duty—મૂલ્યકર [વિ. કો. સં. ૫:]

Octroi duty, હાંસલ [વિ. કો.સદર.]

Specific duty, પરિમાણકર [વિ. કો. સદર.]

Transit duty, દાણ [વિ.કો.સદર.]

Dynamic, ૧. ચલનયુક્ત [વ. ઑ.]

વ. ૨૨, ૩૫૩: પાત્રોનાં આલેખન બે પ્રકારે થઇ શકે: એક static યાને સ્થિર રૂપે, બીજો d. યાને ચલનયુક્ત.

૨. **ગતિમૂલક** [પો. ગો.સ.૨૮. ૧૪૩.]

૩. **ગતિમાન** [દ. બા.]

Dynamic force—પ્રવર્તનશક્તિ [રં. હ.]

કો. ૩, ૩, ૯૯: ગુજરાતે તેના જેવો સમર્થ પ્રભાવશાળી, તેના જેવી મહાન પ્રવર્તનશક્તિ (d. f.) ધરાવનારો બીજો નર હજુ જોયો નથી.

Dynamics, ચલનશાસ્ત્ર [ન. ભો.]

સ્મ. યુ. ૨૪૨: 'Social Dynamics' ('સામાજિક ચલનશાસ્ત્ર') એ મથાળું લઇને મ્હેં ભાષણ કર્યું.

૨. **ગતિશાસ્ત્ર** [ગૂ. વિ. વિ. ૧૧૧.]

૩. **ગતિવિદ્યા** [પો. ગો.]

વિજ્ઞાનવિચાર. ૧૦૩

E

Earmarked, ખાસ [ગૂ. વિ.]

વિ. ૩૦:૭૫૨ જણાવેલા કોઇ ખાસ (e.-m.) દાન હશે તો તે દાનમાંથી મદદ આપવાને આ નિયમ બાધક થશે નહિ.

Eccentricity,

Law of eccentricity—બાહ્યકરણનો નિયમ [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૯૫: તંતુના ગમે તે ભાગનો સંઘર્ષ થયા છતાં પ્રત્યક્ષનું અધિકરણ શરીરની છેક બહારની સપાટીમાં જ શોધવું ને માનવું એવી જે પ્રત્યક્ષોને બાહ્યસ્થાન તરફ તાણી જવાની પ્રકૃતિ તેને "બાહ્યકરણનો નિયમ" અથવા મધ્યબિંદુથી દૂર તાણી જવાપણાનો નિયમ કહેવાય છે.

Eclectic, સર્વસારગ્રાહક [ન્હા. દ.]

પ્ર. ૧, ૨૨૦: હું તો E.-સર્વસારગ્રાહક છું.

Eclectic spirit—મધુકરવૃત્તિ[બ.ક.]

જુઓ Constructive.

Eclecticism, ૧. સારસંદોહનવાદ [ચં. ન.]

સ. ૩૧, ૫૭૯: બીજી બાબત એ છે કે E. સારસંદોહનવાદ-સામે વાંધો એ ઉઠાવવામાં આવે છે કે તેમાં સમગ્રતા સાચવવા જતાં એકાગ્રતાનો ભોગ અપાય છે અને તેથી એ વાદ કર્મનો પ્રેરક નીવડતો નથી.

૨. **મધુકરીવૃત્તિ, સારસંગ્રહવાદ** [દ.બા.]

Efficiency, ૧. કાર્યશક્તિ [વ. ઑ.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ. ૧૬, ૭૧૩: સ્વરાજ્યનો હક કાર્યશક્તિ (E.)થી નિરપેક્ષ છે.

૨. **શક્તિમત્તા** [બ. ક.]

અં. ૫૪: દેશાભિમાન, દેશભક્તિ, દેશાસ્મિતા, દેશસેવા, આર્યત્વ, સંસ્કૃતિ, કલા, 'વાણિજ્ય,' આદિની વિવૃદ્ધિના પોકાર કરવા રહેલા છે; પણ ખરો સદાચાર, સાચો પુરુષાર્થ, સંગીન શક્તિમત્તા (ઇ. એફીશિયન્સી) આવી યોગ્ય પ્રવૃત્તિના માર્ગો ઝીણવટથી, આગ્રહથી, સતત શોધતાં રહેવું, અને પ્રવર્તાવતા રહેવું, એમાં સમાયલાં છે.

૩. **કાર્યદક્ષતા** [ક. મા.]

મા. ક. ૯૮: મેં ભગવાન ચાણાકયને જોયા. મિ. રેવડીયાની શીખ પ્રમાણે તેઓ કાર્યદક્ષતા (c.) નો પાઠ કરતા દેખાયા.

૪. **કાર્યલાયકી** [બ. ક.]

વ. ૨૬, ૧૪૩: અથવા એ નહીં તો જે વિલમ્બ કમિટિએ બતાવેલો છે તે કમિટિને પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવ ઉપરથી સલામતિને માટે અને લશ્કરની કાર્યલાયકી (એફીશિયન્સી c.) પૂરેપૂરી જાળવી રાખવાને માટે નિખાલસપણે જ જરૂરી લાગેલો હોય એમ પણ બનવાજોગ છે.

Ego, (*Metaph.*) ૧. **અન્તર્જગત** [હ. વ.]

વ. ૧૩, ૫૧૨: જુઓ Epistemology.

૨. **આત્મા** [દ. બા.]

Ego-instinct (*psycho-ana.*) **અહંવૃત્તિ** [ભૂ. ગો.]

Egoism (*Ethics*) ૧. **અહંભાવ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૯૯: જુઓ Altruism.

૨. **વ્યક્તિસુખવાદ** [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૩૦: બીજો સુધારક, જે કૉન્ફ્યુશિયસના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેના સિદ્ધાન્તો **જનસુખવાદ** સંબંધી તથા વ્યક્તિસુખવાદને પણ અનુકૂળ હોવાથી લોકોને અગમ્ય ન હતા.

૩. **સ્વહિતવાદ** [ન. ભો.]

ભક્તિ અને નીતિ, ૧૧: આચરણની ચાલક શક્તિ-મનુષ્યને કૃતિ તરફ ચલાવનારી શકિત-હેમાં નથી મળતી. તેમ જ સ્વહિતવાદ (E.) થી પણ આ ચાલક શકિતનો ખુલાસો નથી મળતો. 'હું આ કામ કરીશ તો મને સુખ થશે' એમ વિચાર કરીને મનુષ્ય હમેશાં પ્રવૃત્ત નથી થતો. અનેક વેળા માત્ર કર્તવ્યબુદ્ધિથી સદાચાર કરનારા વિરલ જન પણ હોય છે. તેમની કૃતિ માટે ચાલક શકિત સ્વહિત વાદમાં નહિં જડે. કર્તવ્યબુદ્ધિથી જ કૃતિ થાય એ અશકય છે, હેમાં સ્વસુખ છે જ,-એમ ના ધારવું. કેમકે કર્તવ્ય કર્યાથી થતો-પરિણામરૂપે થતો-આનંદ તે કાંઇ ઉદ્દેશ એમ ના ગણાય....

૪. **અહંકાર** [દ. બા.]

Elasticity, ૧. **સ્થિતિસ્થાપકતા** [અજ્ઞાત]

૨. **સંકોચવિકાસશકિત** [ન. ભો.]

વ. ૨૦, ૩૧૮: પછી તે ગુંજયતાને તાણીને બળાત્કાર વાપરિયે, અમુક સીમાથી આગળ જઇએ, તો એ વૃત્તની ઇ. સંકોચવિકાસશકિત, ખમી શકે નહિં તેટલું ખેંચાણ (tension) થવાને લીધે, રબ્બરની દોરી પેઠે એ વૃત્તસ્વરૂપ તૂટી જવાનું.

Electra-complex, (*Psycho-ana.*) **પિતૃ-કામના** [ભૂ. ગો.]

Elegance, ૧. **નાગરત્વ** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૨, ૨૩૫: "નથિ મોટા કરિ તમને થાપ્યા, બ્રાહ્મણ ભટ્ટા—" વગેરે જીભાળ બોલથી જ સંબોધવા એમાં જુસ્સો રહેલો છે ખરો પણ નાગરત્વ (ઇ.) તો નથી જ.

૨. **માધુર્ય** [ર. મ.]

ખુ. પ્ર. ૫૮, ૨૭૨: શૈલીનું આ સ્વરૂપ જાળવવા માટે પ્રસાદ (perspicuity) **ઓજસ** (animation) અને માધુર્ય (ઇ.) સરખા ગુણોની આવશ્યકતા હોય છે.

૩. **સુભગત્વ, રુચિરત્વ, ચારુત્વ** [દ. બા.]

Elegy, ૧. **વિરહ** [જૂનો]

જેમકે, દલપતરામકૃત ફાર્બસવિરહ.

૨. **નિવાપાંજલિ** [આ. બા.]

વ. ૬, ૯૭: છેક છેવટનાં કાવ્યોમાં 'સ્મરણાંજલિ' 'એક મહાત્માનું સ્મરણ' 'કવિ નર્મદનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મન્દિર' 'કલાપીને વિજ્ઞાપના,' 'કલાપીને સમ્બોધન' ઇત્યાદિ નિવાપાંજલિઓ (Eo.) પસંદ કરી આખરે પરમાત્મા સંબંધી ઉચ્ચારોથી સમાપ્તિ કરવા માંડી છે એ પણ ઉચિત જ છે.

૩. કરુણપ્રશસ્તિ [આ. બા.]

રમ. સં. ઉપોદ્‌ઘાત, ૩: 'E.' એ આપણે જેને કરુણરસપ્રધાન કાવ્યો કહીએ છીએ તેની એક પેટાજાતિ છે, અને એનાં લક્ષણભૂત સઘળાં તત્ત્વોનો વિચાર કરતાં એને માટે 'મરણનિમિત્તક કરુણપ્રશસ્તિ' અથવા ટૂંકામાં 'કરુણપ્રશસ્તિ' એવું નામ યોજવું ઠીક લાગે છે. આ નામ યોજવામાં તાત્પર્ય એવું છે કે 'E.' માં મરણનિમિત્તક કરુણ શોકોદ્‌ગાર ઉપરાંત, જેને એ શોકોદ્‌ગાર થયો હોય એના ગુણાનુવાદ પ્રશસ્તિરૂપે એમાં હોવા જોઈએ. રઘુવંશમાં ઈન્દુમતીના મરણથી ઉત્પન્ન થએલો અજવિલાપ, કે કુમારસંભવમાં કામદેવના મૃત્યુથી થએલો રતિવિલાપ એ કરુણ શોકોદ્‌ગાર છે–અને એ શોકોદ્‌ગારને લક્ષીને એને 'Elegiac stanzas' કહેવાય, પણ જે વિશિષ્ટ આકારના કાવ્યને 'E.' નામ આપવામાં આવે છે તે એ નથી. બીજું– એ વિલાપોમાં ઈન્દુમતી અને કામદેવના ગુણાનુવાદ પણ કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તે આલંબન વિભાવના ગુણો રસમાં ઉદ્દીપક થાય છે તે રીતે; એ ગુણાનુવાદ પ્રશસ્તિરૂપ નથી. વળી કોઇ મહા પુરુષના સ્મરણાર્થે શોકોદ્‌ગાર કરવામાં આવે તો તેમાં 'E.'નું ઉપાદાન (stuff) છે એમ કહી શકાય, પણ એના ઉપર જ્યાં સુધી રસિક કલાવિધાન કરીને એને યોગ્ય અને સ્વતન્ત્ર આકૃતિ (artistic form) આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ 'E.' ના વિશિષ્ટ નામને પાત્ર ન થાય. આ કારણથી સ્કૉટના Marmion માં આરંભના ઉપોદ્‌ઘાતભાગમાં નેલ્સન, પિટ વગેરે મહાપુરુષોની પ્રશસ્તિઓ છે એ પણ 'E.' ન કહેવાય. અંગ્રેજી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ક્રમે ક્રમે 'E.' નું જે સ્વરૂપ બંધાયું છે એનાં સઘળાં તત્ત્વો ન લેતાં, એનું મૂળ તત્ત્વ લઇએ તો E. નું આ પ્રમાણે લક્ષણ બાંધી શકાય:–"In its simplest form...this is a brief lyric of mourning or direct utterance of personal berievement or sorrow" (Prof. W. H. Hudson). આસામાન્ય અર્થમાં સ્વજનનો વિયોગ (મૃત્યુ) અને તજ્જન્ય શોકોદ્‌ગાર એ બે તત્ત્વવાળું હરકોઇ સંગીતકલ્પ–સ્વતન્ત્ર–કાવ્ય 'E.' ના નામને પાત્ર થાય છે. આ રીતે આપણા 'રાજીઆ' અને 'રાસડા' એ E. જાતિનાં કાવ્ય છે, અને તે પૂર્વોક્ત સામાન્ય અર્થ કરતાં પણ વિશેષ અર્થમાં. કારણ કે, એમાં સ્વજનના મૃત્યુનિમિત્ત શોકોદ્‌ગાર ઉપરાંત મરનારના ગુણાનુવાદની પ્રશસ્તિનું રૂપ આપવામાં આવેલું હોય છે.

૪, વિલાપ, વિરહોર્મિકાવ્ય, કબ્રકાવ્ય [બ. ક.]

લિ. ૨૫: લાંબી એલેજીને માટે ગુજરાતીમાં કરુણપ્રશસ્તિ શબ્દ વાપરવામાં આવેલો છે, તે 'પ્રશસ્તિ' શબ્દનો ઉપર દર્શાવેલો ઐતિહાસિક અર્થ૧ સમ્ભારતાં અજુગતું લાગે છે. **ક. દ. ડા.** એ વાપરેલું વિરહ :નામ, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જાણીતું નામ વિલાપ, કે વિરહોર્મિકાવ્ય કે કબ્રકાવ્ય જેવું નામ એવા અસંગતિદોષથી તો મુકત છે.

૫. શોકગીતા, મૃત્યુગીતા [મં. જ.]

---

૧. "મૃત્યુજન્ય શોકમાંથી સ્ફુરતી અતિ ટુંકી કવિતા પ્રિયજનના પાળિયા, દેહરી, સમાધિ, છત્રી, કબ્ર કે બીજા કોઇ સ્મારક ઉપર કોતરાય, તેનું ગ્રીક નામ એપિટાફ (epitaph) છે. આ એપિટાફો પણ સ્વતંત્ર હોય–ઘણીવાર કોઇ ધર્મપુસ્તકમાંથી જ એક વાક્ય કે કડી કોતરવામાં આવે છે,—અને કવિતા હોય, તો ઊર્મિમુકતક કહેવાય. પણ એવાં કે બીજાં ટુંકા કે લાંબાં **સ્મારકપદ્યો** કાવ્યો જ હોય એમ નથી હોતું, કાવ્યો હોય છતાં ઊર્મિપ્રધાન ના હોય, એવા પણ ઘણા દાખલા જોવામાં આવે છે. મરનારની (અને તેના પૂર્વજોની) કીર્તિ વધારવાને કોતરવામાં આવેલી પ્રશસ્તિઓ મોટે ભાગે અતિશયોક્તિ અને શબ્દચમત્કૃતિવાળાં વર્ણનોથી ભરેલી પદ્યકૃતિઓ જ હોય છે; જે ઈતિહાસને માટે ગમે તેટલી ઉપયોગી ગણાય પણ કોઇક જ કાવ્ય કે ઊર્મિકાવ્ય ગણી શકાય એવી હોય છે"—બ. ક.: લિ. ૨૩–૪.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ. ૨૫, ૬૫: મિલ્ટને પોતાના વિદ્વાન મિત્ર એડવર્ડ કિંગ પરત્વે ગાયેલી 'લીસીડાસ' નામક શોકગીતા, શેલીએ સમાનધર્મી સખા કવિ કીટસ પરત્વે યોજેલી 'એડોને' નામક કરુણ-પ્રશસ્તિ, અને આર્નોલ્ડે પોતાના મિત્ર આર્થર ક્લફ પરત્વે ગુંજેલ 'થરસીસ' નામક મૃત્યુગીતા એ ત્રણેનાં મૂળ મોસ્કસ કવિના બીઓન પરત્વેના મૃત્યુલેખમાં જણાઈ આવે છે.

Embryology, ગર્ભશાસ્ત્ર [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૪૪૪: કોઇ પણ મનુષ્ય ગર્ભશાસ્ત્રનું એકાદ પાનું વાંચે અને ન સમજે તો મનુષ્ય તરીકે તે નીચો થતો નથી.

Emigration, ૧. પરદેશપ્રસ્થાન [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪, ૨૩૨: આ રત્નનગરી સંસ્થાનના નૌકાશ્રયો, અગ્નિરથના માર્ગ (રેલવે), પરદેશના વ્યાપાર, પ્રજાનાં પરદેશપ્રસ્થાન (E.)...... એ સર્વ ઉપર અનિમિષ લક્ષ્ય રાખી તે દિશામાં ક્રિયા પામનાર અસ્ત્રોને પાંડવ અને પાંચાલીના કલ્યાણને માટે ફેંકવાને આ રાજ્યના અર્જુનમાં ઉત્સાહશક્તિ અને બુદ્ધિ આવે એવો માર્ગ આ ભવનની સર્વ સામગ્રી દેખાડે છે.

૨. વસવાટ [ન, દ્વા.]

ગો. વ્યા. ૨, ૫: ગુજરાતીમાં Colony માટે ઘણુંખરૂ સંસ્થાન શબ્દ વપરાય છે. સંસ્થાનનો અર્થ સ્થિતિ, સ્થળ, અથવા રચના થાય છે. દેશી રાજ્યો માટે સંસ્થાન શબ્દ વપરાય છે તે કદાચ ચાલી શકે, પરંતુ તેનો અર્થ જોતાં Colony માટે એ શબ્દનો પ્રયોગ ખોટો જ ગણાય. હિંદી તથા બંગાળીમાં ઉપનિવેશ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. આપણા મરાઠી પડોશીઓ વસાહત શબ્દ વાપરે છે. પરદેશમાં અથવા પરગામમાં જઇને રહેવા માટે આપણે વસવાટ શબ્દ વાપરીએ છીએ, પરંતુ વસવાટ શબ્દમાં વસવાની ક્રિયાનો જ અર્થ આવે છે, વસવાના સ્થળનો અર્થબોધ થતો નથી. વસાહતમાં તે થાય છે. અને વસવાટ તથા વસાહતનો ધાતુ પણ એક જ છે, એટલે અમે Colony માટે **વસાહત** અને emigration તથા colonization માટે વસવાટ શબ્દ વાપર્યા છે.

Emotion, ૧. ઊર્મિ [મ. ન.]

ચે. શા. ૬૦૦: કોઇક ઊર્મિ જેવી કે ક્રોધની તે જો બહુ જ સબલ અને પ્રગાઢ હોય, તો તેના **અનુભાવને** દબાવવાથી તે પોતે દબાશે નહીં.

૨. અન્તઃક્ષોભ, ચિત્તક્ષોભ [ર.મ.]

ક. સા. (૧) ૨૮૦: એ તો ખરૂં છે કે કવિતા **સ્વયંભૂ** (spontaneous) છે, અને હૃદયના અન્તઃક્ષોભ (e.) થી ઉત્પન્ન થાય છે, કારીગરની બનાવટ માફક તે કંઈ કવિ ધારે તે રીતે ઉત્પન્ન થઇ શકતી નથી, પણ ભાવના ઉદ્દીપનથી પોતાનો રસ્તો પોતાની મેળે કરી લે છે. (૨) ૫૪૮: જુઓ Cognition.

૩ લાગણી [આ. બા.]

આ. ધ. ૪૪૩: હવે નીતિના આચરણની વ્યાસજીએ ધ્યાનમાં રાખેલી એક ઝીણી Psychology (**માનસસ્વરૂપ**) લક્ષમાં લ્યો. કેટલાંક કર્તવ્યોનું અનુષ્ઠાન લગભગ બુદ્ધિના નિશ્ચયમાંથી જ નીકળે છે; બીજાં કર્તવ્યોના અનુષ્ઠાનમાં બુદ્ધિના નિશ્ચયને હૃદયની લાગણી (E) ગતિ આપે છે.

૪ વિકાર [ર. મ.]

હા. મં. ૨૩: સર્વ રીતે હાસ્ય બુદ્ધિનો વિષય નથી, પણ લાગણીનો વિષય છે; વિચાર (Thought)ને પરિણામે હાસ્ય થતું નથી, પણ વિકાર(e.)ને પરિણામે હાસ્ય થાય છે.

૫. આવેગ [હ. વ.મા. શા. ૨૬:]

૬. ભાવ [બ. ક. લિ. ૧૦]

૭. વૃત્તિ [કે. હ. અ. નોં.]

૮. ભાવના [પ્રા. વિ.]

Altruistic emotion—પરકીય ભાવ [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૧૮૩: પરકીય ભાવમાં પ્યાર એ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે તે અલૌકિક આનંદ અને સુખ આપે છે, અને તે પરમેશ્વરથી માંડીને અધમમાં અધમ પ્રાણી સુધી પહોંચે છે.

Cosmic emotion—મહદ્ભાવ, [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૧૮૩: આત્મભાવ પોતાને લાગુ પડે છે, પરકીય ભાવ બીજાને લાગુ પડે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, અને મહદ્‌ભાવ એ સત્યતા, સૌંદર્ય અને સરસાઇના વિચારોને લાગુ થાય છે.

Egoistic emotion—આત્મભાવ [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧,૧૮૦:આત્મભાવ એટલે પોતાના રક્ષણની અને પોતાની ઉન્નતિની લાગણી.

Non-personal emotion—આત્મેતર ઊર્મિ [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૫૦: ત્રીજો વર્ગ કેટલીક અતિ ગુંફિત વૃત્તિઓનો છે; તેમને **ભાવ** કહે છે; જેવા કે સ્વદેશપ્રીતિ, વિશ્વલીલા ઉપર પ્રેમ, **જનતાપ્રેમ** ઇત્યાદિ. ખરેખરી આત્મેતર અને સર્વસાધારણ ઊર્મિઓ આ જ છે.

Personal emotion—આત્મસંબદ્ધઊર્મિ [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૪૯: પ્રથમે આત્મસંબદ્ધ ઊર્મિનો વિચાર કરવાનો છે. જે ઊર્મિઓ આત્મા એટલે પોતાના સંબંધી જ હોય, પોતાની જાતના કોઇ અનુભવ કે સંબંધમાંથી ઉપજતી હોય, તેનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે.

Emotional, અન્તર્ભાવપ્રેરિત, મનોરાગવાચક [ર. મ.]

ક. સા. ૩૦: અન્તર્ભાવપ્રેરિત (e.) તે જ ખરી કવિતા એ અમે ઉપર બતાવ્યું છે.

૨. **ભાવનાત્મક** [ન. દે.]

વ. ૧૦, ૧૧૦:...અને અર્વાચીન માનસ-શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી મનની **વિચારાત્મ**(Rational), ભાવનાત્મક (e.) અને ક્રિયાત્મક (votitional) ત્રિવિધ સ્થિતિ પ્રમાણે ધર્મનું નિર્મળ સ્વરૂપ રચ્યું.

Emotional expression-ઊર્મિપ્રતિભાસ [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૫૨: બાળકના આરંભક વ્યાપારોમાંના ઘણાકની પૂર્વવૃત્તિ વિદ્યમાન હોય છે, અને તે વૃત્તિથી જ તેમનું સ્વરૂપ બંધાય છે. એવું સંભવે છે કે જેને અનુષંગે સુખ અથવા દુઃખની સ્પષ્ટ વૃત્તિ અનુભવાય તેવાં પ્રત્યક્ષ માત્રની પછી અવ્યવહિત ક્ષણે જ કોઇને કોઈ પ્રકારનો વેગ પેદા થાય છે. આનું સાદામાં સાદું સ્વરૂપ એટલું જ છે કે પ્રત્યેક ચેતન ઉદ્‌વાહક વેગના વ્યાપાર ઉપર લક્ષ આપે છે. ઊર્મિપ્રતિભાસ કે જે પ્રેરણાજન્ય વ્યાપાર જ છે તેમાં આના વ્યાપારનું આ સ્વરૂપ સારી રીતે જણાઇ આવે છે.

Emotional sensibility-ઊર્મિયોગ્યતા [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૯૧: કદાપિ અનુભવેલી એવી સ્થિતિની કલ્પના કરવી પડે છે, અને ઊર્મિયોગ્યતામાં જે આપણી અને તેની વચ્ચે તારતમ્ય હોય તેને લીધે લાગણીની ન્યૂનાધિકતા હોય તે પણ કલ્પી લેવી જ પડે છે.

Emotional shock—ઊર્મિપ્રધર્ષ [મ. ન. ચે. શા. ૪૧૩.]

Emotional temperament—ઊર્મિપ્રકૃતિ [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૯૫: કોઈને એક રાગ પસંદ હોય છે, કોઇને તેનો તે જ નાપસંદ હોય છે. આવો જે માણસ માણસમાં રસિકતાનો ભેદ હોય છે તે સ્વાભાવિક વૃત્તિને લીધે, ઊર્મિપ્રકૃતિના સાહજિક બંધારણને લીધે, તેમ જ અનુભવમાંથી જે આકસ્મિક વલણો ઘડાયાં હોય તેને લીધે, થઇ આવે છે.

Empiric,-al

Empirical—અનુભવસિદ્ધ [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૩૨૭

Empirical generalization-

૧. **પ્રથમદર્શની વ્યાપ્તિ** [દ. બા.]

જુઓ Hypothesis.

૨. **અનુભવમૂલક વ્યાપ્તિ** [દ. બા.]

Empiricism, ૧. **અનુભવવાદ** [અ. ક.]

જુઓ Sensationalism.

૨. (*Metaph.*) **અનુભવૈકવાદ**[અ.ક.

જુઓ Sensationalism.

Encyclopædia, ૧. સર્વસંગ્રહ [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૪૫૦: **ફ્રાન્સમાં વોલ્ટેર** (૧૭૭૯) ને **રૂસો** (૧૭૭૮) એના ગ્રંથો **ફ્રાન્સના** રાજ્યને ઉંધું વાળવાનાં કારણોમાં અવશ્ય ગણાય છે. 'સર્વસંગ્રહ' પુસ્તક જે ૧૭૫૧ માં નીકળ્યું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેના અધિપતિ ડૅડેરટ (૧૭૮૪) ને ડી. આલેં-બર્ટ એ હતા.

૨. **જ્ઞાનચક્ર** [રતનજી ફ્રામજી શેઠના]

૩. **વિશ્વકોષ** [મ. સુ.]

ગૈ. ઉ. એ ઉદ્ઘાટન, ૨: પુસ્તકો, ક્રમિક પત્ર (Periodicals) માં વિષયો, અને The Encyclopedia Britannica 'વિશ્વકોષ' આદિ જગત્પ્રખ્યાત ગ્રન્થો, એઓમાં એ ગુણોના અનેક વ્યાખ્યાતાઓમાંથી નિદર્શન (sample) રૂપે બે પ્રામાણિક પુરુષોના લેખમાંથી માત્ર ચાર વાક્ય અત્ર અપાય છે.

૪, **અનેકચર્ચાસંગ્રહ** [ર. મ.]

ક. સા. ૬૩૩: સરસ્વતીચંદ્રના ચોથા ભાગમાં અનેક વિષયોનો અને અનેક શૈલીઓનો સંગ્રહ છે. 'નવલકથા' કરતાં 'પુરાણ' અથવા 'અનેકચર્ચાસંગ્રહ' નામ તેને વધારે ઉચિત છે.

૫. **સર્વવિષયસંગ્રહ** [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૨, ૨૯૧: તેણે અનેક ચોપાનીઆ-માં તેમજ 'એનસાઇકલોપીડીઆ બ્રિટાનિકા' (સર્વવિષયસંગ્રહમાળા) નામનાં પુસ્તકોમાં શિક્ષણશાસ્ત્ર અને શિક્ષણપદ્ધતિ વિષે ઘણું લખ્યું છે.

૬. **સર્વકોષ** [અ. ફ.]

ક. પિછાન, ૧૧: એક રસિક મિત્રે આ ખંડ-કાવ્ય વાંચીને કહ્યું છે કે એ તો Love's encyclopœdia–પ્રેમનો સર્વકોષ-છે.

૭. **સર્વજ્ઞાનસંગ્રહ, જ્ઞાનસંગ્રહ** [ક. મા.]

કે. લે. ૧, (૧) ૮૮: કેટલાક એને (રણજીત-રામને) જીવન્ત સર્વજ્ઞાનસંગ્રહ (Living E.) કહેતા. (૨) ૧૧૧: ડીડેરો અને તેના મિત્રોએ જ્ઞાનસંગ્રહો પ્રગટ કરી જ્ઞાનનો પ્રચાર વધાર્યો.

૮. **જ્ઞાનકોષ** [અજ્ઞાત]

કેતકરના **મરાઠી** ઉપરથી.

Endowment, નીવિ [દ. બા.]

"પ્રાચીનશિલાલેખોમાં આ શબ્દ બહુ આવે છે,દા.ત. **નાશકના** શિલાલેખમાં."–ખાનગી પત્ર.

Energy, ૧. શક્તિ, ઉત્સાહ, કાર્યો-ત્સાહ [મ. ન. ચે. શા.]

૨. **ઉદ્ભવશક્તિ** [ર. મ.]

બીજી પરિષદ્, ૧૧૪: બીજી રીતે કહીએ તો, e. (ઉદ્ભવશક્તિ) સાથે અલંકારો જોડાયલા નથી, પણ Imagination (કલ્પનાવ્યાપાર) જે કવિતાની કલા art છે તેની સાથે જોડાયલા છે.

૩. **બલશક્તિ** [જ્ઞા. બા.]

વ. ૧૭, ૫૭૫: આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં હેવો સિદ્ધાન્ત થવા તરફ વલણ છે કે matter જડ પદાર્થ જેવી વસ્તુ, કાંઈ છે જ નહિ; એ સર્વ e.—અમુક બલશક્તિનું જ રૂપાન્તર છે.

૪. **ચૈતન્ય, વીર્ય** [દ. બા.]

Mental energy—મનોબળ. ચિચ્છક્તિ [કે. હ. અ. નાં.]

Vital energy—જીવનબલ [મ.ન.]

ચે. શા. ૪૧૩: દા. બેન એવો વિચાર જણાવે છે કે સુખદુઃખનો જીવનબલના ઉત્કર્ષ કે નિષ્કર્ષ સાથે સંબંધ છે.

Conservation of energy— જુઓ Conservation.

Energism (*Ethics*) **કર્મયોગ**[ઉ.કે.] જુઓ Optimist.

Engineering, રચનાશાસ્ત્ર [ગ. વિ.]

યુ. ૧૯૭૯, **ભાદરવો**, ૪૭૩: **સ્થાપત્ય** તો ઊભી રહેનારી કલા છે, તેને ટટ્ટાર રહેવાને રચના-શાસ્ત્ર (E.) ની જરૂર છે.

Enlargement, ૧. સ્તુત્યર્થવાદ[ન.લ.]

ન. ગ્રં. ૩, ૧૪૦: વાક્યની પૃથક્કૃતિ અથવા રચના જાણ્યા વિના કોઈ પણ વાક્ય સમજાતું નથી. ઉદ્દેશ્ય, વિધેય, અને તે દરેકના સ્તુત્યર્થ-વાદ જાણ્યાથી જ વાક્યનો અર્થ ચોખો સમજાય છે.

૨. **વર્ધક**, જેમકે ઉદ્દેશ્યવર્ધક, વિધેય-વર્ધક [ક. પ્રા. મ. વ્યા.]

Enlightened, સપ્રકાશ [મ. ન.]

ચે. શા. **આવેગનું** સંયમન કરવું, કાર્યને અટકાવી રાખવું, અને વચમાં વિચારણા કરી નિશ્ચય કરવો, એ શાન્ત, સપ્રકાશ, અને સુ-વ્યવસ્થિત ઈચ્છાનું લક્ષણ છે.

Enlightened egoism, દૂરઅદેશ સ્વાર્થ [બ. ક.]

ઇ. દિ. ૪૪: જુઓ Altruism.

Enlightened self-interest-ઉદાત્ત-શાણો-સ્વાર્થ [ઉ. કે. **મરાઠી**.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટિ. ગી. ૮૧: હૉબ્સની માફક પરાર્થને સ્વાર્થનો દૂરદર્શી પ્રકાર ન માનતાં સ્વાર્થ અને પરાર્થ એ બન્નેને તાજવામાં નાંખી તેના તારતમ્યથી પોતાનો સ્વાર્થ અતિશય ચાતુર્યથી નક્કી કરવામાં આવે છે તેથી આ પંથના લોક પોતાના આ પંથને 'ઉદાત્ત' અથવા 'શાણો' સ્વાર્થ (પણ સ્વાર્થ એ તો નિઃસંશય જ!)–એવું નામ આપી પોતાના મતની મહત્તા ગાય છે (ઇંગ્રેજીમાં આને E.-s.-i. કહે છે. આમાંના e. શબ્દનું ભાષાંતર અમે ઉદાત્ત અથવા શાણપણવાળા એ પદ્ધતીઃકરીએ છીએ.)

Enthymeme, (*Logic*) **લુપ્તાનુમાન** [કે. હ. અ. નોં.]

Entity, વસ્તુ, સત્ત્વ [દ. બા.]

Epic, ૧. વીરકવિતા, વીરરસકવિતા [ન. લા.]

સ. ન. ગ. (૧) ૩૯: કવિતાની ત્રણ મુખ્ય જાતિ છે, **ગીતકવિતા,** વીરકવિતા, અને નાટક. (૨) ૨૫૪: જગત્નો આદિ કવીશ્વર **વાલ્મીક** ને શુદ્ધ વીરરસકવિતા લખનારો વિજયી કવીન્દ્ર તે **હોમર.** (૩) ન. ક. ૪૦૧: સાધારણ ભણેલાની મરજી એવી કે માહારે એક બરાસકસ્તુરી જેવી લાંબી વાત કરવી, ને ઘણા ભણેલાની મરજી એવી કે, એક મોટી વીરરસની કવિતા "એપિક" કરવી.

૨. **વીરરસકાવ્ય** [ન. લ.]

ગુ. શા. ૧૪, ૧૬૧: આપણા પંડિતો **મહાભારત**ને ઇતિહાસ અને **રામાયણ**ને કાવ્ય કહે છે, પણ એ ભેદ રાખવાનું કોઇ વિશેષ કારણ જણાતું નથી. બંનેમાં કેટલીએક ઈતિહાસની વાતો આવે છે, અને તેને કાવ્યની પેઠે રસથી શણગારી છે. ઇંગ્રેજીમાં જેને વીરરસકાવ્ય કહે છે તે વર્ગમાં એ આવી શકે.

૩. **મહાકાવ્ય** [મ. ર.]

જુઓ Tragedy.

૪. **વીરસંહિતા** [કે. હ.]

૫. **વીરચરિતકાવ્ય** [ન. ભો. અભિનયકલા]

૬. **વીરકાવ્ય, જય** [દ. બા.]

Epicureanism, તૃપ્તિવાદ [દ. બા.]

Epigram, ૧. માર્મિક વચન [મકરંદ]

જ્ઞા. સુ. ૨૫. ૧૨૯: આવી શૈલીમાં કવિત્વમય ભાવ સાથે વાતચિતની સાધારણ (prosaic) ઉક્તિઓ, કહેવતો તથા માર્મિક વચનો (ee.) કેવાં દાખલ થઈ કાવ્યની ક્ષતિ કરે છે તે પણ આ ઉદાહરણથી સમજાશે.

૨. **સંક્ષિપ્ત નર્મવાક્ય** [સૌ. લીલાવતી]

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો, ૭૯: એનાં E. (સંક્ષિપ્તનર્મવાક્ય) રંજન કરે એવા ચાતુર્યથી ભરપુર હોય છે.

૩. **સૂત્ર, સુભાષિત** [દ. બા.]

Epigrammatical—૧. સંક્ષિપ્ત [ન. ભો.]

મ. મુ. ૧, ૩૧૨: આ બે ઉદાહરણો માત્ર હેમની સંક્ષિપ્ત (e.) પદ્ધતિનું દર્શન કરાવવાને ઉતાર્યાં છે.

૨. **સૂત્રાત્મક** [દ. બા.]

Epigraph, કોતરલેખ [દ. બા.]

Epigraphy, ૧. ૧. ઉત્કિરલેખન [ર. વા.]

નિ ૧,૧૦: પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ, પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર, ઉત્કિરલેખન (e.) **નિષ્કશાસ્ત્ર** (numismatics) પ્રભૃતિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને શોખ જગાડવો.

Epigraphist—લૈખિક [કે. હ.]

સ્વપ્નની સુંદરી, મુખબંધ, ૫: નાટકકાર ભાસ મારી સમજ પ્રમાણે પુષ્યમિત્ર **શુંગ**ના સમયમાં થયો હતો. તેને એ રાજાનો સારો આશ્રય હતો. આ કારણથી પૂરતી ઐતિહાસિક ગવેષણા કરી એ આદિ **શુંગ**ની કારકિર્દીની ટુંકી નોંધ મેં ગઇ આવૃત્તિમાં આપી હતી તે પ્રસ્તુત આવૃત્તિ માટે તપાસી જતી વખતે લૈખિક (E.) કાશીપ્રસાદ **જાયસ્વાલે** છપાવેલા હાથી ગુફાના લેખનું સંસ્કરણ હું જોઇ ગયો છું. એ સંસ્કરણથી મેં સ્વતંત્ર રીતે તારવી કાઢેલી હકીકતનું મોટે ભાગે સમર્થન થાય છે.

Epilogue, ૧. સમાપ્તિદર્શન [ન. ભો.]

વ. ૨૩, ૪૯૭: નાટકના અંતે આવેલું દૃશ્ય તો કેવલ e. (સમાપ્તિદર્શન) જેવું જ છે.

૨. **પરિશિષ્ટ, ઉપસંહાર, ખિલકાંડ** [દ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Epistemology, १. **જ્ઞાનશાસ્ત્ર** [હ.વ.]

વ. ૧૩, ૫૧૨: જ્ઞાનશાસ્ત્ર (E.) નો એક મુખ્ય નિયમ છે કે **અન્તર્જગત્** (Ego) અને બાહ્ય જગત્ (Non-Ego) એટલે કે બુદ્ધિનું બંધારણ અને પદાર્થોની સૃષ્ટિ એ બે વચ્ચે જો કોઇ પણ પ્રકારની એકરૂપતા હોય તો જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઇ શકે છે.

२. **જ્ઞાનસ્વરૂપવિદ્યા** [અ. ક.]

ની. શા. १४६

२. **જ્ઞાનપ્રક્રિયા, જ્ઞાનવિષયકવાદ** [હી. વ. સ, ગી. १६९]

२. **પ્રમાશાસ્ત્ર** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૫: **પ્રમાણશાસ્ત્રનો** વિષયનિર્દેશ કરતાં આપણે તેના જેવા જ કે તેના નિકટવર્તી વિષયોનાં બીજાં શાસ્ત્રોથી તેને ભિન્ન સમજવું જોઈએ. આવી રીતે આ શાસ્ત્ર એક બાજુથી માનસશાસ્ત્ર (Psychology) અને બીજી બાજુથી પ્રમાશાસ્ત્ર (E.) થી જૂદું પડે છે. માનસશાસ્ત્રનો વષય મનની એક પદાર્થ તરીકેની જૂદી જૂદી સ્થિતિઓ, વૃત્તિઓ, વિકારો, વ્યાપારોનો પરસ્પરનો સંબંધ સમજવાનો હોય છે. તે, વિચાર, રાગ, દ્વેષ, ઇચ્છા, ધ્યાન, વિગેરે કેવી રીતે ઉદ્‌ભવે છે અને તેની અસર મનમાં થાય છે તેનું નિરૂપણ કરે છે. પ્રમાણશાસ્ત્ર તો મનમાં યથાર્થ જ્ઞાનનાં સાધનો શાં છે તેનો જ વિચાર કરે છે. બીજી બાજુ પ્રમાશાસ્ત્ર વધારે ફૂટ વિષય છે. તેને આપણે સામાન્ય રીતે ફિલસુફીના નામથી જાણીએ છીએ. તેમાં જ્ઞાનનું બંધારણ શું છે અને જ્ઞાનના વિષયો શા હોઇ શકે તેની ચર્ચા હોય છે.

૩. **પ્રમાણવાદ** [ન. દે.]

હિં. ત. ઇ. પૂ. ૨૬૧: તત્વદર્શનની બે મુખ્ય શાખાઓ છે (૧) પ્રમાણવાદ અથવા જ્ઞાનપ્રક્રિયા (E.) અને (૨) **પ્રમેયવાદ** અથવા **જ્ઞેયપ્રક્રિયા** (Ontology).

૪. **જ્ઞાનપ્રામાણ્યશાસ્ત્ર** [આ. બા.]

વ. ૨૬, ૭૭૧: આ તાત્ત્વિક અર્થમાં સર્વ ધર્મના સિદ્ધાન્તમાં અવતારનો સિદ્ધાન્ત મનાયો છે, કારણકે એ સિદ્ધાન્ત ધર્મસામાન્યની e. યાને જ્ઞાનપ્રામાણ્યશાસ્ત્ર અને psychology યાને માનસશાસ્ત્ર એના ઉપર રચાએલો છે.

૫. **જ્ઞાનપ્રામાણ્યમીમાંસા, જ્ઞાનોપલબ્ધિમીમાંસા, પ્રામાણ્યમીમાંસા** (?) [દ. બા.]

Epitaph, ૧. **સ્મારક પદ્ય** [બ. ક.]

લિ. ૨૩: જુઓ Elegy ની ટીપ.

૨. **સ્મૃતિલેખ** [બ. ક.]

અં. ૧૩૩: And be the Spartan's epitaph on me—'Sparta hath many a worthior son than he.'—Byron 'સ્પાર્ટાને આનાથી વધુ લાયક પુત્રો ઘણા છે' એ સ્પાર્ટન સપૂતની કબ્ર ઉપરનો સ્મૃતિલેખ ભલે મ્હારી સમાધિ ઉપર પણ કોતરાય. —બાયરન.

Epoch-making, ૧. **યુગપ્રવર્તક** [દ.બા.]

સ્વતંત્ર બાલશિક્ષણ, પ્રસ્તાવના, ૬: આ રીતે મોન્ટેસોરીને યુગપ્રવર્તક કહી શકાય.

૨. **શકવર્તી** [ન્હા. દ.]

ફૂલપાંદડીનો ઉપોદ્‌ઘાત.

૩. **યુગકારક** [હ. બ.]

કૌ. ૧, ૩, ૧૭૬: **આનન્દવર્ધન, કુન્તક, મહિમ ભટ્ટ** અને **મમ્મટ** એમના ગ્રંથો યુગકારક (e. m.) એ વિશેષણને પાત્ર છે.

૪. **યુગવર્તી, શકસ્રષ્ટા** [ન્હા. દ.]

શા. સં. પ્રસ્તાવના, ૧૩: વિક્રમથી ને કાળિદાસથી જ ગુજરાતીઓ તો વર્ષો ગણે છે, અમાપ કાળને માપે છે. એ યુગવર્તી ને શકસૃષ્ટા ઈતિહાસપૂજ્યોની, એમની અમૃતછાંટી રસવેલેથી જ વીણેલી ફૂલપાખડીએ, આરતી આજ ઉતારૂં છું.

૫. **શકકારી, મનુતુલ્ય** [દ. બા.]

Equity, ૧. **વ્યવહારશુદ્ધિ** [વ. ઑ.]

વ. ૨, ૨૦૮: જુઓ Fiction.

૨. **શુદ્ધ ન્યાય** [બ. ક.]

પ. પ્ર. ૩, ૪૩: ત્યારે શુદ્ધ ન્યાય (ઈક્વિટી) ની દૃષ્ટિએ **મંડળ** કરતાં પરિષદનું જ ઘણા વધારે અંશમાં ગણાવાને પાત્ર આ ભંડોળ છે.

૩. **ધાર્મિક ન્યાય, ધર્મન્યાય** [દ.બા.]

Erogenous zone, (*psycho-ana.*)

શૃંગારગાત્ર [ભૂ. ગો.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Error, **અસત્ય, ભ્રાન્તિ, વિપર્યય, મિથ્યાજ્ઞાન, અયથાર્થ અનુભવ** [હી.વ્ર.]

સ. મી. ૬૯: 'સત્ય એટલે શું' એ વ્યાવહારિકસત્તાવાદીના પ્રશ્નના ગર્ભમાં જ ભ્રાન્તિ–વિપર્યય–મિથ્યાજ્ઞાનાદિ અયથાર્થાનુભવ સંબંધી બીજો એટલો જ ઉપયોગી પ્રશ્ન સમાયલો છે.

Esoteric, **ઔપનિષદ** [દ. બા.]

Essayist, **નિબંધી** [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૩૯૮: રોન્સર્ડ કવિ (૧૫૮૫) મોંટેન નિબંધી (૧૫૯૫) ને કાલ્વિન ઈશ્વરજ્ઞાન સમજનારો એ નામાંકિત હતા.

Essential, ૧, **તાત્ત્વિક** [વ. ઑ.]

વ. ૧, ૧૬૫: વ્યક્તિઓ મૂળમાં જ અનેક હોય–અર્થાત્ એમનો ભેદ મૂળસ્પર્શી (radical) અન્ત્ય (ultimate) અને તાત્ત્વિક (e.) હોય તો એ સર્વનો એક ભૂમિકા ઉપર સમ્બન્ધ જ ન થઈ શકે.

૨. **સારાત્મક** [દ. બા.]

Essential attribute—૧. **અસાધારણ ધર્મ** [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૩૯: 'સુવર્ણને કાટ ન લાગવો' એ તેનો અસાધારણ ધર્મ છે, પણ ઑસ્ટ્રેલીયામાંથી તેનું નીકળવું કે કાલીફોરનીયામાંથી, એ તો ઉપાધિ જ છે.

૨. **સ્વાભાવિક ધર્મ** [રા. વિ.]
પ્ર. પ્ર. ૧૩૧

Establishment, **મહેકમ** [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૩૨૮

Ethics, ૧. **નીતિશાસ્ત્ર** [મ. રૂ.]

ચે. દ્વા. ચ. ૧૭૪: તેણે તેને **તર્કશાસ્ત્ર** નીતિશાસ્ત્ર તથા **આત્મતત્ત્વશાસ્ત્ર** એ વિદ્યાઓનાં મૂળતત્ત્વ શીખવ્યાં.

૨. **વ્યક્તિનીતિ** [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૪૯ પ્રાચીન ગ્રીક કથામાં મનોહર પદલાલિત્ય, વીરત્વના પ્રસંગો, જૂદા જૂદા લોકોનાં વર્ણનો, સ્પષ્ટતા અને સરલતા, ધાર્મિકતા અને ડહાપણ, કાયદા અને વ્યવસ્થા પર પ્રીતિ, મહાત્માઓ તરફ પૂજ્યભાવ–એ બધા ગુણો હોવાને લીધે સારા શિક્ષકના હાથમાં એ એવું સાધન થઇ પડતું કે હાલ પણ તેની બરાબરી ભાગ્યે જ થઈ શકે. હોમરનાં જ કાવ્યોમાં તે શીખવામાં જે ભૂગોળ, વ્યાકરણ, અને ઇતિહાસનાં સત્યો જાણવાં પડે તે એક તરફ મૂકીએ તો પણ તે પરથી વ્યક્તિનીતિ, રાજનીતિ અને મર્દાની રીતભાત સંબંધી કેટલું બધું શીખી શકાય તેમ છે?

૩. **નીતિચિંતન** [આ. બા.]

૪. **નીતિતત્ત્વચિંતન** [ર. વા.]

નિ. ૧૧: જુઓ Anthropology.

૫. **સદાચાર–આચાર–શાસ્ત્ર** [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૬૯]

૬. **ચારિત્ર્યમીમાંસા** [પ્રા. વિ.]

બુ. પ્ર. ૮૦, ૨૪૨: ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર ચિત્તશાસ્ત્ર (Psychology) કે ચારિત્ર્યમીમાંસા (e.) કે છેવટે સમાજશાસ્ત્રને પણ વિકાસવાદની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવ્યાં.

૭. **નીતિમીમાંસા** [દ. બા.]

Ethnology, ૧. **નૃવંશવિદ્યા** [ર. વા.]

નિ. ૧૧: જુઓ Anthropology.

૨. **જાતિમીમાંસા** [દ. બા]

કા. લે. ૧, ૧૪૬: એ નોંધોમાં રાજકીય સત્તા, સંસ્કૃતિ, સમાજરચના, અને વ્યાપાર એટલી જ બાબતોનું વિવેચન કર્યું છે. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, જાતિમીમાંસા (E.) અને લલિતકલા વિશે કાંઇ પણ લખેલું નથી.

૩. **નૃકુલવિદ્યા** [પો. ગો.વિ.વિ. ૧૦૩]

Ethnologist, **મનુષ્યજાતિશાસ્ત્રી** [આ. બા.]

વ. ૧૫, ૬૩૫: વાંચતાં આનંદ ઉપજ્યા વિના રહેતો નથી કે શબ્દશાસ્ત્રીઓ (Philologists) અને મનુષ્યજાતિશાસ્ત્રીઓ (Ee.) આપણી અને ભીલની વચ્ચે જેટલી વાડ બાંધવી હોય તેટલી બાંધે, પણ આ ગીતસંગ્રહ તો અત્યારે આપણને એ લોક સાથે જીવનની એકતા જ અનુભવાવે છે.

Eugenics, ૧. **સુસંતતિશાસ્ત્ર** [ર. મ.]

જ્ઞા. સુ. ૩૨, ૩૨: ત્યાં એક ગોત્રમાં લગ્ન ન કરવું એવા વિસ્તારી પ્રતિબંધથી સુસંતતિશાસ્ત્ર (E.) નો કયો હેતુ સચવાય છે

૨. **સુપ્રજનનવિદ્યા** [પો. ગો. વિ. વિ. ૧૦૩]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. સંતતિશાસ્ત્ર [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૧૨૯: ઇતિહાસના પુસ્તકમાં સંતતિશાસ્ત્ર (E.) જેવા શાસ્ત્રની ચર્ચામાં ઉતર્યા વિના જાતિવિવરણ કરી શકાય.

Evolution, ૧. વિવરણ, સંવૃદ્ધિ [મ.સૂ.]

વિ. સા. પ્રસ્તાવના, ૧૫: હાલ એક ડાર્વિન નામે પંડિતે યૂરોપખંડમાં અનેક શાસ્ત્રોના સાધનથી એવા વિચાર સિદ્ધ કરવા માંડયા છે કે, પૂર્વે માત્ર નીચ યોનીનાં પશુપ્રાણી હતાં તેનું વિવરણ અથવા સંવૃદ્ધિ થતાં તે વાનર થયાં અને વાનર સુધરીને અથવા સંવૃદ્ધિ પામ્યેથી મનુષ્ય થયાં છે.

૨. પરિણામ, પરિણામવાદ [મ.ન.]

સુ. ગ. ૮૯: પરિણામવાદ તમને એમ બતાવે છે કે પરંપરાએ કરીને પરમાણુથી પરિણામ પામતે પામતે માણસના શરીર સુધી બધું બન્યું છે.

૩. ઉદ્‌ભેદ [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૩૫૦: ઉદ્‌ભેદના મોટા નિયમનું તત્ત્વ પણ બીજું નથી. અવયવોનું રૂપ તેમને કરવાના કામ પ્રમાણે બંધાય છે. (Structure is determind by Function) બીજા ઉદાહરણ માટે જુઓ Corollary.

૪. ઉત્ક્રાન્તિ [અજ્ઞાત]

૫. વિકાસ [કે. હ.]

પહેલી પરિષદ્, વાગ્વ્યાપાર.

૬. ઉત્ક્રમણ [ર. વા.]

નિ. ૧૧૧: ગુજરાતના સાહિત્યનું–અર્થાત્ હૃદય અને મનનું–લક્ષ ગૃહ અને ગૃહદેવી ઉન્નત બનાવવામાં જ પરોવાયલું છે. પ્રાચીન કાળમાં પણ સંસ્કૃત સાહિત્યે ગુર્જરોનાં ગૃહોને વધાવ્યાં છે. મધ્ય કાલમાં વૈરાગ્ય જ ગવાતો હતો ત્યારે પ્રેમાનંદે ગૃહભાવો ગાયા અને નવા જમાનામાં ગોવર્ધનરામ પણ એ જ ભાવો મૂર્તિમન્ત કરી આપણને સોંપી ગયા છે. ગૃહભાવોના ઉત્ક્રમણ (E.) વિશે વિસ્તારથી લખાય એવું છે પણ આ લઘુ લેખમાં એ અસ્થાને લેખાશે.

૭. વિકાસક્રમ [ન. ભો.]

મ. મુ. ૧, ૫૦૫: હેમાં ઉપોદ્‌ઘાત રૂપે ભાષાના વિકાસક્રમ–E.–વિશેની ચર્ચા ગમ્ભીર ચિન્તનથી ભરેલી અને આપણી ગુર્જર ભાષાની ભવિષ્યમાં ખીલવણી માટે સત્ય ધોરણો દર્શાવનારી છે.

૮. સમુત્ક્રમ, સમુત્ક્રાન્તિ [બ. ક.]

સા. જી. (૧) ટિપ્પણ, ૨૪૯: સુવર્ણ-અંડના સમુત્ક્રમ (E.) નો ઇશારો આવી ગયો છે અને પશુભાગનો સમુત્ક્રમ જાતે સમુત્ક્રાન્ત થતા આવતા મનુષ્યભાગથી થાય છે એમ બતાવ્યું છે. (૨) પ્રવેશક, ૨૨: સાનુકૂલ કુદરત, આછી સશક્ત અને ઉચ્ચાભિલાષી વસ્તી, અને આવી સંસારવ્યવસ્થા એ પરિસ્થિતિમાં વિદ્યા અને વ્યવસ્થાની સમુત્ક્રાન્તિ (ઇવોલ્યુશન E.) સૈકાઓ સુધી આગળ આગળ વધતાં, આર્ય સંસ્કૃતિના પરિપકવ સર્વોત્કૃષ્ટ રૂપે વાસિષ્ઠ, વાલ્મીકિ, અને વ્યાસ જેવાનાં સાક્ષર જીવન તેમના પોતાના અજરામર અક્ષરબ્રહ્મ–યોગવાસિષ્ઠ, રામાયણ અને મહાભારત જેવા અનુપમ ગ્રન્થો દ્વારા આપણા જોવામાં આવે છે.

૯. ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ [ર. મ.]

છઠ્ઠી પરિષદ્, ૧૨: કાચું ભણેલા સમજી શકે એવા સંક્ષેપમાં ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ (E.) ના વાદનું નિરૂપણ થઇ શકતું નથી.

૧૦. પ્રગતિ, પ્રગતિવાદ [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૭૩]

૧૧. વિશિષ્ટ વિસ્તાર [મ. ર.]

અ. અ: ઇવોલ્યુશન્ વિશિષ્ટ વિસ્તારનો મોટો નિયમ દ્રવ્યોત્પત્તિને પણ લાગુ પડે છે. વર્તમાનનો ભૂતની સાથે અભેદારોપ કરવો મિથ્યા છે. સામાન્યસ્વામિત્વના હિમાયતીઓ, મજુરોને બધું આપવાની વાતો કરે તે મિથ્યા છે. કાર્યો વિભક્ત થયાં છે તે સંયુક્ત થવાનાં નથી. પ્રાચીન સમયમાં મજુર પોતે જ ઉત્પાદક હતો અને બદલો પોતે રાખતો તે યોગ્ય હતું. હવે એ દિવસો આવવાના નથી. હવે મજુર એકલો ઉત્પાદક રહ્યો નથી; બીજા ઘણા ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે છે, અને વધારે મહત્ત્વનો ભાગ લે છે.

૧૨. સત્કાર્યવાદ, વિકાસવાદ [આ. બા.]

વ. ૨૪, ૧૦૦: E. માટે જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા શબ્દો યોજાય, અને યોજવા જોઇએ જ....જેમકે કોઇવાર E. શબ્દ Creation થી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉલટા અર્થમાં વાપરવાનો હોય છે, એટલે કે ત્યાં કહેવાનું તાત્પર્ય એ હોય છે કે કાર્ય એ સર્વથા નવું ઉત્પન્ન થતું નથી પણ કારણમાં રહેલું હોય છે અને તે ફક્ત બહાર આવે છે: આવે પ્રસંગે E. Theory માટે સત્કાર્યવાદ શબ્દ યોગ્ય ગણાય, અથવા એમાં પણ કારણ કરતાં કાર્ય તરફ નજર નંખાવવી હોય તો 'વિકાસવાદ' વધારે ઠીક પડે. પણ E. શબ્દથી અમુક ભૂમિકા કરતાં અમુક ભૂમિકા ઊંચી છે એમ સૂચના કરવી હોય તો 'ઉત્ક્રાન્તિ' શબ્દ પસંદ કરવાની જરૂર.

Evolutionist—૧. **વિકાસવાદી-ઉત્ક્રાન્તિવાદી** [આ. બા.]

વ. ૩, ૧૬૩: કર્તવ્યબુદ્ધિ અન્ય કોઇપણ વૃત્તાન્તનું રૂપાન્તર નથી, સહજ સિદ્ધ છે, પરન્તુ એના નિર્ણયો સુખ દુ:ખને હિસાબે જ અપાય છે, એમ ત્રીજા કહે છે. **જનસુખવાદીઓ** આ વર્ગમાં પડે છે. જીવનને અનુકૂળ તે કર્તવ્ય એમ કહેનારા વિકાસવાદીઓ–ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓ (આ ઉભય શબ્દ 'ઇવોલ્યુશન' વાદીઓ માટે પ્રચલિત છે. બંને જુદે જુદે પ્રસંગે બરાબર છે: બીજ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી બોલતાં જે વિકાસવાદ એ જ ફલ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી બોલતાં ઉત્ક્રાન્તિવાદ) પણ આ વર્ગમાં જ આવે છે.

૨. **ઉત્કર્ષવાદી** [ઉ. કે.]

વ. ૬, ૨૨૯: વિશાળ વિદ્યાથી સિદ્ધ થતી ઉદારતા તેમને સિદ્ધ હતી અને પોતાના નિશ્ચયો ભિન્ન હોવા છતાં અન્યમાં 'બુદ્ધિભેદ' ન ઉત્પન્ન કરવો, અને કલ્યાણને માર્ગે ઉત્કર્ષ જ થશે એવી એક ઉત્કર્ષવાદી (E.) ની કહો તો ઉત્કર્ષવાદીની શ્રદ્ધાથી, સ્માર્ત શાસ્ત્રાભિજ્ઞ ગુરુની કહો તો તેવા ગુરુની શ્રદ્ધાથી, તેમાં જ પ્રોત્સાહન આપતા.

Excise, અન્તર્જકાત [વિ. કો. સં. પ.]

Excluded,

Law of Excluded middle—

૧. **એકાંતિકત્વ** [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૩: ત્રીજે અવિરોધ એકાંતિકત્વથી સધાય છે. કોઇપણ વસ્તુ હોય કે ન હોય–વચલો માર્ગ છે જ નહિ–'હોય' અથવા 'ન હોય' એ બે અંત (નિશ્ચય):માંનો એક-જે તે એક–સ્વીકારવો જોઈએ, વચમાંનો માર્ગ હોય જ નહિ, હોઇ શકે નહિ, જે બે વાત વચ્ચે વ્યાઘાત છે તેમાંની એક ખરી અને એક ખોટી હોવી જ જોઇએ, ત્રીજો રસ્તો નથી.

૨, **વ્યાવૃત્તિન્યાય** (?) [દ. બા.]

Exclusive, પ્રતિબંધક [મ. ક.]

લિ. ૨૩: મૂર્ત સાવયવ વસ્તુઓ અને વર્ગો અન્યોન્ય પ્રતિબન્ધક (mutually e. મ્યૂચ્યુઅલિ એકસક્લુઝિવ) હોય જ; ઘોડો તે હાથી નહી; હાથી તે દીપડો નહી એ પ્રમાણે.

Execution, ૧. **કૃતિ** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૨, ૭૪: જુઓ Design.

૨. **નિર્વહણ** [કે. હ. અ. નો.]

Exhibitionism, (*Psycho-ana.*) **મયૂરવૃત્તિ, પ્રદર્શનભાવ, પ્રદર્શનવૃત્તિ** [ભૂ. ગો.]

Experimental farm, પ્રયોગીક્ષેત્ર [વ. ઑ.]

વ. ૪, ૫: જુઓ Demonstration farm.

Expert, ૧. **નિપુણ** [ન. ભો.]

વ. ૪, ૩૦૬: દરેક જણે પ્રાકૃતના અભ્યાસી થવાની જરૂર નથી; દરેકને એ વિષયમાં e. (નિપુણ) થવાની જરૂર નથી.

૨. **તજ્જ્ઞ** [અજ્ઞાત]

૩. **તદ્વિદ** [બ્યો. જ.]

કૌ. ૩, ૧, ૧૯૧: "પછી વિષયવાર તદ્વિદો ('એક્સ્પર્ટ્સ') (આ શબ્દ માટે અમે રા. બ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજીના ઋણી છીએ) પુરતી સંખ્યામાં મળશે"–વિ. ક.

૪. **વૈશેષિક** [ગુજરાતી]

૧૯૮૩ ના વિજયાંક સાથેના સાપ્તાહિક અંકમાં એ વિજયાંકનો પરિચયલેખ.

Explorer, ભૂમિશોધક [વિ. ક.]

કૌ. ૩, ૧, ૧૬૮

Expression, ૧. **અનુભાવ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૬૦૦: જુઓ Emotion.

૨. **આવિષ્કરણ, પ્રકટીકરણ, પ્રકાશન, ઉચ્ચારણ** [અજ્ઞાત]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Expressionism—ભાવપ્રાકટ્યવાદ [આ. બા.]

વ. ૨૫, ૧૨૯: આવી ઝીણવટથી એરિસ્ટોટલના તાત્પર્યનું વિવેચન કરી એના વ્યાખ્યાતાએ Imitation અનુકરણવાદને E. યાને ભાવપ્રાકટ્યવાદમાં પરિણત કર્યો છે.

Expressionistic, આત્મપ્રદર્શક [જ. ભ. દૂરકાળ.]

ઝરણાં, ટાઢાં ને ઊન્હાં, "કવિ અને કવિતા," ૩૯: કાવ્યના જે પ્રકારો તરફ હમણાં હમણામાં જર્મનીમાં વિશેષ ભેદ પ્રતિપાદિત થયો છે તે ઉપર પણ દૃષ્ટિ કરી લઇયે. લેખકની લેખનભાવનાને અંગે કવિતા બે પ્રકારની હોઇ શકે: બીજા ઉપર છાપ પાડવાને લખાયેલી; કવિતા અને પોતાનું અંતર ઉકેલવાને લખાયેલી કવિતા. પ્હેલીને પરપ્રેરક (Impressionistic) કવિતા કહી શકાય અને બીજીને આત્મપ્રદર્શક (E.) કવિતા કહી શકાય.

Expressive, ૧. સૂચક, દ્યોતક, વ્યંજક [અજ્ઞાત]

૨. સાંકેતિક, અર્થપ્રદર્શક [કે. હ. અ. નોં.]

Expressiveness, ૧. સમર્થતા [કે. હ.]

કાવ્યમાધુર્ય, ૩૪૩: નવજીવન–અનુવાદની ભાષાની સમર્થતા (E.), વ્યંજકતા, મધુરતા આદિ વિશિષ્ટતાથી જે નવું ચૈતન્ય અનુવાદમાં આવે તે.

૨. અર્થવાહકતા [કા. છ.]

શ્રી. ગો.૨૫૯: એમની ભાષામાં એવો સ્વાભાવિક પ્રવાહ, એવી અર્થવાહકતા (E.) તથા એવી સંપૂર્ણ હૃદયગામિતા નિવાસ કરી રહ્યાં છે કે એમની ભાષા સહેલાઇથી શિષ્ટ તરીકે સ્વીકારાઇ છે.

૩. વાચકતા [૨. મ.]

જ્ઞા. સુ. ૨૩, ૫૧: વાચકતા (E.) ની અલ્પ શક્તિવાળી માનવ ભાષામાં ઈશ્વરનું વર્ણન કરતાં માનવ ભાષાની સીમાથી ઈશ્વરનું સ્વરૂપ મર્યાદિત થતું નથી એટલું લક્ષમાં રાખીશું તો ભ્રમ થવાનો ભય નહિં રહે.

Extension, ૧. વ્યાપકત્વ [મ.ન.ચે.શા.]

૨. આકાશવર્તિત્વ [પ્રા. વિ.]

Spatial extension—દિગ્વ્યાપકત્વ [મ. ન.]

ચે. શા. ૪: વિસ્તાર અથવા વિપુલત્વ એટલે દિગ્વ્યાપકત્વ, થોડી પણ જગો રોકવાપણું તે જડને હોય છે, ચેતનને લેશ પણ હોતું નથી.

Temporal extension—કાલવ્યાપકત્વ [મ. ન.]

ચે. શા. ૪: ચેતનવ્યાપારને માત્ર કાલવ્યાપકત્વ છે, કાળમાં તેનો ક્રમ છે.

Extremist, ૧. ગરમ [અજ્ઞાત]

૨. જહાલ [મરાઠી ઉપરથી–અજ્ઞાત]

૩. ઉદ્દામ [આ. બા.]

વ. ૬, ૬: ડીસેમ્બર આખર બાવીસમી 'ઇન્ડિયન નૅશનલ કૉંગ્રેસ' ભરાઈ. એના ભવિષ્ય પરત્વે એના દુશ્મનોએ ઇચ્છેલું સઘળું અનિષ્ટ, એના મિત્રોએ રાખેલી સઘળી ચિન્તા ખોટી પડી. ઉદ્દામ પક્ષે (Es.) વિષયનિર્ણયમંડળીમાં કેટલુંક તોફાન મચાવ્યું પણ આખરે વિનીત (Moderates) (અમે આ બે અંગ્રેજી શબ્દો માટે 'ગરમ' અને 'નરમ' એ શબ્દો સ્વીકારીશું નહિ, કારણ કે moderate પક્ષને 'નરમ' પક્ષ કહેવાથી જે નિર્બળતાનો ધ્વનિ થાય છે તે અમને માન્ય નથી. 'આત્યંતિક' અને 'માધ્યમિક' શબ્દો વધારે સારા છે, પણ moderate પક્ષવાળા જાણી જોઇને મધ્યમાં રહેવા માગે છે એમ નથી, તેથી એ શબ્દો પણ અમે સ્વીકાર્યા નથી. 'ઉદ્દામ' એટલે જેઓ કોઇ પણ તરેહનાં દામણાં–બન્ધન–માન્ય કરતા નથી તે; અને 'વિનીત' એટલે જેઓ દીર્ઘ દૃષ્ટિ ડહાપણ અને કર્તવ્યવિચારથી આત્મસંયમ વાપરે છે, પોતાની પ્રવૃત્તિનું નિયમન કરે છે તે) પક્ષ ફાવ્યો.

૪. સીમાન્તસંચારી [ઉ. કે.]

વ. ૧૭, ૨૨૭: પછી, મોર્લે જણાવે છે કે, આના પરિણામમાં દેશના (રાજ્ય) સુધારકોમાં બે પક્ષ પડી ગયા હતા એક Moderate (મિતાચરણી) અને બીજો E. (સીમાન્તસંચારી.)

૫. અતિવાદી [મ. હ.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ. મ. ૧૯: કેટલાક આધ્યાત્મિક ગૂઢવાદીઓ અથવા અતિવાદીઓએ આવેશ, રાગ અને ચિન્તનના વ્યાપાર વિષેની શ્રદ્ધાના પ્રમાણમાં પ્રખર તર્કમાત્રાનુસારી ન્યાયબુદ્ધિ વિષે ભારે અશ્રદ્ધા કેળવેલી હોય છે.

૬. **તીવ્રવાદી** [દ. બા.]

Extrovert, (*Psycho-ana.*) **બહિર્મુખ** [ભૂ. ગો.]

F

Facade, (*Arch.*) ૧. **મુખભાગ, મુખદ્વાર** [સ. ઝ.]

સ. ૨૭, ૫૨૭: જુઓ Colonnade.

Fact, ૧. **બીના, વસ્તુ, વાત, હકીકત** [જૂના]

૨. **ભૂતાર્થ** [મ. સૂ.]

અ. ૫૦: તેઓ આપણા અવરજ બાન્ધવ છે, એ ભૂતાર્થ (f.) પ્રતિપાદિત છે.

૩. **પ્રમેય** [પો. ગો.]

સ. ૨૮, ૧૯: દરેક વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણમાં પ્રમેય (Ff.) નું સંશોધન, તેમનું વર્ગીકરણ, તેમાંથી નિયમશોધન અને નિયમસિદ્ધિ એમ ચાર શ્રેણી સ્પષ્ટ હોય છે.

૪. **તથ્ય** [પો. ગો.]

વિજ્ઞાનવિચાર, ૧૪: ખરી બાતમી–ખરી હકીકત-સિદ્ધ થયેલી હકીકતને અંગ્રેજીમાં f. કહે છે, તેને માટે આપણે ગુજરાતીમાં "તથ્ય" શબ્દ યોજીશું.

૫. **ઘટના** [દ. બા.]

Fact and fiction—ઘટના અને કલ્પના, સાચું અને જોડેલું [દ. બા.]

Faculty, (a department of a university) ૧. **વિદ્યા** [ગૂ. વિ.]

વિ. ૩: વિદ્યા એટલે કેળવણીના જે વિષયનું વિદ્યાપીઠે ખાસ ઇલાહિદું શાસ્ત્ર ઠરાવ્યું હોય તે.

Fagging, બાલપરિચર્યા [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૪૯૬: એવા જ હેતુથી તેણે બાલપરિચર્યાની રીત પણ કાયમ રાખેલી.

Fairy tale, ૧. **અદ્‌ભુતવાર્તા** [હ. દ્વા.]

શાળાપત્રજ્યુબિલિઅંક, ૬૭: શાળામાં પ્રતિવર્ષ અમુક વિષય શિખવવાનો ક્રમ નવી પદ્ધતિમાં મુકરર થયો છે, અને તેમાં પ્રથમ અદ્‌ભુત વાર્તા (F. Tt.) અને પછી જોડી કાઢેલી વાર્તાઓ(Fables)પછી ધર્મપુસ્તકોમાંથી પસંદગી થાય છે.

૨. **પરી-બુટ્ટી** [બ. ક.]

અં. ૭૧: શુદ્ધ સાહિત્ય એટલે કે કાવ્ય, નાટક, નવલકથા, નવલિકા, દૃષ્ટાન્ત પરી–બુટ્ટી (ફેયરી ટેઇલ્ઝ (f. t.); ભૂત-વિદ્યાધરની કોઈ પણ અજબ લઘુ ઘટનાનો આખો વર્ગ.) કે વાર્તા, લાક્ષણિક વા પર્યેષક સંવાદ, શિષ્ટ નિબન્ધ, સુરેખ વર્ણન, સ્વપ્ન કે ગપ્પાં; પ્રેરણા કલ્પનાલીલા ઊર્મિવિહાર અને બુદ્ધિકરામતજન્ય અવનવી સુન્દર સજીવન સ્વતંત્ર સૃષ્ટિઃ એની જરાયે અવગણના એમને હાથે થઇ નથી.

૩. **રૂપકથા** [ઝવેરચંદ મેઘાણી]

દાદાજીની વાતોની પ્રસ્તાવના.

Fallacy, હેત્વાભાસ [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૮૯: પરામર્શગત દોષ અથવા હેત્વાભાસનું વર્ણન ન કરતાં એટલું જ કહેવું ઉચિત છે કે વિચારવ્યાપાર એ સાધર્મ્યગ્રહ રૂપ જ છે, એટલે દુષ્ટ અનુમિતિમાં સાધર્મ્યગ્રહની ગરબડ, અથવા સ્પષ્ટ વિવેકાભાવ એ જ મુખ્ય કારણ છે.

Fallacy of accident—૧. સોપાધિક [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૪૪: પાશ્ચાત્ય ન્યાયમાં એવો એક આર્થિક હેત્વાભાસ માનવામાં આવે છે કે જ્યાં કોઇ સામાન્ય વાતને અમુક એક વાત ઉપર જ લાગુ કરી દેવાતી હોય ત્યાં એ હેત્વાભાસ થાય છે. એ રીતે હેતુ દુષ્ટ થવાનું કારણ એટલું જ છે કે સામાન્ય પ્રસંગે એ હેતુ લાગુ થઈ શકતો હતો પણ વિશિષ્ટ પ્રસંગમાં કોઈ અધિક વાત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉમેરવાથી-કોઇ ઉપાધિ આવવાથી-એ હેતુ લાગુ થઇ શકતો નથી.

૨. (Fallacia accidentis) **સોપાધિક અસિદ્ધ** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૨૮૩: અસિદ્ધના બધા પ્રકારોમાં સોપાધિક અસિદ્ધ ઘણો અગત્યનો છે. 'ભગવદ્‌ગીતા વાંચવી જોઈએ કારણ કે એ પુણ્યનું કામ છે માટે કોઇ ડૂબવા પડયો હોય ત્યારે ભગવદ્‌ગીતા વાંચવી જોઇએ' એમ કહીને ડૂબનારને કહાડવાને બદલે કોઈ તે વખતે ભગવદ્‌ગીતા વાંચવી એવું અનુમાન કહાડે તો તે સોપાધિક અસિદ્ધ ગણાય. આમાં 'ભગવદ્‌ગીતા વાંચવી એ પુણ્યનું કામ છે' એ વ્યાપ્તિમાં સત્ય છે ખરું, પણ તે પૂરેપૂરી સિદ્ધ વ્યાપ્તિ નથી. એ વ્યાપ્તિ પૂર્ણ અથવા સિદ્ધ થવા માટે તેમાં 'કોઇ વધારે અગત્યના કર્તવ્યને બાધ ન આવતો હોય ત્યારે' એવો ઉપાધિ ઉમેરવાનોછે.

Fallacy of composition—૧. (Fallacy of Accent-of Division,-of Composition) **અર્થાન્તર** [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૪૨; બીજો આકૃતિસમ હેત્વાભાસ અર્થાન્તર છે. અર્થાન્તર એ આપણા ન્યાયશાસ્ત્રમાં નિગ્રહસ્થાન છે, અને અમુક સાધ્ય માટે જે હેતુનો ઉપન્યાસ કર્યો હોય તેનો આક્ષેપ ન કરતાં ગમે તે કાંઈક બોલવા માંડવું તેને અર્થાન્તર નિગ્રહસ્થાન કેહે છે. પાશ્ચાત્ય અર્થાન્તરમાં ત્રણ પ્રકારની કલ્પનાથી હેત્વાભાસત્વ ઘટાવેલું છે. **અવયવોમાં** જે વાત પ્રત્યેકને લાગુ થતી હોય તે નિગમનમાં સમગ્રને લાગુ કરી દેવી, અથવા અવયવોમાં જે વાત સમગ્રને લાગુ થતી હોય તે નિગમનમાં પ્રત્યેકને લાગુ કરી દેવી; આ બે પ્રકાર. એમાં સ્પષ્ટ રીતે અર્થાન્તરની જ કલ્પના થાય છે. ત્રીજો પ્રકાર એવી રીતે થાય છે કે કોઇ એક વચનમાંના અમુક શબ્દને જ વધારે પુરસ્કાર આપીને એ વાકયના વિવક્ષિતાર્થ કરતાં અન્ય અર્થનો ભાસ ઉપજાવવો. એ પણ અર્થાન્તર છે. આમ ત્રણ પ્રકારે અર્થાન્તર પાશ્ચાત્યોએ માન્યો છે.

૨. **સંયોગીકરણનો હેત્વાભાસ** [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૭, ૧૦૨: આવા હેત્વાભાસને અંગ્રેજીમાં 'ફૅલસિ ઑવ કૉમ્પોઝિશન' ('સંયોગીકરણનો હેત્વાભાસ') કહે છે, એમાં અમુક સત્ય વ્યક્તિને લાગુ પડે છે તો તે સમુદાયને પણ લાગુ પડવું જોઈએ એવી રીતે અનુમાન કરવામાં આવે છે, માટે તે દૂષિત થાય છે. એથી ઉલટો હેત્વભાસ **પૃથક્કરણનો હેત્વાભાસ** (ફૅલસિ ઑવ ડિવિઝન) કહેવાય છે.

૨. **છલ** [રા. વિ. પ્ર. પ્ર. ૨૭૮]

૩. **સર્વગ્રહણદોષ** [મ. ર.]

અ. ન્યા.: સર્વગ્રહણદોષ, સાધનમાં દરેક ભાગને માટે જે કહ્યુ હોય તે અનુમાનમાં આખાને લાગુ પાડવાથી થાય છે; એ દ્વ્યર્થદોષનો જ એક પ્રકાર છે.

Fallacy of Division—૧. **અર્થાન્તર** [મ. ન.]

જુઓ ઉપર Fallacy of composition.

૨. **પૃથક્કરણનો હેત્વાભાસ** [ક.પ્રા.]

જુઓ ઉપર Fallacy of composition.

૩. **ભાગગ્રહણદોષ** [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૪૩૬: આવા મોટા ફિલસુફ ઉપર હેત્વાભાસનો દોષ મૂકતાં સાહસ જેવું લાગે, પણ ન્યાયના અભ્યાસીઓને માલૂમ પડશે કે એ ભાગગ્રહણદોષ (Fallacy of Division) કરે છેઃ-બધાં શાસ્ત્રો મનુષ્યવર્ગને આવશ્યક છે, માટે દરેક શાસ્ત્ર દરેક મનુષ્યને આવશ્યક છે.

Fallacy of double question-many questions—૧. (Fallacy of many questions) **અપ્રાપ્તકાલ** [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૪૭: અપ્રાપ્તકાલ એ એક નિગ્રહસ્થાન છે, અને એનો અર્થ એ છે કે જે વાસ્તવિક ક્રમ છે તેને વિપરીત કરીને કહેવો, જે સમયે જે કથાનો ક્રમ યોગ્ય છે તે બદલીને કાંઇક કહેવું. આ જ અર્થને કાંઇક અંશે અનુસરી આપણે પાશ્ચાત્યો જે વાતને ઘણા પ્રશ્નો એકમાં સમાવવા રૂપ હેત્વાભાસ કહે છે તેને પણ અપ્રાપ્તકાલ કહીએ તો ચાલે. ચાલતા પ્રસંગને ઉલટાવી નાખી એકે વાતનો જવાબ દેઇ ન શકાય અને જવાબ દેતાં કાંઇક અનિષ્ટ જ કહેવું પડે એવી રીતે એક કરતાં વધારે પ્રશ્નોને સેળભેળ કરી દેવા તેને અપ્રાપ્તકાલ હેત્વાભાસ કહેવો. વકીલો કોર્ટમાં સાક્ષીઓ તપાસતાં 'તમે અમદાવાદથી ક્યારે આવ્યા'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવો પ્રશ્ન કોઇ સાક્ષી જે **અમદાવાદ** ગયો જ નથી તેને પૂછે અને તે પોતાના આવ્યાનો સમય કહે તો **અમદાવાદ** નથી ગયો છતાં ગયો ઠરે, એટલે શો જવાબ દેવો તે જ તેને સૂઝે નહિ, એ અપ્રાપ્તકાલ હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ છે. વાસ્તવિક રીતે '**અમદાવાદ** ગયો હતો કે નહિ?' એ પ્રશ્ન પછી 'કયારે આવ્યો?' એ પ્રશ્ન થઇ શકે.

૨. (Fallacy of double question) **પ્રશ્નબાહુલ્ય** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૨૯૩: અંગ્રેજીમાં જેને પ્રશ્નબાહુલ્યનો દોષ કહે છે તેનો પણ આત્માશ્રયમાં જ સમાવેશ થાય છે. 'તમે દારૂ પીવાનું કયારે છોડી દીધું?' એ પ્રશ્ન લો. હવે અમુક માણસ દારૂ પીએ છે એમ સાબીત ન થયું હોય તેમ છતાં આવો પ્રશ્ન પૂછીએ તો તે દોષ જ ગણાય. કારણ કે 'તમે દારૂ પીતા હતા?' અને 'પીતા હતા તો કયારે છોડી દીધો?' તેવા બે પ્રશ્નોને બદલે આમાં એક જ પ્રશ્ન પૂછાય છે. આમાં જવાબ હકારમાં આવે કે નકારમાં આવે તો પણ તે પહેલાં દારૂ પીતો હતો એટલું તાત્પર્ય તો જરૂર નીકળે અને એ તો મૂળ પ્રશ્ન જ છે.

Fallacy of equivocation—૧. (Fallacy of Amphibology,–of equivocation) **દ્વયર્થતા, હેત્વન્તરનિગ્રહસ્થાન** [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૪૨: દ્વયર્થતા એટલે બે અર્થ થઇ શકતા હોય તેવા હેતુનો પ્રયોગ. એના બે પ્રકાર છે, એક તો કોઇ પણ ન્યાયમાં હેતુપદ દ્વયર્થ રાખવાથી તેનો ભંગ થાય છે તે. આ સ્વરૂપે આ દોષ માત્ર એ ન્યાયનિયમના ભંગ રૂપ જ છે. 'દિગ્ગજો પૃથ્વીને ધારણ કરે છે, રામશાસ્ત્રી મ્હોટા દિગ્ગજ છે, માટે તે પૃથ્વીને ધારણ કરે છે.' આ સ્થાને દિગ્ગજ શબ્દનો **સાધ્યાવયવમાં** અભિધેયાર્થ છે ને **પક્ષાવયવમાં** ગૌણી વૃત્તિથી લક્ષ્યાર્થ છે, એમ દ્વયર્થતા આવવાથી આ અનુમિતિ દુષ્ટ છે. આ હેત્વાભાસનો બીજો પ્રકાર વાકયની દ્વયર્થતામાંથી થઇ આવે છે. ભાષાના પ્રયોગ કરતાં વાક્યમાં શબ્દોનો વિન્યાસ એવી રીતે થઇ જાય કે ઉભયે અર્થનું ભાન થઈ શકે ત્યાં પણ આ હેત્વાભાસ જાણવો. અમુક સગર્ભાને શું થશે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં **પુત્રોન પુત્રી** એવું વાકય લખી આપવાની જે લોકોક્તિ પ્રચલિત છે તેમાં આ હેત્વાભાસ છે કેમકે એના ઉભય અર્થ, **ન** ને પુત્ર સાથે કે પુત્રી સાથે લેવાથી થઈ શકે છે. આ હેત્વાભાસનું નવીન નામ 'દ્વયર્થતા' એવું કલ્પ્યું છે પણ આને હેત્વન્તરનિગ્રહસ્થાન કહીએ તો ચાલે. કેમકે યદ્યપિ હેત્વન્તરમાં પોતે સ્વીકારેલા હેતુને અન્ય વિશેષણ લગાડવાથી દોષ થાય છે એટલે તે અન્ય હેતુના સ્વીકારની બરાબર છે; તથાપિ અત્ર પણ દ્વયર્થતાને લીધે અન્ય હેતુનો જ સ્વીકાર થતો હોય તેવું બને છે એટલે આ દોષને હેત્વન્તરનિગ્રહસ્થાન કહેવાને બાધ નથી.

૨. **છલ** [રા. વિ. પ્ર. પ્ર. ૨૭૮]

૩. **દ્વયર્થદોષ** [મ. ૨. અ. ન્યા.]

Fallacy of false cause—૧. નિરર્થક [મ ન.]

ન્યા. શા. ૧૪૭: નિરર્થક એ નિગ્રહસ્થાનનો અર્થ એવો છે કે પ્રતિજ્ઞાતાર્થ સાથે જેને કોઈ સંબંધ નહિ એવી જ નકામી વાત કહેવી તે નિરર્થક છે. **પાશ્ચાત્યો** એ હેત્વાભાસ ત્યાં માને છે કે જ્યાં બે વાતોનું સમકાલીનત્વ કે આનુપૂર્વીકત્વ હોય પણ તેમનો કાર્યકારણરૂપ કે બીજો સંબંધ ના હોય છતાં તેમને કાર્યકારણ ઠરાવવામાં આવે. કોઇ ગ્રહણ થાય કે ધૂમકેતુ દેખાય અને તે પછી કે તેવામાં દુકાળ પડે તો તે દુકાળનું કારણ એ ગ્રહણ અથવા એ ધૂમકેતુને માનવો એ નિરર્થક છે. ગામમાં આગ ઘણી થાય છે કેમકે મહીનો મંગળવારો બેઠો છે; એ પણ નિરર્થક હેત્વાભાસ છે.

૨. **અસત્કારણ** [મ. ૨.]

અ. ન્યા.: પાંચમો દોષ **અસત્કારણ** (non causa pro causa, false cause) નો છે. ઉદાહરણ તરીકે ઈંગ્રેજ લોકો **આબાદ** છે તેનું કારણ એમ કહીએ કે આબાદી તેમના વર્તનમાંથી થઇ છે તો એ ખોટું છે કારણ કે કોલસાની ખાણો અને દરિયો એ ઈંગ્લંડની આબાદીનાં મુખ્ય કારણો છે.

Fallacy of false conclusion–પ્રતિજ્ઞાન્તર [મ. ન.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન્યા. શા. ૧૪૫: બીજો આર્થિક હેત્વાભાસ પ્રતિજ્ઞાન્તર છે. પ્રતિજ્ઞાન્તર એ નિગ્રહસ્થાનનો સામાન્ય અર્થ એવો છે કે વાદીએ કહેલા દૂષણનો ઉદ્ધાર કરવા પોતાની પ્રતિજ્ઞાને કોઈ અન્યરૂપે કહેવી. આપણે એમાંનો જે સાધારણ અંશ છે કે પ્રતિજ્ઞાને બદલવી, બીજી જ પ્રતિજ્ઞા કરવી, નવી પ્રતિજ્ઞા કરવી, મૂલને સંબંધવાળી ન હોય તેવી પ્રતિજ્ઞા કરવી તે પ્રતિજ્ઞાન્તર એમ કહીએ છીએ. કોઈ પણ વાત એવી રીતે સિદ્ધ કરવી કે ઇષ્ટ કરતાં કાંઈક બીજું જ નીકળે તેને પાશ્ચાત્યો પ્રતિજ્ઞાન્તર કહે છે. કાયદામાં પુરાવાની તકરારોમાં જેને 'લગતી' અને 'નહિ લગતી' કહે છે તેનો પણ પ્રતિજ્ઞાન્તરમાં સમાસ જાણવો.

Fallacy of figure of speech—છલ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૪૩: આકૃતિસમ હેત્વાભાસમાં છેલો છલ છે. પ્રકૃત કરતાં **અસત્** (અયોગ્ય–ખોટું) ઉત્તર આપવું તે છલ છે; એ પણ નિગ્રહસ્થાન છે. **પાશ્ચાત્યો** કોઇ પણ અલંકારના પ્રયોગથી થઇ આવતા હેત્વાભાસનો આમાં સમાસ કરે છે. ...એવું ઉદાહરણ પાશ્ચાત્યોના લેખોમાં ઘણા સમયથી અપાતું આવે છે કે 'માણસ ચાલે છે તે ચગદે છે; માણસ આખો દિવસ ચાલે છે, માટે માણસ દિવસને ચગદે છે' તે પણ 'ચાલવા' ના અર્થમાં કાંઇક અંતર ઉપજાવીને પ્રયોજેલો છલ છે.

Fallacy of irrelevancy or ignoratio elenchi—અર્થાન્તર [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૭, ૧૦૫: પ્રતિપક્ષીનો પરાજય કરવા સારૂ તે સિદ્ધ કરવા ઇચ્છતો હોય તેથી ઉલટું સિદ્ધ કરવાને બદલે કંઈક જુદું જ સિદ્ધ કરે તો તે હેત્વાભાસને અર્થાન્તર ('ઇગ્નો રિશિઓ ઇલેન્ચિ'–પ્રતિપક્ષીના પરાજય સારૂ જે અનુમાન જોઇએ તેનું અજ્ઞાન) કહે છે.

Fallacy of negative premisses, નિષેધાવયવ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૦૧: બે નિષેધનિર્દેશ ઉપરથી નિગમન ફલિત ન થાય એ નિયમનો ભંગ થવાથી જે દોષ ઉદ્‌ભવે છે તેને નિષેધાવયવ એ નામ આપવામાં આવે છે.

Fallacy of non sequitur—અધિક [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૪૭: અધિક એ નિગ્રહસ્થાન પણ અત્રત્ય નૈયાયિકોનું છે અને તેનો અર્થ એ છે કે હેતુ અને વ્યાપ્તિ તથા દૃષ્ટાંતથી જે સિદ્ધ થઇ શકે તે કરતાં અધિક સિદ્ધ કરવું. **પાશ્ચાત્યો** કહે છે કે અવયવોમાંથી ફલિત ન થતું હોય એટલે કે સ્પષ્ટ સંબંધ જણાતો ન હોય અને અવયવો કરતાં અધિક હોય તે અધિક હેત્વાભાસ કહેવાય.

Logical fallacy—૧. આકૃતિક હેત્વાભાસ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૪૧: **પાશ્ચાત્ય** ન્યાયમાં હેત્વાભાસના બે મુખ્ય વિભાગ માન્યા છે: આકૃતિક અને આર્થિક; અર્થાત્ ન્યાયની આકૃતિમાત્ર ઉપરથી જ જે દોષનું ગ્રહણ થઇ શકે, સામાન્યતઃ જે નિયમો અપાઇ ગયા હોય તેટલા જોવાથી જ જેનો વિવેક થઇ શકે, તે આકૃતિક હેત્વાભાસ છે: આકૃતિકના પણ બે વિભાગ માન્યા છે: કેવળ આકૃતિક અને આકૃતિકસમ.

૨. **નૈયાયિક** [મ. ર.]

અ. ન્યા. જુઓ નીચે Material fallacy.

Material fallacy—૧. આર્થિક હેત્વાભાસ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૪૧: જુઓ ઉપર Logical fallacy.

૨. **વાસ્તવિકદોષ** [મ. ર.]

અ. ન્યા. : અનુમાનના દોષો બે પ્રકારના છે:—૧ નૈયાયિક (formal) દોષો–એ વિષય જાણ્યા વગર પણ પારખી શકાય છે. વાસ્તવિક (m.) દોષો–એ વિષય જાણ્યા વગર પારખી શકાતા નથી.

Semi-logical fallacy—આકૃતિકસમ હેત્વાભાસ [મ. ન.]

જુઓ ઉપર Logical fallacy.

(આંહી નહિ આપેલ બાકીના હેત્વાભાસોના પર્યાયો માટે તે તે શબ્દોના વર્ણાનુક્રમ પ્રમાણે અન્યત્ર જુઓ.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Fan,

Fanlight (*Arch.*) કલમદાન(મુંબઈ) [ગ. વિ.]

Fancy, ૧. તરંગ [ર. મ.]

ક. સા. ૪૯૮: પરન્તુ હમેશ એવી હદ હોય છે કે તે ઉપરાંત જઇ કવિ જો એ કાબુ અગાડી ચલાવે તો તે અવસ્થા અમાનુષ તથા અતિ વિકટ થઇ જાય. અને તેથી એ હદે ચિત્તના જ્વરવત્ તપ્ત તથા ઉન્મત્ત તરંગ ; વાજબી અને ખરા બને છે. (રસ્કિનના મોડર્ન પેન્ટર્સમાંથી આ ભાષાન્તર છે. મૂળ વાકય જોવાથી આંહી "તરંગ" શબ્દ "fancy" ને જ માટે વાપર્યો છે એની પ્રતીતિ થશે તેથી તે પણ આંહી આપ્યું છે:—"...there being, however, always a point beyond which it would be inhuman and monstrous if he pushed this government, and, therefore, a point at which all feverish and wild fancy becomes just and true.)

૨. તરંગવૃત્તિ [હિં. ગ.]

કા. મા. ૨૯૦: કલ્પનાના સુખપ્રદ સપાટા તથા તરંગવૃત્તિની લ્હેજતદાર ભ્રમણા નથી એમ નથી. (Optimism માં આપેલું અવતરણ પણ જોવું.)

૩. કલ્પનાલાલિત્ય [બ. ક.[1]]

વ. ૫. ૩૩૨: વળી 'કુસુમમાળા' ના મોટા ભાગની ખામી-કે એમાં કલ્પનાપ્રભાવ કરતાં તેના લાલિત્યના ('કલ્પનાલાલિત્ય' F. ના અર્થમાં; '**કલ્પનાપ્રભાવ**' Imagination ના અર્થમાં) અંશ વધારે છે તે—આ સર્વ કાવ્યોમાં પણ છે.

૪. વૃથાતરંગ, વૃથાતર્કતરંગ [ન. ભો.]

[1] વસન્તવાળા સંગ્રહમાં આ પર્યાય વ. ઑ. ને નામે આપ્યો હતો, અને જે લેખમાં એ શબ્દ આવે છે તેની નીચે સહી પણ વ. ઑ. ની જ છે, પણ પાછળથી એ લેખ પોતાનો હોવાના રા. બળવન્તરાય ઠાકોર પાસેથી ખબર મળતાં આંહીં તેમને જ નામે મૂકયો છે.

મ. મુ. ૧, ૧૨૧

૫. કલ્પનાતરંગ [આ. બા.]

વ. ૧૨, ૧૨૫: લી હંટ "Fancy and Imagination" ના પુસ્તકમાં 'F.' અને 'Imagination' વચ્ચે જે ભેદ બતાવે છે તે બરાબર તારવી આપે એવા એ બે શબ્દો માટે ગૂજરાતી શબ્દો યોજવા બહુ કઠણ છે. રા. રમણભાઈએ 'કવિતા અને સાહિત્ય' નામના એમના ગ્રન્થમાં એને માટે શા શબ્દો યોજ્યા છે એ યાદ આવતું નથી. પણ મને લાગે છે 'F.' માટે 'કલ્પનાતરંગ' અને 'Imagination' માટે '**પ્રતિભાદૃષ્ટિ**' શબ્દ યોજ્યા હોય તો ઠીક.

૬. તરંગલીલા, મતિલીલા [બ.ક.]

સા. ૪, ૨૮૯: તરંગલીલા (f.), મતિલીલા (f.) ચાતુર્ય, સુરુચિલીલા (taste, grace) વગેરે કલ્પનાનાં સૌમ્ય રૂપ છે. અને આપણે ઘણુંખરૂં કલ્પનાના ભવ્ય રૂપને જ કલ્પના કહીએ છીયે.

૭. લાલિત્ય [બ. ક.]

લિ. ૧૦: કલ્પના (imagination) તે પ્રૌઢ નારી, સુંદર ભવ્યગંભીર માતા; F. તે તેનું છોટું, રમતિયાળ, કુમારિકા જેવું સ્વરૂપ....Imagination અને f. વચ્ચે આ પ્રકારનો ભેદ સૂચવી શકે એવો f. ને માટે યોગ્ય શબ્દ જોઈએ. 'લાલિત્ય' 'લલિત કલ્પના' વગેરે વાપરીને કામ રેડવિયે છિયે, તે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ઠીક જ છે.

Fancy dress—સ્વચ્છંદશૃઙ્ગાર [ન. ભો.]

સ્મ. મુ. ૯૮: તેમ જ (f. d.) સ્વચ્છન્દ-શૃઙ્ગાર—તરીકે ઉઘાડા માથામાં અંબોડામાં ફૂલ રસિક રીત્યે ખોસવાના પ્રકાર તે અપવાદ સ્થિતિ જ છે.

Fancyfair—૧. આનન્દબજાર [બંગાળી ઉપરથી–અજ્ઞાત]

Farfetched, ૧. દૂરાકૃષ્ટ [બ. ક.]

ક. શિ. ૩૩: જુઓ Absurd.

૨. દૂરાનીત [જ. એ. સંજાના]

કૌ. ૨, ૪, ૧૦૧: જુઓ Conceit.

૩. દૂરાન્વિત [દ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Fascia, (*Arch.*) પટ્ટો [ગ. વિ.]

Fatalism, ૧. પ્રારબ્ધવાદ [ગો. મા.]

ન. જી. ૨૫: આ લખાણનો વિષય F. અથવા પ્રારબ્ધવાદ છે.

૨. દૈવાધીનતા [ખ. ક.]

લિ. ૧૧૦: ઈસ્લામી વિચારસૃષ્ટિમાં દૈવાધીનતા (f. ફેટેલિઝ્મ)ની ભાવના પાયાથી ટોચ સુધી વ્યાપેલી છે.

૩. નિયતિવાદ [મ. હ.]

સ. મ. ૫૦: પોતે પ્રથમ નિયતિવાદને પુરુષાર્થવાદથી વિરુદ્ધ સમજતો હતો.

૪. દૈવવાદ [દ. બા.]

૫. કર્મવાદ [મરાઠી]

ટિ. ગી. ૨૭૨: આપણી તરફ કર્મવાદ અથવા દૈવવાદને લીધે, તો પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રથમ ખ્રિસ્તી ધર્મના ભવિતવ્યતાવાદને લીધે, અને અર્વાચીન કાળમાં શુદ્ધ આધિભૌતિક શાસ્ત્રના સૃષ્ટિક્રમવાદને લીધે, ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્યના આ વિષય ઉપર પંડિતોનું પુષ્કળ લક્ષ ગયેલું છે.

Fatalist—નસીબવાદી [ખ. ક.]

અં. ૧૯: મુસલમાન અને બહુ ભણેલો નહીં એટલે આસ્તિક અને નસીબવાદી (f.) હશે.

Father-complex (*Psycho-ana.*) પિતૃ-ગ્રન્થિ [ભૂ. ગો.]

Federal,

Federal system—સંયુક્ત સામ્રાજ્યતંત્ર [ઉ. કે.]

વ. ૭, ૩૧૩: દેશી રાજ્યો પણ ભવિષ્યમાં આપણાં પ્રાન્તરાજ્યોની સમાન કક્ષામાં હિન્દી સરકારના અંગમાં F. s.—સંયુક્ત સામ્રાજ્યતંત્રમાં ભળી શકે તે માટે પણ આરંભમાં એક પ્રતિનિધિસંસ્થાનું બીજ રોપ્યું છે.

Federation, સંસારસંયોજન [ર.વા.]

સ. ૨૨, ૭: જુઓ Colonisation.

Feeling, ૧. લાગણી [ન. લા.]

ઉપરનો (રા. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીનો નર્મદ-જયન્તીપ્રસંગે વંચાયેલો) લેખ વંચાઇ રહ્યા બાદ, રા. રા. ગણપતરામ શાસ્ત્રી-આપણા પ્રાન્તના એક માન પામતા માજી ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર-જેઓ આ પ્રસંગે હાજર હતા તેમણે નર્મદાશંકર સંબન્ધી પોતાનાં સ્મરણ સભાને જાહેર કર્યાં. તેમાં એક બે બાબત જાણવાજોગ હતી. રા. શાસ્ત્રીજીએ જણાવ્યું કે નર્મદાશંકરનો એવો રિવાજ હતો કે જે જે મ્હોટા પ્રશ્નો એમને વિચારવા જેવા લાગે તે તેઓ એક ભીંત ઉપર નોંધતા અને મિત્રો એકઠા થાય ત્યારે એ પ્રશ્નોની ચર્ચા ઉપાડવામાં આવતી. કેટલીક વાર "રાજ્યરંગ" જેવા વિષયના પ્રશ્નની ચર્ચા આખું અઠવાડીયું પહોંચતી. એક વખત "feeling" ને માટે યોગ્ય ગુજરાતી શબ્દ વિષે મિત્રમંડળમાં ચર્ચા ચાલી. આખરે "લાગણી" શબ્દ નક્કી થયો. આજકાલ 'feeling' માટે આ શબ્દ એવો સાધારણ થઇ ગયો છે કે સૌથી પહેલો એ કોણે વાપર્યો એ એ કોઇના જાણવામાં નથી. પણ ખરૂં જોતાં આ શબ્દ પ્રથમ વાપર્યાનું માન નર્મદાશંકરને છે.'—તન્ત્રી, વસન્ત, ૩, ૨૬૩.

૨. રસેન્દ્રિય [મ. ન.]

ના. પ્ર. ૧૦: સ્ત્રીનું રસેન્દ્રિય (લાગણી f.) બહુ પ્રબળ છે.

૩. વૃત્તિ [મ. ન.]

ચે. શા. ૬૦૧: કાર્યસાધક વેગને વશ કરવા કરતાં વૃત્તિને વશ કરવી એ વધારે કઠિન કામ છે.

૪. ભાવ [ર. મ.]

ક. સા. ૨૭૯: અલબત્ત, કવિતા તે સંગીત નથી, અને ભાવ (f.) પ્રકટ કરવાનો કવિતાનો પ્રકાર સંગીતના પ્રકારથી જુદો છે.

૫. વેદના [પ્રા. વિ.]

૬. વેદનાશક્તિ, ભાવનાશક્તિ, વેદનાવ્યાપાર, ભાવનાવ્યાપાર [કે. હ. અ. નો.]

Æsthetical feeling—રસૈકાયન લાગણી [કે. હ. અ. નો.]

Fellowfeeling—૧. સહાનુભાવ [મ. ન. ચે. શા. ૪૭૩]

Ideal feeling—૧. ભાવનારૂપવૃત્તિ [મ. ન. ચે. શા.]

૨. વેદનાની તન્માત્રા [કે. હ. અ. નો.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Intellectual feeling—**વૈજ્ઞાનિક લાગણી** [કે. હ. અ. નાં.]

Moral feeling—૧. **નીતિવૃત્તિ** [મ. ન. ચે. શા. ૪૨૫]

૨. **નૈતિક લાગણી** [કે. હ. અ. નાં.]

Ruling feeling—**અધિકૃતવૃત્તિ** [મ. ન. ચે. શા.]

Sense feeling, **ઐન્દ્રિયવૃત્તિ** [મ. ન. ચે. શા.]

Organic sensefeeling—**શારીર વૃત્તિ** [મ. ન. ચે. શા.]

Sensuous feeling—**ઐન્દ્રિય લાગણી** [કે. હ. અ. નાં.]

Feelings of relation—**ધારાધિરોહી લાગણી** [કે. હ. અ. નાં.]

Fellow, ૧. (in universities & colleges) **૧. શિષ્યગુરુ** [મ. ર.]

જુઓ નીચે Fellowship.

૨. **ઉપાધ્યાય** [ગૂ. વિ.]

વિ. ૯૬: ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપક-મંડળની સલાહ લઈ સ્નાતક થયા પછી વધુ અભ્યાસ કરવા વધારેમાં વધારે રૂ. ૬૦) ના વેતનથી ત્રણ ઉપાધ્યાય નીમવાની ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયના આચાર્યને સત્તા આપવામાં આવે છે.

૩. **અધ્યેતા** [વિ. ક.]

કૌ. ૨, ૧, ૨૨૫: કેમ્બ્રીજમાં પૌર્વાત્ય ભાષાઓના અધ્યેતા (' ફેલો ') રા. એડવર્ડ ગ્રેનવીલનું મરણ.

Fellow citizen—૧. **સહનાગરિક** [સૌ. લવંગિકા મ્હેતા]

ગ્રીક સાહિત્યના કરુણરસપ્રધાન નાટકોની કથાઓ, ઉપોદ્‌ઘાત, ૧૪: ત્હેના મૃત્યુ પછી ત્હેના ગુણમુગ્ધ સહનાગરિકોએ ત્હેને દેવપદ આપ્યું.

Fellowship—૧. **શિષ્યગુરુની પદવી** [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૪૭૦: ઓરિયલ કૉલેજમાં તેને શિષ્યગુરુની પદવી મળી.

૨. ૧. **વિદ્યાર્થીવેતન** [હ. દ્વા.]

છઠ્ઠી પરિષદ્‌, ભાષણ, ૫૦: જેઓ સારી શોધખોળ કરે, ઉત્તમ પ્રકારના રિસાલા, નિબંધ કે પુસ્તક લખે, તેમને તથા જેઓ ગુજરાતી ભાષાનો ઉંડો અભ્યાસ કરે તેમને, લાયકી પ્રમાણે ઈનામ, વિદ્યાર્થીવેતન (ફેલોશિપ) તથા અમુક પદ્ગી પરિષદ્‌ તરફથી આપવાની યોજના કરવી.

૨. **ઉપાધ્યાયવૃત્તિ** [ગૂ.વિ.વિ.૯૭]

Feminism, ૧. **નારીવાદ** [અજ્ઞાત]

Feminist—**નારીવાદી** [વિ. ક.]

કૌ. ૨, ૨, ૨૧૭: નવલકાર અને પ્રખ્યાત નારીવાદી રા. ડબલ્યુ એમ. જ્યોર્જનું અવસાન.

૨. **સ્ત્રીવાદી** [જ્યો. જ.]

અહિચ્છત્ર, ૧૪: સ્ત્રીવાદીઓ લગ્ન વિરુદ્ધ પોકાર કરી રહ્યા છે.

Fetichism,-Fetishism—**૧. જીવારોપણવાદ** [અ. ક.]

સ. ૧૩, ૧૩૪: પ્રથમ વિભાગનું નામ જીવારોપણવાદ (ફેટીશીઝ્મ) એટલે કે સૃષ્ટિની દરેક વસ્તુમાં જીવ છે એમ ધારવું તે. કોઈ ઝાડ જોઇ તેમાં જીવ છે એમ કલ્પી તેને રીઝવી અથવા ચીડવી શકાય એવી માન્યતા રાખવી તે આ મનોવૃત્તિનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

૨. (*Psycho-ana.*) **અલંકારકામુકતા** [ભૂ. ગો.]

Feudalism,-Feudal system, ૧. **વતનવ્યવસ્થા** [હ. મા.]

હિં. રા. ૨૦: યૂરોપીય સમાજની જુની વતનવ્યવસ્થા (f. s.) શિથિલ થઈ તેને સ્થાને દેશપ્રીતિનું નવું ચેતન સ્ફુરવા માંડ્યું હતું.

૨. **ગરાસદારી પદ્ધતિ** [કે. હ.]

પ્રિયદર્શના ૩૮: તેની ભોગપદ્ધતિ બંગાળાની જમીનદારી (Permanent Settlement) ને મળતી હતી; પણ તે ગરાસદારી (F. S.) થી ભિન્ન હતી.

૩. **સામંતસંસ્થા** [ન્હા. દ.]

ઉ. ઝ. ૧૦: શાર્લમેઇનની (F.) સામંતસંસ્થા ને પોપની કૅથોલિક સંપ્રદાયથી સોહાતી મધ્યકાલના યૂરોપની એ કથા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. ઉમરાવશાહી પદ્ધતિ [ર. ક.]
યુ. ૧૯૭૯, ૩૩૫.

૫. સરંજામી પદ્ધતિ [દ. બા.]

૨. ૧. સેવ્યસેવકભાવ [વ. ઑ.]
વ. ૧૩, ૭૫૯: આવું અતિશય મહાભારત અને ઘણું જ ક્રૂર કૃત્ય યૂરોપમાં પૂર્વે કદી આદરવામાં આવ્યું નથી; કારણ કે નેપોલીયનના સામ્રાજ્યમાં પણ F. (સેવ્યસેવકભાવ) ની સામે (Liberty) સ્વાતંત્ર્યનો પક્ષ લેવામાં આવતો હતો.

૨. ક્ષાત્રસેવા [આ. બા.]
વ. ૨૫, ૧૬૩: સામ્રાજ્યને સ્થાને જમીનદારી થઇ તે સાથે f. યાને ક્ષાત્રસેવા, અને chivalry યાને કામુકતા અને સંયમના અદ્‌ભુત મિશ્રણરૂપ પતિતોપાસના, ઉત્પન્ન થયાં.

Fiction, ૧. અર્થારોપ [વ. ઑ.]
વ. ૨, ૨૦૮: સર હેન્રી મેઇને ઉત્કર્ષનાં ત્રણ સાધનો બતાવ્યાં છે: (૧) અર્થારોપ (f.) (૨) વ્યવહારશુદ્ધિ (equity) અને (૩) પ્રબંધરચના (legislation).

૨. અવાસ્તવિકત્વ [ર. મ.]
જ્ઞા. સુ. ૩૨, ૨૫: કન્યાઓની અછતને લીધે પરનાતની કન્યા લાવવામાં આવે છે ત્યારે તે પરનાતની નથી એવું અવાસ્તવિકત્વ (f.) સ્વીકારી લેવામાં આવે છે,

૨. ૧. કલ્પિતકથા [ન. ભો.]
પાંચમી પરિષદ્, ૩૪: આપણા હાલના નવીન યુગના સાહિત્યમાં કેટલીક કૃત્રિમતા છે, ખાસ કરીને f. કલ્પિતકથામાં એ નજરે પડે છે.

૨. કલ્પન [વિ. મ.]
કૌ. ૩, ૨,૧૭૧: ગુજરાતી કલ્પન ('ફિકશન') નું કારખાનું જાણે રાતપાળી ચલાવતું હોય એટલો બધો માલ કાઢે છે.

Figure, (*Logic*) ગણ [રા. વિ.]
વસંતરજતમહોત્સવગ્રંથ, ૧૦૯: એરિસ્ટોટલના વાક્યની સાથે સરખાવતાં આ પંચાવયવ વાક્ય એરિસ્ટોટલના પહેલા ગણ (first f.) પ્રમાણેનું વાક્ય છે.

Final,
Final cause—હેતુકારણ [મ. ર.]
શિ. ઇ. ૩૫૦: ઍરિસ્ટોટલ હેતુકારણ (f.c.) ઉપર જે ભાર મૂકે છે તે યોગ્ય જ છે.

Finality—૧. સમાપ્તિ [ન. ભો.]
પહેલી પરિષદ્, જોડણી, ૩૪: f. સમાપ્તિ હોવા વિષયમાં સર્વથા શક્ય તો હોય પણ નહિં.

Finance, (management of public money) કોશવ્યવસ્થા [ર. મ.]
હા. મં. ૧૫૪: ઇતિહાસ, રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, કોશવ્યવસ્થા (F.) કૃષિ અને વ્યાપારની વૃદ્ધિના ઉપાય; એ કોઇનું જ્ઞાન જરા પણ અગત્યનું નથી, અગત્ય માત્ર ખટપટ (જે 'કારભારનો સ્તંભ' કહેવાય છે તે) ની છે.

૨. નાણાશાસ્ત્ર [વિ. કો. સં. ૫,]

Finial, (*Arch.*) કલશ [ગ. વિ.]

Fixation (*Psycho-ana.*) વ્યાસંગ [ભૂ. ગો.]

Flush (*Arch.*) ચાપટ [ગ. વિ.]

Focussing કેન્દ્રીકરણ [બ. ક.]
જુઓ Inference.

Foot, (*Prosody*) ૧. ચરણ, પાદ [જૂના]

૨. સંધિ [કે. હ.]
બીજી પરિષદ્, 'પદ્યરચનાના પ્રકાર' ૪૫: મહા સંસ્કૃતની પદ્યરચનામાં ચરણના કડકા પડતા નથી; એટલે કે જેને ઇંગ્રેજીમાં ફુટ અને ફારસી આરબીમાં રુકા કહે છે અને જેને હું સંધિ નામ આપું છું તે એમાં નથી.

૨. ગણ [અ. ફ.]
ક. ૨૫: મુક્તધારામાં આખી કડી આઠ ચરણોની છે. ૧-૩-૫-૭ ચરણોમાં ચાર ચતુરક્ષર સંધિ, એટલે ચાર ચાર શ્રુતિઓના ચાર ગણ (f.) છે.

Fore-conscious, (*Psycho-ana.*) નેપથ્ય [ભૂ. ગો.]

Foreword, આદિવચન [ચં. ન.]
સ્વદેશ: આ આદિવચનનો અન્ત આણતાં પૂર્વે એક અન્ય ગૃહસ્થના સંબન્ધમાં બે શબ્દ લખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Form,

Forms of thought—**બુદ્ધિના આકૃતિક નિયમ** [મ. ન.]

જુઓ Commonsense.

Formal, ૧. (*Logic*) (Concerned with the form-as distinguished from the matter—of reasoning) **આકૃતિવિષયક, રચનાવિષયક** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૩: અત્યાર સુધી આકૃતિવિષયક વા રચનાવિષયકમાત્ર ન્યાયશાસ્ત્ર મનાતું હતું.

૨. **ઔપચારિક** [અજ્ઞાત]

Formal logic—**રૂપાનુમાન** [રા.વિ.]

પ્ર. પ્ર. પ્રસ્તાવના, ૧૩: રૂપાનુમાનથી હરકોઇ એક નિગમન કહાડીએ કે 'બરફ ગરમ છે શાથી જે તે સફેદ છે; જે જે સફેદ હોય તે તે ગરમ હોય' તો નિગમન **સુસંગત** છે પણ તે યથાર્થ નથી.

Formal technique—**રૂપભાગ** [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૧, ૧૨૫: આજના નવલકારો વાર્તાની વસ્તુ અને તેના વૈવિધ્ય કરતાં તેની બાહ્ય કલાત્મકતા, ઉદ્ઘાટન અને એકંદર રૂપભાગ ('ફૉર્મલ ટેકનીક') પર વધારે એકાગ્ર ચિત્તથી લખે છે.

Formalistic, નિયમલક્ષી [અ. ક.]

ની. શા. ૬૭

Formula, ૧. **ગુરુકુંચી** [કિ. ધ.]

૨. **ગુરુસૂત્ર** [કિ. ધ.]

કે. પા. ૬૫: કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ બીજગણિત કે ત્રિકોણમિતિનાં ગુરુસૂત્રો (formulæ) ને સિદ્ધ કરી શકે છે, પણ એનો વ્યાવહારિક ગણિતમાં ઉપયોગ નથી કરી શકતા.

૩. **સૂત્ર, પાઠ** [હ. પ્રા.]

ગ. પ. ૧૦

Forte, (*Music*) **કર્કશ, કઠોર, તીક્ષ્ણ** [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૫૧. જુઓ **Mezzo.**

Fortessimo, અતિ કર્કશ [ગ.ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૧૩૪

Fossil, ૧. **જીવાવશેષ** [ના. હે.]

વ. ૨, ૯૮: ધીરે ધીરે નદીઓ સાંકડી તથા ઊંડી થઇ પડી અને તેઓના કિનારામાં તે કાલના જીવજંતુના અવશેષ (ફૉસીલ) ઘણાક દટાયા. વખત જતાં એ જમીન ઉપર શિલારેતી વગેરે વસ્તુનું ઢાંકણુ પડયું એ વાસ્તે જરા ખોદવામાં નહિ આવ્યાથી જીવાવશેષ (F.) વગેરે તે વખતનાં ચિહ્ન મળતાં નથી.

૨. **અવશેષ** [પો. ગો.]

વિજ્ઞાનવિચાર, ૯૯: વ્યક્તિની વૃદ્ધિ ઉપરાંત જાતિનાં વૃદ્ધિ અને વિકાસના અભ્યાસને માટે પ્રાણીમાત્રનો પ્રાચીન ઈતિહાસ શિલાઓમાં રહેલાં તેમનાં અવશેષો –ff, ઉપરથી ઉપજાવી કાઢવામાં આવ્યો છે.

૩. **પાષાણીભૂત દ્રવ્ય** [વિ. ૨.]

કૌ. ૨, ૪, ૩૭: સુધારક ચળવળિયાના લલાટે તો જ્યારે ત્યારે પાષાણીભૂત દ્રવ્ય (f.) બનવાના લેખ હોય છે.

Free,

Free trade, ૧. **નિરંકુશ વ્યાપાર** [ન. લ.]

ઈ. ઇ. ૩૦૪: સ્કોટલાંડમાં મૂળથી એણે રાજકીય તથા લશ્કરી સત્તા કેથોલિક અમલદારના હાથમાં સોંપી હતી. પછીથી પાર્લામેન્ટમાં કહ્યું કે તમે કેથલિકને છૂટ આપવાનો કાયદો કરો. આ દેશની બીચારી પાર્લમેન્ટ ચાર્લ્સના વખતથી રાજાની હાએ હા જ ભણનારી થઇ પડી હતી; પણ તેને પણ આ વાત બહુ ભારે લાગી. અને જ્યારે એવી લાલચ દેખાડી કે ઈંગ્લંડ સાથે નિરંકુશ વ્યાપાર ચલાવવાની તમને રજા આપીશું ત્યારે તેમણે જવાબ દીધો કે શું અમે અમારો ધર્મ વેચીશું ?

૨. **નિર્મુક્ત વ્યાપાર** [મ. ન.]

સુ. ગ. ૫૦૬: કોઇ નવો વ્યાપાર ઉછેરવામાં પ્રથમે હાનિ છે ખરી, અર્થશાસ્ત્રનો જે નિર્મુક્ત વ્યાપાર (f. t.) નો નિયમ તેનો ભંગ થાય છે ખરો, તોપણ કંઇક હદ રાખીને તેનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રયોગ કરવાથી લાભ છે એમ પણ ઘણાકનું માનવું છે.

૩. **અનિયત વ્યાપાર** [મ. ન.]

ચે. શા. ૬૧૮: અનિયત મનુષ્ય, અનિયત વ્યાપાર, અનિયત છાપખાનું, એ બધાં વચનો સ્પષ્ટાર્થ છે; અને સ્વથી અન્ય એવી બાહ્ય નિયંત્રણાનો અભાવ માત્ર સૂચવે છે.

૪. **અનિયંત્રિત વ્યાપાર** [ર. મ.]

ક. સા. ૬૫૩: જમીનદારોના અને વેપારી વર્ગના સ્વાર્થ કેવા જુદા છે, દરેક પોતાના સ્વાર્થ માટે કેવા કેવા પરસ્પર વિરુદ્ધ કાયદા કરાવવા માગે છે, એક કેવા સામાના અહિત-માં પોતાનું હિત સમજે છે તે અનિયંત્રિત વ્યાપારની છુટ (f. t.) માટે જે વિગ્રહ થયો હતો તેના ઇતિહાસથી માલમ પડે છે.

૫. **અપ્રતિબદ્ધ વ્યાપાર** [આ.બા.]

વ. ૨, ૨૦૨: ઈંગ્લંડની (Free-trade policy-અપ્રતિબદ્ધ વ્યાપારનીતિ-બીનજકાતી વ્યાપારનીતિ-નો મિ. ચેમ્બરલેઇન ત્યાગ કરવા માગે છે.

૬. **નિર્બાધ વ્યાપાર** [ઉ. કે.]

બ્રિ. આ. ઈ. ૧, ૨૭૮: બ્રિટિશ અર્થ-શાસ્ત્રીઓ નિર્બાધવ્યાપારનીતિની હિમાયત ઘણા વખતથી કરતા આવતા હતા.

૭. **અબાધિત વ્યાપાર** [અં. સા.]

ભા. લે. ૪૭: અર્થશાસ્ત્રમાં અબાધિત વ્યાપારની ભલામણ કરવામાં આવે છે તે બિલકુલ ઈચ્છવાયોગ્ય નથી.

Free will, ૧. **અનિયતિ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૬૧૬: અનિયતિ-અનિયતેચ્છાનો પ્રાકૃત ભાવ એવો છે કે મનુષ્યકૃત નિયંત્રણ માત્રથી વિમુક્ત એવી ઇચ્છા.

૨. **સ્વતંત્ર કૃતિશક્તિ** [આ. બા,]

આ. ધ. ૪૧૬: મનુષ્યમાં જે સ્વતન્ત્ર કૃતિ-શક્તિ (F. W.) રહેલી છે એનો ખુલાસો ભૌતિકતત્ત્વશાસ્ત્ર (Physics) રસાયનશાસ્ત્ર કે ગણિતશાસ્ત્ર આપી શકે એમ નથી.

૩. **સ્વયંભાવ** [ન્હા. ૬.]

ઇ. કુ. ૧, ૬૪-૭૩: પ્રવાસી ભટકવા ઉતરે તો સ્વયંભાવથી, ને કાંટા ભોંકાય તો વિપથના લ્હાવથી.

૪. **કર્તૃસ્વાતંત્ર્ય, પુરુષકાર** [૬.બા.]

૫. **વાસનાસ્વાતંત્ર્ય, પ્રવૃત્તિસ્વાતંત્ર્ય** [ઉ. કે. ટિ. ગી. ૨૭૧]

Freedom (of will)—**કૃતિસ્વાતંત્ર્ય** [આ. બા.]

આ. ધ. ૪૦૨: આ છેલ્લે ગણાવેલા ત્રણ મહાન ગુણો (૧) સત્ય (Truth) (૨) સૌન્દર્ય (Beauty) અને (૩) સાધુતા (Goodness) એથી જેટની આફક હેકલને પણ આનન્દ આશ્ચર્ય અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થયાં છે. એ ત્રણને એ 'દેવીઓ' કહે છે. પણ આ ત્રણ, અને કાન્ટની ભક્તિ પ્રેરનાર ઈશ્વર (God) કૃતિસ્વાતંત્ર્ય (Freedom) અને અમૃતત્વ (Immortality) એ ત્રિપુટી વચ્ચે હરિફાઇ કે વિરોધ હોવો જ જોઇએ એમ કાંઇ નથી.

Frontispiece, ૧. **મુખચિત્ર** [કૌ. ૨, ૨, ૨૪]

Fundamentum divisionis, ૧. **વિભાજક ધર્મ** [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૪૨: વિભાગ કરતાં સ્મરણ રાખવા જેવી મુખ્ય વાત એ છે કે વિભાજક ધર્મ બદલવો નહિ.

૨, **ભેદકતત્ત્વ, ભેદકદૃષ્ટિ** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૩૬: જે તત્ત્વ ઉપરથી આપણે વિભાગો પાડ્યા તે તત્ત્વને આપણે ભેદકતત્ત્વ અથવા ભેદકદૃષ્ટિ કહીશું.

૩. **વિભાગસૂત્ર** [મ. ૨]

અ. ન્યા. જુઓ Cross division.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

G

Gallantry, દાક્ષિણ્ય [બ. ક.]

સા. ૭. ટિપ્પણ, ૨૮૫: ટ્રૂબડૂર કવિઓના વિષયમાં મુખ્યત્વે કરીને પ્રેમ અથવા દાક્ષિણ્ય અને અન્યોક્તિઓ હતાં (જેનું આ ભાષાન્તર છે તે મૂળ વાક્ય:—The troubadours chiefly confined themselves to subjects of love, or rather gallantry, and to satires.)

Ganglion, ૧. તંતુગ્રંથિ [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૯: તંતુચક્ર તંતુ અને તંતુગ્રંથિ એટલે ગંડ એનું બનેલું છે.

૨, શિરાકોશસમૂહ, શિરાસ્ફોટ [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૩૨૯

Ganglionic cell—૧. મધ્યસ્થકણ [વિ. ધ્રુ.]

વ. ૭, ૫૩૭: આમ કામની વહેંચણી થઇ જવાથી બહારના ઉદ્દીપનનો સ્વીકાર કરવાનું કામ અમુક જ કણો લઇ લે છે જે આપણા મજ્જાતંત્રના આદિ ઉપલબ્ધિકણો (sense cells) છે. હવે આ ઉપલબ્ધિકણો હજી પણ પોતાનું કામ વિશેષ વિશેષ વહેંચતા જાય છે, જેથી પહેલવહેલાં જેવું એક કણ ઉપલબ્ધિ પામે છે તેવું વચ્ચેનો દલાલ મધ્યસ્થકણ (g. c.) આ પામેલી ઉપલબ્ધિ ત્રીજા કણને એટલે યાંત્રિક કણ (Motor cell) ને ઉદ્દીપન કરે છે, જે ગતિ ઉપજાવે છે.

General,

General term—૧. બહુવ્યક્તિવાચકશબ્દ [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૪]

Generality, ૧. સામાન્યભાવ [ર. મ.]

હા. મં. ૬૮: કોઇ માણસ પોતાના લક્ષણને હાસ્યમય કલ્પતું નથી, અને તેથી, હાસ્યમયતાનું નિરીક્ષણ સામાન્યભાવ (g.) વાળું થાય છે, બીજાના સ્વભાવની પરીક્ષા કરતાં ઉપર ઉપરના અંશો જ ગ્રહણ કરે છે, અને તેથી મનુષ્યો એક બીજાને મળતા જણાય એટલે સુધી જ તેમનાં લક્ષણ તે નિરીક્ષણને પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. સામાન્યતા [દ. બા.]

Generalization, ૧. સામાન્યકરણ [ન. લ.]

જુઓ Abstract.

૨. સામાન્યાધિગમ, વ્યાપ્તનિર્દેશ [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૫૭: વિચારવ્યાપારમાં સામાન્યાધિગમ ઉપરાંત નિર્દેશ અને પરામર્શનો પણ સમાસ થાય છે,

૩. અર્થાન્તરન્યાસ [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪, ૪૯૫: મને કાંઇ અનુભવ નથી પણ ઉદ્ધતલાલને લાંબો અનુભવ છે તે કહેતા હતા કે :વીલાયતમાં લગ્ન પ્હેલાં હિસ્ટીરિયા થાય છે તે લગ્ન પછી મટી જાય છે, અને આ દેશમાં લગ્ન પછી એ રોગ થાય છે તે સાસુ મરતા સુધી કે વહુ સ્વતન્ત્ર થતા સુધી પ્હોંચે છે. આના ઉપરથી એમણે એવો અર્થાન્તરન્યાસ (G.) શોધ્યો છે કે સ્ત્રીઓની વાસનાઓ વીલાયતમાં લગ્નથી તૃપ્ત થાય છે અને આ દેશમાં પરાધીન વૃત્તિઓ, ચારે પાસ ભરી દીધેલાં કૃત્રિમ સંબંધીઓના જુલમ-જાળમાંથી સ્વતંત્ર થવાથી, તૃપ્ત થાય છે.

૪. સામાન્યવિચારણા [ર. વા.]

જુઓ Abstraction.

૫. જાતિનિર્દેશ [કે. હ. અ. નો.]

૬. વ્યાપ્તિ [દ. બા.]

Genesis, સૃષ્ટિમંડાણ [મો. ક.]

આ. ક. ૧, ૧૧૨: તેમણે નકશાઓ, અનુક્રમણિકા વગેરે વાળું બાઇબલ મને વેચ્યું. મે તે શરૂ કર્યું, પણ હું 'જૂનો કરાર' વાંચી જ ન શક્યો. 'જેનેસિસ'-સૃષ્ટિમંડાણ-ના પ્રકરણ પછી તો વાંચું એટલે મને ઊંઘ જ આવે.

Genus, ૧. પરસામાન્ય [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૨૬: જે વર્ગ કોઇ બીજા વર્ગના પેટામાં સમાય તે, તે વર્ગની અપેક્ષાએ, અપરસામાન્ય કહેવાય; અને ઉપલો વર્ગ, નીચલાની અપેક્ષાએ, પરસામાન્ય કહેવાય.

૨. સામાન્ય [રા. વિ.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્ર. પ્ર. ૨૯: વિભાજ્ય પદને આપણે સામાન્ય કહીશું અને સામાન્યમાં વિશેષ ધર્મ ભળવાથી તેના વિભાગો પડે છે માટે તે દરેક વિભાગને આપણે **વિશેષ** કહીશું.

૩. **જાતિ.** [મ. ર.]

અ. ન્યા. જુઓ. Connotation.

Geology, ૧. **ભૂસ્તરવિદ્યા** [અજ્ઞાત]

૨. **ભૂવિદ્યા** [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૯૫: વળી પૃથ્વીના જુદા જુદા સ્તરોમાં-થરોમાં મળી આવતા પ્રાણીઅવશેષો ઉપરથી તે થરોના કાલનો નિર્ણય કરીને પ્રાચીન ભૂવિદ્યાની મદદથી તે સ્તરોને વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવવાનું કામ ભૂસ્તરવિદ્યા (Stratigraphy) કરે છે.

Geognosy, ભૂગર્ભવિદ્યા. [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૯૫: ભૂગોળવિદ્યા, હવામાનશાસ્ત્ર, સમુદ્રવિદ્યા એ ભૂવિદ્યાના વર્ણનાત્મક વિભાગો ઉપરાંત શિલાઓના સ્વરૂપ અને ઉત્પત્તિના અભ્યાસ માટે શિલાશાસ્ત્ર અને ખનિજવિદ્યા, પૃથ્વીની અંતર સ્થિતિ અને તેનાથી થતા આંતર અને બાહ્ય ફેરફારો (દાખલા તરીકે જ્વાળામુખી અને ધરતીકંપ, અને ડુંગરો અને ખીણોનાં બંધારણ) ના અભ્યાસ માટે ભૂગર્ભવિદ્યા એમ જુદા જુદા વિભાગ પડે છે.

Germ, બીજાંકુર [પો. ગો.]

વિ. વિ ૩૭૪

Germcell ગર્ભજંતુકોષ [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૨૯૬: વંશપરંપરામાં પ્રાપ્ત થતાં લક્ષણો ગર્ભજંતુકોષ (g. c.) માં શી રીતે સમાઈ રહેતાં હશે ?

Germplasm, મૂલાંકુર [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૩૭૪

Get-up, ૧. **રૂપરંગ.** [વિ. ક.]

કૌ.૧,૧, ૨૯: આ અંકમાં જેની નોંધ લેવાઇ છે એવાં પુસ્તકોમાંથી રૂપરંગની-અરસિક અંગ્રેજી શબ્દ 'ગેટઅપ'થી સૂચવાતી વસ્તુની-દૃષ્ટિએ કયું કયા વર્ગમાં શોભે તેવું છે તેની તપાસ રસભરી થશે.

૨. **બેઠક** [સા.]

૧૯૨૯, ૯૫૯: આ આખી ચોપડીની બેઠક જ (g. u.) એવી છે, કે બાળક એની મરજીની વિરુદ્ધ પણ આકર્ષાય. કળાયુક્ત પૂઠું, જાડા કાગળ, બહુ મોટા ટાઈપ, સ્વચ્છ છપાઇ અને બંધાઈ, પુષ્કળ અને સ્પષ્ટ ચિત્રો, સુઘડ અને ઉડીને આંખે બાઝે એવાં રંગીન ચિત્રો એ બધી બાબતોમાં આ ચોપડીએ આપણા સાહિત્યનો બહારનો ઠઠારો કેવી જાતનો જોઇએ એનો આદર્શ આપણી સમક્ષ રજુ કર્યો છે.

૩. **બહિરંગ** [દ. બા.]

Glacier, ૧. **હિમપ્રવાહ** [ન. લ.]

ગુ. શા. ૧૮૭૯: જાન્યુઆરિતું સાંકળિયું.

૨. **જંગમ હિમક્ષેત્ર** [કે. હ. પ્રિ. દ. ૯]

૩. **હિમસંહતિ, હિમસરિતા** [પો.ગો.] વિ.વિ. ૩૭૪

૪. **હિમનદ, હિમનદી** [દ. બા.]

Glacial, હૈમ [પો.ગો.] વિ.વિ. ૩૭૪

Gland, ગ્રંથિ [કિ. ધ.]

કે. પા. ૧૮૯: સર્વ પ્રાણીઓને શરીર પ્રિય હોય છે; એકાદ માણસ શરીર વિષે ઉદાસીન હોય તો તેને એ અપવાદ ગણી વ્યંગ તરીકે ગણશે; પછી એ ઉદાસીનતાનું કારણ એના શરીરની ભૌતિક રચનામાં જોવા માંડશે. સર્વે પ્રાણીઓમાં અમુક ગ્રંથિઓ (gg.) હોય છે; આ માણસમાં નથી; પરિણામ-એની શરીર માટે ઉદાસીનતા.

Golden,

Golden jubilee, ૧. **સુવર્ણમહોત્સવ, કનકોત્સવ** [અજ્ઞાત]

Golden wedding, સૌભાગ્યમહોત્સવ, સૌભાગ્યનો સુવર્ણમહોત્સવ [આ. બા.]

જુઓ Wedding.

Gospel, ૧. **સુવાર્તા** [આ. બા.]

ધ. વ. ૨૩૦ ઈશ્વરે મનુષ્યને જુદે જુદે વખતે મળી ૧૦૪ ધર્મગ્રન્થો પ્રકટ કર્યા છે. તેમાંના સો નષ્ટ થઇ ગયા છે, અને માત્ર ચાર જ રહ્યા છે: (૧) **મોઝીઝનું** 'તઉરાત' યા 'પેન્ટાટયૂક' (૨)ડેવિડનાં સામ (ગીત), (૩) જીસસનું 'ઈંજિલ' યા ગૉસ્પેલ (સુવાર્તા) અને (૪) હજરત **મહમદને** મળેલું કુરાન.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. **સુકથા** [મ. હ.]

સ. મ. ૧૬૯: ન્યાય અને પ્રગતિની કોઇ વિશાળ સુકથા (ગૉસ્પેલ) આપણે તે મોહન મંત્ર વડે ગૂંથવી પડશે.

Grace, લાલિત્ય [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૮૮: કોઇ મૂર્તિના સૌંદર્યની વાત કરીએ છીએ ત્યાં તેના અવયવોનું લાલિત્ય અને સૌષ્ઠવ જ ઇષ્ટ હોય છે.

Graceful—લલિત [કે. હ. અ. નાં.]

(sentiment) **લાલિત્યભાવના** [કે. હ. અ. નાં.]

Grand, ભવ્ય [ન. ભો.]

હ. વી. ટીકા, ૪૪: પ્રકૃતિના સ્વરૂપના સ્વીકારાયલા વિભાગ બે છે:-(૧) Sublime-ઉન્નત અને (૨) Beautiful, સુન્દર, પણ વાસ્તવિક જોતાં ત્રણ વિભાગમાં સર્વ સ્વરૂપનો સમાવેશ થાય છે :-(૧) Grand, ભવ્ય, (૨) Sublime ઉન્નત અને (૩) Beautiful, સુન્દર.

Grandeur—૧. ગૌરવ [દ્દ. ભો.]

જુઓ Sublimity.

૨. **ભવ્યતા, વૈભવ** [દ. બા.]

Grotesque, વિરૂપ [આ. બા.]

વ. ૧૮. ૪૦૨: એમાં એમણે એમ જણાવ્યું છે કે રામાયણમાં રાવણની આકૃતિ આપી છે એ બહુ જ 'g.' યાને વિરૂપ છે.

Guild, ૧, મહાજન [જૂનો]

૨. **પૂગ** [દ. બા.]

H

Hair-splitting, ૧. કૈશિકભેદદર્શન [ન. ભો.]

વ. ૧૩, ૭૪૨: આ કેવળ (h. s.) કૈશિક ભેદદર્શન નથી.

૨. **કેશવિચ્છેદ** [દ. બા.]

Hallucination, ૧. વિભ્રમ [હ. વ.]

મા. શા. ૨૩૧

૨. **વિપર્યયજ્ઞાન** [કિ. ધ.]

કે. પા. ૮૨:

૩. **ભ્રમણા,** [કે. હ.અ. નાં.]

૪. **ભ્રમ, આલાતચક્ર** [દ. બા.]

૫. **ઇન્દ્રજાળ** [ભૂ. ગો.]

Halo, ૧. પરિવેષ [ગો. મા.]

સ્ને. મુ. ૧૦: પરિવેષ આ આસપાસ જો પ્રસરે કેવો ?

૨. **પ્રભા, પ્રભામંડળ** [દ. બા.]

Halving, (*Arch.*) તાળીજોડ [ગ. વિ.]

Harmonic triad (*Music*) સ્વરત્રયી [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૨૪૩; એક વાદી, પછી અનુવાદી અને પંચમભાવ સંવાદી એમ ત્રણ સ્વરો હારમોનિયમ ઉપર એકદમ વગાડવામાં આવશે તો તે સ્વરત્રયી કાનને વિચિત્ર મધુરતા આપશે. આવી રીતના સ્વરોનું ઐક્ય થવું તેને હાર્મની કહે છે. અને તે આ રીતે ઐક્ય પામતી સ્વરોની ત્રયીને તેમના સંગીતમાં હાર્મોનિક ટ્રાઇડ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

Harmonious, ૧. સુસ્વર [ર. મ.]

ક. સા. ૨૭૯: કવિતા એકંદરે સુસ્વર (h.) હોવી જોઈએ એની મી. ભીસ્તરી ના પાડતા નથી.

૨. **મેળબંધ** [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક, ૧, ૨૬૦: નાના અવયવો મોટા અવયવોને દબાવી દે, એવા આગળ પડતા હોય, તો તે મેળબંધ ન કહેવાય.

૩. **અન્યોન્યસંશ્લિષ્ટ** [ઉ. કે.]

વ. ૬, ૨૨૮: જુઓ Balanced.

૩. **એકરસ** [હી. ત્ર.]

સ. મી. ૭૮: વ્યાવહારિકસત્તાવાદીને એમ સ્વીકારવું જ પડે કે વસ્તુતત્ત્વ પણ અખંડ એકરસ સત્ય સ્થાયી રહેતું નથી.

૫. **સુસંગત** [દ. બા.]

Harmony, ૧. સમતા [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૮૭

૨. **સંવાદ** [ગો. મા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ.ચં. ૪, ૬૩: સર્વ પ્રજાઓને અને માંડલિક રાજાઓને સાચવનાર ચક્રવર્તીના સામ્રાજ્યના અમે તમે અંશભૂત છીએ અને એ મહાન્ યંત્રનાં આપણે ચક્ર છીએ તે ચક્રોની ગતિમાં પણ સંવાદ (h. સર્વ રાગોનો એક રાગમાં લય) થવો અવશ્ય છે.

૩. **સુસ્વરતા** [ર. મ.]

ક. સા. ૨૭૯: પહેલું પદ્ય છન્દમાં છે અને તોટક છન્દનું માપ જાણનાર સહુ કોઇને તેની સુસ્વરતા (h.) અને મધુરતાની ખબર છે.

૪. **મેળ, સુસંગ** [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧. ૨૬૦, ૩૨૮

૫. **સંવાદિતા** [ચં. ન.]

સ. ૨૩, ૫૫૭: સુરોની અનેકતાનું ઉન્મૂલન અશક્ય હોય ત્યારે ત્હેમની સંવાદિતા (h.) એ બીજા નંબરની ઉત્તમ સ્થિતિ છે.

૬. **સમરસતા, એકરસતા, સંગતિ** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૩૦: જુઓ Coherence Theory.

૭. **માપસૌષ્ઠવ** [બ. ક.]

જુઓ Concrete.

૮. **સ્વરસામ્ય, સ્વરમાધુર્ય** [કે. હ. અ. નાં.]

૯. **સુસંગતિ, સ્વરમેળ** [દ. બા.]

Hearteology, હૃદયશાસ્ત્ર [ન્હા. દ.]

શા. સં. પ્રસ્તાવના, ૧૬: કાલિદાસનું H.-હૃદયશાસ્ત્ર એકદેશી ન હતું.

Heathen, ખ્રિસ્તેતર [મ. હ.]

સ. મ. ૧૯૭

Hedonism, સુખવાદ [અ. ક.]

ની. શા. ૧૯: ગંભીર ચિંતનના છેક પ્રાતઃકાળના સમયથી કેટલાક માણસો એવા થઇ ગયા છે કે તેમણે આનંદ કે મોજમઝા એ જ શ્રેય વસ્તુ છે એમ મત ધરાવ્યો હતો. આ વાદને સુખવાદ (હિડૉનિઝમ) કહેવામાં આવે છે. પોતાની મઝા કયાં કર્મથી સૌથી વધારે મળશે એવો ઉદ્દેશ રાખી કર્તવ્ય કરનારાઓનો વાદ સ્વાર્થપરાયણ સુખવાદ (ઇગોઇસ્ટિક હિડૉનિઝમ) કહેવાય છે....સમાજની મઝા કયાં કર્મથી સૌથી વધારે મેળવાશે એવો ઉદ્દેશ રાખી કર્તવ્ય કરનારાઓનો વાદ પરમાર્થપરાયણ સુખવાદ 'યુનિવર્સલિસ્ટિક હિડૉનિઝમ' કહેવાયછે.

૨. **સુખેષણાવાદ** [પ્રા. વિ.]

કૌ. ૫, ૧, ૨૫૭: આમાં સુખેષણાવાદ-h.-ઉપર જે ચારિત્ર્યમીમાંસાનો પાયો રચવામાં આવ્યો હોય, તે બહુ દૂર ન જઈ શકે. મનુષ્ય સુખને વાંછે અને દુનિયામાં સુખ ન મળે તેથી જ આપણી ફિલસુફી નિવૃત્તિ અને નિર્વાણને માર્ગે ગઇ હશે એમ લાગે છે.

Egoistic Hedonism—સ્વાર્થપરાયણ સુખવાદ [અ. ક.]

Universal Hedonism—પરમાર્થપરાયણ સુખવાદ [અ. ક.]

Henotheism, ૧. ઉપાસ્યશ્રેષ્ઠતાવાદ [ચં. ન.]

ગુ. જી. ૧૧૩: ઉપાસ્યશ્રેષ્ઠતાવાદ-હેનોથીઈઝમ-એ નામના પોતાના નવા ધર્મનાં વધારે દૃષ્ટાન્તો આપતાં મૅક્સમ્યુલર કહે છે...

૨, **એકદેવવાદ** [વિ. મ.]

અધ્યાપનમન્દિરને માટે લખાયેલી શિક્ષણ-નોંધ : ઋગ્વેદના ધર્મનું એક વિશેષ લક્ષણ ત્હેનો એકદેવવાદ-હિનોથિઝમ-છે.

Henotheistic—ઉપાસ્યશ્રેષ્ઠતાવાદી [ચં. ન. ગુ. જી. ૧૧૨]

Herd-instinct, ૧. યૂથવૃત્તિ [દુ. કે.]

પ્ર. ૧૯૭૩, દીવાળી અંક.

૨. **સંઘવૃત્તિ** [ભૂ. ગો.]

Hereditary, પારંપરિક, કુલક્રમાગત પૈતૃક [કે. હ. અ. નાં.]

Heredity, પરંપરા [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૧૫: ઘણા યુગથી ચાલતા માંડલિક અનુભવને લીધે નીતિમાર્ગે વૃત્તિવ્યાપાર કરવાનું અને તે માર્ગે વિવેક કરવાનું શીલ બંધાઈ ગયું હોય, ને તે પ્રતિ બાળકમાં પરંપરાથી સંક્રાન્ત થઇ સાહજિક રૂપે જણાતું હોય, એમ માનવામાં કશી અશક્યતા નથી.

૨. **વંશાન્વય** [ચં ન.]

ગુ. જી. ૫: પ્રકૃતિના બીજા નિયમોની માફક વંશાન્વય-H.-નો નિયમ પણ અચલ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. આનુવંશિકતા [દ. બા.]

Hero, ૧. ૧. વીર [અજ્ઞાત]

૨. પ્રવીર [હિં. ગ.]

વ. ૫, ૨૨૫: ગુજરાતના ગયા જમાનાનો ગુર્જર પ્રવીર (Hero of Gujarat) તે **નર્મદ.**

૩. **મહાનુભાવ પુરુષ, મહાપુરુષ** [બ. ક.]

સા. જી. પ્રવેશક, ૬૬: મહાનુભાવ પુરુષની-મહાપુરુષ (હીરો h.) ની-ગ્રીક ભાવના હોમર આદિ કવિઓએ સૂઝેલી સામાન્ય રીતે પ્રવૃત્તિમય જીવનની હતી.

૪. વિભૂતિ [મરાઠી ઉપરથી-અજ્ઞાત]

૨. કથાપુરુષ [આ. બા.]

વ. ૧૦, ૧૫૧: આવી વિશિષ્ટતા જગતના સઘળા ઐતિહાસિક મહાપુરુષોનું તેમ જ **મહાભારત** શેક્સપિયર આદિના કથાપુરુષો (Hh.) નું લક્ષણ હોય છે.

Heroworship—૧. **વીરપૂજા, વિભૂતિપૂજા** [અજ્ઞાત]

Heterogeneity—૧. **અનેકતા** [આ. બા.]

આ. ધ. ૫૪: સર્વ પ્રકૃતિરૂપ છે તો મનુષ્ય ઊંચું શા માટે પરોપકારી પુરુષ ઊંચો શા માટે અને ચોર નીચો શા માટે-એ વાતનો ખુલાસો થઇ શકતો નથી. જેમ સાદાઇ (simplicity) **એકતા** (homogeneity) તેમ નિકૃષ્ટતા; અને જેમ ગૂંથણી (complexity) અનેકતા (h.) તેમ ઉત્કૃષ્ટતા:-માછલાના શરીર મગજ અને જીવન કરતાં મનુષ્યનું શરીર મગજ અને જીવન વધારે અનેકતા અને ગૂંથણીથી ભરેલાં હોય છે અને તેથી માછલાં કરતાં મનુષ્ય ઊંચો અને જંગલી મનુષ્ય કરતાં સુધરેલો મનુષ્ય ઊંચો છે, એમ તેઓ તરફથી ઉપરના પ્રશ્નના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે.

૨. **ભેદાભેદી** [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, કાર્તિક, ૧૮૫: યુરોપ અમેરિકાના દેશો, આપણા કરતાં ઘણી ઓછી ભેદાભેદી (h. હિટરોજિનીઇટી) ના બનેલા છે.

૩. **વિવિધતા, વૈચિત્ર્ય** [દ. બા.]

Hetero-sexuality, (*Psycho-ana.*) **વિજાતિકામુકતા, વિજાતિ-આકર્ષણ** [ભૂ. ગો.]

Hetero-suggestion, (*Psycho-ana.*) **પરસૂચન** [ભૂ. ગો.]

Hieroglyphics, ૧. **ચહેરાલિપિ** [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૪૮૭: ઇજિપ્શિઅનોએ પોતાની જૂની ચહેરાલિપિ બદલીને નવી વર્ણલિપિ કરી. જૂની લિપિ બે પ્રકારની હતી, એક પત્થર લાકડાં ઉપર લેખ કોતરવાની એટલે માણસ ચીતરી માણસ, ઘોડો ચીતરી ઘોડો તાજ કહાડી રાજા, સૂરજ કહાડી દહાડો સમજાવવો; અને બીજી ઉપાધ્યાયો જે પોતાના સંકેત જણાવવાને વાપરતા તે.

૨. **ચિત્રાત્મક ભાષા** [મ. ન.]

સિ. સા. ૩૬૪: હવે સમજો કે **આર્યલોક**ની જ નહિ, પણ **આર્ય**, સેમેટિક, **તુરાનિઅન**, સર્વની એક જ ભાષા હોવી જ જોઇએ ને હતી. એટલે કે જે જે ધર્મભાવના ઇત્યાદિ આપણે સર્વ ધર્મોમાં સમાન રૂપે બતાવતા આવ્યા છીએ, તે બધાં એ જ ભાષાનાં બારાક્ષરી તથા શબ્દકોશાદિ છે, ને તે બધાં એક જ રીતે સમજાતાં. એક જ સંજ્ઞાત્મક, સર્વગમ્ય, સર્વમાન્ય ભાષા હતી એના નમુના આજે પણ **વેદસંહિતા** **મિસર**ની ચિત્રાત્મક પ્રાચીન ભાષા (હાઈરોગ્લિફિક્સ), **ચીન**ની ચિત્રરૂપ વર્તમાન ભાષા ઇત્યાદિ છે.

૩. **ચિત્રપલ્લવી** [મ. ર.]

ઇજિપ્ત, ૩૯; પ્રથમ તો એ કે ચિત્રપલ્લવીની સંજ્ઞાથી ઓળખાતી લેખનપદ્ધતિ શોધી કાઢેલી જણાય છે.

૪. **ચિત્રચિહ્ન** [ર. મ.]

જ્ઞા. સુ. ૨૩, ૫૧: કાવ્યોના શબ્દો મૂળાક્ષરો (alphabets) માં જ હોય અને ચિત્રચિહ્નો (h.) માં લખ્યા હોય તો પણ અર્થ પ્રકટ કરી શકે.

૫. **ચિત્રવર્ણ** [ન્હા. દ.]

૬. **ચિત્રાક્ષરી** [ક. મા.]

૭. **ચિત્રલિપિ** [દ. બા.]

Hobby, **શોખ** [બ. ક.]

જુઓ Decorative art.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Homogeneity—૧. **એકતા** [આ.બા.]
જુઓ Heterogeneity.

Homo-sexuality, (*Psycho=ana.*) **સજાતિકામના, સજાતિ-આકર્ષણ** [ભૂ. ગો.]

Honeymoon, ૧. **આનન્દમાસ** [ભો. ગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટિયા]

દીવાળી કે હોળી, ૨૮૧: જ્યારે યુરોપીઅનોમાં લગ્ન પોતાની મેળે જ કરવામાં આવે છે, લગ્નનો પ્રથમ ઉત્સાહ આનન્દ લગ્ન પછી તરત જ જાગૃત રાખવા આનન્દમાસ-હનીમુન ભોગવવાને બન્ને પતિ પત્નીને થોડા દિવસ એકલાં રાખવામાં આવે છે ત્યારે એના કેટલા લાભ થાય છે?

૨. **વધૂમાસ** [ન. ભો.]

ગુજરાતનો **નાથ**, ઉપોદ્‌ઘાત, ૧૮: આ 'મંજરીની મેડી' નું બીજું દર્શન! કેટલા બનાવોના અંતર પછી, પણ એનું એ છતાં, જુદું. આ ગર્વપ્રધાન જોડાને માટે h. વધૂમાસ, જુદા જ પ્રકારનો વિધિ-કવિયે, કવિ-વિધિયે નિર્માણ કર્યો હતો.

૩. **મધુચન્દ્રિકા** [ઈં. ક.]

ગુ. ૧૯૮૩, માઘ, ૪૫૮: h. (મધુચન્દ્રિકા) કરવાને તેઓ hill station (હવા ખાવાના સ્થલ) પર ગયાં તેટલામાં જ રસિક બ્હેનનું illusion (આવરણ) ખલાસ થઈ ગયું.

Honorarium, ૧. **પારિતોષિક** [અજ્ઞાત]

૨. **મૂશાહીરો** [અજ્ઞાત]

૩. **પુરસ્કાર** [દ. બા.]

Honorary, ૧. **યશોવૃત્તિ**[૧] [મ.ર.]

લિં. ચ. ૪૪: મુદ્દત પૂરી થતાં આ યશોવૃત્તિ સૈનિકોમાં ઘણા ઘેર ચાલ્યા ગયા પણ **લિંકન** ફરીથી દાખલ થયો, કારણ કે તેને પોતીકું ઘર ન હતું.

૨. **માનદ** [મ. સુ.]

વ. ૫, ૧૭૬: **મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિ**-પાઠી, ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના માનદ મંત્રી.

૩. **માનાર્થ** [ન. ભો.]

વ. ૫, ૨૮૦: સંવત ૧૯૬૨ જ્યેષ્ઠ માસના 'વસન્ત' ના અંકમાં 'શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા' સંબન્ધી જાહેર ખબર નીચે 'માનદ મન્ત્રી' એમ સહી નીચેનું અધિકારીપદ વાંચતાં મ્હને જરાક સંશય ઉત્પન્ન થયો કે 'ઑનરરી સેક્રેટરી' એ શબ્દમાં 'ઑનરરી' (h.) શબ્દનો અર્થ આટલાં વર્ષ સૂધી જે હુ જાણતો હતો તે ઊંધો જ હશે કે કેમ. પણ આજ સૂધી બધાના અનુભવ અને જ્ઞાનને **અંગ્રેજી** કોશનો પણ આધાર મળે છે તેથી મ્હારા મનને કાંઇક આશ્વાસન મળ્યું. **અંગ્રેજી** કોશમાં h. શબ્દનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છેઃ— "Done, made, conferred or held simply as an honour; 2. Holding an office or title bestowed in sign of honor, and exempt from the regular powers and duties" (The Standard English Dictionary) અર્થાત્ મન્ત્રીપદ કે કોઈ પણ પદ સ્વીકારવાથી માન આપનાર નહિ પણ તે પદ મળવાથી માન પામનાર-પગારદાર નહિં પણ એ અધિકારનું માનમાત્ર મેળવનાર-એમ જ અર્થ છે. 'માનદ' નો અર્થ 'માન આપનાર' એમ છે તે સાધારણ **સંસ્કૃતના** અને સારા **ગુજરાતીના** જ્ઞાનવાળાને તો કહેવાની જરૂર જ નથી. તેથી એ શબ્દ h. ને સ્થળે વાપરવો યથાર્થ નથી, એ કોઇને પણ સ્પષ્ટ જણાશે. આ પ્રકારના નવીન શબ્દોની યોજના કેટલીકવાર કેટલાક વર્ગમાં કેટલાંક કારણોને લીધે રૂઢ પ્રચાર ઉત્પન્ન કરનારી થઇ પડે છે માટે જ વેળાસર એ ખોટો પ્રચાર સુજ્ઞ વર્ગમાં ના પ્રવર્તે એ ઉદ્દેશથી આટલું લખવું એ કર્તવ્ય લાગે છે. 'ઑનરરી' શબ્દને બદલે **સંસ્કૃત** શબ્દ વાપરવો જ એમ આગ્રહ હોય તો બીજા યોગ્ય શબ્દ ના જડે એમ નથી. થોડા દિવસ ઉપર જ **માંગરોલ જૈન** સભાના મન્ત્રીનો પત્ર મ્હારા ઉપર આવેલો ત્હેમાં 'માનાધિકારી મન્ત્રી' એમ અધિકારપદ લખ્યું હતું તે મૂળ શબ્દનો અર્થ બરોબર સાચવે છે. 'માનાધિકારી' શબ્દ બહુ લાંબો પડતો હોય તો "માનાર્થ" એ શબ્દ વાપરવા લાયક નથી એમ નથી. એ

---

૧. રા. **આનન્દશંકર ધ્રુવે** પણ આ શબ્દ એક સ્થળે વાપર્યો છેઃ-"કન્યાઓની હાઇસ્કૂલો માં યશોવૃત્તિ શિક્ષક તરીકે કામ કરવું" (**વસન્ત**,૮, ૫)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શબ્દમાં બીજો લાભ એ છે કે અમુક અધિકાર મળ્યાથી માન મળ્યું છે એમ માનનારથી, તેમ જ તે અધિકાર સ્વીકારીને માન સભા વગેરેને પોતે આપ્યું છે એમ કલ્પનારથી પણ એ શબ્દ સરખી રીત્યે વગર સંકોચે વાપરી સકાશે.

૪. સન્માનિત [ર. વા.]

નિ. ૯: વિદ્વાનો, સાક્ષરો અને પંડિતોને સન્માનિત (h.) સભ્યો થવા વિનંતિ કરી સાક્ષરમંડળ સ્થાપવા પ્રયાસો ચાલે છે.

૫. નિર્વેતન [અજ્ઞાત]

૬, અવૈતનિક [અજ્ઞાત]

૭. ખીનલવાજમી [હી. ત્રિ.]

બુ. પ્ર, ૬૯, ૨૫૧: આ વર્ગીકરણનું કામ કેટલુંક પગારદાર વિદ્વાનો પાસે અને કેટલુંક ઉત્સાહી ખીનલવાજમી વિદ્વાનોને હાથે કરાવવામાં આવતું હતું.

૮. અવેતન [વ્યો. જ.]

૯. સેવાર્થી (Paid=પગારદાર, અર્થાર્થી) [દ. બા.]

Hot-house, ઉષ્માગૃહ [ક. મા.]

વેરની વસુલાત, ૬૯: ઉષ્માગૃહનું વાતાવરણ ન્હેલાં ઉછેરે છે, પુષ્પિત કરે છે, કરમાવે છે.

Humanism, ૧. માનવતા [બ. ક.]

જુઓ discipline.

૨. ૧. માનવભાવનાવાદ, માનવહિતવાદ, માનવાર્થવાદ [હી. વ્ર.]

સ. મી. (૧) ૭૧: એણે એતદ્‌વિષયક પોતાના મતવાદનું નામ ' માનવભાવનાવાદ ' (H.) એ રાખ્યું છે; (૨) ૧૬.

Humanistic education-ભાષાશિક્ષણ, વિનિયઅશિક્ષણ [હ. દ્રા.]

કે. શા. ક. ૧, ૩૨૮.

Humanitarianism—૧. માનવભકિત [ઉ. કે.]

વ. ૪,૧૦૨: કૉમ્તે તેના વખતમાં ચાલતા આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક ધર્મને મનુષ્યના ઉત્કર્ષની ત્રણ ભૂમિકાના નિયમ પ્રમાણે હલકા દરજ્જાની માની અવગણના કરવા લાયક માન્યા હતા. પરન્તુ ' માનવભક્તિ ' (H.) 'મનુષ્ય જાતિરૂપી પરમ પુરુષની સેવા' એ નામથી આધિભૌતિક ધર્મ તેણે સ્વીકાર્યો હતો.

૨. જનતાસ્મિતા [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, કાર્ત્તિક, ૫૮: બંધુભાવ, આખી વસુધામાં પથરાયલી જનતા ઉપર એકસરખો કુટુંબપ્રેમ, એ શબ્દો એક વખત મંત્રબળ ધરાવતા હતા, તથાપિ કાળે કરીને ઘસાયા છે, ઝાંખા પડી ગયા છે, ખાલી થોથાં જેવા થઇ ગયા છે. એ જુના શબ્દોના અર્વાચીન પર્યાયો રૂપ શબ્દો હ્યુમેનિટિરિયનિઝમ—હ્યુમેનિટિ (Humanitarianism, Humanity) જનતાસ્મિતા એ છે.

Humanity, ૧. માનવતા [ચં. ન.]

સ. ૨૫, ૨૮૨: અઠવાડીયે અઠવાડીયે હું તો 'નવજીવન' અને Young India વાંચુ છું અને એ અસિધારાવ્રતી તપસ્વીના ઉગ્ર ઉદ્‌ગારોમાં એ વ્યાપી રહેલી માનવંતા (H.) અને રસિકતા માટે માન અનુભવું છું.

૨. (Benevolence) **૧. જનતાપ્રેમ, આત્મભાવ** [મ. ન.]

ચે. શા. (૧) ૪૫૦: જુઓ Nonpersonal emotion (૨) ૫૯૯: જે હેતુઓ સારામાં સારી રીતે સ્વાર્થવૃત્તિને દબાવી વશ રાખે છે તે તે સ્વકર્તવ્ય, પરમાર્થબુદ્ધિ અને સામાન્યતઃ જેને આત્મભાવ કહીએ છીએ, તે છે.

૨. ભુતદયા [ગ્રા. બા.]

વ. ૧૮, ૨: ભૂતદયા તે સ્રીરૂપે ચીતરી હતી.

૩. જનતાસ્મિતા [બ. ક.]

જુઓ Humanitarianism.

૪. માનવાસ્મિતા [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, કાર્ત્તિક, ૧૦૬: પરરાજ્યો સાથેના બાહ્ય સંબંધો (foreign relations) માં માનવાસ્મિતા અર્થાત્ બંધુભાવ બધે પ્રસંગે ન જળવાઇ શકે, પોતાના હક્ક વા મોભ્ભા વા જાનમાલના તત્કાલ વા ભાવિ સંરક્ષણને માટે, આપદ્ ધર્મ લેખે, પ્રજાનાયકને માનવાસ્મિતાની નીતિ (h.) છોડીને **દેશાસ્મિતા** (patriotism) ની નીતિને જ વફાદાર રહેવું પડે.

૫. મનુબાંધવતા [મ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, ફાગણ, ૯૩: યૂનિયનમાં જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલાક ખ્રિસ્તી અને પાપભીરૂ નેતાઓએ લોકમતની સામે પડીને પણ પ્રજાનું ઉદ્‌બોધન મનુષ્યબાંધવતા (h.) ને નામે કર્યા કર્યું.

Humour, **૧. રમુજી હાસ્યરસ, ઠાઉકું હાસ્ય** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૨, (૧) ર૭૫: રસ એટલે ખરા જુસ્સાની સાથે આ જુવાન કવિમાં ચિત્રણ-શક્તિ પણ સારી છે. આ ચિત્રણશક્તિમાં રમુજી હાસ્યરસ જેને ઇંગ્રેજીમાં H. કહે છે તે સારો માલમ પડે છે. (ર) ૩૨૮: ઠાઉકું હાસ્ય (H.) **મર્માળાં કટાક્ષ** (Wit), વાણીની મીઠાશ, અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય, એ વડે દલપતશૈલીના શાંત ને સુબોધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાં છે.

૨. સમર્મ હાસ્યરસ, મર્મ [ર.મ.]

(૧) ક. સા. ૭૧૨: ખરા સમર્મ હાસ્યરસ (h.) નો ગુજરાતી સાહિત્યમાં અભાવ છે, (ર) હા. મં. ર૮: ઈંગ્રેજી વિવેચકો હાસ્યરસના wit અને H. એવા બે ભાગ પાડે છે. સ્વ. **નવલરામે** Wit નો અથ 'મર્માળાં 'કટાક્ષવચન એ પદથી કર્યો છે અને H. નો અર્થ ' ઠાવકું હાસ્ય' એ પદથી કર્યો છે. **' નર્મયુક્ત વાક્‌ચાતુર્ય '** અને ' સમર્મ હાસ્યરસ ' એવી યોજના અનુક્રમે કરીશું તો તે કદાચ વધારે યોગ્ય થશે. (૩) હા. મં. ૪૭: ઉપરના નિ-રૂપણમાં 'વિટ'' અને 'હ્યુમર' એ ઈંગ્રેજી શબ્દો વાપર્યા છે તેનું કારણ એ છે કે ' નર્મયુક્ત વાક્‌ચાતુર્ય ' અને ' સમર્મ હાસ્યરસ ' એવાં કાંઇક લાંબાં પદ સરખામણીની વ્યાખ્યાઓમાં ઘડી ઘડી વાપરતાં અન્વય ક્લિષ્ટ થઈ જાય. એ બે ઇંગ્રેજી શબ્દો માટે **' નર્મ '** અને 'મર્મ' એ બે શબ્દો રૂઢ થાય તો બહુ સરળતા થાય.

૩. હાસ્ય [કિ. ધ.]

કે. પા. ૨૧૨: સામાન્ય રીતે **કટાક્ષ** (satire) **નર્મહાસ્ય** (wit) અને હાસ્ય (h.) એ હાસ્ય રસનાં સાધનો છે એમ આપણે માનીએ છીએ.

Humorist—૧. હાસ્યરસલેખક [ર. મ.]

હા. મં. ૫૧: પ્રખ્યાત હાસ્યરસલેખક સ્વિફ્ટ જન્મારામાં કદિ હસ્યો જ નહોતો એમ કહેવાય છે.

૨. નર્મલેખક [બ. ક.]

સ. ૩, ૧૨૩: પ્રસિદ્ધ નર્મલેખક (h.) " માર્કટવેન " કૃત 'મોર ટ્રેમ્સ ઍબ્રોડ' નામના ઈંગ્લિશ પ્રવાસપુસ્તકમાંથી તરજુમો.

૩. મર્મવિદ્ [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૨. ૧૭૫: ખરા મર્મવિદ્ [મર્મ. વિદ્ હ્યુમરીસ્ટ જુઓ " ' વીટ ' અને 'હ્યુમર' –એ બે અંગ્રેજી શબ્દો માટે ' નર્મ ' અને ' મર્મ ' એ બે શબ્દો રૂઢ થાય તો બહુ સરળતા થાય " (રમણભાઇ; 'હાસ્યરસ' પૃ. ૪૭ ની ટીપ) માં ત્રેવડી શકિત હોવી જોઇએ.

૪. નર્મી [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, **માગશર**, ૧૦૦: એમને (રમણભાઇને) નર્મી (h. હ્યુમરિસ્ટ) કહેવા કે ઉપનર્મી તે વિશે મતભેદને અવકાશ છે.

Sense of humour—૧.હાસ્યરસની પરામર્શશકિત [ન. ભો.]

મ. સુ. ૧, ૩૧૨: ત્હેમની ફિલસુફ જેવી ગમ્ભીર વિચારતરંગમાં રમતી સુખાકૃતિની અંદરથી પણ હાસ્યરસની પરામર્શશકિત (s. o. h.)–બારીકીથી જોનારને–ડોકિયાં કરતી જણાઇ આવતી હતી.

૨. હાસ્યરસેન્દ્રિય [જ્ઞા. બા.]

વ. ૧૭, ૫૯૭: **બુદ્ધ** ભગવાન ઉપદેશ કરે છે કે–**अक्कोधेन जिने कोधं**–' અક્રોધ વડે ક્રોધને જીતવો. ' એ સત્ય છે; પણ એ શ્રમસાધ્ય છે. હાસ્યરસેન્દ્રિય વડે ક્રોધનો જય કરી સકાય છે એ નવું તત્ત્વ **ધમ્મપદ**માં ઉમેરવાની ધૃષ્ટતા કરું ?–આ રસેન્દ્રિયની કેળવણીથી અનેક ભારે અપરાધ ટાળી સકાય છે, અન્યને અન્યાય આપતાં રોકાઇયે છિયે, વ્યર્થ કંકાસ, કલહ, ટળી શકે છે, ઈત્યાદિ લાભનો વિચાર કરીશું તો s. o. h.–હાસ્યરસેન્દ્રિયની કીમત બહુ ઊંચી અંકાશે.

૩. હાસ્યરસજ્ઞતા [ચં. ન.]

સ. ૨૯, ૨: શરૂઆત કરનારનેય શરમાવે એવાં તરકડીયાંને અભિનન્દી અન્ધ આત્મ-સંતોષમાં મ્હાલીએ તો બીજા બધાના તો ઠીક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ હાસ્યરસજ્ઞતાના—s. o. h.—ના એ હક્કદાર ન રહી શકીએ.

૪. મર્મવેદન [વિ. ક.]

કૌ. ૨, ૪, ૧૩૩: એ કૃતિઓમાં જે હાસ્યરસ અને મર્મવેદન ('સેન્સ ઑફ હ્યુમર') છતાં થાય છે તે સર્વત્ર ઉત્તમ કે પ્રથમ પંક્તિનાં નહીં તો દ્વિતીયમાં માનવંતું સ્થાન મેળવે તેવાં તો હમેશાં હોય છે.

૫. વિનોદભાવ (sense=અભિજ્ઞતા) [દ. બા.]

Hypnotism, ૧. **સંમોહનવિદ્યા** [અં. બા.]

પૂ. યો. ૪, ૯૮: મનનો શરીર ઉપરનો સંયમ H.—સંમોહનવિદ્યાના પ્રયોગોમાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

૨. યોગનિદ્રા [કે. હ. અ. નોં]

Hypothesis, ૧. **ઊહ** [મ, ન.]

ચે. શા. ૨૮૨: જુઓ Constructive imagination.

૨. કલ્પના [આ. બા.]

વ. ૪, ૨૪૩: શુદ્ધ સત્યાન્વેષી જનને ઘટે તેવા સમર્યાદ શબ્દોમાં રા. ગોવર્ધનરામે પોતાની કલ્પના (h.) આપણા આગળ મૂકી છે.

૩. **સંભાવના** [ન. દે.]

વ. ૧૦, ૧૧૯: જેમ Science અથવા વિજ્ઞાનની મર્યાદામાં સંભાવના અથવા H. પ્રથમ રચી વ્યક્તિકરો (phenomena) ના અનુભવબળ વડે તેની સત્યાસત્યતાનો નિર્ણય થાય છે.......

૪. ઉપન્યાસ [બ. ક.]

સા. જી. પ્રવેશક, ૪૯: આ કારણો શોધવાનો વ્યાપાર શાસ્ત્રને વિસ્તારવા માટેના વ્યાપારોમાં મોટામાં મોટો છે, અને એ વ્યાપારમાં લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિ ઘણીવાર અમુક પ્રકારનો કાર્યકારણસંબંધ હશે એવી કલ્પના કરે છે, અને પછી તે કલ્પના કે ઉપન્યાસ 'હાઇપોથિસિસ' (h.) શુદ્ધ નીવડે છે કે નહીં તે નક્કી કરવાને માટે તેને અનશુદ્ધ માની લઇને તેના ઉપરથી અનુમિતિઓ કહાડવાનું કામ લાક્ષણિક દૃષ્ટિ પાસે લે છે, એટલે એ અનુમિતિઓનાં પરિણામ પ્રત્યક્ષ સાથે જોતાં ઉપન્યાસમાં અશુદ્ધિ હોય તો તે પકડાઇ આવે છે.

૫. પક્ષ, કલ્પિતાર્થ [હ. પ્રા.]

ગ. પ. ૧૯

૬. પ્રતિજ્ઞા [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૦૮: અનેક ભૌતિકશાસ્ત્રીઓને એ પ્રતિજ્ઞારૂપે સ્વીકારી લીધેલા દ્રવ્યના અસ્તિત્વ સંબંધમાં એટલો બધો વિશ્વાસ છે કે એના અસ્તિત્વથી વિપરીત, એટલે એના અભાવની કલ્પના સરખી થઈ શકે એમ નથી.

૭. તર્ક [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર, ૨૪૧: પણ બુદ્ધિ એટલો વખત કેવળ પૃથક્કરણોનાં પરિણામો જોતી તેની નોંધ લેતી બેસી રહેતી નથી. તે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે નિરીક્ષણ કરતાં પહેલાં કે નિરીક્ષણ ચાલતાં દરમિયાન નિરૂપ્યમાણ વિષયના કાર્ય અથવા કારણ વિષે તર્ક બાંધે છે. અને પછી તે તર્ક ખરો છે કે ખોટો છે તે નિરીક્ષણના પરિણામથી જોતી જાય છે. આવા અનેક તર્કો બુદ્ધિ એક સાથે અથવા વારાફરતી કરતી જાય છે અને ઘણી વાર આવા અનેક તર્કોમાંથી કયો સાચો છે એ જ નિરીક્ષણમાં બાકી રહે છે. આ તર્ક એ બુદ્ધિની નબળાઇ સમજવાની નથી. તર્કને સિદ્ધ વ્યાપ્તિ માની લેવી એ નબળાઇ છે ખરી.

૮. વાદ [કિ. ઘ.]

બુદ્ધ અને મહાવીર, ૧૦૦: જે પરિણામો આપણને પ્રત્યક્ષપણે માલુમ પડે છે પણ તેનાં કારણો અત્યંત સૂક્ષ્મતાને લીધે અથવા બીજાં કોઇ કારણને લીધે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ઠરાવી શકાતાં નથી, તે પરિણામો સમજાવવા તેનાં કારણો વિષે જે કલ્પના કરવામાં આવે તે વાદ (h., theory) કહેવાય.

૯. અટકળ [બ. ક.]

લિ. ૨૫: આવી વ્યાપ્તિ માત્ર અટકળ તરીકે રજૂ કરી શકાય શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત લેખે નહીં; અને અટકળ (h. હાઇપોથીસિસ) કે **પ્રથમદર્શની વ્યાપ્તિ** (empirical generalization એમ્પિરિકલ જનરલાઇઝેશન) ગણતાં પણ એને વધારે ગૌરવ ન આપિયે...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Hypothetical proposition, ૧. **સાન્વય નિર્દેશ** [મ. ન.]
ન્યા. શા, ૭૪: સાન્વય નિર્દેશ બે પ્રકારના થાય છે સાપેક્ષ અને અન્યતરાન્વિત.

૨. **સાંકેતિક વાક્ય** [રા. વિ.]
પ્ર. પ્ર. ૯૬: 'જો હવા બગડે તો રોગ ચાલે' એ સાંકેતિક વાક્યનો દાખલો છે.

I

Iconography, ૧. **મૂર્તિવિદ્યા** [દુ. કે.]
યુ. ૧૯૭૯, વૈશાખ, ૯૭: દક્ષિણમાં જળવાઇ રહેલા આગમોના તથા મૂર્તિવિદ્યાના અભ્યાસી ગોપીનાથરાવે 'હિન્દુ મૂર્તિવિદ્યા' (Hindu Iconography) નામનાં ચાર મોટાં પુસ્તકોમાં વર્ણન સાથે આપણા ધર્મના ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોના ભિન્ન ભિન્ન પૂજ્ય દેવોની જુદી જુદી સ્થિતિમાં હાલમાં વિરાજતી મૂર્તિઓનાં ચિત્રોનો જબરો સંગ્રહ કર્યો છે.

૨. **મૂર્તિશાસ્ત્ર** [દ. બા.]

Idea, ૧. (Sentiment) **ભાવ** [મ. ન.]
ચે. શા. જુઓ Non-personal emotion.

૨. **ભાવના** [ર. મ.]
ક. સા. ૫૫૩: જ્યાં અનેક વસ્તુઓનું એક વર્ગનામ હોય છે ત્યાં તે વસ્તુની ભાવના (i.) અથવા અમૂર્ત આકૃતિ વિદ્યમાન હોય છે. દુનિયામાં ઘણાં બિછાનાં અને ઘણાં મેજ હોય છે. ઘણા પદાર્થને એ બે નામથી આપણે ઓળખીએ છીએ પણ તેમની ભાવનાઓ તો બે જ છે; બીછાનાની ભાવના અને મેજની ભાવના.

૩. **પ્રત્યય, વિચાર, માન્યતા** [હી. વ્ર.]
સ. મી. ૧૪૬: આપણી કલ્પનાઓ, આપણી માન્યતાઓ, આપણા પ્રત્યયો, આપણા વિચારો જે દ્વારા આપણે એ સામાન્ય અનુભવનું સ્વરૂપ નક્કી કરવા મથીએ છીએ, તેને સત્ય વા અસત્ય–મિથ્યા–કહી શકાય.

૪. **મનોભાવ, આશય,** (mental image) **આંતરદૃશ્ય, પ્રતિભાસ** [કે. હ. અ. નાં.]

Idea of reason, બુદ્ધિવિષયીભૂત ખાસ–વિશિષ્ટ–અનિવાર્ય–નિયામક–પ્રત્યય, અર્થરહિત પ્રત્યય, વસ્તુશૂન્ય પ્રત્યય [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૭૧]

Idea of self, આત્મવિચાર, [મ. ન.]
ચે. શા. ૩૩૯: એ તો આપણે આગળ જોઇ આવ્યા છીએ કે પોતાને લાગતી અનુકૂળતા પ્રતિકૂળતાની વૃત્તિનું સ્થાન પોતાનો દેહ જ છે એમ દર્શન થવાથી તેના મનમાં આત્મા (પોતાપણા)નો વિચાર ઉપજવા માંડે છે. આવો બીજવત્ આત્મવિચાર તે પણ બહુ ધીમે ધીમે કરે છે.

Condensation of ideas, પ્રતિભાસનું સમસન, પ્રતિભાસનો સમાસ [કે. હ. અ. નાં.]

Freeing of ideas, પ્રતિભાસ સામાન્ય [કે. હ. અ. નાં.]

Fusion of ideas, પ્રતિભાસનો યોગ, પ્રતિભાસનો મેળો, પ્રતિભાસનું સંમીલન [કે. હ. અ. નાં.]

Series of ideas, પ્રતિભાસનો શ્રેણીબંધ, પ્રતિભાસની પરંપરા [કે. હ. અ. નાં.]

Ideal, *adj.* ૧. **ભાવનામય** [મ. ન. ચે. શા.]

૨. **ભાવનાત્મક** [ઉ. કે.].
વ. ૧, ૩૩: પોતાનો આ ઉચ્ચાશય સિદ્ધ કરવા માટે રા. ગોવર્દ્ધનરામે આ ગ્રંથમાં અનેક કુટુંબો અને પાત્રો ચિત્ર્યાં છે જેમાંનાં કેટલાંક **ભાવાત્મક** (real) કેટલાંક ભાવનાત્મક (i.) અને કેટલાંક બેના મિશ્રણવાળાં છે.

noun ૧. **ભાવના** [મ. ન.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુ. ગ. ૨૫૬: સત્ય, પ્રેમ, વર્મ, શૂર, પરાક્રમ સર્વ ઉદાર ગુણો જેથી મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ છે તે કોઇ ઉચ્ચતમ ભાવનારૂપે જ રહેલા છે; ને તે ભાવનાનો જે જે સ્થૂલમાં શુદ્ધમાં શુદ્ધ આવિર્ભાવ થયો છે તે તે સ્થૂલ આ વિશ્વમાં પોતાનાં નામ અમરત્વના પૂન્યાસને મૂકી ગયાં છે.

૨. **ઉચ્ચગ્રાહ** [ગો. મા.]

(સ. ચં. ૪, ૧૪૭ અને) સા. ૭. ૩: યુનિવર્સિટી અથવા **વિદ્યોત્તેજક સમાજો**એ આપેલી વિદ્યાનો ઉચ્ચગ્રાહ (i.) દર્શાવતાં કાર્ડિનલ **ન્યૂમેન** કહે છે કે શુદ્ધ વિદ્યા ઉપયોગી ન હોવી જોઇએ.

૩. **આદર્શ** [અજ્ઞાત]

"બંગાળી ઉપરથી આ શબ્દપ્રયોગ આપણામાં આવ્યો છે. ઘણો પ્રચાર થયો છે. પરંતુ 'ભાવના' અને 'આદર્શ' એ બેમાં અર્થભેદ છે." ન. ભો.

૪. ધ્યેય [અજ્ઞાત]

Idealisation, ૧. **ઉચ્ચીકરણ** [મ. ન.]

સુ. ગ. જુઓ Novel.

૨. **પરમોત્કર્ષ** [મ. ન. ચે. શા.]

Idealism, ૧. ૧. **ભાવના** [ર. મ.]

ક. સા. ૪૯૧: રા. **આનન્દશંકરનું** કહેલું ખરૂં છું કે રસવિચારમાં Idealism અને Realism વચ્ચેના ગંભીર પ્રશ્નમાં Realismને પુષ્ટિ મળે તે અનિષ્ટ છે. ભાવનાની ક્ષતિ કરી તેને સ્થાને **વાસ્તવિકતા**નો પ્રકર્ષ વધારવાનો અમારો પ્રયાસ નથી. પણ ભાવનાનું દર્શન તિરોહિત ન થાય તે માટે અમારો પ્રયાસ છે.

૨. **ભાવનામયતા** [ચં. ન.]

સ. ૧૯૧૯, **જુલાઈ**: રા. **ન્હાનાલાલ**ના નાટકની ભવ્ય ભાવનામયતા (Sublime i.) અને અદ્ભુત મોહિનીયુક્ત ભાષાકલા લોકભોગ્ય દૃશ્ય નાટક તરીકે સફળ થવામાં એને અન્તરાયરૂપ થાય છે તો સાહિત્યની એક વિદ્વદ્ભોગ્ય મનોહર કૃતિ તરીકે સફળ થવામાં એને સહાયરૂપ થાય છે.

૩. **આદર્શવાદ** [અજ્ઞાત]

૪. **આદર્શદર્શન** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૫૮૩: આ ચિત્રકારના **હિન્દદેવી**ના ચિત્રમાં આદર્શદર્શન(I.) અને **યથાર્થદર્શન** (Realism) નો થયેલો અપૂર્વ સંયોગ આજના યુગમાં સર્વત્ર અત્યંત લોકપ્રિય થયેલો છે.

૫. **ધ્યેયવાદ** [દ. બા.]

ન. ૭. ૯, ૧૭૪: નવા યુગમાં ધ્યેયવાદ (આઇડીઍલીઝમ) જાગૃત થયો.

૨. (*Philoso.*) ૧. **વિજ્ઞાનવાદ** [આ. બા.]

વ. ૩, ૩૦૨: **મણિલાલ**ના કાવ્યગ્રંથો ઉપર એમના તત્ત્વજ્ઞાનની બે રીતની અસર થઈ છે: એક બાહ્યસૃષ્ટિ (Nature) કરતાં મનુજહૃદય (Human heart) ને પ્રાધાન્ય આપવામાં; અને કવિતામાં પણ જીવિતના પરમ હેતુને-પરમ પુરુષાર્થને-આગળ રાખવામાં. એમાંની પહેલી એમના વિજ્ઞાનવાદ (I.) ની આડકતરી (indirect) અસર છે, અને બીજી જીવિતના હેતુ (The End of Human Existence) સંબન્ધી તત્ત્વચિન્તનમાંથી ઉદ્ભવેલી સીધી (direct) અસર છે.

૨. **મનોમયસૃષ્ટિવાદ** [મન. રવ.]

કૃ. ચ. ગવેષણ, ૨: શ્રી કૃષ્ણને જૂદા જૂદા સિદ્ધાન્તો-doctrines-જૂદી જૂદી ચક્ષુઓથી જુએ છે. **અકલ્પિતવાદ**-Realism-પોતાની દૃષ્ટિથી જુએ છે. અકલ્પિતવાદ-Realism-ની વિરુદ્ધનો **નામવિષયકવાદ**-Nominalism પોતાની દૃષ્ટિથી જુએ છે. નામવિષયકવાદની વિરુદ્ધનો મનોમયસૃષ્ટિવાદ-Idealism-પોતાની નજરથી જુએ છે. **અનુભવાતીતવાદ**-Transcendentalism અધ્યાત્મવાદ-Spiritualism-ની વળી જૂદી જ દૃષ્ટિ છે.

૩. **ભાવનાવાદ** [ન. ભો.]

વ. ૨૦, ૩૨૬: સૌન્દર્યતત્ત્વના આ સ્વરૂપને પરિણામે ચિન્તકો સૌન્દર્યનું લક્ષણ સંપૂર્ણ આપવાને અસમર્થ થયા છે. ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો અપાયાં છે, તે સર્વનો અહિં સંગ્રહ કરવાની જરૂર નથી. મુખ્ય બે મત, અને તે બંનેનો સમન્વય કરનારો ત્રીજો નિષ્કર્ષરૂપ સિદ્ધાન્ત દર્શાવીશું તો બસ છે. **ઍરિસ્ટૉટલ**ના જડવાદ પ્રમાણે સૌન્દર્યનું મૂળ symmetry (સમપ્રમાણતા)માં છે. Neo-Platonic ફિલસુરીએ સ્વીકારેલા Idealism એટલે ભાવનાવાદ પ્રમાણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૌન્દર્યનું મૂળ જડસ્વરૂપની પાર રહેલા કોઇ સૂક્ષ્મ ભાવનાતત્ત્વથી મળતા અનુપ્રાણનમાં છે.

૪. **દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ, બાહ્યાર્થાપલાપવાદ** [હી. વ્ર. સ. મી. ૩૩]

Absolute Idealism, અજાતિવાદ [મ. ન.]

ચે. શા. જુઓ. Metaphysics.

Objective idealism, બાહ્યાર્થવિજ્ઞાનવાદ [મ. ન. સદર]

Subjective Idealism, વિજ્ઞાનવાદ [મ. ન. સદર]

Idealist, ૧. ૧. ભાવનાવાદી [ન. ભો.]

દયા, ક્ષમા, શાન્તિ, ૬૧: આ તત્ત્વચિંતનનો અર્થ ભાવનાવાદી જેવો કે અદ્વૈતવાદી જેવો લેવાનો નથી.

૨. **આદર્શવાદી** [અજ્ઞાત]

૩. **વિજ્ઞાનવાદી, બાહ્યાર્થાપલાપવાદી** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૪: **બાહ્યાર્થાસ્તિત્વવાદી** અને બાહ્યાર્થાપલાપવાદીના વાદો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આ વિષયમાં તત્ત્વચિંતકોનો અતિ મહાન્ મતભેદ છે.

૪. **ભાવનાદ્રષ્ટા** [વિ. ક.]

કો. ૨, ૧, ૨૧૬: તે વસ્તુદ્રષ્ટા મટયો; બદલામાં તેની સાત્વિકતા વિકસી અને તે ભાવનાદ્રષ્ટા બન્યો.

૨. **ભાવનાદાસ** [બ. ક.]

યું. રટે. ૩૭; પણ તે સાથે તેઓ આંધળિયાં કરીને પડે એવા ભાવનાદાસ (i. આઇડીયલિસ્ટ) પણ ન્હોતા.

Idealistic ૧. ભાવનાવાદી [ન ભો.]

બીજી પરિષદ્, "અભિનયકલા," ૮.

૨. **ભાવનાશાળી** [ચં. ન. સ. ૨૫, ૪૩૫]

૩. **આદર્શદર્શી** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૫૮૦: આવો અનુભવ થયા પછી ઉપાસક આત્માભિમુખ થઇ જાય છે. તે ઇંદ્રિયજન્ય રસને છોડી દઇ ભાવાત્મક રસ લેવા માંડે છે. તે આનન્દ વ્યક્ત કરવાનાં સાધન ભલે પાર્થિવ હોય અને ઈંદ્રિયગોચર હોય, તો પણ તે દ્વારા વ્યક્ત કરવાનો ભાવ ઇંદ્રિયાતીત હોય છે, અને તેથી તે દ્વારા મળતો આનન્દ શુદ્ધ, નિષ્કલંક અને સ્થાયી હોય છે. તે આનન્દ શમપ્રધાન હોય છે. વિલાસિતાનું ત્યાં નામ સરખું નથી હોતું. તે આનન્દમાં પ્રવેશ કર્યા પછી માણસ વિગલિતવેદ્યાન્તર થઈ જાય છે. આ કલાને આદર્શદર્શી કહે છે કેમકે આ કલાના આદર્શમાં આત્માનું પ્રતિબિમ્બ પડયું હોય છે.

૪. **કાલ્પનિક** [બ. ક.]

ગુજરાતી, દિવાળી પર્વ, ૧૯૨૬, ૧૪: જુઓ Classical.

૫. **ભાવનામય** [બ. ક.]

વીણા, ૧૯૨૭, ૧૭: **આનન્દમઠ–બંકિમચંદ્રની ભાવનામય અદ્ભુત કૃતિ** (Idealistic Romance આઇડીયલિસ્ટિક રોમાન્સ).

Ideation, વિચારણા [હ. દ્વા. કે. શા. ક. ૧, ૩૨૮]

Identical proposition, અભિન્ન વિધાન [દ. બા.]

Identification, ૧. પ્રત્યભિજ્ઞા [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૯૨: આમ હોવાથી એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. કોઇપણ પદાર્થની પ્રત્યભિજ્ઞા થવી એ કાર્ય બાળકને જરાક ઉંમરે પહોંચ્યા પછી શકય થાય.

૨. **અભિજ્ઞા, તત્ત્વાભિજ્ઞા** [કે. હ. અ. નાં.]

Identity, તદ્દેવતા, અભિન્નતા [ન. ભો.]

Law of identity, ૧. તાદાત્મ્ય–નિયમ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૩: તાદાત્મ્યનો નિયમ અવિરોધના પેટામાં આવવા જેવો નથી.

૨. **એકતાનો નિયમ** [મ. ૨]

અ. ન્યા: એકતા (I.) નો નિયમ...જે કંઇ છે તે છે.

Ideo-motor, (*actions*) **વિચારસંસ્કારજન્ય કર્મ** [મ. ન. ચે. શા.]

૨. **પ્રતિભાસપ્રેરિત કર્મ** [કે. હ. અ. નાં.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Idiom, ૧. રૂઢિપ્રયોગ [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૩૫૬: સાકસન ભાષા પણ નિંદાવા લાગી; નિશાળોમાં ફ્રેંચ ભાષા શીખવવામાં આવી ને એડવર્ડ ત્રીજાનું રાજ્ય થયું ત્યાં સુધી કાયદાકાનૂનમાં નૉર્મન ભાષાના રૂઢિપ્રયોગ વપરાતા રહ્યા.

૨. રૂઢ–ઉક્તિ [ર. મ.]

ક. સા. ૭૩૧: પારસી, કાઠીયાવાડી, કચ્છી વગેરેના મિશ્રણથી અને ઈંગ્રેજી ભાષાની રૂઢ–ઉક્તિઓ (ii.), ઉપરથી કરેલા 'તરજુમિયા' શબ્દોથી મુંબઇગરી ગુજરાતી ભાષા થઇ છે.

૩. રૂઢ–પ્રયોગ [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૩૩: લૅટિનના પહેલું ગ્રીક શીખવવું. પરંતુ લૅટિન થોડે થોડે અંતરે ચલાવવું જોઇએ, નહિ તો પરદેશી ઉચ્ચાર, ને પરદેશી રૂઢ–પ્રયોગોથી માતૃ-ભાષાની શુદ્ધતા બગડશે.

૪. ખાસ પ્રયોગ [ક. પ્રા.]

સ. ૨૯, ૪૯૭: કર્કહામ સાહેબ 'Pride & Prejudice' ઉત્તમ રીતે વાંચી બતાવતા હતા અને તેમાં જે ખાસ પ્રયોગો (ii.) આવે તેનો અર્થ ચાંપી ચાંપીને કહેવાની તેમને ટેવ હતી.

૫. ભાષાપ્રવાહ, વાક્પ્રચાર, પરિપાટી [દ. બા.]

Idiomatic, સુરૂઢ [વિ. ક.]

કૌ. ૩, ૨, ૧૯૪: ભાષા 'લૌકિક' રાખ્યાનું ભાષાન્તરકર્તા જાહેર કરે છે; ભલે, પણ લૌકિક ગુજરાતી સુરૂઢ (ઇડીઓમેટિક) પણ ના હોવું જોઇએ ?

Idiosyncracy, ૧. વ્યક્તિત્વ [ગો. મા.]

સ. ૩, ૪૨: ભાષાઓના વ્યક્તિત્વ (i.) વીશે ઉપર કહેલું છે તે પ્રમાણે સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને ગુજરાતીના કોઠાનાં બંધારણ જુદાં જુદાં છે.

૨. દેહસ્વભાવ, [મણિલાલ નારણભાઈ તંત્રી]

ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય, ૧૯.

Illusion, ૧. ભ્રમ [ન. ભો.]

વ. ૧૪, ૬૭૧: રેલવેના પાટા સમાન્તર રહી પરસ્પર જોડાયા વિનાના જ રહે છે છતાં દૂરથી જોનારને મળી જઈ એકઠા થયેલાનો ભાસ આપનાર optical i. (દૃષ્ટિભ્રમ)થી કાંઈક વિપરીત પ્રકારનો આ પ્રેમીયુગલના અસંયુક્ત સંયોગમાં(psychological i.) માનસશાસ્ત્રગત ભ્રમ પ્રગટ થાય છે.

૨. માયા [ગ્ના. બા.]

વ. ૧૭, ૪૫૬: વિવર્તની ઉત્પત્તિ માયા–i.-માં છે.

૩. આભાસ, અધ્યાસ [હી. વ્ર.]

સ. મી. (૧) પ્રસ્તાવના, ૫: છેવટનાં બે પ્રકરણોમાં આભાસ (I.) વિષયક અને અસત્ય ભ્રાન્તિ–વિપર્યય–મિથ્યાજ્ઞાન (Error) વિષયક ચર્ચા જોવામાં આવશે. (૨) ૧૭૦.

૪. ભ્રમદર્શન [ન. ભો. નવો]

Illustrator, લેખચિત્રકાર [રવિશંકર મહાશંકર રાવળ]

જુઓ Decorator.

Image, ૧. ચિત્ર [મ. ન. ચે. શા. ૫૩૧]

૨. મૂર્તિ, છાયા, પ્રતિબિંબ [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૭૦]

૩. પ્રતિકૃતિ, પ્રતિમા, અનુમા [પ્રા. વિ.]

After image, સંસ્કાર, પ્રતિપ્રત્યક્ષ, અન્વાદર્શ [કે. હ. અ. નોં.]

Double images, યુક્પ્રતિદૃશ્ય [કે. હ. અ. નોં.]

Mental image (or idea) પ્રતિપ્રત્યક્ષ, અન્વાદર્શ [કે. હ. અ. નોં.]

Negative after image, પ્રતિયોગી અન્વાદર્શ–પ્રતિપ્રત્યક્ષ [કે. હ. અ. નોં.]

Positive after image, અનુયોગી અન્વાદર્શ–પ્રતિપ્રત્યક્ષ [કે. હ. અ. નોં.]

Primary image, મૂળચિત્ર [મ. ન. ચે. શા. ૨૭૪]

Secondary image, ઉપચિત્ર [મ. ન. ચે. શા. ૨૭૪]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Imagination, ૧. **કલ્પના** [ર. મ.]

ક. સા. ૪: બેકન એથી ઉલટો વિચાર દર્શાવે છે. તે કહે છે કે માણસ પોતાના તર્ક અને કલ્પના (I.) થી સૃષ્ટિમાં ન હોય તેવું ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેનું નામ કવિતા.

૨. **કલ્પનાપ્રભાવ** [બ. ક]

જુઓ Fancy.

૩. **પ્રતિભાદૃષ્ટિ** [આ. બા.]

જુઓ Fancy.

૪. **પ્રતિભાશક્તિ** [કે. હ. અ. નો.]

Æsthetic imagination, સૌન્દર્યકલ્પના [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૭૮: કલ્પનાનો જે જીવનભૂત વ્યાપાર છે તે અનેક મનોવ્યાપારમાં કામ આવે છે. એના ત્રણ વિભાગ કરી શકાય. (૧) પદાર્થો વિષેના જ્ઞાનને ઉપકારક ઉપચય. (૨) અમુક કામ કેમ કરવું, સાધન અને સાધ્યની યોગ્યતા શી રીતે આણવી, એવા જ્ઞાનને ઉપકારક ઉપચય. (૩) ઊર્મિઓને સંતોષનાર ઉપચય. પ્રથમ પ્રકારની કલ્પનાને **જ્ઞાનકલ્પના** અથવા **સ્વરૂપકલ્પના** કહેવાય, બીજીને **વ્યાવહારિક કલ્પના** અથવા શોધ કહેવાય, ત્રીજીને સૌન્દર્યકલ્પના અથવા પ્રતિભા કહેવાય.

Cognitive imagination, જ્ઞાનકલ્પના, સ્વરૂપકલ્પના [મ. ન.]

જુઓ ઉપર Aesthetic imagination.

Constructive imagination, ઉપચાયક કલ્પના [મ. ન. ચે. શા.]

Practical imagination, વ્યાવહારિક કલ્પના [મ. ન.]

જુઓ Aesthetic imagination.

Representative imagination, સંકલ્પ [મ. ન. ચે. શા.]

Reproductive imagination, સંસ્કારોદ્‌બોધરૂપ કલ્પના [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૭૧: જેને આપણે સંસ્કારોદ્‌બોધરૂપ કલ્પના કહીએ છીએ તેમાં પણ અજ્ઞાત એવો કોઈ વિપર્યય તો આવી જ જાય છે.

Immanent, અંતર્યામિ [આ. બા.]

વ. ૨૫, ૨૦૪: અહિં સૃષ્ટિના સર્જનદ્વારા પ્રભુનું જ્ઞાન થાય તે માત્ર સ્રષ્ટાનું કાર્ય સૃષ્ટિ એમ કાર્યકારણસંબંધથી નહિં, પણ સૃષ્ટિમાં જ પ્રભુનું દર્શન થાય એ રીતે, અવતારરૂપ ચમત્કારથી, કે પ્રભુના i. અંતર્યામિ સ્વરૂપથી, એ દર્શન થાય.

Immanence, અન્તસ્ત્વ [આ. બા.]

વ. ૧૬, ૩૯૫: અત્યારે ઈશ્વરમીમાંસાનું એક એવું પુસ્તક નથી લખાતું કે જેમાં, ઈશ્વરના 'Transcendence'–પરત્વની સાથે 'Immanence'–અન્તસ્ત્વ–નું પ્રતિપાદન ન થતું હોય.

Immediate, ૧. **અવ્યવહિત** [મ. ન.]

ચે. શા. જુઓ Attention.

૨. **અપરોક્ષ** [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૧]

૩. **સાક્ષાત્** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૮: આ પ્રમાણે બે પ્રકારનાં જ્ઞાન આપણે માનીએ છીએ. એક સાક્ષાત્ અને બીજું **વ્યવહિત**; એક અપરોક્ષ અને બીજું પરોક્ષ એટલે આનુમાનિક.

Immediate inference, ૧. **અપરોક્ષાનુમિતિ** [મ. ન. ન્યા. શા. ૬૭]

૨. **અવ્યવહિત અનુમાન** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૧૦૩: અનુમિતિઓ બે પ્રકારની છે, અવ્યવહિત અનુમિતિ અને વ્યવહિત અનુમિતિ. અવ્યવહિત અનુમિતિ એટલે એક વાક્ય ઉપરથી પરભાર્યું નિરૂપણ કરેલ બીજું વાક્ય. આ અનુમિતિજ્ઞાન મેળવતાં વચમાં બીજા વાક્યની કે સાધનની જરૂર નથી પડતી માટે આ પરભાર્યું એટલે અવ્યવહિત અનુમાન કહેવાય છે.

૩. **અવ્યવધાન અનુમાન** [મ. ર.]

અ. ન્યા: હવે અવ્યવધાન અનુમાનના કેટલાએક પ્રકારોમાં પ્રવેશ કરીએ.

Immediate inference by added determinants, વર્ધિતાપરોક્ષ [મ. ન. ન્યા. શા.]

Immediate knowledge, સાક્ષાત્પ્રમા [કે. હ. અ. નો.]

Impassioned, ૧. **રાગયુક્ત** [ર. મ.]

ક. સા. ૨૭૯: ડી. ક્વિન્સી નામે પ્રસિદ્ધ ઈંગ્રેજ લેખકે 'અફીણીની કબુલત' વગેરે કેટલાક લેખો વિલક્ષણ ગદ્યમાં લખી ગદ્યમાં ભાવ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મય રચના કરવાનો એક નૂતન પ્રકાર દર્શાવ્યો છે. એ શૈલીને કેટલીકવાર ગદ્યમય કવિતા (Prose poetry) કહેવામાં આવે છે અને તે પોતે તેને 'રાગયુક્ત ગદ્ય' (impassioned prose) કહે છે અને એ બીજું નામ વધારે ઉપયુક્ત લાગે છે.

૨. **ભાવમય** [ન. ભો.]

જુઓ Antithesis.

૩. **હૃદયવેધી** [બ. ક.]

જુઓ Concrete.

૪. **ભાવપૂર્ણ**, ઉત્કટ [દ. બા.]

Imperialism, ૧. **સામ્રાજ્યભાવના** [આ. બા.]

વ. ૩, ૪૧૧: મિ. વેડર્બર્ન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યભાવના (I.) નો સમય પૂરો થવા આવેલો માને છે તે બાબતમાં અમને શંકા છે.

૨. **સામ્રાજ્યવાદ** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૨૮૦: ઈશ્વર ગયા પછી પોતાની પાસે ઐશ્વર્ય લેનાર સામ્રાજ્યવાદે (ઇમ્પીરિએલિઝમ) 'મદ'ને મુક્તિ આપી. મારી જાતિ શ્રેષ્ઠ છે, અમે જ આખી દુનિયાપર રાજ્ય કરવાને લાયક છીયે એમ કહેતી મદોન્મત્ત જાતિઓ સારી દુનિયાને હેરાન કરવા લાગી છે.

૩. **સામ્રાજ્યપ્રવૃત્તિ** [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૨, શ્રાવણ, ૧૦૫: અમુક સમયે અમુક સંજોગોમાં સામ્રાજ્યપ્રવૃત્તિ (i.) અનિવાર્ય હોઇ ઉત્પન્ન થાય છે જ.

Impression, ૧. **સંસ્કાર** [મ. ન. ચે. શા. ૨૦૧]

૨. **પ્રત્યય** [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪, ૫૪૩: આપણા તેમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો એક અભિપ્રાય છે કે જાગૃત દશાના સંસ્કારોથી (સંસ્કાર=Association) થતા પ્રત્યય (પ્રત્યય=I.) સ્વપ્નરૂપે સ્ફુરે છે (जागारतिसंस्कारजः प्रत्ययः स्वप्नः-પઞ્ચદશીની ટીકા)

૩. **છાપ** [દ. બા.]

Impression coexistent in space, **સહભૂત સંસ્કાર** [મ. ન. ચે. શા.]

Impressionistic, ૧. **સંસ્કારભોગી** [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૨, ૫: ઓગણીસમી ને વીસમી સદીના સંગમકાળ દરમિઆન જે કળા અને વિવેચનની સંસ્કારભોગી ('ઈમ્પ્રેશનીસ્ટીક') ભાવના યુરપમાં પ્રસરી તેના પ્રયોજકોમાંનો એક ફ્રાન્સ હતો.

૨. **સંસ્કારપ્રધાન** [વ્યો. જ.]

કૌ. ૩, ૩, ૧૧૩: આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિવેચના માટે એક જ વિશેષણ પસંદ કરવું હોય તો એમ કહેવાય કે એ સંસ્કારપ્રધાન (ઈમ્પ્રેશનિસ્ટિક) છે. દિદેરો એ પદ્ધતિનો પયગમ્બર ગણાય છે પણ એનો સૌથી પ્રખ્યાત પ્રતિનિધિ તો સેન્ટ બવ છે. લેખકને તેની કૃતિઓથી છુટો પાડી, કૃતિઓ પોતાની પાસે લઇ બેસી, પોતાના પર પડેલા સંસ્કારોનું સજીવ ચિત્ર આલેખવું એ આ પદ્ધતિનો સિદ્ધાંત છે.

૩. **પરપ્રેરક** [જ. ભ. દુરકાળ]

ઝરણાં, ટાઢાં ને ઊન્હાં, ૩૭: જુઓ expressionistic.

Impressionalism, **સંસ્કારાત્મક વિવેચન** [ક. મા.]

રસાસ્વાદનો અધિકાર, ૧૯: આનંદલક્ષી વિવેચનનો એક અપૂર્વ પ્રકાર તે સંસ્કારાત્મક વિવેચન (I.); આ વિવેચન કરતી વખતે વિવેચક શાસ્ત્રકાર, કે સરખામણી કરનાર, ઉત્ક્રાન્તિવાદ કે રસદર્શી થતો નથી; તે કલાકારની માફક કૃતિનો રસીયો થઈ બેસે છે.

Impressionalist, **આભાસવાદી** [ન. ભો.]

બીજી પરિષદ, "અભિનયકલા", ૧૧: છાયા એ ગુણ ચિત્રકલામાં આભાસવાદી (Impressionalist) કલાવિધાયકોએ સ્વીકારેલો છે ત્હેને જ મળતો ગુણ અભિનયકલામાં છે. અમુક દેખાવની સમગ્ર 'છાયા'ની છાપ ઉપસ્થિત કરવી, ઝીણી ઝીણી વિગતોનો અનાદર કરવો,-એમ ચિત્રકળામાં આભાસવાદીનો સિદ્ધાન્ત છે. તે જ પ્રમાણે અભિનયમાં માત્ર સ્વભાવનું સ્વરૂપ-એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના, લગાર પણ હાલ્યાચાલ્યા વિના, સ્વભાવરેખાની વિગતોનું સ્પષ્ટ ચિત્ર પાડ્યા વિના જ માત્ર સ્વભાવમુદ્રાની સમગ્ર 'છાયા' વડે જ દર્શાવવું એ એ કલાનું એક લક્ષણ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Impressive, **હૃદયગ્રાહી** [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૬૪: એક જ અનુભવ જો સારો હૃદયગ્રાહી હોય તો એવી સારી શ્રદ્ધા ઉપજાવી શકે છે કે જેમાં તે અનુભવના પુનઃ પુનઃ અભ્યાસથી અભ્યાસના પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થતી નથી.

Impressiveness, **સંસ્કારપ્રેરકત્વ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૭૯: આ પ્રકારે બાહ્ય પ્રોત્સાહન કરનાર વસ્તુના **પ્રચય** અને **ગુણ**નો જે વિચાર કર્યો તેનાથી વસ્તુના સમગ્ર સંસ્કારપ્રેરકત્વનો નિર્ણય બની શકે છે.

Impulse, ૧. **વેગ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૯૬: સ્વસંયમ શબ્દનો અર્થ એવો છે કે વિકસિત ઇચ્છા અમુક સમયે સ્વવિરુદ્ધ એવા વેગમાત્રનો પરાભવ કરી તેમને યોગ્ય મર્યાદામાં રાખી શકે એવી શકિત.

૨. **ઉત્કલિકા, મનસ્વીપણું**, **ઉછાળો** [હ. દ્વા. કે. શા. ક. ૧, ૩૨૭]

૩. **પ્રવર્તનબળ** [આ. બા.]

વ. ૧૪, ૧૪૯: હું માનું છું કે આ સર્વની નીચે એવું પ્રવર્તનબળ (i.) રહેલું છે કે જેને આધ્યાત્મિક (spiritual) બળ ગણી શકાય.

૪. **મનોવેગ** [કિ. ધ.]

ન. સ. ૧, ૩૫૩: જ્યાંસુધી મનોવેગ (i.) બુદ્ધિ ઉપર સત્તા ચલાવવા શકિત ધરાવે છે....

૫. **પ્રેરણા** [પ્રા. વિ.]

૬. **ઊર્મિ** [દ. બા.]

Impulsive, **ઉત્કાલિક,** **મનસ્વી** [હ. દ્વા. ૩૨૬]

Impulsive judgement, **સાહસિક નિર્ણય** [પ્રા. વિ.]

Impulsive movement, **સ્વયંચર્યા** [કે. હ. અ. નોં.]

Impulsiveness (rashness), **સંભ્રમ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૭૦: વિચારનિર્દેશવ્યાપારમાં કોઇને એટલો બધો સંભ્રમ રહે છે, નિશ્ચય ઉપર આવી જવાની એટલી બધી આતુરતા થાય છે કે એ વ્યાપારમાં પુરાવા ઇત્યાદિનું તોલન કરવામાં જે વિલંબ થાય છે, તેને તેમનાથી જરા પણ સહન કરાતો નથી.

Incidence, **કરસંપાત,** [વિ. કો. સં. ૫.]

Incommensurable, ૧. **અપ્રમેય** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૨. ૩૨૯: દલપતરામની શૈલી સભારંજની, અને નર્મદાશંકરની તે મસ્ત. આ શૈલીઓ પરસ્પર અપ્રમેય (I.) એટલે એક બીજા સાથે માપી શકાય એવી જ નથી. તે પોતપોતાને સ્થળે ઉત્તમ જ છે.

૨. **અનન્વયરૂપ** [ન. ભો.]

ગુજરાતનો **નાથ**, ઉપોદ્‌ઘાત, ૪૫: રા. કનૈયાલાલનાં સર્જેલાં પાત્રોની વ્યક્તિતા સુરેખ, અનન્ય, અનન્વયરૂપ (i.) ટંકાયેલી, त्वष्ट्रेव शाणाल्लिखिता विभाति વિશ્વકર્માએ સરાણ ઉપર ઉતારી કાપી કાઢેલી હોય તેમ દીપે છે.

૩. **દુર્મેય** [હ. પ્રા.] ગ. પ. ૪.

૪. **અપર્યાપ્ત** [દ. બા.]

(ભગવદ્‌ગીતા, ૧, ૩૦. अपर्याप्तंतदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्)

Independent, (*Modern Indian politics*) ૧. **સર્વપક્ષસ્વતન્ત્ર** [હિં. હિ. વ. ૨૨, ૩૫૮]

૨. **નિર્પક્ષવાદી** [ન્હા. દ.]

૩. **સ્વતન્ત્રપક્ષી** [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૨, **ભાદરવો**, ૭૭: પ્રાંતિક અને વરિષ્ઠ ધારાસભાઓ માટે પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવાની ધમાલ ત્રીજી વાર આરંભાઇ છે. પ્હેલી ચૂંટણી વખતે, ૧૯૨૦ માં, મતદારોમાં બે પક્ષ હતા. મત નહીં જ આપિયે, સંપૂર્ણ અસહકાર કરીશું, એ ગાંધીજીના અનુયાયીઓનો પક્ષ હતો. મત તો આપવા, એ બીજો પક્ષ હતો, જેમણે નોંધાવેલા મતો ઉપરથી એ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાયા હતાઃ ઉદારપક્ષીઓ (liberals) અને સ્વતન્ત્રપક્ષીઓ (ii.).

૪. **સ્વતન્ત્ર** [દ. બા.]

Indeterminism, (*Metaph.*) **પ્રવૃત્ત્યનિશ્ચિતતા** [અ. ક.]

ની. શા. ૧૨૪: પ્રવૃત્ત્યનિશ્ચિતતા (ઇન્ડિટર્મિનિઝમ)ના વિચારમાં દરેક નવું કર્મ કરતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વખતે હું જાણે અત્યારસુધી કોઇ પ્રકારનું જીવન જીવ્યો જ ન હોઉં, ને પાછલા ને હવેના જીવનમાં કારણ ને કાર્યની સાંકળ હોય જ નહિ એમ માનવામાં આવે છે.

Individualism, ૧. **વ્યક્તિદૃષ્ટિ** [વ. ઑા.]

વ. ૪, ૩૨૮: આ પત્રમાં પૂર્વે **ગ્રીસ** અને **રોમ**ના ઇતિહાસમાંથી સૂત્રરૂપે કેટલોક બોધ તારવી કાઢવામાં આવ્યો હતો, તથા યુરોપના અર્વાચીન યુગનાં ખાસ લક્ષણ–**ઐહિકતા** (Secularism) અને વ્યકિતદૃષ્ટિ (I.)–બતાવી એની રાજકીય ઈતિહાસ ઉપર થયેલી અસરનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું.

૨. **વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્ય** [આ. બા.]

વ. ૫, ૪૭૫: બુદ્ધિસ્વાતન્ત્ર્ય (Rationalism) અને વ્યકિતસ્વાતન્ત્ર્ય (I.) એ મિ. **મિલ**થી આધષ્ઠિત ૧૮૭૫ પહેલાંના જમાનાના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો હતા.

૩. **વ્યક્તિવાદ** [આ. બા.]

બુ. પ્ર. ૬૦, ૧૯૬: **વ્યક્તિવાદ** (I.) એ ગયા જમાનાનું ભૂષણ તેમ જ દૂષણ હતું.

૪. **વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યવાદ** [બ. ક.]

ભા. લે. પ્રવેશક, ૩૩: ઉપર "ગમે તે પ્રકારે" એ શબ્દો લખવા પડ્યા છે એટલા માટે, કે કેવળ વ્યકિતસ્વાતન્ત્ર્યવાદ (i.) ઉપર દલીલ રચીએ તો તેમાં શુદ્ધ બુદ્ધિવ્યાપાર વડે (logically) આ બેમાંથી એકે ભાવના સિદ્ધ થઇ શકે એમ નથી, એ ફિલસુફીના અભ્યાસકોને જાણીતું છે.

૫. **અહંભાવ** [આ. બા.]

વ. ૨૧, ૨૦૫: ઇંગ્લંડના ગઈ સદીના ઇતિહાસમાં જ્ઞાનની અને ઇન્સાનિયતની પરિસીમા રૂપે મનાએલું 'I'–યાને અહંભાવ ઉપર રચાએલું જનસમાજનું બંધારણ અત્યારે ભૂલ ભરેલું જ મનાય છે.

Individualistic, **વ્યક્તિપ્રધાન, અહંભાવપ્રધાન** [મ. ન.]

સુ. ગ. ૪૯૨: (૧) ઉચ્છૃંખલતા, અમર્યાદિત સ્વાતંત્ર્ય, કૃત્રિમ વ્યવહાર, પ્રતારણા, અક્ષમા એટલાં વ્યક્તિપ્રધાન **પાશ્ચાત્ય** સંસર્ગનાં ફળ છે. (૨) વિચાર વિચારના ભેદ માટે છેક પરસ્પરનો સમૂલ વિદ્વેષ કરવા પર્યંત પ્રવૃત્તિ થાય છે એવી અક્ષમા જે સર્વત્ર સ્નેહમાત્રનો વિનાશ સાધે છે, તે અહંભાવપ્રધાન **પાશ્ચાત્ય** સંસર્ગોનો મહિમા છે.

Individuality, ૧. **વ્યક્તિત્વ** [અજ્ઞાત]

૨. **સ્વતસ્ત્વ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૦૫: શ્રોત્રચક્ષુરાદિની સાથેના સન્નિકર્ષથી જે વિશેષ પ્રત્યક્ષ અથવા લૌકિક પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પરસ્પર થકી સહેજે ભિન્ન પડી શકે એવા સ્વતસ્ત્વવાળાં હોય છે.

૩. **વૈશેષ્ય** [આ. બા.]

વ. ૫, ૪૭૪: મિ. **વાછા** કહે છે કે બુદ્ધિનું સ્વાતન્ત્ર્ય એ આ યુગનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને તદનુસાર કેળવણીમાં કૃત્રિમ અને જુલમી પદ્ધતિને સ્થાને બાળકના સ્વાભાવિક વિકાસક્રમને અનુસરતી અને દરેક વ્યકિતના વૈશેષ્ય (I.) ને પોષનારી એવી શિક્ષણપદ્ધતિ **પશ્ચિમ**ના દેશોમાં હવે વિસ્તરતી જાય છે.

૪. **પૃથક્લક્ષણ** [ર. મ.]

હા. મં. ૯૮: હમેશના જીવનવ્યવહારમાં તો આપણે ઉપયોગિતાના દષ્ટિબિન્દુથી વસ્તુઓ પ્રવૃત્તિઓ તરફ નજર કરીએ છીએ; એ વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓ ઓળખાવવામાં અને વાપરવામાં કામ આવે એવા એમના એક બે બાહ્ય અંશ લઇ એટલેથી જ આપણે અટકીએ છીએ, અને, એવા એક બે અંશ લઇ એવી ઘણી વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓને સામાન્ય વર્ગમાં મુકી સામાન્ય નામથી ઓળખીએ છીએ. આવા ઉપયોગપ્રધાન વ્યવહારમાં આપણે એ વસ્તુઓ અને પ્રવૃત્તિઓનાં અન્તઃસ્વરૂપ જોતાં નથી, એ દરેક પ્રવૃત્તિ કેવી વિશેષતાવાળી છે, દરેકનું કેવું પૃથક્લક્ષણ (i.) છે તે આપણે વિચારતા નથી.

૫. **વૈશિષ્ટ્ય** [દ. બા.]

Induction, ૧. **વ્યાપ્તિવિચાર** [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૭૯: પોતાના મનના પૃથક્કરણને બદલે વસ્તુસ્થિતિના પૃથક્કરણને સ્થાપિત કરવાથી જ **ઍરિસ્ટોટલ** વ્યાપ્તિવિચાર, પૃથક્કરણ–પદ્ધતિ, અને સકલ શાસ્ત્રોનો પિતા છે.

૨ **વ્યાપ્તિ, વ્યાપ્તિવ્યાપાર** [મ. ન.]

ચે. શા. (૧) ૩૭૮: આ પ્રસંગોમાં ભૂત અનુભવનો કેટલો સુવિજ્ઞાત અનુકર્ષ હોય છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ વાત એ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઘણાક શુદ્ધ નિગમન ઉપર આવી શકનારા માણસો પોતે પ્રાપ્ત કરેલાં નિગમનનાં કારણ પછીથી બતાવી શકતા નથી. તેમને વ્યાપ્તિનું ભાન નથી હોતું એટલું જ નહીં પણ જે ઉપરથી વ્યાપ્તિ ઉપજી શકે તેવી કોઈ હકીકતનું પણ ભાન નથી હોતું. (૨) (Process of induction) ૩૮૫: કારણતા પરત્વે વ્યાપ્તિવ્યાપાર બહુ ઉતાવળથી કરી લેવાય છે અને એ વાત અન્ય રીતે પણ છતી થાય છે.

૩. **વ્યાપ્તિપ્રાપ્તિ** [ગો. મા.]

સા. જી. ૯૭: સાંપ્રત **પાશ્ચાત્ય** ન્યાયની I. વ્યાપ્તિપ્રાપ્તિમાં આથી પણ વિશેષ છે, અને ઉદાહરણોનું શોધન કેમ કરવું અને કેવાં ઉદાહરણોનું કેવું શોધન કરી કયારે વ્યાપ્તિ બાંધવી એ વિષયની ઉત્સર્ગમાળાનું પ્રકરણ આ **પાશ્ચાત્ય** શાસ્ત્રમાં આપણા શાસ્ત્ર કરતાં અનેકધા વિશેષ વિસ્તારવત્ અને સુઘટિત છે.

૪. **વ્યાપ્તિન્યાય** [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૭, ૫: ન્યાયના બે પ્રકાર વ્યાપ્તિન્યાય (ઈંડકશન) અને અનુમાન (ડીડકશન) છે.

૫. **વિગમન** [દ. બા.]

૨, (Inductive Logic) **વ્યાપ્તિખંડ** [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૫]

Theory of induction, વ્યાપ્તિવાદ, વ્યાપ્તિપ્રક્રિયા [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૭૦]

Inductive, ૧. **નિર્ણયગામી** [ચં. ન.]

જુઓ. Deductive.

૨. **વિગમનાત્મક** [દ. બા.]

Inductive reasoning, વ્યાપ્તિગ્રહ [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૮૦: વ્યાપ્તિગ્રહનો જે વ્યાપાર તે એક એક વાત થકી ઉપર ઉપર જતાં સર્વદેશી નિર્દેશે પહોંચવા રૂપી છે.

Inductive science, વ્યાપ્તિનિબંધનશાસ્ત્ર [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૩૬: વ્યાપ્તિનિબંધનશાસ્ત્રો એક એક વ્યકિત વ્યકિતને અવલોકી વ્યાપ્તિ ઉપર આવવાને યત્ન કરે છે, ત્યારે પરામર્શનિબંધનશાસ્ત્રો, પ્રાપ્ત કરેલી વ્યાપ્તિને એક એક વ્યકિતને, એક એક પ્રસંગ પ્રસંગને, લાગુ કરવા યત્ન કરે છે.

Indulgence, ૧. **મુક્તિપત્રિકા, ક્ષમાપત્રિકા** [ન. લા.]

રા. ન. ગ. (૧) ૩૯૦: ૧૫૧૯ માં ઝ્યુરિચનો એક ધર્માધિકારી (લ્યુથરની પહેલાં) પોપે કહાડેલી મુક્તિપત્રિકા વેચાતી હતી તેની સામા થયો હતો. (૨) ૨૪૬: સને ૧૫૧૭ માં **રોમનો** પોપ ધર્મગુરુ **લીઓ** દશમો એણે પોતાના ધર્મના લોકને પાપથી મુકત કરવાને 'ક્ષમા. પત્રિકાઓ' વેચવા માંડી હતી. લ્યુથર સામો થયો.

૨. **ક્ષમાપત્ર** [મ. ૨.]

શિ. ઇ. ૧૫૬: દશમા **લી**ઓના ક્ષમાપત્રોના વ્યાપારની હકીકત જાહેર છે.

૩. **પાપમોચનની પત્રિકા** [આ. બા.]

ધ. વ. ૨૨૦: આ અરસામાં એવું બન્યું કે **રોમમાં સેંટ પીટરનું** દેવળ બાંધવા માટે **પોપે** (દસમો **લીઓ**) લોક પાસેથી નાણાં એકઠાં કરવા પાપમોચનની પત્રિકાઓ (જેને અંગ્રેજીમાં 'ઈન્ડલજન્સીઝ' કહે છે.) કાઢી અને તે વેચવા એક સાધુને મોકલ્યો. એ સાધુઓએ પત્રિકાઓ વેચીને નાણાં એકઠાં કરવા માંડયાં. આ જોઇ **લ્યૂથરને** ઘણો ગુસ્સો આવ્યો, અને **વિટનબર્ગના** દેવળના બારણે પોતે એક પત્રિકા ચોઢી. અને એમાં આ પાપમોચનની પત્રિકાઓનુ એણે ખૂબ ખંડન કર્યું.

૪. **મોક્ષપત્રિકા** [મ. હ.]

સ. મ. ૨૧૪: **પોપના** તરફથી એક પાદરી મોક્ષપત્રિકાઓ વેચવા આવ્યો.

Industrialism, ૧. **વૈશ્યવૃત્તિ** [તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી]

સ. ૧૩, ૨૦૪: **राजाकालस्य कारणम्** એ શ્રી **ભીષ્મ**પ્રોક્ત રહસ્યસૂત્રાનુસાર, તથા પરરાજવર્ગને પરધર્મપાલનમાં નિયામકત્વ એ સ્વધર્મ ન હોવાથી, વર્તમાનકાળમાં બ્રાહ્મણાદિ શૂદ્રાન્ત ચાતુર્વર્ણ્ય સ્વસ્વના વિહિત ધર્મોની મર્યાદાઓનો અભયે ભંગ કરી પ્રાધાન્યે વૈશ્યવૃત્તિ (i) માં જ અભ્યુદય માની રહ્યો છે.

૨. **ઉદ્યોગધૂન** [ન્હા. દ.]

જુઓ Capitalism.

૩. **વૈશ્યપ્રકોપ, વિટ્પ્રકોપ, વાણિજ્યવાદ** [દ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કા. લે. ૧, (૧-૨) ૧૯૦: આવી રીતે લૂંટીને આણેલું સોનું પરાક્રમી પુરુષો પોતાની પાસે જ રાખે તો વર્તમાન યુગના **ક્ષત્રપ્રકોપ** (Militarism) સાથે વૈશ્યપ્રકોપ (I) ના મેળાપની ભયંકર સ્થિતિ ઉભી થાય. ('ક્ષત્ર-પ્રકોપ' અને 'વિટ્પ્રકોપ' એ બે નવાં નામોની સાર્થકતા મારે સિદ્ધ કરવી જોઇએ. ચાતુર્વર્ણ્યનું સમતોલન અથવા સામંજસ્ય એ તો સમાજની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. સમાજને માટે આ ચારે વર્ણની જરૂર સ્વીકારાયલી છે. વ્યક્તિના શરીરમાં જેમ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુઓ પ્રમાણસર હોય ત્યારે જ શરીર નીરોગી રહે છે તેમ સમાજશરીરમાં ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રમાણસર હોવું જોઇએ. શરીરમાં પિત્તનું પ્રાબલ્ય વધે તો તેને પિત્તપ્રકોપ કહે છે અને તેથી આખું શરીર બગડી જાય છે. એ જ પ્રમાણે વિટ્પ્રકોપ અથવા વૈશ્યપ્રકોપ વિષે. શરીરનો નાશ થવાની ઘડી આવ્યે ત્રણે ધાતુનો પ્રકોપ થઈ જાય છે. એને ત્રિદોષ કહે છે. યૂરોપમાં આજે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ત્રણે વર્ણનો સામટો પ્રકોપ ચોખ્ખો દેખાય છે અને ત્યાંના બ્રાહ્મણો આ ત્રણે વર્ગના કિંકર બની ગયા છે.) (૩) ૨૮૦: ત્યાર પછી વાસનાતૃપ્તિને અંગે ધન મેળવવાની જરૂર વધે જ. કારખાનાં વધ્યાં, વેપાર વધ્યો, અને પ્રકૃતિવાદ (પ્રૉટેસ્ટંટિઝમ) ની પાછળ વાણિજ્ય-વાદ (ઈન્ડસ્ટ્રિયાલિઝમ) આવી ગયો.

Inelegance, અનાગરત્વ [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૨, ૨૩૧: અર્થલક્ષી બંધ અને એકાગ્ર શૈલી, એ બે દુર્લભ સુગુણો આ કાવ્યમાં છે, એમ અમે પાછળ બતાવ્યું. એમાં સિદ્ધિ કેટલી થઇ છે તે હવે જોવાનું છે. એક અર્થલક્ષી બંધ જ સિદ્ધિએ પહોંચાડવો બહુ મુશ્કેલ અને ઘણાને તો અસાધ્ય જ થઈ પડે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. આ શૈલીમાં ત્રણ વાતનો મોટો ભય રહે છેઃ-ક્લિષ્ટતા, કઠોરતા, અને અનાગરત્વ (I.) એટલે શુદ્ધિ, રૂઢિ, પ્રૌઢિ વગેરેનો ભંગ થઇ વાણી ખીચડા જેવી ગામઠીયા દેખાય છે.

Inertia, ૧. તમોગુણ [ખ. ક.]

યુ. સ્ટે. ૪૩: જુઓ Commonsense.

૨. નિષ્ક્રિયત્વ, આલસ્ય [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૩૭૪

૩. જડતા [કે. હ. અ. નો]

Inference, ૧. અનુમિતિ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૧: પરામર્શનો સંભવ જ સાદૃશ્ય ઉપર છે. 'માણસ મરણશીલ છે, કાલિદાસ માણસ છે, માટે કાલિદાસ મરણ-શીલ છે.' એ અનુમિતિમાં આપણે સાદૃશ્ય-માત્રથી જ વ્યવહાર કરીએ છીએ.

૨. અનુમાન [હી. ત્ર. સ. મી.]

૩. અનુલબ્ધિ [બ. ક.]

ગુજરાતી, દિવાળીપર્વ, ૧૯૨૬, ૧૪: ભાવના ભળીને એ વાસ્તવ દુઃખ વાસ્તવિકતર અને સાથે કાલ્પનિક બની જઇ માનવદર્દનો ઉચ્ચતર ભવ પામે, તેવા લખાણમાં જ કલા છે, કેમકે તેના લખાણમાં જ દુઃખ શ્રેયઃસાધન હતું અથવા દુઃખને પણ આત્માની શાંતિમાં સં-સ્કારીને શ્રેયઃસાધન કર્યું, એ અતીંદ્રિય અનુ-લબ્ધિ (i.) શ્રદ્ધાસંકલિત અનુમિતિઓ વડે આપોઆપ પ્રકાશે છે. અને આ ભાવનામયતા અને આ **કેન્દ્રીકરણ** (focussing) વડે પ્રકટવું ઉદ્ભાસન (illumination) આમ-વર્ગને શક્ય નથી, અધિકારીને જ દર્દીલા રસિકોને જ લભ્ય છે.

Inference from particulars, એકદેશીનિર્દેશનિબંધન અનુમિતિ [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૭૭: કોઇ બાળક એક અથવા વધારે લાકડાના કટકાને તરતા દેખી, બીજો કોઈ તેવો જ કટકો પણ તરશે એમ માને તો તે આવા પ્રકારનું અનુમાન કરે છે. આને એકદેશીનિર્દેશનિબંધન અનુમિતિ કહે છે, કેમકે એમાં વ્યાપ્તિ બતાવવામાં આવતી નથી.

Explicit inference, પરાર્થાનુમાન [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૮૦: સ્વસિદ્ધ અનુમાનને પરાર્થાનુમાનની દૃષ્ટિથી **સ્વાર્થાનુમાન** કહી શકાય.

Implisit inference, સ્વાર્થાનુમાન [મ. ન.]

જુઓ Explicit inference.

Inferential knowledge, અનુમિત પ્રમા, સાધિત પ્રમા [કે. હ. અ. નો.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Inflection-Inflexion, વિભક્તિ-ભંગ [ન. ભો.]

વ. ૧૧, ૩૫૬: હિન્દીમાં વિભક્તિભંગ (inflexion) ને પ્રસંગે क्या, कौन એ શબ્દોને (कि એમ વિકાર થયા પછી) स આગળ આવે છે (किसने, किसको, ઇત્યાદિ) તે મૂળ कीदृश માંનો અવશેષ છે, એ પણ સૂચક વાત છે.

Inflectional ૧. સંયોગમય [ર. મ.]

જ્ઞા. સુ. ૨૬, ૮૦: ત્રીજો ક્રમ inflectional અથવા synthetical એટલે સંયોગમય રૂપનો હોય છે.

૨. પ્રત્યયાત્મિકા [ક. પ્રા.]

બૃ. વ્યા: ૧૨: ઘણા ભાષાશાસ્ત્રીઓ પ્રત્યયરહિતા, સમાસાત્મિકા, અને **પ્રત્યયાત્મિકા** એ ત્રણ, ઉપર દર્શાવેલી ભાષાની સ્થિતિ ભાષાના ક્રમિક વિકાસથી થઇ છે એમ માને છે. પ્રત્યયાત્મિકા સ્થિતિમાં પૂર્વની બે સ્થિતિનાં ચિહ્ન જોવામાં આવે છે. તેમાં એકસ્વરી સ્થિતિમાં જોવામાં આવતા શબ્દસમૂહ તથા સામાસિક સ્થિતિમાં જોવામાં આવતા સમાસ માલમ પડે છે. ઘણા ઉપસર્ગ અને પ્રત્યય આરંભમાં સ્વતંત્ર શબ્દ હતા, તે સામાસિક સ્થિતિમાં શબ્દની સાથે જોડાયા, અને છેવટે પ્રત્યયાત્મિકા સ્થિતિમાં પૂર્વગ અને પ્રત્યયરૂપ થયા. દેવ સરખો-પ્રત્યયરહિતા સ્થિતિ; દેવસદૃશ-સમાસાત્મિકા સ્થિતિ; દિવ્ય-પ્રત્યયાત્મિકા સ્થિતિ (અંગ્રેજીમાં Like God-Monosyllabic (એકસ્વરી, પ્રત્યયરહિતા) God like-Agglutinative **સમાસાત્મિકા, સંયોગાત્મિકા**), God-ly-Inflectional (પ્રત્યયાત્મિકા).

Informal, ૧. અનૌપચારિક [વિ. ક.]

કૌ. ૨, ૨, ૨૧૩: કૌમુદી સેવકગણની અનૌપચારિક ('ઇન્ફૉર્મલ') સ્થાપના થઇ.

૨. બેધોરણ [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૨, **આષાઢ,** ૧૦૯: ગૂંચવણિયા અને વિવાદગ્રસ્ત વિષયની બધી બાજુ પૂરી છૂટથી ચર્ચીને કૈંક રસ્તો કહાડી શકાય તે માટે જ મોટી **સભાઓ** a committee of the whole house **નું** informal બેધોરણ રૂપ સ્વીકારી મનમાની છૂટથી પૂરતા સમય લગી જુદાજુદા દૃષ્ટિબિંદુ સિદ્ધાંત લક્ષ્ય આદિની ઝપાઝપી ચલાવીને તે પછી ઠરાવો ઘડે છે.

Inherited, ૧. પરંપરિત [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૪૭: અમુક એક જાતના વ્યાપારો જે સમગ્ર જાતિ અનેક કાળથી કરતી આવે છે તેના તે જ પરંપરિત શીલરૂપે વ્યક્તિવ્યક્તિમાં દર્શન દે છે.

૨. સહજ [આ. બા.]

જુઓ Acquired.

Innate, ૧. નૈસર્ગિક [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૭: આવો પરંપરિતનો જે અર્થ તે જ અમુક શક્તિ નૈસર્ગિક છે એમ કહેવાથી થઇ શકે છે.

૨. સહજ [પ્રા. વિ.]

૩. વસ્તુગત, સ્વાભાવિક, અંતઃસ્થ [દ. બા.]

Innervation, તંતુવ્યાપાર [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૦૨: પ્રત્યક્ષ એ સાદો ચેતનાવ્યાપાર છે. એટલે તે કરતાં વધારે સાદા શબ્દોથી તેનું લક્ષણ કરવું કઠિન છે. જે તંતુવ્યાપાર ઉપર તેનો આધાર છે તેને ઉદ્દેશીને એનું લક્ષણ બતાવી શકાય. ત્યારે **પ્રત્યક્ષ** તેને કહીએ કે જે ચેતનપરિવર્ત **સંવાહક-તંતુના** બાહ્ય અંતના સંઘર્ષથી થાય છે તે.

Inquisition, ધર્મવિચારણસભા [ક. પ્રા.]

કર્તવ્ય, ૨૯૭: રોમમાં ધર્મવિચારણસભાના ('ઈન્કિવઝિશન'ના) બંદીખાનામાં દાખલ થવાની તેણે રજા માગી.

Insensitive, જડકરણ [બં. ક.]

લિ. ૧૦૭: આંધળાને રૂપનું આકર્ષણ નહીં, બહેરાને માધુર્યનું નહીં, એમ જુદા જુદા માણસ એક દિશામાં જડકરણ (i. બૂઠા) તો બીજીમાં પટુકરણ, જન્મથી પરિસ્થિતિથી કે કેળવણીથી હોય છે.

Insomnia, નિદ્રાલોપ [ન્હા. દ.]

ચિ. દ. ૫૩: નિદ્રાલોપ-I.-નો રોગ પણ એ ભાવનાની સજા તરીકે મહારાજને મળી ચૂક્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Inspectionism, (*Psycho-ana.*) દર્શનવૃત્તિ [ભૂ. ગો.]

Iustinct, ૧. **સાહજિકવૃત્તિ** [ગો. મા.]
સ. ચં. ૨, ૧૬૨: માત્ર આત્મરક્ષણની સાહજિકવૃત્તિ (Instinct of self-preservation) સૂર્ય ગયા પછી પણ સૂર્યનાં કિરણ રસળે તેમ હજી રહી હતી અને એ વૃત્તિએ પણ એવું જ શીખવ્યું કે નાગની પાસે સચેતન દેખાવા કરતાં જડ દેખાઇ જાય તે રસ્તે તેને જવા દેવો એ જ સારૂં છે.

૨. **સહજબુદ્ધિ, પ્રેરણાશકિત** [મ. ન.]
ચે. શા. (૧) ૬૭: આશરે ત્રણ વર્ષ પૂર્ણ થતા સુધી ઇંદ્રિય અને સહજ બુદ્ધિનો સમય છે. (૨) ૫૭૦: પ્રાણીઓને કેટલીક તૈયાર પ્રેરણાશકિતઓ જન્મસિદ્ધ હોય છે તેમ માણસને નથી.

૩. **પ્રેરણા** [અજ્ઞાત]

૪. **સહજસ્ફૂર્તિ** [દ. બા.]
કા. લે. ૧, ૪૭: વિરાટ જનતાના હૃદયની લાગણી સાચી હોય છે, જનતાનો સહજ સ્ફુર્તિ (i.) થી ઉઠેલો ખ્યાલ હમેશાં સાચો હોય છે, એમ તેઓ માનતા.

૫. **અનભિજ્ઞ ધી** [બ. ક.]
લિ. ૧૧૪ :
ત્હારો સૌમ્ય પ્રેમલીલાપ્રવાહ
દિક્કાળોનાં અંગઅંગે સુહાવે;
એ છે ગતિ સ્થિતિ રતી વિરતી બધે બધી
એ ઉન્નતી અવનતી અનભિજ્ઞ'ભિજ્ઞ ધી.
(અનભિજ્ઞ ધી=પ્રેરણા, instinct. અભિજ્ઞ ધી=બુદ્ધિ, self-conscious reason, which inquires, considers and decides.)

૬. **સહજવૃત્તિ** [પ્રા. વિ.]

Instinct of self-preservation ૧. **આત્મરક્ષણની સાહજિક વૃત્તિ** [ગો. મા.]
જુઓ Instinct.

૨. **જીજીવિષા** [દ. બા.]

Gregarious instinct, યૂથ-સ્વભાવ, યૂથવૃત્તિ [દ. કે. પ્ર. ૨, ૧૨, ૫૦૩-૫]

Instinctive, ૧. **પ્રકૃતિસિદ્ધ** [દ. બા.]
૨. **સ્વયંપ્રેરિત** [કે. હ. અ. નોં.]

Insular, **આત્મસંકોચી** [ન. ભો.]
ત્રીજી પરિષદ્, ક ૨૪: અંગ્રેજ લોક જ્યહાં જ્યહાં જાય છે ત્યહાં ત્યહાં સ્થાનિક ભાષાનો સંસ્કાર પોતે લેવાના કરતાં સ્થાનિક લોકો ઉપર પોતાની ભાષાના સંસ્કાર વધારે બેસાડે છે; આ બેટમાં વસનાર લોકના આત્મસંકોચી (I.) સ્વભાવને લીધે કાંઇક અંશે છે.

Integrating, **સંઘટક, સંશ્લેષક** [આ. બા.]
જુઓ. Disintegratiog.

Integration, ૧. **એકીકરણ, સંકલ્પ** [મ. ન.]
ચે. શા. ૩૮૭: વ્યાપ્તિમાં આપણે ઘણાં દૃષ્ટાંતોમાંથી એક સર્વસામાન્ય નિયમ શોધીએ છીએ, એટલે કે પ્રત્યેક દૃષ્ટાંતનું પૃથક્કરણ અથવા વિકલ્પ કરી જોઇએ છીએ કે તેમાંથી સાધારણ અંશ હાથ લાગે. આથી ઉલટી રીતે પરામર્શમાં મુખ્ય વ્યાપાર સંકલ્પ અથવા એકીકરણનો છે.

૨. **સંવિત્તિ** [પ્રા. વિ.]

Integrity, **સાકલ્ય, પૂર્ણાંકતા** [દ. બા.]

Intellect, **બુદ્ધિ** [અજ્ઞાત મ. ન. ચે. શા. ૪૯૩]

Intellectual ideal, **બુદ્ધિલક્ષિણી ભાવના** [જ્ઞા. બા.]
જુઓ Aesthetic.

Intellectualism, **બુદ્ધિવાદ** [હી. વ્ર.]
સ. મી. ૩૮: તેઓ માત્ર એટલું જ કહી શકયા છે કે બુદ્ધિવાદના પાયા ઉપર આ વાદની રચના રચવામાં આવી છે તે ઠીક નથી.

Intellectuality, **બુદ્ધિમત્તા** [ચં. ન. સ. ૨૩, ૩૭૩]

Intensity, ૧. **વૈપુલ્ય, વિપુલતા,** [મ.ન.]
ચે. શા. (૧) ૬૧૩: ઇચ્છામાત્રમાં પોતાના બળ અથવા વૈપુલ્યના પ્રમાણમાં પ્રયત્ન-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રવણતા હોય છે. (૨) ૫૩૭: જે સુખની ભાવના કરવામાં આવી હોય તેની વિપુલતા ઉપર ઈચ્છાના બળનો અર્થાત્ તેના વેગનો મુખ્ય આધાર રહે છે.

૨. **તારતમ્ય, પ્રકર્ષ, સ્પષ્ટતા** [કે. હ. અ. નાં.]

Seminal Intensity, આરંભક વૈપુલ્ય [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૦૮: પ્રત્યેક પ્રોત્સાહન અમુક અંશની વિપુલતાવાળું હોય તો જ સમજી શકાય તેવું પ્રત્યક્ષ ઊપજાવી શકે છે. આને આરંભક વૈપુલ્ય એવું નામ આપવામાં આવે છે.

Interdependence, પરસ્પરતન્ત્રતા [આ. બા.]

વ. ૨૩, ૩૬૫: કારણ કે independence સ્વતન્ત્રતા વગર પરસ્પરતન્ત્રતા interdependence શી રીતે બને?

International, ૧. આંતરરાષ્ટ્રીય [અજ્ઞાત]

૨. **બહુરાષ્ટ્રીય** [કા. છ.]

સ. ૨૭, ૧૩૭: આખી સભાનું સ્વરૂપ બહુરાષ્ટ્રીય–i.–થઇ જાય છે.

Internationalism, ૧. આંતરરાષ્ટ્રીયત્વ [અજ્ઞાત]

૨. **સર્વદેશવાદ** [હિં. હિં.]

વ. ૨૦, ૧૨૭: જુઓ Nationalism.

૩. **રાષ્ટ્રનિરપેક્ષતા** [દ. બા.]

Interpretation, ૧. અર્થગ્રહણ [ન. લ.]

ગુ. શા. ૧૧–માર્ચ ૧૯૦૭: સાંકળિયું: જોડણીના નિયમોનું અર્થગ્રહણ—Interpretation of the new Rules of Spelling.

૨. **અર્થશોધન** [પ્રા. વિ.]

૩. **લિંગપરામર્શ, પરામર્શ, સંસ્ફોટન** [કે. હ. અ. નાં.]

૪. **રહસ્યશોધન** [ભૂ. ગો.]

Intimate relation, સમવાય [મ. ન. ચે. શા.]

Introduction, ૧. ઉપોદ્ઘાત [અજ્ઞાત]

૨. **અવતરણ** [ન. ભો.]

કુ. મા. ૯૯: અવતરણ=વિષય દાખલ કરવાને અર્થે ઉપોદ્ઘાત (I.).

૩. **ઉદ્ઘાટન** [મ. સૂ.]

ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા એઓના જીવનચરિત્રનું ઉદ્ઘાટન.

૪. **પ્રવેશક** [બ. ક. સા. ૭.]

૫. **પરિચય, પરિચાયક** [દ. બા.]

Introspection, ૧. અન્તર્જ્ઞાન [અ. ક.]

ની. શા. ૧૪: આ સવાલ એવો છે કે તેનું નિરાકરણ માત્ર અન્તર્જ્ઞાનથી જ (ઇન્ટ્રોસ્પેકશનથી જ) થઈ શકે.

૨. **આન્તર દૃષ્ટિ, આન્તર ઈક્ષણ** [પ્રા. વિ.]

૩. (self-cousciousness) **આત્મસંવિદ્** [કે. હ. અ. નાં.]

૪. **આત્મપરીક્ષણ, અંતરદૃષ્ટિ, હૃદયપરીક્ષણ, હૃદયશુદ્ધિ** [દ. બા.]

Introvert, (*Psycho-ana.*) અંતર્મુખ [ભૂ. ગો.]

Intuition, ૧. સહજોપલબ્ધિ [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૫૯: આ સત્યવ્યંજનપદ્ધતિનો ઉપયોગ જે સત્યોની સહજોપલબ્ધિ થઇ શકે તેમના સંબંધમાં, એટલે કે ધર્મ, નીતિ અને અધ્યાત્મના વિષયોમાં જ તે કરતો; ભૂગોળ, ઈતિહાસ અને ભૂસ્તર જેવા વિષયોમાં એ પદ્ધતિ ફળપ્રદ નીવડી શકે નહીં એ સ્પષ્ટ છે.

૨. **આંતરપ્રેરણા** [પાન્થ]

જુઓ Authority.

૩. **અંતઃપ્રજ્ઞા, પ્રત્યગ્દૃષ્ટિ, અંતર્દૃષ્ટિ, ઋતંભરાપ્રજ્ઞા** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૩૫: હવે જો બુદ્ધિને દૂષિત માનવામાં આવે, તો વસ્તુના યથાર્થ ગ્રહણને માટે કોઇ પ્રકારની શુદ્ધ અંતઃપ્રજ્ઞા વા પ્રત્યગ્દૃષ્ટિ માનવી જ પડશે અને આ મનમાં પ્રત્યગ્દૃષ્ટિ–અંતર્દૃષ્ટિ–જેને આર્યશાસ્ત્રોમાં 'ઋતંભરા પ્રજ્ઞા' કહેવામાં આવે છે, તે એવા પ્રકારનું સાધન છે જ.

૪. **અંતઃસ્ફૂર્તિ** [દ. બા.]

Intuitionism, અન્તર્જ્ઞાનવાદ [અ. ક.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ની. શા. ૯૫: આ ભેદ એવો છે કે અન્તર્જ્ઞાનવાદ (ઇન્ટયુઈશનિઝમ) વિષેના લેખકોએ પોતે જ હંમેશાં કાઢયો નથી.

Intuitionist, અંતઃપ્રજ્ઞાવાદી [ઉ. કે.]

વ. ૬, ૨૨૯: તેની સાથે એમ કહેવું જોઇએ કે એક હેતુવાદી (Rationalist) ને, એક સર્વાત્મવાદીને, એક જનહિતવાદીને (Utilitarion) એક અંતઃપ્રજ્ઞાવાદીને (I.) શોભે તેવી નીતિ તેઓ ઉપદેશતા અને પોતે આચરતા.

૨. આધિદૈવતવાદી [ઉ. કે.]

ટિ. ગી. ૧૨૧: આધિભૌતિક માર્ગ સિવાય કર્માકર્મના પરીક્ષણનો એક બીજો પંથ આધિદૈવતવાદીઓનો છે. આ પંથના લોકનું એવું કહેવું છે કે, મનુષ્ય કર્મ અકર્મનો અથવા કાર્ય અકાર્યનો જે વખતે નિર્ણય કરે છે તે વખતે કયા કર્મથી કોને શું સુખ અથવા દુઃખ થશે અને તે પૈકી એકંદર સુખનો સરવાળો મોટો થશે કે દુઃખનો, એટલી બધી ભાંજગડમાં, અથવા આત્મ-અનાત્મવિચારમાં પણ તે કદી પડતો નથી; અને પુષ્કળ લોકને તો આવી ભાંજગડ ઉભી થાય છે એવી સમજણ ભાગ્યે જ હોય છે. ધર્માધર્મનો નિર્ણય કરતી વખત મનુષ્યના મનની શી સ્થિતિ થાય છે તેનો જ્યારે વિચાર કરીએ ત્યારે આપણને એમ જણાઇ આવશે કે, કારુણ્ય, દયા, પરોપકાર ઇત્યાદિ મનુષ્યના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે થનારી ઉદાત્ત મનોવૃત્તિઓ જ મનુષ્યને એકદમ અમુક કામ કરવામાં પ્રવૃત્ત કરે છે (આધિદૈવત પક્ષ એટલે Intuitionist school).

૩. સ્ફૂર્તિવાદી [દ. બા.]

Intuitionist school, આધિદૈવત પક્ષ [ઉ. કે. ટિ. ગી. ૧૨૨]

Invalid, દુષ્ટ [મ. ન.]

ગૌ. શા. ૩૮૯: પરામર્શવ્યાપારમાંથી **અદુષ્ટ** તેમ દુષ્ટ ઉભયે પ્રકારનાં નિગમન ફળી શકે છે.

Invective, નિર્ભર્ત્સના [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૧, ૧૪૭: તેમાં 'સેટાયર' (**શુદ્ધ કટાક્ષકથન**)ના સાહિત્યસંસ્કાર ને પકવતા કરતાં 'ઇન્વેક્ટીવ' (નિર્ભર્ત્સનાયુક્ત[1] કટાક્ષ)નું પત્રકારીપણું વધ્યુ છે.

Ipse dixit, ઉવાચ [મ. ર.]

સિ. અ. ૧૨૯: સામાન્ય વર્ણનની પદ્ધતિએ માત્ર એટલું કહી શકાય, કે સુધારાવાળા તે અર્વાચીન હિંદુસ્તાનના એવા માણસો જેઓ કોઇપણ પ્રકારના માત્ર **ઉવાચ** (ipse dixit) ને સત્ય માનતા કે માની શકતા નથી.

Irony, ૧. વક્રોક્તિ [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૫૮: વક્રોક્તિ (ગ્રીક શબ્દ 'આયરની' પહેલાં તો "પ્રશ્નપદ્ધતિ"ના અર્થમાં વપરાતો હતો; પણ **સોક્રેટીસના** પ્રશ્નોમાં મર્મ, પરિહાસ, અને વક્રતા હોવાને લીધે તેનો લાક્ષણિક અર્થ ધીમે ધીમે સર્વત્ર પ્રચલિત થઇ ગયો છે.)

૨. વ્યાજોક્તિ [મણિભાઇ નારણભાઈ તંત્રી]

ગુજરાતી **નવલકથાનું સાહિત્ય**, ૫૦: એમાંની (**વિકાર ઑફ વેઇકફિલ્ડમાંની**) ગંભીર અને હિતૈષી વ્યાજોક્તિ (I.) માનુષી દૂષણનું શુદ્ધ અને કરુણાત્મક દર્શન, સર્વ દુઃખના **સમયે** સૌમ્યતા, ...એ સર્વે મારી કેળવણીના ઉત્તમ સાધનો નીવડયા છે.

Isolation, વિવિક્તતા [આ. બા.]

વ. ૪, ૩૨૮: જેમ કેટલાક સુધારકો, અજ્ઞાન પ્રજા ઉપર ગિરિશૃંગ ઉપરથી અભિમાન વિવિક્તતા (I.) અને ઃએપરવાઇની દૃષ્ટિથી જુએ છે તેમ મિ. **રાનડેનું** ન હતું.

Splendid isolation, ૧. **દેદીપ્યમાન વિચ્છિન્ન દશા** [ન. ભો.]

વ. ૧૩, ૧૩: લૉર્ડ **કર્ઝને** એક **પ્રસંગે** એક ભાષણમાં પોતાની વાઇસરૉયની પદવીને પરિણામે અનુભવેલી 'S. I.'ની સ્થિતિ-દેદીપ્યમાન વિચ્છિન્ન દશા-વિષે શોકોદ્‌ગાર કાઢયો હતો એમ સ્મરણમાં આવે છે.

૨. પ્રતિષ્ઠિત અસ્પૃશ્યતા [દ. બા.]

---

[1] આ મુદ્રણદોષ લાગે છે, ખરી જોડણી કૌંસ બહાર મૂકેલા શબ્દ પ્રમાણે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

J

Jambs, (*Arch.*) **પડખાં** [ગ. વિ.]

Joinery, (*Arch.*) **જોડકામ** [ગ. વિ.]

Jollyboat, **વિહારનૌકા વિહારતરણિ** [ગો. મા.]

સ. ચં. (૧) ૩, ૨૩: નદીના પાણી ઉપર કુમુદસુંદરી ન્હાની અને સુંદર વિહાર-નૌકા ("જાલીબોટ") પેઠે પવનની લ્હેરમાં વગર હલેસે તણાતી લાગતી હતી. (૨) કુસુમ પાસેના એક પાતળા ઝાડને બાઝી તેનો વાંસો લટકતા કેશભારથી ઢંકાઇ ગયો, જોતા જોતામાં ઉપર ચ્હડી, બે શાખાઓના વચાળામાં ઉભી રહી, અને આકાશમાંથી નાજુક વાદળી તુટી પડે તેમ કુંડમાં કૂદી પડી, પા ઘડી પાણીને ચીરી પાણી તળે અદૃશ્ય થઇ પાછી ઉપર આવી, અને પાણીની સપાટી ઉપર હલેસાંથી તરતી રંગેલી નાની વિહારતરણિ (જૉલીબોટ) પેઠે સુંદર હાથના ટૂંકા વામ ભરતી ભરતી તરવા લાગી.

Journalism, ૧. **પત્રકારિત્વ** [અજ્ઞાત]

૨. **વૃત્તવિવેચન** [દ. બા.]

કા. લે. ૨, ૨૯૭: જેમ કેળવણીમાં અને સાહિત્યમાં તેમ વૃત્તવિવેચન (J.) ને માટે આપણે ત્યાં હજી એક શબ્દ રૂઢ થયો નથી એ આશ્ચર્ય છે. આને સારુ દૈનિકથી માંડીને માસિક ત્રૈમાસિક અને વાર્ષિક સુધીનાં બધાં છાપાંઓ અને તેમાં આવતી ન્યૂઝ ખબરથી માંડીને ગંભીર ચર્ચા સૂધી બધું જેમાં સમાય એવો શબ્દ જોઇએ છે. આપણે ત્યાં 'લોકવૃત્ત' એ એવો જૂનો અને વિપુલાર્થવાહી સબ્દ છે. આમાં પ્રજાજીવનનાં બધાં અંગો આવી જાય છે. એ ઉપરથી 'જર્નાલીઝમ્'ને 'લોકવૃત્ત વિવેચન' અથવા સંક્ષેપમાં 'વૃત્તવિવેચન' કહી શકાય. જ્યાં જ્યાં 'જર્નાલીઝમ' શબ્દ વપરાય છે તે દરેક જગાએ આ શબ્દ બંધબેસતો આવે છે.

Yellow journalism, **ધમાલબાજ પત્રકારિત્વ** [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૪, ૧૬૪: 'રીપબ્લીકન'ના કામનું સૌથી મહિમાવંત અંગ તો આ છે કે ધમાલબાજ પત્રકારિત્વની ('યલો જર્નાલીઝમ') રીતો તરફ ઢળવા તેના માલેકો લલચાયા નથી.

Journalist, **વર્તમાનપત્રી** [ચં. ન.]

સ. ૨૩, ૩૭૫: તેઓ જો કોઇ સુધરેલા પાશ્ચાત્ય દેશમાં હોત તો વર્તમાનપત્રીનો ધંધો સ્વીકારત.

Judging, **નિર્દેશવ્યાપાર** [મ. ન.]

ચ. શા. ૩૫૩: કોઇ એક સામાન્ય પ્રાપ્ત થવા પછી, આપણે તે સામાન્યને બીજી કોઇ વ્યકિતને અથવા વ્યકિતઓના વર્ગને પણ લગાડીએ. ઉદાહરણ. આપણે 'ગ્રાનીટ' એ સામાન્ય જાણ્યા પછી 'આ પથરો ગ્રાનીટ છે' એમ પણ કહીએ. આવો જે વ્યાપાર તેને નિર્દેશવ્યાપાર એટલે કે કોઇક નિર્ણય બતાવવાનો વ્યાપાર કહે છે.

Judgment, ૧. ૧. **નિર્દેશ** [મ. ન.]

ચ. શા. ૩૫૪: ગમે તે પ્રકારે ઉદ્‌ભવે પરંતુ જેમાં બે ભાવનાને યોજી કોઈ વચન કહેલું હોય તે નિર્દેશ કહેવાય.

૨. **બુદ્ધિવિવેક, તર્કવ્યાપાર** [ર. મ.]

હા. મં. (૧) ૮: બુદ્ધિવિવેક (J.) અને **બુદ્ધિચાતુર્ય** (wit)નો ભેદ દર્શાવતાં લૉક કહે છે......(૨) ૧૧૪: વસ્તુઓ, સ્થિતિઓ અને પ્રસંગોમાં રહેલી વિલક્ષણતા બહાર આણી હાસ્ય ઉપજાવવાનો મનોવ્યાપાર તે તર્કવ્યાપાર (j.). નથી.

૩. **ઉપન્યાસ** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૫૩: જે વિષયો સંબંધી આપણે આ નિર્દેશો વા ઉપન્યાસો કરીએ છીએ, તે વિષયો તત્સંબંધી આપણે કરેલા નિર્દેશોના વા ઉપન્યાસોના જ વસ્તુતઃ બનેલા હોય છે.

૪. **વિધાન, જ્ઞાન** [પ્રા. વિ.]

૫. **સંપ્રધારણ** [કે. હ. અ. તાં]

૨. ૧. **નિર્ણય** [ન. દે.]

વ. ૧૦, ૧૧૭: શ્રી શંકરના પ્રૌઢ વિચારશીલ અંતઃકરણમાં ધર્મના સંબંધી ફળનિર્ણય (Judgment of Value) કરવા કરતાં તત્વ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિર્ણય (Judgment of Truth) કરવા આગ્રહ રહ્યો હતો.

૨. વિવેકશક્તિ [ચં. ન.]

સ. ૧૯૨૦, જૂનઃ જેમની વિવેકશક્તિ (J.) માટે મને ઊંચો મત છે તેવા ત્રણ સ્નેહીઓને જ્યારે મ્હેં આ લઘુ સંસ્કારલેખ વંચાવ્યો...

Analytic Judgment, વિકલ્પનિર્દેશ [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૫૭: ઉદ્દેશપદમાં કોઇ નવો ધર્મ ઉમેરનારા અને ઉદ્દેશપદનો સ્વગત ધર્મ એટલે કે તે શબ્દના જાતિવિશિષ્ટત્વથી પ્રસિદ્ધ થયેલો ધર્મ સ્પષ્ટ કરી બતાવનારા, એવા નિર્દેશો વચ્ચે નૈયાયિકો ભેદ માને છે. પ્રથમ પ્રકારના નિર્દેશોને **સંકલ્પનિર્દેશ** અથવા **વસ્તુનિર્દેશ** કહેવામાં આવે છે; બીજા પ્રકારના નિર્દેશોને વિકલ્પનિર્દેશ અથવા **શબ્દનિર્દેશ** કહેવામાં આવે છે.

Moral Judgment, નીતિનિર્દેશ [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૧૩: નીતિવૃત્તિ અને નીતિનિર્દેશ --સૌંદર્યશક્તિની પેઠે આમાં પણ અત્ર બુદ્ધિવ્યાપાર સાથે ઊર્મિનું તત્ત્વ મિશ્ર થાય છે.

Private judgment, પૃથગ્બુદ્ધિ [ન. લ.]

ઈ. ઇ. ૧૯૭: પ્રોટેસ્ટંટ પંથે આ પરંપરાની વાત ન માની, તે બાઈબલમાં હોય તે જ ખરૂં એમ કહી લડીને જુદો પડયો. હવે બાઇબલમાં શું કહ્યું છે તેનો નિર્ણય કરનારૂં કોણ? કેમ તો કહેવું જ આવે છે કે પીટરની ગાદી. પ્રોટેસ્ટંટોનો જવાબ તો આ જ હોઇ શકે કે પૃથગ્બુદ્ધિ (P. J.) એટલે પોતપોતાની સમજ; અને હાલ એ જ પ્રોટેસ્ટંટ પંથનું ખાસ લક્ષણ ગણાય છે. આ રીતે પૃથગ્બુદ્ધિનો અધિકાર સિદ્ધ થયો તો પછી એક માણસનો બીજાને ધર્મની બાબતમાં દબાણ કરવાનો શો હક્ક છે?

Synthetic judgment, સંકલ્પનિર્દેશ [મ. ન.]

જુઓ Analytic judgment.

Jurisprudence, ૧. વ્યવહારશાસ્ત્ર [ઇ. ક.]

સ. ૧૯, ૨૨૦: ઇ. સ. ૧૮૨૧-૨૨ માં ત્હેણે વ્યવહારશાસ્ત્ર (J.) નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

૨. ધારાશાસ્ત્ર [ર. વા.]

સ. ૨૨, ૮: નિસર્ગતઃ આ રીતે કાયદો અથવા ધારાશાસ્ત્ર (J.) ના સર્વે પ્રદેશોના અભ્યાસ તરફ લક્ષ અપાશે.

૩. શાસનવિજ્ઞાન [મ. છ.]

સ. ૨૯, ૭૯૧: યુરોપીય શાસનવિજ્ઞાન-J.-વેત્તાઓએ દંડનાં કેટલાંક લક્ષ્ય બતાવ્યાં છે.

૪. સ્મૃતિમીમાંસા [દ. બા.]

Jurist, નિર્બન્ધતત્ત્વજ્ઞ [ઉ. કે.]

વ. ૧૭, ૩૦૨: બેરિસ્ટર વગેરેનો અનન્યાધિકાર કાઢી નાખવાનો હેતુ હિન્દી નિર્બન્ધતત્ત્વજ્ઞોને (J.) માટે એક સ્થાન ખુલ્લું મૂકવાનો હોય તો તે આપણે અભિનન્દીશું.

K

Kaleidoscope, બહુરંગીઉં [બ. ક.]

સ. ૪, ૫૨: આટલા વખતને અંતરે હું હવે મુંબઇનો વિચાર કરૂં છું ત્યારે મારી આંખ આગળ જાણે એક કાચનું બહુરંગીઉં (K.) હોય એમ મને લાગે છે.

Knight ૧. વીર [ન. ભો.]

મ. મુ. ૧, ૩૫૮: એક વીર (K.) બે સુન્દર સ્ત્રીઓની વચમાં ઊભો છે.

૨. વીરપુરુષ [ર. મ,]

હા. મં. ૫૮: પણ હવે, રણસંગ્રામોમાં જવા નીકળેલા ડૉન કિવશોટ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. તેમણે વાંચેલી બધી અદ્ભુત વાર્તાઓમાં લખેલું કે 'નાઇટ્સ' (વીરપુરુષો) ને રસ્તામાં રાક્ષસો મળે છે.

૩. શૂરવીર [ક. પ્રા.]

કર્તવ્ય, ૨૯૨: આપણે મધ્યકાળના શસ્ત્રધારી શૂરવીરોના (નાઇટ)ના સમયના કિલ્લાઓમાંના બંદીખાનાં અને ભેંયરાં વિષે સાંભળીયે છીયે.

૪. બાંકો [મુનિરૂદ્દિન ર. ગવસી]

પ્ર. ૧. ૯૪: કોઇ એક જ જાત કે રંગ કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઢબ કે રિવાજને બાંકા પોતાને માટે પસંદ કરતા અને પછી તેને જીંદગીભર એક સિદ્ધાંત તરીકે વળગી રહેતા.

Knight errant, **આર્તત્રાતા** [દ. બા.]

Knighthood, બાંકપણ [સુનિરૂદ્દિન ર. ગવસી]

પ્ર. ૧, ૯૯: જો તું તારું બાંકપણ (K.) નહિ ભુલે તો તારે ભયંકર શિક્ષા સહન કરવી પડશે.

Knowledge,

Knowledge By acquaintance, **પરિચિત જ્ઞાન, પરિચયાત્મક જ્ઞાન** [હી. વ્ર.]

સ. મી. (૧) ૧૮: એકને આપણે પરિચિત જ્ઞાન કહીએ, અને બીજાને શ્રુતજ્ઞાન કહીએ. (૨) ૧૫૩: અહીં માત્ર જ્ઞાનના જે બે પ્રકાર છે—એક 'પરિચયાત્મક જ્ઞાન' એટલે 'સાક્ષાદ્ અપરોક્ષ જ્ઞાન' અને બીજો, 'વર્ણનાત્મક જ્ઞાન' એટલે શ્રુતજ્ઞાન વા પરોક્ષ જ્ઞાન–તે બેની વચ્ચે રહેલા સ્પષ્ટ ભેદનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો આશય છે.

Knowledge by description, **વર્ણનાત્મક-શ્રુત-પરોક્ષ-જ્ઞાન** [હી. વ્ર.]

સ. મી. જુઓ Knowleqge by acquaintance.

L

Labour, (*Econ.*)

Division of labour, **કાર્યવિભાગ** [વિ. કો. સં. પ.]

Productive lobour, **ઉત્પાદક મહેનત** [વિ. કો. સં. પ.]

Skilled labour, **કુશળ મહેનત** [વિ. કો. સં. પ.]

Unproductive labour, **અનુત્પાદક મહેનત** [વિ. કો. સં. પ.]

Unskilled labour, **મજૂરી** [વિ. કો. સં. પ.]

Labour costvalue, **શ્રમમૂલક મૂલ્ય** [વિ. કો.]

સં. પ.: વસ્તુ પેદા કરવા માટે જરૂરી સામાજીક મહેનત ઉપરથી જે મૂલ્ય નક્કી કરવામાં આવે છે એને 'શ્રમમૂલકમૂલ્ય' (L. c. v.) કહી શકાય.

Laissez faire, **સ્વૈરપદ્ધતિ** [વિ. કો. સં. પ.]

Lampoon, ૧. **ભંડલેખ** [ર. મ.]

હા. મં. ૭૮: કટાક્ષકથનનો જે પ્રકાર ઈંગ્લંડમાં l. ('ભંડલેખ')ને નામે ઓળખાય છે તે જોખમ ભરેલું હથીયાર છે અને બહુધા અન્યાય્ય છે.

વિડંબના [દ. બા.]

Land,

Landlord, **ભૂસ્વામી** [મ. સૂ.]

અ. ૬૩: આપણા રાજ્યકર્તા લોકોમાંના બહુ જનોએ તો વ્યાપારી હોઈ અથવા ભૂસ્વામી (l.l.) અર્થાત્ કૃષિસ્વામી હોઇને રાજ્યસંબન્ધ રાખેથી જ, સ્વદેશની સેવા કરી મહાજનોનાં પદ મેળવ્યાં છે.

૨. **જમીનદાર** [દ. બા.]

Landmark, **સીમાચિહ્ન** [ક. મા.]
સ. ૨૬, ૪૧૬

Land on the margin (*Econ*) **કનિષ્ઠ ફળદાયી જમીન, કનિષ્ઠ જમીન** [વિ. કો. સં. પ.]

Landlordism, (*Econ.*) **અનિવાસિત્વ** [વિ. કો.]

સં. પ. : જમીનના માલિક પોતાની જમીન હોય તે પ્રદેશમાં ન રહેતાં બીજા પ્રદેશોમાં રહે અને જમીનની સાંથ લીધા કરે અને ત્યાં પોતાની આમદાની ખર્ચે તે પદ્ધતિને તેઓ જમીનવાળા પ્રદેશમાં અનિવાસી હોવાથી 'અનિવાસી જમીનદાર પદ્ધતિ' અથવા ટુંકામાં 'અનિવાસિત્વ' કહી શકાય.

Landscape, ૧. **સૃષ્ટિચિત્ર** [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૪૧૯: તેની દૃષ્ટિ પણ પહેલા ચિત્રકારોની કરતાં વધારે સારી નહીં હોવાથી તેનાં સૃષ્ટિચિત્રોમાં પણ તેટલા જ દોષો આવે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. પ્રકૃતિદર્શનાલેખન [ગૂ. વિ.]

વિ. ૧૨૦: પ્રકૃતિદર્શનાલેખન (L.) ઝાડ, નદી, કિનારા વગેરેનું સુંદર ચિત્ર જોઇને કાઢવું, ગૂજરાતનાં પ્રસિદ્ધ ચિત્રો કાઢવાં.

૩. (painting) દૃશ્યચિત્રણા [વ્રજમોહન]

કૌ. ૨, ૧, ૩: દૃશ્ય (l.) ચિત્રણામાં પંડિતની પીછી કેટલી સફળ છે એ તો એમનાં ચિત્રો નજરે જોઇને જ ખ્યાલ આવી શકે.

૪. દૃશ્યચિત્ર [વિ. ક.]

કૌ. ૨. ૨: તેમાં એક આકર્ષક ત્રિરંગી દૃશ્ય-ચિત્ર ઉપરાંત નીચેની કૃતિઓ આપવામાં આવશે.

Late, ભૂતપૂર્વ [આ. બા. વ.]

Latent, સુપ્ત [દ. બા.]

Legislation, નયશાસ્ત્ર [મ ન.]

ચે શા. ૧૭ : વિશેષતઃ એટલે જુદા જુદા વિભાગરૂપે જોતાં ચેતનશાસ્ત્ર નીચે જણાવેલાં શાસ્ત્રને ઉપકારક છે : (ક)...(ખ) વૃત્તિ-સૌંદર્યશાસ્ત્ર (ગ) નીતિ એટલે કે શુભાશુભના આધારે વર્તનને નિયમનાર તથા વર્તનનો ઉદ્દેશ બતાવનાર શાસ્ત્ર, તેમજ તેના અંગભૂત નયશાસ્ત્ર અને રાજ્યપદ્ધત્તિનું શાસ્ત્ર.

Leveller, સમચ્છેદક [ન. લ.]

ઇં. ઈ. ૨૫૧: તે ખોટ (અમીરોની સભાની) પૂરી પાડવાના હેતુથી પાર્લમેન્ટે નવી વ્યવસ્થામાં ઠેરવ્યું હતું કે 'બીજી સભા' બોલાવવી પણ જૂના ખાનદાનોના અમીરોને લાગ્યું કે કોઇ પણ રાજપદ ધારણ કરનાર હોય, તો જ તેના આમંત્રણથી આપણે જવું એ લાજમ કહેવાય, અને તેથી તેઓમાંના થોડા જ આવ્યા. તેમની જગા પૂરવા ક્રૉમવેલે નવા માણસોને અમીર બનાવી ત્યાં મોકલ્યા. આ વાત એકે પક્ષને પસંદ પડી નહિ. પેલા સમચ્છેદકો (ll.) કકળી ઉઠયા કે વળી પાછો માણસ માણસમાં આ ભેદ શો ?

Liberal, ૧. સુધારક [ન. લ.]

ઈ. ઇ. ૧૮૨: હાલ એ પક્ષ કૉન્સર્વેટિવ (સંરક્ષક) ને લિબરલ (સુધારક) કહેવાય છે. એકને જૂનું જ ગમે છે અને બીજા નવાનવા ફેરફાર જ કરવા મથે છે.

૨. પ્રાગતિક [ન. હા.]

ગો. વ્યા. ૨, ૧૨૫: ચારે વસાહતોમાં કેપ કોલોની બહુ પ્રાગતિક (L.) છે છતાં ત્યાં પણ જે હિંદીને તેની હદની બહાર જવું હોય તેને એક રજાચિઠ્ઠી લેવી પડે છે.

૩. ઉદારમતવાદી [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૧૧૭ એમ હોય તો હાલની ભાષામાં રૂરૂ નૅશનાલિસ્ટ કે એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ કહેવાય. આસ્તિક મૉડરેટ સુધારક ગણાય. તક્ષક એ સામ્રાજ્યવાદી અને શેષવાસુકિ એ ઉદારમતવાદી અથવા નિર્વર્ણી કે સ્વપરશૂન્ય કહી શકાય.

૪. પ્રગતિવાદી [હિં. હિ. વ. ૨૨, ૩૫૩]

૫. ઉદારપક્ષી [બ. ક.]

જુઓ Independent.

Liberalism, ૧. સ્વાતન્ત્ર્યપક્ષ [આ. બા.]

વ. ૫. ૪૭૫: સર્વ ઉપર ઇંગ્લંડના પ્રૌઢ L. સ્વાતન્ત્ર્યપક્ષની પૂર્ણ છાપ છે.

૨. ઉદારવાદ [ન્હા. દ.]

ચિ. દ. ૪૩: તે સમયે ભારતવર્ષમાં ઠામઠામે ઉત્સવો થયા, ઉદારવાદ–L.–ની હિન્દના રાજ્યઅમલમાં ફતેહ થઇ, અને ભારતીય પ્રજાએ બ્રિટનને અને બ્રિટનના વિશાળહૃદય રાજ્યધુરંધરોને આશીર્વાદ આપ્યા.

૩ ઉદારમતવાદ [દ. બા.]

Liberal education, ૧. ઊંચી કેળવણી [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૨, ૯૬: ઊંચી કેળવણી (L. E.) ઉપર અભાવ રાખી "ઉપયોગ, ઉપયોગ" એવો જે કેટલાક હાલ પોકાર ઉઠાવે છે તે બીજું કાંઇ નથી પણ ઉપર જે માઠા પરિણામવાળી અને દેશને જંગલી કરી નાખનારી વાણીઆઇ બુદ્ધિ કહી તેનું જ બીજે રૂપે બોલવું છે.

૨. સંસ્કારવિદ્યા [ગો. મા.]

સા. જી. ૧૫૯: મનની શકિતઓ વધારવાને, મનને એકાગ્ર કરવાને, અથવા એવા કોઈ પણ માનસિક આરોગ્ય અથવા વ્યાયામના હેતુને માટેજ જો ગણિતનો કંઇ ઉપયોગ હોય તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેટલો અને તેથી અધિક ઉપયોગ વ્યાકરણ અને યોગના અભ્યાસથી અપાય છે એવું **સંસ્કૃત** ભાષા દ્વારા તે તે વિષય જાણનારાઓ અનુભવ દ્વારા કહી શકશે. પણ યુરોપમાં 'સંસ્કારવિદ્યા'–Liberal education–ને અંગે જે ગણિતથી આટલો લાભ થતો ગણાય છે તે ગણિતનો અથવા વ્યાકરણ કે યોગનો પણ અભ્યાસ કરવા વિના એ સર્વ લાભ **સંસ્કૃતના** અન્ય વિષયો દ્વારા પામી શકે છે એનો આ દેશને અનુભવ છે.

૩. **સાક્ષરશિક્ષણ** [વ. ઍા.]

વ. ૫, ૨૧૧: હિંદુસ્તાનની શાળાઓમાં જે શિક્ષણ અપાય છે તે ઘણે ભાગે સાક્ષર (literary–liberal) શિક્ષણ છે, ઔદ્યોગિક કે કલાશિક્ષણ (industrial, technical) નથી.

૪. **ઉદાત્તશિક્ષણ** [અજ્ઞાત]

વિ. મ. વ. ૨૧, ૨૬૦: એ ચોવીશીમાં **મુંબાઇના** વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી સેંકડો પદવીધરો નીકળ્યા, હજારોએ આપણે જેને ઉદાત્ત (l.) કહીએ છીએ એ જાતનું શિક્ષણ મેળવ્યું.

૫. **શિષ્ટશિક્ષણ, વિકાસપર કેળવણી** [દ. બા.]

Libido, (*Psycho-ana.*) **તનહા** (**ફ્રોઈડ**), **જીવનપ્રવાહ** (**યુંગ**), **જીજીવિષા** [ભૂ. ગો.]

Light, ૧. **વિલાસી** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૪૦૭: **પ્રેમાનંદ** earnest મતનો છે, અને **સામળ** વિલાસી (L.) સ્વભાવનો છે.

૨. **લઘુભાર** [ર. મ.]

હા. મં. ૧૧૩: વિચારની ગંભીરતાના અને રસની ગાઢતાના પ્રસંગો હોય ત્યાં શ્લેષનો અવકાશ હોતો નથી, પણ લઘુભાર (l.) મનોવૃત્તિનો પ્રસંગ હોય ત્યાં શ્લેષનો અવકાશ હોઈ શકે છે, તેથી, હાસ્યરસમાં શ્લેષને સ્થાન મળે છે.

૩. **અગમ્ભીર** [હિં. ગ.]

સાહિત્યપ્રવેશિકા.

Lightness, લઘુતા [ર. મ.]

હા. મં. ૯૦: હાસ્યમય કૃતિનો બીજો એક પ્રકાર તે parody ('પરિહાસમય અનુકરણ') છે. એ પ્રકાર એવો છે કે ગંભીર વિષયના કોઈ લેખમાંનાં વચનો કે શૈલીની નકલ હલકા વિષયના વર્ણનમાં કરવામાં આવે છે, અને, એ રીતે ગંભીરતા તથા લઘુતાને પાસે પાસે મુકીને તે બેના વિરોધ વડે હાસ્ય ઉપજાવવામાં આવે છે.

Light essay, ૧. **રસભરનિબન્ધ** [બ. ક.]

ભા. લે. પ્રવેશક, ૪૨: શુદ્ધ સાહિત્ય એટલે કે કાવ્ય–નાટક–નવલકથા-લઘુવાર્તા–રસભરનિબન્ધરૂપ કલ્પનાવિહાર હૃદયવિહાર અને બુદ્ધિવિહારજન્ય અવનવી સુન્દરસૃષ્ટિ.

૨. **રસાત્મક નિબન્ધ** [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૨, ૧૯૭

૩. **અનિબદ્ધનિબંધ** [આ. બા.]

વસંત, અ. ક. ત્રિવેદીના સાહિત્યવિનોદનું અવલોકન.

૪. **નિબંધિકા** [અજ્ઞાત]

કૌ. ૧૯૩૦, માર્ચ, ૧૬૪: જુઓ નીચે.

૫. **પ્રયોગિકા, વિહારિકા** [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, **માર્ચ**, ૧૬૪: એક વાર શબ્દોના અમુક કુશળ સોનીને મેં પત્રદ્વારા પૂછ્યું કે "નિબંધ એટલે તો ખૂબ ગંભીર વિચારોવાળું ને ભારે કે શુષ્ક શૈલીનું લખાણ. એ અંગ્રેજી લાઇટ ફેમિલિયર કે પર્સનલ એસે માટે ન ચાલે. માટે આ રસિક સાહિત્યપ્રકાર માટે કૈંક જુદો પડી આવે એવો શબ્દ તમારી ટંકશાળમાં પડી શકે, તો પાડી મોકલશો." જવાબમાં આવ્યો આ 'નિબંધિકા'. આ 'એસે' પ્રકાર માટે ભાષાન્તરી 'પ્રયોગિકા' કે પછી 'વિહારિકા' પણ ચાલે, શાથી જે 'એસેઇસ્ટ'ની કૃતિ પરિપૂર્ણ નહીં પણ ધ્વનિરૂપ, પ્રયોગ જેવી હોય છે; અને તે રૂઢિગત લેખક નહીં પણ પહેલો જીવનવિહારી અને પછી લેખક હોય છે.

૬. **માર્મિક નિબન્ધ** [અજ્ઞાત]

સા. ૧૮, ૩૩૭: આ નિબંધપ્રકાર યુરોપમાં યે હજી નાનું બાળક છે. અહીં પણ એનો ઉદ્ભવ લગભગ તાજેતર જ થયો છે એમ કહિયે તો ચાલે. ઘણાને એ નવું બાળક વ્હાલું થઇ પડ્યું છે, અને એના ઉપર વ્હાલમાં ને વ્હાલમાં સૌ એનાં નવાં નવાં નામ પાડે છે. દુનિયાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વાતંત્ર્ય તરફના ઝોકને જાણે અનુસરીને કોઈ એને 'અનિબદ્ધ નિબંધ' કહે છે. કોઇ એની વ્યંજના કટાક્ષ કે ચાતુર્યને અનુલક્ષીને એને 'માર્મિક નિબંધ' કહે છે, કોઈ એની શૈલી તરફ પ્રધાન દૃષ્ટિ રાખી એને 'હળવી શૈલીના નિબંધો' એવું લાંબુ નામ આપે છે, અને કેટલાક નર જાતિના નિબંધને 'નિબંધિકા' એવું નારી જાતિનું નામ આપે છે—જેમ કેટલાંક માબાપ છોકરાને છોકરી જેવું નામ દઇ લડાવે છે તેમ.

૭. **પ્રાસાદિક નિબન્ધ** [જ. ભ. દૂરકાળ]

સા. ૧૮, ૩૩૭ઃ આવા નિબંધનું નામ પાડવાનું કદાચ જરૂરતું લાગે તો એનું નામ 'પ્રાસાદિક નિબન્ધ' પાડવાનો વિચાર કરું. આ નામ બંધબેસતું લાગવાનાં બે ત્રણ કારણો છે; પ્હેલું તો એ કે આ પ્રકારના નિબન્ધ એ પ્રસન્ન માનસનું ફળ હોય છે. લેખક આનંદમાં હોય, લખવાના તાનમાં હોય, એનું અન્તર રમ્ય આંદોલનોથી ઊભરાતું હોય તે સમયનો પ્રસાદ આવો નિબન્ધમાં ઊતરે છે. મૉન્ટેન પણ શહેરની દોડધામમાંથી એકાન્ત જીવનના શાન્તિમય આનંદમાં ગયો ત્યારે એના નવતર નિબન્ધોની એને પ્રેરણા મળી એ આપણે જાણિયે છિયે. સત્ત્વનો પ્રકાશ થયાથી અંતઃકરણમાં આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે અને એવો આનંદ, સાત્ત્વિકતા અને પ્રકાશ માનસના પ્રસાદમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ માનસના પ્રસાદને હું આવા નિબંધોનું મુખ્ય ઉપલક્ષણ ગણું છું.

Light literature, ૧. **સુગમ સાહિત્ય** [અ. ફ.]

૨. **મનોરંજનાર્થ સાહિત્ય** [કિ. ધ.]

સાબરમતી, ૧૯૮૩, હેમન્ત, ૧૪૭ઃ આપણા બોલવામાં, વિનોદમાં, ગંભીર કે મનોરંજનાર્થ સાહિત્યમાં, કાવ્યમાં, સંગીતમાં, કળામાં જ્યાં જુઓ ત્યાં એ ધ્યાનમંત્રની કાંઇક અસર તો જણાવી જોઇએ જ.

૩. **મોહનસાહિત્ય** [દ. બા.]

Lingua franca, ૧. **સમાનભાષા** [ન. ભો.]

ત્રીજી પરિષદ, ક. ૩ઃ એ લેખમાં ડોકટર શ્રાડર કહે છે તેમ એક ભાષા સમાનભાષા (l. f.) તરીકે થવામાં નીચેમાંનો એક પ્રકાર સંભવનીય છે.

૨. **સામાન્યભાષા** [હ. દ્વા.]

વ. કેટલાક વિદ્વાનો હિંદી ભાષાને દેશની સામાન્ય ભાષા (L. F.) બનાવવાની હીમાયત કરે છે.

Literature, ૧. **સાક્ષરતા** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૧, ૩૮૦ઃ લૉર્ડ બેન્ટિંકના વખતથી ચોખ્ખું ફરમાન નીકળ્યું કે યુરોપની સાક્ષરતા (L.) દેશીઓમાં વધારવી એ સરકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ.

૨. **સાહિત્ય** [અજ્ઞાત]

૩. **વાઙ્મય** [અજ્ઞાત]

૪. **સારસ્વત, ગ્રંથરાશિ** [દ. બા.]

Linear,

Linear magnitude, **રેખાપરિમાણ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૯૩ઃ રેખાપરિમાણની પરીક્ષા ચક્ષુ સારામાં સારી રીતે કરી શકે છે, અને બે રેખાની લંબાઇમાં કેટલો તફાવત છે તે વાત બહુ સૂક્ષ્મતાથી સમજી લે છે.

Linear perception, **રેખાદર્શન** [મ. ન. ચે. શા.]

Local,

Local character, **સ્થાનસ્વરૂપ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૧૨ઃ સ્થાનને લીધે પ્રત્યક્ષના સ્વરૂપમાં જે કાંઇ ભેદ પડે છે તેને સ્થાનસ્વરૂપ કહેવાય.

Localisation, **સ્થાનનિર્ણય** [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૧૨ઃ ત્વચાની સાથે બે બિંદુથી સ્પર્શ થતાં જે પ્રત્યક્ષ થાય છે તેને અમુક સ્થાનથી તે થયું એમ આપણે તુરત સમજીએ છીએ. એ સ્થાનનિર્ણય થકી આ સ્થાનસ્વરૂપ કેવળ ભિન્ન છે.

Logic, ૧. ૧. **તર્કશાસ્ત્ર** [મ. રૂ.]

ચે. દ્રા૦. ૧૭૪ઃ જુઓ Ethics.

૨. **ઇંગ્રેજીન્યાય** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૩, ૨૩૬ઃ એ જ પ્રમાણે ગણિતમાં કેટલુંક ઓછું થઈ શકે એમ છે, અને પ્રિવિ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યસમાંથી L. (ઇંગ્રેજીન્યાય) કાઢી નાખ્યો હોય અથવા ઇચ્છા ઉપર જ રાખ્યો હોય તો ઠીક.

૩. **ન્યાયશાસ્ત્ર** [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧: ન્યાય અથવા વિચારક્રમના નિયમો વિષે પણ એતું એ જ સમજવાનું છે. બાહ્ય કે આંતર સંસ્કારોનું ગ્રહણ, વર્ગીકરણ, તોલન, એ આદિ ક્રિયાઓ મનુષ્યના મનમાં, ન્યાયના જે નિયમોને તે અસ્ખલિત રીતે અનુસરે છે તે જણાતા પૂર્વથી જ ચાલતી હતી. ન્યાયશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ મનુષ્યનું મન પોતાના વ્યવહાર ઉપર વિચાર કરે છે તેમાંથી જ થઈ છે.

૪. **પાશ્ચાત્યન્યાય** [આ. બા.]

સુ. ગ. પ્રવેશક, ૨૨: પણ લૉજીક (પાશ્ચાત્ય ન્યાય)ના વિષયમાં અને એમના ઐચ્છિક વિષય મૉરલ ફિલોસોફી (કર્તવ્યમીમાંસા)માં પહેલે નંબરે આવ્યા.

૫. **બુદ્ધિવ્યાપારશાસ્ત્ર** [બ. ક.]

લે. ભા. પ્રવેશક, ૧૯: એઓ કહે 'તમે તો લૉજિક (L. બુદ્ધિવ્યાપારશાસ્ત્ર)પૂરૂં ભણ્યા છો.'

૬. **બુદ્ધિવ્યાપારવિદ્યા**[બ. ક.]

અં. ૨૧: એઓ કહે, "તમે તો લૉજીક (L. બુદ્ધિવ્યાપારવિદ્યા) પૂરું ભણ્યા છો."

૭. **પ્રમાણશાસ્ત્ર** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. જુઓ Epistemology.

૨. **તર્કવ્યવસ્થા** [ર. મ.]

હા મં. ૫૭: હાસ્યપાત્ર લક્ષણોમાં અને અંશોમાં ખાસ જાતની તર્કવ્યવસ્થા (l.) હોય છે.

Logical, ૧. **સયુક્તિક** [આ. બા.]

આ. ધ. ૫૫: મનુષ્યમાત્ર સમાન છે એ સિદ્ધાન્તને વધારે સયુક્તિક (l.) કરી જોતાં જણાશે કે એમાંથી ખરૂં જોતાં અદ્વૈતવાદ જ નીકળી આવે છે.

૨. **ન્યાયાનુસારિ** [ત. મ.]

વ. ૯, ૨૯૭:...એ પ્રકારે નિરર્થક, અને અધિકસંખ્યાક, નિયમોની (ઉત્સર્ગોની) સંપ્રાપ્તિરૂપ 'મોટું ગૌરવ' પ્રત્યક્ષ આવવા છતાં તેમાં 'ખરૂં લાઘવ' છે એમ માનવું એ શું ન્યાયાનુસારિ (l.) છે?

૩. **ન્યાયસંમત** [મન. રવ.]

કૃ. ચ. ગવેષણ, ૨૯: આવા અભિપ્રાયને પરાસ્ત કરવા માટે બંકિમે વાપરેલ દલીલો ખરેખર ન્યાયસંમત (l.) છે.

૪. **તર્કસિદ્ધ** [અ. ક.]

નિ. વિ. ૧૨૯: મારૂં વર્તન એકદમ તર્કસિદ્ધ છે. quite logical.

૫. **તર્કશુદ્ધ** [દ. બા.]

Logical mind, ન્યાયનિષ્ણાતબુદ્ધિ [મ. ન. ચે. શા.]

Logical process, તાર્કિકવ્યાપાર [હી. વ્ર.]

સ. મી. જુઓ Conceiving.

Logical theory, તાર્કિકપ્રક્રિયા, તાર્કિકવાદ, તર્કવાદ [હી. વ્ર.]

સ. મી. જુઓ Conceiving.

Lunatic asylum, ઉન્માદારોગ્યભવન [ગો. મા.]

સ. ચં. ૩, ૭૦: ધૂર્તલાલે પોલીસના માણસ ઉપર લખેલી તથા કોલાબા ઉન્માદારોગ્યભવન (ગાંડા માણસની ઔષધશાળા)ના ડાક્તરપર લખેલી ચીઠીઓ હરિદાસ પાસેથી વાંચી.

Lyric, ૧. **ગીતકવિતા** [ન. લા.]

જુઓ Epic.

૨. **સંગીતકવિતા** [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૩૦૯: ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૯૫ સુધીમાં પંદર ન્યાયાધીશ થયા તેમાં ગીડીઅન મોટો લડવૈયો, સામસન મોટો જોરાવર મલ્લ અને છેલ્લો સામ્યુએલ તે મોટો ભાવિવકતા હતો. પોતાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં યાહુદીઓને વચમાં વચમાં સાતવાર ફિલિસ્ટૈન લોકની સત્તાને આધીન થઇ રહેલું પડયું હતું. એ કાળમાં ગીત–સંગીતકવિતા ધર્મ તથા નીતિ વિષયની ને વન તથા ભરવાડ વિષયની ઘણીક રચાઇ હતી.

૩. **ગાયનકવિતા** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૩૯૭: જે પૂર્ણરસ કવિથી ચિતરાતો નથી તેનો અનુભવ ગવૈયાથી આપણે કરી શકીયે છીએ એમ આપણે ઉપર બતાવ્યું પણ કેવળ રાગનું જોર જગતમાં સ્થાયી નથી, અને જ્યારે એનું પ્રબળ જગતમાં સંપૂર્ણ હશે ત્યારે પણ એ બીજા રસનું સ્મરણ જ કરાવી શકે છે, તેથી બીજા રસનો જેને અનુભવ જ નહિ થયો હોય તેના ઉપર એની કંઇ ઝાઝી અસર નહિ જ થતી હોય. ત્યારે હવે શું કરવું? એવે પ્રસંગે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાગ કવિતાની સહાયતા માગે છે, અર્થાત્ ગાયન-કવિતા (Lyrical poetry) ઉત્પન્ન થાય છે, એમાં પ્રાધાન્ય રાગનું જ હોય છે. આપણે પછાડી કહ્યું છે કે જ્યારે ભોક્તાપણાનું ભાન થવા માંડે છે ત્યારે તે વિષય અને થતી અસર સંબંધી વિચાર ટુંકા વાક્ય રૂપે મનમાં પ્રગટ થાય છે. એવાં વાક્ય તે ગાયનની કવિતા.

૪. સંગીતકાવ્ય [ન ભો.]

(૧)કુ. મા. પ્રસ્તાવના, ૧૦: "મ્હોટે અંશે આ બધાં સંગીતકાવ્યો (સંગીતકાવ્ય=L.) છે. ગોઠવણનો ક્રમ,—**ધ્યાનાત્મકસંગીત** (=Meditative L.), **રસાત્મકસંગીત** (=Pathetic L.), વર્ણનાત્મક કાવ્ય (=Descriptive poem),—એમ કાંઈક છે. (૨) કૌ. ૧, ૧, ૩૩: હાલમાં થોડા સમય ઉપર l. શબ્દ માટે એક નવી સંજ્ઞા રા. **બ. ક. ઠાકોર**ની ટંકશાળમાં ઘડાઇને બહાર પડી છે. 'ઊર્મિગીત' આ નામ મ્હને પ્રથમદર્શને આકર્ષક લાગ્યું; l. શબ્દમાં રહેલો અર્થ આ સંજ્ઞામાં સુશ્લિષ્ટરૂપે સમાય છે એમ લાગ્યું. પરંતુ વિચાર કરતાં એક બે ઊનતાઓ અને ક્ષતિઓ પ્રગટ થઇ; 'ઊર્મિગીત' એ નામમાં 'ગીત'પણું ગૌણ રહે છે; બધાં l. તે ગીત હોય એમ અવશ્ય નિયમ નથી; વસ્તુતઃ 'ગીત' (song) અને l. એ વચ્ચે ભેદ પણ સંભવે છે. વળી, આપણે l. શબ્દનું લક્ષણ હમણાં થોડીવાર પછી જોઇશું તે પ્રમાણે ઊર્મિ (લાગણી) એ l. નું અવ્યભિચારી અંગ નથી. આ કારણોથી હું આ નવા શબ્દના આભાસ-સૌંદર્યના મોહમાંથી છૂટીને 'સંગીતકાવ્ય' એ શબ્દને જ વળગી રહું છું.

૫. રાગધ્વનિકાવ્ય [ર. મ.]

ક. સા. ૨૧: રા. **નરસિંહરાવે** પોતાનાં કાવ્યોને 'સંગીતકાવ્યો' એ નામ આપ્યું છે. 'સંગીતકાવ્ય' એવો એમણે **અંગ્રેજી** L. નો અર્થ કર્યો છે. Lyre એટલે વીણાપરથી થયાથી Lyric શબ્દ સંગીત પરત્વે વપરાય છે ખરો, પણ કવિતાના સંબંધમાં જે અર્થમાં એ શબ્દ વિશેષે વપરાય છે, અને **પાલ્ગ્રેવ**ની 'ગોલ્ડન ટ્રેઝરી'માં અને રા. **નરસિંહરાવ**ની **કુસુમમાળા**માં એ શબ્દથી જે વિશેષાધાન, જે વિશેષ લક્ષણનું સૂચન થાય છે, તે એકલા 'સંગીતકાવ્ય' શબ્દથી બરોબર નથી થઇ રહેતું. હૃદયપરની અસરથી પ્રેરાયલી, અંતર્ભાવદર્શક એ અર્થ આ ગ્રંથોના લક્ષણમાં વિશેષ ઇચ્છેલો છે. અસલના વખતમાં કવિઓ પોતાના ભાવ સંગીતમાં કહાડતા, અને ગાયનની પેઠે કવિતા હૃદયમાંથી નિકળી આવે છે એનો આભાસ સંગીત શબ્દથી થાય છે તેની અમે ના નથી પાડતા. પણ એ આભાસ ઝાંખો અને તે એ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ વિચારવાથી જ થાય છે. 'સંગીત' કરતાં આ અર્થ માટે વધારે યોગ્ય શબ્દ 'રાગ' છે. સંગીતના અર્થની સાથે આ શબ્દ 'હૃદયના ભાવ' એ અર્થનો પણ વાચક છે. Lyricની માફક કાંઇક શ્લેષથી અને કાંઇક **સ્વભાવથી**, વસ્તુસ્થિતિથી 'રાગ' શબ્દમાં '**હૃદયપર અસર**' આટલું ગર્ભિત છે માટે જ તેના બે અર્થ થાય છે. તેથી Lyric શબ્દનો અર્થ 'રાગધ્વનિ-કાવ્ય' આ શબ્દથી ઘણી સારી રીતે સમજાશે; રાગનું કે હૃદયભાવનું જ આવિષ્કરણ 'રાગધ્વનિ' નામના કાવ્યમાં આવે એ વાત સ્પષ્ટ થશે. વૈયાકરણો પરથી અલંકારિકોએ 'ધ્વનિ' શબ્દ લીધો છે તેમ એ શબ્દ લેવાથી—અવાચ્ય રાગ રૂપી **સ્ફોટ**નો કંઇક અંશે ધ્વનિ—આ અર્થ યથાયોગ્ય જ થશે.......વળી, **સંસ્કૃત** સાહિત્યમાં ઉત્તમ કાવ્યને 'ધ્વનિ' નામ આપ્યું છે તેની સાથે વિરોધ ન આવતાં Lyric તે પણ ઉત્તમ કાવ્ય કે ધ્વનિકાવ્ય છે એ બતાવવું સહેલું પડશે. આ કારણો માટે 'સંગીતકાવ્ય' કરતાં 'રાગધ્વનિકાવ્ય' એ વધારે યોગ્ય પદ છે એમ અમારૂં ધારવું છે.

૬. સંગીતકલ્પકાવ્ય [હિં. ગ.]

સંગીતમંજરી, પ્રસ્તાવના, ૯: "સંગીતકલ્પ કાવ્ય-લિરિક-(Lyrics) અને સંગીત(Songs) વિષે ચર્ચા પગભર કરવાના હેતુથી પ્રારંભમાં તે વિષે પ્રદેશદર્શક લખાણ કર્યું છે.

૭. ભાવપ્રધાનકાવ્ય [ન્હા. દ.]

ઇ. કુ. પ્રસ્તાવનાઃ નાટકો યે જૂદી જૂદી જાતનાં છે, ને આ નાટકને પણ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઈ શકાય. એક દૃષ્ટિબિન્દુથી નિરખતાં આ **ભાવપ્રધાન નાટક**-Lyrical Drama છે. ભાવપ્રધાનકાવ્યો- Lyrics ટુંકાં જ હોય એવું નથી. **મેઘદૂત**, **ગીત**ગોવિન્દ અને **શ્રીમદ્ ભાગવતઃ** એ આવણાં મનોગમ ને વિશાળ ભાવપ્રધાન કાવ્યો છે. ઇંગ્રેજોનું લાંબામાં લાંબું ભાવપ્રધાન કાવ્ય કવિ **શેલી**નું સુવિખ્યાત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાટક પ્રોમીથિયસ અનબાઉન્ડ–Prometheus Unbound નામનું છે. યુરોપનું સુવિખ્યાત ભાવપ્રધાન નાટક ગોઇથેનું ફાઉસ્ટ Foust છે.

૮. સંગીતમય રાગધ્વનિકાવ્ય [ર. મ.]

છઠ્ઠી પરિષદ્, ૧૫: સંગીતમય રાગધ્વનિ–(Lyrical) કાવ્ય માટે શ્લોકબદ્ધ રચના જેટલું જ ગરબીનું સામર્થ્ય છે.

૯. વીણાકાવ્ય [દ. બા.] જુઓ Ballad.

૧૦. ઊર્મિગીત [બ. ક.]

ક. શિ. ૧૭: એ પ્રવાહી તોટક હવે તો નવીન પણ ના ગણાય. મણિશંકર, કલાપિ, વગેરેનાં એ છંદમાં રચાયેલાં ઉત્તમ ઊર્મિગીતો (lyrics) સારી પેઠે લોકપ્રિય થઈ ચૂકયાં છે. L. માટે "સ્વાનુભવરસિક" કાવ્ય, "આત્મલક્ષી" કાવ્ય વગેરે શબ્દો સ્વ. નવલરામ, રા. બ. રમણભાઇ, આદિએ યોજ્યા છે. પારિભાષિક શબ્દમાં પદાર્થની મુખ્ય વિશિષ્ટતાનું સ્પષ્ટ કથન, સરલતા, અને લાઘવ ત્રણે હોય તો સારૂં એવી બુદ્ધિથી આ નવો શબ્દ ઘડયો છે.

૧૧. ઊર્મિકાવ્ય, ઊર્મિગીતિ, ઊર્મિમુકતક [બ. ક.]

લિ. ૧૯૦–૧: કવિતા માત્ર સુસ્પષ્ટ કલ્પનોત્થ મધુર સુઘડ, તેજોમય વગેરેની સાથે સાથે ઊર્મિવત્ પણ હોવી જોઇએ, અને આમાંથી જે ઊર્મિપ્રધાન તે કવિતા લિરિક; જે ઊર્મિક, ઊર્મિકાઓ માટેનો સર્વસામાન્ય શબ્દ ઊર્મિકાવ્ય. વળી કૃતિ કૃતિના બીજા ગુણ જોઇને તેને યોગ્યતા પ્રમાણે ઊર્મિગીત, ઊર્મિગીતિ, ઊર્મિમુકતક કહી શકાય; જો કે ઊર્મિકાવ્ય શબ્દનો પ્રદેશ આ ત્રણે પેટા શબ્દોના પ્રદેશને એકત્ર લઈયે, તે કરતાં પણ વિશાલ છે.

૧૨. ઊર્મિક, ઊર્મિકા [બ. ક.]

લિ. ૮૨–૩:

ઊર્મિકો ગુંજન્ત ઊર ગગનનું હલાવતાં;
ઊર્મિકો ત્રુટન્ત ઊર અવનિનું પલાળતાં.

(ઊર્મિક=ઊર્મિકાવ્ય. **कन्** પ્રત્યયના અનેકાર્થમાંથી ત્રણ કે તેમાંનો ગમે તે લેતાં 'ઊર્મિક' શબ્દનો "ઊર્મિક કૃતિ તે ઊર્મિક" એવો અર્થ બેસે છે. **कन्**ના આ ત્રણ અર્થની ફોડ નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) यदूर्मेरस्तदूर्मिकं; (૨) यदूर्मिजनितं तदूर्मिकं (३) यदूर्मिप्रधानं–ऊर्मिमयं–ऊर्मिरक्तं तदूर्मिकम्. તો પછી કાવ્યશાસ્ત્ર–પરિભાષામાં ઊર્મિકાવ્ય ઊર્મિગીત ઊર્મિગીતિને ઠેકાણે આ વધુ ટુંકો ઊર્મિક શબ્દ કેમ દાખલ ન કરવો ? કાવ્ય, ગીતિ, ગીત, કૃતિ, કે પદ્ય જેવું નામ અધ્યાહાર લઇને અર્થ કરવો પડે, જાતે વિશેષણ તેને નામ ગણવું પડે, તે કરતાં કાવ્ય, ગીત, કે ગીતિ જેવા શબ્દના સ્પષ્ટ સંયોગથી જે જાતે નામ છે, અને અર્થબોધ માટે વધારે સરલ છે, એવા ઊર્મિકાવ્ય આદિ શબ્દો મ્હને તો (ગુજરાતી માટે) વધારે સારા લાગે છે; અગર જો કે હુ પણ કોઇ કોઇ ઠેકાણે વધારે ટુંકો ઊર્મિક શબ્દ વાપરવામાં દોષ જોતો નથી, એટલું જ નહીં પણ સામાન્ય વ્યવહારમાં એ શબ્દ વધુ પ્રસરશે તો એને જ મુખ્ય શબ્દ લેખે સ્વીકારી લેવા તૈયાર છું.

Dramatic lyric, પાત્રલક્ષી ઊર્મિકાવ્ય [બ. ક.]

લિ. ૧૮ : અન્યલક્ષી (પાત્રલક્ષી) ઊર્મિકાવ્યો માટે ઇંગ્રેજીમાં ડ્રેમેટિક લિરિક નામ રૂઢ થયું છે. આ નામમાં બે દોષ છે. ઊર્મિપ્રધાન નાટકો મોટે ભાગે ડ્રેમેટિક લિરિકો કહી શકાય એવાં હોયઃ તો પછી લિરિકના એક પેટા વિભાગને માટે આ નામ ગોટાળો ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. વળી ડ્રામા એટલે દશ્ય કાવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ કે કોઇ રીતના તખ્તા ઉપર તે યોગ્ય હાવભાવ સાથે ભજવાય, એ અંશ આ પેટા વિભાગમાં નહીં, આ તો લિરિક અને શ્રાવ્ય, માટે 'પાત્રલક્ષી ઊર્મિકાવ્ય' નામ જ વધારે સારૂં છે.

Meditative lyric, ધ્યાનાત્મક સંગીત [ન. ભો.] જુઓ Lyric.

Pathetic lyric, રસાત્મક સંગીત [ન. ભો.] જુઓ Lyric.

Lyrical, ઊર્મિપ્રધાન [બ. ક.]

કો. ૧, ૩, ૩૯: લિરિકલ (ઊર્મિપ્રધાન) હોય તે જ કવિતાઃ જેમાં હૃદયતત્ત્વ પ્રધાન વા સર્વોપરિ ના હોય, તેને કવિતા—કવિતા !–કેમ જ કહેવાય !

Lyrical drama, ભાવપ્રધાન નાટક [ન્હા. દ.] જુઓ Lyric.

પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પારિભાષિક શબ્દકોશ

ઉત્તરાર્ધ

M

Macrocosm, ૧. **સંસારસમષ્ટિ** [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪, ૩૯૪: દ્વા સુપર્ણા આદિ શ્રુતિ છે તેમાં ઈશ અને અનીશ એ પક્ષી કહેલાં છે. સંસારસમષ્ટિ (The Macrocosm) જેવો ઇશનો ઉપાધિ છે તેમ **વ્યષ્ટિ** (The microcosm)ના સંસાર અનીશના ઉપાધિ છે.

૨. **સમષ્ટિ** [ન. દે.]

હિં. ત. ઇ. ઉ. ૨૬૮: અષ્ટિ એટલે ગમન, ક્રિયા, કર્મ, તે જેમાંથી બહાર પ્રગટ થાય તે વ્યષ્ટિ (Microcosm). જેમાં તે અષ્ટિ અથવા ક્રિયા અંદર રહે (સંગતા) અને તે સુવ્યવસ્થિત રહે તે સમષ્ટિ (Complex-whole: Macrocosm).

૩. **બ્રહ્માંડ** [દ. બા.]

Magic lantern, ૧. **જાદુઈ ફાનસ** [અજ્ઞાત]

૨. **માયાદીપ** [ન. ભો.]

વ. ૨૦, ૭: Magic Lanternના સાધનથી ચિત્રો દર્શાવાય, તેમ ત્હમારી સન્મુખ માનસિક ચિત્રપટ ઉપર કલ્પનાના દીપપ્રભાવથી પ્રતિબિમ્બો ઊભાં કરીને સંક્ષેપમાં ભૂતવર્તમાનનું દર્શન કરાવીશ તો બસ થશે...૮: એ ખેદ આપણો દૂર કરવાને ચાલો બીજું પૂર્ણ આશ્વાસન મળે એવું ચિત્ર આપણા માયાદીપ આગળ ધરી ચિત્રપટ ઉપર છાયા પાડીશું.

Magnetism, ૧. **લોહચુંબકત્વ** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૧, ૨૬૮: ખરે, કવિમાં સ્વાભાવિક લોહચુંબકત્વ જ (M.) હતું, જે વડે સર્વેનાં મન હરતા, અને પોતાનો અંશ કોઈ બીજામાં તેની પાત્રતા પ્રમાણે પ્રેરતા.

૨. **ચુંબકત્વ** [ર. વા.]

ર. કૃ. ૧૪૬: સ્વર્ણસુન્દરી પર વિશેષ લક્ષ આપવા-હૃદયનો સાગર તેના પર ઢોળવા જતો પણ તે આજે હિમાનીના ચુંબકત્વ (M.)થી આકર્ષાઇ તેના તરફ રેલાતો.

૩. **આકર્ષણ** [દ. બા.]

Major,

Major premiss, ૧. **સાધ્યાવયવ** [મ. ન.]

ન્યા. શા. જુઓ Fallacy of equivocation.

૨. **પૂર્વપક્ષ, ગુરુપક્ષ** [મ. સૂ.]

હ. બા. ૩૬: એ પરાર્થ-અનુમાનના પાંચ અવયવમાંનું કોઈ અંગ; કિંવા પ્રથમના પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ એ બેને ન ગણતાં જે પક્ષ કિંવા **પ્રતિજ્ઞા** (Premisses) કહેવાય છે, તેના પૂર્વપક્ષ વા ગુરુપક્ષ (M. p.) અને **ઉત્તરપક્ષ** વા **લઘુપક્ષ** (minor premiss) અને નિર્ણય વા નિગમન (conclusion) એ સ્વાર્થ-અનુમાનના અવયવમાંનું કોઈ અંગ પણ નિર્બળ હોય તો, જે નિગમન કિંવા નિર્ણય થાય તે પણ વ્યંગ અને નિર્બળ જ થાય છે.

૩. **વ્યાપ્તિવાક્ય** [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪, ૭૮: વ્યાપ્તિવાક્યને અંગ્રેજીમાં 'મેજૉર પ્રેમિસ,' હેતુવાક્યને 'માઇનૉર પ્રેમિસ' અને નિગમનવાકયને 'કન્કલુઝન' કહે છે.

Major term, **સાધ્યપદ** [મ. ન. ન્યા. શા.]

૨. **ઉત્તમપદ** [મ. ર. અ. ન્યા.]

૩. **વ્યાપક** [કે. હ. અ. નો.]

Malice, ૧. **દુર્વૃત્તિ** [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૨, ભાદરવો, ૮૧: દુનિયાનો લાભ સાચવીને ઈંગ્લાંડ પોતાને સાહસે અને પોતાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોખમે જે કંઈ લાભ ખાટે તે એ ભલે ખાટે. તેની અદેખાઇ કરી દુર્વૃત્તિ (m.)ના બખાળા કાઢવામાં માણસાઇ નથી.

૨. અપોર્મિ [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, કાર્તિક, ૧૭૧: અપોર્મિ (m. મેલિસ) જન્ય પ્રપંચને હરાવવો આવશ્યક છે. તથાપિ તેવી હાર, એટલે જ કે શુદ્ધોર્મિજન્ય હિતપ્રયત્નનો વિજય થાય એમ સમજાતું નથી.

Mannerism, અમુક લઢણ [અ. ક.]

ત્રીજી પરિષદ્, વ ૧૩: શૈલી અસરકારક કરવાને ઉપલાં સાધનો ઘણાં કામનાં છે પણ તેમ કરતાં M. અથવા અમુક લઢણનો દોષ થઇ ન જાય તેની સંભાળ રાખવાની છે.

Manual,

Manual labour, ૧. હસ્તકાર્ય [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૮, ૩૭: અમે 'હસ્તકાર્ય' ('મૅન્યુઅલ લેબર')નો વિષય પણ દાખલ કર્યો છે.

૨. શારીરિકશ્રમ [દ. બા.]

Manual training, હસ્તકલા-શિક્ષણ [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૩, ૧૬૯: જુઓ Drawing.

૨. હસ્તક્રિયા [આ. બા.]

વ. ૨૮, ૪૮: રેખાકલા, હસ્તક્રિયા (મેન્યુઅલ ટ્રેઇનિંગ) અને ખેતી–એમાંથી એક ખાસ વિષય.

૩. હાથકામ [દ. બા.]

Manuscript, હસ્તલેખ [અજ્ઞાત]

અં. સા. ભા. લે. ૧૭૨: ગુજરાતના જૂના સાહિત્યમાંથી હજુ થોડું જ પ્રકાશમાં આવ્યું છે. ને ઘણું તો પડ્યું પડ્યું ઉધઇ ખાતું હશે, ને કેટલુંક તો ગાંધી વ્હોરાને ત્યાં પડીકાં બાંધવામાં જવા માંડ્યું છે; આ બધું સાહિત્ય હસ્તગત કરવાના ઉપાય લેવામાં ઢીલ થાય તો આપણા દેશને પાર વિનાની હાનિ થાય. દર વર્ષે થોડો અવેજ જૂદો કાઢી આ હસ્તલેખો સોસાઈટીએ પોતાના કબજામાં લેવાથી દેશની એક મોટી સેવાતુલ્ય કામ થશે.

Martial spirit, ક્ષાત્રઉદ્રેક [ગો. મા.]

સ. ચં. ૩, ૩૪: વિદ્યાચતુર બ્રાહ્મણ હતો પણ એવું માનતો કે ક્ષાત્ર ઉદ્રેક (=m. s. ક્ષત્રિયના શૌર્યનું ઉભરાતું પૂર)નું રક્ષણ કરે એવું જીવન આ સમયમાં મૂગયાથી રહે એમ છે.

Martyr, ગાઝીમર્દ, ગાઝી [ન. લ.]

ઇ. ઇ. (૧) ૧૬૩: એ પાર્લમેન્ટ ફરી મળી તે દરમ્યાન એક અણધાર્યો બનાવ બન્યો. બકિંગહામના હાથ નીચે કાફલામાં પહેલાં નોકરી કરી કોઇ નારાજ થયેલો અમલદાર હશે, તેણે આ ટાંકણે એનું ખૂન કર્યું. અને કોરટમાં રજુ કર્યો ત્યારે ખાનગી અદાવતનો બિલકુલ ઇનકાર કરી તેણે એટલું જ કહ્યું કે મેં તો બકિંગહામને દેશનો શત્રુ જાણી મારી નાખ્યો છે. આ ખૂનીને અલબત ફાંસીની શિક્ષા થઇ, પણ સાધરણ લોકમાં તો તે મોટો ગાઝીમર્દ ગણાયો, અને તે ફાંસીને લાકડે ચડયો ત્યાં સુધી તેના જશ બોલાયા. (૨) ૨૧૯: રાજાનું મમત્વ છેક તિરસ્કાર કરવા જોગ તો નહોતું. એ મમત્વ ધર્મબુદ્ધિના ઘરનું હતું. રાજાના અને દીક્ષિતોના ઈશ્વરી હક્ક સંબંધી જે ધર્મમત હાલ ચાલતા હતા, તે ચાર્લ્સ પોતાના ખરા અંતઃકરણથી માનતો. આ બંને હક્કનું રક્ષણ કરવું એ મારી ખાસ ફરજ છે, એમ એને સમજાયું હતું. એ મતોનું અણુમાત્ર પણ ખંડન થાય એવી કબુલાત એને મોટા ધર્મભંગ જેવી જ ભાસતી. એ રાજસત્તા વધારવા મથેલો તે ફક્ત અભિમાન કે મદના કારણથી નહિ પણ તે ઈશ્વરદત્ત છે એમ સમજીને. એથી પણ વધારે આગ્રહ એને દીક્ષિતપક્ષનો હતો. છેવટની ઘડીએ પણ એણે ઘણામાં ઘણી ખેંચતાણ કરી તે એ એપિસ્કોપલ માર્ગને સારૂ જ. પાછળથી એના પક્ષવાળા "ગાઝી મહારાજ" કહીને ઘણા કાળ સુધી એને સંભારતા હતા તે તેમની સમજ પ્રમાણે અમને વાજબી લાગે છે. ચાર્લ્સ આ બે ધર્મમતનો ગાઝી જ હતો. એને આ ધર્મમત ગળા સાટે હતા, અને તે એણે ગળા સાટે જ રાખ્યા એ એની ભયાનક અવસાનઅવસ્થા સાબિત કરી આપે છે. શૂળીએ ચડતાં પણ એ જે થોડા બોલ બોલ્યો તેમાં આ મતનો જ એણે પ્રતિબોધ કર્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. ધર્મવીર [અજ્ઞાત]
૩. શહીદ [નવજીવન]

Mask, ગુપ્તમુખ [સૌ. લવંગિકા]

ગ્રીક સાહિત્યનાં કરુણરસપ્રધાન નાટકોની કથાઓ, ઉપોદ્‌ઘાત ૮: "માસ્ક" અથવા "ગુપ્તમુખ" પણ ત્હેણે યોજ્યું હતું, જેથી એકનો એક મનુષ્ય જુદા જુદા વેશ ભજવી શકવાને સમર્થ થતો હતો.

Masochism, (*Psycho-ana.*) સ્વપીડનપ્રિયતા, સ્વપરિતાપપ્રિયતા [ભૂ. ગો.]

Mass, ૧. (*pl.*) જનસમુદાય [અજ્ઞાત]
૨. લોકસમુદાય [ચં. ન.]

લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર તિલકનું ચરિત્ર, આદિવચન, ૨: હિન્દના લોકસમુદાય–m.–ઉપર સામાન્યતઃ અને મહારાષ્ટ્રના લોકસમુદાય ઉપર વિશેષતઃ જે સત્તા તેઓ ભોગવે છે તે 'લોકમાન્ય' વિશેષણના ત્હેમની બાબતમાં કરવામાં આવેલા પ્રયોગને સાર્થક બનાવે છે.

૩. આમલોક [ર. ક]

યુ. ૧૯૭૮, પોષ, ૩૩૩: બાકી સૃષ્ટિમાં નવાબો અને અમીરોની સંખ્યા તો નહિ જેવી જ ગણાય; પણ આમલોક (m.)ના સંખ્યાબંધ રાફડા ફાટેલા ચોપાસ જણાય છે.

૩. પ્રજાજન, ઇતરજન [દ. બા.]

Mass psychology, સંઘમાનસ [બ. ક.]

વ. ૨૬, ૧૪૫: બધા સંઘોનું સંઘમાનસ (m. p. માસ સાઇકોલોજી) એક જાતનું નથી હોતું.

Master,

Master key, વડી ચાવી [મો. ક. નવજીવન]

Masterpiece, ૧. ગ્રન્થમણિ [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૨, ૨૪-૩: જે ગ્રન્થમણિ ('માસ્ટરપિસ') 'પેઇંટસ' માટે એમને ઈનામ મળ્યું તેનું પોલીશમાંથી અંગ્રેજી ભાષાંતર પણ હજુ થયું નથી.

૨. ઉત્કૃષ્ટકૃતિ, સર્વસ્વ (*e. g.* कालिदासस्य सर्वस्वं अभिज्ञानशाकुन्तलम्) [દ. બા.]

Material, (*pl.*) ૧. ઉપાદાનવસ્તુ [આ. બા.]

વ. ૨૧, ૨૦૭: ઉપર કહ્યાં તે પ્રમાણે શાસ્ત્રો માટે પ્રથમ તો, 'm.' યાને ઉપાદાનવસ્તુ પુષ્કળ એકઠી કરવી જોઇએ.

૨. સામગ્રી, સાહિત્ય [દ. બા.]

Material cause, ઉપાદાનકારણ [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૧૮૩: માટી એ ઘડાનું ઉપાદાનકારણ છે.

Materialism, ૧. જડવાદ [અજ્ઞાત]

મ. ન. સુ. ગ. ૧૧૦: જુઓ Agnosticism

૨. પ્રપંચવાદ [ઉ. કે.]

વ. ૬, ૨૨૫: બીજી તરફ આ અરસામાં પાશ્ચાત્યોમાં બૌદ્ધવાદને અંગે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રપંચવાદ (M.)ના પ્રતીકરૂપે નવીન અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો ઉદય થઇ ચૂકયો હતો.

Materialist, ૧. જડવાદી [અજ્ઞાત]

મ. ન. સિ. સા. ૪૫૩: પાશ્ચાત્ય જડવાદીઓ કહે છે કે સ્વતઃસ્ફુરણથી કાંઈક શ્વેતાભાસવાળી ગાઢરૂપતા (નેબ્યુલા) થવા માંડે છે.

૨. સ્થૂલવાદી [ન્હા. દ.]

સ. ૨૯, ૭૬૨: M. સ્થૂલવાદી છતાં ગજ્જર પણ Idealist હતા.

૩. દેહદર્શી [કિ. ધ.]

રામ અને કૃષ્ણ, ૧૭૫: રામનો અગાધ પ્રેમ અન્તેવાસી જ પારખી શકે, તેમ કૃષ્ણનાં અગાધ જ્ઞાનગામ્ભીર્ય અને ઔદાસિન્ય નિકટ પરિચયથી જ જણાય. 'દેહદર્શી' તો એને 'પોતા જેવો સંસારી' જ દેખે ("મુક્તાનંદ કે' હરિજનની ગતિ છે ન્યારી; એને દેહદર્શી દેખે પોતા જેવા સંસારી" દેહદર્શી-શરીર, ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિનાં સુખને જ પ્રાધાન્ય આપવાવાળો.)

Materia medica, ઔષધિગુણશાસ્ત્ર [દુ. કે.]

ન. સ. ૨, ૭૯૫: વાંદરાવાળા ડા. વામન દેશાઈ જેઓ વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને ઔષધિગુણ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાસ્ત્ર (M. M.)માં વ્યુત્પન્ન છે એઓ રેલગાડીનો આખો ડબ્બો ભરીને વનસ્પતિઓનાં કુંડાઓ લઇ આવ્યા હતા.

Mathematics,

Applied mathematics, ૧. **વ્યાવહારિક ગણિત** [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૦૭: **શુદ્ધ ગણિત** પછી વ્યાવહારિક ગણિત આવવું જોઇએ, અને શારીર રસાયનની પછી આવવું જોઇએ.

૨. **મૂર્તામૂર્ત ગુણગણિત** [ગો. મા.]

સા. જી. ૧૫૫: સર્વ ગણિતશાસ્ત્રના વિષય આ મૂર્તામૂર્ત ગુણોમાં સમાપ્ત થાય છે. અંકગણિત તો સંખ્યાગણિત જ છે. અક્ષરગણિત પણ અનિયત સંખ્યાનું ગણિત છે. ભૂમિતિનો વિષય પરિમાણ છે. ત્રિકોણમિતિ આદિ શાસ્ત્રો ભૂમિતિ અને અક્ષરગણિતનાં મિશ્રણ છે. આ સર્વમાં કેવળ વ્યંજકહીન એટલે અમૂર્ત વિષય છે અને તે વિષયનાં શાસ્ત્ર **અમૂર્ત-ગુણગણિત** Pure mathematics છે. બાકીનાં ગણિતશાસ્ત્રના વિષય મૂર્તામૂર્તમિશ્ર-છે, માટે તે શાસ્ત્રોનો મૂર્તામૂર્ત ગુણગણિતશાસ્ત્ર-mixed or applied mathematics માં સમાસ થાય છે.

Pure mathematics, ૧. **શુદ્ધ ગણિત** [મ. ન. ચે. શા.]

૨. **અમૂર્ત-ગુણગણિત** [ગો. મા. સા. જી.]

૩. **કેવળગણિત** [દ. બા.]

Maxim, ૧. **વ્યવહારસૂત્ર** [મ. હ.]

સ. મ. ૧૩૯: એનાં કેટલાંક વ્યવહારસૂત્રો માટે જુઓ **નવજીવન** ૧૯૨૨ ના ૪૨મા અંકનો વધારો.

૨. **જીવનસૂત્ર** [બ્યો. જ.]

Maximum, ૧. **અન્ત્ય** [મ. ન. ચે. શા.]

૨. **મહત્તમ** [હ. પ્રા. ગ. પ.]

Mayor, ૧. **નગરશેઠ** [ન. લ.]

ઇ. ઇ. ૪૩: આ સાંભળતાં જ રાજા લંડનમાંથી રતોવાઇ નાઠો, ને ધર્મસેના ત્યાં આવી પહોંચી ત્યારે ત્યાંના નગરશેઠે (મેયર–m.) તેમને પ્રેમથી વધાવી પોતે તે પક્ષમાં સામેલ થયો.

૨. **નગરશ્રેષ્ઠી** [આ. બા.]

વ. ૨૪, ૮૦: કલકત્તા કોરપોરેશનના 'લૉર્ડ મેયર' યાને નગરશ્રેષ્ઠીનું અસાધારણ ગૌરવવાળું પદ સર કરી અંગ્રેજોને ચમકાવ્યા.

Mechanism, દેહાત્મવાદ, જડ-યાંત્રિક-વાદ [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૨૭: આ ઉભય પ્રકારના વાદમાં –જડયાંત્રિકવાદમાં એટલે દેહાત્મવાદમાં તેમ જ **પ્રાણાત્મવાદ**માં પ્રવૃત્તિ વા વિકૃતિ જે જીવનવ્યાપારાત્મક છે તેનો આધાર પૂર્વસ્થિત પ્રવર્ત્ય વા વિકર્ત્ય મૂળ પ્રકૃતિના અસ્તિત્વ ઉપર છે.

Medium, ૧. **માધ્યમ** [અજ્ઞાત]

૨. **વાહન** [અજ્ઞાત]

૩. **બોધભાષા** [વિ. ક.]

કૌ. ૫. ૮૧૪–૫ : પ્રવેશપરીક્ષા લગીની બોધભાષા ('મીડિયમ') તરીકેનો **મરાઠી**નો વ્યાપક અને કોલેજોમાં શક્ય તેટલો સ્વીકાર કરવાનો.

Mediate, ૧. **પરોક્ષ** [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૩]

૨. **વ્યવહિત** [હી. વ્ર.]

સ. મી. જુઓ Immediate.

Mediate inference, મધ્યમાનુમાન [મ. ર.]

અ. ન્યા. સંધાન એ નામ મધ્યમાનુમાન (m. I.)ને આપવામાં આવ્યું છે; અને એ ક્રિયા અવ્યવધાન અનુમાનની ક્રિયાથી ભિન્ન છે; અવ્યવધાનઅનુમાનમાં મધ્યમ પદની જરૂર પડતી નથી.

Meliorism, ઉન્નતિવાદ [અ. ક.]

સા. ૧, ૧૧૭: **આશાવાદ** (optimism) આપણે ન સ્વીકારીએ, **નિરાશાવાદ** (pessimism) પણ ન સ્વીકારીએ તો એ વચલે રસ્તે જઇ દુનીઆમાંથી અનીતિ જઈ શકે ને ઉન્નતિ સંભવિત છે એવા વચલા વિચારના ઉન્નતિવાદ (m.) પર આપણે આવીએ તો એ ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે એ વિચારનું વ્યાવહારિક ફળ કંઇ આપણને ઓછું મળ્યું ન કહેવાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Meliorist, દુઃખનિવારણેચ્છુ [હ. કે.]

ટિ. ગી. ૫૦૦: 'દુઃખનિવારણેચ્છુ' એવો જે એક ત્રીજો પંથ આગળ વર્ણવેલો છે તેનું સલીએ Meliorism એવું નામ આપેલું છે.

Melodramatic, કરુણદમ્ભી [.સૌ. લવંગિકા]

વ. ૨૨, ૯૧: કરુણ રસ લાવવા જ તે દશ્યમાં ભયંકરતા આવી ગઇ છે, અને તેમ કરતાં આખી વાર્તા કરુણદમ્ભી (m.) થઇ ગઇ છે.

Membrane, આંતરત્વક્, આર્દ્રત્વક્ (?) [કે. હ. અ. નોં.]

Mucous membrane, રસપડ [કે. હ. અ. નોં.]

Memory, ૧. સ્મૃતિ [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૫૭: સ્મૃતિ એકાકાર એક જ વસ્તુ હોય એમ આપણા વ્યવહાર ઉપરથી સમજાય છે પણ એના જુદા જુદા વિભાગ છે એ વાત લક્ષમાં લેવાની છે.

૨. **યાદદાસ્ત, સ્મરણ** [હ. દ્વા]

કે. શા. ક. ૧, (૧) ૧૨૩: જો છાપ સ્થિર થાય, તો જ તે જ્યારે જોઇએ ત્યારે યાદ આવે છે. જો છાપ ઝાંખી પડે, તો યાદદાસ્ત ઝાંખી રહે અને કાળે કરીને ભુંસાઇ પણ જાય; (૨) ૧૦૬.

૩. **યાદશક્તિ, ધારણાશક્તિ** [કે. હ. અ. નોં]

૪. **મેધા** [દ. બા.]

Act of memory, સ્મરણ, સ્મરણવ્યાપાર [પ્રા. વિ. દ. મૂ. ૧, ૨૪૯]

Ingenious memory, સયુક્તિક સ્મૃતિ [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૩૧: કેન્ટે સ્મૃતિના ત્રણ વિભાગ માન્યા છે: (૧) **યાંત્રિકસ્મૃતિ**; એમાં શબ્દો અમુક પરંપરા રૂપે ગોઠવાય છે. (૨) સયુક્તિક સ્મૃતિ; એમાં શબ્દબોધિત અર્થ, વિચાર, આદિની ભાવનાશ્રેણિની સાહાય્ય લેવામાં આવે છે. (૩) **સવિમર્શ સ્મૃતિ**; એમાં બુદ્ધિ પણ સહાય થાય છે અને વિચાર સંભવાદિના સંબંધોનો પણ સ્મરણવ્યાપારમાં ઉપયોગ કરાય છે.

Inorganic memory, નિરિંદ્રિય ધારણાશક્તિ [કે. હ. અ. નોં.]

Judicious memory, સવિમર્શ સ્મૃતિ [મ. ન.]

ચે. શા. જુઓ Ingenious memory.

Mechanical memory, યાંત્રિક સ્મૃતિ [મ. ન. ચે. શા. સદર]

Memory fund, સ્મૃતિભંડોળ [પ્રા. વિ.]

વુ. ૧૯૮૧, ફાગણ, ૪૧૯: વાંચનમાં જ્યારે આપણે અર્થ તરફ લક્ષ આપતા હોઇએ છીએ, ત્યારે દરેક અક્ષરનાં કે શબ્દનાં ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષો આપણી ચેતનામાં જે ઉડતી છાપ મૂકી જાય છે, તેમાં સ્મૃતિના ભંડોળ (સ્મૃતિભંડોળ એટલે M. F. કે Apperceptive Mass) માં આપણે ઘણું ઉમેરીએ છીએ, અને આ આ રીતે અર્થહીન ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષો અર્થવાળાં થાય છે.

Pure or personal memory, શુદ્ધ સ્મરણ [પ્રા. વિ.]

દ. મૂ. ૧, ૨૪૩: શુદ્ધ સ્મરણ (P. o. p. m.) આવું નથી. વ્યક્તિનાં શુદ્ધ સ્મરણો એના પોતાના અનુભવનાં હોય છે; અને વ્યક્તિગત અનુભવની બધી વિશિષ્ટતાઓ ઓછી વત્તી સ્પષ્ટ રીતે તેમાં રહેલી હોય છે.

Mensuration, ૧. માપનશાસ્ત્ર [મ. ર. શિ. ઇ. ૩૬૫]

૨. **ક્ષેત્રમિતિ** [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૯૨ : બીજી રીતે Size-કદ, અંતર, ક્ષેત્રફળ અને ઘનફળ માપવામાં ત્રિકોણમિતિ અને ક્ષેત્રમિતિ (M.) નામના ખાસ વિષયોની જરૂર પડે છે.

Mercantilist, વેપારવાદી [વિ. કો.]

સં. ૫. જે મતવાદીઓ સંરક્ષણપદ્ધતિથી અને ખાસ કરીને આયાત કરતાં નિકાશ વધારે કરવાના પરિણામે દેશની સંપત્તિ વધારવાના મતના હતા તેમને 'વેપારવાદી' કહી શકાય.

Mesmerism, ૧. પ્રાણવિનિમય [મ. ન.]

સુ. ગ. ૧૪૨: થોડાં વર્ષ થયાં યુરોપ, અમેરિકામાં 'મેસ્મેરિઝમ' (પ્રાણવિનિમય)ની વિદ્યા પ્રસરી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. વશીકરણવિદ્યા [દ. બા.]

Metallurgy, ધાતુવિદ્યા [પો. ગો.] વિ. વિ. ૧૦૩

Metaphysical, ૧. આધ્યાત્મિક [ઉ. કે.]

વ. ૪, ૫૭: આ સમાજવિદ્યાનો પ્રવર્ત્તક ફ્રેન્ચ તત્ત્વચિંતક કૉમ્ત નામે ચાલતા વિક્રમ શતકના આરંભમાં થઇ ગયો. તેમણે જીવનવિદ્યા (Biology) તથા જુદી જુદી પ્રજાઓના ઈતિહાસના ધોરણ ઉપરથી મનુષ્યના સંબંધમાં **સમાજવિદ્યા** (Sociology) એ નામે એક નવું શાસ્ત્ર ઉદ્ભાવ્યું. એ મહાત્માની કલ્પના એવી હતી કે મનુષ્યવિચારની ત્રણ મ્હોટી ભૂમિકાઓ છે: (૧) Theological જેને આપણે **આધિદૈવિક** એવું નામ આપીશું. Metaphysical જેને આપણે આધ્યાત્મિક એવું નામ આપીએ; અને (૩) Positive જેને ઉપરની સંજ્ઞાઓને મળતી **આધિભૌતિક** ભૂમિકા એવી સંજ્ઞા આપી શકાય.

૨. અતિભૌતિક [જ્ઞા. બા.]

વ. ૧૭, ૪૯૬: ચાલો, ત્હારે આ 'દેખતભૂલી' નો ભ્રમ થવાનું પૃથક્કરણ કરીશું? એ **દૃષ્ટિથી** આ પૃથક્કરણ સંભવશે. **ભૌતિક** અને અતિભૌતિક (physical અને meta-physical).

૩. **તાત્ત્વિક, દાર્શનિક** [દ. બા.]

Metaphysics, ૧. આત્મતત્ત્વશાસ્ત્ર [મ. રૂ.]

જુઓ Ethics.

૨. તત્ત્વશાસ્ત્ર [મ. ન.]

સુ. ગ. ૨૫૭: તત્ત્વશાસ્ત્ર (M.) નો અભ્યાસ કરનારા એમ સમજતા જણાય છે કે **પદાર્થવિજ્ઞાન** (physics)ને તેમના વિષય સાથે સંબંધ નથી.

૩. પરમાર્થશાસ્ત્ર [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૯૬: આ બધા પ્રશ્નોનો નિશ્ચય કરવાનું કામ ચેતનશાસ્ત્રમાં દર્શનનો જે અર્થ કરવામાં આવે છે તે અર્થ જોતાં આ શાસ્ત્રનું નથી, પણ પરમાર્થશાસ્ત્રનું છે. બાહ્યાર્થ છે, બાહ્યાર્થ કેવળ ચેતન વ્યાપારનું જ માનવાપણું –અભ્યાસ-છે, એ આદિ જે **બાહ્યાર્થવિજ્ઞાનવાદ, વિજ્ઞાનવાદ, અજાતિવાદ** અને કેવળ **બાહ્યાર્થવાદ**, તે એ શાસ્ત્રના અંગમાં સમાય છે.

૪. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર [હ. દ્વા. કે. શા. ક. ૧, ૩૨૭]

૫. શુદ્ધતત્ત્વજ્ઞાન [આ. બા.]

વ. ૩, ૩૩૧: તે સમયે એમના મન ઉપર શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન (m.) કરતાં નીતિશાસ્ત્ર (moral philosophy)ની અસર વધારે હતી.

૬. તત્ત્વજ્ઞાન [ચં. ન.]

વ. ૭, ૭૯: કાંઈ તત્ત્વજ્ઞાન (M.) કે નીતિશાસ્ત્ર (Ethics) કે **મનઃશાસ્ત્ર** (Psychology)ના ગૂઢ અને ગહન પ્રશ્નો ચર્ચવાનો "મૃદુલા"નો આશય નથી.

૭. અતિભૌતિકશાસ્ત્ર [ન. ભો.]

વ. ૧૬, ૩૭: પદ્યબન્ધના physics (ભૌતિકશાસ્ત્ર)માંથી નીકળી હેના m. (અતિભૌતિકશાસ્ત્ર)માં વધારે ઊંડા ઉતરવાનું અહિં સ્થળ નથી.

૮. તત્ત્વવિદ્યા [અ. ક.]

ની. શા. ૭: તત્ત્વવિદ્યામાં (મેટાફિઝિક્સમાં) સૌથી છેવટના પ્રશ્નનું વિવેચન થાય છે. તત્ત્વવસ્તુનું છેવટનું સ્વરૂપ કેવું હોય, સત્ ને જ્ઞાન તત્ત્વતઃ શું છે ને તેમનો સંબંધ કેવો છે એ પ્રશ્નો એ ચર્ચે છે.

૯. આધ્યાત્મિકશાસ્ત્ર [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૬૯]

૧૦. તત્ત્વમીમાંસા [ગૂ. વિ. વિ. ૧૧૪]

૧૧. દર્શનશાસ્ત્ર [ન. દે.]

હિં. ત. ઈ. પૂ. પ્રસ્તાવના, ૧૧: જ્યારે ભૌતિકશાસ્ત્ર (physics) માત્ર અનુભવાતા દૃશ્યના ઉદય તથા અસ્તનું સ્વરૂપ અને તેમાં પ્રવર્તતા નિયમો વર્ણવે છે, ત્યારે આ દર્શનશાસ્ત્ર (M.) એ ત્રણ **પ્રતીતિઓનું** (Phenomena) એટલે કે દ્રષ્ટા, દૃશ્ય, અને દૃષ્ટિ, –જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટીનું વસ્તુતઃ કેવા પ્રકારનું **સ્વરૂપ** (Noumenon) છે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Metaphysician, ૧. તત્ત્વમીમાંસક [ર. મ.]

ક. સા. જુઓ Objective.

૨. અતીન્દ્રિયશાસ્ત્રી [ચં. ન.]

ગુ. જી. ૨૯: એ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ એવી છે કે તત્ત્વચિન્તકની તેમ જ અતીન્દ્રિયશાસ્ત્રી (M.) ની કોટિને તેથી હાનિ થવાનો સંભવ નથી.

Meteorology, ૧. વાયુમંડલવિદ્યા [દ. બા.]

કા. લે. ૨, ૧૮૯: ખાસ કરીને હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં, જ્યાં આપણો આધાર એક માત્ર મેઘરાજા પર છે ત્યાં તો m. અથવા વાયુમંડલવિદ્યાનું જ્ઞાન લગભગ દરેક ખેડુતને હોવું જોઇએ.

૨. હવાઆનવિદ્યા, હવાઆનશાસ્ત્ર [પો. ગો.]

વિજ્ઞાનવિચાર, ૧૦૩, ૯૫.

Method,

Method of agreement, અન્વયપદ્ધતિ [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૧૯૯: આ પદ્ધતિમાં આપણે કારણ હોવાથી કાર્ય હોય છે એ સૂત્રનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. તેને અન્વય કહે છે માટે આ પદ્ધતિનું નામ અન્વયપદ્ધતિ રાખ્યું છે.

Method of agreement and difference, અન્વયવ્યતિરેકપદ્ધતિ [રા. વિ.]

જુઓ Method of residue.

Method of concomitant variations, સહવિકારપદ્ધતિ [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૨૧૭: આ સહવિકારપદ્ધતિનો હાલમાં ઐતિહાસિક અન્વેષણોમાં ઘણો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અમુક દેશમાં કે પ્રજામાં અમુક રિવાજ કે કાયદો કે સંસ્થા પ્રવેશ થતાં તેની દશામાં શા શા ફેરફારો થયા અને તે રિવાજ કે કાયદો કે સંસ્થા ધીમે ધીમે પડી ભાંગતાં શા શા ફેરફારો થયા તે આ પદ્ધતિથી આપણે બતાવી શકીએ.

Method of difference, વ્યતિરેકપદ્ધતિ [રા. વિ.]

જુઓ Method of residue.

Method of residue, શેષપદ્ધતિ [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૨૨૯: આ બધી પદ્ધતિઓનું હવે ટુકું અવલોકન કરી જઇએ. ખરી રીતે જોતાં માત્ર બે જ પદ્ધતિઓ છે: અન્વય અને વ્યતિરેક સહવિકાર તો વ્યતિરેકનો માત્ર એક પ્રકાર જ છે અને **અન્વયવ્યતિરેકપદ્ધતિ** એ અન્વયપદ્ધતિ અને વ્યતિરેકપદ્ધતિની એક સંયુક્ત પદ્ધતિ છે. આ બધામાં માત્ર **વ્યતિરેકપદ્ધતિ** જ પૂરેપૂરું ચોક્કસ પરિણામ બતાવે છે અને સહવિકાર પણ તેનો પ્રકાર છે તેટલે અંશે ચોક્કસ જ છે. શેષપદ્ધતિ આ બધાથી નિરાળી છે. કારણ કે તે વ્યાપ્તિગ્રહણ કરતાં અનુમાનના વ્યાપારને વધારે મળતી છે અને અનુમાન હંમેશાં યથાર્થ હોય છે તેમ એ પણ ચોક્કસ જ છે.

Methodology, ૧. પદ્ધતિવિદ્યા [મન. રવ.]

કૃ. ચ. ગવેષણ, ૫: હિંદમાં પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પરિચય પછી પદ્ધતિવિદ્યા–m.–ના નિયમો અનુસાર ઇતિહાસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

૨. પદ્ધતિશાસ્ત્ર [પો. ગો.]

વિજ્ઞાનવિચાર, ૧૦૩

Mezzo, મધ્ય, મધ્યમ [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૧૩૩: કોઇ પણ એક સ્વર ત્રણ રીતે ગાઇ કે વગાડી શકાય છે. પ્રથમ તો એ સ્વર, બીજા બધા શબ્દો કોઈ પણ જાતના દાબ વિના કે મહેનત પડયા વિના સરલતાથી બોલી શકીએ છીએ તેવી રીતે ગળામાંથી કહાડવો અથવા કોઇ પણ વાજામાંથી વગાડવો, તેને આપણે સ્વરની મધ્ય અથવા સાધારણ સ્થિતિ કહીશું. એ સ્થિતિને અંગ્રેજી સંગીતમાં મીડીયમ (Medium) કે મેઝો (M.) એટલે મધ્યમ કહે છે. જો તે જ સ્વર આપણે ધીમેથી–નરમાશથી પણ તેનો નાદ જે મધ્યમ સ્થિતિમાં હોય છે તેના કરતાં નહાના નાદથી ગળામાંથી કહાડીશું અથવા વગાડીશું, તો સ્વરની એ સ્થિતિને આપણે મંદ કે મૃદુ–નરમ સ્થિતિ કહીશું. અંગ્રેજી સંગીતમાં એને પીઆનો (Piano) કહે છે. હવે જો તે જ સ્વર મધ્યમ સ્થિતિ કરતાં વધારે સ્પષ્ટપણે કે પ્રકાશિતપણે બોલીએ કે વગાડીએ તો તેવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થિતિને આપણે **કર્કશ** કે **કઠોર** અથવા **પ્રકાશિત સ્થિતિ** કહીશું. એને **અંગ્રેજી** સંગીતમાં ફોર્ટ (Forte) કહે છે.

Microcosm, ૧. **વ્યષ્ટિ** [ગો. મા.]
જુઓ Macrocosm.
૨. **પિંડ** [દ. બા.]

Microphone, ૧. **સૂક્ષ્માકર્ણક** [ન. લ.]
ગુ. શા. ૨૨, ૧૫૪: આજ સુધીમાં એણે ૩૬૨ જુદી જુદી શોધની પેટંટ (સનંદો) મેળવી છે તેમાં વિદ્યુદ્દીપ (Electric Lamp) **દૂરાકર્ણક** (Telephone), સૂક્ષ્માકર્ણક (M.) અને વિદ્યુલ્લેખની એ તો એવા ચમત્કારિક યંત્રો છે કે તે જોઇ આખી દુનિયા છક થઇ ગઇ છે.
૨. **સૂક્ષ્મશ્રાવક યંત્ર** [મ. ર.]
બ્રિ. હિં. વિ. ૧, ૨૭૯: તે નજદીક આવે છે કે કેમ એ શોધવાની એક બીજી હિકમત એ છે, કે સપાટીપરના વહાણ ઉપર સૂક્ષ્મશ્રાવક (m.) યંત્ર જડવામાં આવે છે, કે જે વડે સબમરીન અથવા જળભીતરના સ્ક્રૂનું આંદોલન સાંભળી શકાય છે.

Middle,

Middle class, ૧. **વચલોવાંગો** [મ. રૂ.]
ઈ. સુ. ૨૧: જમતી વેળા માથું ઉઘાડું રાખે છે, અને બીજો બધો બહાર જવાનો પોષાક પહેરી રાખે છે. બાયડી ભાયડા જોડે બેસીને જમે છે. પૈસાદાર લોકોમાં આ બધું છે એટલું જ નહિં; વચલે વાંગેના તથા ગરીબોમાં પણ એ જ રિવાજ છે.
૨. **મધ્યમ વર્ગ, ઊજળીઆત વર્ગ** [દ. બા.]

Middleman, ૧. **દલાલ** (જૂનો)
૨. **મધ્યવર્તી** [બ. ક.]
સુ. ૧૯૮૩, ફાગણ, ૯૭: આ મધ્યવર્તી—આ મિડલમેન (M.)—જાતે અને નાતે "વાણિયો" જ હોય એમ ન સમજવું.
૩. **વચલો વ્યવહારીઓ** [વિ. કો.]
સં. ૫ : માલની સીધી ઉત્પત્તિ ન કરે પણ ફક્ત વિનિમયના કામમાં મદદ કરે એટલે ઉત્પન્ન કરનાર અને ઉપભોગ કરનાર વચ્ચે વ્યવહાર ચલાવવાનું કામ કરે તેને 'વચલો વ્યવહારીઓ'; અથવા દલાલ કહી શકાય. દુકાનદાર, વેપારીઓ અને ફેરીઆઓ આ વર્ગમાં મૂકી શકાય.

Middle term, ૧. **હેતુપદ** [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૬]
૨. **મધ્યમપદ** [મ. ર. અ. ન્યા.]
૩. **સાધન** [કે. હ. અ. નો.]

Milestone, ૧. **માર્ગસૂચક સ્તંભ** [સદાશિવ મણિનારાયણ દીક્ષિત] બીજી પરિષદ્, ૧૬૦
૨. **કોસમિનાર** [જૂનો શબ્દ]
વિ. મ.:—ઓગણીસમા સૈકામાં આ શબ્દ રૂઢ હોય એમ તે વખતે મુસાફરી કરનાર બિશપ હેબરની એક નોંધ ઉપરથી જણાય છે:—"We passed by Humaioon's tomb, and thence through a dreary country full of ruins, along a stony and broken road marked out at equal distances of about a mile and a half, by side solid circular stone obelisks, "coss-minars," erected during the prosperous times of the empire of Delhi"—Bishop Heber's Indian Journal, Vol. II, p. 1 (January 3, 1825)

Militant, ૧. **લડાયક** [બ. ક.]
સુ. ૧૯૮૩, કાર્તિક ૧૦૧:......આ એ સોશિયલિસ્ટ છાપાનો લડાયક (M.) સરંજામ છે.
૨. **યુયુત્સુ** [બ. ક.]
સુ. ૧૯૮૩, માગશર, ૧૦૦: દેશસેવા અને સુધારાની યુયુત્સુ (m. મિલિટન્ટ) હારમાં બધો વખત સૈનિક રહેવું અને અજાતશત્રુ રહેવું, એ વિજય ચારિત્રનો જ વિજય છે.
૩. **ભીષણ** [ગ. લ.]
પ્ર. ૧૯૮૩, શ્રાવણ, ૨૩૧: આનું વ્યાવહારિક પરિણામ એ આવે છે કે સત્યાગ્રહનું જે અવિરોધનું લક્ષણ છે એથી એને નૈતિક ભીરુતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને નામર્દાઇનો સિદ્ધાન્ત લેખી એમાં લ્હડવા-નો ઈન્કાર છે એમ ગણી કેટલાક અધીરા પુરુષો એનો ત્યાગ કરે છે, અથવા તો એનો જે યુદ્ધપ્રવૃત્તિ જેવો ભીષણ (m.) અંશ છે એ વિનાશકારક હિંસામાં પ્રગટી ઉઠે છે.

Militancy, **યુયુત્સા** [ખ. ક.]

ખાનગી પત્ર

Militarism, **ક્ષાત્રઉદ્રેક** [ગો. મા.]

ક્ષાત્રપ્રકોપ [દ. બા.]

જુઓ Industrialism.

Mineralogy, **ખનિજવિદ્યા** [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૯૫ : જુઓ Geognosy.

Miniature, **લઘુપ્રતિમા**

ત્રીજી પરિષદ, ૯૬: સોમનાથની લડાઇની છેવટની એક ક્ષણનું કલ્પિત ઐતિહાસિક ચિત્ર, પંડિત ભગવાનલાલની છબી, દિલ્લીશાઇ હાથીદાંત ઉપરની લઘુપ્રતિમાઓ (m.) ઉપરથી કરેલી રાજપૂત વીરપુરુષો અને મોગલ સુલતાનો-ની છબીઓ, ઇત્યાદિ જમણા હાથ ઉપર ગોઠવેલાં હતાં.

Minimum, **અલ્પતમ** [ન. ભો.]

સુદર્શનકાર અને સાંસારિક સુધારો, ૨, ૧૪: જે અલ્પતમ (M.) ઉમ્મર ઠરાવવી તે "કોઇને પણ હરકત ન પડે અને સર્વને અનુકૂળ થાય એમ ઠરાવવી";—આ નિયમ તો અપૂર્વ.અને અશાસ્ત્રીય જણાય છે.

Mining, **ખનનવિદ્યા** [પો.ગો.]

બિ. વિ. ૧૦૩

Minor,

Minor premiss, ૧. **પક્ષાવયવ** [મ. ન.]

ન્યા. શા. જુઓ Fallacy of equivocation.

૨. **લઘુપક્ષ** [મ. સૂ.]

જુઓ Major premiss.

૩. **હેતુવાક્ય** [ક. પ્રા.]

જુઓ Major premiss.

Minor term, ૧. **પક્ષપદ** [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૩]

૨. **પ્રથમપદ** [મ. ર. અ. ન્યા.]

૩. **વ્યાપ્ય** [કે. હ. અ. તાં.]

Misanthrope, ૧. **જનતાદ્વેષી** [ર. વા]

ર. ફૃ. ૪૪: દુનીઆએ પજવી પજવીને એને જનતાદ્વેષી (M.) બનાવી દીધો છે.

૨. **જનશત્રુ** [મો. પા.]

ગુ. શા. ૫૧, ૪૧૨: એ જ લેખકનું "The Misanthrope" (જનશત્રુ) નામનું હાસ્ય-રસનું નાટક છે તેમાં "જનશત્રુ"ના પાત્રની કલ્પના એણે પોતાની જાત ઉપરથી જ કરી છે.

૩. **માણસદ્વેષી** [દ. બા.]

Mission, ૧. **વિશિષ્ટ-આદિષ્ટ-કર્તવ્ય** [ન. ભો.]

વ. ૧૩, ૬૮૦: લગ્નભાવનાની દિવ્યતા સ્થાપવી એ રા. ન્હાનાલાલના કવિત્વનું m. (વિશિષ્ટ, આદિષ્ટ કર્તવ્ય) જ આરમ્ભકાળથી જણાય છે.

૨. **ધર્મકાર્ય** [અજ્ઞાત]

૩. **દીક્ષા** [દ. બા.]

કા. લે, ૨, ૧૬૭: મુખ્ય સવાલ એ છે કે આપણે આપણી દીક્ષા (મીશન) કઇ ગણી છે? અન્ત્યજોદ્ધાર કે સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર?

૪. **આદેશ** [ન્હા. દ.]

ગુજરાતી, ૨૮, ઓગસ્ટ ૧૯૨૭, ૧૩૫૩: જીવનનો આદેશ (M.) પૂરો થયે જવું તે સર્વશ્રેષ્ઠ મૃત્યુ.

૫. **જીવનકાર્ય**, **ધર્મપ્રચાર** [દ. બા.]

Missionary, ૧. **પ્રચારક** [ન. લ.]

ગુ. શા. ૧૮, ૨: પહેલું પુસ્તક સઘળા માર્ગીઓને ફાવતું આવે એવું હતું, અને આ એક અમુક માર્ગનું પ્રચારક (M.) પુસ્તક છે.

૨. **દાઈ** [ફૃ. મો.]

પાંચમી પરિષદ, ગુજરાતમાં ઇસ્લામી ઉપ-દેશકો, ૫: એક પ્રચારક ઉપદેશક–દાઇ (M.) જેનું નામ નુરસત ગુરુ (નુરૂદ્દીન) આપવામાં આવે છે તેને ઇ. સ. ૧૦૦૧ માં હિન્દુસ્તાન તરફ મોકલ્યો. (ઉપદેશ કરી અથવા તો જુલમ કરી વટલાવવાનું આમંત્રણ તેને દાવત કહે છે, અને ઉપદેશ કરી વટલાવવા જે માણસ આવે છે તેને દાઈ એટલે અમુક ચીજ માગનાર અને તે ઉપરથી ઉપદેશક પ્રચારક કહે છે.)

૩. **પ્રચારપરાયણ** [દ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કા. લે. ૨, ૫૨ : હિંદુ ધર્મ પ્રચારપરાયણ નથી.

૪. ભેખધારી [વિ. ક.]

કૌ. ૨, ૧, ૩: સાહિત્યવિકાસ સારૂ અભ્યાસ, ચિંતન અને લેખન તેમ જ અન્ય પ્રચારનું કામ જીવન પર્યંત આવા ભેખધારી ('મીશનરી') તરીકે કરવા લાયક હોય, ઉત્સુક હોય, અને તત્પર હોય, તેવા સાહિત્યસેવકોની શક્તિઓને એકત્રિત કરવાના ઉદ્દેશથી કૌમુદીસેવકગણની યોજના તૈયાર કરી છે.

૫. સંસ્કૃતિવીર [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, ફાગણ, ૯૪: હિન્દે પોતાનાં આફ્રિકેન્ડર બાળકો માટે હવે આથી મોટું કર્તવ્ય એ ઉપાડવાનું છે કે તેમને હિન્દી સંસ્કૃતિની ઉચ્ચ કેળવણી મળે એવી સંસ્થાઓ, આફ્રિકાની પરિસ્થિતિમાં ફાવે એવી સંસ્થાઓ, પણ હિન્દી સંસ્કૃતિવીરો (mm. મિશનરીઝ) સુકાનીઓ લેખે ચલાવે એવી સંસ્થાઓ રચવાની છે.

૬. આદેશવાહક [ન્હા. દ.]

ગુજરાતી, ૨૮, ઓગસ્ટ, ૧૯૨૭, ૧૩૫૩: જગતમાં જન્મે છે તે પ્રત્યેક બાલક પ્રભુનો આદેશવાહક–M.-છે,ન્હાનો કે મોટો message-bearer છે.

૭. ધર્મપ્રચારક, ધર્મજીવી, ધર્મશીલ, દીક્ષિત [દ. બા.]

Mnemonic,

The mnemonic lines, સમયક [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૧૨–૩: પ્રત્યેક આકૃતિના વિન્યાસો અને બીજી, ત્રીજી અને ચોથી આકૃતિના વિન્યાસોનું પ્રકૃતિકરણ યથાર્થ રીતે સ્મરણમાં રહે તે અર્થે એક કારિકા પ્રચલિત છે. આ કારિકાને સમયક એવું નામ આપ્યું છે. અમુક પ્રકારનો સંકેત–સમય–તે જેને વિષે વ્યંજિત કરવાને સંગ્રહી રાખ્યો છે તેવી એ સમયકારિકા છે.

Mob,

Mob-psychology, સંઘમનોદશા [ન. ભો.]

વ. ૨૫, (૧) ૫૫: m. p.–સંયમહીન સંઘની મનોદશા–ન સમજાયાથી અનિષ્ટ પરિણામ આવે એ સ્વાભાવિક હતું; (૨) ૫૬: મિશ્ર શ્રોતામંડળમાં સંઘમનોદશા કેવું રૂપ લે છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

Mob-rule, ધાડાંશાહી [મ. હ]

સ. મ. ૨૯૯: એને ધાડાંશાહી (m. r.) માટે જરાયે પક્ષપાત ન હતો.

Mock-heroic, વ્યાજવીર [ર. મ.]

હા. મં. ૯૩: M.-h. ('વ્યાજવીર') નામે હાસ્યમય કૃતિનો પ્રકાર છે.

Modal proposition, વિશિષ્ટનિર્દેશ [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૫]

Moderate, ૧. નરમ [અજ્ઞાત]

૨. સવાળ [મરાઠી ઉપરથી–અજ્ઞાત]

જુઓ ક. મા. સ્વપ્નદ્રષ્ટા.

૩. વિનીત [આ. બા.]

જુઓ Extremist.

૪. મિતવાદી [અજ્ઞાત]

ચં. ન. સ. ૨૬, ૧૦૫: મિતવાદીઓ અને ઉદ્દામોની કાર્યપદ્ધતિઓ કરતાં અસહકારની ઉગ્ર કાર્યપદ્ધતિ વધારે અસરકારક નીવડશે.

૫. મિતાચરણી [ઉ. કે.]

જુઓ Extremist.

૬. સૌમ્યમાર્ગી [દ. બા.]

Modernized, અર્વાચીનકૃત [ન. લ.]

ના. ગ્રં. ૨, ૩૬૯: હાલ તો જે પ્રાચીન કાવ્યો છપાવે તે લેખકોની પરંપરાએ અર્વાચીનકૃત (Modernized Versions) રૂપમાં જ છપાવે છે.

Modulation, (of voice) ધ્વનિસંયમન [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૦૫: વસ્ત્રાલંકાર. ગૃહોપસ્કર, ઈંગિત, ધ્વનિસંયમન, ઈત્યાદિ જેને એકંદરે આચાર કહેવાય તેમાં ઔચિત્યાનુસાર અને ઘટે તેવું શું કહેવાય એ બતાવવાથી, અજ્ઞાત રીતે જ બાળકના મનમાં અમુક ધોરણ બંધાશે, અને તે તેને આગળ જતાં સૌન્દર્યના નિયમો કરવામાં કામ આવશે.

Momentum વેગમાન, વેગસ્થ સંસ્કાર [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૧૪૨ : તે છતાં ગતિની વ્યાખ્યા, ગતિના પ્રકાર, ગતિના કારણ, બલના પ્રકાર,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અર્વાચીન m. ની કલ્પના જેવી વેગસ્થ સંસ્કાર–ગતિના ખાસ કારણની કલ્પના, એ સર્વે હિન્દુ વિદ્વાનની બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિને શોભાવે તેવી છે.

Monad, અણુક [દ. બા.]

Monarchy, રાજાસત્તારાજ્ય [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૪૫૫: પ્રજાસત્તારાજ્ય ને રાજાસત્તારાજ્યના હિમાયતીઓમાંના કેટલાએક નેપોલિયનના અધિકારની સામા હતા.

૨. **એકરાજશાસન** [મ. ર.]

ઈજીપ્ત, ૧૮૮: આ આખો વિશાળ દેશ કે જે ૧૦૦૦ માઇલ લાંબો અને ૮૦૦ થી ૯૦૦ માઇલ પહોળો હતો તેમાં કોઈ પણ વખત એકરાજશાસન થયેલું ન હતું.

૩. **એકશાસન** [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૫૨: એ ઉપરથી જ પિસિસ્ટ્રેટસના એકશાસનની ઉત્પત્તિ થએલી.

૪. **રાજાશાસન** [બ. ક.]

લિં. ચ. પ્રવેશક, ૫૧: કેટલેક અંશે 'રેફર્મેશન'ના અગ્રણીઓના બોધથી જ અને કેટલેક અંશે વિચારના પોતાના ગહન ઉપન્યાસથી રાજ્યસંસ્થા વિષે ધીમે ધીમે એવો અભિપ્રાય પ્રસરતો ગયો કે શાસનનાં રાજાશાસન, **અમીરશાસન, પ્રજાશાસન** (Monarchy, aristocracy, democracy) વગેરે વિધાનોમાં પ્રજાશાસન જ ઉત્તમ છે, સૃષ્ટિક્રમાનુસાર છે, ઈષ્ટ છે.

૫. **રાજસત્તા** [મ. ન.]

ચે. શા. જુઓ Limited monarchy.

૬. **એકરાજાધિપત્ય** [ત. મ. સ. ૧૯, ૨૯૩]

૭. **રાજશાહી** [મ. હ.]

સ. મ. ૨૭: જે નીતિ અને રાજનીતિના સિદ્ધાન્તોને આધારે ફ્રાન્સની રાજ્યવ્યવસ્થા અને તેના જેવી બીજી રાજ્યવ્યવસ્થાઓને છેક નાખી દેવા જેવી કહેવામાં આવતી હતી તે સિદ્ધાન્તો રાજશાહી ઊધી વાળનારાઓનાં યા તો ક્ષણમાં જગતને સુધારવા ઇચ્છનારાઓનાં બ્હાના તરીકે હસી કઢાવા લાગ્યા.

૮. **રાજતંત્ર** [દ. બા.]

Limited monarchy, નિયમિત રાજસત્તા [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૨૯: નિયમિત રાજસત્તા વિષેનું આપણું સામાન્ય, **અનિયમિત રાજસત્તાના** સામાન્યમાં સેળભેળ થઇ જાય ત્યારે અસ્પષ્ટ છે એમ કહેવાય.

Unlimited monarchy, અનિયમિત રાજસત્તા [મ. ન. સદર]

Monism, ૧. અદ્વૈતપ્રકૃતિવાદ, અદ્વૈતવસ્તુવાદ [આ. બા.]

આ. ધ. ૩૯૯: (૧) જેઓની એમ સમજણ હોય કે પ્રોફેસર હેકલે પ્રતિપાદન કરેલી 'M.' = 'અદ્વૈતપ્રકૃતિવાદ' નામની સાયન્સની ફિલસુફીથી ધાર્મિક શ્રદ્ધાનો પાયો ખોદાઇ ગયો છે અને ધર્મની સકલ ઈમારત ઉથલપાથલ થઇ ગઇ છે, તેઓને મારે રસ્કિનના શબ્દોનું રૂપાન્તર કરીને આટલું કહેવું પડશે કે: "ન માનશો કે તમારા હાથમાં એવું પુસ્તક આવ્યું છે કે જેમાં વિશ્વ સંબંધી છેવટનું સત્ય ઉચ્ચારી દેવાયું હોય" (૨) આ 'M.' = 'અદ્વૈતવસ્તુવાદ' તે શું છે? પ્રોફેસર હેકલ, આ વાદ જાણે કોઇ નવીન શોધ હોય એવી રીતે લખે છે.

૨. **જડાદ્વૈત, આધિભાતિકશાસ્ત્રાદ્વૈત** [ઉ. કે.]

ટિ. ગી. ૧૫૮: સારાંશ "વિશ્વ સર્વ આ તુરંગ મોટી, પ્રાણીમાત્ર છે કેદી, પદાર્થધર્મની આ શૃંખલા, તે કોઇએ નવ ભેદી" એ પ્રમાણે સજીવ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિનો સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે, એવો હેકેલનો મત છે અને સર્વસૃષ્ટિનું મૂળ આ પ્રમાણે એક જડ અને અવ્યક્ત પ્રકૃતિ જ હોવાથી હેકેલ પોતાના મતને માત્ર 'અદ્વૈત' [હેકેલનો મૂળ શબ્દ monism એ છે, અને તે પર તેણે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખ્યો છે. (Monismને માટે અદ્વૈત–કરતાં 'એકતત્ત્વતા' એ શબ્દ વધારે બંધબેસતો થઈ પડશે)] એવું નામ ચાલે છે. પણ તે અદ્વૈત જડમૂલક એટલે જડ પ્રકૃતિમાં સર્વ વસ્તુનો સમાવેશ કરનાર હોઇને અમે તેને જડાદ્વૈત, અથવા આધિભૈતિકશાસ્ત્રાદ્વૈત એવું નામ આપીએ છીએ.

૩. **અદ્વૈતવાદ, એકતત્ત્વવાદ** [દ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Monitor, બાળશિક્ષક [ન. લ]

ન. ગ્રં. ૩, ૯૪: દાક્તર બેલની રીતે વર્ગમાં ૩૦–૩૫ છોકરા રહેતા, અને તેથી થોડા મોનિટરનો ખપ પડતો, થોડાનો ખપ હોવાથી તે જોઇએ તેવા યોગ્ય મળી શકતા, અને વર્ગમાં વધારે ચ ચળતા આવતી; પણ એટલા બધા છોકરાને કબજામાં રાખવા એ એક બાળશિક્ષકથી બને નહિ. અને તેથી જ એ બંદોબસ્તના શિક્ષક જુદા રાખતો.

૨. ઉપશિક્ષક [બ. ક.]

ભા. લે. પ્રવેશક, ૨૮: અંબાલાલભાઈ જેવામાં આ સ્વાશ્રય એમની આસપાસના માણસોના કરતાં પણ વિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. અમદાવાદમાં મોનિટર (ઉપશિક્ષક) અને શિક્ષક તરીકેના પગારમાંથી બચાવેલી રકમ વડે અને શિષ્યવૃત્તિઓ (સ્કોલરશિપો) મેળવીને જ પોતે કોલેજનું શિક્ષણ લીધું હતું.

Monitorial teaching, પરસ્પરશિક્ષણ [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૩, ૯૩ જ્યારે નિશાળિયાઓના વર્ગ બાંધી એક જ પાઠ લેવો આપવો રાખ્યો હોય ત્યારે તે સમૂહશિક્ષણ કહેવાય છે અને જ્યારે એવું સમૂહશિક્ષણ નિશાળિયાઓની માર્ફતે લેવામાં આવે ત્યારે તે પરસ્પરશિક્ષણ અથવા માનિટોરિયલ પદ્ધતિ કહેવાય છે.

Monogamy, ૧. એકલગ્ન [ર. વા.]

નિ. ૧. ૯૯: સ્ત્રી પુરૂષ ઉભયને માટે એકલગ્ન (m.) શ્રેયસ્કર છે, પુરૂવિવાહ (polygamy) ત્યાજ્ય છે.

૨. એકપત્નીકત્વ, પવિત્ર વિવાહ [દ. બા.]

Monograph, વ્યક્તિવૃત્તાન્ત [મ. સૂ.]

હ. બા. ૯: ભૂતકાળમાં અથવા વર્તમાનકાળમાં વિદ્યમાન એક એક જનોનાં ચરિત્રો એ સવિશેષ જીવનચરિત્રો છે. તે વ્યક્તિવૃતાન્ત (M.) પણ કહેવાય છે.

Monosyllable, એકાંગીશબ્દ [મન. હરિ.]

વ. ૧૬, જુઓ Accent.

Monosyllabic, એકાક્ષરી [બ. ક.]

સ. ૨૫, ૪૦૫: એકાક્ષરી (one syllable, m.) તદ્દભવોમાં સ્વર માટેનો નિયમ ઉપર આવી ગયો.

૨. એકસ્વરી [ક. પ્રા.]

બૃ. વ્યા. ૫: ચીની ભાષામાં ૪૦,૦૦૦ એકસ્વરી શબ્દો છે.

Monotheism, ૧. એકેશ્વરવાદ [ગો. મા.]

દ. અ. ૨૬: નિયન્તાનું જ્ઞાન અને ભક્તિદ્વારા પૂજન એ પાશ્ચાત્યોમાં M. અથવા એકેશ્વરવાદ નામે ઓળખાય છે. સંપ્રદાયમાં પણ ઈશ્વર અને જીવનો ભેદ સેવ્યસેવકસંબંધ ગણી આવો જ વાદ માન્યો છે, પરંતુ તેમાં જીવને ઈશ્વરનો અંશ ગણેલો છે, અને જગત્ બ્રહ્મનું ઐક્ય ગણેલું છે તેથી પાશ્ચાત્યોના Pantheism એટલે સર્વેશ્વરવાદમાં આનો સમાસ થાય છે.

૨. એકદેવવાદ [અ. ક.]

સ. ૧૩, ૧૩૪: જેવી રીતે જીવારોપણવાદ પરથી અનેકદેવવાદ પર આવી શકાય છે તેવી જ રીતે અનેકદેવવાદ પરથી માણસ વિચાર કરતાં એકદેવવાદ (મોનોથીઇઝમ્)–એટલે કે સૃષ્ટિમાં એક જ દેવ છે એવા મત–પર આવે છે.

૩. એકેશ્વરયજન [ન. દે.]

વ. ૧૦, ૧૦૯: ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી આ ભૂમંડળના ધર્મોનું સ્વરૂપ અવલોકીએ તો પિતૃયજન (Ancestor worship) દેવયજન (Spiritism), અનેકદેવયજન (polytheism) એકેશ્વરયજન (m.) શબલબ્રહ્મભાવના (pantheism) વિગેરે ધર્મની વિવિધ ભાવનાઓમાં ધર્મના ઉપર વર્ણવેલા સામાન્ય સ્વરૂપની ગુંથણી થયેલી અનુભવાશે.

Monotonous, ૧. અવિવિધ [બ. ક.]

ભ. ૧૪: આવી યતિરચનાવાળી પંક્તિઓ ઉપરાઉપર આવતાં રચના જલદી અવિવિધ (મોનોટોનસ M.) થઇ જઇ નીરસ લાગ્યા વગર ન રહે.

૨. એકજાતીય [મન. હરિ.]

વ. ૧૬, ૧૧૩: પદ્યરચના એકજાતીય (m.) થઇ જઇ નાનાત્વના અભાવે કંટાળો ઉત્પન્ન કરે છે.

Monotony, ૧. ઐકવિધ્ય [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૨૩: વૈદિકકાલ અને બૌદ્ધકાલ વિજય અને ધર્મના પ્રકાશથી જરા ચિત્રિત થઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકે છે; પણ બીજા સમયો અનુત્સાહ અને ઐક-વિધ્યના અંધકારથી આચ્છાદિત રહે છે.

૨. **એકતાનતા** [ન. ભો.]

વ. ૩, ૨૧૭: ગીતમાં એકતાનતા (m.)નો દોષ બહુધા આપણા ભારતસંગીતમાં-હાલના સમયમાં ખાસ છે જ.

૩. **એકમાર્ગીપણું** [ર. મ.]

વ. ૮, ૧૯૨: રૂઢિની અશિથિલતાથી જીવનમાં એકમાર્ગીપણું (m.) વ્યાપે છે.

૪. **અવૈવિધ્ય** [બ. ક.]

સ. ૩૦,૧ ૭૫૩: રા. રા. નરસિંહરાવની કવિતા સામે અમારી મુખ્ય ટીકાઓ (૧) એમાંનાં નિર્બળ નિષ્ફળ અનુકરણો સામે (૨) એમની કલા m. (અવૈવિધ્ય) સામે, (૩) અને એમની કૃત્રિમ poetic diction (**કવિતા વેષધારી ભાષા**) સામે હતી.

૫. **એકરૂપતા** [ન. ભો.]

વ. ૧૬, ૭૩૦: સમપ્રમાણતાને પરિણામે m.(એકરૂપતા) થતી અટકાવનારો એક પ્રકાર આ બીજી માત્રા ઉપર તાલ આવે તે છે.

૬. **એકવિધતા** [અજ્ઞાત]

વિ. મ. વ. ૨૨, ૪૨૨: અવકાશના સમયમાં મન અવળે રસ્તે ન્હડી ન જાય, એકવિધતા (m.)ને લીધે એની શક્તિઓ રૂંધાઇ ન જાય અને જીવનરસ ઉડી ન જાય તેટલા માટે જેમાં પોતાને નિષ્કામ પ્રીતિ થાય એવા કોઇ શુભ શ્રેયસ્કર વિષયનો નિર્વાહસાધનરૂપ પ્રધાન પ્રવૃત્તિની સાથે વિનોદસાધનરૂપ અવાન્તર પ્રવૃત્તિ તરીકે હૃદયમાં શોખ પેદા કરવાની દરેક માણસને જરૂર છે.

૭. **એકશ્રુતિ, વૈચિત્ર્યશૂન્યતા** [દ.બા.]

Mood, ૧. ૧. વૃત્તિ [ર. મ.]

ક. સા. ૯૮: ઉલ્લાસ પામતા કવિયોને સૃષ્ટિ-નિરીક્ષણમાં અનેક અને વિવિધ ઉદ્દીપન જડે છે, અનેક અને વિવિધ સહકારી ભાવ અને અનુભાવ થાય છે, રસ વ્યક્ત થતી વખતના સહકારી ભાવનો આધાર ઘણું ખરૂં કવિની વૃત્તિ (m.) પર હોય છે.

૧. આ શબ્દ આથી પણ વધુ જૂનો હોવાનો સંસ્કાર છે તેથી ક્રમભંગ કરીને તેને આગળ સ્થાન આપ્યું છે, પણ પ્રથમ પ્રયોગનું સ્થળ નક્કી કરવાનાં સાધનો અચિરલભ્ય નહિ હોવાથી ઉદાહરણ તો હમણાંનું જ આપીને ચલાવી લેવું પડયું છે.

૨. **મનોદશા** [ચં. ન. વ. ૯, ૨૩૨.]

૨. (*Logic*) **વિન્યાસ** [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૦૨: આટલા ન્યાયનિયમો લક્ષમાં રાખી જે ચોસઠ વિન્યાસ પ્રાપ્ત થયા તેમની પરીક્ષા કરી જોવી જોઇએ.

Reduction of the mood, પ્રકૃતિવિન્યાસ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૦૭: અન્ય આકૃતિના વિન્યાસોને પ્રથમાકૃતિ અથવા પ્રકૃતિના વિન્યાસમાં ઉતારવા તેને પ્રકૃતિવિન્યાસ એવું નામ આપવામાં આવે છે.

Moral, (*pl.*) **નીતિશાસ્ત્ર** [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૩]

Moral courage, ૧. લોકાપવાદ-ભયમુક્તિ [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૨૭: ખરેખર સુધારાના ઉપ-દેશકોમાં વિદ્યા, વાચાળપણું, લખવાની છટા, તેમ ઉદ્યોગ, ખંત, નિર્લોભ, લોકાપવાદભય-મુકિત, નિઃસ્પૃહતા, સર્વજન સાથે મળતાવડા-પણું, ટેકીપણું. સ્વાત્મસુખદુઃખનો સ્વલ્પ વિચાર, એ સૌ સદ્દગુણો જોઇએ.

૨. **લોકનિર્ભીરુતા** [કૃ. ભો.]

ભો. જી. ૨૦: લોકનિર્ભીરુતા (M. C.) એમનામાં પુષ્કળ હતી.

૩. **આધ્યાત્મિકશૌર્ય** [ન. ભો.]

વ. ૧૧, ૨૯૨: अहंता, ममता, तजाय તો કડવું કશું લાગે નહિં; પોતાની ભૂલ્ય સ્વીકારવામાં ન્હાનમ માનનારને, તે સ્વીકારવામાં m. c. (આધ્યાત્મિક શૌર્ય) છે તે ભૂલી જનારને, અલબત કડવું લાગે.

૪. **નીતિવૈર્ય, ધર્મવીર્ય** [દ. બા.]

Moral Cowardice, ૧. સંસાર-ભીરુત્વ [ન. લ.]

ન. ગ્ર. ૧, ૩૦૧: તે વિચારો અમલમાં આવી શકયા નથી એમ માલમ પડવાથી તેને તે અળસાવે તો પણ તેના આ કૃત્યને સંસારભીરુત્વ (M. C.) કહી જગતમાં વગોવવું એ કાંઇ વાજબી જણાતું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. હૃદયદૌર્બલ્ય, બીકણવૃત્તિ [દ. બા.]

Moral effort, નીતિપ્રયત્ન [મ. ન.]

ચે. શા. ૬૧૪: ઇચ્છાયુકત પ્રયત્ન તો ત્યારે થાય છે, કે જ્યારે દુઃખકારક વિઘ્નની સ્પષ્ટ ભાવના થાય છે, અને મન આગ્રહપૂર્વક તેના સામું થાય છે. નીતિપ્રયત્નોમાં તે સારી રીતે જણાય છે.

Moral force, નીતિબળ [મ. ન. ચે. શા.]

Moral habitude, નીતિમત્તા, નીતિશીલતા [મ. ન.]

ચે. શા. ૬૦૯: એની એ વાત બીજી રીતે કહીએ તો વર્તન હવે પછીથી અમુક નિયમને વશ વર્તે છે. આવું જે ફલ તેને જ નીતિમત્તા, નીતિશીલતા કહે છે.

Moral obligation, નીતિકર્તવ્ય [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૦૮: પરિધાન, વાણી, અને આચારમાત્રમાં બીજાની સાંદર્યવૃત્તિને રુચિકર હોય તેવું સ્વીકારવું એ એટલી બધી માંડલિક આવશ્યકતાની વાત છે કે એ પણ નાનાંનાનાં નીતિકર્તવ્યમાંનું એક થઇ શકે છે.

Moral repugnance, નીતિનિર્વેદ [મ. ન. સદર]

Moral sentiment, નીતિભાવના [મ. ન. સદર]

Moralist, ૧. નીતિવેત્તા [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૧૪: નીતિવેત્તા નીતિનાં જુદાં જુદાં ધોરણોને સરખાવી તેમાંથી સર્વસાધારણ ભાગ જુદો કાઢે છે.

૨. નીતિવાદી [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, કાર્તિક, ૧૦૫: કડક નીતવાદી (M. મોરલિસ્ટ) એ વસ્તુસ્થિતિ આવી છે, એ ભૂલવું ન જોઇએ.

Morbid, ૧. વિકારી [કૃ. મો.]

વ. ૬, ૧૨૬: નિવૃત્તિનિવાસનું બીજું અને મોટું નુકસાન તો એ થયું કે આખો વખત અભ્યાસમાં ગાળવાથી અને બીજી કોઇ પણ રીતની સોબત નહિ હોવાથી એમનું મગજ ધીમે ધીમે વિકારી (M.) થતું ગયું.

૨. ભાવનાહત [દ. બા.]

Morbidity, ભાવનાતિરેક [દ. બા.]

Mortice, *(Arch.)* ચૂલ [ગ. વિ.]

Mosaic, મણિભૂમિ [કે. હ.]

સા. ૮, ૩૭૯: નવો બંધ લાંબા સળંગ તાર જેવો, અનેક મણિની એકરૂપ મણિભૂમિ (m.) જેવો છે.

Mother-complex, *(Psycho-ana.)* માતૃગ્રન્થિ [ભૂ. ગો.]

Motive, ૧. હેતુ [મ. ન.]

ચે. શા. ૬૧૯: આવી જે કેળવણીની અસર તેનો પ્રથમ ઉદ્દેશ સારા વર્તન માટેના હેતુ પૂર્ણ પાડવા એવો છે.

૨. પ્રવર્તક (હેતુ) [મ. ન.]

હ. બા. ૩૫: અન્ય મનુષ્યો જે જે કર્મ કરે છે તેનો પ્રવર્તક (M.) અમુક ગુપ્ત હેતુ છે, અને તે બહુ કરીને સ્વાર્થ છે, એમ દૃઢ થઇ જાય છે.

૩. પ્રેરકહેતુ [બ. ક.]

સા. જી. પ્રવેશક, ૨૧: કર્તાએ પોતાનો વકીલાતનો ધંધો માત્ર બેતાલીશ વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૮૯૭ ના અકટોબર માસમાં ત્યજી દીધો અને સાક્ષરજીવન સમાલોચકમાં તે પછી જાન્યુઆરીથી આરમ્ભાય છે, એ ઉપરથી અનુમાન સહજ સ્ફુરે છે કે આ નિબન્ધ લખવામાં કર્તાના પ્રેરક હેતુઓમાં પોતાના એ પગલાનો પૂરેપૂરો અને માનવ કર્તવ્યનીતિની ઉંડામાં ઉંડી કસોટી અને ઉંચામાં ઉંચી દૃષ્ટિએ માન્ય થાય એવો પર્યપક ખુલાસો રજુ કરવાનો હેતુ પણ હોવો જોઇએ.

Motive force, હેતુબલ [મ. ન. ચે. શા. ૬૧૯]

Motor, પ્રાણવહા [ન. દે.]

હિં. ત. ઇ. ઉ. ૭૫: શરીર તથા માનસધર્મોનો પરસ્પર સંબંધ કેવી રીતનો છે; દેહની પ્રાણવહા (M.) અને મનોવહા (Sensory) નાડીઓ કયાં કેવી રીતે જોડાયલી છે; એ સર્વ પ્રક્રિયા શ્રીવિદ્યાના અધ્યાત્મ પટલમાં છે.

Motor Cell, યાંત્રિકકણ [વિ. કુ.]

જુઓ Ganglionic cell.

Motor nerve, ૧. ઉદ્વાહક તંતુ [મ. ન.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચે. શા. ૫૨૭: ઇચ્છાના આવિર્ભાવરૂપે જેને સાધારણ રીતે માનીએ છીએ તે કોઇ બાહ્ય વ્યાપાર કે કાર્ય હોય છે. આ પ્રકારે જોતાં ઇચ્છા ઉદ્વાહક તંતુચક્ર સાથે નિકટ સંબંધ રાખતી જણાય છે.

૨. ક્રિયાતન્તુ [પ્રા. વિ.]

Motor organ, ઉદ્વાહક અવયવ [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૯૫: ઉચ્ચ પ્રકારના વ્યાપાર પૂર્વે ઉદ્વાહક અવયવો ઉપર વશીકાર પ્રાપ્ત થવો જોઇએ.

Motor region, યાંત્રિક પ્રદેશ [વિ. ઠા.]

વ. ૭, ૫૦૯: જુઓ Sense center.

Motto, ૧. જીવનસૂત્ર [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૧, ૩૦૩: મોટા દરવાજાની કમાન ઉપર "કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર" એમ લખી નીચે એક ગુલાબનું ફુલ તથા કલમ ચીતરી તેની સાથે પોતાનું જીવનસૂત્ર (M.) "પ્રેમશૌર્ય" એ બાળબોધ અક્ષરે લખ્યું હતું.

૨. મુખવચન [મ. સૂ.]

ગૌ. ઓ. ઉદ્ઘાટન, ૧: આ જીવનચરિતના વિષય 'ગગાભાઇ'નો મુખવચનામૃતોક્ત પૂર્વાશ્રમનો 'પ્રતાપ' દેશદેશાન્તરમાં બહિર્ પ્રકાશતો રહેશે.

૩. મુખસૂત્ર [કે. હ.]

અ. શ. ઉપોદ્ઘાત, ૪: આમ છતાંએ મુખસૂત્રભૂત ભારતેન્દુ હરિશ્ચન્દ્રના મહાવાકયનાં ઉજ્જવલ વચન બુદ્ધિ આગળ તરે છે, ત્યારે સહજ સ્ખલનના ભયથી ક્ષુભિત ચિત્ત કંપે છે.

૪. ગર્ભવચન [ન. ભો.]

નૂ. ગ્રં. ૨૯૨: આ મ્હોટું ચિત્ર પેદા કર્યું ત્હેની નીચે "The Choice" એ નામ અને નીચે પ્રમાણે m.-ગર્ભવચન આપ્યું છે......

૫. મુદ્રાલેખ [અજ્ઞાત]

૨. વા. ૨. કૃ. ૩૦: બાજુએ Loyalty (રાજ્યનિષ્ઠા) અને Patriotism (સ્વદેશવાત્સલ્ય)ના મુદ્રાલેખ છે.

૬. સૂત્રવાકય [બ. ક.]

૭. મુદ્રામંત્ર [ન્હા. દ.]

જણાવનાર વિ. ક.

૮. ધ્યાનમંત્ર [ગ. વિ.]

વિ. ૧: 'सा विद्या या विमुक्तये......' એને વિદ્યાપીઠના ધ્યાનમંત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

૯. બિરૂદવાકય [દ. બા.]

Moulding, (*Arch.*) વળું [ગ. વિ.]

Movie, ચલચ્ચિત્ર [રામચંદ્ર દામોદર શુકલ]

નવચેતન, ૧૯૨૪, નવેમ્બર, ૧૦૧: ચલચ્ચિત્રો એ એક ચમત્કારિક વસ્તુ છે (હાલતાં ચાલતાં ચિત્રો, એવા અર્થનો સમાવેશ કરે એવો ગુજરાતી ભાષામાં એક પણ શબ્દ નથી. 'Movie' એ શબ્દ જ તેના માટે ખાસ વપરાય છે અને એનો અર્થ 'Moving picture' (હાલતું ચાલતું ચિત્ર) થાય છે. 'ચલચ્ચિત્ર' એ શબ્દ Movie શબ્દનો અર્થ બરાબર સમાવેશ કરે છે.)

Multiple personality, (*Psycho--ana.*) બહુરૂપજીવી [ભૂ. ગો.]

Muse, ૧. શારદા [મ. ૨.]

૨. કલાદેવી [૨. હ.]

ગુ. ૧૯૭૯, વૈશાખ ૧૩૮.

૩. કાવ્યદેવી [દ. બા.]

Mystic, Mystical, રહસ્યવાદી [બ. ક.]

વ. ૨૬, ૧૩૭: ગાંધીજી તો પાછા પુરાપ્રેમી રહ્યા; પૌરાણિક સંન્યાસી, બૌદ્ધ જૈન સાધુ, મુસ્લિમ ખ્રિસ્તી સન્ત, ધર્મમાત્રના રહસ્યવાદી (m. મિસ્ટિકલ) અડબંગ, એ સૌમાં અર્ધીઆખી મૂર્ત થતી ભાવનાના ભોગી.

૨. ગૂઢવાદી [મ. હ.]

સ. મ. જુઓ Extremist.

૩. યોગી [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૪, ૨૪: બીજો યોગી ('મીસ્ટીક')ની દૃષ્ટિએ કુદરતના એ મહાતત્ત્વ સાથે સત્ત્વગુણી તાદાત્મ્ય સાધીને તેની અનંત શક્તિને પ્રીછવા ઝંખે છે.

૪. અગમનિગમવાદી [બ. ક.]

લિ. ૧૩૧ : અગમનિગમવાદીઓ (mm.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મિસ્ટિક્સ) આમ કહેતાં કહેતાં પાછા પોતાની ગાનધૂનમાં લાગી જ જાય છે.

૫. **અગમ્યવાદી** [વ્યો. જ.]

જુઓ Realist.

Mysticism, ૧. **અગમ્યવાદ** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૧, ૩૦૪: એમાં કવિતાવિચાર બુદ્ધિવાદ (Rationalism) મૂકી અગમ્યવાદ (M.) તર્ફ ઘણે દરજ્જે ગયા છે.

૨. **ઉપાસ્યસાક્ષાત્કાર** [ન. દે.]

વ. ૧૦, ૧૧૫: કર્મયોગજન્ય ધાર્મિકતા (pietism) અને ભક્તિયોગજન્ય ઉપાસ્યસાક્ષાત્કાર (m.) પરસ્પરનાં ઉપકારક છે.

૩. **ગૂઢવાદ, અતિવાદ, અતીન્દ્રિયવાદ** [દ. બા.]

Myth, ૧. **કલ્પિતકથા** [ન. ભો.]

ભક્તિ અને નીતિ ૧૬: એ ભાવનાનું એક અત્યન્ત સુન્દર સ્વરૂપ ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા પ્લેટોએ એક કલ્પિત-કથા (M.)માં બતાવ્યું છે.

૨. **પુરાણ** [બ. ક.]

લિ. ૫૮: વીનસ અને સેલીની દેવતાઓનાં પુરાણ (mm.), હેલનની કથા, અને કલીઓપેટ્રાનો ઇતિહાસ જાણવામાં હોય તે જ વાંચનાર ઉપલું મૂલ અને તેનો અનુવાદ સરલતાથી વાંચી શકે.

૩. **પુરાણવાર્તા, કેવળકલ્પના** [દ.બા.]

Mythology, ૧. **દેવકથા** [હી. ત્રિ.]

વ. ૯, ૪૪: તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર અને દેવકથા (m.)ના અભ્યાસથી સંકુચિત ચક્ષુ વિકાસ પામી વિશાળ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ છે.

૨. **દંતકથાશાસ્ત્ર** [મન. રવ.]

કૃ. ચ. ગવેષણ, ૭: દંતકથાશાસ્ત્ર (m.)ના સંબંધમાં આપણો અભિપ્રાય બહુ જ પામર છે–આપણને દંતકથાઓ એ કલ્પનાઓ સિવાય અન્ય કાંઇ લાગતું નથી.

૩. **પુરાણશાસ્ત્ર** [ચં. ન.]

ગુ. જી. ૬૪: તુલનાત્મક પુરાણશાસ્ત્રોના પરિણામોનો અસ્વીકાર કરવાની જરૂર નથી. આપણા વિવાદોમાં તે આરંભબિન્દુઓ છે,–આ વિષયના **સ્વીકૃત સિદ્ધાન્તો છે.** વિવાદનો વિષય ત્હેમનાથી અતીત છે, અથવા ખરૂં જોતાં નીચે છે. તે તો ભૂતાર્થ છે–**અંગીકૃત સત્યો છે.**

૪. **દેવસૃષ્ટિ** [બ. ક.]

સ. ૨૭, ૩૦૪: પ્રાચીન ગ્રીસની દેવસૃષ્ટિ (M.)માં સાહિત્ય અને કલાની અધિષ્ઠાત્રી શકિતઓને દેવીઓ નહીં પણ દિવ્ય સુંદરીઓ કલ્પેલી છે.

૫. **શાસ્ત્રવાર્તા** [ન્હા. દ.]

૨૨૭: હિન્દુ M.–શાસ્ત્રવાર્તામાં હનુમાનજી છે, નારદજી છે, ભીષ્મ પિતામહ છે: ત્હોયે ઇશૂ ખ્રીસ્ત નથી.

N

Narcissism, (*Psycho–ana.*) **સ્વપૂજા, નર્ગીસભાવ, શિશુભાવ, બાલિશભાવ** [ભૂ. ગો.]

Narrative poem–poetry, ૧. **સ્વભાવોક્તિમય કાવ્ય** [મ. ન.]

સુ. ગ. જુઓ Didactic.

૨. **વર્ણનકાવ્ય** [બ. ક.]

લિ. ૧૭

૩. **આખ્યાનાત્મક કવિતા** [રં. હ.]

રામની કથા "કવિતાનો આદર્શ," ૪: મહાકાવ્ય (Epic), ઐતિહાસિક કે કલ્પિત કાવ્યકથાઓ, વર્ણનાત્મક કવિતા (Descriptive poetry) આખ્યાનાત્મક (N. p.) આપણામાંથી અદૃશ્ય થઇ ગઈ છે.

૪. **વર્ણનાત્મક કવિતા** [દ. બા.]

Longer Narrative poem, **સુદીર્ઘ કથાકાવ્ય** [વિ. મ.]

કૌ. ૩, ૧, ૧૬૦: સૌ. દીપકબા દેસાઈ, રા. રંજિતલાલ પંડ્યા તથા સ્વ. પોપટલાલ શર્માએ ટૂંકાં ઊર્મિકાવ્ય મૂકી ખંડકાવ્ય કે સુદીર્ઘ કથાકાવ્ય (l. n. p.) રચવાનું પસંદ કર્યું ત્હેમાં પણ આ જ વાસના કામ કરી રહી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Nascent, **અનુદ્ભુત** [મ. ન.]

ચૈ. શા. ૪૪૫: બાળકના પરિપક્વ પ્રેમમાં વૈપુલ્યનું અનુદ્ભુત સામર્થ્ય રહે છે, ને તે કોઇ અપૂર્વ પ્રસંગ (જેવો કે લાંબા વિયોગ પછી મળવું ઈત્યાદિ) બની આવતાં પ્રાદુર્ભાવ પામે છે.

Nation, ૧. **જનતા** [વ આં.]

વ. ૧૫, ૫૭૯: પ્રાચીનકાલમાં હિંદુસ્થાનમાં **જનતા** (Nationality)ની સમજણ હતી, પ્રજા ('જનપદ') એકત્ર મળી પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કરતી, પણ જનતા (Nation) અને **રાષ્ટ્ર** (State) બે વસ્તુતઃ એક નથી એમ યથાર્થ રીતે સમજવામાં આવતું હતું.

૨. **રાષ્ટ્ર** [ર. વા.]

સ. ૨૨, ૧૨૨: પોતાની જાતિ, પોતાના દેશ, પોતાના રાષ્ટ્ર (**N.**) પર તેને પ્રેમ થાય છે.

Nationbuilder, **રાષ્ટ્રકાર** [ક. મા.]

વેરની વસુલાત, ૧૫૧: જગત ગામમાં થઇને ગયો. પહેલાં જ્યાં સાંકડી શેરીઓમાં થઇ, કેટલા દિવસના કચરાથી થએલી ગલીચી ગુંદતાં, માણસો જતા હતા તેને બદલે હવે પહોળા ચોકખા આકર્ષક રાજ્યમાર્ગો અને કોઇ કોઇ ઠેકાણે રાષ્ટ્રકારો અને નરરત્નોની મૂર્તિથી વિરાજિત ચોકો શોભી રહ્યા હતા.

Nationalism, ૧. **પ્રજાસ્મિતા** [બ. ક.]

ભા. લે. પ્રવેશક, ૩૭: પ્રજાસ્મિતા (National self-consciousness, nationalityનો spirit, nationalism) વધતી આવે છે તેમ તેમ કેટલાક મોટા વિષયોની ચર્ચા માતૃભાષા દ્વારા ફેલાતી જાય છે.

૨. **રાષ્ટ્રપૂજાધર્મ, રાષ્ટ્રવાદ** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, (૧) ૬૧: મહાયુદ્ધ પછી અને મહાયુદ્ધને લીધે યૂરોપના સાત્ત્વિક વિદ્વાનોની મનોરચનામાં જે ફેરફાર થયો છે અને 'નૅશનૅલિઝમ'–રાષ્ટ્રપૂજાધર્મ–ની સામે જે અણગમો પેદા થયો છે તે વૃત્તિ મહાયુદ્ધની છાયા પણ ઉપર પડેલી ન હતી ત્યારે રવીન્દ્રનાથમાં સ્ફુરી હતી અને રાષ્ટ્રઉપાસનામાં કેટલો અધઃપાત છે એ તેઓ તે વખતથી કહેતા આવ્યા છે. (૨) ૨૮૦: કામ અને લોભની તૃપ્તિ કરવા જતાં સ્વપરભાવ વધવાનો જ અને તેથી રાગદ્વેષને સ્થાન મળવાનું જ. આથી પોતાના રાષ્ટ્રની ઉપાસના શરૂ થઈ અને પારકાનો દ્વેષ સ્વાભાવિક રીતે આવી પડયો. આમ રાષ્ટ્રવાદ (નૅશનૅલિઝમ)થી 'ક્રોધ' મુક્ત થયો.

૩. **સ્વદેશવાદ** [હિં. હિ.]

વ.૨૦, ૧૨૭: પણ આ તો સ્વદેશવાદ (N.), **સર્વદેશવાદ** (Internationalism)નહિ–એમ કવિશ્રી કહેશે.

૪. **પ્રજાભાવ** [ન્હા. દ.]

૫. **રાષ્ટ્રીયતા** [આ. બા.]

વ. ૨૫, ૫૯: આ બનાવના તાર ઈંગ્લંડ પહોંચતાં, એક પાસ હિન્દના માજી પ્રધાન લૉર્ડ ઑલિવિયર આમાં 'N.' યાને 'રાષ્ટ્રીયતા' ની પ્રસવવેદના જૂએ છે.......

૬. **પ્રજાસ્મિતાવાદ, પ્રજાસ્મિવાદ** [બ. ક.]

અં. ૫૧: પ્રજાસ્મિતા (national consciousness નૅશનલ કોન્સિયસનેસ)ની દૃષ્ટિએ પ્રજોન્નતિવાદ (n. નેશનાલિઝમ્) ને જ આ અભ્યુદયાધિક્યવાદ કે મનુકુલોન્નતિવાદનું વ્યવહારુ વાસ્તવિક રૂપ ગણી શકાય, પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, આદિને વિષયપટની બહાર રાખીયે તો...પ્રજાને એક દેહ એક સમ્રાદ્ધ એક આત્મા ગણી તેની ઉન્નતિને પરમ કર્તવ્ય ગણી તે સાધવાને રાજકીય સામાજિક આર્થીય કેળવણીના કલાના સાહિત્યના શેહેરોના ગામડાંના એમ તમામ ક્ષેત્રોમાં મથવું એ નેશનાલિઝમ્. આને માટે ઉપર લખતાં લખતાં પ્રજોન્નતિવાદ લેખણે એટલે કે પૂર્વાપર અન્વયે ઊપજાવ્યો; પરંતુ એ શબ્દ એ અર્થ માટે ભાગ્યે ચાલી શકે, એ અર્થ માટે અસ્મિતા ઉપરથી મેં બીજે પ્રસંગે વાપરેલા પ્રજાસ્મિતા, પ્રજાસ્મિતાવાદ, પ્રજાસ્મિવાદ એ શબ્દો ચાલે છે, તે જ વધારે અનુકૂલ જણાય છે.

Nationalist, ૧. **દેશાભિમાની** [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૨, ભાદરવો, ૭૯: જૂના ઉદ્દારપક્ષીઓ પોતાને દેશાભિમાનીઓ (nn.) કહેવડાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. પ્રજાસ્મિતાવાદી [બ. ક.]

અં. ૪૫

૩. રાષ્ટ્રવાદી, રાષ્ટ્રપૂજક [દ. બા.]

Nationality, ૧. દેશજનતા [ન. લા.]

બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ, ૧૫, ૧૫૬: રાજ્ય-સંબંધી હક ને સ્વતંત્રતાના હક થોડા મળે, મોડા મળે અથવા ન મળે તો ચાલે પણ દેશજનતા ગઈ–આપણી ભાષા, આપણું હિન્દુ-પણું, આપણું હિન્દુ લોહી ગયું એટલે પછી આપણે જ નહિ.

૨. પ્રજાત્વ [ર. મ.]

જ્ઞા. સુ. ૩૨, ૩૦: સંસારસુધારામાં રહેલી ત્રીજી ભાવના તે પ્રજાત્વ (n.)ની છે.

૩. જનતા [વ. ઑ.]

જુઓ Nation.

Natural,

Natural science, પ્રાકૃતિકશાસ્ત્ર [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૧૯૫: પ્રાકૃતિકશાસ્ત્રો નિપુણ બનાવે છે.

૨. પ્રકૃતિવિવેચકશાસ્ત્ર [અ. ક.]

જુઓ Normative science.

Natural selection, ૧. સ્વાભાવિકનો સંગ્રહ [મ. સૂ.]

ફા. ચ. રાસમાળા, ૧, ૪૧: અત્રે તો સ્વાભાવિકનો સંગ્રહ (N. S.) અને વિવેકથી વિવર્જન (Rational Elemination) થઇ સત્યમૂલક યોગ્યતમ હશે તે જ ચિરંજીવી રહેવાનું.

૨. કુદરતી છાંટણ [ઉ. કે.]

વ. ૪, ૧૩૫: કુદરતી છાંટણ (n. s.) રીતે જે ઉત્કર્ષ થાય છે તેમાં પહેલે દરજ્જે સામાજિક જીવનમાં કુશળતાનો વધારો એ ગુણો-ની વૃદ્ધિમાં થાય છે.

૩. નૈસર્ગિક વરણ [છો. બા. સ. ૨૨, ૧૬]

૪. સ્વાભાવિક–પ્રાકૃતિક–સંકલન [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૭૦]

૫. અવશ્ય પક્ષપાત [મનુભાઇ નંદશંકર મહેતા]

સુરત ગુજરાત કલાપ્રદર્શન વખતનું ભાષણ, ૧૩: તેના (ડારવીનના) મત પ્રમાણે સૃષ્ટિના વિકાસમાં અવશ્ય પક્ષપાત અથવા પસંદગી (N. S.) અને પ્રણયપક્ષપાત અથવા પ્રેમની પસંદગી (sexual selection) એ બે નિયમો અગ્રેસર ભાગ લેતા જણાય છે.

Naturalism, પ્રકૃતિવાદ, પ્રકૃતિપરાયણતા [દ. બા.]

Naturalist, સૃષ્ટિશાસ્ત્રજ્ઞ [ઉ. કે.]

ટિ. ગી. ૧૦૧: પ્રસિદ્ધ સૃષ્ટિશાસ્ત્રજ્ઞ ચાર્લ્સ ડાર્વિન પોતાના પ્રવાસગ્રંથમાં દક્ષિણ અમેરિકાના પ્રવાસનું વર્ણન કરતાં એક જંગલી જાતના સંબંધમાં લખે છે કે......

Nebula, ૧. નિહારિકા [અજ્ઞાત]

૨. જ્યોતિઃપુંજ [બ. ક.]

યુ. ૨૯. ૬: જ્યોતિઃપુંજ (n.) માંથી ગ્રહગોળા તરી આવી પોતપોતાના પંથ ગ્રહણ કરે, તેમ સ્પેન, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લંડ, સ્વીડલ વગેરેની પ્રજાઓ એકબીજાથી જૂદી પડી, ને તે દરેકનાં પોતાના રાજકુળ તળે રાષ્ટ્ર બંધાયાં.

૩. ધ્રૂમસમૂહ [ન. ભો.]

નૂ. ઝં. ૩૯:

અસંખ્ય તારાગણચક્ર ભેદી
તેજે ઘડયા ધ્રૂમસમૂહ છેદી
ઊડયો જ ઊડયો ગગનો વટાવી,
અન્તે ઉભો કો નવભૂમિ આવી.

Nebulous, અભ્રમય [ર. વા.]

ન. સ. ૨, ૩૬૮: હવે તમારી મહેચ્છાઓ પણ પ્રમાણમાં વધશે. અને અભ્રમય (n.) સ્વરૂપને બદલે શક્ય આકાર તેઓ પામશે.

Negation, ૧. નિષેધ, નાસ્તિ [મ. ન.]

ચ. શા. ૩૬૧ જુઓ Affirmation.

૨. પ્રત્યાખ્યાન [મ. ર.]

એ. ની. ૧૬૫: વિચારના બે પ્રકાર છે એટલે કે પ્રતિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાન (અથવા હા પાડવી અને ના પાડવી).

Negative, ૧. પરહેજગાર [ન. લ.]

ન. જી. ૬૯: દલપતરામ, ભાષણિયા સુધારો પરહેજગાર (N.) ભલો, સુઘો, વાણિયાઇ, વ્યવહારશુદ્ધ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. **ઉત્થાપક, નકારયુક્ત** [પ્રેમભક્તિ]

સુદર્શન, ૧૭, ૮: સૌ ફિલસુફોના ઉત્પાદક સિદ્ધાન્તો (creative parts), **સંસ્થાપક** (positive) સૂત્રો સાચાં હોય છે; અને ત્હેમનાં ઉચ્છેદક(destructive)વાક્યો ત્હેમના ઉત્થાપક નકારયુક્ત (n.) અંશો સાચા હોતા નથી.

૩. **નઞાત્મક** [આ. બા.]

આ. ધ. ૧૭૪: એના વિના બીજો દ્રષ્ટા નથી, શ્રોતા નથી, મન્તા નથી, વિજ્ઞાતા નથી એ સિદ્ધાન્તને એના **ભાવાત્મક** (નઞાત્મક n. નહિ પણ positive) સ્વરૂપમાં અનુભવે છે.

૪. **અભાવદર્શક** [હ. વ. મા. શા. ૬]

૫. **નિષેધાત્મક** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૪૨: પરસ્પર સર્વાંશે વિરુદ્ધ એટલે પરસ્પર વ્યાહત વિધાનોમાં એક કેવળ **વિધ્યાત્મક** અને બીજું કેવળ નિષેધાત્મક હોય છે.

૬. **નિષેધદર્શક** [સા. ૩, ૧૨૮]

૭. **અભાવાત્મક** [ચં. ન.]

જુઓ Positive.

૮. **નાસ્તિરૂપ** [બ. ક.]

લિ. ૪૧: શાંતિના બે રૂપ છે: શૂન્ય-ખટક અનશાંતિ અને સુખમય શાંતિ: એક નાસ્તિરૂપ(n.) બીજી **અસ્તિરૂપ** (positive).

Negative desire, અભાવેચ્છા [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૩૫: એવું પણ હોય છે કે જે પ્રબલ ઇચ્છાનું જ બળ જણાય છે તે, ઘણી વખત કોઇ અભાવેચ્છા, અર્થાત્ અમુકના અભાવમાંથી થતા દુઃખના પરિહારની ઇચ્છા-માંથી જ ઉપજે છે.

Negative proposition, ૧. નિષેધમુખ નિર્દેશ, નિષેધનિર્દેશ [મ. ન.]

ન્યા. શા. (૧) ૫૪: નિષેધમુખ નિર્દેશ ને અને ૪ તેમાં જે વધારો હેમિલ્ટને કર્યો છે તે તો કોઇપણ નૈયાયિકે સ્વીકાર્યો નથી; (૨) ૪૯: કેટલાક લેખકો નિષેધ-નિર્દેશના સ્વરૂપને ન્યાયશાસ્ત્રમાં રાખવા યોગ્ય માનતા નથી, અને એમ માને છે કે નિષેધનું પણ પર્યવસાન તો વિધિરૂપ જ છે: એટલે નિષેધ-નિર્દેશની આકૃતિમાં સહજ ફેરફાર કરી તેવા નિર્દેશને પણ **વિધિનિર્દેશ** માન્યો હોય તો બાધ નથી.

૨. **અભાવાત્મક-નાસ્તિરૂપ-નાસ્તિ-વાચી વાક્ય** [રા. વિ.]

જુઓ Affirmative proposition.

૩. **નાસ્તિવાક્ય** [બ. ક.]

જુઓ સદર.

૪. **અભાવાત્મક નિર્દેશ** [મ. ર.]

અ. ન્યા. **અસ્તિત્વવાચક નિર્દેશ** એમ બતાવે છે કે વિધિપદના ગુણો ઉદ્દેશપદમાં છે; અને એ અભાવવાચક નિર્દેશ નથી એમ બતાવે છે.

૫. **નઞાત્મક,-નાસ્તિરૂપ-નિર્દેશ** [દ. બા.]

Negative term, અભાવશબ્દ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૨૮: अ, अन्, निस्, दुस्, ઇત્યાદિ ઉપસર્ગો **ભાવશબ્દ**ને લગાડવાથી પણ અભાવશબ્દ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે.

Nerve, જ્ઞાનતંતુ, તંતુ [મ. ન. ચે. શા. ૪૦૩]

૨. **શિરા** [હ. દ્વા]

કે. શા. ક. ૧, ૯૭: મગજ અથવા ભેજું એ મનના તંતુના માવાનું બનેલું છે. એ માવામાં ભૂરા ને સફેદ તંતુના લોચા હોય છે. એ તંતુઓને શિરા, મજ્જાતંતુ કે જ્ઞાનતંતુ કહે છે.

૩. **ક્રિયાતંતુ** [જ્ઞા. બા.વ. ૧૮, ૫૬૨]

૪. **મજ્જાતંતુ** [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૯૩: મન શરીરને કેવી રીતે કાબુમાં રાખે છે અને મનના સંદેશા શરીરના જૂદા જૂદા વિભાગોને કેવી રીતે પહોંચે છે તેની તપાસ કરતાં મજ્જાતંતુ બે જાતના છે એ શોધ સ. ૧૮૧૧ માં સર **ચાર્લ્સ બેલ**ના હાથે થઇ; એક તો બહારના જગતમાંથી ઈંદ્રિયદ્વારા થતા જ્ઞાનસંવેદનને મગજને પહોંચાડનારા જ્ઞાનતંતુઓ અને બીજા મગજ તરફથી શરીર-ના બીજા જૂદા જૂદા વિભાગોને કામ કરવાને માટે પ્રેરણા આપનાર પ્રેરક તંતુઓ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. ચિચ્છિરા [કે. હ. અ. નાં.]

Nerve-cell, શિરાકોશ [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૧૦૦: એ શિરાઓ અને શિરાકોશો જ્યારે ચેતનાશયને ખબર પહોંચાડે ત્યારે ચેતનાશય તે શિર્ષણ્યને પહોંચાડે, એટલે તેના જે તે સમૂહ પોતાના હુકમો ચેતનાશયને કરે, તે પ્રમાણે શિરા અને શિરાકોશો અમલ કરે.

Nerve stimulation, તંતુપ્રતાન [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૦૭: વૃત્તિમાં સર્વ પ્રકારના સુખદુઃખનો સમાસ છે. પ્રથમે, એ શબ્દના અર્થમાં તંતુપ્રતાનના સાક્ષાત્ ફળ રૂપ જે અંતઃકરણની સ્થિતિઓ, જેમને સામાન્યતઃ સુખદુઃખનાં પ્રત્યક્ષ, જેવાં કે ક્ષુધા તૃષાનાં, કહેવાય છે, તેનો સમાસ થાય છે.

Nerve Substance, તંતુરસ [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૧૫: આવા સાહચર્યવાળા વ્યાપારને લીધે એ બે તંતુસ્થાનો વચ્ચે એવો સંબંધ થઇ રહે છે કે એક સ્થાનને પ્રોત્સાહન મળતાં બીજા સ્થાનથી પણ તંતુરસ પ્રસવવા માંડે છે.

Motor nerve, ઉદ્વાહકતંતુ [મ. ન.]

જુઓ Motorના પેટામાં.

Sensitive nerve, સંવાહકતંતુ [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૫૦: પ્રથમે એ જ સમજવું કઠિન છે કે વાસ્તવિક રીતે જેને અપ્રેરિત, અહેતુક, વ્યાપાર કહી શકાય તેવા કોઇ છે કે નહીં; કારણ કે જે ઘણાક વ્યાપારો બાળકોની સહજ ગતિ આદિમાં તેવા દેખાય છે તે સંવાહકતંતુ-સ્થાનોને બાહ્ય કે આંતર એવાં અસ્પષ્ટ પ્રોત્સાહનનાં જ ફળ છે એમ માનવાને કારણ છે.

Sensory nerve, જ્ઞાતતંતુ [પ્રા. વિ.]

પ્રાત્યક્ષિક ચિચ્છિરા, અર્થગ્રાહી-વિષયગ્રાહી-ચિચ્છિરા [કે હ. અ. નાં]

Nervous, ચિચ્છિરાકૃત, ચિચ્છિરાગત [કે. હ. અ. નાં.]

Nervous action, ચિત્કરણનું કર્મ કિંવા વ્યાપાર [કે. હ. અ. નાં.]

Nervous apparatus, ચિત્તંત્ર [કે. હ. સદર]

Nervous connection, તંતુમાર્ગ [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૫: બાહ્ય સંસર્ગોને જોઇએ તેવા તંતુમાર્ગ મગજનાં સ્થાન સુધીના રચાઇ જાય છે.

Nervous energy, ચિત્કરણબળ [કે. હ. અ. નાં,]

Nervous process, ચિત્કરણની ક્રિયા [કે. હ. અ. નાં.]

Nervous system, ૧. તંતુચક્ર [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૫૦: એકાએક અવાજ થતાં ચમકી ઊઠવાનો જે વ્યાપાર થાય છે તે જ એમ બતાવે છે કે તંતુચક્રના સ્વભાવનો જ એવો નિયમ છે કે સવાહક તંતુસ્થાનનો પ્રોત્સાહનમાત્રથી, પ્રોત્સાહનના બળના પ્રમાણમાં, અનેક પ્રકારના વ્યાપારો પેદા થઇ આવે છે.

૨. તંતુતન્ત્ર [પ્રા. વિ.]

૩. ચિત્કરણ, ચિત્કરણતન્ત્ર [કે. હ. અ. નાં.]

Neurosis, (*Psycho-ana.*) ચિત્તભ્રમ [ભૂ. ગો.]

Nihilism, ૧. શૂન્યવાદ [હી. વ. સ. મી. ૧૬૮]

(Politics) શાસનવિરોધ [દ. બા.]

Nihilist, શૂન્યવાદી [ગ. અ.]

દ. દે. વા. ૧૦૪: હાલ એ દેશોમાં અજાએબ જેવી છાની ટોળીઓ થઇ છે. તે કદાચ ત્યાંની સરકારના જુલમ અને ગેરઇનસાફને લીધે થઇ હશે. તેઓ મહા ભયંકર કામો કરે છે. છુપા ગોળા મારીને તેઓ અમીર, ઉમરાવ પાદશાહોને મારી નાંખે છે; ભોંયમાં સુરંગો ખોદીને મહેલો ઉડાવી દે છે; આગગાડીઓ ઉધી વાળે છે. તેમને શૂન્યવાદી અથવા તેમની બોલીમાં બોલીએ તો નિહિલિસ્ટ કહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Nomadic, ૧. **જંગમ** [ગો. મા.]
સ. ચં. ૪, ૧૪૯: આદિકાળના લોક જંગમ -n.-રહેતા.
૨. **ભ્રમણશીલ** [ન. ભો.]
વ. ૧૩, ૩૨૮: **સિન્ધની** જાતિયોની પેઠે દક્ષિણ અને કોકણમાં વસનારા **મરાઠાઓ** તે ભ્રમણશીલ (n.) જાતિ નહોતી.

Nominalism, **નામવાદ, નામાત્મકતા** [દ. બા.]

Nominalist, **અભિધાનવાદી** [મ.ન.]
ચે. શા. :૩૧૩: કેટલાક તત્ત્વજ્ઞોએ એમ માન્યું છે કે વ્યક્તિથી અતિરિકત એવી જાતિ-સર્વમય જાતિ-છે, તેનું બાહ્ય અસ્તિત્વ છે. રામ, હરિ, કૃષ્ણ આદિ વ્યકિત થકી ભિન્ન એવું 'મનુષ્યસામાન્ય' બાહ્ય વિશ્વમાં છે. આ મતને **જાતિવાદ** એ નામ આપવામાં આવે છે. આથી વિરૂદ્ધ મત અભિધાનવાદીઓનું છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે બાહ્ય વિશ્વમાં વ્યક્તિથી અતિરિક્ત જાતિનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ.

No-changer, (*Recent Indian politics*), ૧. **યથાપૂર્વવાદી** [હિં. હિ.]
વ. ૨૨. ૩૬૦
૨. **અચલવાદી** [આ. બા.]
વ. ૨૩, ૨૩૭: આખા બંગાળાની પ્રજાએ અચળવાદીઓએ (N. cc.) અને **ચલવાદીઓએ** (Pro-changers) ઠરાવ પસાર કર્યો છે.
૩. **નિશ્ચયવાદી, દઢવાદી, વ્રતવાદી, ધ્રુવપક્ષ** [દ. બા.]

Nogging pieces, (*Arch.*) **અચાઢ-પાટલી** [ગ. વિ.]

Normative science, **આદર્શવિવેચકશાસ્ત્ર** [અ. ક.]
ની. શા. ૬: યોગ્યતા કે ખરાપણાનો વિચાર બીજા શાસ્ત્રનો વિષય છે. આ દૃષ્ટિથી ન્યાયશાસ્ત્રની ને રસશાસ્ત્રની (સુન્દરતાની મીમાંસા કરનાર શાસ્ત્રની) પેઠે નીતિશાસ્ત્રને કેટલીકવાર આદર્શ-વિવેચકશાસ્ત્ર (નૉર્મેટિવ સાયન્સ) કહેવામાં આવે છે, કારણ કે એ **શાસ્ત્ર** આપણાં કાર્યોની પ્રકૃતિ કેવી છે તેની તપાસ નથી કરતું, પણ આપણા નીતિનિર્ણયો ને આપણાં કર્મો કેવા આદર્શ પ્રમાણે હોવાં જોઇએ એવા આદર્શ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે છે. આદર્શ-વિવેચકશાસ્ત્રો એ શબ્દ આ શાસ્ત્રો ને **પ્રકૃતિ-વિવેચકશાસ્ત્રો** (નેચરલ સાયન્સ) એટલે વસ્તુનું સ્વરૂપ, તેમની પ્રકૃતિ કેવી છે એટલું જ વિવેચન કરનારાં શાસ્ત્રોની વચ્ચેના ખરા ભેદને ખરેખર બંધબેસતા છે.
૨. **ઔચિત્યવિજ્ઞાન** [મ. છ.]
સ. ૨૯, ૭૯: આ ત્રણે શાસ્ત્રો મનોવિજ્ઞાન સાથે સંબંધ રાખે છે પણ આ સર્વ આદર્શોની પર જવાને માટે ઔચિત્યવિજ્ઞાન (N. S.)માં ગણાય છે.

Nosophobia, (*Psycho-ana.*) **વ્યાધિભીતિ** [ભૂ. ગો.]

Notorious, **દુષ્પ્રખ્યાત** [વિ. ક.]
કૌ. ૩, ૨, ૭: આપણે 'કલા ખાતર કલા'-ના દુષ્પ્રખ્યાત વાદની લગોલગ આવી પહોંચ્યા છીએ.

Noumenon, ૧. **પારમાર્થિક વિષય** [ન. દે.]
વ. ૧૦, ૧૪૧: જ્ઞાનની ક્રિયાનું પૃથક્કરણ કર્યાથી કૅન્ટને માલૂમ પડયું કે પારમાર્થિક વિષયો (Noumena) જ્ઞાનના પ્રદેશની બ્હાર છે; અને જગત્‌ના **ઐહિક પદાર્થોને** (Phenomena) આપણે અમુક નામરૂપના (Categories) સંબંધમાં જ જાણી શકીએ છીએ.
૨. **સ્વરૂપ, ભાવ** [ન. દે.]
હિં. ત. ઇ. પૂ. (૧) પ્રસ્તાવના ૧૧: જુઓ Metaphysics; (૨) ૧૭૭: આ સર્વ ધર્મોમાં ચિત્ત અથવા વિજ્ઞાન **લક્ષણ** (Phenomena) વડે ઓળખાય છે, ભાવ (N.) વડે અથવા વસ્તુરૂપે ઓળખાતું નથી. ચિત્ત અથવા વિજ્ઞાનનો ભાવ (N.) નિર્વાણભૂમિમાં પ્રકટ થાય છે.

Noumenal, **સ્વસત્તાક** [હી, વ્ર.]
સ. મી. પ્રસ્તાવના, ૩ જુઓ Absolutism.

Novel, ૧. **વાર્તા** [ન. લા.]
સ. ન. ગ. ૪૫૪: **સ્કાટ, બુલ્વર, ડિકન્સ, થાકરે, ડિઝરાયલી** એઓ નૉવેલ-વાર્તા-લખવા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માં નામાંકિત ગણાય છે, મિસ એજ્વર્થ, મિસ ફેરીઅર ને મિસ બ્રોંટી એ ત્રણ સ્ત્રીઓ પણ વાર્તા લખીને પ્રખ્યાત થઈ છે.

૨. **ગાથા** [ન. લા.]

જૂ. ન. ગ. ૩૨૮: ગાથા અથવા વારતા (nn,) સર્વ પંક્તિનાં ન્હાનાં મોટાં સ્ત્રી-પુરૂષોને જ્ઞાન આપવામાં ઘણી ઉપયોગી છે.

૩. **નવલકથા** [ગો. મા.]

સ. ચં. ૧. પ્રસ્તાવના, ૫: અપૂર્વ ત્વરાથી નિત્ય નવી થતી રૂચિના આ સમયમાં સ્વભાવે ક્ષણજીવી નવલકથાઓ દીર્ઘાયુ થાય અને લખનારને ભવિષ્યકાળ સાથે કીર્તિની સાંકળથી સાંધે એ ધારણાથી અનુભવનો બોધ વિરૂદ્ધ છે.

૪. **કાદંબરી** [મરાઠી ઉપરથી-અજ્ઞાત]

જુઓ. નીચે પર્યાય ૬ ઠ્ઠો.

૬. **સંસારચિત્ર** [મ. ન.]

સુ. ગ. ૮૨૭: 'ફરણઘેલો' વાસ્તવિક રીતે જોતાં અંગ્રેજીમાં જેને રોમાન્સ કહે છે તે વર્ગમાંનો છે, અર્થાત્ ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત સહિત થોડું ઉચ્ચીકરણ વાપરી કરેલો ઉત્તમ વાર્તાગ્રન્થ છે; પણ જેને 'નૉવેલ' કહે છે-સંસારચિત્ર (અમે 'નોવેલ' શબ્દનો પર્યાય 'સંસારચિત્ર' સૂચવીએ છીએ. કાદંબરી શબ્દ કેવળ નકામો છે, તથા શા આધારે લીધો છે તે જણાતું નથી. નવલ એ શબ્દ પણ ઘણો પસંદ કરવા યોગ્ય, અર્થસૂચક નથી.) કહે છે તેવો વાર્તાગ્રંથ તો આ (સરસ્વતીચંદ્ર) સિવાય બીજો નથી જ.

૭. **વાર્તાગ્રન્થ, કલ્પિતકથા** [ર. મ.]

ક. સા. (૧) ૫: ડિકન્સનાં 'નોવેલ' (વાર્તાગ્રન્થ) કલ્પનામય હતાં. (૨) ૩૯: કાદંબરી કે કલ્પિત કથા (N.) લખનાર પણ કવિપદને યોગ્ય છે કે નહિ એ વિશે મતભેદ છે.

૮. **નવલ** [બ. ક.]

જુઓ Background.

૯. **કથા** [દ. બા.]

Novel with a purpose, સાભિપ્રાય નવલકથા [હ. બ.]

સ. ૨૭, ૩૭૭: પ્રસ્તુત નવલકથા-Realism (વાસ્તવિકતા) સુધી જ અટકી રહેતી નથી, તેનું સાભિપ્રાય નવલકથામાં (Novel with a purposeમાં) રૂપાંતર થયું છે.

Philosophical novel, વિવેચક વાર્તા [ન. લ.]

ગુ. શા. ૨૬, ૧૧૯: જેને વિવેચક વાર્તા (Philosophical Novels) કહે છે તેનો ઈંગ્રેજીમાં આ (રાસેલાસ) એક સરસ નમુનો છે.

Phychological novel, માનસિક નવલ [બ. ક.]

૩૦, ૬૮૪: માનસિક પૃથક્કારની પદ્ધતિએ નવલકથારચના કરતાં, અમુક કાર્ય કે બનાવ વર્ણવાય તેની સાથે તે કરનારની માણસની કર્તવ્યબુદ્ધિ અને તેનું રુચિતંત્ર આપણને જણાવાય છે, એટલું જ નહિ, પણ એ વ્યક્તિનાં કર્તવ્યબુદ્ધિ અને રુચિતંત્ર આવાં કેમ ઘડાયાં તે પણ આપણને રસિક રીતે સમજાવવામાં આવે છે, આવી નવલો તે જ માનસિક નવલો (Psychological Novels).

Nucleus, ૧. ગર્ભકણ [વિ. ત્ર.]

વ. ૭, ૫૦૬: પ્રથમ પ્રોટોપ્લાસ્મ કણમાં થતો સુધારો એ છે કે તેમાં એક ગર્ભકણ (N.) ઉત્પન્ન થાય છે.

૨. **ગર્ભશરીર** [આ. બા.]

વ. ૧૭, ૧૭૨: એ પ્રોટોપ્લેઝમમાં એક રંગહીન 'n.' 'kernel' યાને ગર્ભશરીર અને એની આસપાસ clorophyll યાને લીલાં શરીર રહેલાં હોય છે.

૩. **જ્યોતિબીજ** [બ. ક.]

ગુણસુંદરી, ૧૯૨૫, ડિસેમ્બર, ૨૬૪: મોહની? સાચા લગ્નનો સાથી યમના જટાજૂટમાં અલખ થયો, તથાપિ પોતાના સ્નેહમય હૃદયમાં સ્નેહના જ જ્યોતિબીજ (n. ન્યૂક્લિયસ)રૂપે તેને જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે જોઈ શકતી એ અ-વિધવા વિધવાની પોતાની વાણીમાંની સોલ્લાસ પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ કરો.

Numismatics, ૧. નિષ્કશાસ્ત્ર, મુદ્રાશાસ્ત્ર [ર. વા]

નિ. જુઓ Epigraphy.

૨. **નિષ્કવિદ્યા** [દ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

O

Object, ૧. **દૃશ્ય** [મ. ન.]

ચૈ. શા. ૪૮૮: આ જે સૌન્દર્યનિબન્ધન આનન્દ તેનામાં વિશેષતા એટલી જ છે કે પદાર્થગત રૂપાદિના વિચાર ભેગો જ તે આનન્દ ઊપજે છે, દૃશ્ય **દ્રષ્ટાના** સંબંધની અપેક્ષા રાખતો નથી.

૨. **વિષય** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૫૨: જ્ઞાતા જે **વિષયી** અને જ્ઞેય જે વિષય તે બે પદાર્થને જોડનારના સંબંધમાં જે વ્યાપાર ઉદ્ભવે છે, તેનું નામ જ્ઞાન છે.

૩. **અર્થ, જ્ઞેય, દ્રવ્ય** [કે. હ. અ. નો.]

Objective, ૧. **સર્વાનુભવી, બાહ્યસ્થિત, સર્વાનુભવરસિક** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. (૧) ૨, ૧૮૯–૯૦: રસ એ જ ખંડકાવ્યોમાં એટલે છૂટક કવિતામાં બસ છે. પદ, ગરબી, વગેરે લખનારોમાં એટલું હોય તો તે કૃતાર્થ થયો, કેમકે તેવી કવિતામાં તો પોતાના આત્મામાં જે જે ઊર્મિઓ ઊઠે તે દર્શાવી એટલે થયું, અને તે તો પોતામાં રસ હોય તો તે સ્વાભાવિક રીતે જ થઇ જાય. આવી કવિતાને **સ્વાનુભવી** અથવા **અંતઃસ્થિત** (subjective) કવિતા કહે છે. સંગીત–કવિતા આ વર્ગની છે. પણ નાટકકાવ્યોમાં એથી જૂદા જ–બહુ ઊંચી જાતના–કવિત્વનો ખપ પડે છે. એમાં ફક્ત પોતાના અંતરમાં અનુભવેલા રસનું વર્ણન કરવું એ બસ નથી, અથવા વખતે કાંઇ જ કામનું નથી. એમાં તો ભિન્નભિન્ન પ્રકૃતિવાળા બીજાને ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગો કેવા લાગે છે તેનું વર્ણન કરવાનું છે. એક તર્ફ પરદુઃખભંજન સાધુ પુરુષ તો બીજી તર્ફ ચોર ને ખૂની, એક તર્ફ પતિવ્રતા તો બીજી તર્ફ કુલટા, એક તર્ફ કૃપણ તો બીજી તર્ફ ઉદાર, એક તર્ફ પ્રેમી તો બીજી તર્ફ શઠ, વગેરે ભાતભાતના મનુષ્યોના મનમાં કેવી વિવિધ ઊર્મિઓ ઊઠે છે, તેનું એવી રીતે વર્ણન કરવું કે જાણે તેના હૃદયમાં જ પેસીને જોઈ આવ્યો હોય, એ નાટ્ય કે વાર્ત્તિકકવિનું કામ છે. એને અંતઃસ્થિત નહિ પણ બાહ્યસ્થિત, સ્વાનુભવી નહિ પણ સર્વાનુભવિ કવિત્વ (Objective) કહે છે; (૨)૧, ૩૦૪: નર્મદાશંકરનું કવિત્વ **સ્વાનુભવરસિક** (Subjective) જ હોવાથી, નાટકાદિમાં બરાબર સિદ્ધિને પામી શકતું નહોતું. પાત્રપરત્વે રસવર્ણન કરવામાં સર્વાનુભવરસિક (O.) કવિત્વ જોઇયે છિયે. એ કવિત્વ ગૂજરાતીમાં તો **પ્રેમાનન્દ** ભટ્ટમાં જ પરિપૂર્ણપણે જોવામાં આવે છે.

૨. **બાહ્ય** [મ. ન.]

ચૈ. શા. ૩૩૯૩ જુઓ Subjective.

૩. **પરવિષયક; આવિર્ભૂત** [ર.મ.]

ક. સા. (૧) ૧, ૫૯: '**સ્વાનુભવરસિક**' અને 'સર્વાનુભવરસિક' એ પદો વાપરતાં ધ્યાનમાં રાખવું જોઇયે કે Subjective અને Objective એ શબ્દોના અર્થમાં આ શબ્દો રસપ્રમાણ વિષયોમાં જ વપરાય. તત્ત્વશાસ્ત્રમાં '**સ્વવિષયક**' અને '**પરવિષયક**' એ બે શબ્દોના ખરા અર્થ છે. (૨) ૨, ૩૨૨: ગ્રન્થકારના દૃષ્ટિબિંદુથી પ્રસ્તુત વિષયમાં ઉતરી તેના અર્થ અને સંબંધ સમજાવવા એ સંસ્કૃત ટીકાકારની વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ આવા પ્રસંગે નિરુપયોગી છે. અને તેને બદલે વાચકના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિષય મનમાં ઉતારી તેના દરેક અંગનું તારતમ્ય તપાસી આવિર્ભૂત (O.) સ્વરૂપના ગુણદોષની પરીક્ષા કરવી એ જરૂરનું છે; ગ્રન્થકારના મતના ઇતિહાસ સંબંધે વિષયનું **અન્તર્ભૂત** (Subjective) સ્વરૂપ તપાસવું એ ત્રીજું દૃષ્ટિબિન્દુ.

૪. **પરલક્ષી** [ન. ભો.]

મ. મુ. ૧, ૨૦૪.[1]

---

[1] Subjective અને Objective માટે 'સ્વાનુભવરસિક' અને 'સર્વાનુભવરસિક' એમ નામ મરહૂમ નવલરામભાઇયે યોજેલાં રા. રમણભાઇયે સ્વીકાર્યાં છે. પરંતુ શબ્દો દીર્ઘસૂત્ર હોઇને પણ મૂળ શબ્દોનું પુરુ રહસ્ય બતાવી શકતા નથી તેથી 'આત્મલક્ષી' અને 'પરલક્ષી' એ શબ્દ મ્હેં યોજ્યા છે. અને તે વધારે ઉચિત મ્હને લાગે છે. Subject-નો તત્ત્વજ્ઞાનમાં અર્થ Ego, અહમ્–આત્મા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. પરસ્વરૂપજન્ય, બાહ્યનિષ્ઠ

[ર. મ.]

ક. સા. (૧) ૨, ૨૩૯–૪૦: સર્વત્ર શોધક વૃત્તિ રાખી સત્ય જ્યાં હોય ત્યાંથી ગ્રહણ કરી લેવા તત્પર રહેવું–એ ઘણી વાર ઘુષિત થતો સિદ્ધાન્ત આ 'પરધર્મ' અને નકામું માની સમજવાની કોઇ દરકારે કરતું નથી' સરખા ઉદ્‌ગારની વૃત્તિથી કેવો વ્યર્થ જાય છે તેનું અહિં ઉદાહરણ મળે છે. આવી જ વૃત્તિથી 'અનંતતાદેવી,' 'નવજીવન,' 'અમરભૂ,' 'અમૃત-

---

અને Subjectiveનું દૃષ્ટિબિન્દુ ego અને Objectiveનું દૃષ્ટિબિન્દુ egoની બહારની objective world, બાહ્યસૃષ્ટિ છે તેથી આત્મ અને પર એ તરફ લક્ષણ કરવાથી આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી એ નામ સુઘટિત લાગે છે. નવલરામભાઈવાળા શબ્દો માત્ર રસપ્રમાણ વિષયોમાં જ વપરાય એમ રા. રમણભાઇ પણ સ્વીકારે છે, અને કહે છેઃ–"તત્વશાસ્ત્રમાં 'સ્વવિષયક' અને 'પરવિષયક' એ એ શબ્દોના ખરા અર્થ છે." વળી 'કવિતા અને સાહિત્ય' પૃ. ૩૮૭ પં. ૨૧ મીમાં 'સ્વવૃત્તિજન્ય' અને 'પરસ્વરૂપજન્ય' એમ subjective અને Objective માટે નામ જુદાં યોજવાં પડયાં છે. તો જુદે જુદે સ્થળે જુદા શબ્દો યોજીને અનિશ્ચિતતા ઉપજાવવાને બદલે, સર્વત્ર યથાસંભવ લાગૂ પડી ઉપયોગમાં આવે હેવાં નામ 'આત્મલક્ષી' અને 'પરલક્ષી' છે તે વધારે સ્વીકાર્ય ગણાય. આ શબ્દોનો પણ સર્વ વિષયમાં ઉપયોગ થવો અશક્ય છે એમ બતાવવાને રા. રમણભાઈ કહે છેઃ "એ પદ પણ તત્ત્વચિંતનના બધા વિષયમાં ચાલી શકે તેમ નથી. Emotion (અન્તઃક્ષોભ) અથવા perception (ઉપલબ્ધિ)ને 'આત્મલક્ષી' વ્યાપાર કહી શકાશે નહિં, તેમને 'આત્મનિષ્ઠ' વ્યાપાર કહેવા પડશે." શા માટે ? સમઝાતું નથી. જે અર્થ 'નિષ્ઠ'થી ઉદ્દિષ્ટ છે, તે જ 'લક્ષ'થી ઉદ્દિષ્ટ થઈ સકે એમ છે. જે વ્યાપારનું લક્ષ્ય 'આત્મ' છે, અર્થાત્ વ્યાપારની ઉત્પત્તિ અથવા પ્રવૃત્તિ 'આત્મ' છે,–એ અર્થ અને આત્મમાં સ્થિત છે એ અર્થ બંને સરખા જ છે. "'ઉપલબ્ધ થતા વિષય (object)ને 'પરલક્ષી' વસ્તુ નહિં પણ 'બાહ્યનિષ્ઠ વસ્તુ' કહેવી પડશે."–આમ પણ એઓ ઉમેરે છે; પરંતુ 'objective object' એમ તો કહેવાનો પ્રસંગ જ નથી તો 'પરલક્ષી વસ્તુ' એ પણ સંભવની બ્હાર છે; અને 'બાહ્યનિષ્ઠ' નહિં પણ 'બાહ્ય' અથવા 'બહિઃસ્થ' વસ્તુ એટલું જ કહેવાય. 'બાહ્યનિષ્ઠ' વસ્તુનો અર્થ જ નથી થતો. Object માટે બીજો શબ્દ યોજવો પડે માટે objective માટે 'પરલક્ષી' યોજવામાં વાંધો વાજબી રીતે ઉત્પન્ન થતો નથી. તે છતાં માત્ર એક સ્થળે બીજો શબ્દ યોજવો પડે અને બાકી બધે ઉપયોગી થાય હેવો શબ્દ યોજવો તે ઠીક ? કે પ્રત્યેક પ્રસંગે જુદા જુદા શબ્દ યોજવા પડે તે ઠીક ? ઉત્તર ઉઘાડો જ છે. "બધા વિષયમાં વાપરી શકાય હેવા અપૂર્ણ વાચકતાવાળા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવા કરતાં દરેક વિષયમાં તેનો ખાસ વાચ્ય અર્થ પરિપૂર્ણ રીતે દર્શાવાય હેવા જુદા જુદા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો હેતર છે" આમ રા. રમણભાઇ કહે છે. આ સામાન્ય તત્ત્વ સર્વાંશે સ્વીકાર્ય નથી. બધા વિષયમાં ઉપયોગ થઇ સકે હેમાં વધારે લાઘવ તથા સુઘટિતપણું છે; અને જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા શબ્દો યોજવા પડે હેમાં તત્ત્વદર્શનયુક્ત વિચારશક્તિની શિથિલતા આવે છે. અપૂર્ણવાચકતાનો દોષ વાજબી નથી. 'આત્મલક્ષી' અને 'પરલક્ષી' હેમની વાચકતા પોતપોતાની હદ સુધી સંપૂર્ણ જ છે, અને જે જે વિષયમાં હેનો પ્રયોગ થાય, ત્હાં ત્હાં વિષયના સંબન્ધની છાયા પ્રવિષ્ટ થતાં યોગ્ય વિસ્તાર એ વાચકતાનો થાય છે; ઉદા૦–કવિતાના વિષયને એ શબ્દ લગાડીશું તો અનુભવ અને રસનો સંબન્ધ જે મૂળ શબ્દમાં લીન છે તે કવિતાના જ રસસ્વરૂપપણાને લીધે આપોઆપ પ્રવિષ્ટ થાય છે, એટલે સ્વાનુભવરસિક અને સર્વાનુભવરસિક હેવા દીર્ઘસૂત્રી પ્રયોગની જરૂર પણ નથી ઉત્પન્ન થતી. "'આત્મ' અને 'પર'ને લક્ષ્ય કરવામાં જ આ બે જાત્યની કવિતાનો મૂળ ભેદ પૂરો થતો નથી, આત્મ અને પરના અનુભવને રસિકતામાં સમાવેશ કરવામાં ભેદ રહેલો છે." એ રા. રમણભાઇની શઙ્કાનું નિરાકરણ ઉપરના ખુલાસાથી થઇ જાય છે. અને ખરું જોતાં એ બે પ્રકારની કવિતાનો મૂલગત ભેદ તો આત્મ અને પરને લક્ષ્ય કરવામાં જ પૂરો થાય છે; જે પછી અનુભવરસિકતાનો અંશ આવે છે તે આત્મલક્ષણ અને પરલક્ષણથી નિરપેક્ષ જ કવિતાના અનુભવ અને રસસ્વરૂપના પરિણામે જ. રા. રમણભાઇ બીજો વાંધો એ કાઢે છે કે "objective કવિતા એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્વસિન્ધુ' વગેરે શબ્દોવાળાં કાવ્ય **સુદર્શન**-કારે વાંચ્યાં છે એમ તેઓ જ કહે છે અને તેથી 'આવા શબ્દોથી ભરપૂર કાવ્યો કાવ્યરૂપે ચાલી શકે એમાં **સુદર્શન**કારને પોતાને તો ઘણો જ સંશય છે. એ પરિણામ માત્ર **સ્વ-વૃત્તિજન્ય** (Subjective) છે: પરસ્વરૂપજન્ય (O.) નથી. (૨) ૨, ૨૮૯: Subjective

એક 'પર' નહિં પણ અનેક 'પર'ને–મનુષ્યજાતિને–ગ્રહણ કરે છે એ જોતાં 'પર' કરતાં 'સર્વ' વધારે યોગ્ય છે." પરંતુ 'પર'નો અર્થ એક જ 'પર' એમ માની લેવાનું કશું કારણ નથી. 'પર'માં આત્મભિન્ન સર્વ બાહ્ય જગત્નો–સજીવ નિર્જીવ સર્વ જગત્નો–અને અર્થાત્ મનુષ્યનો પણ ત્હેને અંગે–સમાવેશ થઈ જાય છે. 'સર્વ' શબ્દમાં તો 'આત્મ'નો પણ સંગ્રહ થઇ જવાનો ભય છે. પ્રસંગવશાત્ એક વાત નોંધું છું કે–વર્ણનાત્મક કવિતાના અર્થમાં પણ objective poetry કહેવાય છે, તે અર્થમાં 'સર્વાનુભવરસિક કવિતા' એમ નામ નહિં કહેવાય; વર્ણનપર કાવ્યમાં રસનું તત્ત્વ હેવું ઉત્કટરૂપે અને, અન્યત્ર હોય છે તે સ્વરૂપે નથી હોતું એટલે 'સર્વાનુભવરસિક' નામ બહુ બંધ બેસશે નહિં. પછી તાણીતૂશીને ઠેકાણું પાડિયે તો પડાય પણ હેમાં વિચારની સરળતા નહિં આવે. વળી, તત્ત્વશાસ્ત્રમાં 'સ્વવિષયક' અને 'પરવિષયક' (એ કરતાં તો કાંઇક વધારે સુઘટિત શબ્દો રા. **વિજયલાલ કન્હૈયાલાલે** યોજ્યા છે,—માનસિક(=subjective) અને વિષયાત્મક (=objective))એમ શબ્દો રા. **રમણભાઇ** ઈષ્ટ ગણે છે–તો 'વિષય' અને 'લક્ષ્ય' એ બંને એક જ અર્થ નિર્દેશ કરે છે, તેથી 'આત્મલક્ષી' અને 'પર-લક્ષી' એ શબ્દોની યોજના સહજ ફલિત થાય છે. 'સ્વ' કરતાં 'આત્મ' વધારે ઉચિત છે,–subject-ego અહમ્, આત્મા એમ હોવાથી. subjective અને objective એ નામ મૂળ તત્ત્વચિન્તનના અંગનાં હોઇ, કવિતાને સંબન્ધે લગાડતાં પણ તત્ત્વદર્શનપર ચિન્તનનો સંબન્ધ રાખનારા વિવેચન-ને અંગે જ એ વપરાય છે તેથી તત્ત્વચિન્તનમાં વપરાય તેમ જ રસપ્રમાણ ચિન્તનમાં વપરાય હેવા એક પ્રકારના જ શબ્દો યોજવા સુઘટિત બને છે. આ સર્વ કારણોને લીધે 'આત્મલક્ષી' અને 'પર-લક્ષી' એ નામનો સ્વીકાર મ્હેં કર્યો છે.

—ન. ભો. મ. મુ. ૨૦૪-૭.

અને Objective એ શબ્દોના અર્થ દર્શાવવા રા. **નરસિંહરાવે** 'આત્મલક્ષી' અને 'પરલક્ષી' એ પદ યોજ્યાં છે. પરંતુ રા. **નવલરામે** યોજેલાં 'સ્વાનુભવરસિક' અને 'સર્વાનુભવ-રસિક' એ પદ કવિતાના વિષયમાં વધારે ઉચિત અને અર્થવાચક જણાય છે. 'અનુભવ' અને 'રસ' એ બે વસ્તુ કવિતાના સંબંધમાં ખાસ ઉદ્દિષ્ટ છે અને આ બે જાતની કવિતાનો ભેદ 'અનુભવ'ના પાત્રમાં જ છે, તેથી કવિતાના વિષયમાં તો રા. **નવલરામે** યોજેલાં પદ ઈંગ્રેજી શબ્દો કરતાં પણ વધારે પસંદ કરવા લાયક છે. 'આત્મ' અને 'પર'ને લક્ષ્ય કરવામાં જ આ બે જાતની કવિતાનો મૂળ ભેદ પૂરો થતો નથી. આત્મ અને પરના અનુભવનો રસિક-તામાં સમાવેશ કરવામાં ભેદ રહેલો છે. વળી, Objective કવિતા એક 'પર' નહિં પણ અનેક 'પર'ને–મનુષ્યજાતિને–ગ્રહણ કરે છે એ જોતાં 'પર' કરતાં સર્વ વધારે યોગ્ય છે. રા. **નવલરામનાં** પદ કવિતાના વિષયમાં જ વાપરી શકાય તેમ છે એ ખરૂં છે. પરંતુ બધા વિષયોમાં વાપરી શકાય એવા અપૂર્ણ વાચક-તાવાળા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવા કરતાં દરેક વિષયમાં તેનો ખાસ વાચ્ય અર્થ પરિપૂર્ણ રીતે દર્શાવાય એવા જુદા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો એ બહેતર છે. 'આત્મલક્ષી' અને 'પર-લક્ષી' એ પદ પણ તત્ત્વચિંતનના બધા વિષય-માં ચાલી શકે તેમ નથી. Emotion (અંતઃક્ષોભ) અથવા perception (ઉપલબ્ધિ)ને આત્મલક્ષી વ્યાપાર કહી શકાશે નહિં, તેમને **'આત્મનિષ્ઠ'**વ્યાપાર કહેવા પડશે. ઉપલબ્ધ થતા વિષય (Object)ને 'પરલક્ષી' વસ્તુ નહિં પણ **'બાહ્યનિષ્ઠ'** વસ્તુ કહેવી પડશે.

૬. **વિષયાત્મક** [વિ. ધ્રુ.]

વ. ૫, ૨૫૭: **ઇશ્વરજ્ઞાનનાં** સાધનો ઘણે અંશે **માનસિક** (Subjective) હતાં, જ્યારે વિજ્ઞાનનાં સાધનો વિષયાત્મક (O.) હતાં.

૭. **વસ્તુતંત્ર, વૈષયિક** [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૭૧]

૮. **વસ્તુગત** [દ. બા.]

૯. **પંડેતર** [બ. ક.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાનગી કાગળ તા. ૯, ૧, ૨૭.

Objective contact, ઇન્દ્રિય-સન્નિકર્ષ [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૦૨: બુદ્ધિવ્યાપાર જેવા કે સંકલ્પ, પરામર્શ ઇત્યાદિ તે પણ ઇન્દ્રિયદ્વારે તત્તત્ કાર્ય માટેની સામગ્રી તૈયાર થયા વિના બનતા નથી. આવી જે સામગ્રી તેનું પૃથક્કરણ કરી જોઈએ તો તેનું મૂળ રૂપ ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષ અથવા ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષજન્ય પ્રત્યક્ષ (સંસ્કાર) એ બેમાંથી જ મળી આવશે.

Objective method, ૧. બાહ્યાવલોકન [મ. ન.]

ચે. શા. ૭: આપણે આપણા પોતાના ચેતનવ્યાપાર વિલોકીએ એટલું જ નહીં પણ બહાર થકી બીજા ચેતનદ્વારા પણ તે વ્યાપાર જેવા જણાતા હોય તેને પણ વિલોકીએ તે રીતિને બાહ્યાવલોકન કહે છે.

૨. પદાર્થરીતિ [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૩૨૮.

Objective value, વિનિમયાપેક્ષી મૂલ્ય [વિ. કો.]

સં. ૫: વસ્તુ પેદા કરવામાં થતા ખર્ચ ઉપરથી જે મૂલ્ય નક્કી કરવામાં આવે એને 'વિનિમયાપેક્ષી મૂલ્ય' (O. v.) કહી શકાય.

Objective view, પરાગ્દૃષ્ટિ [કે. હ. અ. નો.]

Objectivity, વિષયતા, પરાકૃત્વ [આ. બા.]

આ ધ. ૨૯૭: શંકા–આપણો આત્મા જ્ઞાનનો વિષય છે. છતાં તે કયાં સ્હામો આવીને બેસે છે? ઉત્તર–બેસે છે જ. સ્હામો આવીને બેસતો ન હોય તો આપણા જ્ઞાનનો એ વિષય ન જ બને. જ્ઞાનમાં સ્હામા આવીને બેસવું એનું નામ વિષયતા ('પરાકૃત્વ' O.) છે.

Obsession, (*Psycho–ana.*) આવેશ [ભૂ. ગો.]

Obsolete, ૧. લુપ્તપ્રાય [ર. વા.]

નિ. ૫૯: જેટલા ફેરફાર હિન્દુઓની ભાષામાં થાય છે અથવા થયા છે એટલા પારસીઓની ભાષામાં થયા નથી, એટલે કેટલાક શબ્દો, રૂપો, પ્રયોગો જે પૂર્વે ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતાં પણ હવે લુપ્તપ્રાય થયાં છે તે હજુ પારસીઓ વાપરે છે એટલે એમની ભાષા હાલમાં હિન્દુઓને અશિષ્ટ લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

૨. રૂઢ, રૂઢિબાહ્ય, ચલનશૂન્ય [દ. બા.]

Obstetrics, પ્રસૂતિશાસ્ત્ર [ન. ભો.]

સુદર્શનકાર અને સાંસારિક સુધારો, ૨, ૨૮: તેમ જ Puberty અને Nubility એ બે બહુ જ ભિન્ન વસ્તુ છે એમ કહેનારૂં વચન પણ એ ભાષણમાં Parvin (પાર્વિન)ના Obstetrics (પ્રસૂતિશાસ્ત્ર)માંથી ઉતાર્યું છે.

Obversion, ૧. વિપરીતકરણ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૭૦: વિપરીતકરણનો એક અન્ય પ્રકાર એવો છે કે ત્યાં નિર્દેશના અર્થનો વિચાર કર્યા વિના, તે નિર્દેશનું વિપરીત અર્થાત્ સિદ્ધ છે એમ કહી શકાય એવું નથી.

૨. અસ્તિ–નાસ્તિ–રૂપાન્તર [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૧૦૯: ત્રીજા પ્રકારના અવ્યવહિત અનુમિતિજ્ઞાનમાં અસ્તિરૂપ વાક્યને નાસ્તિરૂપમાં અને નાસ્તિરૂપ વાક્યને અસ્તિરૂપ વાક્યમાં ફેરવી નાખીએ છીએ. 'જેમકે સર્વ બ્રાહ્મણો હિન્દુ છે' તેનું 'કોઇ બ્રાહ્મણ અ-હિન્દુ નથી'......આ સઘળાં આપણે અસ્તિ–નાસ્તિ–રૂપાંતરો કહીશું.

Ode, ૧. ગીત [ર. મ.]

૨. સ્તોત્ર [દ. બા.]

Œdipus complex, (*Psycho–ana.*) માતૃકામના, વિચિત્રવીર્યગ્રન્થિ [ભૂ. ગો.]

Offensive war, ૧. મારણયુદ્ધ [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૪૭૯: મારણયુદ્ધ એટલે શત્રુ ઉપર ધસી ચઢવાને પ્રસંગે તેણે માગશર અથવા ચૈત્રમાં ચઢાઈ કરવી કે ચોમાસુ કે શીયાળુ પાક લશ્કરને મળે.

૨. યાન (મનસ્મૃતિ ૭, ૧૬૦) [દ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Olfactory, ગન્ધગ્રાહક [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૩, ૧૪૯: ગન્ધની ઇન્દ્રિય ઘ્રાણેન્દ્રિય છે. નાકના પોલાણ ઉપરની ચામડી જેને 'મ્યૂકસ મેંબ્રેન' કહે છે તેમાંનો કેટલોક ભાગ જે ગન્ધગ્રાહક પ્રદેશ (ઓલફૅક્ટરિ પ્રદેશ) છે તે જ ઘ્રાણેન્દ્રિય છે.

Oligarchy, ૧. અલ્પજનસત્તાક રાજ્ય [મન. ૨૧.]

કૃ. ચ. ગવેષણ, ૬૩: જીવન એ સમાન વ્યક્તિઓનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે, અને નહિ કે પશુઓ ગુલામ તરીકે હોય એવું અલ્પજનસત્તાક (o.) રાજ્ય છે.

૨. ઉમરાવદ્દાર [ન્હા. દ્.]

ઉ. ઝ. ૧૫: ખુદ ઈંગ્લાંડમાં પણ (O.) ઉમરાવદ્દારમાંથી છૂટેલી પ્રજાપ્રતિનિધિઓની ખરી રાજસભા ૧૮૩૨માં રચાઇ.

૩. ગણસત્તાક રાજ્ય [વિ. ક.]

૪. ગોત્રપતિશાસન [દ. બા.]

Onomatopœia, અનુકરણશબ્દ [ક. પ્રા.]

બૃ. વ્યા. ૯: પ્રાણીઓના અવાજને અને અચેતન કુદરતના અવાજને અનુસરતા અવાજથી ભાષામાં ઘણા શબ્દ બને છે, તે અનુકરણશબ્દ કહેવાય છે.

Onomatopœic, ૧. ધ્વનિપ્રતિબિમ્બક [બ. ક.]

ઉ. જુ. ૧૮૪: "ભમતારામની કેડી"ની છેલ્લી કડીમાં "મર્મર" શબ્દ ધ્વનિપ્રતિબિમ્બક (o.) છે.

૨. અર્થાનુકારી [રા. વિ. પ્ર. ૧, ૬].

Ontology, ૧. વસ્તુશાસ્ત્ર [આ. બા.]

વ. ૨૩, ૪૫૩: ધર્મ (Religion)ના પરમ શાસ્ત્રમાં વસ્તુશાસ્ત્ર (o.) અને માનસશાસ્ત્ર (psychology) એવાં ઓતપ્રોત છે કે એમાંથી એક જ ને આધારે ધર્મનું સ્વરૂપ રચવું એ વૃથા પ્રયત્ન છે.

૨. વસ્તુસ્વરૂપવિદ્યા [અ. ક. ની. શા. ૧૨૨]

૩. સત્તાવિષયકશાસ્ત્ર, સત્તાવાદ [હી. વ. સ. મી. ૧૬૯]

૪. પ્રમેયવાદ, જ્ઞેયપ્રક્રિયા [ન. દે.]

જુઓ. Epistemology.

Ontological argument, સ્વયંભૂવાદ [ન. દે.]

વ. ૧૩, ૫૬૬: ઈશ્વરનો વિચાર તે જ ત્હેનું અસ્તિત્વપ્રમાણ સૂચવે છે અર્થાત્ ઈશ્વર વિષેના વિચારમાં જ ત્હેના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ સમાઇ ગયેલું છે અને ઈશ્વર વિષે વિચાર હોવો અને તેનું અસ્તિત્વ ન હોવું તે બની શકે જ નહીં. આ પ્રમાણને સ્વયંભૂવાદ (o. a.) કહેવાય છે.

Opera, ૧. નાટ્યસંગીત [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૪૫૫: તે (નેપોલિયન) પોતાની ગાડીમાં એક સાંકડા મોહોલ્લામાંથી ઓપેરા–નાટ્યસંગીત જોવા જતો હતો.

૨. સંગીતનાટક [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૭૧: આ પ્રકાર ઉપરાંત ચક્ષુ અને શ્રોત્ર ઉભયનું જે મિશ્રણ છે એવી પણ કળાઓ છે:—નાટ્ય, નાટક, સંગીતનાટક, ઈત્યાદિ.

૩. સંગીતવિધાનનો ખેલ [ર. મ.]

છઠ્ઠી પરિષદ્, ૧૯: સંગીતવિધાનના ખેલ (O.) ને નાટકથી જુદો પાડવામાં આવે,—તો સાંભળવાની કવિતાને અને જોવાના અભિનયને પ્રાધાન્ય આપવાના પ્રયત્ન કરી રંગભૂમિની ઉન્નતિ કરી શકાય,

૪. સંગીતક [દ. બા.]

Opposition, ૧. વિરોધ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૫૯: વિરોધ અનેક રીતે બને. સર્વદેશવિધિ સામે એકદેશનિષેધ આવે. વ સામા ષ આવે; અથવા સર્વદેશનિષેધ સામે એકદેશવિધિ આવે. ન સામા ધ આવે; તો તે પણ જુદા જુદા વિરોધ જ છે.

૨. સંવાદી રૂપાન્તર [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૧૦૬: આ અનુમિતિઓમાં આપણે માત્ર બે વિસંવાદીમાંથી એક ખરૂં અને બીજું ખોટું, અને મોટામાં નાનાનો સમાવેશ થાય છે એટલું જ કહીએ છીએ. આને ટુંકામાં સંવાદી રૂપાન્તર કહીશું અને બે વિસંવાદીમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક ખરૂં, અને બીજું ખોટું હોય એ જ્ઞાન જ આનું પ્રમાણ છે એમ કહીશું.

Subaltern opposition, ઉપાંગ-વિરોધ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૬૧: ધ અને ષ ને વ અને નનાં ઉપાંગવિરોધ કહેવામાં આવે છે.

Subcontrary opposition, ઉપવિરોધ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૬૦: વાસ્તવિકવિરોધ તો આ બે પ્રકારનો જ છે: વિરોધ અને વ્યાઘાત. પરંતુ તે ઉપરાંત કેટલાક લેખકો અને ષ વચ્ચે પણ વિરોધ માને છે, એકદેશવિધિ અને એકદેશનિષેધ વચ્ચે વિરોધ કહે છે: 'કેટલાક માણસો ડાહ્યાં છે," "કેટલાંક માણસો ડાહ્યાં નથી." પરંતુ ઉદાહરણ વિચારતાં સ્પષ્ટ સમજાશે કે આ બે નિર્દેશ વચ્ચે જોઇએ તેવો શુદ્ધ વિરોધ નથી. આ વિરોધને ઉપવિરોધ એવું નામ આપવામાં આવે છે, અને કેટલાક સમર્થ લેખકોનું ધારવું એવું છે કે જેને "**વિરોધનો ચતુષ્કોણ**" એરિસ્ટોટલ વગેરેએ કહેલો તેમાંની બે બાજુને કાંઇ નામ આપવું જોઇએ માટે જ આ નામ અને આ વિરોધ ઉપજાવેલો છે.

Square of opposition, વિરોધ-ચતુષ્કોણ [મ. ન. ન્યા. શા.]

Optics, ૧. દર્શનાનુશાસન, દર્શન-વિદ્યા [મ. રૂ.]

ચે. દ. ચ. (૧) ૨: નાના કોપર્નિકસને ક્રેકોની નિશાળમાં વૈદકનું કામ શિખવ્યું; પણ ગણિતવિદ્યા, દર્શનાનુશાસન, ખગોળવિદ્યા તથા ચિત્રવિદ્યા પર એને ઘણો ભાવ ચોંટેલો હતો. (૨) ૧૧: એણે (ન્યૂટને) સિદ્ધ કર્યું કે પ્રકાશ કિરણોથી થયેલો છે ને કિરણોમાં એ પ્રમાણે રંગો રહેલા છે તથા ધોળા પ્રકાશનું પ્રત્યેક કિરણ લાલ, પીળો અને વાદળી એ ત્રણ મુખ્ય રંગોનાં કિરણોનું બનેલું છે; તથા આ ત્રણ કિરણોમાંનું એક, બીજાં બે કિરણો કરતાં વત્તું અથવા ઓછું વક્ર ગતિ પામે એવું છે. એવો મનોહર શોધ કર્યાથી દર્શનવિદ્યાનો પાયો રચાયો.

૨. દૃષ્ટિવિદ્યા [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૨૫૧: ૧૬૬૬માં તેણે (ન્યૂટને) શોધી નક્કી કર્યું કે પરમાણુરૂપ વીખરાઇ જાય તેવાં કિરણો એકઠાં મળેથી રોશની પેદા થાય છે; સફેત રોશનીના કિરણમાં સાત રંગ છે; એ શોધથી દૃષ્ટિવિદ્યાનું બીજ રોપાયું.

૩. દૃષ્ટિશાસ્ત્ર [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૧૭૦: દૃષ્ટિશાસ્ત્રનો પ્રથમ પાઠ પ્રકાશ અને અંધકાર તથા જૂદા જૂદા રંગોનો ભેદ જાણવામાં એને મળશે.

Optimism, ૧. પ્રવૃત્તિમાર્ગ [મ. ન. ચે. શા.]

૨. સુખવાદ [હિ ગ.]

કા. મા. ઉપોદ્ઘાત, ૨૬: ત્યાર પછીના 'હૃદયવીણા'માં હૃદયને કરુણ ભાવથી આર્દ્ર કરી નાખે તેવા પ્રસંગો ઘણા છે. તેમાં કલ્પના ઉચ્ચગામી થયેલી છે; તરંગવૃત્તિનું વિલાસીપણું ગયું છે, અને 'કુસુમમાળા'માં વ્યાપી રહેલ સુખવાદ ખસી ગયો છે. પણ તેને સાટે ગંભીરતા આવી ગઇ છે. 'કુલની સાથે રમત' માં જણાવેલ દુઃખવાદ 'હૃદયવીણા'માં કંઈક પ્રધાનપણે જામ્યો છે.

૩. આશાવાદ [અ. ક.]

જુઓ Meliorism.

Optimist ૧. આશાદર્શી [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪,૬૭: રાજાઓની વાતમાં તમે બે જણ **નૈરાશ્યદર્શી**—pessimists—છો; અમો આશાદર્શી ૦. છીએ.

૨. સૌભાગ્યવાદી [ઉ. કે.]

ટિ ગી. ૩૦૭, કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ (સાંખ્ય કિંવા સંન્યાસ) આ બે માર્ગોને સલીએ પોતાના Pessimism નામના ગ્રંથમાં Optimism અને Pessimism એવાં નામો અનુક્રમે આપેલાં છે. પણ અમારા મત પ્રમાણે આ નામો બરાબર નથી. Pessimism એ શબ્દનો 'રડયા અથવા કાળા મ્હોંના' એવો ધ્વન્યર્થ થાય છે. પણ સંસારને અનિત્ય સમજીને તે છોડી દેનાર લોક આનંદી હોય છે, અને તેઓ સંસાર છોડે છે તોપણ તેઓ આનંદથી જ છોડે છે એટલે તેમને (Pessimist) **દુર્ભાગ્યવાદી** કહેવા એ અમારે મત બરાબર નથી. એના કરતાં કર્મયોગને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Energism (પ્રવૃત્તિમાર્ગ) અને સાંખ્ય અથવા **સંન્યાસમાર્ગ**ને Quietism (**નિવૃત્તિ-માર્ગ**) એવાં ઈંગ્રેજી નામો આપવાં એ વધારે પ્રશસ્ત છે. વૈદિક ધર્મ પ્રમાણે બન્ને માર્ગે પ્રાપ્ત થવાનું બ્રહ્મજ્ઞાન એક જ હોઇને બન્નેમાં આનંદ અને શાંતિ તો એકની એક જ છે. એક માર્ગ આનંદમય અને બીજો દુઃખમય અથવા એક સૌભાગ્યવાદી અને બીજો દુર્ભાગ્ય-વાદી એવા ભેદ અમે કરતા નથી.

૩. **સુખવાદી** [મ. છ. સ. ૨૯ ૪૨૫]

૪. **આશાવાદી** [દ. બા.]

Optimistic, આશાવાદી [બ. ક.]

અં. ૬૩: આ આશાવાદી (૦.) તર્કપરંપરામાં શિક્ષણને લગતા વધારે નહીં તો ત્રણ મુદ્દા સર્વમાન્ય થવા યોગ્ય છે.

Option, વિકલ્પ [અજ્ઞાત]

Optional, ૧. ઐચ્છિક [આ. બા.]

૨. **મરજીઆત** [મો. ક.]

ગાં. વિ. ૨૬૮: આ બંનેને સારૂ **અંગ્રેજીને** મરજીઆત વિષય ગણી તે ભાષાનું સારામાં સારૂં જ્ઞાન આપવામાં બાધ નથી

૩. **વૈકલ્પિક** [ગૂ. વિ. વિ. ૯૯]

Oracle, ૧. **દેવાજ્ઞા** [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૪૯૪: ગ્રીકો દેવ દેવીઓની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી મંદિરો બેસાડતા ને ત્યાં ઓરેકલ-દેવાજ્ઞા જાણવાને પૂજારીઓ રાખતા.

૨. **દેવવાણી** [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૭, ૩૫: આ દેવવાણીઓમાં ડેલ્ફી શહેરની દેવવાણી પ્રસિદ્ધ થઇ છે.

૩. **ગૂઢ દૈવીવાણી** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૩૯: ડેલ્ફીના સૂર્યદેવતાના મંદિરમાં ગૂઢ દૈવીવાણીએ 'સોક્રેટીઝ ડાહ્યામાં ડાહ્યો માણસ છે' એમ જે જણાવ્યું હતું તે દૈવી વાણીના રહસ્યની વ્યાખ્યામાં **સોક્રેટીઝે** જ્ઞાન શબ્દ સંકુચિત **અર્થ**માં વાપર્યો હતો.

Oral-erotism (*Psycho=ana.*) **વદનોત્તેજિત કામુકતા** [ભૂ. ગો.]

Orator, ૧. **સુવક્તા** [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૨૨૪: **સિલ્લા**ના મરણ પછી **સીઝરે** રોમમાં આવી પોતાની બાવીસ વર્ષની વયે ભાષણ કરી સુવક્તાનું (સુંદર ભાષણ કરનાર એવું) માન મેળવ્યું.

૨. **વાગ્વીર** [ક. મા.]

ગુ. ૧૯૩, ચૈત્ર, ૮૯: વાક્પટુતામાં **ડેમો-સ્થનીસ**ની સ્પર્ધા કરનાર વક્તાનો વાસ-રોમના સ્વાતંત્ર્યના છેલ્લા વાગ્વીર **સીસેરો**નું ઘર !

Oratory, ૧. વાગ્માધુરી [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૭: વાગ્માધુરી, નયપદ્ધતિ, નીતિ આદિ શાસ્ત્રોનો આધાર એવા વ્યાપારના જ્ઞાન ઉપર જ રહે છે.

૨. **વાક્પટુતા** [ક. મા.]

જુઓ Orator.

૩. **વક્તૃત્વ** [ન. ભો.]

અ. ક. ૨૫૯: વક્તૃત્વ અને કવિત્વની આનન્દજનક રમણીયતાની નીચે ગૂઢ રહેલું વિષ અલક્ષ્ય રીતે જનમંડળના કર્ણમાં અને પછી હૃદયમાં છાનુંમાનું પ્રવેશ કરે છે. (મૂળ **અંગ્રેજી**:—Beneath the delightful charms of oratory and poetry, the poison steals imperceptibly into ear and heart.)

Organ, ૧. મહાવાદ્ય [જ્ઞા. બા.]

વ. ૧૮, ૩: એ રીતે વિશાળ શાન્તિસાધક મહાવાદ્ય (૦.) આ વિસંવાદક્ષુબ્ધ વિશ્વમાં અપૂર્વ સંવાદ સ્થાપનારું થશે.

૨. ૧. **અવયવ** [મ. ન.]

જુઓ Vital organ.

૨. **ગાત્ર, ઇંદ્રિય** [દ. બા.]

૩. ૧. **વાજીંત્ર** [ન. ગ્ર.]

ન. ગ્ર. ૧, ૩૦૬: હાલ કવિએ જે કહ્યું તેનો લક્ષાંશ પણ ૧૮૬૦-૬૫ માં કોઇએ કહ્યો હોત તો તેની સામા **રાસ્તગોફ્તાર, ડાંડિયો, ગુજરાતમિત્ર, શાળાપત્ર, ટીકાકાર, ચંદ્રોદય** વગેરે તે કાળનાં સુધારાનાં વાજીંત્રોએ (૦૦.) અનંતમુખે ચોતર્ફથી મોટો સિંહનાદ ઉઠાવી તેને કાચો ને કાચો જ કરડી ખાધો હોત.

૨. **મુખપત્ર** [વિ. ક. કૌ.]

Vital organ, જીવનનિર્વાહક અવયવ [મ. ન.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચે. શા. ૪૨૮: પ્રત્યેક સુખકર કે દુઃખકર મનોવ્યાપારની સાથે જીવનનિર્વાહક અવયવો અને ઇચ્છાધીન સ્નાયુઓ ઉપર પણ અસર થાય છે.

Organic, સેન્દ્રિય, સાવયવ [ઉ. કે.]

દિ. ગી. ૧૭૨–૩ વ્યવસ્થાત્મક બુદ્ધિ અને અહંકાર એ બે વ્યકત ગુણ મૂળ સામ્યાવસ્થાવાળી પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા એટલે પ્રકૃતનું એકરસપણું તુટ્યું, અને તેના અનેક પદાર્થ થવા લાગ્યા તો પણ હજી તેનું સૂક્ષ્મપણું કાયમ છે, એટલે હવે નૈયાયિકોના સૂક્ષ્મ પરમાણુ તરફ હવે પ્રયાણ થાય છે, એમ કહીએ તો ચાલે. કારણ, અહંકાર ઉત્પન્ન થતા પહેલાં પ્રકૃતિ અખંડ અને નિરવયવ હતી. કેવળ બુદ્ધિ કે કેવળ અહંકાર એ વસ્તુતાએ જોતાં કેવળ ગુણ જ છે. એટલે પ્રકૃતિના દ્રવ્યથી એ છુટા છે. એવો ઉપરના સિદ્ધાન્તનો અર્થ કરવાનો નથી. પણ મૂળ એકરસ અને નિરવયવ પ્રકૃતિમાં આ ગુણ ઉત્પન્ન થયા એટલે તેનું જ બહુરસ અને સાવયવ દ્રવ્યાત્મક વ્યકત રૂપ થાય છે, એવો આનો એકંદર ભાવાર્થ છે......આમાંથી નિરિન્દ્રિય પદાર્થને મુકાબલે સેન્દ્રિય સૃષ્ટિ શ્રેષ્ઠ હોવાથી, સેન્દ્રિયસૃષ્ટિનું સાત્વિક એટલે સત્વ ગુણના ઉત્કર્ષથી થનારી એવાં પણ નામો છે. (અંગ્રેજી ભાષામાં આ જ અર્થ ટુંકામાં કહ્યો હોય તો એમ કહેવાય કે–The Primeval matter (Prakriti) was at fist homogenious. It resolved (Buddhi) to unfold itself and by the principal of differentiation (Ahankar) became heterogenious. It, then branched off into two sections–one organic (Sendriya) and the other *i*norganic (Nirindriya))

Organic process, શરીરાંતર્ગત વ્યાપાર [મ. ન. ચે. શા.]

Organic relation, અઙ્ગાઙ્ગી ભાવ [હ. વ.]

વ. ૧૩, ૫૧૧: અડ્ગાડ્ગી ભાવ (o. r.) અને હેતુમત્તા (Intentionaliy) એ બે બુદ્ધિના જ મુખ્ય ગુણો છે.

Organic whole, સંસૃષ્ટિ [હ. વ.]

વ. ૧૩, ૫૧૧: સૃષ્ટિ પરસ્પર અઙ્ગાઙ્ગી ભાવનો સંબન્ધ ધરાવનાર ભાગોની બનેલી એક સંસૃષ્ટિ (o. w.) રૂપે છે કે નહીં તે પ્રશ્નનો સંપૂર્ણ ઉત્તર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના અભ્યાસથી જ મળી શકે છે.

૨. **સુશ્લિષ્ટ સંઘાત** [ન. દે.]

હિં. ત. ઇ. પૂ. ૮: ઉપર જણાવેલા અષ્ટ વસુનો સુશ્લિષ્ટ સંઘાત (o. w.) સંગમની શબ્દથી વિવક્ષિત છે.

૩. **અવિકલાંગ, સ્વયંપૂર્ણ, સ્વયંજીવી** [દ. બા.]

Organisation-organization,

૧. **વ્યવસ્થા** [વ. ઑ.]

વ. ૧, ૬૮: હિંદુસ્થાનના લોકમાં ખાસ ખામી એ છે કે તેઓ એકઠા થઈ (cooperation) વ્યાપારની વ્યવસ્થા (organization) કરી શકતા નથી.

૨. **સંવ્યવસ્થા** [આ. બા.]

વ. ૫, ૪૭૩: ઘર શી રીતે ચલાવવું તથા એની સંવ્યવસ્થા (organization) શી રીતે કરવી ?

૩. **આયોજના** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૫૯૬: કોઇ ધનિક શેઠીઓ નીતિ અનીતિના વિધિનિષેધ છોડી કેવળ કાયદેસર એવા બધા માર્ગ આદરીને પૈસો મેળવવાની કેટલી ભારે આયોજના (organisation) કરતો નજરે પડે છે ?

૪. **સંયોજન** [ચં. ન.]

ગુ. ૧૯૮૩: પોષ, ૩૫૫: જુઓ Discipline.

૫. **સંગઠન, કાયાભાવ** [દ. બા.]

Organiser, યોજક [કિ. ધ.]

સહજાનંદ સ્વામી, ૫૦: સ્વામિનારાયણ એક અપ્રતિમ સંસ્થાપક અને યોજક (o.) હોવા ઉપરાંત તેમનાં નેણાંમાં અખંડિત 'પ્રેમ તણો પ્રવાહ' વહેતો હતો.

Organism, ૧. શરીર [મ. ન. ચે. શા. ૫ ૧]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२. ઇન્દ્રિયવિશિષ્ટ રચના, પિંડ [હ. દ્વા. કે. શા. ક. ૧, ૩૨૭]

૩. સંસૃષ્ટિ [હ. વ. વ. ૧૩ ૫૧૨]

૪. અવયવી [પ્રા. વિ.]

વીણા, ૧૯૨૭, ૧૮૦: જીવનશાસ્ત્રોમાં આપણે જેને એક અવયવી (o.) કહીએ એને ઉપરનાં એ શાસ્ત્રોમાં કશું સ્થાન નથી.

૫. કરણ [કે. હ. અ. નોં.]

૬. સેંદ્રિય [દ. બા.]

Original, સ્વતઃકલ્પિત [કૃ. ભો.]

ભો. જી. પ્રસ્તાવના, ૮: સ્વતઃકલ્પિત પુસ્તક રચવાનો આ મ્હારો પ્રથમ જ પ્રયાસ છે.

૨. મૂળ [અં. સા.]

ભા. લે. ૧૬૧: આવાં નડતર છતાં થોડા મૂળ ગ્રંથ-original works-થઇ શકવાનો જોગ હતો ને તે થયા નથી તે આપણને ભૂષણદાયક નથી.

૩. મૌલિક [ર. મ.]

વ. ૨૨. ૧૨૮: હિંદી ભાષામાં નાટકોનો અભાવ છે તે જોતાં ગુજરાતી ભાષાનાં નાટકો મૌલિક (o.) અને મૂલ્યવાન જણાય તો તેટલા પરથી સંતોષ માનીને બેસી રહી શકાય તેમ નથી.

૪. અપૂર્વ, સ્વતંત્ર [અજ્ઞાત]

૬. સ્વકલ્પિત [સૌ. વિદ્યા રમણભાઇ નીલકંઠ, કાન્તમાળા, ૧૬૮]

Originality, ૧. સર્ગશકિત [ગો. મા.]

સ. ચં. ૧. ૨૧૩: તેનું અસ્તિષ્ક (મગજ) સર્ગ-શકિત (o., નવીન કલ્પના ઉત્પન્ન કરવાની શકિત)વાળું ગણાતું.

૨. નિસર્ગશકિત [ગો. મા.]

ન. જી. ૪૧: મેઘદૂતનું ભાષાન્તર, બાળલગ્નબત્રીશીની ગરબીઓ, કેટલાંક પુસ્તકો ઉપરનાં વિવેચન વગેરે કેટલાક વિષયો નવલગ્રંથાવલિના પ્હેલા તથા બીજા ભાગમાં આવ્યા છે. તે નવલરામની નિસર્ગશકિત (o) રસિકતા... વગેરે ગુણોના ઉંચા જતા વૃક્ષનું દર્શન કરાવે છે.

૩. કલ્પકતા [વ. આ.]

વ. ૧, ૩૧૨: ઇંગ્લાંડનાં વર્તમાનપત્રો યુરોપનાં વર્તમાનપત્રોમાં સહુથી વધારે સ્વતન્ત્ર છે એટલું જ નહિ પણ કલ્પકતા (o.), નૂતનતા, આવડ-સામર્થ્ય, જુસ્સો અને વિવિધતામાં સર્વ દેશો કરતાં ચઢે છે.

૫. વિશિષ્ટશક્તિ [બ. ક.]

વ. ૫, ૩૩૦: મનુષ્યને તેનાં કર્મ નચાવી રહે છે તથાપિ એ નાચમાં જ પુરુષપ્રયત્ન મૂર્તિમાન થાય છે તે પ્રમાણે પરંપરાદત્ત સંચિતનો ઉપયોગ અને ઉપભોગ કરવામાં જ કવિની વિશિષ્ટશકિત (o.) ડગલે ડગલે છતી થાય છે.

૬. અપૂર્વ રચનાશક્તિ [કા. છ. શ્રી. ગો. ૨૩૧]

૭. નવીનોત્પાદકતા [છો. બા. સ. ૨૨, ૧૨]

૮. ઉત્પાદકશક્તિ [સ્વામી આનન્દ] ન. સ. ૧, ૨૬૨.

Orthodox, ૧. સત્પથધારી, સત્પથગામી [મ. સૂ.]

ગૈ. ઓ. ઉદ્ઘાટનઃ તેઓ સ્વધર્મ સંબન્ધમાં સત્પથધારી-સત્પથગામી (o.) (orthos=right, and dox=opinion. Right-sound-in opinion and doctrine) હતા.

૨. પુરાણપંથી [વિ. મ.]

વ. ૨૧, ૩૪૯: આપણા દેશના પુરાણપંથીઓ (o.) માને છે કે જૂનું છે એટલું બધું જ સારૂં છે.

Over=determination, (*Psycho-ana.*) બહુકારણતા [ભૂ. ગો.]

Oversoul, અતિજીવ [બ. ક.]

સ્રા. ૪, ૧, ૨૮૭: મૃત્યુના સર્વસામાન્ય તેમ ફરી ફરીને હૃદયભેદક અનુભવથી જીવ અને અતિજીવ (સોલ (soul) અને ઓવર સોલ (over soul) (આત્મા અને પરમાત્મા શબ્દો આપણામાં જાણે અજાણે કોઇ ને કોઇ પારિભાષિક અર્થમાં જ વપરાય છે. કોઇ પણ પંથના મંતવ્યથી લેશમાત્ર દૂષિતભૂષિત નહીં એવા ઉચ્ચારણને માટે 'અતિજીવ' જેવો નવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શબ્દ યોજ્વો પડયો છે.) જીવન અને પરજીવન, સ્વાર્થ અને પ્રેમ, ભોગ અને ત્યાગ, પ્રેય અને શ્રેય, મોહ અને સત્ય, એ યુગ્મોના પરસ્પર સંબંધની મીમાંસા ઉદ્ભવે છે.

Overtures, પૂર્વરંગ [ગો. મા.]

દ. અ. ૧૦૨: ઈંગ્રેજી નાટકશાળામાં નાટકારમ્ભ પ્હેલાં ગાનવાદ્યાદિક પૂર્વરંગને મુકાય છે અને તે પૂર્વરંગ o. કહેવાય છે. પૂર્વરંગ અથવા o. સમાપ્ત થાય તેની સાથે નાટકનાં પાત્રને માટે પડદો ઉપડે છે અને નાટક સાંગોપાંગ ભજવવાનો આરંભ થાય છે.

P

Palœontology, પુરાકલ્પજીવવિદ્યા [પ્રા. વિ.]

વીણા, ૧૯૨૮, ૪૬: જો જીવનશાસ્ત્રે વિકાસવાદનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો ન હોત તો ભૂત જીવનસ્વરૂપોનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્રને-પુરાકલ્પજીવવિદ્યા (P.)ને એ સિદ્ધાન્ત શોધી કાઢવો પડયો હતો.

Palœozoic era આદિજીવસૃષ્ટિમહાયુગ [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, ડિસેમ્બર, ૩૪૬: સમુદ્રને તળીએ વિસ્તરેલી અલ્જી અને ક્ષારીઆની કાચી પાકી સૃષ્ટિના અંતિમ યુગોની ઘડીઓ ગણાતી હતી, ત્યારે જ એ જલવિસ્તારોમાં રીતસરની જીવસૃષ્ટિનો પહેલવહેલો ઉદય થયો–આજથી આશરે સાડાચાર કરોડ વર્ષપર. એ સમયે શરૂ થયો તે આદિજીવસૃષ્ટિમહાયુગ (પેલીઓઝોઈક ઇરા).

Panorama, સંપૂર્ણ દૃશ્ય, વિસ્તૃત દૃશ્ય, દૃશ્યપટ [દ. બા.]

Pantheism, ૧. સર્વેશ્વરવાદ [ગો.મા.]

જુઓ Monotheism.

૨. શબલ બ્રહ્મભાવના [ન. દે.]

જુઓ Monotheism.

૩. બ્રહ્મવાદ [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૬૮]

૪. સર્વાત્મવાદ [દ. બા.]

Pantomime, ૧. માર્ગ [ર. ઉ.]

ના. પ્ર. પ્રસ્તાવના, ૧૧. એકલી નાચવાની ક્રિયા અભિનયરહિત થતી હતી. તેમાં ભાવ ભળ્યો તેથી એવા ભાવાશ્રય નૃત્યનું નામ માગ (P.) કહેવાયું.

૨. નાટ્ય [મ. ન. ચે. શા.]

જુઓ Opera.

Paper, નિવેદનપત્ર [વિ. ક.]

કૌ. ૩, ૩, ૫: કોઇ સર્જનાત્મક નવી કૃતિનું અથવા તો પંડિતોની નવી શોધખોળના નિવેદનપત્રો ('પેપર્સ') નું વાચન પોતાના સમક્ષ કરાવીને તેને વિશે મત આપે.

Parable, ૧. દૃષ્ટાન્તકથા [ન. ભો.]

નૂ. ઝં. ૨૩૫: આ આખ્યાન બુદ્ધચરિતનો એક ભાગ છે. બુદ્ધની pp. (દૃષ્ટાન્તકથા) માં એક કિસા ગોતમીની p. છે.

૨. બોધવાર્તા [ન્હા. દ.]

ઉ. ઝ. ૨: સોના મ્હોરોની બોધવાર્તા (the Parable of Talents), વ્યક્તિઓને માટે તેટલી જ સમ્રાટો અને સામ્રાજ્યોને માટે સાચ્ચી છે.

૩. દૃષ્ટાન્ત [બ. ક.]

જુઓ Allegory.

૪. આખ્યાયિકા, બોધકરૂપક [દ. બા.]

Paradox, ૧. અયુક્તાભાસી વચન [ગ. લ.]

સુ. ૧૯૮૨, આશ્વિન, ૫૯: એનાં અયુક્તાભાસી વચનો (pp.) અને મર્મવાક્યો (witty sayings) બહુ જાણીતાં થયાં.

૨. વિરોધાભાસ, વિપરીત આભાસ [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૭૩]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Paragraph, ૧. ખંડ [ગો. મા.]

૨. પરિચ્છેદ [ક. પ્રા.]

મધ્ય વ્યાકરણ, ૨૨૦: અમુક વિષય ઉપર આપણે આપણા વિચાર મોંએ દર્શાવીએ છીએ કે લખાણમાં મૂકીએ છીએ ત્યારે પ્રથમ તો તે વિષયના જુદા જુદા મુદ્દાઓ નક્કી કરીએ છીએ અને પછી તે દરેક પર વિવેચન કરીએ છીએ. એ મુદ્દા વિષે થોડું લખવું હોય તો એ જુદા જુદા પરિચ્છેદમાં (પેરેગ્રાફમાં) આવે છે.

૩. વાક્યકલાપ [બ. ક.]

ભ. ૨૩: વાક્યરૂપ એકમ (unit) થી આગળ વધી વાક્યકલાપ (p. પરિચ્છેદ) વિશે વિચારતાં,–અર્થ અને ભાવના આરોહ અવરોહ તે જ કવિતામાધુર્યના ખરા આરોહ અવરોહ છે.

૪. કંડિકા [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૫૧૮, કેટલાક પ્રત્યયોથી એવા મઝાના ટુંકા અને પહેલદાર શબ્દો બની જાય છે કે તેવા બે ચાર શબ્દોથી લાંબા લાંબા વાક્યોનું અને કંડિકાઓનું (ઉપનિષદોમાં પ્રવચનના નાના નાના અંશોને કંડિકા કહે છે. કંડિકા એટલે વિસ્તૃત લખાણનો અનુકૂળતાએ પાડેલો કકડો. આપણે નિબન્ધના કકડારૂપ પેરેગ્રાફને કંડિકા કેમ ન કહિએ ?) કામ સરી જાય છે.

૫. વાક્યસમૂહ [બ. ક.]

ક. શિ. ૧૫: ઇંગ્રેજીની એ કરતાં પણ વ્યાપક અસર આપણી ભાષામાં વાક્યબંધારણ, અને વાક્યસમૂહ (P.) નાં વલણ, અને પ્રવાહીપણા ઉપર થયેલી છે

૬. ખંડક [બ. ક.]

પ્ર. વર્ષ ૩, પૃ. ૧૧૨: છંદ (metre) કડી (stanza), ખંડક (p.), કૃતિના વિભાગોની ગુથણીની રીત, કૃતિનું ઐક્ય સાધવાની રીત, સૌષ્ઠવ ઔચિત્ય અને સૌંદર્યના પ્રકાર, અર્થ પ્રવાહનાં ગતિ અને વહન, આદિ સર્વ અંશોની નિરીક્ષા કલારૂપની વિચારણામાં આવે.

Parapet (*Arch.*) હૈયારખી [ગ.વિ.]

Paraphrase, ૧. ચરિતાર્થ [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૩, ૧૫૫: પદ્યનો સઘળો અર્થ તથા ભાવ ગદ્યમાં સારી છટાદાર ભાષામાં લખી બતાવવો એને ચરિતાર્થ કહે છે.

૨. વિવરણ [અજ્ઞાત]

Parasite, ૧. ઉપરોહ [૨. મ.]

૨. વાંદો [દ. બા.]

આપવીતી, પરિચય, ૩: મેં જોઈ લીધું કે, અંગ્રેજ લોકોના પરિશ્રમ ઉપર ગુજારો ચલાવનાર આ કોઈ વાંદો (P.) નથી.

Parasitic, પરોપજીવી [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, ફાગણ, ૯૭: વસ્તીનો બીજો એક વિભાગ ખેડુતને ચૂસીને જ જીવનારો છે. આને મારવાડી કહો, શાહુકાર કહો, મોદી કહો, વણિક કહો: આ વર્ગ કને થોડી મુડી અને થોડી શાખ હોય છે, અને તેના જોર ઉપર તે ખેડુતને ચૂસીને પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. આ પરોપજીવી (P. પેરેસાઇટિક) વર્ગરૂપ વેલો ખેડુતરૂપ તરુમાંથી સત્ત્વ ચૂસતો અટકે તેમ તેમ જ ખેડુતની સ્થિતિ સુધરે.

૨. બેઠાખાઉ [વિ. કો.]

સં. ૫૦: જેઓ સીધી રીતે ઉત્પત્તિ કરતા નથી અને બીજાઓએ પેદા કરેલા ધન ઉપર જીવે છે તેવા મુડીદારો, વકીલો, શિક્ષકો વગેરે લોકોને સામ્યવાદીઓ 'બેઠાખાઉ વર્ગ' અથવા 'પરોપજીવી વર્ગ' કહે છે.

Parody, ૧. પરિહાસમય અનુકરણ [૨. મ.]

હા. મં. ૯૦: હાસ્યમય કૃતિનો બીજો એક પ્રકાર તે p. ('પરિહાસમય અનુકરણ') છે. એ પ્રકાર એવો છે કે ગંભીર વિષયના કોઈ લેખમાંનાં વચનો કે શૈલીની નકલ હલકા વિષયના વર્ણનમાં કરવામાં આવે છે, અને એ રીતે ગંભીરતા તથા લઘુતાને પાસે પાસે મુકીને તે બેના વિરોધ વડે હાસ્ય ઉપજાવવામાં આવે છે.

૨. પ્રતિકાવ્ય [અ. ફ. સા.]

૩. ઉપહાસાત્મક અનુકરણકાવ્ય [વિ. મ. વ. ૨૧, ૨૬૩.]

૪. વિનોદવિકૃતિ [દ. બા.]

Particular, એકદેશી, એકતંત્ર, અપૂર્ણ [મ. ન.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન્યા શા. ૪૭: (૧) નિર્દેશ **સર્વદેશી** કે એકદેશી હોય છે; નિર્દેશનો આવો નિર્ણય કરવામાં જે ધોરણ કામ લાગે તેને **'પ્રદેશ'** એવું નામ આપવામાં આવે છે. (૨) સર્વદેશી અને એકદેશી એ શબ્દોને બદલે પૂર્ણ, અપૂર્ણ, સર્વતંત્ર એકતંત્ર ઇત્યાદિ નામ પાશ્ચાત્ય લેખકો વાપરે છે.

Particular proposition, ૧. **એકદેશી નિર્દેશ** [મ. ન. ન્યા. શા. સદર]

૨. **એકદેશીય વાકય** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૧૦૦: આપણે વાકયોને **સર્વદેશીય** અને એકદેશીય કહ્યાં છે. સર્વદેશીયમાં કર્તૃ-પદવાચ્ય સર્વ વ્યક્તિઓનો નિર્દેશ છે અને એકદેશીયમાં કર્તૃપદવાચ્ય સર્વ નહિ પણ ઓછી વ્યક્તિઓનો નિર્દેશ હોય છે તે ઉપરથી એ નામો આપણે એ વાકયોને આપ્યાં છે.

૨. **અલ્પગ્રાહી નિર્દેશ** [મ. ર.]

અ. ન્યા. હવે આપણે નિયત નિર્દેશોનો વિચાર કરીએ. તેમના ગુણાનુસાર અને **પરિમાણાનુસાર** વર્ગો થાય છે. ગુણાનુસાર તેઓ કાં તો અસ્તિત્વવાચક અથવા અભાવવાચક હોય છે, અને પરિમાણાનુસાર તેઓ કાં તો **સર્વગ્રાહી** universals અથવા અલ્પગ્રાહી (p.) હોય છે.

Fallacy of particular premisses, **એકદેશાવયવ** [મ. ન. ન્યા. શા.]

Passage, **વાકયસમૂહ** [ન. ભો.]

અ. ક. ૧૯૧: અલબત, હેવા કેટલાક વાકય-સમૂહ હોય છે કે ત્હેમાં વિચાર અને વાણી ભાવના પ્રવાહથી તણાયાં જાય છે અને પૂર્ણ રીતે એકબીજા જોડે મિશ્ર થઇ જાય છે. (મૂળ **અંગ્રેજી**:–Of course there are passages in which the thought and language are borne along by the stream of emotion and completely intermingled.)

Passion ૧. **ભાવ** [ન. લા.]

જૂ. ન. ગ. ૩૨૮: ગાથાઓ જીંદગી તથા સંસારી રીતભાતનું બરાબર ચીતાર આપે છે. અને મનના જે ભાવ (pp.) તે પૂરા છે કે અધુરા કે ખોડવાળા એ તે શોધી બતાવે છે.

૨. **આવેગ, રાગ** [મ. ન.]

ચે. શા.: (૧) જુઓ Enlightened, (૨) ૨૨૯.

૩. **મનોરાગ** [ર. મ.]

ક. સા. ૨૯૪: શબ્દો ગોઠવવાની કે અર્થ કહાડવાની ચતુરાઈ દર્શાવનારાં અને સાધારણ મનરંજન કરવાના ઉદ્દેશવાળાં જે પદ્ય લખાણો-ને ગુજરાતી ભાષામાં કવિતા કહેવામાં આવે છે તેને ઠેકાણે ઇંગ્રેજી ભાષાની અન્તઃક્ષોભ (Emotion)થી ઉત્પન્ન થતી, મનોરાગ (p.) થી પૂર્ણ, અને ભવ્ય કલ્પના વડે કુદરતમાં રહેલાં અદ્ભુત સત્ય, સૌન્દર્ય અને પ્રભાવ સાદી પણ મનોહર ભાષામાં દર્શાવનાર કવિ-તાની પદ્ધતિ દાખલ કરવાની જરૂર છે.

૪. **રસાભિનિવેશ** [બ. ક.]

યુ. ૧૯૮૦, અષાડ, ૩૬: હાજતો (appetites)માંથી વાસનાઓ (sentiments) અને રસાભિનિવેશ (pp.) અને રસિકતા (taste) તથા શુદ્ધ બુદ્ધિવ્યાપાર વા પર્યેષણા (ફિલસુફી)માંથી ભાવનાઓ (ideals) પ્રસવે છે, તેમ તેમ, ચારિત્ર્યવિશુદ્ધિ બંધાતી આવે છે.

૫. **હૃદયભાવ** [ન. ભો.]

કૌ. ૧. ૧, ૩૫: **પાલ્ગ્રેવે** વળી કહ્યું છે કે narrative અથવા descriptive અર્થાત્ વૃત્તાન્ત અથવા પ્રકૃતિસ્વરૂપના વર્ણનવાળાં કાવ્યનો પણ સંગ્રહ lyricમાં થઇ સકે; માત્ર એટલું કે ત્હેમાં rapidity of movement (સવેગ સંચલન) brevity (સંક્ષિપ્તતા), અને colouring of human passion (માનવના હૃદયભાવની છાયા), આવવાં જોઇયે.

૬. **ચિદ્રસ, બદ્ધરાગ** [બ. ક.]

લિ. ૯–૧૦: જાણીતો વિવેચક હેઝ્લિટ લખે છે, કવિતા કલ્પના અને ચિદ્રસોની વાણી છે. કવિ કિટ્સનો ગુરુમિત્ર લે હંટ લખે છે, કવિતા સત્ય સૌંદર્ય અને શકિતના બદ્ધરાગનો ઉદ્ગાર છે, જેમાં વાકયો કલ્પના અને લાલિત્ય-થી લસી રહે છે, અને વાણી વિવિધતામાં એકતા સાધતી પ્રમાણમાધુર્યમાં વહે છે (ચિદ્રસો =pp. બદ્ધરાગ=p.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭. ભાવોદ્વેગ, ભાવોદ્રેક [ન. ભો.]

અ. ક. (૧) ૧૪૨: નટનો ભાવોદ્વેગ ઉત્તમ ભાવનારૂપ હોવો જોઇએ--પાત્રના ભાવોદ્વેગ જોડે સમભાવ થનારો, પોતાના ભાવોદ્વેગથી સ્વકીય બનેલો હોવો નહિં. (મૂળ અંગ્રેજી:--His i. e. the actor's passion must be ideal, sympathetic). (૨) ૧૯૩: તેમ ત્હમારા હાથ વડે જાણે હવાને ખૂબ વ્હેરી નાખતા હો–આમ, આમ–તેમ પણ ના કરશો; પણ તદ્દન મૃદુતાથી હેનો ઉપયોગ કરજો, કેમકે ત્હમારા ભાવોદ્રેકના ધસતા પ્રવાહમાં, વાવાઝોડામાં, અને તોફાનમાં, ત્હમારે હેવી સમધારણ વૃત્તિ મેળવવી અને પેદા કરવી જોઇયે કે તેથી એ ભાવોદ્રેકમાં સુંવાળાપણું આણે. (મૂળ અંગ્રેજી:–Nor do not saw the air too much with your hand, thus; but use all gently; for in the very torrent, tempest and as I may say, whirlwind of your passion you must acquire and beget a temperance that may give it smoothness.)

૮. અનુરાગ [દ. બા.]

Passive, ૧. સ્થિર [મ. ન.]

જુઓ Active.

૨. અજ્ઞાત, કર્મધારક, ફલરૂપ [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૧૫: સ્નાયુપ્રત્યક્ષ બધાંઓ કાંઇક કાર્યકર્તૃત્વસ્વરૂપ છે, ફલ અથવા કાર્યરૂપ નથી.

૩. અક્રિય [અજ્ઞાત]

૪. બેઠું [મો. ક. નવજીવન]

૫. અચેષ્ટ [ન. ભો.]

શૈવલિની, પુરસ્કરણ, ૩૯.

૬. વિધેય, ઉદાસીન [કે. હ. ધ્રુ. નો.]

Passive resistance, ૧. સત્યાગ્રહ [મો. ક.]

સ. ઈ. ૧, ૧૪૫: કોમના આ ઇરાદાને અથવા હીલચાલને શું નામ આપી શકાય એ અમે કોઇ જાણતા ન હતા. એ વખતે મેં એ હીલચાલને "પૅસીવ રિઝીસ્ટન્સ"ના નામથી ઓળખાવી. લડત જેમ આગળ વધતી ગઇ તેમ પૅસીવ રિઝીસ્ટન્સ નામથી ગૂંચવાડો થતો ગયો અને આ મહાન યુદ્ધને અંગ્રેજી નામે જ ઓળખાવવું એ મને શરમભરેલું લાગ્યું. વળી કોમની જીભે એ શબ્દો ચઢી પણ ન શકે એવા હતા. તેથી 'ઇાન્ડયન ઓપીનીઅન'માં સારામાં સારો શબ્દ શોધી કાઢે તેને સારૂ એક નાનું સરખું ઇનામ જાહેર કર્યું. તેમાં કેટલાંક નામો આવ્યાં. આ વખતે લડતનું રહસ્ય 'ઇન્ડિયન ઓપિનિઅન'માં સારી રીતે ચર્ચાઈ ગયું હતું તેથી હરીફોની પાસે શોધ કરવાને સારૂ પ્રમાણમાં પૂરતો સામાન હતો એમ કહી શકાય. મગનલાલ ગાંધીએ પણ એ હરીફાઈમાં ભાગ લીધો. તેમણે સદાગ્રહ નામ મોકલ્યું. એ શબ્દ પસંદ કરવાનું કારણ જણાવતાં તેમણે લખ્યું કે કોમની હીલચાલ એ એક ભારે આગ્રહ છે અને એ આગ્રહ સદ્ એટલે શુભ છે તેથી તેમણે એ નામ પસંદ કર્યું છે. મેં એમની દલીલનો સાર ટૂંકામાં આપેલો છે. મને એ નામ પસંદ પડયું છતાં હું જે વસ્તુ સમાવવા ઇચ્છતો હતો એનો સમાવેશ તેમાં નહોતો થતો તેથી મેં દ નો ત્ કરી તેમાં ય જોડીને "સત્યાગ્રહ" નામ બનાવ્યું. સત્યની અંદર શાંતિનો સમાવેશ માની કંઇપણ વસ્તુનો આગ્રહ કરતાં તેમાંથી બળ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી આગ્રહમાં બળનો પણ સમાવેશ કરી હિન્દી હીલચાલને 'સત્યાગ્રહ' એટલે સત્ય અને શાંતિથી નીપજતા બળનું નામ આપી ઓળખાવવાનું શરૂ કર્યું, અને ત્યારથી પૅસીવ રિઝીસ્ટન્સ શબ્દનો ઉપયોગ આ લડતને અંગે બંધ કર્યો તે એટલે સુધી કે અંગ્રેજી લખાણોમાં પણ ઘણી વખતે પૅસીવ રિઝીસ્ટન્સનો ઉપયોગ તજી સત્યાગ્રહ અથવા તો કંઇ બીજા અંગ્રેજી શબ્દનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું.

૨. સાત્ત્વિક પ્રતિયોગ [ઉ. કે.]

સ. ૧૯, ૧૫: મિ. ગાંધીની સરદારી નીચે આપણા બન્ધુઓ આ હક્કનું સંરક્ષણ કરવાના આગ્રહ ઉપર આવી ગયા છે. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આગ્રહ પ્રકટ કરવા માટે તેઓએ સાત્ત્વિક પ્રતિયોગનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે.

૩. **સહનાત્મક પ્રતિકાર** [ચં. ન.]

સ. ૨૨, ૪૬૧: બીજો ઠરાવ " સહનાત્મક પ્રતિકાર P. r.–સત્યાગ્રહ " બાબતનો હતો.

૪. **શાંત અવરોધ શાંતપ્રતિરોધ** [ન. ભો.]

વ. ૧૬, ૪૭૩: થોડા સમય ઉપર P. R. (શાન્ત અવરોધ) ના પ્રશ્નને સંબંધે અમુક રીતે જ મત આપવો એમ સંકુચિત મંડળ ('પ્રજામત' ના પ્રતિનિધિમંડળ) તરફથી બધા સૈનિકોને આજ્ઞા થઇ. (શાંત પ્રતિરોધ વધારે ઠીક–ન. ભો.)

Passover, નિસ્તાર [કિ. ધ.]

ઇશુ ખ્રિસ્ત, ૧૦: માર્ચ અથવા એપ્રિલ મહિનામાં યહુદી લોકોનું મોટામાં મોટું નિસ્તાર (p.) નામે પર્વ આવતું. યહુદી લોકો સહીસલામત રણને ઓળંગીને પાલિસ્ટાઇનમાં આવી પહોંચ્યા તેની યાદગીરીમાં એ તહેવારો મનાયા હતા.

Pastoral poem—poetry ૧. **વનકવિતા** [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૩૯: વનકવિતા—એમાં ગામડાં, વાડી, વન વગેરે સ્થળનું અને પશુ પક્ષી અને ઝાડ પાન તથા તે સ્થળમાં વસનારાઓ એ સંબંધી કથન હોય છે. ભરવાડ અને ખેડુતના વિષયને લગતી જે બાબતો તે એ કવિતામાં છે. ડુંગર, નદી, સરોવરનાં વર્ણન પણ એમાં આવે. સૃષ્ટિના પદાર્થોના દેખાવોના અને જીવવાળી વસ્તુઓનાં સ્વભાવનાં–સુખનાં વર્ણન એ કવિતામાં છે. દાણલીલા મહિના વગેરે છે તે વનકવિતા છે.

૨. **ગોપકાવ્ય** [ગો. મા.]

ન. જી. ૧૯: " વ્રજવિલાસ " નાટક લખવા ધાર્યું અને તેનાથી Pastoral Poet (ગોપકાવ્યનો કવિ) બનવાની હોંસ કરી.

Pathetic, ભાવાત્મક [ર. મ.]

ક. સા. ૩૫૦: ' વહાય ' ઉપકારનો સ્વીકાર ' ઉડી ગયેલું સ્વપ્ન ' ઇત્યાદિ કાવ્યો કેવળ ભાવાત્મક (p.) છે.

Pathetic fallacy, ૧. **વૃત્તિમય ભાવાભાસ** [ર. મ.]

ક. સા. ૨૨૦: જ્યારે કવિ પોતે પોતાની તરફથી વર્ણવે છે કે એ બનાવો તે સમયે પ્રકૃતિમાં બન્યા ત્યારે તો આ કલ્પનાને P. F. (–વૃત્તિમય ભાવાભાસ) કહેવો પડશે; અર્થાત્ અમુક સમયે માનવ વ્યક્તિની જે અમુક વૃત્તિ હોય તે પ્રકૃતિમાં પણ દશ્યમાન થતી માની લેવાની ભૂલ આવા વિચારમાં રહેલી છે.

૨. **અસત્યભાવારોપણ** [ન. ભો.]

મ. મુ. ૧, ૨૦૨: Pathetic Fallacy નું ભાષાંતર રા. રમણભાઇ આ શબ્દો (" વૃત્તિમય ભાવાભાસ ") માં કરે છે, પરંતુ કાવ્યશાસ્ત્રમાં ' ભાવાભાસ ' નો વિષય કાંઈક જુદો છે. અનુચિત વિષયમાં પ્રવર્તતા રસ તથા ભાવનો આભાસ ગણાય છે, અહિં અનુચિતતાનો પ્રશ્ન આવતો નથી. તેમ જ ' વૃત્તિ ' એ શબ્દનો અર્થ attitude મનની અથવા હૃદયની બીજા બાહ્ય પદાર્થ તરફ **સ્થિતિ** એમ અર્થનું પ્રથમ ભાન થાય છે. Feeling હૃદયના ભાવનું ચલન, અથવા ' ભાવ ' એમ અર્થ તરત નથી સમજાતો. રા. રમણભાઇએ હેમના 'કવિતા' વિશેના નિબન્ધમાં (,કવિતા અને સાહિત્ય પૃ. ૨૯ મામાં) કહ્યું છે કે પંડિતરાજ જગન્નાથે રસને કે તેના સ્થાયી ભાવને 'ચિત્તવૃત્તિ' નું નામ આપ્યું છે. એ આધાર ' વૃત્તિ ' શબ્દને વખતે અપાશે. પરંતુ, પંડિતરાજ તરફ સંમાનનો ભાવ મ્હારો કાયમ રાખીને પણ, કહેવાનું મન થાય છે કે ' વૃત્તિ ' શબ્દનો એ અપ્રધાન અર્થ છે. તે વાત દૂર રાખીને પણ, ' વૃત્તિ ' કરતાં ' ભાવ ' શબ્દમાં સબળતા વિશેષ આવે છે, તેમ જ વૃત્તિ અને ભાવ એ બંને શબ્દ સાથે વાપરતાં ' વૃત્તિમય ભાવાભાસ ' માં એક જાતની પુનરુક્તિ ખૂંચે છે, તેમ વળી Fallacy નો અર્થ ' આભાસ ' શબ્દ કરતાં ' અસત્ય ' શબ્દથી વધારે સફળ રીતે બતાવાય છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાંના હેત્વાભાસ તે પાશ્ચાત્ય Logic માંના Fallacy શબ્દનું ખરેખરું પ્રતિસ્વરૂપ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી, એટલે એ રીત્યે પણ ' આભાસ ' શબ્દ માટે પ્રમાણ નહિં મળે. આ સર્વ કારણોને લીધે ' અસત્યભાવારોપણ ' એ નામ મ્હેં સ્વીકાર્ય ગણ્યું છે. તેમ વળી ' વૃત્તિમય ભાવાભાસ ' એ નામ કરવાં ' અસત્ય ભાવારોપણ ' નામથી અર્થબોધ તાત્કાલિક અને વિશદતાથી થાય છે.

Pathology, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર [મ. ન.]
ચિ. શા. ૩૧૬: ચિકિત્સાશાસ્ત્રાનુસાર એમ જાણવામાં આવ્યું છે કે વાણીસ્થાનોના અનામય પૂર્ણત્વ ઉપર કેટલાક ઉચ્ચ પ્રકારના બુદ્ધિવ્યાપારનો આધાર રહે છે.

Patriarch, ૧. કુટુમ્બછત્ર [ગો. મા.]
સ. ચં, ૪, ૧૪૮: સર્વ શાસ્ત્રોમાં ચોરી અને અસત્યનો પ્રતિષેધ છે. શું તમારા કુટુંબમેળાઓનું બંધારણ એવું છે કે આ બે વસ્તુ ત્યાંથી દૂર રહે ? રામનું રાજ્ય છીનવી લેવાની આજ્ઞા કૈકયીએ દશરથની પાસે કરાવી તે દિવસ એવો હતો કે સત્ય પ્રતિજ્ઞાને આધારે ઉઘાડા દિવસે લુટ થતી થવા દેવી પડી. જ્યાં કુટુંબમેળો ત્યાં કુટુંબછત્ર-p.--ના દ્વારા થયેલી અનીતિ જેવી આમ રામરાજ્યમાં થઈ તેવી જ ધૃતરાષ્ટ્રના છત્ર નીચે અધિકતર ધૂર્તતાથી થતી આપણે વાંચી છે.

૨. ગૃહપતિ [આ. બા.]
વ. ૧૪૮: હોમરના વખતમાં પ્રાર્થના બહુ સાદી હતી. રાજા અને ગૃહપતિ (કુટુમ્બનો મુખ્ય માણસ) જાતે જ યજ્ઞ કરી લેતા.

૩. ગોત્રપતિ, મનુ, ભીષ્માચાર્ય [દ. બા.]

Patriotism, દેશાભિમાન, સ્વદેશાભિમાન [ન. લા.]
સ. ન. ગ. ૨૧: (૧) ઇર્ષા અને ખંત રાખી સર્વ નાતના ગૃહસ્થોએ પોતપોતાના કુળનું, નાતનું, તથા શહેરનું ભલું કરવું અને તેની સાથે સર્વ શહેરોનાં માણસોને સુખપ્રાપ્તિ થાય અને છેવટે દેશમાં તવંગર ને ગરીબ યશસુખ ભોગવે, મોટમોટાં કારખાનાં નીકળે, ઊપજ ઘણી અને સુન્દર થાય, દેશની ઉત્તમ જણસો પરદેશમાં જ્યાં અછત હોય ત્યાં વેચાય, વિદ્યા બહોળા લોકમાં પાણીમાં નાંખેલા કાંકરાની જેમ કુંડાળાં મોટાં થયાં જાય છે તેમ ફેલાય એવી વાતોનાં સાધન કરવાની ઊલટ લાવવી અને તેમ કરવા મંડી પડવું એનું નામ દેશાભિમાન. (૨) અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, જર્મન અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસના લોક એઓમાં આજકાલ સ્વદેશાભિમાન ઝળઝળ પ્રકાશી રહ્યું છે.

૨. સ્વદેશવાત્સલ્ય [મ. ર. લિ. ચ.]

૩. દેશપ્રીતિ, સ્વદેશભક્તિ, દેશભક્તિ [અજ્ઞાત]

૪. રાષ્ટ્રભક્તિ [ન. ભો.]
વ. ૧૬, ૪૮૧: આ અન્વેષણને અંગે રાષ્ટ્રભક્તિ (P.) તે શું-એ પ્રશ્ન તપાસવાની જરૂર છે.

૫. દેશાસ્મિતા [બ. ક.]
જુઓ Humanity.

Pedant, ૧. પંડિતંમન્ય [મ. ન.]
ગુલાબસિંહ-જણાવનાર ન. ભો.

૨. વિદ્યાદંભી
ચેસ્ટરફીલ્ડનો ઉપદેશ, ૧૧૨: વિદ્વાન માણસોનો એવો પણ એક વર્ગ છે કે જે લોકે સ્વમતાગ્રહી મીજાજી થોડા હોય છે, પણ થોડા અસભ્ય હોતા નથી. આ જાત વાચાળ અને પ્રખ્યાત વિદ્યાદંભીઓની છે. તે પોતાની વાર્તાને સ્ત્રીઓથી અને ગ્રીક તથા લાટીન ગ્રંથમાંથી વાક્યોના તરતજ ઉતારા કરીને શોભાવે છે.

૩. પાંડિત્યદંભી [ન. ભો.]

Pedantic, ૧. આડંબરી [બ. ક.]
અ. ૭૬ : યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી નિબંધલેખનનો સારો પરિચય થઈ જતો હોય તો લેખકોની apprentice (એપ્રેન્ટિસ શીખાઉ) દશાનું p. (પેડેન્ટિક —આડંબરી) લખાણ ઘણુંખરું ત્યાં જ સુધરી જાય અને બહુ ઓછું છપાય.

૨. પાંડિત્યસૂચક [દ. બા.]

Pedantry, ૧. પાંડિત્યદંભ [મ. ર.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિ. ઈ, ૨૧૯: પાંડિત્યદંભનો અભાવ એ ફેન્લોનનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

૨. **વિદ્યાદંભ**

ચેસ્ટરફીલ્ડનો ઉપદેશ, ૧૧૦: મોટી વિદ્વત્તા સાથે યુક્ત વિચારશક્તિ ન હોય તો આપણને ઘણી વખત ભૂલમાં, અભિમાનમાં અને વિદ્યાદંભમાં તે દોરી જાય છે.

Perceiving, **સંવેદનવ્યાપાર**, **પ્રત્યક્ષ**(**પ્રમા**) **વ્યાપાર** [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૬૯]

Percept (*Light*) **દૃષ્ટિ** [મ. ન.]

ચે. શા. જુઓ Concept.

Afterpercept દૃષ્ટિપરિણામ[મ.ન.]

ચે. શા. ૨૦૦: કોઈ પ્રભાવાળા પદાર્થનું દર્શન થયા પછી થોડી ક્ષણ પર્યંત તે પદાર્થનું ચિત્ર નજર આગળ રહે છે એ ચિત્રને "દૃષ્ટિપરિણામ" એવું નામ આપીએ તો ચાલે.

Perception ૧. **દર્શન** [મ. ન. ચે. શા. ૪૯૩]

૨. **ઉપલબ્ધિ** [મ. ર-]

જુઓ objective.

૩. **વેદન** [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૧૧૨: વેદનનું પરિણામ બંધાય, તે મુકરર થયા પછી કેટલીક શક્તિઓ ખીલે છે (જો કે જૂદી જૂદી જાતની હોય છે), તથાપિ તેઓ એક બીજા સાથે બહુ ભેળસેળ હોય છે.

૪. **પ્રત્યક્ષ પ્રમા** [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૫૯: જ્ઞાનવિષયક સાક્ષાત્ અનુભૂતિ એ, બે પદાર્થો વચ્ચે રહેલો એક પ્રકારનો સંબંધ છે, આમાંનો એક પદાર્થ માનસિક વ્યાપારરૂપ, એટલે પ્રત્યક્ષ-દર્શનાત્મકવ્યાપારરૂપ વા મનનાત્મક વ્યાપારરૂપ વા પ્રત્યયવિષયક વ્યાપારરૂપ હોય છે, અને બીજો વિષયરૂપ હોય છે, જેની પ્રત્યક્ષ પ્રમા થાય છે, વા જે વિચારમાં પ્રતીત થાય છે.

૫. **સવિકલ્પક જ્ઞાન** [ક. પ્રા.]

સ. ૨૯, ૧૫૭: **નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનને પાશ્ચાત્ય** માનસવિજ્ઞાનીઓ Sensation કહે છે. ને સવિકલ્પક જ્ઞાનને p. કહે છે.

૬. **પ્રત્યય** [કે. હ. અ. નો.]

૭. **ગ્રહણ** [દ. બા.]

Conscious perception, આત્મસૂચિત વેદન [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૧૧૪: બાલ્દવિને વેદનશક્તિ ત્રણ જાતની બતાવી છે; ૧. **ઇંદ્રિયવેદન**, ૨. આત્મસૂચિત વેદન, અને ૩. **વાસ્તવિક વેદન**.

External perception, બાહ્યદર્શન [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૩૮: આવા પદાર્થદર્શનને કેટલીક વાર બાહ્યદર્શન એવું નામ આપી ચેતન પોતે પોતાની સ્થિતિઓનું દર્શન પામે છે તેને આંતર દર્શનથી જુદું પાડવામાં આવે છે.

Mental perception, માનસ પ્રત્યક્ષ [હી. વ્ર. સ. મી.]

Noumenal perception, વાસ્તવિકવેદન [હ. દ્વા.]

Philosophy of perception-Theory of vision or perception, દૃષ્ટિવાદ [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૫૯: દૃષ્ટિ એટલે ચક્ષુથી જોવાના વ્યાપારનું પરિપૂર્ણ તાત્પર્ય વર્તમાન સમયમાં સ્થપાયલા દૃષ્ટિવાદથી, તે વાદના સ્થાપનાર બીશપ બાર્કલીએ સારૂં સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. એ વાદ પ્રમાણે ચક્ષુને જે સાક્ષાત્ ગ્રહણ થાય છે એમ મનાય છે તેમાંનો ઘણો ભાગ સ્પર્શજન્ય હોય છે.

Sense perception, ઇંદ્રિયવેદન [હ. દ્વા.]

Visual purception, ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ [કે. હ. અ. નો.]

Period, ૧. **સમય** [આર્યધર્મપ્રકાશ]

૧૯૩૬, **શ્રાવણ**, ૨૨૯: વર્ગ ગોઠવાઇ જાય પછી જેમ ચિત્રને માટે કે ગાયનને માટે સમય નીમેલા હોય, તેમ એક સમય પાકક્રિયા શીખવાનો, એક સમય વસ્ત્ર કેવા પ્રકારનાં પહેરવાં તે તેનો હેતુ બતાવ્યા વિના ગુણ દર્શાવી શીખવવાનો, એક સમય બોલવા આદિમાં કેટલો વિવેક રાખવો તે શીખવવાનો......એમ જૂદા જૂદા વિષયોને માટે સમયો ઠેરવવા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. ૧. વાક્યોચ્ચય [ર. મ.]

ક. સા. ૩૨૦: મિલ્ટનના વાક્યોચ્ચય (P.) ની કલ્પના ગુજરાતી ભાષામા બતાવવી બહુ અઘરી છે.

૨. મહાવાક્ય [બ. ક.]

ક. શિ. ૧૫: સરલ પ્રવાહની સાથે મરોડદાર, અને મ્હોરે મ્હોરે ગાંભીર્ય અને તેજ અને પ્રભાવની સાથે ગતિમાં છટાવાળું, ઇંગ્રેજીનું જે મહાવાક્ય-P., તેને અપનાવી લેવામાં બંગાળી, હિંદી અને મરાઠી ભાષાઓ હજુ સુધી નથી ફાવી શકી.

Periodical, ૧. ક્રમિક [બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ] ૧૫, ૨: પુસ્તકો, ક્રમિક (p.) પુસ્તકો જેવાં કે ત્રૈમાસિક અને માસિક પુસ્તકો, અને વર્તમાનપત્રોનો ત્યાંહાં પાર નથી.

૨. સામયિક [મ. ન.]

સુ. ગ. ૬૨૭: બે વર્ષના સંધિ ઉપર એ વિષય ચર્ચાયો ત્યારે ઘણાંક સામયિક પત્રોમાં એ ચર્ચાની વિરુદ્ધ તેમ તેના પક્ષમાં લેખ થવા લાગ્યા હતા.

૩. મુદ્દતિયું

ત્રીજી પરિષદ ૧૨: ઉપરાંત એ વિજ્ઞાપના ઉપરથી રોજીંદા અને મુદ્દતિયાં વર્તમાનપત્રોમાં એ વિશે ચર્ચા પણ શરૂ થઈ હતી.

૪. નિયતકાલિક [અજ્ઞાત]

૫. મુદ્દતી [બ ક.]

સ. ૨૪, ૪૨૫: માસિક અને મુદ્દતી પત્રોની સંખ્યા અને સ્થિતિને આ જાતના સાહિત્ય સાથે નિકટનો સમ્બન્ધ જણાય છે.

Peripheral end, બાહ્ય અંત [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૦૩: તંતુના બાહ્ય અંતનો જે સંઘર્ષ તેનું અવ્યવહિત ફલ પ્રત્યક્ષ નથી.

Personal,

Personal God, એકદેશસ્થ ઇશ્વર [અં. સ.]

ભા. લે. ૧૯: ભક્તિના સંબંધમાં ખ્રિસ્તી વગેરે લોકો જે એકદેશસ્થ ઇશ્વર (P. G.) ની વાતો કરે છે તેને ખોટી પાડવાની જરૂર છે.

Personal equation, વ્યક્તિપ્રાધાન્યતા [મ. ન. ચે. શા.]

૨. અંગત દૃષ્ટિ [મૂળજીભાઇ હીરાલાલ ચોકશી]

વ. ૧૭, ૨૧૦: જેને અંગત દૃષ્ટિ (p. e.) કહે છે તે આ જ સંવેદનસમૂહ છે.

૩. વૈયક્તિક વટાવ [બ. ક.]

ખાનગી પત્ર.

Personal identity, આત્મભાવના [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૩૯: જેમ જેમ ભાવાધિગમની શક્તિ વધતી આવે છે, તેમ તેમ આત્મભાવના વધારે સંપૂર્ણ થતી જાય છે.

Personality, ૧. વ્યક્તસ્વરૂપ [આ. બા. વ. ૧૬૨]

૨. પુદ્‌ગલત્વ [બ. ક.]

ગુજરાતી દિવાળી અંક, ૧૯૮૧.

Personation, વેશધારણ [ન. ભો.]

અ. ક. નિવેદન, ૯: ખરૂં જોતાં એ ઠગવાની ક્રિયા p. થી વેશધારણથી નથી થતી, પણ impersonation થી અન્યરૂપપ્રવેશથી થાય છે અને તેથી કરીને એ impersonal–અમુક વિશિષ્ટ વ્યક્તિથી અસંબદ્ધ, રહે છે.

Personification, ૧. સજીવારોપણ રૂપક, સજીવારોપણ [ન. લા.]

(૧) ન. ક. ૮૯૪: સજીવારોપણને (P.) જૂદો જ અલંકાર (અંગ્રેજીમાં) ગણે છે. (૨) સ. ન. ગ. ૩૦: નિર્જીવ પદાર્થને અથવા એકાદા ગુણ-ધર્મ બનાવ—સમય ઇ. ને સજીવ માની તેની પાસે સજીવની પેઠે બોલાવવું, કર્મ કરાવવું તે સજીવારોપણરૂપક કહેવાય છે.

૨. જીવારોપણ [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૦૩: વિશ્વનિયમોમાં જીવારોપણ કરી, બાળકને સહજ સમજાય તેવા તેમ રસિક લાગે તેવા આકારે તે નિયમો સમજાવવાથી બહુ લાભ થવાનો સંભવ છે.

૩. પુરુષીકરણ [ચં. ન.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુ. જી. ૬૩: કુદરતની શકિતઓનું પુરુષી કરણુ (P.) આ રીતે થયું કે પછી તરત જ દેવીકરણુ (Deification) થાય છે,

Perspective, ૧. ૧. યથાદર્શ [હ. દ્વા. કે. શા. ક. ૧, ૩૨૮]

૨. યથાદર્શન [ગૂ. વિ.]

વિ. ૧૨૦: પ્રતિમાલેખન (Model drawing) અને યથાદર્શન (Perspective) આવા ભૌમિતિક આકારના પદાર્થો જેવા કે ઘનચોરસ, ત્રિકોણ, ચોરસ, ષટ્કોણ, સૂચિ, પાર્શ્વ, નલાકૃતિ, શંકુ વગેરે પદાર્થોની યથાદર્શનના નિયમોને અનુસરી આકૃતિઓ કાઢવી.

૩. પૂર્વાપર પ્રમાણુ [ન. ભો]

અ. ક. ૬૦: હેમની ચિત્રની પૂર્વાપર પ્રમાણ (p.) યોજના રંગભૂમિ ઉપર ઉત્તમ પ્રકારની હતી.

૨. દષ્ટિફલક [વિ. ક.]

કૌ. ૫, ૧, ૨૩૨—૪: એક તરફ એમનું એ પોતાની જવાબદારીનું તીવ્ર ભાન અને બીજી તરફ આજે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા સોરઠી સાહિત્યને પણ કાળબળે પ્રાપ્ત થનારું પ્રજાકીય દૃષ્ટિફલક ('પરસ્પેક્ટિવ') માંનું સ્થાન આ બન્ને વસ્તુઓ આજની રસધારાદિમાં જે ખરા દોષ હશે તેને નિવારશે અને ખોટા વિરોધોને શમાવશે.

Perspective drawing, દિગ્દર્શનચિત્ર [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪, ૩૪: કુસુમ દિગ્દર્શનચિત્ર— P. d.—ના સાધારણ નિયમો શીખી હતી.

૨. યથાદર્શનચિત્ર [ગ. વિ.]

Pessimism, ૧. નિવૃત્તિમાર્ગ [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૩૭: ઈચ્છામાત્ર સ્વરૂપે જોતાં નિર્વેદરૂપ જ છે. અર્થાત્ વિદ્યમાન એવા કોઈ દુઃખ ક્લેશાદિના પરિહારની અભિલાષા રૂપ છે, એમ નિવૃત્તિમાર્ગવાળા જે માને છે તેમાં જે કાંઇ સત્ય છે તેનું બીજ ઇચ્છાના આ સ્વરૂપમાંથી જ ઉદ્ભવે છે.

૨. દુઃખવાદ [હિં. ગ.]

જુઓ Optimism

૩. નિરાશાવાદ [અ. ક.]

જુઓ Meliorism.

Pessimist, ૧. નૈરાશ્યદર્શી [ગો. મા.]

જુઓ Optimist.

૨. દુર્ભાગ્યવાદી, [ઉ. કે. સદર]

૩. દુઃખવાદી [મ. છ. સ. ૨૯, ૪૫૫.]

Petitio principii, ૧. સિદ્ધસાધન [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૪૯: સિદ્ધસાધન એટલે જે વાત અવયવોમાં સ્વીકારી લેવાંઇ છે તેને નિગમનમાં દર્શાવવી—સિદ્ધનું સાધન કરી બતાવવું. સિદ્ધસાધન એ શબ્દ આપણા ન્યાયનો છે અને ત્યાં એનો અર્થ આ કરતાં જરાક જુદો છે. એક પ્રમાણથી નક્કી થયેલી વાતને અન્ય પ્રમાણથી સાધવા માંડવી તેને સિદ્ધસાધન કહે છે. પર્વત ઉપર અગ્નિ છે એ વાત પ્રત્યક્ષ થયા પછી તે સિદ્ધ કરવા અનુમિતિનો પ્રયોગ કરવો એ સિદ્ધસાધન છે. એમ જ અવયવોમાં જે વાતનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષાદિ ગમે તે પ્રકારે થયો છે તે જ વાતને અનુમિતિના નિગમનરૂપે સિદ્ધ કરી આપવી તેને પાશ્ચાત્યો સિદ્ધસાધન કહે છે.

૨. સાધ્યસ્વીકાર [ન. ભો.]

વ. ૧૦, ૪૫૦:—આ પ્રકારનો સાળ જોઇને ત્હમે એમ દલીલ કરશો કે શિવાજીના સમયમાં આ હાલની 'ફેશન'ના સાળૂ થતા હતા, કેમકે "જૂઓને! આ રહ્યો, હેના વખતનો સાળૂ!" તો નાટકોના પ્રકાશકો દલીલ કરે છે કે પ્રેમાનન્દના સમયમાં આ પ્રકારનાં નાટકો ભજવાતાં હશે અને હેણે ભજવાતાં દીઠાં હશે ત્હેના જેવું જ વિપરીત સાધ્યસ્વીકાર (p. p.) નું સેવન કર્યું ગણાશે.

૩. અન્યોન્યાશ્રય [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૨૯૩: કોઇ બાબત સાબીત કરવી હોય તો પ્રથમ અમુક સાધનથી તેને સાધિત કરીએ અને પછી એ સાધન પણ પ્રતિવાદીને સંમત ન હોય તો એ સાધન પાછું એ જ સાધ્યથી સાબીત કરીએ એ અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. વર્તુલપ્રમાણ [મ. ર.]

અ. ન્યા.: ચોથો દોષ સાધ્યસ્વીકાર અથવા વર્તુલપ્રમાણ (Begging the question, Petitio Principii)નો છે. તેમાં અનુમાનને જ સાધન બનાવી દેવામાં આવે છે. આ પ્રકારના દોષો લાંબાં ભાષણોમાં જ થાય છે તેથી ઉદાહરણો આપવાં સહેલાં નથી. પણ સાદા રૂપમાં સાધ્યસ્વીકારનો દોષ ઘણી વાર થાય છે. ઘણા માણસો કહે છે કે જૂઠું બોલવું એ ગેરવાજબી છે કારણ કે જૂઠું બોલવું એ પાપ છે ઇત્યાદિ.

Petrology, શિલાવિદ્યા [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૧૦૩.

Phantasy, ૧. તરંગ [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૧૫૩: બાળકોમાં કલ્પનાશક્તિ જોવામાં આવે છે, પરંતુ ઘણી વાર તે ખરી કલ્પના નથી હોતી; એને આપણે બુટ્ટા અથવા તરંગ કહીશું. તેમનું મન ગમે ત્યાં ભટકતું રહે છે. જાણે સ્વપ્નાં આવતાં હોય, તેમ તે એવા તરંગમાં ગોથાં ખાય છે; અને એવો વિચારશૂન્ય થઇ જાય છે, કે પોતાની આસપાસ શું બને છે, તેનું તેમને ભાન રહેતું નથી.

૨. દિવાસ્વપ્ન [ભૂ. ગો.]

Phenomenal, પ્રાતિભાસિક [મ. ન. ચે. શા. ૨૮૫]

Phenomenal existence, પ્રાતીતિક સદ્ભાવ [ન. દે.]

હિં. ત. ઇ. પૂ. પ્રસ્તાવના, ૧૧: સામાન્ય લૌકિક બુદ્ધિ દ્રષ્ટા, દશ્ય અને દૃષ્ટિ અથવા જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળા પદાર્થો છે એમ સ્વીકારી પ્રવૃત્ત થાય છે; ત્યારે વિચારક દૃષ્ટિ તેનો પ્રાતીતિક સદ્ભાવ (p. e.) સ્વીકારી પ્રવૃત્ત થાય છે.

Phenomenal world, દૃશ્ય જગત્ [જ્ઞા. બા.]

વ. ૧૭, ૩૫૬: આ p. w. (દૃશ્ય જગત્) તે એના આદિ ચિત્રકારની ચિત્રસૃષ્ટિ છે.

Phenomenalism, અધ્યાસવાદ [ન. દે.]

વ. ૧૦, ૧૧૦: શ્રી. શંકર ભગવાને પોતાના શારીરભાષ્યના આરંભમાં અધ્યાસવાદનું (P.) જે સ્થાપન કર્યું છે તેમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે દૃગ્ અને દૃશ્યના ઈતરેતરાધ્યાસ વડે આ જગદ્વ્યવહાર ચાલે છે.

Phenomenon, ૧. પ્રત્યક્ષાંશ [બ. ક.]

વ. ૫, ૩૨૯: છંદરચનામાં જેમ ભાષાના છંદો અને તેમની અગણિત શક્યતાઓમાંથી કવિ તેની કેળવણી-તેના જમાના-તેની પરંપરાને અનુરૂપ અમુક રચનાઓને પસંદ કરે છે અને ખીલવે છે તેમ કવિતાના વિષયને માટે પણ કેળવણી-જમાના-પરંપરાને અનુરૂપ અમુક પ્રત્યક્ષાંશો (phenomena) જ તેને ગમી જાય છે.

૨. વ્યતિકર [ચં. ન.]

બીજી પરિષદ્, "વિજ્ઞાનના અભ્યાસની આવશ્યકતા" પ: જે સ્થૂલ સૃષ્ટિના મહાન્ તેમ જ અલ્પ વ્યતિકરો (p.) આપણા આચાર વિચાર પર આટલી બધી અસર કરે છે, તે સ્થૂલ સૃષ્ટિના જ્ઞાનની સમૂળગી ઉપેક્ષા કરવી એ શું માનવ જ્ઞાનના ક્ષેત્રના એક અતિ ઉપયોગી અંગનાં દ્વાર પોતાની મેળે જ બંધ કરવા જેવું નથી?

૩. ઐહિક પદાર્થ [અ. ક.]

જુઓ Noumenon.

૪. દૃશ્ય જગત્, દૃશ્ય પદાર્થ [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૬૮]

૫. પ્રતીતિ, લક્ષણ [ન. દે.]

જુઓ Metaphysics અને Noumenon

૬. ઘટના [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૮૧: જ્ઞાનમાત્ર-ઘટનામાત્ર-ની સમજુતી મેળવવી અને આ સમજુતીની સત્યતા વિષે પ્રમાણો મેળવવાં એ વિજ્ઞાનના કર્તવ્યમાં મુખ્ય છે.

૭. નામરૂપ [દ. બા.]

Philanthropist, લોકસખા, લોકપ્રેમી [દ. બા.]

Philanthropic, જનકલ્યાણકારી [ન. ભો.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ. ૨૭, ૯૩: જનકલ્યાણકારી (p.) સંસ્થાઓમાં રમણભાઈની શાન્ત અને પ્રગટ સેવા અનુપમ હતી.

Philosophy, ૧. **ફિલસુફી** [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૪૪: પાઇથેગોરસ આપણા યોગીઓના જેવા હતા. તેના સંપ્રદાયે ગ્રીસ ઉપર પુષ્કળ અસર કરેલી; પણ તે શીખવવામાં તેની ફિલસુફીની અંદર ઉતરવું પડે છે; તેટલા માટે આ સ્થળે એ સંબંધી વધારે કહી શકાતું નથી.

૨. **તત્ત્વશાસ્ત્ર** [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૭૩: સહજ શ્રદ્ધાની મર્યાદા કેટલી માનવી એ પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ છે, અને તત્ત્વશાસ્ત્રમાં એ ઉપર ઘણો મતભેદ થયેલો છે.

૩. **તત્ત્વજ્ઞાન** [અજ્ઞાત–આ. બા.]

જુઓ Common sense.

૪. **પર્યેષણા** [ગો. મા.]

સ. ચં. ૩, ૧૧: ઉલ્લાસમાં આવી આમ પર્યેષણા (ફીલોસોફી) કરતા યોગી સરસ્વતીચંદ્રને કંઇક નવા જ લક્ષણવાળો લાગ્યો.

૫. **તત્ત્વચિંતન** [આ. બા.]

આ. ધ. ૧૭: તત્ત્વચિંતન (p.) એટલે પદાર્થના ભાસમાન સ્વરૂપથી પર તત્ત્વભૂત સ્વરૂપ શું છે, અને એ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ભાસમાન સ્વરૂપનો શો ખુલાસો છે એનો બુદ્ધિ દ્વારા વિચાર.

૬. **તત્ત્વવિદ્યા** [હી. વ્ર. સ. મી.]

Philosophical, પર્યેષક [ગો.મા.]

સ. ચં. ૧, ૨૮૪: બુદ્ધિધન હસ્યો; “ રાણાજી, ચિંતાનો અંત આવ્યો કંઇ દીઠો છે ? સંસાર એટલે જ ચિંતાની પરંપરા; એક ચિંતા જાય કે બીજી આવી જ છે ” અભણ અમાત્યને આમ પર્યેષક (“ફીલોસોફી” વાળી, પર્યેષક, શોધક; Philosophical) રીતે બોલતા જોઈ નવીનચંદ્ર વિશેષ રસથી સાંભળવા લાગ્યો.

૨. **તાત્ત્વિક, તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક** [અજ્ઞાત]

Phonetic, ઉચ્ચારાનુસારી, વાગ્વ્યાપારસ્થ [ન. ભો.]

વ. ૧૧, (૧) ૨૫૪; સંસ્કૃત અને તેની પુત્રીરૂપ ભાષાઓનું જોડણીની બાબતમાં ઉચ્ચારાનુસારી (p.) લેખનસ્વરૂપ ત્હમને અશક્ય ભાસે છે. (૨) ૨૫૬: ગ કાર અને જ કારનો p. (વાગ્વ્યાપારસ્થ) સંબન્ધ આમ સરળ રીતે સૂચવાય છે.

Phonetics, વાગ્વ્યાપાર [ન. ભો.]

વ. ૪, ૩૨૮; વાગ્વ્યાપાર (p.) ની ચર્ચા કરી અનેક અપૂર્વ અને ગમ્ભીર વિચારો ત્હેમણે બતાવ્યા.

Phonofilm, ધ્વનિયુક્ત ચલચ્ચિત્ર–ચિત્રપટ [રામચંદ્ર શુક્લ]

સ. ૧૯૨૭, જાન્યુઆરી ૪૨: ડો. લી. ડી. ફોરેસ્ટે ધ્વનિયુક્ત ચલચ્ચિત્ર; p...ની નવીન શોધ કરી. ધ્વનિયુક્ત ચિત્રપટ (p.) ની સમજુતી ડો. ફોરેસ્ટ આમ આપે છે....

Phrase, શબ્દગુચ્છ [બ. ક.]

અં. ૭૫: એક શબ્દ કહાડે અને સવાલ પૂછે—આ શબ્દના બે અર્થ નોંધ્યા છે, ફલાણો ત્રીજો નોંધવો કે કેમ ? ફલાણા અર્થને માટે ગુજરાતી કયો શબ્દ લખવો ? અમુક શબ્દગુચ્છ (p. ફ્રેઝ) અને તેનો અર્થ ઉમેરવા જેવો ખરો ? ઇત્યાદિ.

Phrenology, મસ્તકસામુદ્રિકશાસ્ત્ર [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૪૬૫: એણે ફ્રેનોલોજી–મસ્તકસામુદ્રિકનું નવું શાસ્ત્ર શોધ્યું છે.

૨.**મસ્તિષ્કવિદ્યા** [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૪: મસ્તિષ્કવિદ્યાને આધારે મગજના ભાગના વધતા ઓછા ખીલવા ઉપરથી અમુક શક્તિના ન્યૂનાધિકત્વનો જે નિર્ણય કરી શકાય છે તેને, તેમ મુખમુદ્રા, સામુદ્રિકાદિથકી ચેતનશક્તિનું અનુમાન થાય છે તેને આ શાસ્ત્રમાં હજી સ્થાન મળ્યું નથી.

Physical, પ્રાકૃતિક [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૯: આવા પ્રાકૃતિક પદાર્થોના સંસર્ગ ઉપરાંત મનુષ્યે પોતે યોજેલા મંડળ-વ્યવસ્થાના સંસર્ગનો પણ વિચાર મુખ્ય રીતે કરવાનો છે.

૨. **ભૌતિક** [આ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુઓ Metaphysical.

૩. **પાર્થિવ** [દ. બા.]

Physical geography, ભૂતલવિદ્યા [મ. ન.]

ના. પ્ર. ૧૯: આસપાસના વિશ્વચમત્કાર સમજવા અને તે ઉપર વિચાર કરી, પોતે તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી બીજાને ઉપયોગ કરાવવો એ પણ આ ઠેકાણે જરૂરનું છે. ને આટલા માટે ભૂતલવિદ્યા (p. g.) નું જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે.

૩. **પ્રાકૃતિક ભૂસ્થિતિ** [મ. ન.]

સુ. ગ. ૮૯૩: જર્મનીમાં આજકાલ પ્રાકૃતિક ભૂસ્થિતિ એટલે ફીઝીકલ જ્યોગ્રાફીની સાથે ભૂગોળમાં જણાવેલાં સ્થાનો વિષે પણ વ્યાપાર, ઇતિહાસ, કળા ઇત્યાદિની જે માહિતી હોય તે આપી વિષયને રસિક બનાવવાની યોજના થઇ છે.

૪. **વિશ્વવર્ણન** [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૦૮: વિશ્વવર્ણન તે પણ એવી રીતે શીખવી શકાય કે તાદૃશતા અને ભવ્યતાની વૃત્તિઓ વિકસતી ચાલે.

Physical science, વિશ્વવિવેચનશાસ્ત્ર [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૦૩: વિશ્વવિવેચનશાસ્ત્રો વ્યાપ્તિમય છે; તેમાં અવલોકન અને પ્રયોગ થકી પ્રત્યેક વાતના નિયમનું સ્વરૂપ તપાસવામાં આવે છે.

Physician, ઔષધવૈદ્ય [આ. બા.]

વ. ૧૧, ૨૩૯. એક ફિઝિશ્યન (ઔષધવૈદ્ય) ને દર્દીનું દર્દ તપાસતાં એમ લાગે કે આ કેસ સર્જન (**શસ્ત્રવૈદ્ય**) ને લાયક છે તો તેને એકદમ પોતાના હાથમાંથી છોડી સર્જનને તેણે સ્વાધીન કરવો જોઈએ.

૨. **કાયચિકિત્સક** [દુ. કે.]

જુઓ Hospital.

Physicist, પદાર્થવિજ્ઞાનવેત્તા [મ.ન.]

ચે. શા. ૧૦૮: પદાર્થવિજ્ઞાનવેત્તાઓ જુદાં જુદાં પ્રોત્સાહનના સામર્થ્યનું તોલન સારી રીતે કરી શકે છે.

Physics, પદાર્થવિજ્ઞાન [અજ્ઞાત]

મ. રૂ. ઈ. મુ. ૬૫: **અંગ્રેજી**, ફ્રેંચ, જર્મન વગેરે અર્વાચીન ભાષાઓ, અર્વાચીન ઇતિહાસ, ખગોળ, પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયનશાસ્ત્ર, વગેરે બાબતો શિખવી હોય તો તે શિખવે છે.

૨. **ભૌતિકશાસ્ત્ર** [ન. ભો.]

વ. ૧૩, ૯૦: ખરો પ્રશ્ન એ છે કે **હિંદુ**સ્તાની ધ નાં આંદોલનોની સંખ્યાનો નિર્ણય કોઇએ પણ ભૌતિકશાસ્ત્ર (P.) ની પ્રયોગશાળામાં યોગ્ય યન્ત્રવડે કસોટી વાપરીને કર્યો છે?

૩. **આધિભૌતિકશાસ્ત્ર** [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૬૯]

૪. **પદાર્થવિજ્ઞાનવિદ્યા, ભૌતિકવિદ્યા** [દ. બા.]

Physiocracy, ખેડૂતવાદ [ન્હા. દ.]

ઉ. ગ. ૧૩: **પ્રોટેસ્ટન્ટવાદ** જન્મ્યા પછી **પશ્ચિમ** દેશોમાં ઇન્દ્રિયનિગ્રહની કે લક્ષ્મીનિગ્રહની વાતો ઓછી થાય છે, ને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ લક્ષ્મીપૂજા ને સુખપૂજાને માર્ગે ચ્હડી છે, પણ ખુદ **યૂરોપ**માં એ અર્થશાસ્ત્રની વિરૂદ્ધની ચળવળો તરત જ મંડાઇ. ફ્રાન્સમાં ફિઝિયોક્રેટસનો ખેડૂતવાદ ઉદ્ભવ્યો, ને વ્યાપારીઓ નહીં પણ ખેડૂતો જ સદા સર્વદા ખરા લક્ષ્મીજનકો છે એ સિદ્ધાન્ત સ્થપાયો. નફામાં હક (profit-sharing) **સંઘમાલિકી** (communism) **ધનસમાનતા** (Socialism) ના મહાવાદ પ્રગટી નીકળ્યા.

Physiocrat, ૧. ખેડૂતવાદી [ન્હા. દા.]

જુઓ Capitalism.

૨. **નિસર્ગવાદી** [વિ. કો.]

સં. ૫: જે મતવાદીઓ માણસની નૈસર્ગિક વૃત્તિઓને ઉદ્યોગમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાના મતના અને જમીન ઉપર થતી મહેનતને જ ઉત્પાદક માનવાના મતના હતા તેમને 'નિસર્ગવાદી' કહી શકાય.

Physiology, ૧. શારીર વિદ્યા [મ.રૂ.]

ચે. દ. ચ. ૯૫: હું બે વષ એડિન્બર્ગમાં રહ્યો. તે વેળામાં મને શારીર વિદ્યા, **શસ્ત્ર**-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈદ્યવિદ્યા તથા વૈદ્યક, એ વિદ્યાઓનાં પુસ્તકો વાંચીને જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા થઇ.

૨. **અંગવિજ્ઞાન** [ન.લ.]

જુઓ Anatomy.

૩. **શારીરશાસ્ત્ર** [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૯૭: રાગ અને રંગમિશ્રણમાં અમુક અમુક વાતને પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઉભય દેશો પસંદ કરે છે, તેમજ પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયમાં પણ તે માન્ય છે એમ જણાય તો, આનન્દની જે સાદી સામગ્રી શારીરશાસ્ત્રાનુસાર કે ચેતનશાસ્ત્રાનુસાર મનાતી હોય તેની સાથે તે વાતને સંબંધ છે એમ સહજ સિદ્ધ થશે.

૪. **ઇંદ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર** [હ.દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૧૧૦: ઇંદ્રિયવિજ્ઞાન અને માનસશાસ્ત્ર એ ગહન અને વિશાળ વિષયો છે,

૫. **શરીરવ્યાપારશાસ્ત્ર** [આ. બા.]

આ. ધ. ૪૧૮: ઓક્સફર્ડના એક પ્રોફેસર બર્ડન સેન્ડર્સન નામના શરીરવ્યાપારશાસ્ત્ર- (p.) ના વિદ્વાને લોર્ડ કેલ્વિનની વિદ્વત્તાનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં.

૬. **જીવનતત્ત્વશાસ્ત્ર** [ન. ભો.]

વ. ૧૬, ૭૨૮: P. જીવનતત્ત્વશાસ્ત્રમાંથી રૂપક લઇએ તો કહેવાય કે ગીતિ તે protoplasmic cell unit दादा चा (आ) છે.

૭. **ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનવિદ્યા** [કે. હ. ધ્રુ. નાં.]

૮. **શરીરવ્યાપારવિદ્યા, શરીરવિદ્યા** [દ. બા.]

Picturesque, ૧. **ચિત્રમય** [બ. ક.]

જુઓ Concrete.

૨. **વિચિત્ર, ચિત્તાકર્ષક** [દ. બા.]

Picturesqueness, ચિત્રમયતા [બ. ક.]

શાપસભ્રમ અને બીજી કવિતાઓ, પ્રવેશક, ૯: પસંદ કરેલા પ્રસંગના નિરૂપણમાં ડગલે ડગલે મનોહર ચિત્રમયતા (p. પિક્ચરસ્કનેસ) છે; દરેક ચિત્ર સુરેખ, ભાવવાહી, ખુલ્લી રોશનીમાં દીપતું અને અસરકારક છે.

Pioneer, ૧. **અગ્રયાયી** [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૩, ૧૬-૭: સુભાગ્યે, એવા પ્રતિકૂળ પવનોની સામે અવિચળ બનીને ઉભા રહેવાની હીંમત ને દરેક જાતની સાધનસંપન્નતા જે દરેક અગ્રયાયી ('પાયોનીયર') માં હોવી જોઇએ તે તેના ચાલકોમાં છે.

૨. **પ્રથમ પુરુષ** [ચં. ન.]

શારદા, ૧૯૩૧, જાન્યુ૦ ૯૪૨: પ્રથમ પુરુષ p. તરીકે નર્મદની શૈલી માટે જેટલી પ્રશંસા કરવી હોય તે કરવાની છૂટ છે.

૩. **મુલકગીર, અગસ્તિ** [દ. બા.]

Pitch, સ્વરમાન [ગ્રા. બા.]

વ. ૧૮, ૪: પરિમિત તે વળી અપરિમિત જોડે એકસૂર શી રીતે થઇ સકે? થઇ સકે; શા માટે નહિં? એનું અદ્વૈત નહિં પણ બેની વચ્ચે એકસ્વરતા સાધવી છે, તે બને; એકનું સ્વરમાન (p.) નીચું અને બીજાનું ઊંચું તેથી બાધ નહિં આવે.

Plagiarism, ૧. **કાવ્યચૌર્ય, ગ્રન્થચૌર્ય** [ન. ભો.]

ભો. જી. ૧૭૦: બીજો એક દોષ—દોષાભાસ—એમનાં કાવ્યોમાં કોઇ સ્થળે કેટલાકને જણાશે. તે જે અંગ્રેજીમાં Plagiarism ના શબ્દથી ઓળખાય છે અને જેનું ગુજરાતીમાં કાવ્યચૌર્ય અથવા ગ્રંથચૌર્ય એમ ભાષાન્તર થાય તે.

૨. **તફડંચી** [અજ્ઞાત]

સાહિત્ય, ૧૯૨૬, ઓગસ્ટ

૩. **અપહરણ** [વિ. ક.]

કૌ. ૨, ૩, ૧૦: સાહિત્યમાં અપહરણ (Plagiarism. ર. એડમંડ ગોસના નીચેના શબ્દો ઉપરથી પર્યાયની યથાર્થતા સમજાશેઃ— According to the Dictionaries, the original meaning of "plagiary" was a kidnapper, a person who steals away somebody else's child and pretends it to be his own...... But very recently the term became confined to those who steal the children of other people's brains whether by the borrowing of the general lines of invention, or by

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the actual adoption of language—The Sunday Times, January 24, 1926: 'The Sin of Borrowing')' [૧]

Plasticity, સંસ્કારયોગ્યતા [મ. ન.]

એ. શા. ૪૯૮: સ્વાભાવિક રસિકતા હોવા પૂર્વે સાધારણ રીતે માણસોમાં હોય છે તેવી સંસ્કારયોગ્યતા અને બુદ્ધિશક્તિ હોવી જોઇએ.

Platonic love, ૧. અપાર્થિવ પ્રેમ [બન્ધુસમાજ]

વ. ૬, ૧૭૪: **સરસ્વતીચંદ્રને** પોતાના જ્ઞાન આગળ વિનમ્ર કરતી અને **વિહારપુરીની** સાથે અપાર્થિવ (p.) પ્રેમમાં જીવન ગાળતી **ચન્દ્રાવલી......**

૨. માનસ સ્નેહ [કા. છ.]

શ્રી. ગો. ૪૮: માનસસ્નેહ (p. l.) એટલે કે વિષયવિકાર કે સ્વાર્થની વાસનાથી રહિત, શરીરની ઉપાધિથી તદ્દન સ્વતંત્ર અને કેવળ મનમાં જ વાસ કરનાર એવો સ્નેહ, ત્હેની ભાવના **ગોવર્ધનરામના** હૃદયમાં આ સમયે જન્મી હોય કે સ્થિર થઇ હોય એમ લાગે છે.

૩. અફ્લાતૂની ઉરયોગ [બ. ક.]

સ. કુ. ૨૫: નાયક **સરસ્વતીચંદ્રનો** બંને સાથેનો સંબંધ **અફ્લાતૂની** (p.) ઉરયોગનો છે. **કુમુદસુંદરીની** સાથે એનું લગ્ન યા પુનર્લગ્ન થતું જ નથી, એની સાથે **સરસ્વતીચંદ્રનો** ઉરયોગ **સૌમનસ્યગુફા** અને તેમાંના સ્વપ્નમાં થાય છે; **કુસુમસુંદરીની** સાથે એનું લગ્ન થાય છે તે વિશે બીજાઓ ગમે તે આશા બાંધે, પણ વર કે કન્યા એકેએ તે લગ્નગાંઠને સંસારી લગ્ન તરીકે સ્વીકારી જ નથી.

૪. નિર્વિષય પ્રણય, નિષ્કામ કામુકતા [દ. બા.]

Plug (*Arch.*), **ખૂંટો** [ગ. વિ.]

Pluralism, **નાનાર્થવાદ, નાનાપદાર્થસત્તાવાદ, અનૈકાન્તિકવાદ** [હી. વ. સ. મી.]

(૧) જુઓ Absolutism. (૨) ૧૯૮

Pluralistic, **નાનાર્થવાદી** [હી. વ. સદર]

Plutocracy, ૧. **ધનશાસન** [મ. ર.]

એ. ની. ૨૪૩: આ દાખલાઓમાં અધિકાર યોગ્યતાના પ્રમાણમાં નથી, પણ ધનશાસનોની માફક દ્રવ્ય અને સત્તાના કારણથી આપવામાં આવે છે.

૨. ધનધ્વજ [ન્હા. દ.]

ઉ. ઝ. ૧૨: **અમેરિકાને** કિનારે **પિલ્ગ્રીમો** ઉતર્યા, તેમ **મે ફ્લાવર** જહાજમાંથી સાગરયાત્રાળુ પ્રોટેસ્ટન્ટો પણ ઉતર્યા. **અમેરિકાના** કોટીધ્વજ જગતશેઠો ને **એમર્સન** **થોરો** જેવા ધર્મોપદેશકો એ પૂર્વજોના વંશજો છે. Plutocracy ને Liberty–ધનધ્વજ ને સ્વતન્ત્રતા **અમેરિકાવાસીઓના** ઇતિહાસની ગળથૂથીમાં જ છે.

૩. ધનિકશાસન [દ. બા.]

Pliancy, **વલનશીલતા** [ન. ભો.]

---

૧. આંહીં જરા શંકાનિવારણની જરૂર છે. શંકા પહેલી:—**ભોળાનાથ સારાભાઇનું** જીવનચરિત્ર સ્વ. **કૃષ્ણરાવની** કૃતિ હોવા છતાં ત્હેમાંના "કાવ્યચૌર્ય—ગ્રન્થચૌર્ય" પર્યાય રા. **નરસિંહરાવને** નામે કેમ? નિવારણ:—જે દસમા પ્રકરણમાં આ પર્યાય વપરાયા છે તે પોતાનું નહિ પણ અન્ય કોઇનું લખેલું છે એમ સ્વ. **કૃષ્ણરાવે** જ પ્રસ્તાવનામાં જાહેર કર્યું છે, અને અન્ય કોઇ તે રા. **નરસિંહરાવ** જ એમ લેખનશૈલી તથા અન્ય પ્રમાણને આધારે પ્રતીત થયું છે, તેથી. શંકા બીજી:—"અપહરણ" સૌથી પ્હેલો **વિ. સ. ભટ્ટના** મનનમાં આવેલો, અને આંહીં ઉદાહરણ પણ એમાંથી જ આપ્યું છે, છતાં કૌંસમાં વિ. ક. નું નામ શા માટે? નિવારણ:—એ મનનનું લખાણ, વિચાર અને જવાબદારી સઘળું મારું હોવા છતાં "અપહરણ" શબ્દ તો તંત્રીએ પોતાના ઉપયોગ માટે યોજી રાખેલો તે જ મેં સ્વીકારેલો, એટલે આંહીં તે એના સાચા યોજકને નામે મૂકયો છે.

સંગ્રાહક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અ. ક. ૨૦: અને, પોતાની કલ્પનાશક્તિની ધન્ય વલનશીલતાને બળે, કોઈ પણ ગૌરવયુક્ત પદવી ધારણ કરવાની ઇચ્છા ત્હેમને હોય ત્હેની સર્વ લક્ષણરેખાઓ એઓ પ્રદર્શિત કરી સકે છે, પછી તે બાપની પદવી હો, શાળાના શિક્ષકની હો, અથવા રાજાની હો. (મૂળ અંગ્રેજી:—and with the happy pliancy of their imagination, they can exhibit all the characteristics of any dignity they may choose to assume, be it that of a father, a school-master, or a king.)

Poetic,

Poetic diction, ૧. **કવિતાની શૈલી** [ન. ભો.]

મ. મુ. ૧, ૧૫૯: આ પંક્તિઓમાં ઉપમાઓની રચના જાણે અક્ષરગણિતનાં સમીકરણ ગોઠવ્યાં ન હોય એમ ભાસ થઇ શ્રવણને કાંઇક ત્રાસ ઉત્પન્ન કરે છે, અને poetic diction (કવિતાની શૈલી) માં સ્પષ્ટ અસારસ્ય નાંખે છે.

૨. **કવેતાઈ[૧] બાની** [ર. વા.]

નિ. ૧, ૧૦૮: કવેતાઇ બાની (p. d.) નાં કીંમતી વસ્ત્રાલંકારથી શણગારેલી એમની કવિતા કવિત્વહીન હોવા છતાં સારાં કાવ્ય તરીકે આદર મેળવે છે.

૩. **કાવ્યભાષા** [ર. ક.]

યુ. ૧૯૭૯, શ્રાવણ, ૩૮૦: કવિ પોતે કાવ્યની લખાવટમાં પણ તદ્દન પ્રજાકીય આદર્શો ધરાવે છે; ખોટા પ્રચલિત ને કહેવાતા શિષ્ટ રિવાજોને પત આપ્યા વિના, પોતે વનવેલીમાં (Blank verse) લખવાનું સાધારણ રીતે પસંદ કરે છે; તથા પોતાની કાવ્યભાષા (Diction) કુદરતની સન્મુખ રહેતા, સંસ્કારી, ગરીબ, ઉશ્કેરાયેલી ક્ષણે બોલે તેવી, સરળ સચોટ અને ઘરગથ્થુ છતાં સંસ્કારી વાપરે છે.

૪. **કવિત્વમય-કવિતામય-પદાવલિ** [બ. ક.]

ક. શિ. (૧) ૯: Poetic Diction કવિત્વમય પદાવલિ ઉછરતા લેખકોને બહુ આકર્ષે છે. (૨) ૩૦: કૃત્રિમ કવિતામય પદાવલિ (p. d.) એ તો પ્રસાદ નહીં એટલું જ નહીં પરંતુ તેની જીવલેણ શોકય.

૫. **કવિતાવેશધારી ભાષા** [બ. ક.]

જુઓ Monotony.

૬. **લલિત શૈલી, કાવ્યમય શૈલી** [દ. બા.]

Poetic justice, કવિકલ્પિત ન્યાય, રસસૃષ્ટિની ન્યાયમયતા [ર. મ.]

ક. સા. ૫૬૯: કેટલાકે એવો મત દર્શાવ્યો છે કે કવિતામાં તો સુકૃત્ય કરનારને લાભ જ થવો જોઇએ અને દુષ્કૃત્ય કરનારને શિક્ષા જ થવી જોઇએ, અને આને Poetic justice (કવિકલ્પિત ન્યાય) નો નિયમ કહેવામાં આવે છે.

૨. **કવિકલાનો ન્યાય** [ન. ભો.]

વ. ૧૪, ૧૯૧: કવિકલાના ન્યાયની નીતિનો અહિં ભંગ નથી થતો ?

૩. **શાહીરી ન્યાય, કવિમાન્ય ન્યાય** [દ. બા.]

Point of order, નિગ્રહસ્થાન [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૩૦૮: વિવાદ કરતાં ખાસ કેટલાએક પ્રકારના દોષ થાય છે તેનું પણ અહિં જ નિરૂપણ કરવું જોઈએ. આવી દોષકથા કોઇ પક્ષકાર કરતો હોય તો તેનો નિગ્રહ કરવા સભ્યોએ સભાપતિને સૂચન કરવું જોઇએ. આવા દરેક સ્થાનને નિગ્રહસ્થાન કહીશું.

Polarisation, સ્તંભન [કિ. ધ.]

જી. શો. ૧, ૧૫૮: તેજનાં જુદા જુદા

---

૧. આ પારસીશાઇ શબ્દ સામે એક વિવેચકે લીધેલો વાંધો નોંધવા જેવો છે:—

ગુજરાતી ભાષા પર મહેરબાની દાખલ મિ. મીસ્તરી પાસે માગી લઇએ છીએ કે આ 'કવેતાઇ' શબ્દનો ઉપયોગ બંધ કરવામાં આવે તો સારૂં. ઈંગ્રેજીમાં poetrical થતું હોય તો ગુજરાતીમાં 'કવિતાઈ' થાય, અને ભોગજોગે કોઈ ગામડિયાને હાથે એ શબ્દ જઇ ચઢે તો તેનો ઉચ્ચાર 'કવેતાઇ' થાય. —**કવિતા અને સાહિત્ય**, ૧, ૧૩૧.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રંગનાં કિરણો, તેજનું સ્તંભન (p.) વીજળી, એકસ-રે તથા બીજી જાતનાં વીજળીનાં કિરણો વગેરેની પરિમિતિ શૂન્યવત્ હોય તોયે તેમાં ગતિ અને વ્યવસ્થિતિના ભેદો સ્પષ્ટપણે જાણી શકાય છે.

Policy, ૧. **નય** [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪, ૨૧૯: ધૃતરાષ્ટ્ર એ રાજાઓનો દેહ છે. દુર્યોધન એ રાજાના દેહને હાથે ઉત્પન્ન થયેલો, રાજાના શતપુત્રો–ભાયાતો અને મિત્રોના હાથમાં ગયેલો, રાજ–નય—Royal policy–છે.

૨. **નીતિ** [અજ્ઞાત]

૩. **કાર્યપ્રણાલી** [હિં. હિ.]

વ. ૨૦, ૪૭૦: અનેક પેટા ઠરાવો મળીને બનેલો એક મ્હોટો ઠરાવ કોન્ગ્રેસની કાર્યપ્રણાલી (p.) સંબંધી હતો.

૪. **રાષ્ટ્રપેરવી, રાજનીતિ** [બ. ક.]

યુ. સ્ટે. (૧) ૧૧: એટલે યુરોપના આ પુનઃપ્રબોધકાળમાં એ અનુમાન ઉપરથી એક નવું લક્ષ્ય વિચાર વ્યવસાયને ઉશ્કેરવા લાગ્યું, જે પગવાટે 'પૂર્વદેશો' સુધી જવાય એમ નથી, અગર જવાય તોપણ વચલાં સમર્થ રાજ્યોમાંનાં સર્વેને જીતાય નહીં, માટે દરિયો ખેડીને ત્યાં પ્હોંચી જવાનો જળમાગ શોધી કહાડવો, અને એ વ્હેપાર એકહથ્થુ કરવો, એ જ વધતી જતી સમૃદ્ધિ મેળવવાની સર્વશ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્રપેરવી (પૉલિસી p.)છે. (૨) ૨૧-૨: ફ્રાન્સનો બળવાન રાજા એનો કટ્ટો શત્રુ હતો, અને તે પોતાની વસ્તીમાંના પ્રૉટેસ્ટન્ટો ઉપર ઓછો જુલમ ગુજારતો નહીં, તથાપિ ચાર્લ્સની સામે ઊઠતા જર્મન આદિ પ્રૉટેસ્ટન્ટ માંડલિકો અને રાજાઓને તો હરવખત મદદ કરવી, એ જ એની રાજનીતિ (પૉલિસી p.) હતી.

Politics, ૧. **રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિ** [ન. લા.]

સ. ન. ગ. (૧) ૩૩૨: સિસરોના ગ્રંથોમાં અલંકારશાસ્ત્રના ૭ ને રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, સંસારનીતિશાસ્ત્ર, માનસિક શાસ્ત્ર ને ઈશ્વરજ્ઞાન એ વિષયના ચાર છે. (૨) ૨૧૯: ફિલિપે તેને આરિસ્ટટલ નામે પ્રખ્યાત તત્વજ્ઞાનીને સોંપ્યો. એણે પોતાના શિષ્યને ઘણીક વિદ્યા ભણાવી, પણ રાજ્યનીતિમાં વિશેષ નિપુણ કર્યો.

૨. **રાજનીતિ** [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૩૯: રાજનીતિમાં કાયદા ઘડવા, અમલ કરવો અને ઇન્સાફ ચૂકવવો, એ ત્રણ કર્તવ્યો આવતાં.

૩. **નય (શાસ્ત્ર)** [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૪: પાશ્ચાત્ય તત્વવિવેક કરનારાએ પણ આરંભ તો એ જ પ્રકારે કરેલો પણ ચર્ચાની વૃદ્ધિ થતાં થઈ આવતી વિચારની સૂક્ષ્મતાને લીધે એ બધી વાતનો વિષયવિભાગ કરી કરી અનેક ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રો રચ્યાં છે. જગત્ શું છે એ વિચાર પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયન, ભૂસ્તર, ભૂગોળ આદિ શાસ્ત્રોએ ઉપાડી લીધો છે; સુખનો વિવેક નય, નીતિ, ધર્મ આદિ શાસ્ત્રોએ હાથ કર્યો છે.

૫. **રાજ્યતંત્ર** [આ. બા.]

૬. **રાજ્યશાસ્ત્ર** [આ. બા.]

વ. ૨૩, ૩૭૦: 'સોશિયોલૉજી' યાને સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસ વિશે બોલી એ શાસ્ત્રનાં બે સ્વરૂપો બતાવ્યાં; એક તાત્વિક વિચારાત્મક (philosophical) અને બીજું વર્ણનાત્મક (Descriptive). પહેલા સ્વરૂપનો નીતિ (Ethics) તત્વજ્ઞાન (philosophy) અને રાજ્યશાસ્ત્ર p. સાથે સંબન્ધ રહે છે, બીજાનો અર્થશાસ્ત્ર Economics મનુષ્યશાસ્ત્ર Anthropology સાથે.

૭. **રાજકારણ** [દ. બા.]

કા. લે. ૨, ૧૪: નમાલા દેશમાં આગેવાનને સજા કરવાથી પ્રજાની શ્રદ્ધા ડગે છે એ રાજકારણના અનુભવસિદ્ધ સૂત્ર તળે ન આવનાર પ્રાન્તોમાં ગુજરાત અગ્રગણ્ય રહેશે.

૮. **રાજ્યતંત્રશાસ્ત્ર** [આ. બા.]

વ. ૨૬, ૨૮૪: રાજ્યતન્ત્રશાસ્ત્રના વધારે વિદ્વાન અને નિષ્પક્ષપાત અને ગૌરવશાળી પંડિતોએ પણ એ સિદ્ધાન્તના દોષો બતાવ્યા છે.

૯. **રાષ્ટ્રવિદ્યા** [બ. ક.]

યુ. સ્ટે. ૨: યુરોપી લોકોએ અમેરિકાખંડમાં રોપેલાં નવાં રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ એ વિચારોનું સમર્થન થાય છે, અને રાષ્ટ્રવિદ્યા (પોલિટિક્સ p.) નાં અનેક ;સત્ય માલુમ પડે છે.

૧૦. અર્થશાસ્ત્ર [દ. બા.]

Politician ૧. રાજ્યનીતિજ્ઞ [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૪૦૬: એ સૈકામાં જર્મનીમાં કોનરીંઘ ટચુફેન ડૉર્ફ ને લીબનિટ્ઝ એ તત્ત્વશાસ્ત્રી ને રાજનીતિજ્ઞ થયા.

૨. રાજ્યશાસ્ત્રી, રાજ્યશાસ્ત્રચિંતક [મ. હ.]

સ. મ. (૧) ૮૬: એ (તુર્ગો) ઋષિ-ચરિત્ર, વિચારક, મંત્રી, રાજ્યશાસ્ત્રી અને અર્થશાસ્ત્રી ઉપર મોર્લીએ એક નિબંધ પણ લખ્યો હતો. (૨) ૧૫૮: ઘણા શાણા પુરુષો ધારે છે કે રાજ્યશાસ્ત્રચિંતકનો મુખ્ય વ્યાપાર એવા સામાન્ય સિદ્ધાન્તો આલેખવાનો છે કે જે સિદ્ધાન્તોમાંથી લગભગ સીધી રીતે અતીવ દૂરગામી અને ચિરસ્થાયી વ્યાવહારિક સુધારાઓ પ્રયોજી શકાય.

૩. રાજપુરુષ [ચં. ન.]

જુઓ Sportsman.

૪. દેશહિતચિંતક–દેશચિંતક, રાષ્ટ્ર-હિતચિંતક–રાષ્ટ્રચિંતક [બ. ક.]

અં. ૧૨૨: ઓગણીશમા સૈકામાં રાજા રામમોહનરાયથી માંડીને આપણા બધા જ રાષ્ટ્રચિંતકો (Statesman, Politician માટે આપણામાં શબ્દ જ નથી. દેશહિતચિંતક રાષ્ટ્રહિતચિંતક અને ટુંકામાં દેશચિંતક કે રાષ્ટ્રચિંતક શબ્દ આ અર્થમાં રૂઢ થઇ શકે એવો બહુ સંભવ તો નથી, પણ થઈ શકે તો સારું.) ઈંગ્લાંડની સંસ્કૃતિ ઈંગ્લાંડના રાજ્ય-બંધારણ ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસ અને ઈંગ્લાંડના સ્વતંત્ર ઉદાર માનવોન્નતિસાધક રાજપુરુષો અને વક્તાઓ કવિઓ અને ફિલસૂફો સૂબાઓ અને લેખકોથી મંત્રમુગ્ધ હતા.

Political, ૧. રાજકીય, રાજનૈતિક [અજ્ઞાત]

૨. રાજકારણી [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, કાર્તિક, ૧૦૬: રાજકારણી (p. પોલિટિકલ) પ્રવૃત્તિઓમાં ખાનગી જીવન-નાં ઉચ્ચ નીતિધોરણો અસ્થાને એ આખો વિચારક્રમ જાતે વિચારાસ્પદ અને વાદ-વિષય છે.

Political economy, અર્થવિદ્યા [મ. રૂ.]

ઇં. મુ. ૬૬: એક જણ ગુરૂધર્મ, નિશાળ-પદ્ધતિ, ચિત્ર, ગાયન તથા વાજીંત્ર વગાડતાં શિખવે છે; બીજો ખ્રિસ્તીધર્મ વ્યાકરણ તથા અંગ્રેજી ભાષા શિખવે છે; ત્રીજો ઇતિ-હાસ તથા અર્થવિદ્યા.

૨. અર્થશાસ્ત્ર [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૪૫૦: ફીલાનજીએરી (૧૭૯૮) એ અર્થશાસ્ત્ર વિષે લખનારો હતો.

૩. સંપત્તિશાસ્ત્ર [ગૂ. વિ. વિ. ૯૮]

Political spirit, વણિક્વૃત્તિ, રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થદૃષ્ટિ [મ. હ.]

સ. મ. ૧૩૭: વણિક્વૃત્તિ એ શબ્દ p's. માટે વાપર્યો છે. 'રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થદૃષ્ટિ' પણ ક્યાંક વાપર્યો છે.

Polygamy, ૧. બહુસ્ત્રીપરિણય [મ. ર.]

ઇજિપ્ત, ૧૭૬: જે બહુસ્ત્રીપરિણય બીજા હેમીસ્સીસના વખતથી ઐજિપ્તિક રાજાઓમાં પ્રચલિત થયો હતો તે સ્વાભાવિક રીતે જુડિઆમાં પણ પ્રસર્યો.

૨. પુરૂવિવાહ [ર. વા.]

જુઓ Monogamy.

૩. બહુપત્નીવાદ [સૌ. લીલાવતી]

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો, ૩૮૯: બહુ-પત્નીવાદ કોઇક કાળે જરૂરીઆતને લીધે ઉત્પન્ન થયો હશે.

૪. બહુપત્નીકત્વ [દ. બા.]

Polyglot, બહુભાષી, અનેકભાષા-કોવિદ [દ. બા.]

Polyglot Dictionary, સર્વ-ભાષાકોશ [ન. ભો.]

પાંચમી પરિષદ્, ૩૯: Polyglot Dictionary—સર્વભાષાકોશ જેવા ભગીરથ પ્રયત્નનો લોભ તો હાલ નહિં જ કરીયે. હિન્દુસ્તાનમાં ક્રિશ્ચિન મિશનના આરંભ-કાળમાં રેવરંડ કેરિએ એ દિશામાં કરેલો પ્રયત્ન દુર્ભાગ્યે સિદ્ધિ પામી સક્યો ન્હોતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Polystyle, (*Arch.*) **સ્તમ્ભબહુલ** [દ. બા.]

Polysyllabic, અનેકાક્ષરી [બ. ક.]

સ. ૨૫, ૪૦૫: આ નિયમ અનેકાક્ષરી (p.) તદ્દભવો માટે છે.

Polytheism, ૧. **અનેકદેવવાદ, બહુદેવવાદ** [અ. ક.]

સ. ૧૩, ૧૩૪: આને અનેકદેવવાદ અથવા બહુદેવવાદ (પૉલીથીઇઝમ્) એવું નામ આપે છે.

૨. **અનેકદેવયજન** [ન. દે.]

જુઓ Monotheism.

૩. **અનેકેશ્વરવાદ** [ચં. ન. ગુ. ચ. ૧૨૧]

૪. **દેવબાહુલ્યવાદ** [દ. બા.]

Pose, ૧. **અંગવિન્યાસ** [ન. ભો.]

મ. સુ. ૧, ૩૫૯: અંદરની વૃત્તિ આખર એ વીરને પોતાના પુણ્યમય આશ્લેષમાં જ રાખવાની હોય એમ હેના pose (અંગવિન્યાસ) મુખમુદ્રા, સ્નેહપૂર્ણ દયામય દૃષ્ટિ વગેરેમાં પ્રકાશી નીકળે છે.

૨. **સ્થિતિ** [ર. વા.]

ર. કૃ. ૨૮૮: ખંડમાં નજર ફેરવી. પતિની અનેક સ્થિતિની (p.) છબીઓ ભરાવેલી હતી.

૩. **અવયવસંસ્થાન** [રા. વિ.]

પ્ર. ૧૯૮૩, કાર્તિક, ૬૧: મૂર્તિની બેઠક, અંગવિન્યાસ ને અવયવસંસ્થાન (p,) સ્વાભાવિક અને ઘણાં જ આકર્ષક હતાં.

૪. **આસન, પવિત્રા, મુદ્રા** [દ. બા.]

Positive, ૧. *adj.* (Marked by presence of qualities).

૧. **સંસ્થાપક** [પ્રે. ભ.]

૨. **ભાવાત્મક** [આ. બા.]

૩. **ભાવસૂચક, વિધાનાત્મક** [ચં. ન.]

સ. ૨૬, ૫૪: પ્રથમ વાંધો એ છે કે 'અસહકાર' એ શબ્દ જ 'અ' થી શરૂ થતો હોવાથી '**અભાવસૂચક**' છે, 'નિષેધદર્શક' છે, 'negative' છે; એવો નિષેધાત્મક શબ્દ પ્રજાનું મહાસૂત્ર, રાષ્ટ્રનો મહામંત્ર ન હોવો જોઇએ. પ્રજાના મહાસૂત્ર તરીકે, રાષ્ટ્રના મહામંત્ર તરીકે કોઈ વિધાનાત્મક ભાવસૂચક (p.) શબ્દ યોજવો જોઇએ; (૨) ૫૪: કોઈ પણ સિદ્ધાન્તનું ઉત્તમ સ્વરૂપ તે વિધાનાત્મક (p.) મંડનાત્મક (Constructive) હોવું જોઇએ.

૪. **વિધ્યાત્મ** [હી. વ્ર.]

૫. **અસ્તિરૂપ** [બ. ક.]

અહીં સુધીનાં અવતરણો માટે Negative જુઓ.

૬. **વિધિરૂપ** [દ. બા.]

૧. **આધિભૌતિક** [ઉ. કે.]

જુઓ Metaphysical.

૨. (Dealing only with matters of fact.)

અનુભવગમ્ય [બ. ક.]

જુઓ Constructive.

Noun, **અસ્તિ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૬૧: સાધર્મ્ય છે તે આ પ્રકારે વસ્તુગત અસ્તિનું રૂપ છે, મનમાં વસ્તુઓને જેનાથી ભેગી કરી શકાય છે તે એ છે.

Positive term ભાવશબ્દ [મ. ન. ન્યા. શા.]

જુઓ Negative term,

Positivism, ૧. **નિરીશ્વરવાદ** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૨૮૦: ધર્મનો ખ્યાલ લુપ્ત થયા વગર, ઇશ્વરનો નાશ કર્યા વગર, ક્રોધ અને લોભ ફાવી ન શકે, તેથી સ્વાભાવિક રીતે 'મોહ' ની જરૂર પડી. આ દુનિયા બહાર કશું નથી પારલૌકિક તત્ત્વ જેવું, ઇશ્વર એક પુરાણો વહેમ છે, એવો મત ધરાવનાર નિરીશ્વરવાદ–જડવાદ (પૉઝિટિવિઝમ અને મટેરીએલીઝમ) આગળ આવ્યો, 'મોહ' મુક્ત થયો.

૨. **મનુકુલોન્નતિવાદ** [બ. ક.]

અં. ૪૯: કોમ્ત (A. Comte.) અને પોઝિટિવિઝમ્–ઈશ્વરને સ્થાને માનવ જાતિની અસંખ્ય ભાવિ પેઢિઓની અમર પરમ્પરાને સ્થાપો, પેઢી દરપેઢી માનવ વ્યક્તિસમષ્ટિનો વધતો અભ્યુદય એ ભાવનાના ભક્ત બનો, એ દૃષ્ટિબિન્દુ જ સદાચાર દુરાચાર નિર્દોષા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાર એ આચારત્રિવર્ગનો ખરો વિવેક કરી આપનારી કસોટી છે, એ ફિલસૂફી. આને મનુકુલના ભાવિ અભ્યુદયાધિકયનો વાદ, મનુકુલોન્નતિવાદ કહી શકાય.

૩. વ્યક્તવાદ [દ. બા.]

Poster, ઉદ્ઘોષણાચિત્ર [ગૂ. વિ.]

૧૯૮૨ ની નિયામક સભાની પહેલી બેઠકનો અહેવાલ, ૪૦.

૨. દિવાલચિત્ર [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, એપ્રિલ, ૨૫૭: દિવાલચિત્રો (પોસ્ટરો) વાળી ટીકા

Post—graduate, ૧. અનુસ્નાતક [ગૂ. વિ.]

વિ. ૧૧૫: અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષનો છે. અને તે અરસામાં વિદ્યાર્થીને ઉદ્યોગોને લગતું રાસાયનિક જ્ઞાન એટલે દરજ્જે આપવા ઉમેદ છે કે જેથી એટલો અભ્યાસ કર્યા બાદ વિદ્યાર્થી સરળતાથી આ જ મંદિરનો ચોથા વર્ષનો અનુસ્નાતક (p. g.) અભ્યાસ કરી શકે.

૩. અતિસ્નાતક [આ. બા.]

વ. ૨૬, ૨૮૭: બંગાળામાંથી તેમ જ બીજા પ્રાન્તમાંથી તે તે વિષયના ઉત્તમ વિદ્વાનો એકઠા કર્યા અને એમનું Post-graduate studies માટે એક મંડળ રચ્યું, અને એમાં અતિસ્નાતક વર્ગનું શિક્ષણ નવીન જ્ઞાનોત્પત્તિને અનુકૂળ થાય તેવી બહોળી યોજના કરી.

Posthumate, અનુમરણ [વિ. ક.]

કૌ. ૫, ૧, ૨૯૬: એમનો એક અનુમરણ ગ્રંથ નામે 'મરાઠી દફતરઃ રૂમાલ તીસરા' હમણાં જ પ્રગટ થયો છે.

Postulate, ૧. અભ્યુપગમ [આ. બા.]

વ. ૧૬, ૩૪૨: શું માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ લીધા છતાં, પરીક્ષા અંગ્રેજીમાં આપતાં ન આવડે ? ન આવડે તો માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણનો પ્રયોગ તે વિષય માટે ગમે તેટલો ફતેહમંદ ગણાય, પણ અંગ્રેજીને હાનિકારક હોઈ આપણા વિવાદના પહેલા p: ચાને અભ્યુપગમને વિરોધી છે; તે એ કે અંગ્રેજી તો સારૂં આવડવું જ જોઇએ.

૨. સ્વીકૃત સિદ્ધાન્ત, અંગીકૃત સત્ય [ચં. ન.]

જુઓ Mythology.

૩. અંગીકૃત ક્રમ [ન. ભો.]

વ. ૨૪, ૩૧: આ નાટકનું હાર્દ સમજવા માટે પુનર્જન્મની કલ્પનાને આપણે અંગીકૃત ક્રમ (p.) તરીકે સ્વીકારી લઇને ચાલવાનું છે.

Posture, ૧. સંસ્થાન [કે. હ.]

મે. મુ. ૧૭: કવિની કળાની વિશિષ્ટતા પાત્ર-નિરૂપણમાં પરખાઈ આવે છે. બીજાં નાટકોમાં બહુધા એકલ પાત્રો હોય છે, જ્યારે मुद्राराक्षस માં જોડિયાં પાત્રો છે. ચાણક્ય ને રાક્ષસ એક જ શાઠ્યનીતિનાં ભિન્ન ભિન્ન ઓળનાં પૂતળાં છે. ચંદ્રગુપ્ત ને મલયકેતુ એક જ બીબાનાં વર્ણચ્છાયાવાળાં ચિત્રો છે. બીજાં જુદા સંસ્થાન (શરીરના અવયવોની વ્યવસ્થા (p.) (નાં જોડકાં નિપુણક ને વિરોધગુપ્ત, શકટદાસ ને ઇન્દ્રશર્મા વગેરેનાં છે.

૨. આસન [.દ બા.]

Power,

Power-complex, *Psycho-ana.* શક્તિગ્રન્થિ [ભૂ.ગો.]

Power-house, શક્તિભાજ [દ. બ]

Pragmatic, વ્યવહારપક્ષી, જીવનપક્ષી [અં. બા. પૂ. યો. ૪]

Pragmatism, ૧. વ્યવહારિકસત્તાવાદ [અ. ક.]

સા. ૧. ૩૨: પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં હાલ થોડાંક વર્ષ થયાં p. અથવા વ્યાવહારિકસત્તાવાદ વિષે બહુ સાંભળવામાં આવે છે. ...વધારે સારો શબ્દ નહિ જડવાથી p. ને માટે આ સહેલાઇથી સમજાય એવો શબ્દ મને વાપરવો ઉચિત લાગ્યો છે.

૨. વ્યાવહારિકતાવાદ [અ. ક.]

ની. શા. ૩૧: આ મત ખાસ વ્યાવહારિકતાવાદ (પ્રૅગ્મૅટિઝમ) સ્વીકારનારાઓનો લક્ષણરૂપ છે.

૩. ક્રિયાવાદ [મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકશી]

વ. ૧૫, ૫૫૫: આવા ક્રિયાવાદ (p.) માં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ સત્ય હોય કે ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય તો પણ કેળવણીના વિચાર માટે તે દૃષ્ટિબિંદુ ઘણું ઉપયોગી છે.

૪. કૃત્યવાદ [મ. છ.]

સ. ૨૯, ૪૧૨: વીસમીસદીમાં કૃત્યવાદ (p.) ને લીધે ઉપયોગિતાવાદનો મહિમા વધી ગયો છે.

Pagmatist, વ્યાવહારિકસત્તાવાદી, વ્યવહારદષ્ટિવાદી [હી. વ્ર. સ. મી. ૮, અને ૧૬૮]

Precocity, અકાળપરિણતિ [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૧૦૧: સ્મરણશક્તિ, અનુકરણવૃત્તિ, અને અકાળપરિણતિનાં પરિણામ સંબંધી યોગ્ય સૂચનાઓ પરથી માનસશાસ્ત્રના વિષયમાં કિવન્ટિલિયનની સૂક્ષ્મદષ્ટિ સ્પષ્ટ થાય છે.

Prehistoric, પ્રાગૈતિહાસિક [ના. હે.]

વ. ૨, ૯૭: આજ સુધી પ્રાગૈતિહાસિક (p.) સમયના માનવ જીવનના સંબંધમાં જે શોધો થઇ છે તેના વિશે કંઇક લખવામાં આવે છે.

Prejudice, ૧. પૂર્વનિપાત [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૬૫: વૃત્તિની પ્રબળતા જે કરે છે તે એટલું જ કે અમુક પ્રકારના વિચારો, આવું વૃત્તિપ્રાબલ્ય ન હોત તો મનમાં આવી પ્રથમ પ્રકારના વિચાર કરતાં પણ અધિક થઇ પડત, તેમને વિદૂર રાખે છે. આવી મનઃસ્થિતિને પક્ષપાત, અથવા તત્ત્વપ્રવણતા, અથવા પૂર્વનિપાત, એવું નામ આપવામાં આવે છે.

૨. પૂર્વગ્રહ [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૧૦૮: યૂરોપીઅન લોકોએ હિન્દુસ્તાન એક પતિત રાષ્ટ્ર છે તેથી તે ઓછું સુધરેલું છે અને તેથી ઓછા ઓછા સુધરેલા દેશોમાં પુરાતત્ત્વની કિંમત જે રીતે અંકાય છે તે રીતે ભારતવર્ષનું થવું જોઇએ એમ માન્યું. આ દુષ્ટ પૂર્વગ્રહને લીધે યૂરોપના સારામાં સારા યોગ્ય અને સજ્જન લેખકોએ પણ હિન્દુસ્તાનને અન્યાય કર્યો છે.

Premise—Premiss, ૧. સાધન [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૧૨૧: તેમની (સ્કૂલમેનોની) ન્યાયપદ્ધતિ માત્ર પરામર્શની હતી. સાધન શંકાસ્પદ હોઇ શકે એવી કોઇને કલ્પના પણ ન હતી.

૨. અવયવ [મ. ન.]

જુઓ Conclusion અથવા Fallacy of Composition.

૩. પ્રતિજ્ઞા [મ. સૂ.]

જુઓ Major premiss.

૪. આધારભૂત વાક્ય [ક. પ્રા.]

જુઓ Conclusion.

૫. હેતુ [આ. બા. સદર]

૬. ઉપન્યાસ, અનુમાનની કોટિ [કે. હ. અ. નો.]

૭. વિધાન [દ. બા.]

Presence of mind, ૧. સમયસૂચકતા [અજ્ઞાત]

ગુજરાતી વાંચનમાળા.

૨. પ્રસંગાવધાન [ન. ભો. ખાનગી નોંધમાંથી]

Presentative, પ્રત્યક્ષ [મ. ન. ચે. શા.]

Pretty, શ્લક્ષ્ણ [કે. હ. અ. નો.]

Privative term, શક્યાભાવશબ્દ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૨૯: અભાવવાચક શબ્દોના પેટામાં કેટલાક લેખકો 'શક્યાભાવ' એવો વિભાગ માને છે. જે વસ્તુને જે કાંઈ હોય અથવા હોઈ શકે તેનો અભાવ બતાવનાર શબ્દને શક્યાભાવવાચક શબ્દ કહે છે. અંધ, બધિર આદિ શબ્દોને આ વિભાગમાં ગણવામાં આવે છે.

Pro & Con, (*n.*) સપક્ષ વિપક્ષ (મુદ્દા)

[સમાલોચક ઓફિસ] સ. ૧૯, ૩૭: અનેકવિધ પ્રશ્નો અને વિષયોની ઊંડી માહિતી મેળવવી અને તેના સપક્ષ વિપક્ષ (Pros and cons) મુદ્દાઓને ટકોર કરવો એ તેનું કર્તવ્ય છે.

Probationar, વિનીત સેવક [વિ. ક.]

કૌ. ૨, ૧, ૧૦: તેની ઉમેદવારીનો ગણે સ્વીકાર કર્યા પછી બે વરસ લગી તે વિનીત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સેવક તરીકે કામ કરે; ત્યાર પછી જ તેને સુપક્વ સેવકની કોટિમાં લઈ શકાય.

Problem, ૧. મહાપ્રશ્ન [ચં. ન.]

વ. ૭, ૭૫: આ મન્થનદશાએ આપણી પ્રજા સમક્ષ ભિન્ન ભિન્ન મહાપ્રશ્નો (p p.) ઉભા કર્યા છે.

૨. કૂટપ્રશ્ન [ગૂ. વિ. વિ. ૧૧૧]

૩. યક્ષપ્રશ્ન [ભાવે: નવજીવન]

૪. કોયડો, પ્રહેલિકા [દ. બા.]

Problem (Novel) ઉદ્દેશલક્ષી (નવલકથા) [અજ્ઞાત]

Problem of substance, અધિષ્ઠાનપદાર્થવાદ [વ. ઓ.]

વ. ૪, ૪૦૯: બીજા સિદ્ધાન્તને એ અધિષ્ઠાનપદાર્થવાદ (Problem of Substance) કહે છે.

Problem of vision, એકદર્શનતર્ક [મ. ન. ચે. શા.]

Sex problem, કામમીમાંસા [દ. બા.]

દ્વિતીય છાત્રાલય સંમેલનનું ભાષણ, ૨૦: જેને આજકાલ ‘ જાતીય પ્રશ્ન ’ કહેવામાં આવે છે તેની ચર્ચા આવે પ્રસંગે કર્યા વગર છૂટકો નથી. S. P. માટે ‘જાતીય’ શબ્દ ન ચાલે એમ નથી, પણ ‘ જાતીય પ્રશ્ન ’ નો જે પહેલવહેલો અર્થ મનમાં આવે છે તે ‘ કોમી સવાલ ’ છે. એટલા માટે હું તો S. P. માટે ‘કામમીમાંસા’ એ જ આપણો રૂઢ શબ્દ પસંદ કરું છું. એ સવાલની બધી જટિલતા કે ગૂઢતા, સ્વાભાવિકતા કે ઉદાત્તતા ‘ કામ ’ શબ્દમાં આવી જાય છે.

Problematic, વિવાદાસ્પદ, અનિર્ણીત [દ. બા.]

Process, ૧. વિધિ, પ્રકાર, વિધાન [દ. બા,]

Process of abstraction, વિકલ્પનવ્યાપાર [પ્રા. વિ.]

Process of abstraction in thought, વિચારનો વસ્તુશૂન્ય વિકલ્પનાવ્યાપાર [પ્રા. વિ.]

Process of Concretion, કલ્પનાવ્યાપાર [પ્રા. વિ.]

Procession, મંડલપ્રયાણ [ન. ભો.]

વ. ૨૫, ૪૩: સ્ટેશનની બ્હાર દરવાજેથી દૂર રાખેલી મોટરગાડી સૂધી કાંઈક p. (મંડલપ્રયાણ) જેવી સફળ નિષ્ફળ રચના રચાઈ.

૨. સમૂહયાત્રા [ન. ભો.]

અ. ક. ૨૫: નાટકનો વિકાસ નૃત્યમાંથી શરૂ થયેલો છે; સંગીત પ્રથમ નૃત્ય જોડે મળ્યું; પછી મૂકાભિનય, સમૂહયાત્રા (p.) અને ઉભયાલાપ, એ અંશો ભળ્યા.

Prochanger, ૧. ચલવાદી [હિં. હિ.]

જુઓ Nochanger.

૨. ફેરવાદી, પરિવર્તનવાદી, સંજોગવાદી [દ. બા.]

Profile, એકપાર્શ્વ [બ. ક.]

ગુણસુંદરી, સરસ્વતીચંદ્રનાં સ્રીરત્નો.

Profound, ૧. ભવ્યગંભીર [બ. ક.]

જુઓ Concrete.

૨. ગભીર [દ. બા.]

Progress, ૧. સંવૃદ્ધિ [મ. સ.]

વિ. સા. પ્રસ્તાવના, ૧૪: આ સમયમાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોના તરી આવતા વિચારોમાં, મનુષ્યોમાં સ્વતંત્રતા, સમતા અને બંધુતા (Liberty, Equality & Fraternity) સ્થાપન થયે બહુ સુખ મળશે; અને જગતનું કલ્યાણ, સંવૃદ્ધિ અને સફળતા અથવા સાર્થકતા (Progress & Fruit or utility) માં રહ્યું છે એમ ગણાય છે.

૨. પ્રવૃદ્ધિ [મ. ન.]

ના. પ્ર. ૧૦: મનુષ્યનું કર્તવ્ય પ્રત્યેક જાતની પ્રવૃદ્ધિ કરવી એવું છે; અને દિન પ્રતિદિન પ્રેમવૃત્તિને પ્રબલ કરી નીતિમાં સંપૂર્ણ થવાનું, તથા સ્વાર્થબુદ્ધિને પરમાર્થબુદ્ધિના તાબામાં લેઈ અબાધ સર્વાધાર પરમ તત્ત્વમાં નિશ્ચલ થઇ મોક્ષ પામવાનું છે.

૩. ઉત્કર્ષ [ઉ. કે.]

વ. ૪, ૯૭; આ સ્થિતિ પ્રાણીમાત્રમાં માલુમ પડે છે તેથી ઉત્કર્ષ p. (રૂપગુણમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વધારો) એનો આ જ નિયમ હોય એમ આપણને સમજાય છે.

૪. પ્રગતિ [બ. ક.]

વ. ૮, ૪૭: જમાનાની પ્રગતિ (p.) માં અડચણકર્તા થવાને બદલે ઉલટી સહાયક થઈ પડે.

૫. વૃદ્ધિ [આ. બા.]

બુ. પ્ર. ૬૦, ૧૯૯: આ વિશ્વમાં જે વૃદ્ધિ (p.) નું તત્ત્વ રહેલું છે તે જેમાં મૂર્તિમન્ત થાય તે જ 'બ્રાહ્મણ'.

૬. વિકાસ [દ. બા.]

Progression,

Arithmetical progression, ગણિતશ્રેણિ [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૦૯: જો પ્રત્યક્ષની વિપુલતાની વૃદ્ધિ ગણિતશ્રેણિના નિયમે કરવી હોય તો પ્રોત્સાહનની વિપુલતાની વૃદ્ધિ ભૂમિતિશ્રેણિના નિયમે કરવી જોઇએ.

૨. ચયશ્રેઢી [હ. પ્રા. ગ. પ.]

Geometrical progression, ભૂમિતિશ્રેણિ [મ. ન.]

જુઓ ઉપર Arithmetical progression.

૨ ઉત્તરશ્રેઢી [હ. પ્રા. ગ. પ. ૧૬]

Progressive, ૧. ઉત્કર્ષશાલી [ઉ. કે.]

વ. ૪. ૯૮: ઉત્કર્ષશાલી (p.) પ્રજાઓ દરેક ઠેકાણે અમુક ખાસ લક્ષણો ધરાવે છે.

૨. પ્રાગતિક [ચં. ન.]

લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર તિલકનું ચરિત્ર, આદિવચન, ૧: ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારણાઓની દિશાઓમાં ત્હેમના વિચારો અને ત્હેમનું કાર્ય રાષ્ટ્રની ઉન્નતિને અર્થે જેટલે અંશે આવશ્યક છે તેટલે અંશે સમયોચિત અને પ્રાગતિક નથી.

૩. ક્રમધર્મી, ક્રમિક [દ. બા.]

Progressiveness, પ્રગામિતા [કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા]

ત્રીજી પરિષદ્, બ ૪૧: પૂર્વે જે પ્રગામિતા (આગળ વધવાનો સ્વભાવ(p.))તેમનામાં જોવામાં આવતી તેને બદલે ગળિયા બળદની બેઠેલ સ્થિતિ તેમને વિશેષ રૂચે છે.

Projection, ૧. (*Psychology*) આરોપણ [પ્રા. વિ.]

૨. *Psycho-ana.* પરદોષામર્ષ, પરદોષપ્રક્ષેપ [ભૂ. ગો.]

Prologue, અથલેખ [બ. ક.]

વ. ૮૦, ૪૦: એટલે રા. રા. નરસિંહરાવ ભાષાના "ઉત્સર્ગો" બેસાડે, રા. રા. કેશવલાલ જૂનાં કાવ્યો શાસ્ત્રીય સંશોધનથી પ્રકટ કરે, રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ જૂની જૈન પોથીઓના અથલેખ અને ઈતિલેખ યથાવત્ ઉતારી સંગ્રહે ને છાપે અને તે ઉપરથી કર્તા અને કૃતિઓની સાલવારી બેસાડે, તે ઉપરાંત વધતું આવતું સપ્રમાણ જ્ઞાન સરળ રીતે સામાન્ય પ્રજામાં પ્રસારે એવા નિબંધો પણ ઓછા જરૂરી નથી.

Prompter, પ્રેરકજન [ન. ભો.]

અ. ક. સૂત્રધારનું ગાયકમંડળ પ્રેક્ષક કે સાક્ષીરૂપે નહિં પણ સંગીતમય p. (પ્રેરકજન) ની પદવીએ રહેતું.

Musical prompter, ગાનકર પ્રેરકજન [ન. ભો.]

અ. ક. ૧૦૩: અને તેથી સૂત્રધારનું ગાયકમંડળ તે m. p. (ગાનકર પ્રેરકજન) બનવા કરતાં વધારે પદવી ભોગવતું.

Pronoun,

Demonstrative pronoun, દર્શક સર્વનામ [ક. પ્રા.]

મ. વ્યા. ૬૯: દૂરના કે પાસેના પદાર્થ દર્શાવવા માટે જે શબ્દ નામને બદલે વપરાય છે તે દર્શક સર્વનામ કહેવાય છે.

Interrogative pronoun, પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ [ક. પ્રા.]

મ. વ્યા. ૬૯: પ્રશ્ન પૂછવામાં જે સર્વનામો વપરાય છે તે પ્રશ્નાર્થક કહેવાય છે.

Personal pronoun, પુરૂષવાચક સર્વનામ [ક. પ્રા.]

મ. વ્યા. ૬૦.

Reflexive pronoun, સ્વવાચક સર્વનામ [ક. પ્રા.]

મ. વ્યા ૬૯: 'પોતે' એ અર્થમાં જે સર્વનામ વપરાય છે તે સ્વવાચક સર્વનામ કહેવાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Relative pronoun, સંબંધી સર્વનામ [ક. પ્રા.]

મ. વ્યા. ૬૬: 'જે' શબ્દને 'તે' ની સાથે અને 'તે' ને 'જે' ની સાથે સંબંધ છે. સંબંધ હમેશ બે પદાર્થમાં હોય છે. આ કારણથી 'જે' ને 'તે' એ બે સર્વનામ એક બીજાનાં સંબંધી સર્વનામ છે.

Propaganda, પ્રચારકાર્ય ૧. [અજ્ઞાત]

૨. પ્રચારણા [બ. ક.]

અં. ૮૨: આર્થિક ઈતિહાસને નામે દ્વેષી અને એકતરફી જૂઠાણું જેઈમ્સ મિલ (J. Mill) બર્ક (E. Burke), હાઇન્ડમાન (Hyndman), ડિગ્બિ (W. Digby) આદિ પાક્ષિક અસ્મિતાવાળા લેખકોએ વાવેલાં બીજમાંથી બંગાળી ભેજાંઓએ ઉછેરેલું "આટલું તો જાણજો" "આટલું વિશેષ તો જાણજો" આદિ "અસહકારી" પ્રકાશનો અને પ્રચારણાઓ (p. પ્રૉપગૅન્ડા) દ્વારા ઘણું ફેલાયું છે.

Propagandist, ૧. પ્રચારક [નૃસિંહ ભગવાનદાસ વિભાકર]

સ. ૨૬, ૫૯: ન. સ્વરાજ્ય-સભા આ મહાન્ પ્રચારક (p.) નો ઉપયોગ ન કરી શકી.

૨. પ્રચારકામી [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૪, ૯: બીજો તો ચરિત્રવિષયક પ્રચારકામી ('પ્રૉપેગેન્ડીસ્ટ') લેખ છે.

Propagandst work, ૧. પ્રચારકકાર્ય [ચં. ન.]

સ. ૨૧, ૨૯૯: કૉંગ્રેસે પ્રચારકકાર્ય (p. w.) ની વ્યાવહારિક યોજના ઘડવાનું કાર્ય ઑલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટિને સોંપ્યું છે.

૨. પ્રચારકાર્ય [ચં. ન.]

સ. ૨૨, ૫૩૬: તે માટે પ્રચારકાર્ય (p. w.) ઉપર જેટલો ભાર મૂકાય તેટલો ઓછો છે.

Property, ધર્મ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૩૮: અસાધારણ ધર્મમાંથી ફલતો, અનુમાનાતો, કે તેના ઉપર આધાર રાખતો, જે સ્વભાવ તે ધર્મ કહેવાય છે.

Geometrical property, ભૂમિતિધર્મ [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૫૪: દિક્ સંબંધી થતા ધર્મોને "ભૂમિતિધર્મ" કહેવાય છે; તેમ જે કેવળ ગુરૂત્વાકર્ષણજન્ય ધર્મો, જેવા કે કઠિનતા, ભાર ઈત્યાદિ તે "યાંત્રિકધર્મ" કહેવાય છે.

Mechanical property, યાંત્રિક ધર્મ [મ. ન. સદર]

Proposition, ૧. નિર્દેશ [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૫૪: પ્રત્યેક નિર્દેશનાં બે મુખ્ય અંગ છે: (૧) ઉદ્દેશ અથવા કર્ત્તા કે વિષય જેને માટે કાંઇક વિધાન કરવાનું છે તે; અને (૨) વિધેય અથવા ઉદ્દેશ વિષે જેનું વિધાન તેનો વાચકશબ્દ.

૨. વિધાન, કથન, વાક્ય [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૨૭: એમ કહેવામાં આવે છે કે સત્યને વસ્તુઓના-પદાર્થોના સ્વરૂપ સાથે કંઇ સંબંધ નથી, પણ તત્સંબંધી આપણાં કથનો વિધાનો-ઉક્તિઓ-નિર્દેશો વા પરામર્શો સાથે સંબંધ છે.

૩. વાક્ય [રા. વિ.]

જુઓ Particular proposition.

Proprium, સ્વસાધ્યધર્મ, સ્વભાવસાધ્ય ધર્મ [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૪૦: આ સિવાય હજુ કેટલાક એવા ધર્મો છે કે જે પદના સ્વાભાવિક ધર્મ ન હોય અને છતાં તેને આપણે આકસ્મિક ન કહી શકીએ, જેમકે 'ત્રિકોણના ત્રણ ખૂણાનો સરવાળો બે કાટખૂણા બરાબર થયો' એ ધર્મ ત્રિકોણનો આકસ્મિક ધર્મ નથી જ, તેમ જ ત્રિકોણની ધર્મવ્યાપ્તિમાં આવતો નથી. આ ધર્મ ખરી રીતે ત્રિકોણના સ્વાભાવિક ધર્મમાંથી આપણે 'સાધિત' કરી શકીએ છીએ. માટે આપણે આ ધર્મોને 'સ્વભાવ-સાધ્ય' અથવા ટુંકાણની ખાતર 'સ્વસાધ્ય' કહીશું.

Protection, પ્રતિબદ્ધ વ્હેપાર [આ. બા.]

વ. ૨૮, ૮૨: આમ 'પ્રોટેકશન' અને 'ફ્રી ટ્રેઇડ' યાને પ્રતિબદ્ધ અને અપ્રતિબદ્ધ વ્હેપારની આર્થિક નીતિઓનો ઝગડો શરૂ થયો.

Proterozoic, જીવનારંભિક [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦ ડિસેંબર, ૩૪૫: એ વાત થઈ આજથી સાડાસાત કરોડ વર્ષ પરની. સાડા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાતથી માંડીને સાડા ચાર લગીના ત્રણ કરોડ વર્ષોમાં, કાંસ ખડકોને માથે જ નવી ખડકમાલા બંધાયલી. આ નવા–એટલે કે 'પ્રોટરોઝ્રાઈક' (જીવનારંભિક)—ખડકોમાં રહેલા કેટલાક અવશેષો પરથી કહી શકાય કે તેમાં ઉપલી ત્રણ કરોડ વર્ષ દરમિઆન, 'અલ્જી' નામે અતિ સાદી વનસ્પતિનો તથા 'રેડીઓ લારીઆ' નામનાં અતિ સૂક્ષ્મ જન્તુઓનો ઉદ્ભવ થએલો.

Providence, ૧. વિધાતા [મ. સૂ.]

અ. ૧૬૬: એ જ કારણથી 'આપણી એક પૃથિવીને અખિલ સૂર્યમણ્ડલ પરિવર્તે છે એવો વિધાતા(p.)નો સંકેત છે એમ ન માનતાં એકા સ્વલ્પા પૃથ્વી તે જ સૂર્યમણ્ડલની ગતિમાં અનુવર્તે છે–અનુસરે છે' એમ ખગોળવેત્તા ગણે છે.

૨. વિશ્વંભરવ્યાપાર [ગ્રા. બા.]

વ. ૧૭, ૫૯૭: પરમ પુરુષ માનવ બાળની ઊંચી ફાળોને ભલે હસતો હસતો જોતો હોય પણ પોતાની એ બાળકોને માટે કાળજી, પ્રત્યેકને માટે ભરણપોષણ, જીવનવર્ધન, સર્વ પ્રકાર માટે કાળજી રાખે છે ત્હેના વિશ્વંભર (વિશ્વવ્યાપકત્વના અર્થમાં નહિં પણ વિશ્વનું ભરણપોષણ કરનાર એ અર્થમાં આ શબ્દ અહિં લેવાનો છે. પૃથ્વીનું નામ વિશ્વંભરા જે અર્થમાં છે તે સ્મરણમાં આણો) વ્યાપાર (p.) નું કરુણામય લક્ષણ છે.

૩. દૈવ [મં. જ.]

સા. ૧૯૨૭, ફેબ્રુઆરી, ૯૧: તે કાળે દૈવ (p.) પ્રત્યેક જગજ્જનના કાર્યમાં માથું ઘાલતો.

૪. વિશ્વંભર [દ. બા.]

Prude, સતીમન્યા [દ. બા]

Prudery, ૧. નીતિભીરૂતા [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૨, ૫: સાહિત્યમાં જે 'શિષ્ટાચારની સુંવાળી ભાવના' થી ને નીતિભીરૂતા (પ્રુડરી) થી, જે અસહ્ય ગૌરવના ભારે લચી પડતી લેખનશૈલીથી પૂર્વકાલીન નરસિંહરાવ ને સર્વકાલીન રમણભાઈએ આપણને પરિચિત કર્યા છે તેના વિના એક ઘડી પણ 'નવજીવન' સંપ્રદાયના અતિરથીઓને ચાલે તેમ નથી.

૨. શુચિતાદંભ [દ. બા.]

Prudish, શુચિત્વદંભી [સૌ. લવંગિકા પ્રિયંવદ મ્હેતા]

યુ., ૧૯૭૯, આસો, ૧૬: શુચિત્વદંભી લોકમત હાવી સંયુકત શાળાઓની સૂચનાથી એક વખત તો ભડકશે જ એ હું જાણું છું.

Psycho-analysis, ૧. ચિત્તાવગાહન, ચિત્તપૃથક્કરણ [ભૂ. ગો.]

૨. માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્ર [અજ્ઞાત]

Psychological hedonism, સુખવાદનું માનસશાસ્ત્ર [અ. ક.]

ની. શા. ૨૫: મનુષ્યસ્વભાવનાં ઉદાત્તમાં ઉદાત્ત કૃત્યોની સમજુતી આપવા સુખવાદનું માનસશાસ્ત્ર (સાઇકોલોજિકલ હિડોનિઝમ) અસમર્થ નીવડે છે.

Psychology, ૧. માનસશાસ્ત્ર [અજ્ઞાત]

૨. ચેતનશાસ્ત્ર [મ. ન.]

ચે. શા. ૨: અત્ર મન અથવા અંતઃકરણ શબ્દ ન લેતાં ચેતન શબ્દ શા માટે લીધો છે તેનો પણ કાંઇ ખુલાસો આપવો આવશ્યક છે. માનસશાસ્ત્ર અથવા અંતઃકરણશાસ્ત્ર એવો અર્થ 'સાઇકોલોજી' એ અંગ્રેજી શબ્દનો કર્યો હોત તો બાધ ન હતો, છતાં ચેતનશાસ્ત્ર એવું નામ આપવામાં થોડોક મર્મ છે. આપણા શાસ્ત્રોમાં પણ અંતઃકરણ એટલે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચાર વાત જ સમજાય છે, અને તે ઉપરાંત આત્મા જુદો રહે છે. પરન્તુ 'સાઇકોલોજી' શબ્દનો વાચ્ય અર્થ આત્મશાસ્ત્ર એમ છે, એટલું જ નહીં, પણ જેને અંગ્રેજીમાં 'માઇન્ડ' કહે છે તેના રૂઢ અર્થમાં પણ અંતઃકરણ કરતાં અધિકનો સમાસ કરવાનો, તે ભાષામાં, પ્રચાર છેઃ જેને આપણે સત્તામાત્ર, ચેતનમાત્ર કહીએ, તેને પણ 'માઈન્ડ' માં ગણવામાં આવે છે. આમ હોવાથી અંતઃકરણશાસ્ત્ર એવું નામ આ શાસ્ત્રને આપ્યું નથી, પણ 'માઇન્ડ' શબ્દના મુખ્ય અર્થ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી ચેતનશાસ્ત્ર એવું નામ આપવું યોગ્ય ધાર્યું છે. એમ કહેવાથી ચેતનમાત્રના જે જે વ્યાપાર છે તેનો આ શાસ્ત્રમાં સમાસ થઇ શકશે. માનસશાસ્ત્ર એ નામ તો નથી જ ઘટતું; કેમકે જ્યારે અંતઃ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરણશાસ્ત્ર એ નામ ન ચાલ્યું ત્યારે અંતઃકરણ-નો એક વિભાગ માનસ તેટલું જ નામ આ શાસ્ત્રને આપી ન શકાય એ સ્પષ્ટ છે.

૩. **માનસિક શાસ્ત્ર** [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪, ૭૯૦; તમારા યોગ અને ચિરંજીવોનાં ઇદ્રનજળને હું માત્ર માનસિક શાસ્ત્ર p. ના ચમત્કાર માનું છું.

૪. **મનોવ્યાપારશાસ્ત્ર** [ર. મ.]

ક. સા. ૫૯૫: વિશ્વના ખુલાસામાં મનોવ્યાપારશાસ્ત્ર (p.) નું વિશેષ અન્વેષણ પણ થાય છે.

૫. **માનસવિજ્ઞાન** [ક. પ્રા.]

ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ, ૮૨: પરિણામ એ થયું કે સાહચર્યના કેટલાક નિયમો તથા દૃષ્ટિ અને સ્પર્શ વિષેના સિદ્ધાન્તો બાતલ કરીએ તો આખા માનસવિજ્ઞાનમાં કોઈપણ અગત્યનો સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત રહેતો નથી.

૬. **મનઃશાસ્ત્ર** [ચં. ન.]

જુઓ Metaphysics.

૭. **મનસ્તત્ત્વવિદ્યા** [હ. મા.]

સ. ૨૩, ૯૧: જે બધાં અનુસંધાન (Research) ની વાત મેં કહી તેમાં જૂદે જૂદે માર્ગે પદાર્થવિદ્યા, ઉદ્‌ભિજ્જવિદ્યા, પ્રાણીવિદ્યા અને વળી મનસ્તત્ત્વવિદ્યા (p.) એક કેન્દ્રમાં એકઠી થઇ છે.

૮. **મનોવિજ્ઞાન** [મ. છ.]

સ. ૨૯, ૭૯: તર્કશાસ્ત્ર **સૌન્દર્યવિજ્ઞાન** (Aesthetics) ને કર્તવ્યશાસ્ત્ર એ ત્રણે મનોવિજ્ઞાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

૯. **ચિત્તશાસ્ત્ર** [પ્રા. વિ.]

યુ. ૧૯૭૯, ફાગણ, ૫૩૪: ચિત્તશાસ્ત્રીઓ (ચિત્તશાસ્ત્ર Psychology, ચિત્ત એ ગ્રીક psyche ના બરોબર લગભગ આવી રહે છે.) કહે છે, કે જ્યારે માણસ વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે એની નજર ભવિષ્ય કે વર્તમાનથી વળીને ભૂતકાળ તરફ ફરે છે.

૨. ૧. માનસ સ્વરૂપ [આ. બા.]

જુઓ Emotion.

૨. **મનોવ્યવસ્થા** [ન. ભો.]

અ. ક. ૧૬૫: પછી એ પાત્રની મનોવ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરું છું. (મૂળ અંગ્રેજી:— Then I study his psychology.)

Faculty psychology, શક્તિવાદનું માનસશાસ્ત્ર [અ. ક.]

ની. શા. ૪૩: મનમાં બુદ્ધિ, **સ્મરણ**-શક્તિ, કલ્પનાશક્તિ ઇત્યાદિ નિરાળી નિરાળી સ્વતંત્ર શક્તિઓ છે, મન એ શક્તિઓની જાણે પેટી હોય એવું જે માનસશાસ્ત્રમાં સ્વીકારવામાં આવતું હતું તે.

૨. **માનસ પૃથક્કરણશાસ્ત્ર** [અજ્ઞાત]

Group-psychology, સમુદાયમાનસ [બ. ક.]

અં. ૮૮: જુઓ Consciousness ના પેટામાં group consciousness.

Physiological psychology, શારીરચૈતનશાસ્ત્ર [મ. ન. ચૈ. શા.]

Psycho-physics, ભૌતિક માનસશાસ્ત્ર, મનઃશરીરવિદ્યા [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૩૭૬ ને ૨૬૪: જ્ઞાનેંદ્રિયો અને કર્મેંદ્રિયોની રચના અને ક્રિયા, શારીરિક અને માનસિક ક્રિયા અને તેમનો સંબંધ (તેનું સંશોધન કરવાને સાયકો--ફીઝીકસ, મનઃશરીરશાસ્ત્ર નામનું સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર જૂદું પાડવામાં આવ્યું છે,) યાદશકિત અને બીજી માનસિક શક્તિઓનું સ્વરૂપ માનસ શકિતનું અંતિમ સ્વરૂપ, વગેરે વિષયોનું અન્વેષણ અનેક રીતે લાભદાયક નીવડયું છે.

Psychometry, આત્મપરીક્ષા [મ.ન.]

જુઓ Clairvoyance.

Psycho—neuroses, નાડીક્ષોભ [બાળકૃષ્ણ અમરજી પાઠક]

પ્ર. ૧૧, ૧૨૦: જ્યારે જે માનસિક રોગો માં અંતઃક્ષોભ (Psychic reaction) થઇને તેનાં લક્ષણો શરીરના અવયવોની કાર્યક્ષતિ (Functional Derangement) માં પરિણમે છે, તેમનો બીજા વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. આ રોગોનું સામાન્ય નામ નાડીક્ષોભ (p. n.).

Psychopathology, વિકૃતમાનસવિદ્યા [ભૂ. ગો.]

Psychosis (*Prycho-ana*) **ચિત્તભ્રાન્તિ, ચિત્તભ્રમ** [ભૂ. ગો.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Puberty, પૌગણ્ડાવસ્થા [કિ. ધ.]

કે. પા. ૧૪૭: એક જ જાતના પણ કદમાં અને આયુર્મર્યાદામાં ફરકવાળા પ્રાણીઓ જોશું તો માલમ પડશે કે મોટા અને દીર્ઘાયુષી પ્રાણીની વિકારને વશ કરવાની શક્તિ વધારે હોય છે, એમની પૌગણ્ડાવસ્થા (p.) મોડી શરૂ થાય છે અને દીર્ઘકાળ પર્યંત ચાલે છે.

Punctual, સમયપાલક [મ. સૂ.]

ગો. ગ્રા. ૮૯: તે કાળે સમયપાલનનો અભ્યાસ સુરાષ્ટ્ર દેશમાં બહુ ન હતો. ક. કીટિંજે પોતાના વારામાં લોકોને સમયપાલક થવાની અગત્ય પાડી. એક સમયે એક મ્હોટો અધિકારી વહેલો આવ્યો. તેને ક. કીટીંજે જાણી જોઈ બહિર્ બેસારી રાખ્યો. બરાબર સમયે અંદર બોલાવી કાર્ય કરી રહ્યા પછી કહ્યું કે—"જેમ મોડા આવ્યામાં સમકપાલકતા નથી, તેમ વહેલા આવ્યામાં પણ સમયપાલકતા નથી, બરાબર સમય ઉપર આવવું તેનું નામ જ 'વેળાસર' આવવું અથવા 'સમયપાલન' કહેવાય."

Punctuality, સમયપાલન, સમયપાલકતા [મ. સૂ. ઉપલું અવતરણ]

Purgatory, તપોભુવન [ર. ક.]

યુ. ૧૯૭૯, પોષ, ૩૪૨: તેના પ્રભાવથી જે રાજાઓ, અમીરો તથા સરદારોએ ધર્મ, નીતિ અને ન્યાયનું સદા રક્ષણ કર્યું છે તેમને તપોભુવનમાંથી (p.) સહેલાઈથી પસાર થવા દેવામાં આવે છે.

Puritanitis, અતિશુદ્ધિવાયુ [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૧, માર્ચ, ૧૯૫: જો મનનાં દર્દો માટે દવાને બદલે પુસ્તકો આપી શકાતાં હોત, અને પસંદગી ગયા ત્રિમાસના સાહિત્યમાંથી કરવાની હોત તો, અમે **અતિકામજ્વર** (erotisis) ના દર્દીને રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટનો અનુવાદ 'પ્રેમનો દંભ' (ટોલ્સ્ટોયનું ક્રુટ્ઝર સોનાટા) અને અતિશુદ્ધિવાયુ (p.) વાળાને રા. યશવંત પંડયાનો ચાર પૌરાણિક નાટકોનો સંગ્રહ 'મદનમંદિરે' વાંચવાનું નમ્ર ભાવે સૂચવત.

Q

Quality, ૧. ગુણ [મ. ન.]

જુઓ Impressiveness.

૨. ધર્મ, ભાવ [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૩૭૬

૨. (*Logic*) સ્વરૂપ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૪૮: નિર્દેશની આકૃતિ વિધિરૂપ હોય છે કે નિષેધરૂપ હોય છે, એટલે તે અનુસારે વિધિ અને નિષેધ એવા પણ નિર્દેશ માત્રના બે વિભાગ થાય છે. પ્રથમ વિભાગ જેમ પ્રદેશાનુસાર હતો તેમ આ વિભાગ સ્વરૂપાનુસાર છે.

Primary quality, મૂલધર્મ [મ. ન.]

ચૈ. શા. ૧૪૫: આકાર, પરિમાણ, અને ભાર એ ત્રણને પદાર્થોના "મૂલધર્મ" ગણેલા છે, અને બીજા બધાને "ઉપહિતધર્મ" ગણ્યા છે.

Secondary quality, ઉપહિત ધર્મ [મ. ન. સદર]

Quantity, ૧. પ્રચય [મ. ન.]

જુઓ Impressiveness.

૨. માત્રા, રાશિ [પો. ગો.]

વિ. વિ. (૧) ૧૪૧–૨; દ્રવ્ય અને શક્તિને અવિનાશી ગણવામાં આવતી. તેમનામાં વધઘટ થવા છતાં અને વૃદ્ધિ અને નાશ થવા છતાં પણ છેવટે તેમની એકંદર માત્રા q. સ્થિર રહે છે એમ ધારવામાં આવતું. (૨) ૩૭૬.

૨. (*Logic*) પ્રદેશ [મ. ન.]

જુઓ Particular.

Quantum, શક્તિપુંજ [વીરમિત્ર ભીમરાવ દ્વિવેટિયા]

પ્ર. ૧૧, ૩૩૬: શક્તિ સારા પ્રમાણમાં ભેગી કરીએ એનો અર્થ એમ સમજવાનો કે શક્તિનાં એક જ જાતનાં અથવા તો જુદા જુદા પ્રકારનાં શક્તિનાં પરમાણુ એમાં એકત્રિત કરેલાં હોવાં જોઇએ. આવા શક્તિપરમાણુને શક્તિપુંજ (Q.) કહીશું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Quietism, નિવૃત્તિમાર્ગ-સંન્યાસમાર્ગ [ઉ. કે.]

જુઓ Optimist.

Quorum, કાર્યસાધક સંખ્યા [ગૂ. વિ.]

વિ. ૧૫: જે સમિતિ માટે કાર્યસાધક સંખ્યા ઠરાવવામાં આવી ન હોય તેવી સમિતિના સભ્યોની ચતુર્થાંશ સંખ્યા કાર્યસાધક ગણાશે.

Quotation, અવતરણ [મ. સૂ.]

ફા. ચ. ૩: ફાર્બસના લેખોમાં શેક્સપીઅરની કવિતાનાં અવતરણો વારંવાર આવેછે.

R

Radiation, અંશુપ્રસરણ [વીરમિત્ર ભીમરાવ દ્વિવેટિયા]

કૌ. ૧૧, ૩૩૩: પ્રકાશનાં કિરણો જાતે અદૃશ્ય છે એ વાત ઘણાને અદ્ભુત લાગશે, પણ ખરી રીતે વસ્તુસ્થિતિ એ જ છે. જેમ પાણીમાંથી નીકળતી બાષ્પ (બાફ Steam) એ દેખાતી નથી, અદૃશ્ય છે, અને ઉકળતા પાણીમાંથી નીકળતી વરાળ (Vapour) તે બાષ્પ નહિ, પણ આસપાસની ઠંડી હવાને લીધે ઠંડી પડેલી બાષ્પમાંથી બનેલાં પાણીનાં ઝીણાં કણોનો જથ્થો હોય છે; તે જ પ્રમાણે એક બારીમાંથી અંદર આવતી ઉષ્મા (ગરમી) અથવા અંશુપ્રસરણ (R.) અંદર આવે છે ત્યારે આપણે પ્રકાશ-કિરણ જોઇએ છીએ એવો આપણને ભ્રમ થાય છે.

Radical, ૧. મૂલસ્પર્શી [આ. બા.]

આ. ધ. ૫૬: વ્યક્તિઓ મૂળમાં જ અનેક હોય-અર્થાત્ એમનો ભેદ મૂલસ્પર્શી (r.) અન્ત્ય(ultimate) અને તાત્ત્વિક (essential) હોય તો એ સર્વનો એક ભૂમિકા ઉપર સમ્બન્ધ જ ન થઇ શકે.

૨. **મૌલિક** [ચં. ન. સ. ૨૦, ૪૫૫]

૨. **ઉચ્છેદક** [ન. લા.]

જુઓ Conservative.

Liberal radical, રક્ષકછેદક [ન. લા.]

જુઓ Conservative.

Rational, ૧. કારણસિદ્ધ [હ. દ્વા. કે. શા. ક. ૧, ૩૨૭]

૨. **વિચારાત્મક** [ન. દે.]

જુઓ Emotional.

૩ **બુદ્ધિસિદ્ધ** [ગ. લ.]

પ્ર. ૧૯૮૩, શ્રાવણ: શારીરિક બલને બદલે કોઇ ન્યાય્ય, બુદ્ધિસિદ્ધ (r.) અને શાન્તિમય માર્ગ મનુષ્યો કે રાષ્ટ્રોના મતભેદ ઉકેલવા અને કલહોનું સમાધાન કરવા હોવો જોઇએ.

Rationalisation, (*Psycho-ana.*) **કારણાન્તરપ્રકાશન** [ભૂ. ગો.]

Rationalism, ૧. બુદ્ધિવાદ [ન. લ.]

જુઓ Mysticism.

૨. **કેવળ તર્કવાદ** [આ. બા.]

આ. ધ. ૩૫૩:......શાસ્ત્રોને ઠેકાણે જાણે 'R.' યાને કેવળ તર્કવાદને જ હું સ્થાપિત કરવા ઇચ્છતો હોઉં એમ એ વ્યાખ્યાનકારે કલ્પી લીધું છે.

૩. **બૌદ્ધવાદ, હેતુવાદ** [ર. વા.]

વ. ૬. ૨૨૪: ઇ. સ. ના ઓગણિસમા સૈકાના છઠ્ઠા સાતમા દસકામાં આપણા દેશમાં સંગમ-યુગની કર્તવ્યદિશાનો નિર્ણય કરવાનું કામ સરળ ન હતું. આ વખતે પશ્ચિમમાં કેટલાક કાળથી ઉત્પન્ન થયેલો નવીન બૌદ્ધવાદ (R.) (Rationalism in Theology=બૌદ્ધવાદ, in Ethics=હેતુવાદ) પરિણત કોટિએ પહોચ્યો હતો.

૪. **બુદ્ધિભાવના** [વિ. ક્ષુ.]

વ. ૧૨, ૧૩૬: આર્યધર્મમાં રહેલી બુદ્ધિભાવના Rationalism in Aryan Religions.

૫. **બુદ્ધિમહિમા** [આ. બા.]

વ. ૧૨, ૧૬૪: પાશ્ચાત્ય નફાતોટાની (Utilitarian) અને બુદ્ધિમહિમા (R) ની દૃષ્ટિએ જૂના સંપ્રદાયને નવીન યુવકોના જીવનમાંથી લુપ્ત કરી નાંખ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬ બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય, બુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદ [મ. હ.]

સ. મ. (૧) ૧૧૩: તે ઉત્પાતની સાથે જે વિટંબણાઓ આવી તે તો બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યના સિપાહીઓ કરતાં રૂઢિ અને પ્રમાણના હિમાયતીઓને વધારે આભારી હતી. (૨) ૧૪૯: તે કાળના બુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદની તેના ઉપર જેટલી અસર થઇ હતી તેટલી તેના પક્ષના બીજા કોઇના ઉપર પણ ન થઇ હશે.

૭. યુક્તિપરાયણતા [દ. બા.]

Rationalist, ૧. બુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદી, હૈતુક, તર્કપ્રામાણ્યવાદી, યુક્તિપ્રામાણ્યવાદી [મ. હ.]

સ. મ. (૧) ૧૮: 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया' માં રહેલા શિષ્યભાવનું મહત્ત્વ સમજવાની ધર્મવૃત્તિ મોલીમાં હતી, પણ દરેક બુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદી તે નથી સમજતો. (૨) ૨૩: આજે હૈતુક (તર્કપ્રામાણ્યવાદી), વેદની ટીકા કરનાર, બ્રાહ્મણોની સામો થનાર, નાસ્તિક કે સર્વશંકી આવતા જન્મે પોતે શૃગાલ જન્મશે એવો ભય નથી રાખતો. (૩) ૫: ભલું આત્મા તુટી પડે પણ માણસે સત્ય અને ન્યાયથી ચળવું નહિ...શાસ્ત્રપ્રમાણના અને રૂઢિના અવલંબીઓને તે જેટલો સામાન્ય લાગે છે તેટલો જ તે નર્યા, અડગ, યુક્તિપ્રામાણ્યવાદીઓને પણ લાગે છે.

૨. પ્રત્યક્ષવાદી [બ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, સપ્ટેંબર, ૨૫૪: લોહીના ટીપે ટીપામાં દુઃખે કષ્ટે વ્યાપી જાય એવા અનુભવે ઉગતી જુવાનીમાં જ પતિદેવ દેવ નથી માણસ છે, ચારિત્રવાન માણસ પણ નથી, નિર્બળ ચિકાશ વિનાની માટી જ છે, એમ જોનારી સુશીલા અપ્રત્યક્ષમાં શ્રદ્ધા કેવી એમ માનનાર પ્રત્યક્ષવાદી (રેશનલીસ્ટ r.) જ બની જાય છે.

Rationalistic, ૧. હેતુવાદી [ઉ. કે.]

વ. ૬, ૭૨: યુનિવર્સિટીદ્વારા પ્રાપ્ત થતી અંગ્રેજી કેળવણી અને તેમાં પણ તે ભાષાના વિશેષ અને સવિચાર પરિચયમાં આપણી પ્રકૃતિને હેતુવાદી (R.) કરવાનું સામર્થ્ય છે.

૨. તાર્કિક [આ. બા.]

આ. ધ. ૩૭૩: મિ. દત્ત જેને ' Rationalistic Age. ' એટલે કે તાર્કિક યુગ કહે છે તેમાં હિન્દુસ્થાનનું તત્ત્વચિન્તન શ્રુતિથી ખસી તર્ક તરફ ઢળ્યું હતું એમ દર્શાવનારાં પૂર્વોક્ત બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રો ઉપરાંત—જૈન અને બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકોમાં તથા એમના વિસ્તાર સંબન્ધી ઇતિહાસમાં અગણિત પ્રમાણો મળે છે.

૩. યુક્તિપ્રધાન [દ. બા.]

Reactionary, પુરાગંડુ [બ. ક.]

યુ. સ્ટે. ૨૩: વળી તેણે ઇંગ્લાંડ વટલી ગયું હતું તે પાપ ધોવાને તેમ પુત્ર થવા માટે ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવા સારુ પુત્રેષ્ટિ કર્યો !—ઘણા પ્રોસ્ટન્ટોનું અગ્નિ દેવને બલિદાન દીધું ! આ પરાગંડુ (r. રીએકશનરી) જુલમથી વસ્તીમાં રોમ સામે રોમન કેથલિક ધર્મ સામે અને ખાસ સ્પેન સામે ત્રાસ છૂટયો...

Real, ૧. ભાવાત્મક [ઉ. કે.]

જુઓ Ideal.

૨. સવસ્તુક, વસ્તુગત [કે. હ. અ. નોં.]

૩. વાસ્તવિક, સત્સ્વરૂપ, યથાર્થ [દ. બા.]

Real proposition, વસ્તુનિર્દેશ [મ. ન.]

જુઓ Analytic judgment.

Realism, ૧. (*Metaph.*) ૧. બાહ્યાર્થવાદ, જાતિવાદ [મ. ન.]

જુઓ Metaphysics અને Nominalist.

૨. ભાવાસ્તિત્વવાદ, જાતિવાદ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૧૦: કેટલાક એમ માને છે કે જે જાતિ છે તે વ્યક્તિ થકી ભિન્ન રહે છે. પ્રાણીનું 'પ્રાણિત્વ' પ્રાણીઓ થકી ભિન્ન રહી શકે છે. આને 'રીઆલિઝમ્' ભાવાસ્તિત્વવાદ, કે જાતિવાદ કહે છે.

૩. અકલ્પિતવાદ [મન. રવ.]

૪. સર્વાસ્તિત્વવાદ, જ્ઞાનવ્યતિરિક્તપદાર્થસત્તાવાદ, સૃષ્ટિદૃષ્ટિવાદ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાહ્યાર્થાસ્તિત્વવાદ, વસ્તુતંત્ર પદાર્થ-સત્તાવાદ [હી. વ.]

સ. મી. (૧) જુઓ Absolutism (૨)૧૯૮.

૫. **વસ્તુવાદ** [ન. દે.]

હિં. ત. ઈ. પૂ. ૨૪૫: ગંધાધિ ગુણો મનના નથી, તેમ બુદ્ધિના એટલે જ્ઞાનના પણ નથી, તેમ આત્માના નથી, પરંતુ પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્યમાં રહેલા છે, એ સિદ્ધાન્તમાં વસ્તુવાદ (r.) નો પાયો છે. અને તેને લીધે વિજ્ઞાનવાદ (Idealism) નો આ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપક્ષી છે.

૨. (*Arts and Literature*)

તાદશતા [મ. ન.]

સુ. ગ. ૮૨૭: આ ગ્રંથ (**સરસ્વતીચંદ્ર**) **પાશ્ચાત્ય** તાદશતાની રીતિએ લખાયેલું સંસારચિત્ર છે, તથાપિ તેમાં **આર્ય** સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે ઉચ્ચીકરણ એટલું બધું ભળેલું છે, કે તે જ વડે આખો ગ્રંથ રમણીય થઈ પડયો છે.

૨. **વાસ્તવિકતા** [ર. મ.]

૩. **યથાર્થદર્શન** [દ. બા.]

૪. **છબીરાગ** [બ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, સપ્ટેંબર, ૧૪૭: છબીરાગ (r.) નિખાલસતા અને સંગીનતાને જોરે જ એમનો વાચકવર્ગ ધીમે ધીમે વધતો આવે છે.

આંહી નહિ આપેલાં અવતરણો માટે Idealism જુઓ.

Objective realism, બાહ્યાર્થાસ્તિત્વવાદ [હી. વ.]

જુઓ Absolutism.

Scientific realism, વિજ્ઞાનસિદ્ધ બાહ્યાર્થસત્યત્વ [ન. દે.]

વ. ૧૦, ૧૧૮: વિશ્વના સ્વરૂપનિર્ણયમાં (Ontology) ત્રણ ભૂમિકામાં હોય છે. (૧) સામાન્ય જ્ઞાનવડે બાહ્યાર્થસત્યત્વની ભૂમિકા, (Natural realism), (૨) વિજ્ઞાન સિદ્ધ બાહ્યાર્થસત્યત્વની (s. r.) અને (૩) વિજ્ઞાનવાદ (idealism).

Realist, ૧. સર્વાસ્તિત્વવાદી, બાહ્યાર્થાસ્તિત્વવાદી [હી. વ.]

સ. મી. (૧) ૭: આ r. એટલે સર્વાસ્તિત્વવાદીનો મત છે. (૨) જુઓ Idealist.

૨. **લૌકિક સદ્વાદી** [ન.દે.]

હિં. ત. ઇ. ઉ. ૧૪૫: **સાંખ્ય** બાહ્ય જગતનું કારણ પ્રકૃતિદ્રવ્ય છે એમ માને છે તેટલા અંશમાં તે લૌકિક સદ્વાદી (r.) છે અને જેટલા અંશમાં બુદ્ધિ ઉપરાંત પરભૂમિના પુરુષપ્રકાશને સ્વીકારે છે તેટલા અંશમાં **અલૌકિક વસ્તુવાદી** (Transcendentalist) છે.

૩. **વસ્તુવાદી** [વ્યો. જ.]

સા. ૧૯૨૯, ડિસેમ્બર, ૯૪૯: પ્રખ્યાત સાહિત્યસ્વામી **ગોયટે**એ એક જીવનસૂત્રમાં કહ્યું છે, કે માણસ શૈશવમાં વસ્તુવાદી (રીયલિસ્ટ), તારુણ્યમાં આદર્શવાદી (આઇડીઅલિસ્ટ), મધ્યાવસ્થામાં **શંકાવાદી** (સ્કેપ્ટિક) અને વૃદ્ધાવસ્થામાં અગમ્યવાદી (મિસ્ટિક) હોય છે.

૪. **છબીરાગી, વાસ્તવદષ્ટા** [બ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, સપ્ટેંબર, (૧) ૧૪૬: આ પ્રમાણે ચિત્રકારની વાસ્તવિક અંશો–અંગોની પસંદગીમાંથી, નરી વાસ્તવિકતાને આંખે ઉડીને વળગે એમ દેખાડવાની એની શક્તિમાંથી જ, હિંદુ લગ્નની સંસ્થા ઉપર એક જબરો કટાક્ષ ચિત્રમાંથી નીકળી જોનારના મગજમાં ધકકો મારીને પેસે છે. અને આમ બનવા પામે એ જ એ ચિત્રની પૂરેપૂરી સફળતા અને સર્જકતા છે. ("સર્જકતા" શબ્દનો અહીં ઉપલા પેરામાંનો 'નવી સ્થિતિ ઘડનાર શક્તિ' એટલો ભારે અર્થ ન લેવો. આવા રીયલિસ્ટ (r.) કલાકારને માટે કલાક્ષેત્ર પૂરતો–છબીરાગી શબ્દ ઠીક લાગે છે. ફિલસૂફીક્ષેત્રના realist–realism માટે એ શબ્દ ના ચાલે. (૨) ૧૫૩ કેટલાંક પ્રકરણ રા. રા. કનૈયાલાલ **મા. મુનશી**ની એક નવલના કેટલાક ભાગ સાથે સરખાવવાની ઈચ્છા થાય કદાચ. પણ મુનશી રહ્યા રોમાન્ટિક (r.); રા. જોશી રીયલિસ્ટ (r.–છબીરાગી વાસ્તવદષ્ટા;) એ બેનો મેળ મેળવવાના વ્યર્થ જેવા યત્નમાં હું તો નહિ પડું.

Realistic, ૧. યથાર્થદર્શી [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૫૭૪: સૃષ્ટિસંલગ્ન દશામાં કલા બહિર્મુખી અને સૃષ્ટિઉપાસક હોય છે. તેને યથાર્થદર્શી (R.) કહે છે.

૨. **વાસ્તવિક** [બ. ક.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વીણા, ૧૯૨૭ ૩૧: 'આનન્દમઠ' ભાવનામય કલ્પનાની જ ગૂંથણી છે. વાસ્તવિક વિધાન (realistic construction રીયલિસ્ટિક કનસ્ટ્રક્શન) ના નિયમો આને લાગુ જ નથી.

૩. **વસ્તવાદર્શી** [મરાઠી–શ્રી. ન. ચાપેકર]

કૌ. ૧૯૩૦; મે, ૩૦૫: મરાઠીમાં સામાજિક તથા વસ્તવાદર્શી (R.) નવલકથાઓના યુગનું પ્રવર્તન કરનાર પહેલવહેલા અને અગ્રેસર કે. હ. ના. આપટે જ હતા.

Reality, ૧. (*Philoso.*) ૧. **વસ્તુસ્થિતિ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૩: અતિ ગાઢ અને તાદૃશ વૃત્તિ-વૈભવવાળાં સ્ત્રી પુરુષ અમુક પ્રકારના બુદ્ધિ-વૈભવવાળાં પણ હોય છે; તેમને કલ્પનાદ્વારા વસ્તુસ્થિતિમાં તુરત પ્રવેશ કરવાની શકિત હોય છે.

૨. **તત્ત્વ** [આ. બા.]

જુઓ Appearance.

૩. **વસ્તુતત્ત્વ, વસ્તુ** [હી. વ્ર.]

સ. મી. (૧) ૧૨: આ સંવિદ્ અનુસ્યૂત ક્ષણપરિણામી સતત ગતિમાન્ અનુભવપ્રવાહ એ એક પ્રકારનું વસ્તુતત્ત્વ થયું. (૨) ૧૨૨: જેને આપણે પ્રથમ દર્શને વસ્તુ રૂપે ગ્રહણ કરીએ છીએ, તે તો માત્ર આભાસ રૂપ–વસ્તુની છાયા રૂપ–એટલે મિથ્યા છે.

૨. (*Arts & Literature*) **વાસ્તવિકતા** [ર. મ.]

ક. સા. ૬૩૨: ('સરસ્વતીચંદ્ર'ના) પ્રથમ ભાગમાં ભાવનામય અંશ (ideality) વિશેષ છે. અને બીજા ભાગમાં સાંસારિક વાસ્તવિકતા (r.) ગુણસુન્દરીની સુવાવડની વિગતો સુધી જઇ પહોંચી છે.

Reason,

Practical Reason, વાસનાત્મક બુદ્ધિ [ઉ. કે.]

ટિ. ગી. ૧૩૫: કાન્ટ આ **વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિને** Pure *R*eason કહે છે અને વાસનાત્મક બુદ્ધિને Practical *R*eason એવું નામ આપે છે.

Pure reason, વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ [ઉ. કે. સદર]

The principle of sufficient reason, ૧. **પર્યાપ્ત સાધનનો નિયમ** [રા. વિ. પ્ર. પ્ર. પ્રસ્તાવના, ૨૩]

૨. **લક્ષણશુદ્ધતા** [કે. હ. અ. નોં.]

Reasoning, ૧. **અનુમાન** [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૭૩: જ્યારે જ્યારે નિર્દેશ પૂર્વે અનુમાન (પરામર્શવ્યાપાર) થયેલું હોય છે ત્યારે મનોવ્યાપાર વધારે ગુંચવાયલો હોય છે.

૨. **વિચાર** [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૪]

૩. **બુદ્ધિવ્યાપાર** [હી. વ્ર.]

જુઓ Conceiving.

૨. **વાદ** [મ. ન. ન્યા. શા.]

Receptivity, ૧. **ગ્રહણશક્તિ** [ત્રિ. ક.]

કૌ. ૧, ૩, ૧૬–૨: સાચું સાહિત્યસર્જન કયારે થાય કે **સંવેદન** ('સેન્સેશન') સ્મૃતિ ને લાગણીના પાશમાંથી છુટે. તર્કશક્તિ મૂક થાય ને નરી ગ્રહણશક્તિ ('રીસેપ્ટીવીટી') કેળવાય એ જરૂરતું છે.

૨. **ધારણાશક્તિ** [દ. બા.]

Recognition, પ્રત્યભિજ્ઞાન [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૦૫: પદાર્થોનું પ્રત્યભિજ્ઞાન પામવાની શક્તિ, પદાર્થોની કલ્પનાશક્તિથી ભિન્ન છે.

Recoil, પરાપતન [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૮૭: ઇચ્છાનું પરાપતન અને ઈચ્છાની પ્રતિસ્પર્દ્ધા એ બે વાત જે અત્રે ભિન્ન માની તે સર્વથા ભિન્ન નથી.

Recollection, ૧. **સ્મૃતિકાર્ય** [મ. ન. ચે. શા.]

૨. **સંસ્મરણ** [કે. હ. અ. નોં.]

Active recollection, વ્યાપારવત્ સ્મૃતિકાર્ય [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૪૫: આવા **સ્થિર સ્મૃતિકાર્ય**થી ઉલટું વ્યાપારવત્ સ્મૃતિનું પણ એક કાર્ય થઈ શકે છે. આ વ્યાપારવત્ સ્મૃતિકાર્યને સ્મરણ પણ કહે છે.

Passive recollection, સ્થિર સ્મૃતિકાર્ય [મ. ન. સદર]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Recreation, १. १. પુનરુદ્ધારક વિનોદ [ન્હા. દ.]

નવજીવન: "પ્રજાશરીરનો ઘસારો ને નવપલ્લવતા:" ડાર્વિન જેને Struggle for existence જીવનસંગ્રામ કહે છે તેની કડકાઈ હિન્દમાં વધી છે. બ્રિટિશ પ્રજા જેને r. પુનરુદ્ધારક વિનોદો કહે છે તે હિન્દમાંથી ઘટયા છે.

૨. વિનોદ [દ. બા.]

૨. નવીકરણ [બ. ક.]

લિ. પ્રસ્તાવના, ૧૪: ટૂંકી યોજનાના આવા આવા ગેરલાભો છતાં રસનાં છાંટણાં હોય, સ્વાધ્યાય વ્યાયામ નવીકરણ (r. રીક્રિયેશન) આદિ માફકસર તે ઉત્તમ, એ ન્યાયે પાંચસો પાનાના પુસ્તક કરતાં પચાશ પાનાનો નિબન્ધ ઘણીવાર વધારે લાભ આપે છે, એ જાણીતું છે.

Recusant, અપ્રતિજ્ઞાગ્રાહી [ન. લ.]

ઇ. ઈ. ૨૮૧: ધર્મભ્રષ્ટનું જાહેરનામું રાજાએ કાઢેલું હતું. એ જાહેરનામામાં એમ લખ્યું હતું કે અપ્રતિજ્ઞાગ્રાહી (r.) એટલે ધર્મસમાજની પ્રતિજ્ઞા ન લેનાર સઘળા પંથવાળાની સામે જે જે કાયદાઓ છે, તે હું રહેમનજરથી મોકુફ રાખું છું.

Reductio ad absurdum, १. તર્ક [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૨]

૨. અનિષ્ટાપત્તિ [દ. બા.]

Reference section, १. આકરગ્રંથવિભાગ [વિ. ક.]

કૌ. ૨, ૧, ૨૫૬: વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીના ગુજરાતી આકરગ્રંથવિભાગ ('રેફરન્સસેક્શન') નો આગથી નાશ થયો.

૨. અધ્યયનવિભાગ [વડોદરા રાજ્ય]

પુસ્તકાલય, ૧૯૨૭, ફેબ્રુઆરી, ૫૪: અધ્યયનવિભાગને અંગ્રેજીમાં Reference Section કહે છે. પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો વગેરેના મુખ્ય બે વિભાગ પાડી શકાય. (૧) વાચનવિભાગ. વાચનવિભાગને અંગ્રેજીમાં Lending અથવા Circulating Section કહે છે. 'વાચનવિભાગ' અને 'અધ્યયનવિભાગ' એ બંને સંજ્ઞાઓ વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરી ડિપાર્ટમેન્ટે રૂઢ કરી છે.

Refined, સુસંસ્કૃત [બ. ક.]

લિ. ૩૦: અતિપરિચયને લીધે સરસ વસ્તુ પણ મામૂલી લાગે એ ન્યાયે "લોકગીત" ની આવી કૃતિઓમાં "સુસંસ્કૃત" (r.) વિદ્વાનોને કવિતા એટલે કાવ્યત્વવત્તાનો અનુભવ કયાંય ના થાય, તો તેમાં હાનિ એ અતિ સંસ્કૃત (over-refined) દોઢચતુરોને છે.

Reflex, પરાવર્તિત [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૪૬: પરાવર્તિત ગતિ, સહજ ગતિ કરતાં કાંઇક ભાગે સહેતુક વ્યાપાર જેવી દેખાય છે.

Reflex action, પરાવૃત્ત વ્યાપાર [જ્ઞા. બા.]

વ. ૨૩, ૨૮૯: તેમ થયા પછી એ સ્વરૂપો માનવ હૃદયને નવી છાપ પાડીને એક પ્રકારનો પરાવૃત્તવ્યાપાર (r. a.) કરે છે.

૨. પ્રતિકૃત ક્રિયા [પ્રા. વિ.]

Reflex movement, પ્રતિચર્યા [કે. હ. અ. નાં.]

Reformatory, १. બાળઅપરાધીશાળા [મ. રૂ.]

ઈ. સુ. ૮૧: એ શહેરની પાસેના એક ગામમાં બાળઅપરાધીશાળા છે, તે જોવા અમે ગયા હતા. અહિં ભણાવવાના કરતાં ઉદ્યમ શિખવવા પર વધારે મહેનત કરે છે. નાની ઉમ્મરના છોકરા ચોરી વગેરે ગુનાહ કરતાં પકડાય, તેમને કેદખાનામાં મોટી ઉમ્મરના અપરાધીઓમાં રાખવાથી સુધરવાને ઠેકાણે ઉલટા બગડે છે, ને બંદીખાનેથી છૂટયા પછી મોટા ગુનાહ કરે છે. તેટલા સારૂ સુધરેલા દેશોમાં તેમને સારૂ ઉદ્યોગશાળા કહાડે છે. ઇંગ્લાંડમાં એવી કેટલીક છે.

૨. ચારિત્રાલય [દ.બા.]

Registrar, (*Indian Universities*) મહામાત્ર [ગૂ. વિ.]

Regress ad infinitum, અનવસ્થા [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૨૯૫: અનવસ્થા એક પ્રકારનો તર્કદોષ છે કારણ કે તેથી અમુક તર્કપ્રતિજ્ઞા ખોટી પાડી શકાય છે. ઘણીવાર કોઇ સમાજના હિતનું કામ કરાવવા માટે કોઈને એ કામ કર-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાનું કહીએ એટલે એ કહે કે કોઈ બીજો કરશે એટલે હું કરીશ. આ પણ અનવસ્થા છે.

Rehearsal, અભ્યાસપ્રયોગ [ન. ભો.]

સ્મ. મુ. ૩૦૫: ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓએ રમણભાઇનું 'રાઇનો પર્વત' નાટક ભજવવાનું ધાર્યું. નલિન દરેક r. (અભ્યાસપ્રયોગ) માં જવા લાગ્યો.

Relative, ૨. સાપેક્ષ [મ. ર. શિ. ૪.]

૨. સવિકલ્પ [ન. ભો.]

અવતરણો માટે જુઓ Absolute.

The theory of relative motion, અપેક્ષાવાદ, સાપેક્ષગતિવાદ [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૮૦: છેલ્લાં ચારપાંચ વર્ષમાં ભૌતિકશાસ્ત્રમાં એક નવા વાદની વા નવીન પ્રક્રિયાની ચર્ચા ચાલી રહી છે. આ વાદ 'અપેક્ષાવાદ' વા 'સાપેક્ષગતિવાદ' ને નામે પ્રચલિત થયો છે.

Relativity, ૧. ઉપાધિતન્ત્રતા [પ્રે. ભ.]

સુદર્શન, ૧૭, ૯: ઈરાનમાં એક કહેવત છે કે સમયને યોગ્ય ભાષામાં શબ્દ હોય છે અને ભાષાના દરેક શબ્દને યોગ્ય સમય પણ હોય છે. જ્ઞાનની, કર્તવ્યની, જીવનની ઉપાધિતન્ત્રતા (r.) નું મહાસત્ય એ કહેવતમાં છે.

૨. અનુબદ્ધત્વ, સાપેક્ષત્વ [કે. હ. અ. નાં.]

Doctrine of relativity, અપેક્ષાવાદ, સાપેક્ષપ્રક્રિયા [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૮૫: આ નવીન 'સાપેક્ષપ્રક્રિયા' વા 'અપેક્ષાવાદ'થી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કુદરતી સંભવો, જેવા કે પ્રકાશના પ્રસરણનો વેગ, એમાં ગતિના એક વ્યૂહમાંથી અન્ય વ્યૂહમાં વિચરનારની દૃષ્ટિમાં ભેદ માલુમ પડતો નથી, દૃષ્ટાંત તરીકે પૃથ્વીની સૂર્યની આસપાસની ગતિના ઉત્તરોત્તર બદલાતા જતા વેગની ગતિમાં ધસડાતા જતા મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં પ્રકાશના સંચરણનો વા પ્રસરણનો જે ભેદ માલુમ પડતો નથી, તેનું કારણ એ છે કે દેશ અને કાળ વેગની અપેક્ષાએ બદલાતા રહે છે.

Renaissance—renascence, ૧. પ્રબોધકાળ [બ. ક.]

લિં. ચ. પ્રવેશકઃ યુરોપના મધ્યકાળ (the middle Ages) માં એ કલ્પના લગભગ ભૂલી જવાયલી, તે પાછી ઇ. સ. ના તેરમા ચૌદમા સૈકામાં શરૂ થયલા પ્રબોધ–કાલ (the Renascence) ને નામે ઓળખાતા મહાન વિચારપરિવર્તને અંગે લક્ષમાં આવી.

૨. પુનરુજ્જીવન [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૭. ૯૯: બ્રિટનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્થપાયો ત્યારે, નોર્મન લોકો ઇંગ્લાંડ જીત્યા ત્યારે, તેમ જ સોળમા સૈકામાં વિદ્યાનું પુનરુજ્જીવન થયું ત્યારે અંગ્રેજી ભાષામાં ઘણા લેટિન શબ્દો દાખલ થયા અને વિદ્યાને લગતા નવા શબ્દો લેટિન અને ગ્રીક ભાષામાંથી બનાવવામાં આવે છે.

૩. પુનર્જીવન [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૨, આશ્વિન, ૧૩૮: એશિયાની કે પૂર્વખંડ (orient) ની કળા અને જીવનભાવનામાં જે કંઈ અવનવું રહસ્ય છે, જે મેળવતાં યુરોપ અને આખી જનતા પુનર્જીવન (r.) પામશે, તેની માતૃભૂમિ હિંદ જ છે.

૪. પુનર્જાગૃતિ, પુનરુત્થાન [દ. બા.]

Respresentation, (abstraction) ભાવના [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૫૯: "લોઢું ઉષ્માવાહક છે" એમ કહેવામાં પણ આપણા મનમાં લોઢાની જે ભાવના :(સામાન્ય) હોય તેને ઉષ્માવાહકની ભાવના (સામાન્ય) સાથે યોજીએ છીએ.

૨. ઉપપાદન, પ્રતિરૂપજ્ઞાન [હ. દ્વા. કે. શા. ક. ૧, ૩૨૭]

Representative, ભાવનામિશ્ર [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૮: ઇચ્છા થકી જે પ્રાથમિક ક્રિયાઓ—શરીરવ્યાપારાદિ થાય છે તે સાદી અને બાહ્ય જ હોય છે, કેમકે તે તો ઇંદ્રિયસન્નિકર્ષથી થતા આઘાતના પ્રત્યાઘાતરૂપે જ પ્રવર્તે છે, તે પછીની જે ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની ક્રિયાઓ બને છે તે વધારે ગુંફિત અને ભાવનામિશ્ર (કેમકે અમુક માર્ગ લેવો, અમુક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિર્ણય કરવો ઇત્યાદિ તેમાં ભળે છે) હોય છે.

Representative development, ભાવવિકાસ [મ. ન. સદર]

Repression,(*Psycho-ana.*) નિયંત્રણ, દમન [ભૂ. ગો.]

Self-repression, આત્મનિયમન [દ. બા.]

દ. મૂ. ૧૯૩૧, ફેબ્રુઆરી, ૩૩૩: બાળપણ જો (S. r.) આત્મનિયમનમાં ગયું હોય, (moody child) ધૂની બાળકની દશા હોય, અને છતાં જીવનના બધા રસો જાગૃત હોય તો બાળપણ યાદ રહે એમાં નવાઇ નથી.

Reproduction ૧. અનુભાવન [પ્રા. વિ]

૨. પુનરુત્પાદન. પુનરુત્પત્તિ, ઉપસ્થાપન, ઉપસ્થાન [કે. હ. અ. નોં.]

Reproductive, પુનરુત્પાદક [કે. હ. સદર]

Republic, ૧. પ્રજાશાહી, પ્રજારાજ્ય, લોકશાહી [મ. હ.]

સ. મ. (૧) ૪૫ : નેપોલિઅન ત્રીજો—નેપોલીઅન બોનાપાર્ટનો ભત્રીજો. ફ્રાન્સના સને ૧૮૪૯ ના બીજા રાજ્યવિપ્લવ પછી એને એના દેશવટામાંથી પ્રજાશાહીનો પ્રેસિડેંટ બનાવવામાં આવ્યો. (૨) ૧૦૫: રોમન પ્રજારાજ્યથી માંડીને તે આજ સુધી ઈંગ્લંડના જેવો, ચોખ્ખી દેખાઇ આવતી નિર્ભેળ રાજ્યપ્રકરણી વૃત્તિવાળો સમાજ બીજો કોઇ નથી થયો. (૩) ૯: અમેરિકા લો. લોકશાહીના એ જબરા પ્રયોગને હાલ ઘડીએ કાળપ લગાડનાર રાજકીય અનીતિમાં પડેલા અમેરિકનની કલ્પના પણ પોતાના દેશના વિસ્તાર અને સાધનોથી જાગૃત થયેલી જણાશે.

૨. પ્રજાતંત્ર [દ. બા.]

Repulsion, પ્રતિકર્ષણ [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૩૮: જે સમીપ હોય તેનાથી, આકર્ષણ કે પ્રતિકર્ષણ ઉભય પરત્વે, જે દૂર હોય તેના કરતાં વધારે અસર થાય છે.

Research institute, ૧. શોધનશાળા [અં. સા.]

ભા. લે. ૧૦૭: બાળમરણ વાસ્તે એક શોધનશાળા કાઢી છે.

૨. શોધસંસ્થા [દ. બા.]

કા. લે. ૧૧૫૨: અર્વાચીન વિદ્યાપીઠો (University) શાસ્ત્રીય શોધસંસ્થાઓ (R. ii.) તથા પુરાતન કાળનાં સ્થળો સંબન્ધી માહિતી આપવી.

Reserved, ૧. સ્વકીય [ઉ. કે.]

વ. ૧૭, ૨૮૯: સર્વ કાર્યપ્રપંચને બે ભાગમાં વ્હેંચી નાંખી એક વિભાગનું નામ "સ્વકીય (R.)" અને બીજાનું નામ "સ્વરાજ્યનિષ્ઠ" (Transferred). રાખવું.

૨. સ્વાધીન [હિં. હિં.]

વ. ૧૭, ૫૧૦: 'સ્વાધીન' (R.) અને સોંપેલાં, (Transferred,) વિષયની વ્હેંચણીમાં સરકારે જોઇએ તે કરતાં ઘણા વધારે વિષયો 'સ્વાધીન' રાખ્યા છે.

૩. સ્વહસ્તક [હિં. હિ.]

વ. ૧૩૯: પ્રાન્તિક રાજ્યવહીવટ પણ સઘળો સ્વરાજ્યના ધોરણ પર સ્થાપતાં એના બે વિભાગ પાડવા-એક ભાગ 'સ્વહસ્તક' (R.) એટલે કે સરકારના પોતાના નીમેલા અધિકારીઓના હાથમાં રાખવાના એવા વિષયનો, અને બીજો વિભાગ 'સોંપેલા' (Transferred) અર્થાત્ પ્રજાની સત્તામાં સોંપવાના વિષયનો.

૪. અદત્ત [ચં. ન.]

Residential, એકાશ્રમી [જ. ભ.]

થોડાંક છુટ્ટાં ફુલ ૯૧: એકસ્થ અને એકાશ્રમી (રેસિડેન્શ્યલ) વિદ્યાપીઠનો આદર્શ ઉત્કૃષ્ટ, મનોહર અને સચેતન છે.

Resistance, પ્રતિરોધ [મ. ન. ચે. શા. ૫૮૭].

Resonace, અનુનાદ [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૧૩૪.

Responsible, ૧. જવાબદાર, જોખમદાર [ન. લ.]

ઇં. ઇ. (૧) ૩૨૭: આ રિવાજફેરથી પાર્લમેંટની સત્તામાં પણ અપૂર્વ વધારો થઇ ગયો; અને વખત જતાં પરિણામ એ આવ્યું કે મંત્રીઓ નામના જ રાજાના સેવક પણ વસ્તુતઃ તો પાર્લમેંટને જ જવાબદાર (r.) થઇ રહ્યા. (૨) ૩૫૯: હવે પછીના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જયોજ ૧ લો અને જયોજ ૨ જો એ બે રાજા થયા તે પણ બહુધા એવા જ હોવાથી ઈંગ્લાંડમાં એવો દસ્તૂર પડી ગયો કે ખરૂં રાજ્ય તો જોખમદાર (r.) પ્રધાનોવડે જ ચાલવું જોઇએ અને બને ત્યાં સુધી રાજાએ તેમના કામમાં વચ્ચે પડવું નહિ.

૨. લોકમતાધીન, લોકાધીન, પ્રજાધીન [બ. ક.]

જુઓ Constitution.

Retention, અવધારણ, ગ્રહણ [કે. હ. અ. નોં.]

Retentiveness, ૧. ધારણાશક્તિ, સ્મરણ [મ. ન. ચે. શા.]

૨. ધારણા, સ્મૃતિ [હ. દ્વા. કે. શા. કે. ૧, ૩૨૮]

૩. ગ્રાહક શક્તિ [પ્રા. વિ.]

Retina, નેત્રદર્પણ, પૂતળી, દક્ફલક [કે. હ. અ. નોં.]

Retired, ૧. નિવૃત્ત [ગો. મા.]

ન. જી. ૭૨: આ ઉદાર મનના ગૃહસ્થોમાંથી શેઠ સોરાબજી જાહેર કામકાજમાંથી નિવૃત્ત (R.) થયા છે.

૨. વાનપ્રસ્થ [ક. પ્રા.]

ગુજરાતી ભાષાનું મધ્ય વ્યાકરણ.

Retrospect, પ્રત્યાવલોક [ક. ઘ.]

જી. શો. ૧, ૨૯૦-૧ : આમ યોગના બે માર્ગો પતંજલિએ સ્વીકારેલા જણાય છે તેમાં પહેલું સ્થાન એમણે અભ્યાસ-વૈરાગ્ય યોગને આપેલું છે; કારણ, એ યોગની શાસ્ત્રીયપદ્ધતિ છે. પ્રણિધાનયોગનુંયે અંતે ફળ એક જ આવે, પણ બે વચ્ચે એક ભેદ રહે. અભ્યાસયોગી પોતે શું સાધે છે, શું મેળવે છે અને કયાં છે એ જાણે છે. એ જે કરે છે તે જ્ઞાનપૂર્વક કરે છે. પ્રણિધાનયોગીને સાધનકાળે એવી સ્પષ્ટ ભાળ નથી લાગતી. છેવટ સુધી પહોંચ્યા પછી પાછળથી ભલે એ પ્રત્યાવલોક (r.)થી શોધી લે.

Retrospective, પશ્ચાદ્દર્શી [હ. દ્વા. કે. શા. કે. ૧, ૩૨૮]

Revealed religion, ઈશ્વરપ્રકાશિત ધર્મ [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૪૩૩: ફ્રેડરિક ઈશ્વરપ્રકાશિત ધર્મને માનતો નહોતો ને ધર્મ સંબંધી વ્યવસ્થાકાર્યને ખુલ્લી રીતે ધિક્કારતો.

૨, ઈશ્વરપ્રેરિત ધર્મ [મ. હ.]

સ. મ. આમુખ: જોન મોર્લી ઇંગ્લંડનો એક મહાન સત્યશોધક હતો. તેના સ્વભાવમાં સાચી ધર્મવૃત્તિ ભરેલી હતી. પણ ઇંદ્રિયાતીત વસ્તુ વિષે કશું જાણવાને મનુષ્ય અશક્ત છે, એ સિદ્ધાન્ત તેણે પોતાના અનુભવમાંથી તારવ્યો હતો. એટલે ઈશ્વરપ્રેરિત કોઈ ધર્મમાં તેને શ્રદ્ધા ન હતી.

Review, વાર્તિક પત્ર [મ. સૂ.]

ફા. ચ. ૧૩: મુંબઇ 'ત્રૈમાસિક વાર્તિક પત્ર' માં (Bombay Quarterly Review) પણ ફાર્બસ સાહેબના લેખો આવતા.

Revolution, ૧. ૧. ક્રાન્તિ [હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ]

ઝંઝાવાતે ઘુમાવી અતલ વિતલ
સૌ એક આકાશ કીધું !
ઉલ્કાપાતે ઘુમાવી તિમિર મિહિર
સૌ ઘેરી એ ઘોળી પીધું !
શસ્ત્રાઘાતે ચલાવ્યું શર-વહ્નિ
—ઝરે લોહીનું સ્રોત સીધું !
ડોલ્યું સિંહાસને રે નૃપમુકુટ પડયો !
ક્રાન્તિએ રાજ્ય લીધું !

—જેની સામે ઝઘડતાં આવા સિંહના પણ ચૂરેચૂરા ઉડી જાય છે તે ક્રાન્તિનું વર્ણન છે.—R. વ્યુત્ક્રાન્તિ માટે ક્રાન્તિ આજે છેક સામાન્ય થઈ ગયો છે, એ શબ્દને એ અર્થમાં પ્રથમ પ્હેલો વાપરનાર આ કવિ છે.—બ. ક.: આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ, પ્રસ્થાન, ૧૦, ૧૯૫.

૨. સમુચ્છેદ [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૧૭ : કૅન્ટે કહેલું કે શિક્ષણમાં સમુદ્ધારનો નહીં પણ સમુચ્છેદનો વખત આવ્યો છે.

૩. વ્યુત્ક્રાન્તિ [બ. ક.]

ભા. લે. પ્રવેશક, ૬૪, અંબાલાલભાઇનો બીજો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ હતો કે ખરી પ્રગતિ વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓના આગ્રહી નિખાલસ અને બુદ્ધિપૂર્વક મથનથી કુદરતી રીતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને યોગ્ય સમયે પાકતી સમુત્ક્રાન્તિ (evolution) ના રૂપની જ હોઈ શકે. આપખુદી સત્તાની આટઆટલી સૂગ હતી તો પણ લોર્ડ ડેલ્હાઉસીએ રાજ્યોને ખાલસા કર્યાં એને તેઓ સુલતાની વ્યુત્ક્રાન્તિ (r.) ના દાખલા તરીકે ગણાવતા.

૪. પરિવર્ત [આ. બા.]

છઠ્ઠી પરિષદ્, ૭: ચંદ્રગુપ્તે રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્ત કર્યો તે વારે સાહિત્યની વાડી ખીલી રહી હતી.

૨. ૧. રાજ્યવિપ્લવ [ન. લ.]

ઇ. ઈ. ૩૧૮: રાજ્યવિપ્લવ (R.) એ નામથી આ મોટો ફેરફાર ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે. દુનિયામાં ઘણાંયે રાજ્ય ઉથલી જઇ નવાં થયાં છે, પણ ઈંગ્લાંડનો આ રાજ્યવિપ્લવ અપૂર્વ છે.

૨. રાજ્યપરિવર્તન [મ. સૂ.]

અ. ૧૬૨: રાજ્યપરિવર્તન (R.) કરવું એ અતિ કઠિન કાર્ય છે.

૩. વ્યતિક્રમ [લોર્ડ ચેસ્ટરફીલ્ડનો પુત્ર પ્રતિ ઉપદેશ]

૨૧૯: ફ્રાનસમાં જે મહાન્ વ્યતિક્રમ (રેવોલ્યુશન) થયો તેમાં અધિકાર અને સ્થાનને માટેના કલહ લેશ પણ ન્યૂનતાને પામ્યા નથી.

૪. રાજ્યક્રાન્તિ [કે. હ.]

ને. મુ. ૨૦: નાટકમાં લીધેલા બનાવની પૂર્વેની હકીકત છેક ખૂનરેજીથી મુક્ત નથી. કોઇ દગાફટકાથી, કોઇ કાવતરાથી, કોઇ ઘેરામાં, કોઇ સંગ્રામમાં એમ એક પછી એક નવે નંદનો ઘાણ નીકળી જાય છે, પણ તે તો રાજ્યક્રાન્તિ અને વિગ્રહમાં બધે એ બનનારા બનાવો છે.

૫. વિપ્લવ [ક. મા.]

કે. લે. ૧, ૧૮૭: ૧૭૮૯ માં ફ્રાંસમાં થયેલા મહા વિપ્લવે ધર્મગુરુઓની સત્તા તોડી ત્યારથી સુધરેલા સમાજોનું ગુરુપદ સાહિત્યકોના હાથમાં આવ્યું.

Revolutionary, ઉચ્છેદક [બ. ક.]

લિ. ૧૭૧: જે પદ્યશાસ્ત્રી રૂઢિશાસ્ત્રી રૂઢિરક્ષક અને સંગીતના ચશ્મા દ્વારા જ કવિતાને જોનારા, તે અનેકધા ઉચ્છેદક (r.) લાગે એવી નવી રચનાનું તત્ત્વ શોધવા અને જાણવા ઈચ્છે છે, એવો બનાવ અતિ વિરલ જ હોય શકે.

Rhetoric, ૧. વાચાલંકારશાસ્ત્ર [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૩૨૨: રાજ્યના ઉત્કર્ષ પેરીક્લિસની સાથે શોભતા મહાજનોમાં આનેકસાગોરાસ (તત્ત્વજ્ઞાની ને પેરીક્લિસનો ગુરુ) ફીડિયાસ (શિલ્પશાસ્ત્રી ને પેરીક્લિસનો મિત્ર) આસપાસિયા (વાચાલંકારશાસ્ત્ર જાણનારી ને પેરીક્લિસને સુંદર વક્તા કરનારી ને પછવાડેથી તેની સ્ત્રી થયેલી) અને સોક્રેટિસ એ મુખ્ય હતા.

૨. વાક્પાટવ [મ. ન.]

ચે. શા. ૬૦: માંડલિક સંસર્ગની અસરોમાંની કેટલીક સહેતુક હોય છે અને કેટલીક નિર્હેતુક હોય છે. સહેતુક અસરના અંગમાં જ શિક્ષણવ્યાપારનો આડંબર, વાક્પાટવના પ્રયોગ, નીતિ, ધર્મ, આદિના આદેશ, અધિકાર નય (કાયદા) આદિનાં સંયમન, ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે.

૩. વાક્સાહિત્ય [ર. મ.]

વ. ૬, ૫૦૪: એરિસ્ટોટલે R. (વાક્સાહિત્ય) ની વ્યાખ્યા એમ આપી છે કે:- "the faculty of discerning in every case the available means of persuasion."

૪. વક્તૃત્વકલા [ઈ. ક.]

સ. ૧૬, ૧૫૬: એરીસ્ટોટલે રચેલી વક્તૃત્વકલા (r.) વગેરે અનેક પુસ્તકોનું જ્ઞાન ત્હેને આપવામાં આવ્યું હતું.

૫. કાવ્યશાસ્ત્ર [દ. બા. કા. લે. ૧]

૬. ઉક્તિવિલાસ [ર. મ.]

ખુ. પ્ર. ૫૮, ૨૭૨: ઉક્તવિલાસ (r.) ના નિયમો વ્યાકરણને અનુસરી અને અર્થને સાચવી તથા અર્થને ખાતર ભાષાને શોભાવી ભાષાનું સામાર્થ્ય વધારે છે.

૭. વાક્શાસ્ત્ર [રં. હ.]

સા. ૮, ૮૯: કવિતા એટલે જે આત્માનો ઉચ્ચ સંવાદમય ઉદ્ગાર—આત્મિક આનંદની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અત્યંત મંજુલતાભરી ભાષા, એ હોય તો આ R. (વાક્શાસ્ત્ર) નાં સર્વ લક્ષણ સમગ્રતાથી બતાવતાં વાકયોને કવિતા કહેનાર મનુષ્ય શોધ્યો પણ નહીં જડે.

૮. **વાગ્મિતા** [આ. બા.]

વ. ૨૨, ૪૫: પશ્ચિમની સાહિત્યમીમાંસામાં Poetry અને Rhetoric કવિતા અને વાગ્મિતા વચ્ચે જે ભેદ પાડવામાં આવે છે તે ઝીણો પણ સાચો છે.

૮ **વાગ્વૈભવ** [બ. ક.]

ગુણસુન્દરી, ૧૯૨૫, ડિસેમ્બર, ૨૯૮: ગો. મા. ત્રિ. વાકયરચનામાં, વાગ્વૈભવ (r. હ્રેટરિક) ને ખેલવવામાં, અને રસમિશ્રણ, રસાનુપૂર્વી આદિમાં પાશ્ચાત્ય રસિકતાને વળગ્યા છે.

૧૦ **વાણીછંદ** [બ. ક.]

પ્રજાબન્ધુ ૧૯૨૭ મે, તા. ૨૨, પૃ. ૧૨: એમની સંગીતેતર કૃતિઓમાં અમને એમના "ચિત્રદર્શનો" માંની જ કેટલીક ઉત્તમ લાગે છે. અગર જોકે તેમાં યે કલ્પનાપ્રભાવ કે "નરી સરલતા" હોવાં જોઇએ ત્યાં એમને રોમે રોમે વ્યાપી ગયેલો વાણીછંદ (હ્રેટરિક r., ઉચ્ચ અને નીચ બંને પ્રકારનો) જ્યાં ત્યાં આવીને સુરુચિભંગ કર્યા વગર રહેતો નથી.

૧૧. **વાક્છટા** [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૧૫-૬ હ્રેટરિક સારૂં નીચ બે જાતનું તેમ પોયેટિકડિકશન પણ વખાણવા લાયક નિન્દવા યોગ્ય બંને જાતનું હોય. પ્હેલી જાતને **કવિતોચિત પદાવલી** કહું છું. બીજી જાતને કવિતાભાસી પદાવલી. પ્હેલી જાતના હ્રેટરિકને વાક્છટા અને વાગ્વૈભવ કહું છું, બીજી જાતને વાગ્ડંબર; બંનેના મનમાન્યા ઉદાહરણો રા. રા. ન્હાનાલાલની કૃતિઓમાંથી મળી રહેશે.

૨. *(in a bad sense)* **વાગ્ડંબર** [બ. ક.]

લિ. ૯૮: R. (હ્રેટરિક) બે જાતનું: ઉદાત્ત (noble) તે વાગ્વૈભવ, ને ભાષણ—વખાણ આદિમાં યોગ્ય સ્થળે ભૂષણરૂપ; અને ઉતરતું (mean), તે વાગ્ડંબર, તે જ્યાં હોય ત્યાં દૂષણ.

Rhyme, ૧. **અનુપ્રાસ** [અજ્ઞાત-પાછળથી બ. ક.]

લિ. ૩૪: વળી અનુપ્રાસ એટલે આપણામાં દરેક પંક્તિજોડના અંત્યાક્ષરનો સંવાદ; અંગ્રેજીમાં કડી ચાર પંક્તિની હોય એમાં યે અનુપ્રાસ (r.) ની રચના વિવિધ તરેહની હોય; અને વધારે લાંબી કડીઓમાં અનુપ્રાસની સુંદર કિનાર—વેલના જેવી ગુંથણી હોય છે-નિયમિત બાંધાની ગુંથણી તેમ અનિયમિત પણ.

૨. **અન્ત્યાનુપ્રાસ** [ન. લા.]

૩. **પ્રાસ** [ર. મ.]

ક. સા. ૨૩૭: Rhyme નો બરોબર અર્થ બતાવે એવો શબ્દ સંસ્કૃતમાં નથી. ગુજરાતીમાં એ માટે 'અનુપ્રાસ' શબ્દ વપરાય છે. અને એ શબ્દનો એ અર્થ વ્રજભાષામાંથી આવેલો છે, પરન્તુ, સંસ્કૃતમાં અનુપ્રાસનો અર્થ જુદો જ થાય છે; જુદા સ્વર છતાં એનો એ વ્યંજન ફરી આવે તેને અલંકારશાસ્ત્રમાં અનુપ્રાસ કહે છે. તેથી સાહિત્યચર્ચામાં આથી બીજા અર્થમાં એ શબ્દ વાપર્યાથી ગરબડ થવાનો સંભવ રહે છે. એના એ શબ્દ કે વર્ણ ફરીને આવે તે માટે સંસ્કૃતમાં 'યમક' શબ્દ છે ખરો, પણ પ્રાકૃત ભાષાઓનો 'અનુપ્રાસ' તે જ 'યમક' નથી. 'સમરના મરનારની સદ્ગતિ' ('પૃથુરાજરાસા') એ યમક કહેવાય, પણ પ્રાકૃત અનુપ્રાસ ન કહેવાય. યમક માટે 'મરના' વર્ણસંઘાત બે વાર એનો એ ફરી આવવો જોઇએ. (પ્રાકૃત) અનુપ્રાસ માટે 'રના' પછી 'મના' આવે તો પણ ચાલે, અને વળી એ અનુપ્રાસ માટે તો એ બે મળતા શબ્દો જુદી જુદી લીંટીઓમાં આવવા જોઇએ. અને દરેક એક એક લીંટીને છેડે જ આવવો જોઇએ. દરેક લીંટીનો ઉપાંત્ય વ્યંજન અને છેલ્લા બે સ્વરો એના એ આવે અને એવાં બબ્બે લીંટીનાં જોડકાં થાય, એવો જે પ્રાકૃત અનુપ્રાસનો અર્થ તે 'યમક'થી ઉદ્દિષ્ટ થતો નથી. યમકમાં એના એ આવતા શબ્દ એક જ લીંટીમાં આવે તો પણ ચાલે, અને લીંટીના આરંભમાં, મધ્યમાં કે અંતમાં તે આવી શકે, સંસ્કૃત 'અનુપ્રાસ'માં પણ એના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ આવતા વ્યંજનો બે જુદી લીટીઓમાં અને લીટીઓને છેડે આવે એ આવશ્યક નથી, તે માટે, Rhyme માટે 'પ્રાસ' શબ્દ પસંદ કર્યો છે. તે અર્થમાં એ શબ્દ વ્રજ-દ્વારા વપરાતો આવ્યો છે અને સંસ્કૃતમાં આ શબ્દાલંકારો સંબંધે તેનો ખાસ અર્થ થતો નથી. તેથી ભૂલ થાય તેમ નથી. તે છતાં વધારે યોગ્ય શબ્દ યોજવામાં આવે તો તેનો સ્વીકાર કરવાને હરકત નથી. 'અન્ત્ય યમક' ચાલે પણ તે જરા લાંબો છે. સંપૂર્ણ સંતોષકારક નથી. નર્મદાશંકરે પોતાના અલંકારપ્રવેશમાં આ અર્થમાં 'અન્ત્યાનુપ્રાસ' શબ્દ વાપર્યો છે પણ તે માટે કશો આધાર નથી. 'સરખા સ્વર અથવા સરખા વ્યંજન...નું સ્થાપન' એ અનુ-પ્રાસની નર્મદાશંકરે આપેલી વ્યાખ્યા જ ખોટી છે. સ્વરનું વૈષમ્ય હોય, સ્વર જુદા હોય, તે છતાં વર્ણના સામ્યથી અનુપ્રાસ બને છે.

૪. યમક, અન્ત્ય યમક [ન. ભો.]

મ. મુ. ૧, (૧) ૧૬૦: **વર્ણસંગીત**–એટલે વર્ણાનુપ્રાસ (અક્ષરસગાઈ) અથવા પદલાલિત્ય, તથા યમક (r.) જેને સામાન્ય રીતે પ્રાસ કહે છે તે. (૨) ૧૫૧: એ એક-તાનતા તોડવા માટે છન્દની રચના ચરણ બદલીને, યતિનાં સ્થાન નિર્મીને, અન્ત્ય યમક (r.) ને સ્થાન આપીને, ભિન્નતાનો અંશ દાખલ કરે છે.

Rhythm, શબ્દનૃત્ય [ન. ભો.]

વ. ૩, ૨૧૪: શબ્દનૃત્ય–R., ગદ્યમાં તેમ જ પદ્યમાં આવતું. વ. ૧૬, ૨૧૮ પણ જુઓ.

૨. વાણીનું ડોલન [ન્હા. દ.]

ઈ. કુ, ૧, ૪: વાણીનું ડોલન—R., દેહની સુન્દરતાની પેઠે, હૃદયના ધબકારાની પેઠે, કવિતાનું સહજન્ય છે.

૩. લય [હિં. ધ્રુ.]

સંગીતમંજરી, ૧૨: તેમનો મુખ્ય આશ્રય અંગ્રેજીમાં જેને R. **રિધમ**–કહે છે, તેના ઉપર છે. ગુજરાતી વાંચનમાં આવાં **રિધમ** 'લય'નો અત્યંતાભાવ છે એમ તો કોઇ કહી શકશે નહિ.

૪. ડોલન [મન. હરિ.]

વ. ૧૬, ૧૧૩: પદ્યમાં ડોલન (r.) નો મુખ્ય આધાર ચરણાંગની ઘટના પર હોવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અદલાબદલીથી કવિ ડોલનવૈચિત્ર્ય આણી શકે છે.

૫. લયબન્ધ [ન. ભો.]

વ. ૧૬, ૭૩૦: એટલે લય–લયબન્ધ એ r. માટે યોગ્ય જ શબ્દ લાગશે.

૬. લયપ્રવાહ [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૧૯૩: મધુર શબ્દના બે અર્થ:—(૧) ઉપર પ્રમાણે સંગીતમય (musical); (૨) અક્ષરમેળ પદ્યરચના વડે લયમય, લયવાળું (rhythmical). આ લય-પ્રવાહ (r.) સાથે સાથે પણ તાલરચના હોય. તથાપિ કવિતા=લયરચના, એ વ્યાખ્યામાં તાલ-રચનાના લક્ષણને સામેલ રાખવું આવશ્યક નથી. બ્લેન્ક વર્સ, અર્થાનુસારી લયપ્રવાહ, પદ્ય હોવો જોઇએ, અને તાલબદ્ધ નાયે હોય, બલ્કે ના જ હોય.

૭. તાલ, વીચિન્યાયરૂપ [દ. બા.]

Rhythmical ૧. લયવાહી [બ. ક. કૌ. ૧, ૩, ૩૮.]

૨. સંવાદી [કે. હ.]

બીજી પરિષદ, "પદ્યરચનાના પ્રકાર" ૪૪.

૩. વીચિરૂપ, તાલબદ્ધ [દ. બા.]

Romance, ૧. ૧. ગાથા [નંદશંકર તુળજાશંકર, કરણઘેલો, પ્રસ્તાવના.]

૨. અદ્‌ભુત કથા [છગનલાલ હરિ-લાલ પંડયા]

કાદંબરી, પ્રસ્તાવના, ૩૭: સાહિત્યની આ અદ્‌ભૂતકથા (R.) રૂપી શાખાના અભ્યાસની થોડી ઘણી આવશ્યકતા છે ખરી.

૩. કલ્પનાત્મક વીરકથા [૨. હ.]

ગુ. ૧૯૭૯ જ્યેષ્ઠ, ૨૦૯: વયને લીધે તેનું (સરાહ બર્નહાર્ટનું) લાલિત્ય અને તેની કળા કેટલેક અંશે ખંડિત થયાં છતાં જનસમાજ તેની ઉપર એટલી ને એટલી જ મોહિત હતી અને જાણે કોઇ કલ્પનાત્મક વીરકથા (R.) ની નાયિકા હોય એમ તેને પૂજતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. અદ્ભુત વાર્તા [ર. મ.]

છઠ્ઠી પરિષદ્, ૧૭: હિંદુસ્તાનમાંથી જંગલો કપાઇ ગયાં છે, પ્રાંતો વચ્ચેનાં યુદ્ધ બંધ થઈ ગયાં છે, પગરસ્તાની લાંબી મુસાફરીઓ અને વણઝારાની પોઠો નાબુદ થઇ છે, તેથી અદ્ભુત વાર્તાઓના પ્રસંગ રહ્યા નથી. તેમ જ સાહસ ખાતર અજાણ્યા સમુદ્રની સફર કરવાને પ્રજાને ટેવ બંધાઈ નથી, અને, એ રીતે પણ જીવનવ્યવહારમાં અદ્ભુતતાના અંશ આણી શકાય તેમ નથી. પણ, પ્રજાનું હૃદય પ્રબળ ભાવનાઓથી ધબકારા મારી રહ્યું છે. રેલવેથી, ટપાલથી અને વર્તમાનપત્રોથી આખા હિંદુસ્તાનમાં એક નગર પેઠે સંકલ્પોની આપ લે થાય છે, પ્રેમના અને ચારિત્ર્યપ્રભાવના અનેક અવસર ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં નવલકથાની અસાધારણ મોહકતા દર્શાવવા માટે જોઇએ તેટલા પ્રસંગ મળે તેમ છે.

૫. અદ્ભુત કૃતિ [બ. ક.]

જુઓ Idealistic.

૨. ૧. રસિક ઉદાત્તભાવના, ઉચ્ચ રસિકતા [ન્રા. બા.]

વ. ૨૦, ૧૭૧: Romance શબ્દમાં જે ઊંડો અને સંકીર્ણ અર્થ ભરેલો છે તેનું ગુજરાતીમાં એક શબ્દમાં, પ્રકટીકરણ કરવું કઠણ છે. રસિક ઉદાત્ત ભાવના એ શબ્દો અનિર્વાહે મૂકું છું. उदात्त = उत् + आ + दा નો ભૂત–કૃદન્ત, અતિ જે વૃત્તિ આપણને આપણા સ્વત્વબિન્દુમાંથી બ્હાર ખેંચી લઇ જાય, આત્મવિલોપન કરી અન્યમાં સમર્પણ કરે, ત્હેમાં રસિકતાનો અંશ ભળે, તે ભાવના Romance માં આવે છે. ટૂંકામાં હેને ઉચ્ચ રસિકતા કહીશું.

૨. ઉડ્ડાન [ન્રા. બા.]

વ. ૨૦, ૪૦૬

When I behold upon the night's
starred face
Huge cloudy symbols of a high
romance.

ઉચ્ચ અદ્ભુત અનુપમ ઉડ્ડાન
તણાં કંઇ ઝાંખા ભવ્ય નિશાન
નિરખી તારકમય રજનીમુખે

(રા. નરસિંહરાવે 'અનુપમ કો ગાન' એમ romance માટે શબ્દ આપી 'નૂપુરઝંકાર'ની ટીકામાં એ શબ્દયોજનાની ઊનતા સ્વીકારી છે. અહિં 'ઉડ્ડાન' શબ્દ મૂકીને એ ઊનતા પૂરવાનો પ્રયત્ન થાય છે; પૂર્ણ સાફલ્ય નથી.)

૩. અદ્ભુતતા [સૌ. લીલાવતી]

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો, ૧૧: ઘણાને મન નિર્જીવ લાગે એવી વસ્તુઓમાં એ (કાકાસાહેબ) અદ્ભુતતા (r.) પરખે છે અને અર્પે છે.

Romantic, કૌતુકભરેલી વિચિત્રતામય [ર. મ.]

વ. ૮, ૧૯૨: આપણા સંસારજીવનમાં R. (કૌતુકભરેલી વિચિત્રતામય) અંશ ઓછા છે.

૨. રંગપ્રધાન, અદ્ભુતરસાત્મક [અ. ફ.]

મ. કા. ઉપોદ્ઘાત, ૧૪: અદ્ભુત જીવનના અભિલાષ રસિકતાથી જ ભરેલા હોય છે તો આ કવિનું ઉછરતું બાળહૃદય અદ્ભુતરસાત્મક (r.) હોય કે બને, તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

૩. વીરકલ્પનાત્મક [ર. હ.]

ગુ. ૧૯૭૯, વૈશાખ ૧૪૧: ડેવીડ અને ઈંગ્રીસના સમકાલીન અને તેમની પ્રશાંત પરિશુદ્ધ કળાની સામે સખ્ત ધ્રુજારો કરનારા ફ્રાન્સના વીરકલ્પનાત્મક (r.) ચિત્રકારોની કૃતિઓનો પણ એક ખંડ લુવ્રમાં છે.

૪. અદ્ભુતસુન્દર [ર. ક.]

યુ. ૧૯૮૦, માગશર, ૨૧૮: દયારામનો અક્ષરદેહ કોણ નથી પૂજતું? એ સ્થૂલ દેહની નાગરિકતા, રસિકતા અને વિલાસ શતમુખ વખાણાયાં અને નિંદાયાં ! રમવા સરખા ચાણોદ કરનારીના કાંઠડે અને નર્મદાજીના ધીરગંભીર પુણ્ય નીરમાં એ રંગીલા કવિ–હંસના વિહાર, સમય જતાં અદ્ભુતસુન્દર (R.) બનતા જાય છે.

૫. જીવનપલ્લવિત [ન્હા. દ.]

૬. મસ્ત, રંગદર્શી [વિ. ક.]

૭. ઉલ્લાસી [આ. બા.]

૮. આનંદલક્ષી [ક. મા.]

૯. રંગભોગી [બ. ક.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંહીં નહિ આપેલાં અવતરણો માટે જુઓ Classical.

૧૦. કૌતુકપ્રિય [વિ. મ.]

કો. ૩, ૧, ૧-૩; સૌષ્ઠવપ્રિય અને કૌતુકપ્રિય (અનુક્રમે Classical અને Romantic) Chivalry ની પેઠે આ બે શબ્દોના પણ મૂળનો સઘળી કળાસમેત પૂરો અર્થ વહનારા પર્યાયો ગુજરાતીમાં યોજવા મુશ્કેલ છે. કારણ એ છે કે એ શબ્દોનો સંકેત ધીમે ધીમે વિકસતો ગયેલો, એટલે એ આખી ઐતિહાસિક વિકાસપરંપરાને પરાભાષાના કોઈ એક જ શબ્દમાં સમાવવી અશક્ય છે. Romantic જે ઉપરથી બન્યો તે Romance શબ્દનો મૂળ અર્થ લૅટિનમાંથી પ્રાદુર્ભૂત થયેલી ઈટાલિયન, ફ્રેંચ આદિ પ્રાકૃત ભાષાઓ એવો હતો. પછી એવી પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલું પુસ્તક એવો અર્થ થયો. આવાં પુસ્તકોમાં મ્હોટે ભાગે વીર પુરુષોનાં પરાક્રમો વર્ણવાતાં તે ઉપરથી Romanceનો ભૂતકાલીન શૌર્યકથા એવો અર્થ નીકળ્યો. આ શૌર્યકથાઓમાં કલ્પનાનો ઘોડો પૂરપાટ દોડતો અને અત્યુક્તિનો પાર ન રહેતો. એટલે પાછળથી Romanceમાંથી બનેલા વિશેષણ Romantic નો કલ્પિત, તરંગી, અત્યુક્તિપૂર્ણ એવો અર્થ સમજાયો અને એ સર્વના સરવાળે દિલ ઉશ્કેરનાર કલ્પના સળગાવનાર એવો આજનો અર્થ રૂઢ થયો. Classical ના જૂના અર્થ બે હતા: (૧) (૧) ઉત્તમવર્ગીય, શિષ્ટ, જે આજે પણ ચાલુ છે; અને (૨) લૅટિન, ગ્રીકઆદિ પુરાતની ભાષાઓ વિશેનું. આ ભાષાઓના સાહિત્ય સાથે મધ્યકાલીન Romanceસાહિત્યની તુલના કરતાં પ્રાચીન સાહિત્ય સંયમી, સ્વસ્થ, રૂપપ્રધાન જણાયું એટલે Classical નો એ આધુનિક અર્થ પ્રચલિત થયો. (De Maar's History of Modern English Romanticism, Vol. I. pp. 1–15) હવે આ શબ્દોના આ બધા જુદા જુદા અર્થો અથવા એ અર્થોના સંયોગને પરિણામે આવેલો એક અર્થ આપણી ભાષાના એક જ શબ્દમાં પૂરવો અઘરો પડે એ સ્વભાવિક જ છે. આથી જ રા. ખબરદાર વગેરેના પ્રયોગોથી સંતોષ થયો નથી અને આ નવા પર્યાયો યોજવા પડ્યા છે. Classicalમાં Romantic ના જેટલી અર્થસંકીર્ણતા રહેલી નથી, તેથી એને માટે વપરાયેલા "રૂપપ્રધાન" "સ્વસ્થ" અને "સંયમી" એ ત્રણે પર્યાયોથી મૂળનું ભાવગ્રહણ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે, પણ Romantic ને બદલે "રંગપ્રધાન" "મસ્ત" કે "ઉલ્લાસી" એકે બરાબર નથી લાગતો. આમાંથી રા. ખબરદારનો "રંગપ્રધાન" તો ચાલે જ કેવી રીતે? રંગ સદા રૂપની સાથે સંયુક્ત જ હોય, એટલે Romantic શબ્દનો રૂપથી ભિન્નતા બતાવવાનો મુખ્ય મુદ્દો તો એમાં માર્યો જાય છે. Romanticismની અંગ્રેજી ચર્ચામાં Colour શબ્દ વારંવાર વપરાય છે ખરો, પણ picturesqueની પેઠે એ Colourનો પણ ભાવ એના સીધા સાદા પર્યાયથી ગુજરાતીમાં કદી ન દર્શાવી શકાય. રા. ધ્રુવનો "ઉલ્લાસી" બીજી રીતે સૂચક હોવા છતાં Romanticismનાં રહસ્યો પરત્વે એનાં અર્થ અને વ્યાપ્તિ પરત્વે–એથી કંઇક ભ્રમ થવાનો સંભવ છે. કેમકે Romanticism માં કરૂણા અને વિષાદની ઘાટી છાયા ઘણીવાર નજરે પડે છે (જુઓ Maar, Vol. I) તે "ઉલ્લાસી" સાથે સંગત થઇ શકે નહિ. રા. વિજયરાયનો "મસ્ત" 'આ બંને કરતાં વધુ નિર્દોષ છે, પણ એની વ્યંજના આપણી ભાષામાં કંઇક બગડી ગઇ છે, અને એ વિકૃતિનો અધ્યાસ (association.) Romanticismના રસિક ઉદાત્ત ભાવોના વિચાર આગળ ખૂંચ્યા વગર રહેતો નથી. એટલે ખાસ જુદી યોજના કરવી પડી છે. એ નવી યોજનાના આધારભૂત શબ્દો નીચે આપ્યા છેઃ—

The classic character in art consists in the addition of restraint and flawlessness to beauty. The essential element of the romantic spirit is curiosity joined to a love of beauty (De Maar, Vol. I. p. 12.)

Romanticism, ૧. રંગદૃષ્ટિ [વિ. ક.]
૨. જીવનનો ઉલ્લાસ, આનંદ [આ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. કૌતુકપ્રેમ [વિ. મ.]

કૌ. ૩,૧. ગોવર્ધનરામ એકંદરે કૌતુકપ્રિય વિધાયક છે, છતાં એમના વિધાનમાં કલાને એમણે જેટલે અંશે બોધ કે જ્ઞાન કે બીજા કશાના હેતુની દાસી બનાવી છે તેટલે અંશે તો એમની પ્રકૃતિમાં કૌતુકપ્રેમની સાથે ભળેલો છતાં એની તળે દબાઈ રહેલો સૌષ્ઠિવપ્રેમ જ ફૂટી નીકળેલો.

બાકીનાં અવતરણો માટે Classicism જુઓ.

Routine, નિત્યકર્મ [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૯૫: આપણાં નિત્યકર્મ પણ અમુક પદ્ધતિ અનુસાર જેટલાં સુવ્યવસ્થિત થાય છે તેના પ્રમાણમાં તેમની પૂર્વે અમુક આગ્રહ હોય છે.

S

Sabbath, ૧. વિશ્રામવાર [આ. બા.]

ધ. વ. ૨૦૫: વિશ્રામવાર માણસ માટે કર્યો છે, માણસને વિશ્રામવાર માટે કર્યો નથી.

Sadism, (*Psycho-ana.*) પરપીડનપ્રિયતા, પરપરિતાપપ્રિયતા [ભૂ. ગો.]

Sanguine, (Temperament) તરલ, [કે. હ. ધ્રુ. નાં.]

Sash, (*Arch.*) ગજ [ગ. વિ.]

Satire, ૧. કટાક્ષકથન [ર. મ.]

હા. મં. ૭૫: હાસ્યરસની કૃતિનો એક પ્રકાર એવો છે કે તેમાં ઉપહાસ સાથે આક્ષેપનો અંશ હોય છે; મૂર્ખતા, દુર્ગુણ, દુરાચાર, વગેરે દોષને હાસ્યમય રૂપે ચિતરી તે ઉપર તેમાં પ્રહાર કરેલા હોય છે, એવી કૃતિમાં અમુક નમુનાનાં માણસો, અમુક રીત રીવાજો અથવા અમુક કૃત્યો એવી વક્રોક્તિથી વર્ણવેલાં હોય છે કે તે હસવા સરખાં છે એવું ભાન થાય છે. તે ઉપરાંત તે અનિષ્ટ છે એવી પ્રતીત થાય છે. આવી રચનાને ઇંગ્રેજીમાં satire કહે છે, અને, આપણી ભાષામાં તેને 'કટાક્ષકથન' કહીએ તો ચાલે.

૨. સાક્ષેપિકા [અણિલાલ નારણજી તંત્રી]

ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય, ૪૨: કૌતુકમયત્વ એ નવલકથા, નાટક અને સાક્ષેપિકા (S.) ત્રણેનો અંતર્ગત અને પરિણામક ભાવ છે.

૩. કટાક્ષસાહિત્ય [ન. ભો.]

પાંચમી પરિષદ, ૩૯; કેટલાક વિભાગના સાહિત્યની વસ્તુતઃ ઊનતા જ છે તે હવે જોઈએ. Satire કટાક્ષસાહિત્ય તો છે જ નહિં એમ કહિયે તો ચાલે.

૪. અન્યોક્તિ [બ. ક.]

જુઓ Gallantry.

૬. કટાક્ષટીકા [ન. ભો.]

ગુજરાતનો નાથ, ઉપોદ્‌ઘાત, ૨૧; અલબત રાની બિલાડાની નિસર્ગ સેવનારી ફિલસુરી ઊંચી હશે; અને આ સરલ, અલ્પ શબ્દોમાં સમાયલી કટાક્ષટીકા (S.)ને માનવજાતિ પાત્ર હશે...

૬. શુદ્ધકટાક્ષકથન [વિ. ક.]

જુઓ Invective.

૭. કટાક્ષ [કિ. ધ.]

જુઓ Humour.

૮. ઉપહાસ, વાગ્બાણ [દ. બા.]

Scale, ૧. ૧. સ્વરમંડળ [ન. ભો.]

સ્મ. મુ. ૨૫૪: Would you have music ! Then listen to the Falls. The scale is infinite and God the organist. તમારે સંગીત જોઇશે ? તો આ જળધોધનું શ્રવણ કરો; હેનું સ્વરમંડળ અનન્ત છે; પ્રભુ એ મહાવાદ્યનો વગાડનારો છે.

૨. શ્રેણી [કે. હ. ધ્રુ. નાં.]

૨. માપપટી [ગ. વિ.]

Scale-drawing, સપ્રમાણ નકશો [ગુ. વિ. વિ. ૮૩]

Sceptic, ૧. શંકાવાદી [બ્યો. જ.]

જુઓ. Realist.

૨. સર્વશંકી [મ. હ.]

જુઓ. Rationalist.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sceptical, સંશયવાદી [અ. ક.]

ની. શા. ૯ : કેટલાક એવા તત્ત્વવાદો છે કે તેમાં આપણા જ્ઞાનમાત્રની સત્યતા લૂલી પાડવામાં આવે છે ને શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાનનાં સ્થપાયલાં સત્યોને માનસિક ભ્રમણાઓ અથવા તો કલ્પનાઓ તરીકે ઉતારી પાડવામાં આવે છે. પણ વ્યવહારની રીતે જોતાં એવા વિચારો પદાર્થવિજ્ઞાનોના વિવેચન કરવાની પદ્ધતિ પર નહિ જેવી અસર કરે છે; ખૂદ તેવી સંશયવાદી (સ્કેપ્ટિકલ) કે ઉચ્છેદક ફિલસુરી ધરાવનારાને હાથે પણ તેમ થતું નથી.

Scepticism, ૧. સંશયવાદ [અ. ક.]

ની. શા. ૧૪૮ : સંશયવાદ-જે વિચાર-પદ્ધતિ મુજબ જ્ઞાનના સંબંધમાં માણસ શંકા જ યોગ્ય ગણી શકે તે સ્વીકારનાર વાદ.

૨. સંશયશીલતા [દ. બા.]

Scholar, ૧. પંડિત [આ. બા.]

સુ. ગ. પ્રવેશક, ૧૯: રા. મણિલાલનો ઉદ્દેશ પંડિત (S.) માં ખપવાનો નહિ પણ ઉપદેશક (Teacher) થઇ ગુર્જર જનમંડળના આચાર-વિચાર ઉપર અસર કરવાનો હતો,

૨. વિદ્વાન, વિદ્યોપાસક [દ. બા.]

Scholarship, ૧ ગ્રંથવિશારદતા [ન્હા. દ.]

સ. ૨૯, ૭૯૨: ગોવર્ધનભાઈની S. ગ્રંથ-વિશારદતા સરસ્વતીચંદ્રમાં યે ઠામઠામ છલકાઇ જાય છે.

૨. ૧. પાંડિત્યવેતન [ગો. મા.]

સ. ચં. ૧, ૨૧૩ : ઘણીક પરીક્ષાઓમાં અને ઘણાક નિબંધો લખી પારિતોષિકો (ઇનામો) પાંડિત્યવેતનો (સ્કૉલરશીપો) ચંદ્રક (ચાંદ) વગેરે તેણે મેળવ્યાં હતાં.

૨. છાત્રવૃત્તિ, વિદ્યાર્થીવેતન [મ. સૂ.]

ગો. ગ્રા. ૨૪૯: ઉપરાજ-વાઇસરાય-લૉર્ડ નાર્થબ્રુકે આરંભમાં લોકપ્રિય લૉર્ડ કાનિંગના જેવો ઉદાર સ્વભાવ અને કુલીન વિચાર દર્શાવ્યા હતા તેનું સ્મરણ રાખવા તેઓના નામની (સ્કૉલરશિપ)-છાત્રવૃત્તિ વા વિદ્યાર્થીવેતન ખુ. નવાબ સાહેબે સ્થાપીને વિદ્યાર્થીઓને આશ્રય આપવા ઠરાવ્યું.

૩. વિદ્યાકલોત્તેજનવૃત્તિ [મ. સૂ.]

હ. બા. ૭૪: અહુણા પણ વિદ્યાશાળા, પુસ્તકશાળા, ઔષધઉપચારશાળા, વિદ્યાકલો-ત્તેજનવૃત્તિ (દ.) આદિ થાય છે, એ પણ ધર્મવિચારમૂલક છે.

૪. શિષ્યવૃત્તિ [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૪૮૪: ગમે તેટલી શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવી હોય તેને હું થોડામાં થોડી ધાર્મિક ઉચ્ચતાના પ્રમાણમાં પણ છેક નિર્માલ્ય ગણું છું.

૫. વિદ્યાવેતન [ન. ભો.]

૬. વિદ્યાર્થીવૃત્તિ [ન્હા. દ.]

ચિ. દ. ૫૫: સ્ત્રીશિક્ષણના સદનુભવને પરિ-ણામે સ્ત્રીશિક્ષણના ઉત્તેજન કાજે S. વિદ્યાર્થી-વૃત્તિ સ્થાપેલ છે.

૭. વિદ્યાવૃત્તિ [દ. બા.]

School, ૧. શાળા [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૨, ૨૨૯: હાલ આપણા પ્રાંતમાં કવિતાની જે ત્રણચાર શાળાઓ (Ss.) ચાલે છે તેમાં કોની જોડે આ કાવ્ય સંબંધ ધરાવે છે તેનું કાંઈક નિરાકરણ આ વિવેચનમાં થવું જ જોઇએ. એ આખું કાવ્ય ધ્યાન દઈને વાંચતાં અમારો એવો નિશ્ચય થાય છે કે એ દલપતશાળાનું તો નથી જ.

૨. ચરણ [ર. વા.]

વ. ૬, ૨૧૦: સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર લીટન અને તેના ચરણ (S.) ના લેખકોની અસર છે.

૩. સંપ્રદાય [ન્હા. દ.]

સા. મં. ૧૬૯: વીરજી, રત્નેશ્વર, વલ્લભ-દ્વારકાદાસ પ્રિય શિષ્યો હતા. વિધવિધ રસનાં કાવ્યો રચવા શિષ્યોને સોંપાતાં; અનેક કાવ્યો રચાય, વંચાય, ચર્ચાય ને પ્રચાર કરાવાય. પણ -પણ એ પ્રેમાનન્દનો સંપ્રદાય હતો, પ્રેમાનન્દ-ની શારદાપીઠ—University ન હતી.

૪. કલમ, પક્ષ, મત [દ. બા.]

Science, ૧. સૃષ્ટિજ્ઞાન, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર [ર. મ.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક. સા. (૧) ૫: એકોલે તો એટલે સુધી કહે છે કે જેમ પ્રજાના આચારવિચારમાં સુધારો થતો જાય તેમ તેની કવિતા ઉતરતી પંક્તિની થતી જાય એવો નિયમ છે. સૃષ્ટિજ્ઞાન (s.) આગળ ઘણું થોડું હતું અને હાલ ઘણું વધારે છે. પણ સંગીતશાસ્ત્ર, ચિત્રકળા, કે શિલ્પવિદ્યાના જ્ઞાનમાં તેમ નથી એવો તેનો અભિપ્રાય છે. (૨) ૫: તે કહેતો કે ખરેખરો વિરોધ ગદ્ય અને કવિતા વચ્ચે નથી પણ કવિતા અને સૃષ્ટિવિજ્ઞાન (s) વચ્ચે છે. (૩) ૨૬૪: કોલેરિજ કહે છે કે 'કવિતા ખરી રીતે વિરોધી છે' તે ગદ્યની નહિં, પણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની.

૨. **શાસ્ત્ર** [મ. ન.]

ના. પ્ર. ૧૦: જે મહાવૃત્તિ—પ્રેમ-ના અભાવે અનેક જાતનાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રબલ કરવા ઉપર સર્વથા લક્ષ હોવું જોઈએ. ને તેની સાથે જ શાસ્ત્રનું (s.) જ્ઞાન એવું આપવું કે જેથી કરીને ઉછરતી સ્ત્રીઓ પોતાનાં સર્વ કર્તવ્યમાં સુખથી પ્રવૃત્તિ કરી શકે.

૩. **વિદ્યા** [ક. પ્રા. ગુ. શા. ૪૫, ૩૧૪]

૪. **વિજ્ઞાન** [અજ્ઞાત]

Sculptor, **મૂર્તિકાર** [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, ફાગણ, ૧૦૩: જાણીતા મૂર્તિકાર (S. સ્કલ્પ્ટર) રા. રા. મ્હાત્રેને શિવાજીસ્મારકનું અતિકાય બાવલું સર્જવાનું કામ સોંપાયું છે.

Sculpture, ૧. **શિલ્પ** [મ. ન.]

જુઓ Fine art.

૨. **મૂર્તિવિધાન** [ર. વા.]

નવજીવન અને સત્ય. ૧, ૪૬૩: રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય મૂર્તિવિધાન (s.) રાષ્ટ્રીય કળાઓ અને રાષ્ટ્રીય ક્રીડાવિનોદને ઉત્તેજન આપવા પ્રત્યે આન્ધ્રનો ધર્મ છે.

૩. **તક્ષણ** [બ. ક.]

સ. ૨૯, ૭૫૧: શરીરરચનાના વિજ્ઞાન (anatomical knowledge) વગર તક્ષણ (s.) નથી, આકૃતિઓ રેખાઓ ઉપર પ્રભુત્વ વિના ચિત્રકળા નથી.

૪. **મૂર્તિકળા** [બ. ક.]

જુઓ Decorative art.

Secular, ૧. **સંસારી** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૨, ૩૦૭: હાલ સાધારણ લોકોની કેળવણી પણ કેવળ સંસારી જ (s.) હોવાથી ઘણાં નુકસાન થાય છે એમ જોઇ કેટલાક સમજુ માણસો ધર્મયુક્ત (religious) કેળવણીની વાંચ્છના કરવા લાગ્યા છે.

૨. **ઐહિક** [ચં. ન.]

સ. ૨૦, ૪૫૩: હાલનું શિક્ષણ કેવળ ઐહિક છે અને તેથી સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ વિકસાવવા અસમર્થ છે.

૩. **લૌકિક** [બ. ક.]

ભા. લે. પ્રવેશક, ૫૨: સરકારે તો સર્વ ધર્મનું એક સરખું પાલન કરવાની રાજાધિરાજની મહા નીતિ સ્વીકારી છે, અને તેને દૃઢતાથી વળગીને સરકારી કેળવણીને તમામ અંગોમાં લૌકિક (s.) રચી છે.

૪. **વ્યાવહારિક** [દ. બા.]

Secularism, **ઐહિકતા** [વ. ઓ.]

જુઓ Individualism.

Seer, ૧. **દ્રષ્ટા** [બન્ધુસમાજ]

વ. ૬, ૬૬૭: ભારતીદેવીનો મ્હોટામાં મ્હોટો દૃષ્ટા (s.) પુત્ર, 'પાંચાલી'ના સુખને માટે અહોરાત્ર ચિન્તામય જીવન ગાળતો સહદેવ જણાવે છે: આજ જે વિચાર માત્ર તર્કતરંગ ભાસે છે તે આવતી કાલે મૂર્તિમાન થશે એવી આશા પણ રાખી શકાય.

૨. **ઋષિ, કવિ** [દ. બા.]

Self, **આત્મા** [અજ્ઞાત]

Self-assertion, **સ્વપ્રતિપાદન** [સૌ. શારદા સુમંત મહેતા]

બુ. પ્ર. ૬૪, ૩૫૦: તેને લીધે સ્વમાન અને s.a. (સ્વપ્રતિપાદન)ની લાગણીનું પુનરુજ્જીવન થઇ શક્યું છે.

Self-centred, **આત્મપર્યાપ્ત** [કિ. ઘ.]

સાબરમતી, ૧૯૮૩, હેમન્ત, ૧૩૪, સત્ત્વશુદ્ધિ એટલે માણસાઇ ભર્યું જીવન; જો જીવનમાં આપણી ભાવનાઓનો અને બુદ્ધિનો વિકાસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવી રીતે થયો હોય કે આપણું જીવન આપણા પોતાનામાં જ સમાયલું આત્મપર્યાપ્ત (ક. ૯.) જ ન હોય, સ્વસુખને જ શોધનારૂં ન હોય...

Self-conscious ૧. **સાક્ષિપ્રત્યક્ષ, સાક્ષિભાસ્ય** [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૩૬].

૨. **આત્મભાની** [આ. બા.]

વ. ૨૫, ૧૯૩: કલા એ જીવનનો આવિર્ભાવ છે અને જીવન જ્યાં સુધી ક. ૯. આત્મભાની યાને પોતાનું મુખ જોતું ન થાય ત્યાં સુધી કળા પ્રકટતી નથી.

Self-consciousness, ૧. **આત્મભાન** [ગો. મા.—કાં. છ.]

શ્રી. ગો. ૧૫૭: આત્મશ્રદ્ધા તે અહંકાર કે મિથ્યાભિમાન નહિ, પણ, ગોવર્ધનરામના શબ્દોમાં આત્મભાન. (ક.-૯.) નું જ પરિણામ હોય છે.

૨. **સ્વસંવિત્** [આ. બા.]

૩. **અસ્મિતા** [બ. ક.]

ભા. લે. પ્રવેશક, ૨૮, ૧૮૯૨ થી માંડીને દશ પંદર વર્ષ સુધી થનારા ગ્રેજ્યુએટોમાં પોતાની સરસાઇની અસ્મિતા (ક. ૯.) હોય, એ પણ કુદરતી છે.

૪. **આત્મચૈતન્ય** [હસમનરાવ કર્પૂરરામ મહેતા]

યુ. ૧૯૭૯, **માહ**, ૪૮૪: આત્મચૈતન્ય (ક. ૯.) કે જે માત્ર મનુષ્યમાં જ મળી આવે છે. પશુઓ હીલચાલ કરે છે, કંઈ વિચાર કરી શકે છે, પરંતુ 'હું' નો ભાવ તેઓમાં માલુમ પડતો નથી. 'હું' નો ભાવ તો માત્ર મનુષ્યમાં જ જણાય છે.

૫. **સ્વસંવેદી ચેતના** [પ્રા. વિ.]

વીણા, ૧૯૨૭, ૧૮૪: જીવનવ્યાપારોનું પ્રેરક બળ ચેતનામાંથી મળે છે કે કેમ એ પ્રશ્ન પણ ત્યાં ભાગ્યે જ ચર્ચવામાં આવે છે અને જો સામાન્ય ચેતનાને સ્થાન ન હોય તો સ્વસંવેદી ચેતના (S. C. Subconsciousness) unconsicousness **આંતરિક કે અર્ધ-ચેતના, નોચેતના** વગેરેને તો એમાં સ્થાન હોઈ જ ન શકે એ સ્વાભાવિક છે.

૬. **આત્મસંવેદન** [ન. ભો.]

અ. ક. ૨૫૦: (૧) પણ એથી ઉલટું, એ નટને એમ લાગે કે પ્રેક્ષકવર્ગ મ્હારી સાથે સંલગ્ન નથી તો નટનામાં આત્મસંવેદન સ્ફુરે છે. અને એ કશું કરી શકતો નથી. (૨) પોતાને અન્ય કોઈ ધારીને જુવે છે એમ જ્ઞાન થાય તો આત્મસંવેદન ઉત્પન્ન થઈ કૃત્રિમતા ફલિત થાય છે.

૭. **અહમસ્મિતા** [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૯૨: કવિપ્રાણિની વિચિત્રતા તેની અહમસ્મિતા (ક. ૯. સેલ્ફકોન્શયસનેસ)ને લીધે જ નથી, જે લોકોત્તર પ્રેમ (ન્યાય; સત્ય વફાદારી; આદિ સર્વ પ્રેમહીરકના જ જુદા જુદા પાસા છે) તે માગે છે અને બદલામાં જાતે દેવાને તૈયાર છે તે આ દુન્યવી વ્યવહારમાં તો સ્વપ્ને સાંપડવાનો નહીં, એ પણ કવિપ્રાણીની વિચિત્રતાનું હાર્દ છે.

૮. **આત્મસંવિદ્** [કે. હ. અ. નો.]

Self-condemnation, **આત્મવિડંબના** [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૧૫: અ, બ ને કાંઇક હાનિ ઉપજાવે છે; પણ પોતાને જ અનુકમ્પાનું શીલ બંધાયું છે તેથી બ ને જે દુઃખ થાય તે પોતાને પણ થાય છે. જેને હાનિ થઇ છે તેને સ્થાને તે પોતાને મૂકે છે અને ત્યાંથી એ ઉપજાવનાર જે પોતાની જાત તેના ઉપર જુએ છે અને નીતિવૃત્તિજન્ય ક્રોધ અથવા આત્મવિડંબનાપૂર્વક જુએ છે.

Self-conservation, **આત્મપ્રપોષણ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૫૭: પોતા ઉપર પ્રીતિ, પોતે અને પોતાનાં કાર્યાદિને સારાં ગણવાની રુચિ એ તો સાહજિક હોય છે, અને આત્મપ્રપોષણ સાથે તેનો સંબંધ છે.

Self-contained ૧. **સ્વપર્યાપ્ત** [આ. બા.]

૨. **સ્વયંસંપૂર્ણ** [દ. બા.]

Self-control, **સ્વસંયમ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૯૬: સ્વસંયમ શબ્દનો અર્થ એવો છે કે વિકસિત ઈચ્છા અમુક સમયે સ્વવિરૂદ્ધ એવા વેગમાત્રનો પરાભવ કરી તેમને યોગ્ય મર્યાદામાં રાખી શકે એવી શક્તિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Self-denial, **સ્વાર્થનિષેધ** [ન. ભો. ખાનગી નોંધપોથી]

Self-determinination, ૧. **આત્મનિર્ણય** [ચં ન.]

વ. ૧૭, ૧૧૪: **અંગ્રેજી** વર્તમાનપત્રો વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચાયા સિવાય ભાગ્યે રહ્યું હશે કે એક નવીન શબ્દપ્રયોગ હાલમાં વિશેષ પ્રચલિત બનતો જાય છે. તે શબ્દપ્રયોગ આ છે: The Right of Self-determination આત્મનિર્ણયનો અધિકાર.

૨. **સ્વયંનિર્ણય** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૪૩૪: સામ્રાજ્યનો યુગ પલટાઇને આજ સ્વયંનિર્ણય—(S. D.) ના યુગની આણ વર્તી રહેલી દેખાય છે.

Self-determinism **આત્મનિર્ણીતતા** [અ. ક.]

ની. શા. ૧૨૫: નૈતિક ફરજમાં માનવા માટે જે આવશ્યક છે જ તે એ છે કે મારૂં ચારિત્ર્ય મારાં કર્મોનું ખરૂં કારણ ગણાવવું જોઇએ, પ્રવૃત્તિસ્વાતંત્ર્યના આ (**પ્રમાણેના**) મતને આપણે આત્મનિર્ણીત પ્રવૃત્તિમાં માનનાર વાદ તરીકે ઓળખી શકીએ (આત્મનિર્ણીતતા–સેલ્ફ ડિટર્મિનિઝમ–તરીકે ઓળખી શકીએ.)

Self-effacement, **આત્મવિલોપન** [ન. ભો. વ.]

Self-esteem, **અહંતા** [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૫૭: જેમ પોતા વિષે અન્ય જનોએ કરેલી વાર્તાથી બાળકને પોતા ઉપર વિચાર કરવાનું થઇ આવે છે, તેમ અન્યે કરેલી સ્તુતિથી " હું કાંઇક છું " એવી **અહંતાની** વૃત્તિ પણ પોષાય છે.

Self-evident, **સ્વસિધ્ધ** [મ. ન.]

ચે. શા. આવાં સ્વસિદ્ધ સત્યોનું મૂળ નિદાન શોધવાની તાત્ત્વિક ચર્ચામાં ઊતર્યા વિના એટલું તો કહી શકાય કે પાકી વયે સહજ રૂપે જણાતા આવા નિર્ણયોમાંના ઘણાક, પ્રથમે તો કોઈ પ્રકારના અનુમાન દ્વારા જ થાય છે.

૨. **સ્વતઃસિદ્ધ** [દ. બા.]

Self-government, ૧. **સ્વરાજ્ય** [**દાદાભાઇ નવરોજજી**]

૩. **સ્વયંશાસન** [દ. બા.]

Self-importance, **આત્મમહિમા** [ન. ભો.]

વ. ૨૭, ૯૮; પ્રમાણભાન (sense of proportion), આત્મમહિમા (s. i.) નો અભાવ એ મૂળ પાત્ર તરફ સહાનુભૂતિ (sympathy) અને માનવલક્ષણ અને જીવન• સ્રોતનો સૂક્ષ્મ દર્શનથી અભ્યાસ; આ મુખ્ય સામગ્રી જેને લભ્ય હોય તે હાસ્યરસની રમત રમી સકે છે.

Self-love, ૧.**આત્મપ્રિયતા**[મ. ન.]

ચે. શા. ૪૫૬: બાળપણાની એક ઘણામાં ઘણી ઉપયોગી વૃત્તિ સ્તુતિપ્રિયતાની છે, બીજાના અભિપ્રાય, બીજાની સ્તુતિ, તેથી સંતોષ માનવાની વૃત્તિ છે તે છે. આ વૃત્તિ **આત્મેતર** અથવા પારમાર્થિક વૃત્તિ નથી, જ્યારે બાળકને અન્યની સ્તુતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પોતાનો જ વિચાર આવે છે. આમ જોતાં આ વૃત્તિ આત્મપ્રિયતા અથવા આત્મગુણાનુવાદનું રૂપાન્તર છે

૨. **પોતાસ્નેહ** [મ. ર.]

૩. **અહંપ્રેમ, સ્વયંદાસ્ય, અહંકામના** [દ. બા.]

પ્ર. ૧૧, (૨) ૨૯૦: S. L. માટે **ગૂજરાતી** શબ્દ કયો ? **પહેલે** વિચારે શબ્દ સુઝે છે 'આત્મરતિ', પણ એ પવિત્ર શબ્દનો પવિત્ર ભાવ મારીને એને આવા અપવિત્ર ભાવ માટે વાપરવો એ બરાબર નથી. અને એ શબ્દનો દુરુપયોગ કરવો જ હોય તો એને પોતાનો કરવા માટે **અંગ્રેજી** શબ્દ Auto-erotism ઉમેદવાર બેઠો જ છે એટલે 'આત્મરતિ' શબ્દ નહિ ચાલે. S. l. ને માટે આપણે 'અહંપ્રેમ' શબ્દ વાપરીએ, અને એ રોગ જેને વળગ્યો છે એને '**અહંપ્રેમી**' કહીએ, **અહંકામ** કહીએ. 'ખુદગરજી'ની માફક 'ખુદઆશક' શબ્દ તૈયાર કરાય કે નહિ તે આપણે નથી જાણતા પણ એના જેવો શબ્દ જોઇએ છે ખરો.

સંસ્કૃતમાં વચન છે કે સ્વયંદાસાસ્તપસ્વિનઃ તપસ્વી લોક તપસ્યાના અહંકારમાં અત્યંત સ્વાર્થી, અહંકારી અને અહંપ્રેમી બને છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક રીતે દેહરખા પણ બની જાય છે એટલે 'સ્વચ્છંદાસ્ય' શબ્દ S.I. ને માટે વપરાય.

અહંપ્રેમ એ દોષ દુનિયામાં પહેલાં આટલો ન હતો. દહાડે દહાડે તે વધતો જોવામાં આવે છે. એ અસામાજિક વૃત્તિ છે. તે જેમ જેમ વધે તેમ તેમ સંસ્કૃતિનો નાશ થતો જાય છે એમ જાણી લેવું. (૨) ૨૯૧: પણ જ્યારે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આ અહંપ્રેમ, આ અહંકામના ડોકિયું કરે છે ત્યારે એ ભારે ચિંતાનો વિષય છે.

૩. **આત્મભક્તિ** [દ. બા.]

દ. મૂ. ૧૯૩૧ ફેબ્રુઆરી, ૩૩૫ : બાળકોમાં અભિમાન, હુંપણું, અને આત્મભક્તિ (s. l.) ખૂબ હોય છે.

Self-loving, અહંપ્રેમી, અહંકામ, અહંકામી [દ. બા.]

પ્ર. ૧૧. ૨૯૦-૧: (૧) જુઓ ઉપર Self-love. (૨) વિભૂતિપૂજાના દિવસોમાં જો અહંકામી શિક્ષકના પરિચયમાં તેઓ આવે તો અહંકામીને સ્વભાવિક રીતે પોષણ મળે છે અને એ વિદ્યાર્થીઓને ચાહે છે.

Self-realisation, ૧.આત્મસિદ્ધિ [ચં. ન.]

ગુજરાતીઃ જ્યાં સુધી હિન્દનું રાજ્યતંત્ર હિન્દની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હસ્તમાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી હિન્દની સર્વદેશીય અને સંપૂર્ણ આત્મસિદ્ધિ (s.r.) અશક્ય છે.

૨. **સ્વરૂપાનુસંધાન, આત્માનુભવ** [બ. ક.]

સા. જી. ટિપ્પણ, ૩૦૧: માત્ર પાશવ વાસનાઓને અધીન પામર જીવનમાંથી ઉંચે ચ્હડી આત્માનુભવ વા સ્વરૂપાનુસન્ધાન (સેલ્ફરીઆઇલીઝેશન s. r.) સિદ્ધ કરવાનાં સાધન.

૩. **આત્મસાક્ષાત્કાર** [ર. વાં.]

ર. કૃ. ૨૯૩: સહવાસથી મંગળાને લાગ્યું કે મગનલાલમાં સારા સંસ્કારનાં બીજ છે. શક્તિ છે પણ ભાવના નથી. આખું જીવન જવલંત કરે એવો આદર્શ નથી. આદર્શના અભાવે આત્મસાક્ષાત્કાર (s. r.)ની તીવ્ર આકાંક્ષા નથી.

૪. **સ્વરૂપસિદ્ધિ** [આ. બા.]

વ. ૨૨, ૧૬૨: એ ભાવાત્મક પદાર્થ તે હું નિર્વિવાદરૂપે ચાને આપની સંમતિ કલ્પી લઇને, માની લઉં છું કે સ્વરૂપસિદ્ધિ.

૫. **સાક્ષાત્કાર, આત્માનુભૂતિ** [દ. બા.]

Self-regard, પોતા-સ્નેહ [મ.ર.]

કાં.મા. ૩૫૮: આગલા એક કાગળમાં લખ્યું હતું,'સ્વતંત્ર' શબ્દ સારો નથી, એમાં 'પોતાને-પોતાપણાને વશ કરવાનો અર્થ આવે, "અનધીન' વધારે સારો છે". અને તે પ્હેલાના એક કાગળમાં છેઃ "ઘણાના સ્નેહો અશુદ્ધ અને અયોગામી છે...દુનિયાના સ્નેહમાં પોતાસ્નેહનું કેટલું બધું સામ્રાજ્ય છે. "પોતા-સ્નેહ" self-regard, self-love એ ફિલસુફીના જાણીતા પારિભાષિક સમાસનું શબ્દશઃ ગુજરાતી છે. "પોતાપણું' એટલે આ અર્થમાં egoism; હિંદુ ધર્મ અને ફિલસુફીની પારિભાષામાં આના પર્યાય અહંકાર, મમત્વ. મામ વગેરે જાણીતા છે; પોતાપણું; પોતાસ્નેહ આદિ આ અર્થમાં મણિશંકર યોજે છે. સ્વાર્થ self-interest ના સામાન્ય અર્થમાં નહીં.

Self-sacrifice, ૧. સ્વાર્થસંન્યાસ [ગો. મા.] સ. ચં. ૧.

૨. **સ્વાર્પણ** [મ. સૂ.]

અ. ૧૭૮, સ્વોપકારાર્થ સ્વાશ્રયની તથા તથા પરોપકારાર્થ સ્વાર્પણ (s.s.) ની મતિકૃતિ રાખવી.

૩. **સ્વાર્થત્યાગ** [અજ્ઞાત]

૪. **આપભોગ, આત્મભોગ** [અજ્ઞાત]

૫. **આત્મબલિદાન** [બ. ક.]

લિ. ૭૧: દુનિયા પોતાની મૂર્ખતામાં જેને આત્મબલિદાન(s. c.) કહે છે, તે તો આત્માનો ઊંચો અને સાચ્ચો વિજય અને ઉત્કર્ષ અને મોક્ષ છે.

૬. **સ્વાર્થબલિ** [ન. ભો. ખાનગી નોંધપોથી]

Semantics, અર્થસંક્રાંતિશાસ્ત્ર [ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કૌ. ૧૯૩૦ માર્ચ ૧૦૫: શબ્દના અર્થમાં ફેરફારોનું શાસ્ત્ર (S. અર્થસંક્રાન્તિશાસ્ત્ર) પણ આજે ઠીક ખેડાય છે.

Seniority, વયોવૃદ્ધતા [ચં. ન. પ્રગતિ]

Sensation, ૧. ૧. પ્રત્યક્ષ [મ. ન.]

જુઓ Innervation અને Nervestimulation.

૨. ઇંદ્રિયગોચર [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૧૦૮: જીવ સાંચર્યા પછી જો માતાના પેટના કોઇ ભાગ ઉપર દબાણ થાય, તો છોકરૂં હાલે છે, તે ઉપરથી સમજાય છે, કે તેનામાં લાગણી શરૂ થઇ છે. એ લાગણી ઇંદ્રિયગોચર કહેવાય.

૩. સંસ્કારવેદના [આ. બા. વ. ૩, ૩૬૩]

૪. ઉપલબ્ધિ [વિ. ધ્રુ.]

વ. ૭, ૫૦૮: માનસિક સ્થિતિનું પ્રાથમિક લક્ષણ બાહ્યસૃષ્ટિની ઉપલબ્ધિ (S.) એટલે લાગણી છે.

૫. ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ, ઇંદ્રિયસંસ્કાર, સંસ્કાર [હ. વ.]

મા. શા. ૧: આપણી પ્રત્યક્ષ આવેલી કોઈ પણ વસ્તુનું ઇન્દ્રિયો વડે જે ભાન થાય ત્હેને ઇંગ્રેજીમાં s. કહે છે. ગુજરાતીમાં આ અર્થ સૂચવવા માટે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અથવા ઇંદ્રિયસંસ્કાર અથવા એકલા પ્રત્યક્ષ કે સંસ્કાર શબ્દો વાપરીશું.

૬. વેદન, સ્ફુરણ [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૭૧]

૭. ઇન્દ્રિયાવજ્ઞાન [ન. દે.]

જુઓ. Law of associations.

૮. નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન [ક. પ્રા.]

જુઓ Perception.

૯. સંવેદન [વિ. ક.]

જુઓ. Receptivity.

૧૦. ઇન્દ્રિયાવગ્રહ [પ્રા. વિ.]

૧૧. ગ્રહેવાપણું, વિષયપ્રત્યક્ષ [કે. હ.અ. નોં.]

૧૨. વિષયગ્રહણ [દ.બા.]

૨. ૧. ધાંધલ [ર. મ.]

પહેલી પરિષદ ૧૦: કોલાહલ માટે અમારો ઉત્સાહ નથી પણ સાહિત્યની સેવા માટે અમારી ઉત્કંઠા છે. સાહિત્યના વિષયમાં ધાંધલ (s.) સર્વથા ત્યાજ્ય છે એ અમારી પ્રતીતિ છે.

After sensation, અનુગત પ્રત્યક્ષ [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૧૨: સંઘર્ષ અથવા પ્રોત્સાહનના અભાવે, એટલે તે થઈને બંધ પડી જાય તે પછી પણ પ્રત્યક્ષ થોડી વાર રહે છે. એ પ્રત્યક્ષને અનુગત પ્રત્યક્ષ કહે છે.

૨. વાસનાભૂત પ્રત્યક્ષ [કે. હ. અ. નોં].

Complete sensation, સંયુક્ત પ્રત્યક્ષ [કે. હ. આ. નો.]

Mixed sensation, મિશ્ર પ્રત્યક્ષ [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૧૧: જે પ્રત્યક્ષ ઉપર વિચાર કરતાં તેનું આગળ પૃથક્કરણ થઇ શકતું હોય તેને મિશ્ર પ્રત્યક્ષ અને બીજાને શુદ્ધ પ્રત્યક્ષ કહેવાં.

Muscular sensation, સ્નાયુપ્રત્યક્ષ [મ. ન. ચે. શા.]

૨. સ્નાયુકૃત પ્રત્યક્ષ [કે.હ. અ.નોં.]

Organic sensation, ૧. જીવનવ્યાપારનાં પ્રત્યક્ષ [મ.ન. ચે. શા.]

૨. સકરણ શારીરિક લાગણી [હ.દ્વા.કે શા.ક.૧, ૩૨૯]

૩. આંતર–અંગકૃત પ્રત્યક્ષ [કે.હ.અ.નોં]

Simple sensation, ૧. શુદ્ધ પ્રત્યક્ષ [મ. ન.]

જુઓ Mixed sensation.

૨. કેવળપ્રત્યક્ષ [કે. હ.અ.નોં]

Sensational, કોલાહલબાજ [વિ.ક.]

કૌ. ૧,૨, ૫: એ મુનશીની આખી સ્કુલ જ 'સેન્સેશનલ' (કોલાહલબાજ) છે.

Sensationalism, ૧, ઇન્દ્રિયવાદ [હ. વ.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મા. શા. ૯૦: એક મત પ્રમાણે મનનું અન્તર્નિરીક્ષણ કરતાં ઐન્દ્રિય કલ્પનામાં લાવી શકાય ત્હેવા સંક્રાન્તિવ્યાપારો દૃષ્ટિગોચર ન થવાથી આવા વ્યાપારોનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ અને મનના જે કંઇ વ્યાપારો આપણને જણાય છે તે સર્વે એક બીજાની માનસિક નકલોના જ બનેલા હોય છે અને આ વ્યાપારો વચ્ચે જે કંઇ અંત સંબંધ હોય તે આપણે જાણી શકતા જ નથી. આ મતને ઇન્દ્રિયવાદ (s) નું નામ અપાયેલું છે.

૨ ઈન્દ્રિયજ્ઞાનવાદ [અ. ક.]

ની. શા. ૪૬, જે ફિલસુફી **અનુભવવાદ** (એમ્પિરિસિઝમ) કે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનવાદ (સેન્સેશનૅલિઝમ) વલણ ધરાવે છે—જેઓ જ્ઞાનમાત્રને અનુભવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું દર્શાવે છે તે અનુભવ એટલે જેને મન વ્યાવહારિક રીતે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન એમ થાય છે –તે લોકોએ આપણા નૈતિક નિર્ણયોને કોઈ પ્રકારની લાગણી કે ભાવના તરીકે ગણવાને વલણ ધરાવ્યું હોય છે.

Sense,

Sense cell, ઉપલબ્ધિકણ [વિ. ક્ષુ.]

જુઓ Ganglionic cell.

Sense-centre, ઉપલબ્ધિબિન્દુ [વિ. ક્ષુ.]

વ. ૭, ૫૦૯: મગજમાં આ ઉપલબ્ધિઓ કાં તો તેમાં આવેલાં ઉપલબ્ધિબિન્દુઓ (s. cc.) ઉપર ખાસ ઉપલબ્ધિ તરીકે પ્રવર્તે છે અને કાં તો તે ઉપલબ્ધિ બીજા યાંત્રિક પ્રદેશોમાં (motor regions) પાછી ધકેલાય છે જ્યાં જુદી જુદી ગતિમાં તે પ્રત્યુત્તર આપે છે.

Sense of beauty ૧, **સૌન્દર્યવૃત્તિ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૮૮: કેન્ટ કહે છે તેમ સૌંદર્યવૃત્તિનો આનંદ વિશુદ્ધ હોવા માટે એટલું આવશ્યક છે તેમાં પ્રાપ્તિની આશા જેવું સ્વસંબદ્ધ તત્ત્વ લેશ પણ જોઇએ નહીં.

૨. **સૌન્દર્યેન્દ્રિય** [ન. ભો.]

મ. મુ. ૧, ૩૫૪: સૌંદર્ય–ભૌતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક સૌન્દર્ય–ની છાપ મનુષ્ય ઉપર પડે છે તે છાપ લેવા માટે ઇન્દ્રિય વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે જેને s. o. b. (સૌન્દર્યેન્દ્રિય) નું નામ અપાય.

૩. **લલિતભાવ, સૌન્દર્યદૃષ્ટિ** [દ. બા.]

Sense of humour,

જુઓ humour ના પેટામાં.

Sense of proportion ૧. **ગુરુલાઘવની સમજણ** [આ. બા.]

૨. **પ્રમાણની સમઝશક્તિ** [ન. ભો.]

મ. મુ. ૧, ૩૧૩: હાસ્યરસની એ પરામર્શશક્તિનું ઊંડું બીજ પ્રમાણની સમઝશકિત (s. p.) ઉપર આધાર રાખે છે.

૩. પ્રમાણબુદ્ધિ [અજ્ઞાત]

૪. તારતમ્ય [કિ. ઘ.]

જી. શો. ૧, ૧૯: બીજું ધર્મની અસર આચરનાર કરતાં વધારે મોટા ક્ષેત્રને વ્યાપનારી હોવાથી એ ક્ષેત્રની વિશાળતા કઈ બાબતમાં કેટલી હોય ત્યાં સુધી યોગ્ય ગણાય તેનીયે મર્યાદા રહે છે. એ મર્યાદા ન સમજવાથી તારતમ્ય (s. o. p.) નો ભંગ થાય છે અને પરિણામે ધર્મ આચરનાર પોતે પંગુ બની જાયછે.

૫. **તારતમ્યભાવ, ઔચિત્ય** [દ. બા.]

Sense of sin, પાપાસ્મિતા [બ.ક.]

લિ. ૧૦૫: આ ભાવનાગ્રહણ જેટલું જામે, તેટલા પ્રમાણમાં માણસ જેવા ક્ષુદ્ર જન્તુને અશાન્તિ અને કર્તવ્યચ્યુતિની પાપાસ્મિતા (s. o. s.) વધારે ડંખે, ડંખ્યા જ કરે.

Sense organ, ૧. **ઇન્દ્રિયસ્થાન** [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૦૬: કોઈ ઇંદ્રિયસ્થાનના સંઘર્ષ થકી ઉત્પન્ન થતા અમુક પ્રકારના ચેતનપરિવર્તનો સમૂહ તે ઇંદ્રિય, એમ હવે કહી શકાય.

Sense perception, ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૧૪૫: સામાન્ય જનસમૂહની માન્યતા પ્રમાણે કેટલાક તત્ત્વવિદો એમ માને છે કે, ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમાં બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થો નિમિત્તભૂત છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sensibility, ૧. પ્રત્યક્ષયોગ્યતા [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૨૫: શ્રવણેન્દ્રિયની આવી સંસ્કૃતતા સાથે સ્વરયંત્રમાંના સ્નાયુની પ્રત્યક્ષયોગ્યતા પણ ઉત્તમ પ્રકારની હોવી જોઇએ.

૨. વેદન [વિ. ૨.]

કૌ. ૧, ૩, ૧૧૧: Exceptional openness to emotional impressions એ અર્થની s. વેદન તે નર્મદ મનુષ્ય અને નર્મદ કવિનો પ્રથમ ગુણ. નર્મદથી નાનાલાલ સુધીના સાહિત્યકારોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ વેદન s.

૩. ભાવક્ષમતા [ન. ભો.]

અ. ક. ૧૫૭: નટમાં ભાવક્ષમતાના સાચા રણકા વિનાનો હૃદયવેધક વૃત્તાન્તનો અભિનય કોઈને પણ અસર નહિ કરી સકે.

General sensibility, અલૌકિક-સામાન્ય-પ્રત્યક્ષયોગ્યતા [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૦૫: પ્રથમ પ્રકારની પ્રત્યક્ષયોગ્યતાને સામાન્ય અને દ્વિતીય પ્રકારની તે **વિશેષ પ્રત્યક્ષયોગ્યતા** કહેવામાં આવે છે. વિશેષ પ્રત્યક્ષયોગ્યતાને લૌકિક પ્રત્યક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયદ્વારે થયેલું પ્રત્યક્ષ એમ પણ કહે છે, અને સામાન્ય પ્રત્યક્ષને સાક્ષાત્ ઇંદ્રિયદ્વારે નહીં પણ અન્યથા થયેલું અલૌકિક પ્રત્યક્ષ પણ કહે છે.

Particular Sensibility, લૌકિક-વિશેષ-પ્રત્યક્ષયોગ્યતા [મ. ન સદર]

Sensitive, ૧. પટુકરણ [બ. ક.]

કૌ. ૨, ૧, ૧૨૭: સમાજના આચારવિચારમાં અને પટુકરણ (s. સેન્સિટિવ) વ્યકિતઓના હૃદ્દેશમાં જે અસંખ્યવિધ ઘડભાંગ, ગડમથલ અને આશનિરાશા હોય તે સર્વ કળાના સર્જક સુકુરમાંથી જોવામાં આવે.

૨. અર્થગ્રાહી, ગ્રહણપટુ, તેજદાર, વિષયગ્રાહી [કે. હ. અ. નોં.]

Sensitiveness, ૧. સૂક્ષ્મ પરામર્શશકિત [ન. ભો.]

વ. ૧૮, ૩: આપણા સંગીતના ઉસ્તાદોની સ્વરભાનની લાગણી કે'વી તીવ્ર હોય છે! s.– સૂક્ષ્મ પરામર્શશક્તિ કે'વી કૈશિકી હોય છે!

૨. અર્થગ્રાહિતા [કે. હ. અ. નોં.]

Sensorium, મસ્તિષ્ક, ચેતનાશય [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૯૮: મગજના વચલા પ્રદેશમાં મસ્તિષ્ક અથવા નાનું મગજ છે, જેને આપણે ચેતનાશય કહીશું.

Sensory, મનોવહા [ન. દે.]

જુઓ Motor.

Sensory, area, સંજ્ઞાપ્રદેશ [બાલ. કૃષ્ણ અમરજી પાઠક]

પ્ર. ૧૧, ૪૩: મગજના જુદા જુદા પ્રદેશો, જેવા કે સંજ્ઞાપ્રદેશ (s. a.) ચેષ્ટાપ્રદેશ (meter area) તથા તેમને પરસ્પર જોડી દેતા સંયોજક તંતુઓ (Associction fibres) તેને માન્ય છે.

Sensory motor, ૧. ઐન્દ્રિય કર્મ, ઇન્દ્રિયકૃત કર્મ, ઇન્દ્રિયપ્રેરિત કર્મ [કે. હ. અ. નોં.]

૨. સંવેદનાત્મક,પ્રેરણાત્મક [દ.બા.]

Sensual gratification, ઐન્દ્રિય પરિતોષ [મ. ન.]

ચે. શા. ૫૩૪: ઇચ્છાનું આટલે સુધી જે પૃથક્કરણ કર્યું તેમાં "જેથી સુખ સંભવે તેની ભાવના " સાથે ઈચ્છાને સંબંધ છે એવો જે પ્રાકૃત જનોનો વિચાર છે તે જ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. આ વાત ઘણે પ્રસંગે સત્ય પણ જણાય છે; ઐન્દ્રિય પરિતોષ શોધતાં, માંડલિક સંસારનું સુખ ઈચ્છતાં, કોઇ ઉત્તમ કલાકાર્યને વિલોકતાં, એ વાત સમજવામાં આવે છે.

Sensuous, ૧. ઇન્દ્રિયગમ્ય, વિષયગત [૨. મ.]

ક. સા. (૧) ૧૦૫: પૃથ્વીપરના વિષયોમાં ઇન્દ્રિયગમ્ય સુન્દરતાનો અનુભવ કરી ઉલ્લાસ પામવાની વૃત્તિ ભોળાનાથની કવિતામાં બહુ ઓછી છે.(૨) ૧૦૫: શ્રવણેન્દ્રિય સુખ અનુભવવાનો એમને વિશેષ અભિલાષ રહેતો, અને આ ઇન્દ્રિયગમ્ય સુન્દરતાની અભિરુચિએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમના જીવનમાં તેમજ કવિતામાં એક વિશેષતા ઉત્પન્ન કરી છે. ભક્તિનિમગ્ન અને ધ્યાનપરાયણ હૃદયનો સંગીતદ્વારા વિષયગત સૌન્દર્ય સાથે સંબન્ધ થયો.

૨. ઇન્દ્રિયગ્રાહી [અજ્ઞાત]

Sentiment, વાસના [બ. ક. ભા. લે. પ્રવેશક.]

૨. ભાવના [ર. મ.]

વ. ૨૩, ૧૩૩: પરિષદ્ તે માત્ર ક. (ભાવના) છે અને કાયદાની દૃષ્ટિએ ચાલુ રહેલું મંડળ નથી.

૩. રુચિગ્રાહ [બ. ક.]

કૌ. ૧, ૩, ૩૯: કવિતા વિશેના પંદર—સોળમા સૈકાથી માંડીને આજ સુધીનાં વિવરણો, વર્ણનો અને વ્યાખ્યાવાક્યોમાં લાગણી, ઊર્મિ, ચિદ્રસ, ભાવ, હૃદયપ્રવૃત્તિ અને સ્થિતિ, ઉરનાં આંદોલનો અને વિકારો, ક્ષોભ જુસ્સા અને રુચિગ્રાહ (ક. સેંટિમેંટ), શ્રોતા અને વાંચનારના હૈયા ઉપર અસર એ વિશિષ્ટતાઓ વત્તીઓછી આવ્યાં જ કરે છે.

૪. વૃત્તિ [કે. હ. અ. નાં.]

૫. રસ [દ. બા.]

Sentimental, ૧. વાસનામૂલ, વાસનાપ્રધાન [બ. ક.]

ભા. લે. પ્રવેશક, (૧) ૪૭: એક લિપિ અને એક ભાષાની ભાવનાનું વ્યવહારૂ તેમ વાસનામૂલ (ક.) મહત્ત્વ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા. (૨) ૫૭: સ્નેહ, સુખી લગ્ન, પરસ્પરની માયા મમતાથી ભરેલાં છલાછલ ભરેલાં કુટુંબજીવન, એવા એવા વિષયોને સ્પર્શ કરતા મ્હેં એમને કદાપિ સાંભળ્યા નથી. પણ તેનો ખુલાસો જુદો છે. આપણો જમાનો વાસનાપ્રધાન (ક.) હોઈ એવી બાબતોમાં આપણે લવલવ કરીએ છીએ વધારેઃત્યારે એ જમાનો કૌટુમ્બિક જીવનને સ્પર્શતી લાગણીઓને વિશે મૌન પાળનારો હતો.

૨. રોતલ [ધૂમકેતુ]

તણખા, ૨૧: એ ફૂલિશ સેન્ટિમેન્ટૅલિસ્ટ (મૂર્ખ રોતલ.)

૩. લાગણીમાંદું [અજ્ઞાત]

૪. ઊર્મિલ [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૨, અષાઢ ૧૧૫: ઊર્મિલ (ક.) જમાનો ચાલે છે એ દેખીતું છે.

૫. તરંગી [કે. હ. આ. નાં.]

૬. વેવલું, ભાવનાસુલભ [દ.બા.]

Sentimentalism, ૧. હૃદયદૌર્બલ્ય [ચં. ન.]

સ. ગોવર્ધનસ્મારક, ૮૯: કેવલ તત્ત્વશાસ્ત્રનો જ અભ્યાસ કરવાથી વિરાગાભાસ શુષ્ક હૃદયહીનતા સંભવે છે, તો કેવળ કાવ્યશાસ્ત્રના જ વાંચનથી રસાભાસ હૃદયદૌર્બલ્ય (ક.)-ના સામ્રાજ્યનું ભય રહે છે.

૨. ઊર્મિદાસ્ય [વિ. મ.]

કૌ. ૩, ૨, ૧૭૩: એ (તણખા) માંનાં સઘળાં પાત્રોને જીવ કાઢી નાંખવો એ તો રમત વાત લાગે છે. આજના બુદ્ધિપ્રધાન યુગને એ વાત એટલી સહજ નથી લાગતી એટલે એવું ઉર્મિદાસ્ય એને ખૂંચ્યાં કરે છે.

૩. રોતલવેડા [વિ. ક.]

કૌ. ૩, ૩, ૧૭: કુણું જીગર એટલે રોતલવેડા (સેન્ટીમેન્ટેલીઝમ) નહીં.

૪. અપોર્મિલતા [બ. ક.]

ઇ. દિ. આર્યસમાજી માનસ જ્યાં લગી બાલિશ અપોર્મિલતા (childish.) નું ભરેલું ચાલ્યા કરશે, ત્યાં લગી એ સંઘમાં શાસ્ત્ર ફિલસૂફી કે ઇતિહાસ બાંધનારી વિદ્વત્તા ખીલી શકશે નહીં.

Sequence, પૌર્વાપર્ય [આ. બા.]

આ. ધ. ૩૬૯: મારા ભાષણમાં મેં દર્શનોનો જે અંતરંગ (internal) સંબંધ બતાવ્યો છે તે રીતે એમના ઉત્પત્તિક્રમનું પૌર્વાપર્ય (Historical sequence) વિચારમાં બંધબેસતું થાય છે.

Serf, કૃષિદાસ [મ. હ.]

સ. મ. ૨૯૩: ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચારને પરિણામે ગુલામીનાં અનિષ્ટ ઓછાં થવા પામ્યાં તથા માલિક અને ગુલામ વચ્ચેના અને કૃષિકાર અને કૃષિદાસ (સર્ફ) વચ્ચેના, સંબંધ જરા માણસાઇ ભરેલા થયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Serfdom, કૃષિદાસત્વ [મ. ક.]

સ. મ. ૨૯૫: નવમા અને દશમા સૈકામાં રોગ અને દુકાળથી સ્વતંત્ર લોકોની સંખ્યા ઘટવાને લીધે, કૃષિદાસત્વ વધારે નાબુદ થતું ગયું.

Sermon, ૧. પ્રબોધન [ન. લ.]

ઈ. ઇ. ૧૨૫: સઘળા પાદરીઓના એણે મોં બંધ કરી દીધાં, એટલું જ નહિ પણ એ કહે તે સતનાં અને ઢપનાં જ પ્રબોધનો (૩ઙ.) આપવાની તેમને ફરજ પાડી.

૨. પ્રવચન

ત્રીજી પરિષદ્ ૧૪૪:આ વિભાગમાંની બીજી બધી ચોપડીઓ રાજકોટના રેવરંડ મિ. સ્ટિવન્સને ખાસ પ્રયાસથી એકઠી કરીને મોકલેલી. બાઈબલના જુનામાં જુના ગુજરાતી તરજુમા, ઈ. સ. ૧૮૩૭ (સં. ૧૮૯૩) માં સુરતની મોટી આગને સમયે કરવામાં આવેલું પ્રવચન (ઙ.) એ એમણે પ્રદર્શિત કરેલાં પુસ્તકોમાં ખાસ જોવા જેવાં હતાં.

Sex,(*Phycho ana.*) ૧.કામવૃત્તિ,કામના [ભૂ. ગો.]

૨. જિન્સ [વિ. ક.]

Sex-psychology, કામમીમાંસા [ગૂ. વિ. વિ. ૧૧૨.]

Sexual, ૧. લિઙ્ગી [બ. ક.]

નવજીવન અને સત્ય, ૧, ૨૨૫: પ્રેમની ભાવનાના ભક્ત છીએ એમ બંને કહેનારા છે, પણ તે કયો પ્રેમ ? લિઙ્ગી (ઙ.) પ્રેમ, શુદ્ધ પ્રેમ નહીં.

૨. જાતિગત [ર. વા.]

ર. કૃ. ૪૯: પિતા પુત્રીના સ્નેહનો સવાલ નથી, સ્ત્રી પુરુષના જાતિગત (ઙ) પ્રણય સ્નેહ વિશે સવાલ છે.

૩. જિન્સી [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, ઑગષ્ટ, ૧૧૮, પશ્ચિમના ઉદારમતવાદી વિચારકોએ જિન્સી ('સેક્શ્યુઅલ') વિષયોને અમુક મર્યાદામાં છતાં પહેલાં કરતાં વધુ છૂટથી ચર્ચવાનું સ્વીકાર્યું છે અને તે જનહિતાર્થેજ એ આપણે જાણીએ છીએ.

Sexual impulse, ૧. સ્ત્રીપુંસાકર્ષણ [બ. ક.]

સા. જી. પ્રવેશક, ૨૭: ભૂખ, તરસ, નિદ્રા, સ્નાયુચાંચલ્ય, સ્ત્રીપુંસાકર્ષણ, બન્ધુતા...એ હાજતો અને વાસનાઓ પ્રાણીમાત્રને સામાન્ય છે.

૨. કામવિકાર [દ. બા.]

Sexual selection, પ્રણયપક્ષપાત [મનુભાઈ નંદશંકર મ્હેતા]

જુઓ Natural selection.

Shaking hands, ૧.કરાલિંગન [મ.સૂ.]

ગો. ગ્રા. ૨૩૯: (ગવર્નર સાહેબે) સર્વની સાથે સ્નેહથી કરાલિંગન કર્યું.

૨. કરસંવાહન [મ. ર.]

શિ ઈ. ૩૭૫: જો મારાથી સ્વેચ્છા પ્રમાણે વર્તી શકાતું હોય તો હમણાં હું એક ગાડી લઇ સ્વિટઝર્લાન્ડમાં પેસ્ટેલૉઝીને મળવા જાઉં, તેનું ઉત્સાહથી કરસંવાહન કરૂં, અને આંખનાં આંસુથી મારો ઉપકાર માનું.

૩. હસ્તમેલન [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪, ૪૭; તેણે વિદ્યાચતુર સાથે હસ્તમેલન (Shaking hand) કર્યું.

૪. નમસ્કાર, હસ્તાંદોલન [દ. બા]

Short story,૧. ટૂંકી વાર્તા [અજ્ઞાત]

૨. લઘુવાર્તા [આ. બા.]

વ. ૧૪, ૩: 'short story' (ટુંકી વાર્તા) કોઈક રૂપે તો બહુ પ્રાચીન કાળથી સર્વ દેશોમાં જાણીતી છે. એકી બેઠકે વંચાઈ શકે એવી વાર્તા એ લઘુવાર્તા.

૩. નવલિકા [બ. ક.]

(૧) મ. ર. ભટ્ટ અનુવાદિત પ્લેટોકૃત ફીડ્રસનું પરિશિષ્ટ, ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ભંડોળકમિટિ, ૧૮૯: રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીકૃત મ્હારી કમળા અને બીજી વાર્તાઓ. આ રસીલી સચોટ અને વિવિધ ચિત્રમય સાંસારિક નવલિકાઓ ઘણી લોકપ્રિય નીવડી છે. (૨) દર્શનિયું, નિવેદન, ૭: દર્શનિયું, બ્હેરખો, અને માળા : ટુંકી વાર્તા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" ઉર્ફે નવલિકા, નવલ, અને મહાનવલ ઉર્ફે કથા કે આખ્યાન. એક પલાંઠીએ, ધ્યાનના એક જ કાર્યમાં જોઇ લેવાય તે નવલિકા, ત્રણેક કલાકથી આખા દિવસ સુધીની એકાગ્રતા માગે તે નવલ, એથી લાંબી તે મહાનવલ.

૪. ખંડકથા [વિ. મ.]

ગદ્યનવનીત, નિવેદન,૫: ખંડકથા (ઇ. ક.)–એમાંથી થોડીને માટે પણ અવકાશ નહિ રહેવાથી એ અતિ રસિક અંગને પણ તદ્દન અસ્પૃષ્ટ રાખવું પડ્યું છે.

૪. કથાપ્રસંગ [દ. બા.]

Silhouette, છાયાચિત્ર ['વ્રજમોહન']

કૌ. ૨,૧, ૨૩૩: છાયાચિત્રો–ઇ. શું છે એની પિછાન ગુજરાતને રાવળે જ કરાવી છે.

Silver jubilee, ૧. રૂપકોત્સવ [ચં. ન.]

સ. ૨૭, ૨; સમાલોચક પોતાની કારકીર્દીનું પા શતક પૂરૂં કરવા ભાગ્યશાળી થઇ શક્યું તે નિમિત્તે ત્હેને રૂપકોત્સવ (S.J.)ની ઉજવણીનું માન આપવું.

૨. રજતમહોત્સવ [અજ્ઞાત]

Simple proposition, શુદ્ધ નિર્દેશ [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૫૦: શુદ્ધ નિર્દેશ તેનું નામ કે જેમાં એક ઉદ્દેશ અને એક વિધેય સંયોજકથી કે તે વિના સંયુક્ત હોય. 'સૂર્ય ઉગ્યો છે' એ શુદ્ધ નિર્દેશ છે.

Sincerity, ૧. આત્મપ્રતીતિ [ન. લ]

ન. ગ્રં. ૧, ૩૭૭-૮: પોતાના મતમાં પ્રજામતને કેળવવા એક અનુભવી, ખંતી, ને વિદ્વાન અગ્રણી જે જે કરી શકે તે તે સઘળું કવિએ હાલ સુધારા વિરૂદ્ધ કરવા માંડ્યું છે. જૂના વિચારમાં ગયા તે ઉપરથી જો કોઇ કવિની બુદ્ધિ કે શક્તિ ક્ષીણતાએ પહોંચી છે એમ ધારતા હશે તો તે મોટી ભૂલ કરે છે. અમને તો ઉલટું પૂર્વના ચાપલ્યની સાથે કાંઇક ગાંભીર્ય (depth) તથા વૈશાલ્ય (Breadth) વધેલું દેખાય છે. બીજું કાંઇ નહિ તોપણ કવિની પોતાના નવા મતમાં આત્મપ્રતીતિ તો અક્ષરે અક્ષર જણાઇ આવેછે.

૨. હૃદયની વિશુદ્ધિ [કા. છ.]

શ્રી. ગો. ૧૪૨: વીરપૂજાનો પરમ આચાર્ય ટોમસ કાર્લાઈલ કહે છે કે "હું એમ માનું છું કે હૃદયની વિશુદ્ધિ–ઊંડી, અકૃત્રિમ વિશુદ્ધિ–એ, જેમનામાં કોઇ પણ જાતની વીરતા છે એવા સર્વ મનુષ્યોનું પ્રથમ લક્ષણ છે."

૪. હૃદયશુદ્ધિ [ચં ન.]

ગુ. ચ. ૧, ૪૦: તેઓ જે કાંઇ બોલતા તેમાં હૃદયશુદ્ધિ અને ઉત્સાહનો રણકો જણાઈ આવતો.

૫. નિખાલસતા [બ. ક.]

કૌ. ૧, ૩, ૫૧: " દિલદરિયામાં ડુબકી દીધી"–એ પ્રમાણે તે તે ઊર્મિના તાનમાં એકરસ થઈ જાય એવી નિખાલસતા (ઇ. સિન્સેરિટી) વડે જ એ સાધ્ય છે.

૬. સત્યનિષ્ઠા [મ. હ.]

સ. મ. ૧૯૫: એક કર્કશાને આબરૂ ભરેલા ધર્મની ધૂન લાગી છે માટે જગતે ધાર્મિક સત્યનિષ્ઠા વિનાનું બનવું, એ તો પામર વચન છે.

૭. આત્મપ્રત્યય [વિ. મ.]

કૌ. ૩, ૧, ૧૦: કૌતુકપ્રેમ વણસીને જ્યહારે કૌતુકઘેલછામાં પરિણમે છે ત્યહારે એની અધમતા તો વળી સૌષ્ઠવઘેલછાને પણ આંટી જાય છે. ઢંગધડા વિનાના તરંગો, આત્મપ્રત્યય૧(ઇ.)વિનાના ઉદ્ગારો, દર્દ વિનાના પછાડા,...એ પછી એનાં લક્ષણો બને છે.

---

૧. ઉપર ન.લ ને નામે "આત્મપ્રતીતિ" આપ્યો છે તે ઉપરથી જ આ "આત્મપ્રત્યય" વપરાએલો. લખતી વખતે ન. લ. નું સ્મરણ સ્પષ્ટ હતું, પણ "પ્રતીતિ"ના વિસ્મરણને લીધે કે "પ્રત્યય" વધુ ગમવાને લીધે આ પદ વપરાઈ ગએલું તે જેવું છે તેવું, કર્તૃત્વના લેશ પણ દાવા વિના, અર્થવાહક લાગે તો ન. લ. નું જ ગણી લેવાનું એવી સૂચના સાથે આંહીં મૂકયું છે–વિ મ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮. નિષ્ઠા [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, જાન્યુ૦ ૧૨૯: વિદ્યાર્થી માનસે કરી તેવી જ ઉત્સાહી પ્રશંસા પ્રૌઢા માનસ પણ ખુશીથી કરી શકે, અને તે ત્રણ ગુણોને કારણે: વક્તાની ઊંડી પ્રજ્વલિત નિષ્ઠા (સિન્સેરિટી), પ્રાણવાન વિદ્વત્તા, અને ભાષણશૈલી.

૯. આસ્થા, તત્પરાયણતા [દ.બા.]

Sketch, ૧. રેખાચિત્ર [મ. ન. ચે. શા.]

Slang, ૧. અપભાષા [ન. ભો.]

મ. સુ. ૧. ૫૪૦: "આપવું"ના અર્થમાં "દત્તવું" એમ કાંઈક અડધી મશ્કરીની ભાષામાં અને Slang (અપભાષા) રૂપે વપરાય છે. વ. ૧૦, ૪૪૪ પણ જુઓ.

૨. અશિષ્ટ [બ. ક.]

ઉ. જુ. ૧૮૯: રુસ્તમજીની બોલી મુંબાઇગીરી પારસીશાઇ બોલી છે, ઠેકઠેકાણે ઇંગ્રેજી શબ્દો અને અશિષ્ટ (s.) પ્રયોગોનું જે મિશ્રણ મુંબાઇગીરી પારસી બોલીનું મોટું કલંક છે... તેમાંથી તો રુસ્તમજીને મેં બહુ ભાગે મુક્ત રાખ્યો છે.

૩. ગ્રામ્યભાષા [દ. બા.]

Slave-mentality, પરપ્રત્યયનેય બુદ્ધિ [કાલિદાસ– દ. બા.]

જુઓ Journalism.

Slogan, ભૂંગળવાક્ય [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, કાર્તિક, ૧૦૧: ભૂંગળવાક્યો (Ss. સ્લોગન), ભાંડણ છાંટણાં, આ લખાણો મુદીવાન સામેના નઠારામાં નઠારા કિસ્સામાં મરીમસાલા ભભરાવીને તેમનું રોજને રોજ પીરસણ.

Snapshot, ૧. ઝડપીચિત્ર [રવિશંકર મહાશંકર રાવળ]

સુ. ૧૯૭૯, ભાદરવો, ૪૯૮: વર્તમાનપત્રના રીપોર્ટો, પુસ્તકોમાંનાં ચિત્રો, કૅમેરાથી લીધેલાં ઝડપી ચિત્રો—snapshots–વગેરે કૃતિઓ ઉપયોગ પૂરતી જ મનુષ્યના સ્વીકારને પાત્ર થાય છે.

૨ ક્ષણચિત્ર [દ. બા.]

Social, ૧. માંડલિક [મ. ન.]

ચે. શા. ૬૨૮: શાળાના અનુભવથી બાળકના સમજવામાં આવે છે કે હું સમગ્ર મંડલમાંનું એક છું, અને શૌર્યવાન કે સત્યપરાયણ થવાની આજ્ઞા અમુક વ્યક્તિ તરફથી થઇ છે એમ નથી, પણ આખી સમષ્ટિની તે આજ્ઞા છે. આ પ્રકારે માંડલિક નિયમ અને વર્તનના સર્વમાન્ય ધોરણ પ્રમાણે, પોતાના કાર્યને બાળક નિયમતાં શીખે છે.

૨. સામાજિક [અજ્ઞાત]

Social democracy, સમહિતવ્યવસ્થા [વિ. કો.]

સં. ૫. જે સમાજવ્યવસ્થામાં દરેકના હક સરખી રીતે જળવાતા હોય, આગળ વધવા માટે દરેકને સરખી તક હોય અને કોઈની પ્રગતિમાં સ્વાર્થી માણસોને આડે આવવા અવકાશ ન હોય તેવી વ્યવસ્થાને સમહિતવ્યવસ્થા કહી શકાય.

Social democrat, સામાન્યલોકધનવાદી, સમષ્ટિસ્વામિત્વવાદી [આ.બા.]

વ. ૧૧, ૯૧: એક એમ આશા રાખવામાં આવતી હતી કે દરેક પ્રજાના જુદા જુદા માર્ગો વચ્ચે જે આન્તર કલહો છે તે પ્રજા પ્રજા વચ્ચે શાન્તિ રાખવામાં સહાયભૂત થશે. દાખલા તરીકે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ અને જર્મનિના જે 'S. d.' યાને સામાન્યલોકધનવાદી વા સમષ્ટિસ્વામિત્વવાદી પ્રજાપક્ષના જનો છે, તેઓ સૌ એકત્ર થઈ, પોતાનો દેશ બીજા દેશ સાથે લઢાઇમાં ઊતરવા જતો હશે ત્યારે પોતે એ લઢાઈમાં ભાગ લેવા સ્પષ્ટ ના કહેશે, એટલે લઢાઇ એની મેળે અશક્ય થઈ પડશે.

Social Dynamics, સામાજિક ચલનશાસ્ત્ર [ન. ભો.]

જુઓ Dynamics.

Social gathering, સ્નેહસંમેલન [અજ્ઞાત]

Socialism, ૧. સમાનભાવ [મ. ન.]

સુ. ગ. ૩૯૮: સોશિઆલિઝમ એટલે શું? એનો સરળમાં સરળ અર્થ સમાન ભાવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવો થાય; જો કે તેથી એ શબ્દમાંનો અર્થ પૂરેપૂરો તો દર્શાવી શકાય નહિ.

૨. **સમષ્ટિભાવના** [આ. બા.]

૩. **સમાજસ્વામિત્વવાદ** [ન. ભો.]

૧૬, ૪૮૬: બીજું દૃષ્ટાન્ત S. (સમાજ-સ્વામિત્વવાદ)માં જડે છે.

૪. **ધનસમાનતા** [ન્હા. દ]

જુઓ Physiocracy.

૫. **સમાનસત્તાવાદ** [દ. બા.]

કા.લે.૧, ૪૫૯: સુખલાલ—આ તો તમે સોશ્યાલિઝમ (સમાજસત્તાવાદ) લઇ આવ્યા.

૬. **સમતાવાદ** [કિ. ધ.]

જુઓ Socialist.

૭. **સમષ્ટિહિતસાધક રાજ્યતંત્ર** [આ. બા.]

વ. ૨૯, ૨૮૯: આમ Democracy અર્થાત્ પ્રજાયત્ત રાજ્યતન્ત્રને મિ. વેલ્સ 'S.' અર્થાત્ સમષ્ટિહિતસાધક રાજ્યતન્ત્રરૂપે પરિણત થયેલું જોવા ઈચ્છે છે.

૮. **સમષ્ટિહિતવાદ** [આ. બા.]

વ. ૨૯, ૬૭; 'સોશ્યલિઝમ' યાને સમષ્ટિહિતવાદ આપણા રાજ્યતંત્રમાં દાખલ ન કરવો એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી—પણ તે રૂશિયાની રીતે જ—એટલે કે બોલ્શેવિકની રીતે જ થઈ શકે એમ શા માટે માનવું?

૯. **સમષ્ટિવાદ** [આ. બા.]

વ. ૩૦, ૩૪: બંને પક્ષને નિષ્પક્ષપાત રીતે અવલોકતાં જણાય છે કે આત્યન્તિક વ્યષ્ટિવાદ (Individualism) અને આત્યન્તિક સમષ્ટિવાદ (S.) બંને ખોટા છે, અને સત્ય જેમ હમેશાં બને છે તેમ મધ્યબિન્દુમાં જ વિરાજે છે.

Socialist, ૧. **સમષ્ટિવાદી** [આ. બા.]

૨. **સમાજસત્તાવાદી** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૪૧૭: યૂરોપના મોટા મોટા સમાજસત્તાવાદી પંડિતો ગર્જના કરી કરીને કહેવા લાગ્યા કે યૂરોપમાં બે જ રાષ્ટ્ર છે: એક શ્રીમંતનું અને બીજું ગરીબનું.

૩. **સમતાવાદી** [કિ. ધ.]

કે. પા. ૧૫૭: એકાગ્રતા, વૃત્તિનિરોધ વગેરેના અભ્યાસથી પ્રજ્ઞા તથા તર્કની સૂક્ષ્મતા કરી ક્ષણભર સમતાવાદી (સોશિયાલીસ્ટ) થાઉં એથી હું **સમતાવાદ** પર ગ્રંથ રચી શકું, પણ મારા નોકરને મારી જોડાજોડ બેસવા દેવામાં તર્કશક્તિ કે પ્રજ્ઞાથી કરી રાખેલાં કે માનેલાં વિચારો કે કલ્પનાઓ ઝાઝાં મદદ કરતાં નથી.

૪. **સમાજવાદી** [વ્યો. જ.]

અહિચ્છત્ર ૧૪: સમજવાદીઓ ખાનગી મિલ્કત વિરુદ્ધ પોકાર કરી રહ્યા છે.

Society, ૧. **જનમંડળ** [ન. લા.]

સ. ન. ગ ૧૯: 'આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ' એ નીતિનો જે મૂળ પાયો અને જનમંડળનું બંધારણ છે તે વિચાર પ્રમાણે વર્તનારા ઊંચું સુખ કેમ ન ભોગવે ?

૨. **મંડળ** [મ. ન. ચે. શા.]

૩. **સમાજ** [અજ્ઞાત]

૪. **જનતા** [આ. બા.]

આ.ધ.૫૬: જનતાનાં શાસ્ત્રો (Sociology અને Politics)ના અભ્યાસકોને સુવિદિત છે કે જનતા (S.) એ જનરૂપી પરમાણુઓના સમુદાય (aggregate of individuals). નથી, પણ જનતા એ જ પ્રથમસિદ્ધ પદાર્થ છે, અને જનો-વ્યક્તિઓ (individuals) એ જનતાના અવયવો (fractions, manifestations) છે.

Sociology, ૧. **જનસમૂહવિવેક** [મ.ન.]

ન્યા. શા. ૪: ઇતિહાસને આધારે "જનસમૂહ-વિવેક" એ નામનું એક શાસ્ત્ર આજકાલ સ્પેન્સર જેવા સમર્થ વિદ્વાનોને હાથે ઘડાતું ચાલે છે.

૨. **સંસારશાસ્ત્ર** [પ્રે. ભ.]

સુદર્શન, ૧૭, ૬: આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપર "અંગકઘારનો ઝગડો" અને "હુન્નરખાનની ચ્હડાઈ" નામનાં કાવ્યોમાં અર્થશાસ્ત્ર (economics)ના અને પરિણામે સંસારશાસ્ત્ર (S.) ના કેટલાક સિદ્ધાન્તો આપણા પ્રાન્તમાં ચર્ચાયા.

૩. **સમાજવિદ્યા** [ઉ. કે.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ. ૪, ૫૭: પશ્ચિમના તત્વચિંતકોની પ્રવૃત્તિમાં સમાજવિદ્યા (S.) એ આજ કેટલાંક વર્ષ થયાં સર્વોપરિ સ્થાન ભોગવે છે.

૪. **સમાજશાસ્ત્ર** [આ. બા.]

વ. ૧૬, ૩૯૭: વસ્તુતઃ વર્ણવ્યવસ્થા એ સમાજશાસ્ત્ર (S.)નો પ્રશ્ન છે, ધર્મનો નથી.

Solidarism, સંગઠનવાદ [વિ. કો.]

સં.પ.: સામ્યવાદીઓની પેઠે હાલનું ઔદ્યોગિક તંત્ર ઉથલાવી નાખવાને બદલે મૂડીદારો અને કામદારોની વચ્ચેનો સંબંધ પરસ્પર સંપમય અને સહાયકારી કરવો જોઇએ અને વ્યકિતસ્વાતંત્ર્ય ઉપર થોડો ઘણો અંકુશ મૂકીને પણ સમસ્ત પ્રજાનું હિત સાધવું જોઇએ એ મતને 'સંગઠનવાદ' (S) કહી શકાય.

Solution, ૧. દ્રવણ [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૨૮: ત્રાંબું, રૂપું, કે સોનું એમાંથી કોઇપણ ધાતુના ક્ષારનું પાણીમાં દ્રવણ લઇને તેમાંથી વિદ્યુતપ્રવાહ પસાર કરવાથી વિદ્યુત્-ના તારના છેડા ઉપર આ ધાતુ છૂટી પડે છે.

Somnambulism, ૧. નિદ્રાભ્રમણ [દ. બા.]

૨. **નિદ્રાચર્યા** [ભૂ. ગો.]

Somnambulist, ૧. નિદ્રાચર [વ્યો. જ.]

Sophist, ૧. હેત્વાભાસવાદી [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૫૩: સોક્રેટીસના વખતથી તે આજ સુધી 'સોફિસ્ટ' શબ્દ હેત્વાભાસવાદી-ના અર્થમાં વપરાતો આવ્યો છે, અને એ અવગણના છેક અયોગ્ય નથી.

૨. **જ્ઞાની, ધ્યાની, તાર્કિક** [દ. બા.]

Sophistry, વાક્છલ [ન. ભો.]

અ. ક ૨૫૯: ઉમદામાં ઉમદા અને ઉત્તમ કાર્યને અર્થે એક જણ નિઃસ્વાર્થ રીતે લોકોને ઉત્તેજિત કરે, તો બીજો માણસ વાક્છલના કપટમય પાશમાં હેમને ગૂંચવી દે, અને ખોટી ઉદારતાના ઝગઝગાટથી ઝંખાવી નાખે. (મૂળ અંગ્રેજી:-As one may disinterestedly animate them for the noblest and best of purposes, so another may entangle them in the deceitful meshes of sophistry and dazzle by the glare of a false magnanimity......)

Sorites, ૧. ન્યાયશ્રેણિ, પરામર્શશ્રેણિ [મ. ન.]

ન્યા. શા.(૧) ૧૫૩:(૨) ૧૩૪: પરામર્શજન્ય અનુમિતિનો મુખ્ય ઉપયોગ અનુમિતિ ઉપર જેમનો આધાર છે તેવાં શાસ્ત્રોમાં થાય છે. તેવાં શાસ્ત્રમાં અનેક વાર્તાઓની યોજના હોય છે, તેમાં પદેપદે ત્રણ ત્રણ અવયવનાં **ન્યાય** જુદા પાડીને આપેલા હોતા નથી; પણ એક ઉપરથી બીજું, બીજા ઉપરથી ત્રીજું એમ ઉત્તરોત્તર નિગમનો, અવયવો જણાવ્યા વિના પણ, ઉપજાવેલાં હોય છે. એ પ્રકારે વિચાર-વ્યાપારના ઉત્તરોત્તર સંક્રમને સહાયભૂત જે ન્યાયપ્રકાર તેને પરામર્શશ્રેણિ કહે છે. ઉદાહરણ **અ બ** છે, **બ ક** છે, **ગ ચ** છે ∴ **અ ચ** છે. આનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે એક ન્યાયનું જે નિગમન તે બીજા ન્યાયમાં સાધ્યાવયવ થાય છે, અને એમ ઉત્તરોત્તર પરમર્શશ્રેણિ ચાલે છે.

૨. **માલાનુમાન** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૧૪૩: એક અનુમાનનું સાધ્ય તે બીજા અનુમાનનું સાધન બની એક જ પક્ષ વિષે અનુમાનપરંપરા ચાલે તેને માલાનુમાન કહે છે.

૨. **સંધાનશૃંખલા** [મ. ર.]

અ. ન્યા.: કેટલીએક વાર સંધાનશૃંખલા-ઓ (S.) નો પણ ઉપયોગ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે બધા **અ બ** છે, બધા **બ ક** છે, બધા **ક ડ** છે, બધા **ડ ફ** છે ∴ **અ ફ** છે.

૪. **અનુમાનશૃંખલા** [દ. બા]

Source-book, ૧. સાધનસંગ્રહ [હી. ત્રિ.]

યુ. ૧૯૭૯, આસો, ૩૦: ઉંચી કેળવણીનો એક આશય અભ્યાસીમાં ઉદાર ભાવનાઓ રોપવા સાથે એકાદ વિષયમાં સંશોધન અને શોધખોળનું શિક્ષણ આપી તેની વિવેચક અને ગ્રાહક શક્તિ કેળવવી એ છે. તે માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવો થાય; જો કે તેથી એ શબ્દમાંનો અર્થ પૂરેપૂરો તો દર્શાવી શકાય નહિ.

૨. **સમષ્ટિભાવના** [આ. બા.]

૩. **સમાજસ્વામિત્વવાદ** [ન. ભો.]

૧૯, ૪૯૯: બીજું દૃષ્ટાન્ત S. (સમાજસ્વામિત્વવાદ)માં જડે છે.

૪. **ધનસમાનતા** [ન્હા. દ]

જુઓ Physiocracy.

૫. **સમાનસત્તાવાદ** [દ. બા.]

કા.લે.૧, ૪૫૯: સુખલાલ—આ તો તમે સોશ્યાલિઝમ (સમાજસત્તાવાદ) લઇ આવ્યા.

૬. **સમતાવાદ** [કિ. ધ.]

જુઓ Socialist.

૭. **સમષ્ટિહિતસાધક રાજ્યતંત્ર** [આ. બા.]

વ. ૨૬, ૨૮૬: આમ Democracy અર્થાત્ પ્રજાયત્ત રાજ્યતન્ત્રને મિ. વેલ્સ્ 'S.' અર્થાત્ સમષ્ટિહિતસાધક રાજ્યતન્ત્રરૂપે પરિણત થયેલું જોવા ઈચ્છે છે.

૮. **સમષ્ટિહિતવાદ** [આ. બા.]

વ. ૨૯, ૬૭; 'સોશ્યલિઝમ' યાને સમષ્ટિહિતવાદ આપણા રાજ્યતંત્રમાં દાખલ ન કરવો એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી—પણ તે રૂશિયાની રીતે જ—એટલે કે બોલશેવિકની રીતે જ થઈ શકે એમ શા માટે માનવું?

૯. **સમષ્ટિવાદ** [આ. બા.]

વ. ૩૦, ૩૪: બંને પક્ષને નિષ્પક્ષપાત રીતે અવલોકતાં જણાય છે કે આત્યન્તિક વ્યષ્ટિવાદ (Individualism) અને આત્યન્તિક સમષ્ટિવાદ (S.) બંને ખોટા છે, અને સત્ય જેમ હમેશાં બને છે તેમ મધ્યબિન્દુમાં જ વિરાજે છે.

Socialist, ૧. સમષ્ટિવાદી [આ. બા.]

૨. **સમાજસત્તાવાદી** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૪૧૭: યૂરોપના મોટા મોટા સમાજસત્તાવાદી પંડિતો ગર્જના કરી કરીને કહેવા લાગ્યા કે યૂરોપમાં બે જ રાષ્ટ્ર છે: એક શ્રીમંતનું અને બીજું ગરીબનું.

૩. **સમતાવાદી** [કિ. ધ.]

કે. પા. ૧૫૭: એકાગ્રતા, વૃત્તિનિરોધ વગેરેના અભ્યાસથી પ્રજ્ઞા તથા તર્કની સૂક્ષ્મતા કરી ક્ષણભર સમતાવાદી (સોશિયાલીસ્ટ) થાઉં એથી હું **સમતાવાદ** પર ગ્રંથ રચી શકું, પણ મારા નોકરને મારી જોડાજોડ બેસવા દેવામાં તર્કશક્તિ કે પ્રજ્ઞાથી કરી રાખેલાં કે માનેલાં વિચારો કે કલ્પનાઓ ઝાઝાં મદદ કરતાં નથી.

૪. **સમાજવાદી** [વ્યો. જ.]

અહિચ્છત્ર ૧૪: સમજવાદીઓ ખાનગી મિલ્કત વિરુદ્ધ પોકાર કરી રહ્યા છે.

Society, ૧. જનમંડળ [ન. લા.]

સ. ન. ગ ૧૯: 'આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ' એ નીતિનો જે મૂળ પાયો અને જનમંડળનું બંધારણ છે તે વિચાર પ્રમાણે વર્તનારા ઊંચું સુખ કેમ ન ભોગવે ?

૨. **મંડળ** [મ. ન. ચે. શા.]

૩. **સમાજ** [અજ્ઞાત]

૪. **જનતા** [આ. બા.]

આ.ધ.૫૬: જનતાનાં શાસ્ત્રો (Sociology અને Politics)ના અભ્યાસકોને સુવિદિત છે કે જનતા (S.) એ જનરૂપી પરમાણુઓના સમુદાય (aggregate of individuals) નથી, પણ જનતા એ જ પ્રથમસિદ્ધ પદાર્થ છે, અને જનો-વ્યક્તિઓ (individuals) એ જનતાના અવયવો (fractions, manifestations) છે.

Sociology, ૧. જનસમૂહવિવેક [મ.ન.]

ન્યા. શા. ૪: ઇતિહાસને આધારે "જનસમૂહ-વિવેક" એ નામનું એક શાસ્ત્ર આજકાલ સ્પેન્સર જેવા સમર્થ વિદ્વાનોને હાથે ઘડાતું ચાલે છે.

૨. **સંસારશાસ્ત્ર** [પ્રે. ભ.]

સુદર્શન, ૧૭, ૬: આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપર " અંગકધારનો ઝગડો " અને "હુન્નરખાનની ચ્હડાઈ" નામનાં કાવ્યોમાં અર્થશાસ્ત્ર (economics)ના અને પરિણામે સંસારશાસ્ત્ર (S.) ના કેટલાક સિદ્ધાન્તો આપણા પ્રાન્તમાં ચર્ચાયા.

૩. **સમાજવિદ્યા** [ઉ. કે.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ. ૪, ૫૭: પશ્ચિમના તત્ત્વચિંતકોની પ્રવૃત્તિમાં સમાજવિદ્યા (S.) એ આજ કેટલાંક વર્ષ થયાં સર્વોપરિ સ્થાન ભોગવે છે.

૪. **સમાજશાસ્ત્ર** [આ. બા.]

વ. ૧૬, ૩૯૭: વસ્તુતઃ વર્ણવ્યવસ્થા એ સમાજશાસ્ત્ર (S.)નો પ્રશ્ન છે, ધર્મનો નથી.

Solidarism, સંગઠનવાદ [વિ. કો.]

સં.પ.: સામ્યવાદીઓની પેઠે હાલનું ઔદ્યોગિક તંત્ર ઉથલાવી નાખવાને બદલે મૂડીદારો અને કામદારોની વચ્ચેનો સંબંધ પરસ્પર સંપમય અને સહાયકારી કરવો જોઇએ અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર થોડો ઘણો અંકુશ મૂકીને પણ સમસ્ત પ્રજાનું હિત સાધવું જોઇએ એ મતને 'સંગઠનવાદ' (S) કહી શકાય.

Solution, ૧. દ્રવણ [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૨૮: ત્રાંબું, રૂપું, કે સોનું એમાંથી કોઇપણ ધાતુના ક્ષારનું પાણીમાં દ્રવણ લઇને તેમાંથી વિદ્યુતપ્રવાહ પસાર કરવાથી વિદ્યુત્‌ના તારના છેડા ઉપર આ ધાતુ છૂટી પડે છે.

Somnambulism, ૧. નિદ્રાભ્રમણ [દ. બા.]

૨. **નિદ્રાચર્યા** [ભૂ. ગો.]

Somnambulist, ૧. નિદ્રાચર [જ્યો. જ.]

Sophist, ૧. હેત્વાભાસવાદી [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૫૩: સોક્રેટીસના વખતથી તે આજ સુધી 'સોફિસ્ટ' શબ્દ હેત્વાભાસવાદીના અર્થમાં વપરાતો આવ્યો છે, અને એ અવગણના છેક અયોગ્ય નથી.

૨. **જ્ઞાની, ગ્યાની, તાર્કિક** [દ. બા.]

Sophistry, વાક્છલ [ન. ભો.]

અ. ક ૨૫૯: ઉમદામાં ઉમદા અને ઉત્તમ કાર્યને અર્થે એક જણ નિઃસ્વાર્થ રીતે લોકોને ઉત્તેજિત કરે, તો બીજો માણસ વાક્છલના કપટમય પાશમાં હેમને ગૂંચવી દે, અને ખોટી ઉદારતાના ઝગઝગાટથી ઝંખાવી નાખે. (મૂળ અંગ્રેજી:-As one may disinterestedly animate them for the noblest and best of purposes, so another may entangle them in the deceitful meshes of sophistry and dazzle by the glare of a false magnanimity......)

Sorites, ૧. ન્યાયશ્રેણિ, પરામર્શશ્રેણિ [મ. ન.]

ન્યા. શા.(૧) ૧૫૩:(૨) ૧૩૪: પરામર્શજન્ય અનુમિતિનો મુખ્ય ઉપયોગ અનુમિતિ ઉપર જેમનો આધાર છે તેવાં શાસ્ત્રોમાં થાય છે. તેવાં શાસ્ત્રમાં અનેક વાર્તાઓની યોજના હોય છે, તેમાં પદેપદે ત્રણ ત્રણ અવયવનાં **ન્યાય** જુદા પાડીને આપેલા હોતા નથી; પણ એક ઉપરથી બીજું, બીજા ઉપરથી ત્રીજું એમ ઉત્તરોત્તર નિગમનો, અવયવો જણાવ્યા વિના પણ, ઉપજાવેલાં હોય છે. એ પ્રકારે વિચારવ્યાપારના ઉત્તરોત્તર સંક્રમને સહાયભૂત જે ન્યાયપ્રકાર તેને પરામર્શશ્રેણિ કહે છે. ઉદાહરણ **अ ब छे, ब क छे, ग च छे ∴ अ च छे.** આનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે એક ન્યાયનું જે નિગમન તે બીજા ન્યાયમાં સાધ્યાવયવ થાય છે, અને એમ ઉત્તરોત્તર પરમર્શશ્રેણિ ચાલે છે.

૨. **માલાનુમાન** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. ૧૪૩: એક અનુમાનનું સાધ્ય તે બીજા અનુમાનનું સાધન બની એક જ પક્ષ વિષે અનુમાનપરંપરા ચાલે તેને માલાનુમાન કહે છે.

૨. **સંધાનશૃંખલા** [મ. ર.]

અ. ન્યા.: કેટલીએક વાર સંધાનશૃંખલાઓ (s.) નો પણ ઉપયોગ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે બધા **अ ब** છે, બધા **ब क** છે, બધા **क ड** છે, બધા **ड फ** છે ∴ **अ फ** છે.

૪. **અનુમાનશૃંખલા** [દ. બા]

Source-book, ૧. સાધનસંગ્રહ [હી. ત્રિ.]

યુ. ૧૯૭૯, આસો, ૩૦: ઉંચી કેળવણીનો એક આશય અભ્યાસીમાં ઉદાર ભાવનાઓ રોપવા સાથે એકાદ વિષયમાં સંશોધન અને શોધખોળનું શિક્ષણ આપી તેની વિવેચક અને ગ્રાહક શક્તિ કેળવવી એ છે. તે માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલીક પ્રસિદ્ધિઓ સાધનસંગ્રહ (s. b.) તરીકે છપાવવી જોઇએ.

૨. આધારગ્રંથ [દ. બા.]

Spacing, વિસ્તરણ [રવિશંકર મહાશંકર રાવળ]

કૌ. ૫, ૧, ૨૨૨: આવી કદર કરવાની શક્તિ મેળવવા રેખા અને રૂપનો આખો કોષ, તેના પ્રબંધના અને વિસ્તરણ (s.)ના નિયમો જાણવા જોઈએ.

Spade work, ૧. પ્રારંભકામ [વિ. ક.]

કૌ. ૨, ૧. ૯: કાર્યક્રમમાં સૂચવેલી બાબતો પ્રારંભકામ ('સ્પેડવર્ક') છે.

૨. અવલકામ [વિ. ક.]

કૌ. ૨, ૨, ૨૦૨: સાહિત્યપ્રિયના મનમાં અવલકામ ('સ્પેડવર્ક') સંબંધી અચરજકારી ગોટાળો થયો લાગે છે.

૩. આદિકાર્ય [ચં. ન.]

બે ઘડી મોજ, (આઠમી) સાહિત્યપરિષદ અંક, ૫૩: વીસમી સદીએ અનેક તરુણોને બહાર આણ્યા એટલું જ નહિ, મનોરંજનાત્મક સાહિત્યની દિશા ઉઘાડવાનું આદિ કાર્ય કર્યું.

Spatial, દૈશિક, દેશાવચ્છિન્ન [હી. વ્ર.]

સ. મી. ૪૫: પદાર્થોના દૈશિક એટલે દેશ સંબંધી ગુણો જેવા કે ઘનતા, આકૃતિ, પરિમાણ, વિગેરે એવા છે કે જેની સત્યતાના પ્રકારના સંબંધમાં આપણને શંકા ઉદ્ભવવાનો સંભવ નથી.

Spatial quality, દૈશિક ગુણ [હી. વ્રં. સદર]

૨. ક્ષેત્રીય ધર્મ [કે. હ. અ. નોં.]

Specialization, ૧. પૃથક્સેવન [ર. મ.]

છઠ્ઠી પરિષદ, ૯, સાહિત્યનું વિશેષ પૃથક્સેવન (s) કર્યા સિવાય સાહિત્યપરિષદ પોતાનું સ્વરૂપ જાળવી શકશે નહિ.

૨. અવગાહન [દ. બા.]

Species, ૧. અપર સામાન્ય [મ. ન.]

૨. વિશેષ [રા. વિ.]

૩. ઉપજાતિ [મ. ર.]

જુઓ Connotation.

બાકીનાં અવતરણો માટે Genus જુઓ.

Specific, વિશિષ્ટ [મ. ન. ચે. શા.]

Specific gravity, સઘનતા [કિ.ઘ.]

જી. શો. ૧, ૪૦: જેમ દીવાના પ્રકાશની વ્યાપ્તિ અને તેજસ્વિતા એની જ્યોતિની રક્ષા અને શુદ્ધિવૃદ્ધિ ઉપર છે, જેમ ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ અને વ્યાપ્તિ એની સઘનતા (S.g.)-ની રક્ષા અને શુદ્ધિવૃદ્ધિ ઉપર છે, તેમ સત્ત્વની રક્ષા અને શુદ્ધિવૃદ્ધિ ઉપર આપણી અને જગત વચ્ચેનો સંબંધ અવલંબી રહેલો છે

Spectrum, કિરણચૂર્ણી, છાયાપટ, રંગપટ, વર્ણપટ [કે. હ. અ. નોં.]

Speculative, ૧. તરંગી [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૬૭: તરંગી મતને જે શંકાની સ્થિતિ સહજ અને પરિચિત છે તેમાં વ્યાવહારિક મત થોડીવાર પણ રહી શકતું નથી.

૨. કાલ્પનિક [દ. બા.]

Spirit, ૧. (Essential part of a thing) ૧. સત્ત્વ [ન લ.]

ન. ગ્રં. ૧. ૩૮૨: સરકાર, સભાઓ ને સુધારાવાળા એ ત્રણેને કવિ (ગુજરાતમાં સુધારો) દાખલ કરનારા કહે છે...પણ ઘણું કરીને કવિનો અર્થ આ ઠેકાણે એમ કહેવાનો સંભવે છે કે યૂરોપના સુધારાનું સત્ત્વ (s.) દાખલ થયું એમ હોય, તો તે કહેવું વ્યાજબી છે.

૨. તત્ત્વ [ર. મ.]

ક. સા. ૨૮૩: જે સુન્દરતા અને ઉદારતા કવિતાના ભાવમાં છે તે જ છન્દમાં છે. તત્ત્વ (s.) અને રૂપ (form) એક બીજાને ઘટતાં છે, બે સાથે ન હોત તો ખામી જ રહી જાત એ વાત રસિક જનને અજાણી રહી જાય એમ નથી.

૩. અર્ક [દ. બા.]

૨. (Real meaning) વૃત્તિ [ગૂ. વિ.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિ. ૧૯ વિદ્યાર્થીને નીચેના વિષયોમાં છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી હોવી જોઇએ: રાષ્ટ્રીય ચળવળનાં જુદાં જુદાં અંગો, રાજવ્યવસ્થા પાછળ રહેલી વૃત્તિ (s.) અને એ બેનું પરસ્પર પરિણામ (interaction.)

૨. ભાવ [દ. બા.]

૩. (mettle) તેજ [દ. બા.]

Spiritism, દેવયજન [ન. દે.]

જુઓ Monotheism.

Spiritualism, ૧. આધ્યાત્મિકતા [અજ્ઞાત]

૨. અધ્યાત્મવાદ [અજ્ઞાત]

Spirituality, આત્મનિષ્ઠતા [ન. ભો.]

જ્ઞા. સુ. ૬, ૭૦: ખરૂં જોતાં **નીતિ** અને **ભક્તિ** એ બંને સમપ્રાધાન્ય છે. એ બે મળીને અત્યંત આત્મનિષ્ઠતા (over spirituality) અને ધર્મહીન વ્યવહારનિષ્ઠતા (unreligionus worldliness) એ બેની વચ્ચે સમતોલ સ્થિતિ રાખે છે.

Spontaneous, ૧. સ્વયમ્ભૂ [ર. મ.]

જુઓ Emotion.

૨. ઉપજત, સહજ, અકારણ [દ. બા.]

Sporting spirit, ખેલદૃષ્ટિ [ચં. ન.]

ગુ. ૧૯૮૩, પોષ, ૩૮૮: ક્રીકેટ રમવાની કળા કરતાં એ વધારે ઉપયોગી જે બાબત છે તે ખેલદૃષ્ટિ, જેને અંગ્રેજીમાં s. s. કહે છે તે છે.

Sportsman, ખેલાડી [ચં. ન.]

ગુ. ૧૯૮૩, પોષ, ૩૫૫: અંગ્રેજોમાં રાજપુરુષ-Politician-થવું અને ખેલાડી s.-થવું એટલે લોકપ્રિય થવું.

Sportsmanship, ખેલાડીપણું [બ. ક.]

૨. બહાદુરી, ઔદાર્ય, આર્યવૃત્તિ [દ બા]

Spot,

Cold spot, શૈત્યપદ [કે. હ. અ. નો]

Heat spot, ઉષ્મપદ [કે. હ. સદર]

Pressure spot, સંપીડનપદ [કે. હ. સદર]

Stage, ૧. રંગભૂમિ [અજ્ઞાત]

૨. તખ્તો [બ. ક.]

ઉ. જુ. (૧) ૧: સ્થળ તખ્તા (s.) નો આગલો ભાગ. (૨) ૭૩: શીરીનની સૂચનાઓથી બધું પેટીની હારમાં તખ્તા (s.) ની એક બાજુએ ગોઠવાય છે.

Stage-direction, રંગસૂચના [ન. ભો.]

અ. ક ૨૨૧: માત્ર એક યુદ્ધનો બનાવ જ Stage-directions રંગસૂચનારૂપે બતાવીને પ્રવેશ પૂરો કર્યો છે.

Standard, ધોરણ [અજ્ઞાત]

Standard-bearer, ઝંડાધારી [ઝવેરચંદ મેઘાણી અને કકલભાઈ કોઠારી]

Standard of life, ૧. વૃત્તિમાપ [બ. ક.]

સુ. ૧૯૨૦: શ્રાવણ, ૧૦૨: અહીંનું વૃત્તિમાપ (સ્ટૅન્ડર્ડ ઑફ લાઇફ S, o. l.)એટલું તો ઉંચું છે કે અહીંના મજૂરવર્ગના નિવાસ હિંદીઓના મધ્યમવર્ગના "ભદ્ર" લોક ગણાય છે તેમના નિવાસોને મુકાબલે મહેલો કહેવા પડે એવા છે.

૨. રહેણી [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, ફાગણ; ૯૨: દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને ગોરાઓ વચ્ચે હિંદુઓએ પાશ્ચાત્ય રહેણી (western standard of life) ને અનુસરવું એ આ તહનામાનું સજીવન તત્ત્વ છે.

૩. નિર્વાહરીતિ, નિર્વાહનું ધોરણ [વિ. કો. સં. ૫.]

Standard work, શ્રેષ્ઠ પુસ્તક, આદર્શ પુસ્તક [મ. ર.]

શિ. ૯. ૪૯૪: શ્રેષ્ઠ પુસ્તક અથવા આદર્શ પુસ્તક શીખવવાની ત્રણ રીત છે.

Starting point, ૧. આરંભપદ [ર. મ.]

૨. ઉગમ, પ્રસ્થાનબિંદુ [દ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

State, રાષ્ટ્ર [વ. ઍા.]
જુઓ Nation.

Statesman ૧. મુત્સદ્દી [અજ્ઞાત]
૨. રાજ્યવેત્તા [ન લ.]
છં. ઇ. ૩૨૮: પોતાના દેશની ઉન્નતિ કે પ્રતિસ્પર્ધીઓનું ખંડન થાય એવા હેતુથી જ હંમેશાં સંધિ વિગ્રહ કરવો એ વૃત્તિ હજી કોઈની થઈ નહોતી. યુરોપખંડમાં પણ વિલિયમ પહેલવહેલો રાજ્યવેત્તા હતો કે જેણે આવી વૃત્તિને શાસ્ત્રીય રૂપ આપી તે પ્રમાણે અખંડ લક્ષથી વર્તવા માંડયું હતું.
૩. રાજપુરુષ [મ. ૨.]
શિ. ઇ. ૫૫૩: રાજપુરુષો, તમે તમારી રાજકીય આકાંક્ષાઓનો તમારાં બાળકો પર ઉપયોગ કરો.
૪. રાષ્ટ્રચિંતક [બ. ક.]
યુ. સ્ટે. ૧: દેશાટન, મુસ્લિમ અમલદારો અને રાષ્ટ્રચિંતકો (સ્ટેટસમેન ક.) નો સમ્પર્ક, ફારસી અરબ્બી સાહિત્યનો અભ્યાસ, સ્વદેશની પડતીનાં કારણોનું ચિન્તન, વગેરેથી સુજાનરાય હિંદુ હતો તથાપિ ઇતિહાસની કિંમત સમજ્યો હતો.
૫. રાજનીતિજ્ઞ [અજ્ઞાત]

Statesmanship, ૧ રાજ્યનીતિ, રાજ્યનય [ગો. મા.]
સ. ચં. ૪, જુઓ Diplomacy. (૨) ૨૪૯: દેશી રાજ્યમાં રાજ્યનયથી—True Statesmanship થી જેટલું થઈ શકે તેટલું થશે.
૨. રાષ્ટ્રચિન્તના [બ. ક.]
વ. ૨૬, ૧૩૯: સાચી રાષ્ટ્રચિન્તના (ક.) આવાં મહાભારત કાર્યો લોકહિત પૂરતી સાવધાનતાથી આદરીને બનતી ચીવટે અને ધરતીના જેટલી ધીરજે પાર ઉતારવામાં જ વસે છે. (૨) અં. ૧૨૪ પણ જુઓ.

Statistics, ૧. આંકડાશાસ્ત્ર [અજ્ઞાત]
૨. ગણનાશાસ્ત્ર [પો. ગો.]
વિજ્ઞાનવિચાર.

Still-life, સચ્છાય પ્રતિમાલેખન [ગૂ. વિ.]
વિ. ૧૨૧: સચ્છાય પ્રતિમાલેખન (ક. l.)- ફળફૂલનો સમૂહ રંગ સાથે ચિતરવો.

Stimulus, ૧. પ્રોત્સાહક [મ. ન]
ચે. શા. ૪૧૬: ચક્ષુ અને શ્રોત્રનું, તેમનાં તેમનાં ઉચિત પ્રોત્સાહક થકી, સહજ પ્રોત્સાહન સુખરૂપ છે.
૨. ઉદ્દીપન [વિ. ધ્રુ.]
વ. ૭. ૫૦૮: જ્યારે બાહ્યસૃષ્ટિનું કંઈ પણ બળ જીવન્ત પદાર્થ ઉપર ઉદ્દીપન (ક.) તરીકે વર્તે છે ત્યારે તે જીવન્ત પદાર્થ તેના પ્રત્યુત્તરમાં એટલે responseમાં પોતાનું બળ બતાવે છે.
૩. ઉત્તેજન [પો. ગો.]
વિ. વિ. ૨૯૩: બહારના ઉત્તેજન (ક.) નો પ્રત્યુત્તર આપવાની શક્તિ એ પ્રાણીઓનું બીજું લક્ષણ ઘણી નિર્જીવ વસ્તુઓમાં પણ જોવામાં આવે છે.
૪. પ્રવૃત્તિનિમિત્ત, પ્રવૃત્તિકારણ [કે. હ. અ. નોં.]

Stoic, વિરક્ત-માર્ગી [દ. બા.]

String-instrument, તતવાદ્ય, તંતુવાદ્ય [ગ. ગો.]
ગા. વા. પા. ૧, ૩૦૮.

Struggle for existence, ૧. અહમહમિકા, જીવનકલહ [મ. ન.]
સુ. ગ. ૮૭: એક વર્ગથી બીજો વર્ગ ઉપજવામાં મુખ્ય નિયમ એવો છે કે એક વર્ગની સર્વવ્યક્તિઓ પોતપોતાનું જીવન જાળવવાને માટે પરસ્પર સાથે એક પ્રકારનો કલહ ચલાવે છે, જેને આપણે અહમહમિકા કહીશું; અહમહમિકા એટલે હુ પહેલો, હું પહેલો, હું પહેલો, એવી વૃત્તિ. એ વૃત્તિનો આશ્રય કરી વ્યક્તિમાત્ર પોત પોતે શી રીતે રહે, જીવે, વધે, તેની યુક્તિઓ રચે છે. ને એમ જે 'જીવનકલહ' ચાલે છે, તેમાંથી જે 'યોગ્યતમ' હોય તે બચે છે, ને પૂર્વના કરતાં સારો વર્ગ પેદા થાય છે. 'જીવનકલહમાં **યોગ્યતમનો અવશેષ**' આ પરિણામવાદનું મહાસૂત્ર છે, અને એ જ તે વાદની આખી નીતિનો સાર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२. જીવનપ્રયત્ન [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૪૩૮: ખરી વાત એ છે કે જીવન-પ્રયત્નથી જીવનપ્રયત્નના ગુણો જ મળી શકે છે.

૩. **જીવનયુદ્ધ** [પ્રે. ભ.]

સુદર્શન, ૧૭, ૭: જીવનયુદ્ધ (s. f. e)-ની પ્રવૃત્તિથી નીતિ, સ્નેહસંબંધ, અને ધર્મ-બળની વધતી જતી શિથિલતા....

૪. જીવનવિગ્રહ [હ. વ. વ. ૧૩, ૫૧૨]

૪. **જીવનપ્રયાસ** [આ. બા.]

વ. ૧૭, ૧૭૨: સર્વ જીવવાને માટે યત્ન કરે છે, તેથી આ સ્થિતિને આપણે 's.f.r.' યાને જીવનપ્રયાસ કહીએ છીએ.

૬. જીવનસંગ્રામ [ન્હા. દ.]

જુઓ Recreation.

Studio, અભ્યાસગૃહ [રં. હ.]

ગુ. ૧૯૪૮, અષાડ, ૨૩૯: આ કલાપ્રેમને લઇને ફ્રાન્સનું હૃદય તેનાં નાટ્યગૃહો છે; તેના ચિત્રસંગ્રહો છે; તેનાં સંગીતગૃહ છે; અને તેની ખાસ જાણવા યોગ્ય જગાઓ, તેના ચિત્રકામ અને શિલ્પકામ કરનારાઓનાં અભ્યાસ-ગૃહો (ss.) અને તેની લલિતકલાઓ જ અદ્વિતીય શિક્ષકો ભરી પાઠશાળાઓ છે.

Study, સ્વાધ્યાયલેખ [વિ. ક.]

કૌ. ૫, ૧, ૨૯૫: એમણે કાશ્મીરી ભાષા વિશે ઘણા સ્વાધ્યાયલેખો ('સ્ટડીઝ') 'ઇંડિઅન એન્ટિક્વેરી'માં નોંધો તથા અવલોકનો અને અને મોં એમીલ્ સેનારકૃત ફ્રેંચ ગ્રંથ 'ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ ઑફ પિયદસ્સી'નું ભાષાંતર કર્યાં છે.

Subconscious, ૧. **અર્ધચેતન** [મ. ન. ચે. શા.]

૨. પરિદૃષ્ટ [ન. દે.]

જુઓ Conscious.

૩. **અબોધસ્વભાવ** [ન. દે.]

જુઓ સદર.

૪. **અવચેતન** [અં.બા.પૂર્ણયોગ, ૪]

૫. **સ્વપ્નમાનસ, અવ્યક્તમાનસ, ઉપમાનસ, અપરમાનસ** [ભૂ. ગો.]

Subconsciousness, ૧. **અર્ધ-ચેતના** [પ્રા. વિ.]

યુ. ૧૯૮૧, ફાગણ, ૪૨૦: અહીં આપણે યુરોપીય ચિત્તશાસ્ત્રમાંના ફ્રૉઇડ અને તેના અનુયાયીઓના સિદ્ધાન્ત પાસે આવીએ છીએ. તેમનું એવું માનવું છે કે દરેક સ્વપ્ન અર્ધ-ચેતનામાં ડુબાવેલી કોઈક ને કોઈક વાતને બહાર લાવે છે.

૨. **અવિજ્ઞપ્તિ** [ન. દે.]

હિં. ત. ઇ. પૂ. ૧૭૭, યોગાચાર મત પ્રમાણે તો છઠ્ઠા મનનો અવિજ્ઞપ્તિ (s. c.) એ રૂપ ધર્મ છે.

૩. **આંતરિક ચેતના** [પ્રા. વિ.]

જુઓ Self-consiousness.

Subject, ૧. દ્રષ્ટા [મ. ન.]

જુઓ Object.

૨. દૃક્ [મ. ન. ન્યા. શા.]

૩. **વિષયી** [હી. વ્ર.]

જુઓ Object.

Subject painter, વસ્તુચિત્રકાર [રવિશંકર મહાશંકર રાવળ]

જુઓ Decorator.

Subjective, ૧. **સ્વાનુભવી, અન્તઃસ્થિત, સ્વાનુભવરસિક** [ન. લ.]

૨. **આંતર** [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૩૯: જે ભાવાધિગમવ્યાપારથી બાળક, બાહ્ય સૃષ્ટિના પદાર્થોને તેમના સાધર્મ્યાનુસાર યોજતાં શીખે છે, તે જ વ્યાપારથી તેને આંતર સૃષ્ટિ અર્થાત્ પોતાનું મન, પોતામાં રહેલું ચેતન, તેનું પણ ભાન થાય છે.

૩. **સ્વવિષયક, અન્તર્ભૂત** [ર.મ.]

૪. **આત્મલક્ષી** [ન. ભો.]

૫. **સ્વવૃત્તિજન્ય, આત્મનિષ્ઠ** [ર. મ.]

૬. **માનસિક** [વિ. ક્ષ્રુ.]

૭. **સ્વાવલંબી** [બ. ક.]

સા. ૪, ૨૮૦: ઉત્તમાધિકારીઓ વચ્ચે પણ પ્રકૃતિભેદ, મંતવ્યભેદ, રસભેદ આદિને લીધે કોઇ પણ કલાકૃતિના સંબંધમાં અનેક મોટા મોટા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મતભેદ અને દૃષ્ટિભેદ પડવાના જ. માટે કોઇ પણ નાટકની તુલનામાં જેમ આપણે અમુક ભાગનું તે પાત્ર પરત્વે વ્યક્તિત્વ કેવું છે તે પ્રધાનપણે જોઇએ છીએ અને બીજાં દૃષ્ટિબિંદુઓને ગૌણ ગણીએ છ, તેમ સ્વાવલંબી (સ્વાનુભવરસિક, સબ્જેક્ટિવ (s.)) કૃતિઓના અવલોકનમાં પણ આપણે આપણું પોત બાજુએ રાખી કર્તાની સાથે બની શકે તેટલા સમભાવની દૃષ્ટિએ જોવું જોઇએ.

૮. **આત્મસ્થિત** [ગ્રા. બા.]

વ. ૧૯, ૯૯: લિંગદેહ Objective બાહ્યસ્થિત ગણાય; લક્ષણદેહ s. આત્મસ્થિત ગણાય.

૯. **જ્ઞાનસત્તાક** [હી. વ્ર. સ. મી. ૧૬૮]

૧૦. **વૈયક્તિક** [બ. ક.]

ઇ. દિ. ૮૧, માણસ માણસ વચ્ચેના પરિચયોમાં તેઓ સમાન વયના હોય છે કે વચ્ચે પાંચ દશ વર્ષનો આંતરો હોય છે, એ નજીવી જેવી જણાતી હકીકતથી વૈયક્તિક છાપ (Subjective impression)માં બહુ ફેર પડી જાય છે.

૧૧. **સ્વાનુભાવ્ય** [કે.હ. અ.નાં]

૧૨. **આત્મગત, ભાવગત** [દ.બા.]

૧૩. **પાંણ્ડલ** [બ. ક.]

ખાનગી કાગળ તા. ૬–૧–૨૭

અત્રે નહિ આપેલાં અવતરણો માટે જુઓ Objective.

Subjective consciousness, પ્રત્યક્ ચેતન, [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૧૫: તંતુસ્થાનો સાથે અથવા પ્રત્યગ્ ચેતનના સ્થાન સાથે જેને સંબંધ હોય એવા કોઇ અવયવના વ્યાપારને અનુષંગે સુખ અથવા આનંદ સમજાય છે.

Subjective method, ૧. **આત્મનિરીક્ષણ, અંતરવલોકન** [મ. ન.]

ચે. શા. ૭: ચેતનવ્યાપાર સમજવાના બે જુદા જુદા માર્ગ છે. પ્રથમ માર્ગ સાક્ષાત્ ચેતનને જોવું એ છે, અર્થાત્ આત્મનિરીક્ષણ કરવું, અંતરવલોકન કરવું એ છે. ચેતનવ્યાપાર બનતી વખતે મનમાં શું ચાલે છે તે જોવું એ આ માર્ગની રીતિ છે.

૨. **અધિષ્ઠાનરીતિ** [હ. દ્વા. કે શા. ક. ૧. ૩૨૭.]

Subjective view, પ્રત્યગ્દૃષ્ટિ [કે. હ. અ. નાં.]

Subjective value, ઉપયોગાપેક્ષી મૂલ્ય [વિ. કો.]

સં. પ.: વસ્તુના ઉપયોગ ઉપરથી જે મૂલ્ય નક્કી કરવામાં આવે એને ઉપયોગાપેક્ષી મૂલ્ય (s. v.) કહી શકાય.

Sublimation, ૧. ઉત્પતન [પો. ગો.]

વ. ૧૭: મ્હેં ઉત્પતન (s.) ભસ્મીકરણ (calsination) પૃથક્કરણ (analysis) વગેરે સંબંધી વાત કરતા સરજ્યા છે.

૨. **બાષ્પીભવન** [ર. વા.]

૨. કૃ. ૪: મનની મુંઝવણો ચિત્તને ઇતર વ્યાપારમાં રોકવાથી તેટલો વખત વિસારે પડે છે; અથવા કોઈ ઉત્સાહક કે પાવક પ્રસંગમાં પડવાથી તેના ઉન્નત વાતાવરણમાં મુંઝવણના વિષાદનું બાષ્પીભવન (s.) થાય છે.

૨. (*psycho ana.*)**વિશોધન, સંશુદ્ધિ, ઊર્ધ્વીકરણ, ઊર્ધ્વગતિ, સત્ત્વસંશુદ્ધિ, આરોહણ** [ભૂ. ગો.]

Sublime, ૧. ભવ્ય [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૯૪: સુન્દરની પેઠે ભવ્ય પણ ઉચિત અને માનપ્રેરક દેખાય છે.

૨. ઉન્નત [ન. ભો.]

જુઓ Grand.

Sublimity ૧. **ભવ્યતા** [અજ્ઞાત]

૨. **પ્રૌઢત્વ** [કૃ. ભો.]

વ. ૬, ૫૬૯: જેવી રીતે કવિની રચનામાં Beauty, સૌન્દર્ય (s.) પ્રૌઢત્વ અને (Grandeur) ગૌરવ છે, તેવી જ રીતે સંગીતમાં Beauty, s., અને Grandeur આવે છે.

૩. **ઉન્નતતા** [ન. ભો.]

કૌ. ૧. ૨, ૧૧૨: નવીન યુગમાં પ્રેમ શૃંગાર, બીજી અનેક લાગણીઓ, કરુણારસ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વીરરસ, ઉન્નતતા (s.) સૌન્દર્ય (beauty) નાં તત્વોનો પરામર્શ ઇત્યાદિ વિષય થઇને સંગીતકાવ્યોની રચના થયેલી છે.

૪. ઉદ્દાત્તતા [દ. બા.]

Subman, અવમનુષ્ય [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૧ **જાન્યુ૦ ૨૭:** પણ એ જાતિ અને અને સાંપ્રત મનુષ્યજાતિની વચ્ચેના અંકોડા જેવી અવમનુષ્યો (s.m.) ની કેટલીક જાતિઓ પણ આ પહેલા પાષાણયુગની આખરે કે બીજાની શરૂઆતની હજારવર્ષીઓ દરમિયાન, એ કે એવા વાંદરોમાંથી જ ઉત્પન્ન થઇ હોવાનો સંભવ છે.

Succession, આનુપૂર્વી [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૯: ચેતનનાં કાર્યને જુદાં જુદાં નામ આપવામાં આવે છેઃ ચેતનની સ્થિતિ, મનની સ્થિતિ, જ્ઞાન આદિ નામથી તે બતાવાય છે. આ કાર્ય કેવળ કાર્યસંબદ્ધ છે, અને અમુક આનુપૂર્વીવાળાં હોઇ શકે છે, માટે એમને ચેતનના વ્યાપાર અથવા ચેતનની ક્રિયારૂપે પણ વર્ણવવામાં આવે છે.

Subnormal, (*Psychoana.*) **મંદધી** [ભૂ. ગો.]

Substratum, ૧. **આધિકરણ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૯૩: સુંદરતાની અસરનો આધાર એક જ કાળે એક જ અધિકરણમાં પરસ્પરાનુકૂળ એવાં આનન્દજનક પ્રોત્સાહન ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ અને ઊર્મિ ત્રણેને મળે, તેના ઉપર છે.

૨. **અધિષ્ઠાન** [અ. ક.]

વ. ૧૦. ૧૪૧: એક નારંગીને વિષે રંગવાસ, સ્વાદ, વિગેરે ગુણો જે આપણે વિચારી શકીએ તે ઉપરાંત તેમાં કંઈ જ નથી. તે ગુણોનું અધિષ્ઠાન (s.) નારંગી એવી કોઈ વસ્તુ છે એમ કહેવું વાસ્તવિક નથી એમ બાર્કલીનું માનવું હતું.

Suggestibility(*Psycho-ana.*)**સૂચનક્ષમતા** [ભૂ. ગો.]

Suggestion, સંસૂચન, સૂચન, સૂચના, જ્ઞાપકલિંગ, જ્ઞાપકહેતુ [કે. હ. અ. નો.]

Suggestive ૧. **વ્યંજક** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૨. ૧૪૭: દુર્ગારામના વિચારોની મુખ્ય ખુબી એ છે કે તેઓ સંક્ષિપ્ત હોવાથી ઘણા નવા વિચારોના તે વ્યંજક (s.) થઇ પડે છે.

૨. **સુચક** [અજ્ઞાત]

૩. **જ્ઞાપક, અવગમક** [કે.હ. અ.નો.]

Superconscious ૧. **પરચૈતન્ય** [અં. બા. પૂર્ણયોગ ૪]

૨. **સુષુપ્તિ, પરમાનસ, અધિમાનસ** [ભૂ. ગો.]

Superiority complex, (*Psycho-ana.*) **ઉત્કર્ષગ્રન્થિ, અધિકતાગ્રન્થિ, શ્રેષ્ઠતાગ્રન્થિ** [ભૂ. ગો.]

Superman, ૧.સવિશેષ પુરુષ [મન. રવ.]

કૃ. ચ. ગવેષણ, ૧૭: જેને હાલમાં S. (સવિશેષ પુરુષ) કહેવામાં આવે છે તેવો S. (સવિશેષ પુરુષ) મનુષ્ય થઇ શકે છે.

૨. **ઉત્તમપુરુષ** [ઉ. કે.]

ટિ. ગી. ૩૭૯: નિત્શે કોઇ આધ્યાત્મિક ઉપપત્તિ સ્વીકારતો નથી. તથાપિ પોતાના ગ્રંથમાં તેણે ઉત્તમ પુરુષનું (S.) જે વર્ણન કરેલું છે તેમાં આવો પુરુષ સારા ખોટાની પેલી પાર હોય છે એમ તેણે કહેલું છે.

૩. **વ્યાઘ્રપુરુષ** [દ. બા.]

કા. લે. ૧૭૪: નિટ્શે (જર્મન તત્વવેત્તા) માને છે કે સુપરમૅન એટલે કે વ્યાઘ્રપુરુષ આવવાનો છે.

૪. **નરપુંગવ** [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૧, ૧૭૯: હું સરજાયો છું તે નરપુંગવ ('સુપરમેન') તરીકે નામ કાઢવા.

૫. **નરોત્તમ** [ન. દે.]

સુ. શા. ૨૦—૧: પરંતુ વિજ્ઞાન એટલું તો કહી શકે છે કે, મનુષ્યપ્રજા હાલ જે રૂપમાં છે તેના કરતાં કોઈ ચઢીઆતા રૂપને અને ગુણધર્મને પ્રાપ્ત કરશે. આ પ્રજાને "નરોત્તમ" (સુપરમૅન) નામ આપવામાં આવે છે. અને તે સુપ્રજનશાસ્ત્રનું લક્ષ્ય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬. અતિમનુષ્ય [રા. વિ.]

પ્ર. ૯, ૮૭; આપણે માણસ મટીને કાંઇ પણ બનવા મથીએ છીએ ત્યારે પતિત થઇએ છીએ. માણસ મટી અતિમનુષ્ય (S.) બનવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે જ આપણે અમાનુષ બનીએ છીએ.

Superstition, ૧. **વહેમ** [અજ્ઞાત]

૨. **અતિધર્મ** [ગો. મા.]

(૧) સ. ચં.૪, ૨૨૭: ધર્મરાજાના અતિધર્મ–Superstitions-નો પ્રતિરોધ થાય છે. (૨) સા.જી.૩૨: ધર્મ કોને કહેવો અને અધર્મ કોને કહેવો, ધર્મ કીયો અને અતિધર્મ (s.) કીયો, ઇત્યાદિ પ્રશ્નો વિશે મનુષ્યો યુદ્ધ કરશે.

૩. **અતિશ્રદ્ધા** [બ. ક.]

દર્શનિયું, ૧૪૦: **અ**તિશ્રદ્ધાના પ્રદેશમાંથી નીકળી જનાર પ્રવાસીને આ પરમ નાસ્તિ અને નિરપવાદ અશ્રદ્ધાના ઘોર તમિસ્રમાં થઈને જ માર્ગ છે. (મૂળ અંગ્રેજીઃ—All who leave the valley of superstition pass through that dark land).

Surgeon, ૧. **શસ્ત્રવૈદ્ય** [આ. બા.]

જુઓ Physician

૨. **શલ્યચિકિત્સક** [દુ. કે.)

જુઓ, રૂઢ કલ્પ શબ્દોમાં Hospital.

Surgery, ૧. **શસ્ત્રવૈદ્યવિદ્યા** [મ. રૂ.]

જુઓ Physiology.

૨. **શસ્ત્રવિદ્યા, શસ્ત્રવૈદક** [મ. ર.]

બ્રિ. હિં. વિ. ૧, ૨૭૫: **ને**પોલિયનના વખતમાં શસ્ત્રવિદ્યાની ખીલવટ એટલી ઓછી હતી, કે સાજા થઈ ફરી લડવા ગયેલા જખમીઓની સંખ્યા કદી મોટી થતી નહીં. પણ હાલના વખતમાં સામાન્ય અને શસ્ત્રવૈદ્યકની ખીલવટ વધારે થવાથી લશ્કરના વૈદ્યકી બલની મહત્તા વધી છે.

Surrogate, (*Psycho-ana.*) **સ્થાનીય** [ભૂ. ગો.]

Survival of the fittest, ૧. **યોગ્યતમનું ઉતરજીવન** [મ. સૂ.]

હ. બા. ૮૫: પાશ્ચાત્ય એક વિચાર આવો છે કે:—'પ્રાણ સારૂ પ્રયત્ન અને યોગ્યતમનું ઉત્તરજીવન' The struggle for life and the survival of the fittest.

૨. **યોગ્યતમનો અવશેષ** [મ. ન.]

જુઓ Struggle for existence.

૩. **શ્રેષ્ઠની પ્રતિષ્ઠા, લાયકનો બચાવ** [ઉ. કે.]

વ. ૩. ૫૯: "સત્તા (જીવવા) સારૂ વિગ્રહ અને શ્રેષ્ઠની પ્રતિષ્ઠા યાને જીવવા માટે મારામારી અને લાયકનો બચાવ" Struggle for existeuce and survival of the fittest, એ નિયમથી ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ થતો આવ્યો છે.

૪. **લાયકની ચિરંજીવતા** [બ. ક.]

કૌ. ૨. ૨, ૧૪૮: એવા એવા મહત્ત્વના ભાવ, (idea)ને માટે શબ્દો તો ગમે તેટલા યોજાય તે સર્વમાંથી જે એક રૂઢ થવા પામે તે એક શબ્દના ઘડનારને સંભારવો, અને બીજાને વિસારી દેવા, એ જ વિશ્વકર્મનો–લાયકની ચિરંજીવતા (survival of the fittest) નો કાયદો છે.

Susceptible, **ભાવગ્રાહી** [ન. ભો.]

અ. ક. ૧૭: ભાવગ્રાહી યુવક પ્રત્યેક ઉન્નતાકર્ષી ભાવને પ્રવેશ આપવાને પોતાનું હૃદય ઉઘાડે છે. (મૂળ અંગ્રેજીઃ–the susceptible youth opens his heart to every elevating feeling.)

Swimming bath, **તરણકુંડ** [આ. બા.]

વ. ૨૬, ૩૦૧: પચીસ વર્ષ ઉપર કોણે કલ્પ્યું હોત કે સ્ત્રીઓને તરવાની કળા શીખવવી જોઇએ અને તે માટે s.b.યાને તરણકુંડ જોઇએ?

Syllable ૧. **વર્ણશ્રુતિ, શ્રુતિ** [ન. ભો.]

વ. ૧૧. ૨૬૧: એથી વધારે વર્ણશ્રુતિના (વર્ણશ્રુતિ અથવા શ્રુતિ S.) શબ્દમાં દીર્ઘ અથવા સ્વરિત શ્રુતિમાંનો સ્વર હ્રસ્વ રહે છે, અથવા દીર્ઘ હોય તો હ્રસ્વ બને છે.

૨. **શબ્દાંગ** [મન. હરિ.]

વ. ૧૬, ૧૧૨: આરંભમાં બે શબ્દાંગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(ક.)—એટલે પ્હેલો લઘુ અને બીજો ગુરુ.

૩. શ્રુતિખંડ [બ. ક.]

સા. ૮, ૫૯૯: શુદ્ધ સંગીતમાં અર્થવાન શબ્દોની જરૂર નથી; એક જ કે અર્થહીન શ્રુતિખંડ (ક.) હોય તેને લંબાવી કળાઓની સંખ્યા કાલ ખામણાને પૂરવામાં આવે છે; શ્રુતિખંડો ઈષ્ટ કલાઓ કરતાં વત્તા હોય તો તેમાંથી ગમે તેને ટુંકવવામાં આવે છે.

૪. અક્ષર [બ. ક.]

સ. ૨૫, ૪૦૮: ક્રિયાપદોમાં પહેલા અક્ષર (ક) માં અંત્ય વ્યંજન તરીકે હ આવે અગર હ બીજા અક્ષરમાં પહેલો આવે એવા શબ્દોમાં બંને રીતની જોડણી ચાલવા દેવી.

૫. વર્ણી [બ. ક.]

(૧) વ. ૨૮, ૨૮૯: કહી, કહીશ, કહ્યું એ શબ્દોમાં આદિ વર્ણી (ડે. સિલેબલ) નો અકાર આખો છે...(૨) આ. ક. સ. ૮૧; વર્ણી, ઉચ્ચારણક્રિયાનું એકમ, સિલેબલ; સિલેબિક એ વિશેષણ માટે પણ આ જ શબ્દ.

૬. માત્રિકા, માત્રોચ્ચાર [દ. બા.]

Syllabic, વર્ણી [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૮૧: જુઓ ઉપર Syllable.

Syllabus, વિષય-ક્રમ-વિસ્તાર [દ. બા.]

Syllogism, ૧. ન્યાય [મ. ન.]

જુઓ. Sorites.

૨. અવયવિન્, અનુમિતિ [હ.દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૩૨૭.

૩. પંચાવયવ વાક્ય, અવયવી વાક્ય [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. (૧) ૧૨૨; આ અનુમાનમાં પાંચ વાક્યો છે માટે આને પંચાવયવ વાક્ય કહે છે. આ પાંચ વાક્યોને અનુક્રમે પ્રતિજ્ઞા, હેતુ વ્યાપ્તિ (ઉદાહરણ સાથે), ઉપનય અને નિગમન કહે છે. (૨) પ્રસ્તાવના, ૧૯: અવયવી વાક્યનું સ્વરૂપ પણ આપણી પ્રણાલિકાને અનુસરી મેં પંચાવયવી જ રાખેલ છે.

૪. પૂર્ણાનુમાન [કે. હ. અ. નો.]

૫. અનુમાનપ્રપંચ [દ. બા.]

Symbol, ૧. ચિહ્ન [જ્ઞા. બા.]

૨. પ્રતીક [અજ્ઞાત]

૩. સૂચક ચિહ્ન, ઉપલક્ષણ [કે. હ. અ. નો.]

૪. સંકેત [ભૂ. ગો.]

Symbolical, સાંકેતિક [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪,૮૦૨; એ પૂજનવિધિ લક્ષ્યમહાયજ્ઞનો સાંકેતિક (ક. સંકેતવાળો) છે.

૨. સંજ્ઞારુપ [ર. મ.]

વ. ૨૦, ૧૯૭: એ ત્યાગ તો સંજ્ઞારૂપ ક.છે.

Symmetry ૧. સૌષ્ઠવ [મ. ન.]

જુઓ Grace.

૨. સમપ્રમાણતા [ન. ભો.]

મ. મુ. ૧, ૧૪૫. સૌન્દર્યનું તત્ત્વ અવયવની સમપ્રમાણતા (ક) માં છે.

૨. પ્રમાણતા [ન્હા. દ.]

ઈ. કુ. ૪; સૌન્દર્ય અને કલાનો પરમ નિયમ (ક.) પ્રમાણતાનો છે.

૪. સમમાનત્વ [ગ. વિ.]

પાંચમી પરિષદ્: "ગુજરાતનું સ્થાપત્ય," ૯: સમમાનત્વથી આ દેવળો ઘણાં ભવ્ય લાગે છે.

૫. સમરૂપતા [હ. બ.]

સ. ૨૭, ૨૦૬: ત્રણેમાં એક પ્રકારની સમરૂપતા ક. છે.

૬. સુઘટિતતા [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૨૮૧: વિજ્ઞાનનું ધ્યેય સૃષ્ટિક્રમ-સૃષ્ટિક્રિયા સમજવાનું છે. આ ધ્યેયની પ્રાપ્તિને માટે વિજ્ઞાન સૃષ્ટિક્રિયામાં સર્વત્ર વ્યવસ્થા અને નિયમિતતા જુએ છે અને શોધે છે. આ વ્યવસ્થા અને નિયમિતતાની સાથે સુઘટિતતા S. અને સંવાદ Harmony પ્રાપ્ત થાય છે.

૭. ક્રમસાહિત્ય [હ. બ.]

કૌ. ૩, ૨, ૧૪૯; ટીકાકારોના અર્થ પ્રમાણે જોતાં એ ક્રમસાહિત્યનો ભંગ થાય છે.

Symmetrical, ૧.આકારશુદ્ધ [અ. ફ.]

મ. કા. ઉપોદ્‌ઘાત, ૭૫; જ્યાં જોઇએ છીએ ત્યાં પ્રભુનું સત્ય અને તેની કૃપા જ રેડાયલાં છે, અને ટુંકી દૃષ્ટિથી જોતાં આપણને જે ખર-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બચડી ખડકો જેવા લાગે છે, તે જ દૂરથી આજુબાજુ તપાસી સૃષ્ટિની વચમાં જોતાં ભવ્ય, સુન્દર અને આકારશુદ્ધ (s.) ટેકરીઓ દૃષ્ટિને તથા આત્માને આનન્દ આપે છે.

૨. **સમસવ્યાપસવ્ય** [ગૂ. વિ.]

વિ. ૧૨૦: હસ્તાલેખન (Free-hand)-સમસવ્યાપસવ્ય (s.) ચિત્રો અને પલ્લવા-લેખનના નમુના પરથી ચિત્રો દોરીને તેમાં રંગ પૂરવો.

૨. **નિયમિત** [કે. હ. અ. નોં.]

૪. **ઉભયતોભદ્ર, સર્વતોભદ્ર** [દ. બા.]

Sympathy, **અનુકંપા,સમભાવ**[ન.લ.]

ગુ. શા. ૧૬, ૫૪: યુરોપખંડના દેશોમાં મતભેદ તો હતા-કારણ એકકે પક્ષ શુદ્ધ ન્યાયી તો છે જ નહિં-પરતુ એકત્ર કરતાં ફ્રાન્સના ભણી તેઓની અનુકંપા અથવા સમભાવ (s.) અને શુભેચ્છા જોવામાં આવ્યાં છે.

૨. **ભાવ** [આ. બા.]

જુઓ Discrimination.

૩. **સહાનુભાવ** [ઉ. કે.]

વ. ૧૭, ૨૩૧: s. (સહાનુભાવ) નો પુરાવો આપવા માટે તેઓ આરંભથી જ આગ્રહ કરતા.

૪. **સહાનુભૂતિ** [બ. ક.]

ભા. લે. પ્રવેશક, ૭૦: પાર્લામેન્ટમાં કાયદા કરાવી કરાવીને સ્વરાજ્ય મેળવવાને માર્ગે આપણે જવું છે અને કહો છો ઇંગ્રેજની s. (સહાનુભૂતિ) ન ખપે.

Symphony, ૧. **સ્વરસંગ** [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૩, ૪: જ્યારે બીથોવન પોતાના સ્વરસંગ ('સીમ્ફની')ની રચના કરતો ત્યારે, કશુંક ત્યાર પહેલાં જ તેના ચિત્ત પર મુદ્રિત થયું હોય ને એમાંથી તે રચના કરતો હોય તેવું કૈં નહોતું.

૨. **સંવાહિત્વ** [દ. બા.]

Symposium, **મતસંગ્રહ** [આ. બા.]

હિન્દુ (વેદ) ધર્મ ૧: જુવો મિ. નટેશને પ્રસિદ્ધ કરેલો "Essentials of Hinduism' નામનો મતસંગ્રહ.

Syncategorematic,**સાન્વય** [મ. ન.]

ન્યા. શા. ૩૦૮: લેખકોએ શબ્દનો એક વિભાગ **નિરન્વય** અને સાન્વય એવો પણ માનેલો છે. જે શબ્દો સ્વતઃ બીજાની સાથે અન્વય પામ્યા વિના પણ અર્થ બતાવી શકે તે નિરન્વય, ને જેને અન્વયની જરૂર પડે તે સાન્વય.

Syntactical, **અન્વયાધાર** [ર. મ.]

જ્ઞા. સુ. ૨૬, ૮૦; આમાંના પહેલાં s. એટલે અન્વયાધારક્રમમાં ભાષા હોય ત્યારે તેમાં માત્ર એકેક સ્વરવાળા નાના શબ્દો હોય છે, તેમાં ફેરફાર થતા નથી કે તેનાં રૂપાખ્યાન થતાં નથી.

૨. **પ્રત્યયરહિતા, એકસ્વરી, ક્રમાનુસારિણી** [ક. પ્રા.]

બૃ. વ્યા. ૭: પ્રત્યયરહિતા—આ પ્રકારની ભાષામાં પૂર્વંગ કે પ્રત્યય નથી તેમ જ જુદા જુદા પદચ્છેદ માટે જુદાં જુદાં પદ નથી. એકનું એક પદ જ સ્થાન પ્રમાણે નામ, વિશેષણ ક્રિયાપદ, વગેરે બને છે, ધાતુઓજ કંઇ પણ ફેરફાર વિના પદ તરીકે વપરાય છે, બધા શબ્દ એકસ્વરી છે. શબ્દને પ્રત્યય લાગતા નથી અને તેનાં વાકય બને છે ત્યારે એક જ શબ્દ વાકયમાં સ્થળ પ્રમાણે નામ, ક્રિયાપદ કે વિશેષણ તરીકે ગણાય છે. આ કારણથી એ પ્રકારની ભાષા પ્રત્યયરહિતા, એકસ્વરી, ક્રમાનુસારિણી કહેવાય છે.

Synthesis ૧. **એકીકરણ, સંકલ્પ** [મ. ન. ન્યા. શા.]

૨. **સંયોગીકરણ** [ન. ભો.]

૩. **સંકલન** [ચં. ન.]

ગુ. ચ. ૭૩; આ સામાન્ય કલ્પનાને આપણે સંકલન-S.–ની પદ્ધતિ પ્રમાણે ધાતુને મૂળ-વિચાર કે વિચારોને આધારે યોગ્ય નામ આપીએ છીએ.

૪. **પિંડીકરણ** [ચં. ન.]

ગુજરાતી. તા. ૧૩, ૨, ૧૯૨૦, પૃ. ૨૫૬;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ કાર્યને અંગે પૃથક્કરણ (analysis) અને પિંડીકરણ (s.) બંનેય આવશ્યક છે.

૫. **સમન્વય** [દ. બા.]

Synthetic, Synthetical, ૧. **અવ્યાકૃત** [કે. હ.]

બુ. પ્ર. ૧૮૯૨, ઑગષ્ટ, મુગ્ધાવબોધ ઐાક્તિક વિશેનો લેખ.

૨. **સમસ્ત** [કે. હ.]

બીજી પરિષદ, પ્રમુખપદનું ભાષણ, ૨: જે Synthetical stage એટલે સમસ્ત દશામાં **संस्कृत** છે તે જ દશામાં નિર્દિષ્ટ **प्राकृत** છે.

૩. **પ્રત્યયાત્મિકા** [ક. પ્રા.]

જુઓ Inflectional.

૪. **સંયોગમય** [ર. મ.]

ક. સા. ૩, ૧૪૨: ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિઓમાં s. (સંયોગમય) પદ્ધતિથી પ્રત્યય લાગી (અને તેથી શબ્દોમાં વિકાર થઈ) પાખ્યાન થાય છે; પણ તે સિવાયની વિભક્તિઓમાં પ્રત્યય લાગતા નથી, પણ analytical (પૃથક્કરણવાળી ઘટનાની) પદ્ધતિથી માત્ર શબ્દ પાછળ ઉપસર્ગ મુકી વિભક્તિનો અર્થ દેખાડવામાં આવે છે.

૫. **સમન્વિત** [જ્ઞા. બા. વ. ૧૭, ૫૬૬]

System, **વ્યૂહ**, **પદ્ધતિ** [મ. ન. ચે. શા. ૧૬૦]

૨. **પરિપાટી** [મ. ર.]

૩. **તંત્ર** [પ્રા. વિ.]

System of notions, **સામાન્યવિન્યાસ** [મ. ન. ચે. શા.]

System of signs, **લિંગપદ્ધતિ** [મ. ન. ચે. શા.]

T

Talent, **મેધા** [વિ. ક.]

કૌ. ૨, ૩, ૧૩૪; જે મુનશીની નવલો પ્રતિભાથી મુક્ત નથી તેની નાની વાર્તાઓમાં માત્ર સાધારણ સારી મેધા ('ટૅલન્ટ') જ કેમ હશે?

Tannery, **ચર્મશાળા** [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૪૧૨; તેઓ જે ચામડાનું કામ કરે છે તે તો મારે માટે જ છે. જો સમાજને આ લોકોની સેવાની જરૂર છે તો સમાજે એક સ્વતન્ત્ર ચર્મશાળા (ટૅનરી) કાં ન બાંધવી?

Tapestry, **વણાટચિત્ર**, [રં. હ.]

ગુ. ૧૯૭૮, વૈશાખ, ૧૩૫:...જેમાં ચૌદમાં લુઇના સમયનાં કેટલાંક પ્રખ્યાત વણાટચિત્રો છે.

Taste, ૧. **રસજ્ઞતા** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૨, ૧૮૯; કાવ્યમાં વિવેક વાપરવો તો તે પૂરો વાપરવો જોઇએ, અને તેને માટે ઊંચી કેળવણી તથા રસશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ અવશ્યનો છે. ત્યારે જ શુદ્ધ રસજ્ઞતા (T.) પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. **રસાભિજ્ઞતા** [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૩૦૦: ગ્રીક અને લૅટિન ભાષાઓના અભ્યાસ વગર યોગ્ય સંસ્કાર અને રસાભિજ્ઞતા ઉત્પન્ન થતાં નથી.

૩. **રસવૃત્તિ** [મ. ન.]

ચે. શા. ૪૯૮: અતિશય ભભકવાળા રંગ ઉંપ જે રસવૃત્તિ લાગેલી હોય તે પણ ખોટી જ છે.

૪. **સહૃદયતા** [ર. મ.]

ક. સા. ૩૯; આવા વિષયમાં સહૃદયતા (T.) એક ખરૂં પ્રમાણ છે.

૫. **રસશક્તિ** [ન. ભો.]

જુઓ Acquired.

૬. **રસિકતા** [બ. ક.]

૭. **સુરુચિ** [બ. ક. કાં. મા. ૩૧૯]

૮. **રુચિ** [ચં. ન.]

ગુજરાતી, ૧૩-૨-૨૭ પ. ૨૫૬; માણસ માણસની વિવેકશક્તિ અને રુચિ (T.) ભિન્ન હોવાની જ.

૯. **અભિરુચિ** [દ. બા.]

Teacher-complex, *Psycho-ana*, **ગુરૂ-ગ્રન્થિ** [ભૂ. ગો.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Technical १. **સાંકેતિક, પારિભાષિક** [ર. મ.]

ક. સા. (૧) ૨૨૨: અલંકારશાસ્ત્રના સાંકેતિક (t.) નિયમો વિરુદ્ધ આ શ્લોકમાં દોષ થયાનો સવાલ નથી.(૨) ७१७: પદાર્થવિજ્ઞાનના વિષયમાં ભાષાની કે શૈલીની વિશેષતા નથી હોતી; માત્ર પદાર્થોના નવા નવા ધર્મ-દર્શાવવા પારિભાષિક (t.) શબ્દોની વિશેષતા એ ગ્રંથોમાં હોય છે.

૨. **વિશિષ્ટ, તદ્‌ગત** [દ. બા.]

Technique, ૧. **જંત્ર** [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૩, ૧૯-૨: પછી પ્રતિભાનું જંત્ર ('ટેકનીક') સૌ કોઈને પોતામાં સમાવનારૂં થશે.

૨. **હાથોટી** [દ. બા.]

Teleological, સાધ્યલક્ષી [અ. ક. ની. શા. ૬૭૩]

Teleological argument રચનાવાદ [હ. વ.]

વ. ૧૩, ૫૬૫: સૃષ્ટિની રચના ઉપરથી ત્હેનું મૂળ કારણ બુદ્ધિમાન્ છે એ વાદને રચનાવાદ (T.A.) કહેવાય છે.

Teleology ૧. **હેતુવિદ્યા, ઉદ્દેશવાદ, પ્રયોજનવાદ** [હી. વ્ર. સ. મી. ૯૮, ૧૬૯.]

૨. **મીમાંસા, હેતુવિદ્યા,** [ભૂ. ગો.]

Temperance ૧. **પ્રમિતતા** [મ. ન.]

ચે. શા. ૬૧૨: નીતિમય ચારિત્રનું જે સામાન્ય સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ થાય છે ત ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખીએ તો આપણે તુરત જોઇ શકીશું કે એવા ચારિત્રનો સાર, પ્રાપ્ત કરેલાં સ્વોપયોગી તમ પરોપયોગી વલણો જેને આપણે સદ્‌ગુણ કહીએ છીએ તે હોવામાં રહેલો છે. આવાં સ્વોપયોગી એટલે પ્રમિતતા દૂરદર્શિતા આદિ અને પરોપયોગી એટલે ન્યાય પરમાર્થ-વૃત્તિ આદિ વલણોના બળ ઉપરથી ચારિત્ર બળનો નિશ્ચય થઇ શકે છે.

૨. **મિતાચાર** [મ. ર. શિ. ઈ.]

૩. **મિતપાન** [અજ્ઞાત]

Temperate મિતપી [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, કાર્ત્તિક, ૧૦૬: આપણે દારૂ અને લંપટતાને મહા પાતક ગણિયે, મિતપી અને દારૂડિયા વચ્ચે ભેદ જ ગણતા નથી.

Temperature ઉષ્ણતામાન [ન. લ.]

જુઓ. Absorption.

Text-book, ૧. **નિયત પુસ્તક** [ન.ભો.]

૨. **શાળા-પુસ્તક** [હ. દ્વા.]

કે. શા.ક. ૧. પ્રસ્તા. ૧૩: ફાઉલરકૃત ડિસિપ્લીનનું તેમણે કરેલું ભાષાંતર હજુ શાળા-પુસ્તક તરીકે ચાલે છે.

૩. **નિર્ણીત પુસ્તક** [ચં, ન.]

ગુ. જી. ૧૫: નિર્ણીત પુસ્તકોનો જ આરૂઢ અભ્યાસ કરનાર બીજા વિદ્યાર્થીઓ વર્ગમાં તેમના કરતાં ઉંચે નંબરે ચઢતા, પરંતુ એવો કોઇ ન્હોતો કે જે ત્હેમના જેવા વિશાળ અને વિવિધ જ્ઞાનનો ગર્વ કરી શકે.

૪. **પાઠ્યપુસ્તક** [બ. ક.]

ભા. લે. પ્રવેશક, ૩૪: આ આખો સંગ્રહ આ ભાવનાના સરલ અસરકારક પાઠ્ય પુસ્તક (t.b) જેવો છે.

Theism ૧. **ઇશ્વરવાદ** [ચં. ન.]

સ. ૧૯૧૪, એપ્રિલ: "નેતિ" "નેતિ" કરતે કરતે "ઇશ્વર" જેટલો "ઈતિ" રાખવાને લીધેજ ફ્રેડરીક હેરીસન અર્વાચીન ઈશ્વરવાદ –T.-ને સંકોચન shrinkage ની સંજ્ઞા આપે છે.

૨. **એકેશ્વરવાદ** [ન. ભો. સ્મ. મુ. ૧૫૩]

Theist, ઇશ્વરવાદી [ચં. ન.]

ગુ. જી. ૨૯: જ્યારે ઇશ્વરવાદી વલણ પ્રધાન બન્યું ત્યારે પરમ સત્તાના અસ્તિત્વમાં પોતાની શ્રદ્ધાનો તેઓએ ખુલ્લી રીતે સ્વીકાર કર્યો.

Theocracy. ૧. **ધર્મપાટસ્થ રાજસત્તા** [ન્હા. દ.]

ઉ. ગ્ર. ૯: ઈસ્લામનું સ્વરૂપ T.-ધર્મપાટસ્થ રાજસત્તાનું હતું.

૨. **ધર્મિષ્ઠશાસન** [દ. બા.]

Theology, ૧. **ઇશ્વરવિદ્યા, ઇશ્વરજ્ઞાન** [ન. લા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ. ગ. (૧) ૩૩૯: રોમના રાજ્યમાં શ્રેષ્ઠ નામાંકિત સરદારો, ધારાના વકીલો ને ઈશ્વર-વિદ્યાના જાણનારા થઇ ગયા.

(૨) જુઓ Essayist.

૨. **ધર્મિષ્ટ** [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૩]

૩. **ધર્મવિદ્યા** [ઉ. કે.]

વ. ૪, ૨૩૧: ધર્મમાં ઈશ્વર સંબંધી વિચાર અને મનુષ્યના સંબંધનો વિચાર વિગેરે બાબતો ધર્મવિદ્યાનો (T) વિષય છે.

૪. **ઈશ્વરશાસ્ત્ર** [અ. ક. ની. શા. ૧૧;] નીતિશાસ્ત્ર તત્ત્વવિદ્યા સાથે ગાઢમાં ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે એમ આપણે કહીએ છીએ ત્યારે એ શાસ્ત્ર ઈશ્વરશાસ્ત્ર કે થીઑલૉજી સાથે અસંબદ્ધ નથી એમ આપણે વસ્તુતઃ સૂચવીએ છીએ.

૫. **ઈશ્વરવાદ** [ગૂ. વિ. વિ. ૧૪૪]

૬. **દેવતામીમાંસા** [દ. બા.]

Theological, આધિદૈવિક [ઉ. કે.]

જુઓ Metaphysical.

Theoretical, ભાવગમ્ય, ઔપપત્તિક [મ. ન.]

ચે. શા. ૭: ચેતનશાસ્ત્ર વ્યાવહારિક શાસ્ત્ર નથી, ઔપપત્તિક શાસ્ત્ર છે. ઔપપત્તિક શાસ્ત્રમાં જેવી વસ્તુસ્થિતિ છે તેવીનો વિવેક કરી તે શી રીતે થાય છે, થઈ છે, તેનો વિચાર કરેલો હોય છે, વ્યાવહારિકમાં વસ્તુસ્થિતિ કેવી જોઇએ, કેવી ઇષ્ટ છે, તેનો વિચાર હોય છે.

Theory ૧. ૧, સિદ્ધાન્ત [

૨. **વાદ** [કિ. ઘ.]

કે. પા. ૬૧: જગતમાં આપણને અનેક અનુભવો એવા થાય છે કે જેના ખુલાસા આપણને ઈંદ્રિયોદ્વારા પ્રત્યક્ષપણે મળતા નથી. જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી એ પ્રશ્નો વિષે ઉદાસીન રહેવું એ પણ આપણાથી થઇ શકતું નથી. બુદ્ધિને કોઇ પણ પ્રકારનું સમાધાન જોઇતું હોય છે આથી એના ખુલાસારૂપે એ જુદી જુદી સયુક્તિક કલ્પનાઓ કરે છે, એને વાદ (theory, hypothesis) કહે છે.

૩. **તર્ક, કલ્પ** [કે. ક. અ. નો]

૪. **ઉપપત્તિ** [દ. બા.]

Theory of knowledge, જ્ઞાનવાદ [મ. ન ચે. શા.]

Thinking, ૧. તર્કવ્યાપાર [મ. ન.]

ચે. શા. ૨૮૭: યોગ્ય રીતે નિયમાયલી કલ્પના ઉચ્ચ પ્રકારના તર્કવ્યવહારનો માર્ગ સરળ કરી આપે છે.

૨. **મનન, મનોવ્યવહાર** [હી વ્ર. સ. મી. ૧૬૯]

Time-server, ૧. સમયસેવી [અજ્ઞાત]

૨. **પ્રસંગસેવી** [દ. બા.]

Title-page, ૧. નામપૃષ્ઠ [મ. રૂ.]

મેહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામ, પ્રસ્તાવના, આ ચોપડીના નામ-પૃષ્ઠમાં મેં પોતાને એનો કર્તા લખ્યો નથી તેનું કારણ એ કે આખા પુસ્તકમાં મારૂં લખાણ ભાગ્યે પાનાં વીસેક હશે.

૨. **મુખપત્ર** [મ. સૂ.]

લૉર્ડ ચેસ્ટરફીલ્ડનો પોતાના પુત્રપ્રતિ ઉપદેશ, પ્રસ્તાવના, ૪. પૂર્વોક્ત "આપણા દેશનો એક કુલીન યુવક"-ભાષાન્તરકર્તા, જેનું નામ તે સમયે આપવામાં આવ્યું નથી, તે કોણ છે, તેનું તો આ પુસ્તકનું મુખપત્ર જ હવે પ્રકાશન કરે છે

Toleration, ૧. મતાંતરક્ષમા [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૧, ૨૯૯: આપણા દેશમાં તો હાલ મતાંતરક્ષમા (Spirit of Toleration) રાખવી એ ખાસ જરૂરનું છે.

૨. **મતભેદસહિષ્ણુતા** [મ. ન]

સુ. ગ. ૪૯૪: અનેક ધર્મ, સંપ્રદાય, ઇત્યાદિ ધર્મના પેટામાં સમાય છે તથાપિ બધા ધર્મવાળાનું એમ જ માનવું છે કે ગમે તે પ્રકારે, ગમે તે રીતે, સર્વે ધર્મ એક જ પરમેશ્વરને પામવાના માર્ગ છે. **હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો** આ વિચારથી ભરપૂર છે, અને મતભેદસહિષ્ણુતા (t.) એ ધર્મમાં જેવી જણાઇ છે તેટલી આખી દુનિયાના અન્ય કોઇ ધર્મમાં જણાઇ નથી.

૩. **ક્ષમા** [મ. ર.]

સિ. અ. **મિલ્** નાસ્તિક હતો, છતાં યૂરોપના ઘણા ધાર્મિક લોકો તેના સદ્ગુણોની કદર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરી શકેલા તે ક્ષમા; પાશ્ચાત્યો હિંદુઓના બધા દોષો જાણવા છતાં તેમના સદ્‌ગુણોને પણ જાણી શકે છે એ ક્ષમા. મારે કહેવું જોઇએ, કે ક્ષમાને હું ઇંગ્લિશ ટોલરેશન (t.) શબ્દના પર્યાય તરીકે જ સમજું છું.

૪. **મતાંતરસહન** [મકરન્દ]

જ્ઞા.સુ. ૨૪,૨૪૯: "સમાધાન"ના સંબંધમાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે મતાન્તર-સહન (T.) થી Tone, તે બહુ જુદી વસ્તુ છે.

૫. **હરીદૃષ્ટિ** [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૨, આષાઢ, ૧૨૩: કોમમાં ઉદારતા કેળવો, સામી કોમના ત્હમને અપ્રિય મતો અને આચરણો માટે હરીદૃષ્ટિ ખીલવો.

૬. **સહિષ્ણુતા, સ્યાદ્વાદિતા** [દ.બા.]

Tone ૧. **સ્વરૂપ** [મ. ન. ચે. શા.]

૩. **સ્વર, સ્વરમાત્રા** [કે.ક.અ.નો.]

૨. **છાયા** [ન. ભો.]

બીજી પરિષદ્, "અભિનયકલા", ૧૧: "અભિનયકલા" બીજાં સામાન્ય લક્ષણ-(૧)છાયા Tone (૨) વિલક્ષણતા (Distinction) અને (૩) શક્તિવિસ્તાર (Breadth) એ છે.-અવતરણના બાકીના ભાગ માટે જુઓImpressionalist ત્યાં તેની વિશેષ સમજૂતી મળશે.

૪. ૧. **રંગમાત્રા** [બ. ક.]

ક. શિ. ૧૦: આ દાખલામાં બીજી ખામી (t.) (ટોન-માત્રા; પ્રમાણ)ની છે. ટોન માટે આપણે હું ધારૂં છું કે રંગમાત્રા શબ્દ વાપરી શકિયે.

૨. **માત્રા** [બ. ક]

કા. મા. ૨૮૧: ઉગતા કવિઓમાં અતિમાનની વાસના હોય છે, જે ખોટી છે. કોઇ પણ કવિની કલાપ્રગતિ એ લાગણીને જીતીને જ, પોતાના દોષ જોતાં શીખી, દૂર કરતાં શીખી, શીખીને જ, શકય છે,—એવો સાર આ કવિતા કરુણ સુકુમારતાથી કહે છે; વિષયનિરૂપણ અને વૃત્ત અન્યોન્યપોષક બની આ સુકુમારતાની માત્રા (t.) આદિથી અંત સુધી સમરેખ સાચે છે.

Topography, ૧ **સ્થળવિદ્યા** [ન લ]

ન. ગ્રં. ૩, ૧૭૯: સ્થળવિદ્યા (t.) સિવાય ભૂગોળવિદ્યાની બીજી સઘળી બાબતો શુદ્ધ સૂચક પદ્ધતિએ શીખવી શકાય એવી છે.

૨. **સ્થાનનિર્દેષ, પ્રદેશવર્ણન-વિવરણ** [દ. બા.]

Topographical, સ્થળનિર્દેશક [ચં. ન.]

ગુ. જી, ૨, ૭: પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનની સ્થળ-નિર્દેશક, રાજકીય અને ઐતિહાસિક સ્થિતિ જે કહેવાતા ઇતિહાસકારો અને ભાષાશાસ્ત્રીઓએ કલ્પેલી અને ખરી માનેલી છે ત્હેનું મ્હોટા ભાગમાં વર્ણન છે.

Torch-bearer, ૧ **જ્યોતિર્ધર** [ક. મા.]

ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો, ગુ. ૧૯૮૨ ફાગણ ૫૯૩: આ જ્યોતિર્ધરો મારે મન માત્ર કલ્પના નથી—પણ સજીવ વીરો છે.

૨. **જ્યોતછડી** [બ. ક.]

ગુજરાતી, દીવાળી અંક, ૧૯૨૬, ૧૬:... જૂની થાપેલી માન્યતાઓ હણાઇ ગઇ છે, નવી માન્યતાઓ થપાવામાં અને વલોણાવારે હણાવામાં છે, અને આ ચર્ચાચર્ચિ અટકી પડવાનો સંભવ જ નથી, ચાલુ રહેશે અને વધશે, અને વધશે તેમ તેમ સભ્ય, નિઃસ્વાર્થ, વસ્તુરૂપને વળગવા શાસ્ત્ર દોહવાની આકાંક્ષાવાળી ચર્ચાનું ઝીણું ઝરણ જુદું પડી આવશે, તથા તે જ વિજયી નિવડશે, કેમકે એના પ્રવાહમાં જે સત્ય જિજ્ઞાસા છે, જે રૂપપિપાસા છે, જે બ્રહ્મચારી શિષ્યભાવ છે, તેની સામે જૂના ઈજારદારો ને નવીન જ્યોતછડીઓ એટલે ટાર્ચ-બેરરર્સ (t.b.) એટલે મશાલચીઓ ચાલુ તે ધુમાડા, ભડકા અને માયા પ્રસારે, પણ એ માણસથી હણવાં શકય નથી.

Tournament, ક્રીડાયુદ્ધ [ધીમતરામ નવલરામ]

ટેલીસમેન ૧૦: તેમના જેટલી જ ઉગ્ર અવસ્થામાં પ્રોત્સાહિત થયેલા પશ્ચિમના ક્રિશ્ચનો સાથે લઢતાં ધીમે ધીમે સેરેસન્સોમાં તેમની રીતભાતનું એ મિશ્રણ થયું હતું અને મુખ્યત્વે કરી પ્રેમશૌર્યભક્તિનું અનુકરણ તે લોકો પ્રથમ શીખ્યા, જેથી પ્રેમશૌર્યભક્તિની રમતો અને ક્રીડાયુદ્ધો (Tts.) કરવા લાગ્યા.

Tracing, પારદૃષ્ટાલેખન [ગ. વિ.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Trade,

Trade secret, ગુરૂકુંચી [દ. બા.]

કા. લે. ૨, ૧૫૬: ખેડુતો પાસે વેપારીની પેઠે કંઇ ગુરૂકુંચી (t.s.) નથી હોતી.

Tradeunion, મજૂરસંઘ [દ. બા.]

Tradewind વ્યાપારવાયુ વ્યાપારોત્તેજકવાયુ [ગુ. શા.]

૫, ૨૭૨: Trade wind (કેટલીક મુદત સુધી એક જ દિશા તરફ વાવાથી તે સમુદ્રમાર્ગે ચાલતા વ્યાપારને અનુકૂળ હોય છે માટે તેને વ્યાપારવાયુ અથવા વ્યાપારોત્તેજકવાયુ કહે છે.

Tragedy ૧. દુઃખપરિણામક નાટક [ન. લા.]

૨. શોકવિષય નાટક, શોકનાટક [ન. લા.]

સ. ન. ગ. (૧) ૪૯૯: **આટિક** (આથેન્સની) ભાષા કેળવાતાં કેટલેક કાળે ઘણી સરળ ને સુંદર થઇ ને ગ્રીસના સર્વ વિદ્વાનોએ તેને જ વાપરી. શોકવિષય નાટક લખનારા ને થ્યુસિડિડીઝ એઓએ જૂની **આટિક** ગ્રીકભાષામા લખ્યું (૨) ૫૧૯: **એન્તીઅસ** કવિએ ગ્રીકનાં શોકનાટકનાં તથા હાસ્યનાટકનાં ભાષાંતર કીધાં હતાં.

૨. કરુણપરિણામક નાટક[ન. લ.]

જુઓ Farce.

૩. કરુણનાટક [મ. ૨.]

શિ. ઈ. ૯૨: **મહાકાવ્ય**માં હું હોમરને માન આપું છું; મસ્તકાવ્યમાં **મેલેનિપ્પિડીઝ**ને, કરુણ નાટકમાં **સૉફોકલીઝ**ને, શિલ્પમાં **પૉલીકલીટસ**ને અને ચિત્રમાં **ઝુકિસસ**ને.

૪. કરુણરસ નાટક [૨. મ.]

ક. સા. ૧, ૪, ૧૮૩: એ તેમની પ્રથમ કૃતિ પેઠે સુખમય પરિણામવાળું નથી, પણ દુ:ખમય પરિણામવાળું કરુણરસ નાટક (t.) છે.

૫. કરુણાન્ત પ્રબન્ધ, કરુણાન્ત પ્રયોગ [૨. વા.]

લોકગીત, ૧૦૫: કરુણની જેમ સાદી અને સ્વાભાવિક જમાવટ તેમ રસાનુભવ ઉન્નત ભવ્ય મનોવૃત્તિઓ કરુણ જગાડી શકે છે. ગ્રીસના કરૂણાન્ત પ્રયોગો Tt. આ જ કારણને લીધે પ્રશંસાપાત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ લેખાય છે.

૬. વિયોગાન્ત નાટક [નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર]

કૌ. ૧, ૧. ૧૦૬: ગ્રીક વિયોગાન્ત નાટયોના સ્રષ્ટાઓ ઈસ્કીલસ અને સોફોકલીઝ, તથા ગ્રીક સંયોગાન્ત નાટકોના ઉત્પાદકો ક્રેટાઈનસ અને ઍરીસ્ટૉફનીઝ વગર સમગ્ર ગ્રીક સાહિત્ય નિશ્ચેતન છે.

૭. શોકાન્તિક, શોકપર્યવસાયી [દ. બા.]

૨. કરુણતા [૨. ક.]

સ. ૨૭, ૯૩:

આમાં નહિ આપેલાં અવતરણો માટે જુઓ Comedy.

Tragic, tragical, ૧. કરુણરસાંત [ગો. મા.]

ન. જી. ૧૯: વળી 'શામકવચ' નામની વાર્તા લખવાનો વિચાર કર્યો, કેટલાક દિવસ તો એને નાટકનું રૂપ આપવું કે વાર્તાનું આપવું તે વિષે દ્વૈધીભાવ થયો, એને કરુણરસાંત કરવાનું ધાર્યું, અને પાત્રો ગોઠવવા માંડયાં.

૨. કરુણપરિણામક [ન. ભો.]

મ. મુ. ૧, ૨૭: આ વાર્તા કરૂણપરિણામક છે છતાં ખરા નાટકત્વની ખામીવાળાં કરૂણવાર્તા-નાટકોમાં જે દોષ હોય છે તે હામાં નથી.

૩. વિનાશપર્યવસાયી [આ. બા]

વ. ૧૦, ૧૫૧: તેઓનો એકાદ દોષ તેમના આખા જીવનને વિનાશપર્યવસાયી (t.) બનાવી દે.

૪. દર્દભર્યું કરૂણાજનક, [૨. ક. સ. ૨૭. ૯૧]

Tragi-comic કરૂણહાસ્યમય, [૨. મ.]

હા. મં. ૧૦૭: ગાંભીર્યમાં કરૂણરસનો પણ સમાવેસ થાય છે, તેથી t.c. (કરૂણ હાસ્યમય) લેખકે Serio-comedy **નો એક** ઉપપ્રકાર જ છે.

Transcendence, પરત્વ [આ. બા.]

જુઓ Immantance.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Transcendental, દૃશ્યાતીત, દૃષ્ટિ-અગોચર [કી. વ.]
સ. મી. (૧) ૧૬: દશ્યાતીત તત્ત્વ જેના જ્ઞાનનું નામ સત્ય છે, તે સાક્ષાત્ અનુભૂત તત્ત્વ છે; (૨) ૧૭૩.

Transcendental idealism, અખંડ વિજ્ઞાનવાદ, [ન. દે.]
વ. ૧૦, ૧૨૧: તેમણે તે પૂર્વવિચારકોના વિચારોમાં ગ્રાહ્ય અંશો સ્વીકાર્યા, અને વેદાર્થનો સમન્વય બ્રહ્મવાદમાં–અખંડ વિજ્ઞાનવાદમાં (T. I.) કર્યો છે.

Transcedentalism, અનુભવાતીત-વાદ [મ. ન. ર. વ.]
જુઓ Idealism.

Transcendentalist, અલૌકિક વસ્તુવાદી [ન. દે.]
જુઓ Realist.

Transference
Psycho-ana સ્થાનાંતર [ભૂ. ગો.]

Transferred, ૧. **સ્વરાજ્યનિષ્ટ** [ઉ. કે.]
૨. **સોંપેલું** [હિં. હિ.]
૩. **પ્રદત્ત** [મં. ન.]
અવતરણો માટે જુઓ Reserved.

Transferred feeling, સ્થાનાંતરિત વૃત્તિ [મ. ન. એ. શા.]

Transition, રૂપાન્તર [ન. લ.]
ન. ગ્રં. ૧, ૨૯૯: એવા રૂપાન્તર (T.) ને સમે માણસ નવીન વિચારો બાંધે, બાંધેલા ફેરવે. ફેરવીને પાછા ઠેકાણે આવે, એવા અનેક ચમત્કારો સ્વાભાવિકપણેજ થાય

Transition stage, સંક્રાન્તિકાળ [મા. ગો.]
અ. ચં. ૩, પ્રસ્તાવના ૭: ...... એ સર્વ ભૂમિકાઓમાં વર્તમાન સંક્રાન્તિકાળની તીવ્ર અને ઉગ્ર સંક્રાન્તિથી થતી કસ્ટમથી દુઃસ્થિતિ સુદૃષ્ય છે.
૨. **યુગાન્તર** [દ. બા.]

Trauma, (**Psycho-ana,**) આઘાત, વિક્ષોભ, [ભૂ. ગો.]

Treatment, ૧. **નિરૂપણ** [અજ્ઞાન]
૨. **ચિકિત્સા** [વિ. ક.]
કૌ. ૩. ૨, ૧૨; જો કલા કૃતિમાંના અનીતિ તત્વની ચિકિત્સા (‘ ટ્રીટમેં ૧૭ ’) એ રીતે થઇ હોય કે કર્તા પોતે અનીતિમય વસ્તુ પરત્વે નિષ્કામ કે નિષ્કામ પ્રાય હોય, કલા જ તેનું સાધ્ય અને અનીતિ માત્ર સાધન હોય, તો તેને વિવેકી અવાજે બેગુનાહ ઠરાવવો જોઇએ.

Tribe, લોકસમુદાય [બ. ક.]
છઠ્ઠી પરિષદ્, ૨૨: બૃહદ્ ગુજરાત શબ્દનું અર્થ ગૌરવ આ માપનું છે, તો એથી ઉલટું આપણે ગુજરાતી પ્રજા શું આપણા મૂળ વતનમાં કે શું સંસ્થાનોમાં પ્રજા (nation) બોલાવે ઘટે એવા ચેતનવાળા નથી, માત્ર એક લોકસમુદાય (t.) જેવા છિયે.

Triumvirate, ત્રિમૂર્તિરાજ્ય [ન. લા.]
સ. ન. ગ. ૩૩૨: **પોમ્પી એશિયામાં** ફતેહ મેળવી પાછા **રોમ** આવ્યો; પણ રાજસભાએ તેની ફતેહને મન્જૂરીયાત આપી નહિ તે ઉપરથી તે **સીઝર**ને મળ્યો. પછી તે એ સત્તાલોભીઓએ ધનલોભી **ક્રૅાશસ**ને પોતાની સાથે ભેળવ્યો. તે ત્રણે જણે **રોમ**ના મોટા રાજ્યની સત્તા પોતાને હાથ રાખવાને પરસ્પર સંબંધ બાંધ્યો. એ ઐક્ય પ્રગટ નહોતું, પણ તેઓની વર્તણુંક ઉપરથી તે પ્રગટ થઇઃ ત્રિમૂર્તિરાજ્ય કહેવાયું.

Truss, (*Arch.*) **કેચી** [ગ. વિ.]

Tug of war, ૧. **રસાકસી** [અજ્ઞાત]
૨. **ગજગ્રાહ** [ગૂ. વિ. વિ. ૩૯]
૩. **ખેંચ** [બ. ક.]
સુ. ૧૯૮૩, માગસર, ૯૩: આ રસીખેંચ (t. o. w. ટગ ઑફ વૉર) ચારિત્રબલની કસોટી છે,

Type, ૧. **નમૂનો** [અજ્ઞાત]
૨. **પ્રતિરૂપ** [વિ. ર.]
કૌ. ૨, ૩, ૪૩, “ મિથ્યાભિમાન ” ની જેમ “ વેનચરિત્ર ” માં કેટલાક ટાઇપ્સ-પ્રતિરૂપોનાં વર્ણન ખૂબ ખુશ કરે એવાં છે.
(**Printing**) ૧. **બીબું** [**અજ્ઞાત**]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. મુદ્રાક્ષર [ક. પ્રા.]

બૃ. વ્યા. પ્રસ્તાવના ૮, મુદ્રાક્ષરોમાં જે ભિન્નતા રાખી છે તે વિદ્યાર્થીનો માર્ગ સુગમ કરશે.

Ultimatum, નિશ્ચયપત્ર, ધમકીપત્ર, [મો. ક.]

સ. ઇ. ૨, ૧૬; અલ્ટીમેટમ એટલે નિશ્ચયપત્ર અથવા ધમકીપત્ર, જે લડાઇના ઇરાદાથી જ મોકલવામાં આવે છે.

Unconscious, con. અવિજ્ઞાત [મ. ન. એ. શા.]

Noum (Psycho-ana) અવ્યક્ત માનસ [ભૂ. ગો.

Unconscious cerebration, અજ્ઞાત મનોવ્યાપાર [મ. ન. એ. શા.]

Collective unconcious, (Psycho-ana.) સાર્વલૌકિક અવ્યક્ત માનસ [ભૂ. ગો.]

U.

Unconsciousness, નોચેતના [પ્રા.વિ.]

જુઓ Self-consciousness.

Undistributed middle, હેત્વન વચ્છેદ [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૪૧]

Uniformity, એકરૂપતા [અં. ન.]

સ. ૧૯૧૪, એપ્રિલ: આપણા ઉદ્ધારને માટે આપણને અનેક જન્મ વાસ્તવિક એકતા Unityની અપેક્ષા છે. એકરૂપતાની નહિ.

Uniformity of nature, વિશ્વની એકતા વિશ્વવ્યવસ્થાની એકરૂપતા [મ. ન. ન્યા. શા.]

તપ: આ નિયમોનો આધાર વિશ્વવ્યવસ્થાની એકરૂપતા ઉપર છે. એમ જ માનવામાં આવે છે કે વિશ્વવ્યવસ્થા જેવી આજ છે તેવી અનંત યુગ ઉપર હતી અને અનંત યુગ થતાં પણ તેવી જ રહેશે.

Law of uniformity of nature, ૧. વિશ્વવ્યવસ્થાની એકરૂપતાનો નિયમ [મ. ન. ન્યા. શા.]

૧૬: વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો મૂલભૂત નિયમ વિશ્વવ્યવસ્થાની એકરૂપતાએ જ થયો.

૨. સૃષ્ટિસારૂપ્યનો નિયમ [શા. વિ.]

પ્ર. પ્ર: ૧૮૧: આપણે પ્રથમ એ વિચારીએ કે આપણે અમુક વસ્તુને અમુકનું કારણ કહીએ છીએ ત્યારે તેનો અર્થ શો કરીએ છીએ. નાના છોકરાને તરશ લાગી હોય અને પછી આપણે એને પાણી પાઇએ એટલે એની તરશ છીપે, તરત છોકરૂં, ઓછી વત્તી ગમે તેવી સ્પષ્ટતાથી સમજે છે કે તેની તરસ છીપવાનું કંઇક કારણ હોવું જોઈએ, પાણી પીવાથી તરશ છીપે છે અને માને છે કે ભવિષ્યમાં જ્યારે જ્યારે તરશ લાગશે ત્યારે ત્યારે પાણી પીવાથી મટશે. પૃથક્કરણ કરતાં આમાં બે જૂદા જૂદા નિયમો આવી જાય છે. એક તો એ કે દરેક કાર્યને કારણ હોય છે અને બીજો એ કે અમુક કારણથી અમુક કાર્ય થાય છે એ સત્ય સ્થળકાળથી અનિયંત્રિત છે. આમાંથી પોતાને આપણે કારણતાનો સિદ્ધાન્ત કહીશું અને બીજાને સૃષ્ટિસારૂપ્યનો.

Unionist, સંઘવાદી [વિ. કો. સં. ૫.]

Unitary, એકસ્થાની [જ. ભ.]

દૂરકાળ જુઓ, Affiliatiny.

Unity,

Unity of action વિષય સંકલના [ર. ઉ.]

ના. પ્ર. ૨૪: યૂરોપ ખંડના રૂપકકારો ત્રણ યુનિટીના નિયમ મુખ્ય માને છે, તેમાં પહેલો વિષય સંકલના (u. o. a.) છે તે વિષે આગળ લખવામાં આવશે પણ સ્થળસંકલના (unity of place) અને સમય સંકલના (unity of time) આપણા જાણવામાં નથી એમ કહે છે.

Unity of place ૧. સ્થળસંકલના [ર. ઉ. સદર]

૨. સ્થળૈક્ય [કે. હ.]

મે. સુ. ૧૬: કાલિદાસના અંકમાં સ્થળ બદલાતું તથા, અર્થાત્ તેનાં અનેક દર્શન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(scene) પડતાં, તથા, આથી આડાઅવળા પડદા ગોઠવી રંગભૂમિના ભાગ પણ પાડવાની આવશ્યક્તા ઊભી થયેલી આપણે જોતા નથી. આ ફેરફારથી નાટકકાર સ્થળૈક્યના બંધનથી મુક્ત થઇ વસ્તુની સંકલના વધારે મોહક ને રસમય કરી શકે છે

Unity of time સમય સંકલના [ર. ઉ.]

જુઓ Unity of action.

Universal, સર્વદેશી, સર્વતંત્ર [મ. ન.]

Universal proposition,

૧. સર્વદેશી નિર્દેશ, સર્વતંત્ર નિર્દેશ, પૂર્ણ નિર્દેશ [મ. ન.]

૨. નીતિ નિર્દેશ [મ. ન.]

ચે. શા. ૩૫૫; આવા વ્યક્તિ નિર્દેશ ઉપરાંત આપણે બીજા નીતિ નિર્દેશ અથવા સર્વ દેશી નિર્દેશ પણ જોઇએ છીએ. " ગુલાબ એ પુષ્પની જાત છે. " " ડાહ્યા માણસો આગ્રહી હોતા નથી. " ઈત્યાદિ નિર્દેશો આ પ્રકારના છે, કેમકે, તે આખા વર્ગને ઉદ્દેશીને કોઈપણ વિધાન કરે છે.

સર્વદેશીય વાક્ય [રા. વિ.]

૩. સર્વગ્રાહી નિર્દેશ [મ. ર.]

અવતરણો માટે જુઓ Particular.

Fallacy of universal conclusion from particular, સર્વદેશી નિગમન [મ. ન. ન્યા. શા. ૧૫૫]

Law of universal causation કારણતાનો સિદ્ધાન્ત [રા. વિ.]

જુઓ Law of uniformity of action.

University, ૧. સર્વવિદ્યાલય [ગુ.શા.]

૧૮૬૩, સપ્ટેમ્બર, ૨૦૭: સર્વ વિદ્યાલય (યુનિવરસિટિ) નીચે પ્રમાણે એમાં પરીક્ષાઓ લેવાઇ હતી.

૨. વિદ્યાપીઠ [ન. બ.]

ઇ. ઇ. ૧૯૩: એકેએક સરકારી ધર્મગુરૂ, બંને વિદ્યાપીઠો (ઑક્સફર્ડ અને કૅમ્બ્રિજની યુનિવરસિટિઓ) અને જે લોકોને એપિસ્કોપલ પંથની વિધિ પદ્ધતિઓ પસંદ હતી તે સઘળા મમતાથી રાજપક્ષે ગયા.

૩. સમસ્તશાલા [મ. સૂ.]

ગો. ઝા ૩૮૭: તે સંગ્રહ થયા પછી રૂ. ૧૫૦૦૦ ની 'ગવર્નમેન્ટ પ્રોમિસરી નોટો' ' ધિ બોમ્બે યુનિવરસિટિ ' માં (સમસ્ત શાળામાં) આપી.

૪. વિદ્યા વિકર્ષ સમાજ [ગો. મા.]

સ. ચં. ૨, ૩૨: આપણા વિદ્યા વિકર્ષ સમાજે (વિદ્યાની કસોટી કરનાર સભા, યુનિવરસિટિ) આપણા જુવાનીઆઓના હાથમાં શૃંગારાદિથી ભરેલાં પુસ્તકો મુકેલાં છે તેનું ફળ એક એ થાય છે કે તેઓમાં એક જાતનું કૃત્રિમ દાક્ષિણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

૫. વિદ્યોત્તેજક સમાજ [ગો. મા.]

જુઓ Ideal.

૬. વિદ્યાલય [ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર]

જ્ઞાનમંજૂષા, પ્રસ્તાવના, શિ. ૯, ૩: દેશી વિદ્યાલય (યુનિવરસિટી) નો દિવસ હજી તો દૂર છે.

૭. વિદ્યાસમાજ [આ. બા.]

સુદર્શન, ૧૯, ૧૨૬: આમ આપણી મુંબઈની યુનિવરસિટી (વિદ્યા–સમાજ) આપણા યુવાનોને " ગાડરીયા પ્રવાહ ' માંથી મુક્ત કરવા પ્રયત્નો કર્યે જાય છે.

૮. પાઠશાળા [બ. ક.]

પ્હેલી પરિષદ્, પરિશિષ્ટ, ૨: મુંબઇની પાઠશાળા, (u.) સ્થપાઇ તે દિવસથી આજ આપણે આ દિશામાં ઘણું કરી શકવા હોત.

૯. વિશ્વવિદ્યાલય [અજ્ઞાત]

બંગાળી ઉપરથી: " આજકાલ્ય 'વિશ્વવિદ્યાલય' શબ્દ કેટલાક લોકો વાપરે છે. એ શબ્દનો પ્રયોગ આરમ્ભમાં બંગાળામાં થયેલો સ્મરણમાં છે. આ શબ્દ આપણી ગુર્જર ભાષામાં પ્રવેશ પામવા લાગ્યો છે, પરંતુ University શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા તે ઉપરથી થયેલો રૂઢાર્થ વિચારતાં આ શબ્દની યોજના ભ્રમમૂલક લાગે છે. સર્વ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન આપનારી સંસ્થા એમ અર્થ Universe

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અથવા Universal એમ અર્થ એ શબ્દમાં ખોટી રીતે ઉમેરાવાથી, કરાયો લાગે છે. એજ ભ્રમથી મનઃસુખરામભાઈએ 'સમસ્ત શાળા' શબ્દ યોજ્યો જણાય છે. એ શબ્દ તો વળી સ્વરૂપગત દૂષણવાળો છે."—ન. ભા. વ. ૧૦

૨૯. "યુનિવરસિટી University માટે યોગ્ય શબ્દ કિયો ?"

૧૦. **શારદાપીઠ** [કે. હ.]

બીજી પરિષદ, પ્રમુખનું ભાષણ, ૧: મરાઠી ને કાનડીના સાથે ગૂજરાતી સાહિત્ય ને એમ. એ. માં આવકાર આપનાર શારદાપીઠનું આ ધામ છે.

Upkeep, નિર્વાહ [દ. બા.]

Up-to-date, ૧. અદ્યતન [દ. બા.]

કા. લે. ૧, ૬૭: રાજકારણમાં જેમ નામદાર ગોખલે અદ્યતન રહેતા તેમ પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય સાહિત્યમાં રવિબાબુ અદ્યતન રહે છે.

૨. **અદ્યતનીય** [દુ. કે.]

પ્રે. ૪, ૩૫૭: આ ગ્રંથ આ વિષયના સાહિત્યમાં ઘણી રીતે અદ્યતનીય (u. t. d.) છે.

૩. **આ-તિથિ** [વ્યો. જ.]

ખાનગી કાગળ.

Utilitarian, ૧. જનસુખવાદી [આ. બા.]

જુઓ Evolutionist.

જનહિતવાદી [ઉ. કે.]

૨. **અર્થાર્થી, લાભપરાયણ, ઉપયોગવાદી, ઉપયુક્તતાવાદી** [દ. બા.]

Utilitarianism, ૧. પરહિતવાદ [મ. ન.]

સુ. ગ. ૨૫૯: વળી "જનસમૂહ" ને સુખ, ને તે ઘણામાં "ઘણાંનું ઘણામાં ઘણું" સુખ એ શું અને શામાં છે એના નિશ્ચય માટે કશું ધોરણ નથી, આવા કારણથી પરહિતવાદ, બેન્થમ અને મિલના સમર્થ નામથી ટકી પામેલો છતાં, વ્હેવેલ વગેરે ઘણા વિદ્વાનોને માન્ય નથી.

૨. **જનસુખવાદ** [મ. ર.]

જુઓ Egoism.

જનહિતવાદ [વ. આ.]

વ. ૧, ૨૧૭: એક રાજ્ય બીજા રાજ્યનો વિનાશ નથી કરતું એ એ બીજા રાજ્યની ખાતર નહિ, પણ પોતાની ખાતર. એવી રીતે બીજા રાજ્ય ઉપર હુમલ્લો કરવો એનું પરિણામ એ આવે કે જગત્ આગળ એક ખોટો દાખલો બેસે, અને જતે દહાડે કોઈક વાર બીજું રાજ્ય પોતાના ઉપર હુમલ્લો કરે અને વિનાશ કરે; જનહિતવાદ (U.) ઘણામાં ઘણા માણસોનું ઘણામાં ઘણું સુખ સાધવું યોગ્ય છે, એ નીતિવાદ-નું ધોરણ એ છે.

૩. **જનસુખવાદ** [આ. બા.]

વ. ૨, ૩૬૧; નીતિ સંબંધી જૂદા જૂદા વાદોમાં ઈંગ્લંડમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ અને ત્યાંના લોકસ્વભાવને સૌથી વધારે ઓળખાવી આપતો વાદ તે જનસુખવાદ. (U.) છે.

૪. **ફલાજવેષિવાદ** [ઈં. ક.]

સ. ૧૬, ૧૫૩: ફલના ક્ષેત્રમાં સ્થૂલ લાભ ઉપરાંત સૂક્ષ્મ ઉન્નતિનો સમાવેશ કરી, બૅન્થામના નીતિશાસ્ત્ર સંબંધી ફલાજવેષિવાદ (U.) ને અમુક દૃષ્ટિથી સંપૂર્ણ બનાવનાર તે (જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ) જ હતો.

૫. **હિતવાદ** [અજ્ઞાત]

૬. **ઉપયુક્તતાવાદ** [અ. ક. ની. શા.]

૭. **અભ્યુદયાધિક્યવાદ** [બ. ક.]

ભા. વે. પ્રવેશક, ૩૩; જે. એસ. મિલનું યુટિલિટેરિયનિઝમ—the greatest good of the greatest number સૌથી વધારે વ્યક્તિઓનો સૌથી વધારે અભ્યુદય—અભ્યુદયાધિક્ય-વાદ.

Ideal utilitarianism આદર્શરૂપ ઉપયુકતતાવાદ [અ. ક.]

ની. શા. ૧૦૭: જે નીતિની વિચાર પદ્ધતિ આદર્શ શ્રેયને સાધવાના વલણથી કર્મોની નીતિમત્તા નક્કી કરવાં પ્રયત્ન કરે છે તેને આદર્શરૂપ ઉપયુક્તતાવાદ (આ ઇડીઅમ યુટિલિટેરીએનિઝમ) કહી શકાય.

Utility, ૧. હિતકરતા, હિતવાદ, જનહિતવાદ [ન. ભો.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભક્તિ અને નીતિ, ૧૦: કિયું કૃત્ય સારૂં અને કિયું નઠારૂં એ પરીક્ષા કરવા માટે જૂદા જૂદા ધોરણ આપ્યાં છે. પરંતુ તે સર્વ ધોરણમાં એ મુખ્ય છે. Utility (હિતકરતા) અને Intention (સહજ ઉપલબ્ધિ) પ્રથમ ધોરણ પ્રમાણે જે કૃત્ય હિતકર તે સારૂં. પરંતુ હિતકર કહોને? કૃત્ય કરનારને એમ હોય તો સ્વાર્થ અને સદાચાર એક થશે. જન મંડળને હિતકર એમ ગણિયે તો હિતવાદના ધોરણની બ્હાર વાત જશે; ત્યહારે જે કૃત્ય જન મંડળના હિતને બાધ ન કરતાં પોતાનું હિત કરે તે સારૂં કૃત્ય એમ કાંઇક સત્કૃત્યનું સ્વરૂપ આ ધોરણ પ્રમાણે બંધાય. 'ઘણામાં ઘણા લોકનું ઘણામાં ઘણું સુખ' એ તત્ત્વની સાથે સ્વસુખનો વિરોધ ના આવે એવી રીતે સ્વસુખ સાધનાર કૃતિ તે સત્કૃતિ એમ અર્થ થાય. આ ધોરણના ગુણદોષ તપાસવાની અહીં જરૂર બહુ નથી. પરંતુ બારીક તપાસ કરતાં જણાશે કે આ હિતવાદ —જનહિતવાદ—તે માત્ર કૃત્યના અસત્પણાની પરીક્ષા કરવાને કસોટી બતાવે છે, સદાચારનો ઉદ્ભવ ક્યહાંથી થાય છે તે બતાવવાનો એ મતનો ઉદ્દેશ નથી.

૨. **ઉપયુક્તતા, હિતાહિતતા** [હિ. વ.]

સ. મી. ૯૮: આ ઉપયુક્તતા વા હિતાહિતતાના સિદ્ધાન્તને જરા બારીકાઈથી તપાસવાની જરૂર છે.

૩. **ઉપયોગિતાવાદ** [મો. ક.]

૪. **આત્મકથા**

એક દિવસ મિત્રે મારી પાસે બેંથમ વાંચવાનું શરૂ કર્યું. ઉપયોગિતાવાદ (યુટિલિટી) વિષે વાંચ્યું.

V

Valid, ૧. **અદુષ્ટ** [મ. ન.]

જુઓ Invalid.

૨. **સુસંગત** [રા. વિ.]

પ્ર. પ્ર. પ્રસ્તાવના, ૧૩: રૂપાનુમાનથી હર કોઇ એક નિગમન કહાડીએ કે 'બરફ ગરમ છે શાથી જે તે સફેદ છેઃ જે જે સફેદ હોય તે તે ગરમ હોય' તો નિગમન સુસંગત છે પણ તે યથાર્થ નથી.

Validity, **પ્રમાણતા** [મ. ન. ચે. શા.]

Vanity, ૧. **મિથ્યાભિમાન** [અજ્ઞાત–દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ]

૨. **મિથ્યાસ્મિતા** [બ. ક.]

Vegetarian, ૧. **વનસ્પતિ ભક્ષક** [આ. બા.]

વ. ૩, ૪૪૪, અમુક પ્રજા વનસ્પતિ ભક્ષક છે અને તે નિર્બળ છે એટલા દર્શનથી પણ **વનસ્પતિ ભક્ષણ** અને નિર્બળતા વચ્ચે અબાધ્ય કાર્ય કારણભાવ સ્થાપવો મુશ્કેલ છે.

૨. **અન્નફલાહારી** [બ. ક.]

ઉ. જુ. ૪૨: હિંદનો મ્હોટો ભાગ બલ્કે હિંદુઓનો પણ મ્હોટો ભાગ ભેળસેળ ખોરાક લેનારો છે. મ્હારી નાત અહીં ગુજરાતમાં જ અન્ન ફલાહારી છે, હિંદમાં બીજે બધે સેળભેળિઓ ખોરાક લેનારી છે.

૩. **શાકાહારી, નિરામિષાહારી** [અજ્ઞાત—મો. ક.]

આ. ક. નવજીવન, પુ.૭, પૃ. ૨૧૩: સૉલ્ટનું પુસ્તક વાંચ્યું. મારા ઉપર તેની છાપ સરસ પડી. આ પુસ્તક વાંચ્યાની તારીખથી હું સ્વેચ્છાએ ઈરાદાપૂર્વક નિરામિષાહારી કે શાકાહારી થયો ('વેજિટેરિયન' શબ્દને સારૂ પ્રચલિત શબ્દ 'શાકાહારી' છે. પણ તે જો કે અંગ્રેજી મૂળ અર્થને લગતો છે છતાં ખરી વસ્તુનો સૂચક નથી. તેથી હું નિરામિષાહારી શબ્દ જો કે તે કિલષ્ટ છે તો પણ વાપરૂં છું. પણ અથ સૂચક હળવો શબ્દ મળે તો તે અવશ્ય વાપરૂં. કોઈ ષ્હારે ધારો?

૪. **નિરામિષભોજી** [દ. બા.]

કા. લે. ૨, ૨૦૮: કેટલાક કળાકારો અને કવિઓ કહે છે, 'માંસાહાર અમારી સૌન્દર્યની કલ્પનાને આઘાત પહોંચાડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે નિરામિષભોજી છીએ. એવા લોકોના **નિરામિષભોજનમાં** વ્રતની દૃઢતા નથી હોતી.

૫. **અન્નાહારી** [મો. ક.]

આ. ક. ૮૦: એક દિવસ હું ફેરિંગ્ડન સ્ટ્રીટ પહોંચ્યો ને 'વેજિટેરિયન રેસ્ટરાઁ' 'અન્નાહારી વીશી' એવું નામ વાંચ્યું.

Vegetarianism, ૧. વનસ્પતિભક્ષણ [આ. બા.]

જુઓ Vegetarian.

૨. **ધાન્યૈક આહાર** [આ. બા.]

વ. ૧૬, ૬૦૧: આ સાંકડા અર્થમાં જીવદયાને અંગે બે મ્હોટા પ્રશ્નો આવેલા છે. એક 'V.' યાને ધાન્યૈક આહાર અને બીજો પશુ-પંખી-કીટાદિકના જીવનનું સર્વથા રક્ષણ.

૩. **શાકાહાર** [અજ્ઞાત]

૪. **અન્નાહાર** [મો. ક.]

આ. ક. ૧, ૮૦: સૉલ્ટનું 'અન્નાહારની હિમાયત' નામનું પુસ્તક જોયું. મારા ઉપર તેની છાપ સરસ પડી, આ પુસ્તક વાંચ્યાની તારીખથી હું મરજિયાત એટલે વિચારથી અન્નાહારમાં માનતો થયો.

૫. **નિરામિષ ભોજન** [દ. બા.]

જુઓ Vegetarian.

Verbal proposition, શબ્દનિર્દેશ [મ. ન.]

જુઓ Analytic Judgment.

Velocity, સંવેડા [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૨૯: આ કારણને લીધે ગતિ માત્રના સંવેગનું અને તેના વિસ્તારનું આપણને જ્ઞાન થઇ શકે છે.

Verbose, શબ્દાળ [બ. ક. રાજ્યા, ઉપોદ્ઘાત]

Verbsosity, ૧. શબ્દપુષ્કળતા, [બ.ક.]

ક. શિ. ૨૭: રા. ન્હાનાલાલની શબ્દ-પુષ્કળતા (v.) એમની શૈલીનો આડંબર... પસંદ હો તેને હો, મ્હને તો નથી પસંદ.

૨. **શબ્દબાહુલ્ય,** [દ. બા.]

Verification, ૧. તાસ [અજ્ઞાત]

૨. **પરીક્ષાસંવેદન,** [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪, ૩૮૮; આ અધિકાર પરીક્ષા-સંવેદન (પરીક્ષા કરી સત્ય જાણી લેવું. (v.) વિના જણાઇ શકતો નથી અને તમારો થોડોક પણ સહવાસ થાય તે વિના તમારા મન્મથાવતારનું અને અધિકારનું પરીક્ષાસવેદન થવાનું નહીં.

Versalitity, ૧. બહુશ્રુતપણું, [મ.ન.]

ચે શા. ૯૧: જ્યારે આ જિજ્ઞાસા અથવા અથવા કુતુહલનો વેગ સર્વદેશી, સર્વ વાતો પ્રતિસમાન રીતે, પ્રવર્તતો હોય અને જેટલી જાણવા જોગ વાતો છે તેને પોતાના હાથમાં લેતો હોય, ત્યારે જેને આપણે તીવ્રબુદ્ધિ, સારી બુદ્ધિ, કુશળતા ઈત્યાદિ નામ આપીએ છીએ, જેને બહુશ્રુતપણું કહીએ છીએ, તે સિદ્ધ થઈ આવે છે.

૨. **બહુરૂપતા, પરિવર્તન શક્તિ** [ન. ભો.]

પ્રેમાનંદનાં નાટકો, ૧૭: શૈલીએ હેવું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું તત્ત્વ છે કે ગમે ત્હેવો સમર્થ કવિ કે લેખક હોય તે પોતાની શૈલીની બ્હાર નીકળી શકે નહિં. રચનાઓમાં રૂપાન્તર આપતાં પણ હેવી શૈલીથી એ પકડાઈ જાય. (v.) બહુરૂપતા અથવા પરિવર્તનશક્તિના ખુલાસાથી પણ આ મુશ્કેલીનું સમાધાન થતું નથી. કેમકે શૈલીની બ્હાર જવું જ કઠણ છે-અશક્ય છે. શેક્સપીઅર જેવો પરિવર્તન શક્તિવાળો સમર્થ કવિ પણ પોતાની સર્વ રચનામાં પોતાની શૈલીથી સ્વતંત્ર રહેલો જણાતો નથી. તેમ, ખરૂં જોતાં પરિવર્તનશકિત ભાષા શૈલીમાં પ્રવર્તતી નથી, પણ અભ્યાસાદિક વિષય, જ્ઞાન વગેરેમાંજ ખરો અવકાશ છે.

Verve, ભાવાવેશ [ર. મ.]

ક. સા. ૫૪૭: પ્રાણિજીવનના ઉત્કર્ષનો ક્રમ, ભાષાઓનું સગપણ, મનુષ્યજાતિમાં ધર્મ અને નીતિ વિશેના વિચારોનો ઉદ્ભવ, દૂરબિન સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર, મનુષ્યવાણીને દૂર લઈ જનાર તથા ફરી ઉત્પન્ન કરનાર મંત્રો એ સર્વના જ્ઞાનથી કવિતા ભાવાવેશ (v.) ને ઉદ્દીપ્ત થવા નવા નવા પ્રસંગ આવે છે, કુદરત ચલાવનારની નવી નવી ખુબીઓ તરફ કવિનું ચિત્ત દોરાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, સૃષ્ટિમાં નવી નવી ગુહાઓ અને નવાં નવાં ઊંડાણ કવિને દેખાય છે.

Veto, ૧. નિષેધ [મ. ઓ.]

વ. ૧૫, ૬૫૭: વિવિધ વિષય પ્રશ્ન પૂછવાની કે ઠરાવ મૂકવાની જ નહિ, પણ (ગવર્નરને નિષેધ (ખ) ની સત્તા રાખી) ઠરાવ પ્રમાણે સરકારને વર્તાવવાની સત્તા મળવી જોઇએ.

૨. પ્રતિષેધ [ર. વા.]

સં. ૨૨, ૨૦૫: પ્રતિષેધ (v.) ની સત્તા કાયદા ઘડનાર મંડળને નિગ્રહમાં રાખે છે અને કારોબારી તથા ઇન્સાફી ખાતાઓ તરફથી અધિકારનો દુરૂપયોગ થાય તો તેને નિગ્રહ અભિયોગ (impichment)ની સત્તા રાખે છે.

Vision, ૧ દર્શન [બ. ક.]

સ. કુ. ૧૯: છબીઓ પાડતી પાડતી પીંછી અટકી જાય છે, આંખ સન્મુખ સૃષ્ટિ જોતી જોતી બીજું જ કંઈ જોઇ રહે છે. અને પીંછી એ "દર્શન (v)." ચીતરવાને મથે છે (ક શિ. ૧૩: દરેક સાચી કવિતામાં કવિનું પ્રધાન વકતવ્ય જે એનું "દર્શન", તેની રેખાઓ મુલ પ્રમાણે જ તહમારી કલ્પનામાં એને માટે મથો.

૨. દૃષ્ટિ [ર. ક.]

યુ. ૧૯૭૯, પોષ, ૩૬૬: સંયોગોના બળથી એ આગળ વધી શકયો નહીં; છતાં જીવનના વિવિધ અનુભવની શાળામાં એની દૃષ્ટિ (v.) વિશાળ થઇ હતી.

૩. આર્ષદૃષ્ટિ [વિ ક.]

કૌ. ૧, ૧, ૧૮૦: આર્ષદૃષ્ટિ (વીઝુકન) હજુ ઉઘડતી હોય, કલાદર્શન સમુજ્વલને સુરેખ થયું ન હોય, કાળે એનાં સંવેદનો સ્થૂલ જગતમાં વાણી રૂપે ઉતારતી વખતે એ ભયસ્થાન સૌથી વધારે નડે છે.

Area of perfect vision, પૂર્ણ દૃષ્ટિનો પ્રદેશ, [મ. ન.]

ચે. શા. ૧૨૪: આ સ્થાનસ્વરૂપ બરાબર જાણી શકાવું તેને કીકીનો મધ્ય પ્રદેશ કહે છે તેનાથી જ બને છે.

Field of vision, દૃક્ક્ષેત્ર [કે. ક. અ. નો.]

Visionary, સ્વપ્નદ્રષ્ટા [ક. મા.]

Visalism, પ્રાણાત્મવાદ [હી. વ્ર.]

જુઓ Mechanism.

Volition, ૧. ઇચ્છા વ્યાપાર [મ. ન.]

ચે. શા. ૭૩: અવધાનમાં સામાન્ય રીતે દૃષ્ટિ સ્થિર કરવી પડે છે, માથું અને આખું શરીર અમૂક સ્થિતિમાં રાખવું પડે છે, અને એ બધી સ્થિરતા કોઇ પ્રકારના ઈચ્છા-વ્યાપારથી જ સંભવે છે.

૨. સંકલ્પપાટ [ર. મ.]

જ્ઞા. સુ. ૨૪: એ સંકલ્પો (v.)ની કેળવણી તે પુસ્તકોના અભ્યાસ કરતાં લક્ષણ (character) ની પ્રાપ્તિથી વધારે મળે છે.

૩. ઇચ્છા [પ્રા. વિ.]

૪. કામનાવ્યાપાર, એષણાવ્યાપાર [કે. ક. અ. નો.]

Voluntary, ઐચ્છિક [અજ્ઞાત].

Vulgar, ગ્રામ્ય [આ. બા.]

૨. અશ્લીલ. અશિષ્ટ, હીન,પામર, હલકટ [દ. બા.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

W

Wedding, (*Diamond wedding,*) **સૌભાગ્ય-મહોત્સવ, સૌભાગ્યનો મહોત્સવ** [આ. બા.]

વ. ૧૩, ૧૩૭: અંગ્રેજોમાં "સિલ્વર વેડિંગ" "ગોલ્ડન વેડિંગ" અને "ડાયમંડ વેડિંગ" લગ્ન સૌભાગ્યના ત્રણ ઉત્સવો-ક્રમવાર પચીસ, પચાસ અને સાઠ વર્ષને અન્તે કરવાનો રિવાજ છે, એ ત્રણને આપણે "સૌભાગ્ય-ઉત્સવ" "સૌભાગ્યમહોત્સવ" અને "સૌભાગ્ય-મહા-મહોત્સવ" કહીએ અથવા મુળ અંગ્રેજી શબ્દનો વિશેષણાર્થ સાચવીએ તો સૌભાગ્યનો રજત-મહોત્સવ" "સુવર્ણ-મહોત્સવ" અને "મણિ-મહોત્સવ" એ નામ આપીએ.

Golden wedding, સૌભાગ્ય મહોત્સવ, સૌભાગ્યનો સુવર્ણમહોત્સવ [આ. બા. સદર]

Silver wedding સૌભાગ્ય-ઉત્સવ, સૌભાગ્યનો રજત-મહોત્સવ [આ.બા.સદર]

Weekly (paper) ૧. **અઠવાડિક,** [અજ્ઞાત.]

૨. **સાપ્તાહિક** [અજ્ઞાત.]

૩. **વારપત્ર** [મ. સૂ.]

ફા. ચ. ૯: એક વારપત્ર (W. P.) પ્રત્યેક બુધવારે ફાર્બસની સહાયતાથી નિ:સરવા માંડયું તે બુધવારે પ્રકટતું તેથી ગુર્જરાતમાં વર્તમાન પત્રોને લોકો અજી બુધવારીઆને નામે ઓળખે છે.

૪. **સાતવારિયું** [બ. ક.]

Well-to-do, ૧. **ખાતોપીતો** [ભૂતો].

૨. **અલંધન** [દ. બા.]

Whip, સારથિ [મ. ક.]

સા. મ. ૯૮: જો કોઇ પ્રધાન તે કાર્યપ્રણાલિ અમલમાં મુકી શકાય એમ પક્ષતા હિત માટે આવશ્યક છે એમ પોતાના પક્ષના 'વ્હિપ (સારથી) પાસેથી સાંભળે નહીં ત્હાં સુધી તેની ઇષ્ટતા વિષે નિશ્ચય કરવાનું મુલ્તવી રાખે તો બુદ્ધિની પ્રામાણિકતાના સામાન્ય ધોરણે તેની સ્થિતિ કાંઇક તિરસ્કાર્ય જણાશે.

Will, ૧. ઇચ્છા [મ. ન. ચે. શા.]

૬૨૬: નીતિમય ચારિત્ર બંધાવાનું મૂળ સ્થાન તો ગૃહ છે. ઇચ્છા અને ચારિત્ર જો તે સ્થાને પુસ્થ અને બલિષ્ઠ થયાં નહીં તો શાલા જેવા કૃત્રિમ સંસર્ગોમાં તેમને બહુ લાભ થતો નથી.

૨. **પ્રયત્ન** [આ. બા.]

જુઓ Consciousness.

૩. **નિશ્ચય, ઉત્કટ ઇચ્છા, શ્રદ્ધા, દૃઢ સંકલ્પ, વજ્રવૃત્તિ** [ક્રી. દ. અ. મા. ૧૭૦]

૪. **ઈહા** [પ્ર.. વિ.]

વીણા, ૧૯૨૭, ૧૮૫: ચેતના, આંતરચેતના, નોચેતના, સુખદુ:ખ (આંતરિક દૃષ્ટિએ) ઇચ્છા, ઇહા (w.)...સ્થળ અને કામનું દર્શન કે ઉપલબ્ધિ (Perception) (Perception માટે ઉપલબ્ધિ શબ્દ સારો છે. કારણ દર્શનનો આપણી પરિભાષા પ્રમાણે જુદો જ અર્થ થાય છે-ષડ્દર્શનના વળી દર્શનમાં જોનાર પોતે નિષ્ક્રિય એમ લાગે, જ્યારે ઉપલબ્ધિમાં સક્રિય લાગે)...આ બધી વિગતોનું નિરૂપણ ચિત્તશાસ્ત્રમાં આવે છે.

૨. ૧. **વસિયતનામું** [મ. રૂ.]

૧૦૨: એના બાપે એવું વસિયતનામું કર્યું હતું કે એ ૨૪ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી કાંઈ વારસો મળે નહિ.

૨. **ઇચ્છાપત્ર, મૃત્યુપત્ર** [મ. સૂ. ક. બા.]

૯૩: મરણકામ પાસે આવતો જાણી પોતાનું ઈચ્છાપત્ર કિંવા મૃત્યુપત્ર કરીને તેની ઉત્તર-વ્યવસ્થા કરવામાં તેને સામીલ રાખવા શેઠ હરિવલ્લભદાસની ઇચ્છા હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Will-power, ૧. **સ્વેચ્છાબળ** [ન. ભો.]
જુઓ Discipline.

૨. **સંકલ્પબળ** [આ. બા.]

વ. ૧૪, ૧૪૯; એને લીધે જીવન વધારે તીવ્ર બને છે, અને સંકલ્પબળ (w. p.) આત્માના ઇતિહાસમાં હજી સુધી નહિ જણાએલો એવો વિકાસ પામે છે.

૩. **ઇચ્છાશક્તિ** [અજ્ઞાત]

Wit, ૧. **મર્માળાં કટાક્ષ** [ન. લ.]

૨. **બુદ્ધિ ચમત્કૃતિ** [મ. ન]
ચં. શા.

૩. **નર્મ વૃત્તિ** [ર. મ.]

ક. સા. ૭૧૨: વિનોદની વાર્તાઓ, રમુજી ટુચકાઓ, શિખામણનાં છુટક વાકયો, ઇત્યાદિની ચોપડીઓ ઘણી થાય છે. અલબત્ત, આ નર્મ વૃત્તિ (w). નવી કલ્પના શક્તિવાળી નથી.

૩; ૪. **બુદ્ધિચાતુર્ય, નર્મયુક્ત વાક્ચાતુર્ય, નર્મ** [ર. મ.]

(૧) જુઓ Judgment.

૩; ૫. **નર્મહાસ્ય** [કિ. ઘ.]

૬. **નિપુણવાકય** [દ. બા.]
અવતરણો માટે જુઓ Humour.

૨. (A witty person) **શબ્દનિપુણ** [દ. બા.]

Workability, **અર્થક્રિયાકારિત્વ, સફલ પ્રવૃત્તિ જનકત્વ** [હી. વ.]

સ. મી. ૧૪૭; આવા પ્રકારના તમામ દાવાની કસોટી, તેમનું અર્થક્રિયાકારિત્વ વા સફલ પ્રવૃત્તિ જનકત્વ એટલે વ્યવહારમાં તેમનાથી કેટલે અશે કામ સરે એમ છે, એ છે.

Working faith **આચારસૂત્ર** [દ.બા.]

કા. ઘે. ૧, ૫૯૬; 'राष्ट्रत्ति परतरं न हि' એ આજે યુરોપનું આચારસૂત્ર (w. f.) થઇ પડયું છે.

Worldliness, **વ્યવહારનિષ્ઠતા** [ન.ભો.]
જુઓ Spirituality.

Wrapper, **વેસ્ટન** [ગ્રા બા.]

વ. ૨૦, ૪૦૧; એક માસિકના વેસ્ટન ઉપર માસિકના નામની નીચે આ પ્રમાણે શબ્દો દીઠા. "A High Class Gujarati Monthly Magazine."

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પારિભાષિક શબ્દકોશ

પુરવણી ખંડ

પૂર્તિ

A

Abandon, આત્મવિસર્જન [ન.ભો.]

અ. ક. ૨૫૪: મ્હારા કંઠમાંથી ગીત-પંક્તિઓનો પ્રવાહ હેવો તો ચાલ્યો કે જાણે એ પ્રયોગની સાથે મ્હારે કશો સંબન્ધ જ ના હોય અને કલામાં મત્ત, આનંદમય, આત્મવિસર્જન તથા પરિણામ તરફ નિતાન્ત ઉપેક્ષા એ સિવાય મ્હેં બીજું કશું સંવેદન અનુભવ્યું નહિ. (મૂળ અંગ્રેજી:—The "Ah fors' e lui aria" and the "Semper Libera" poured from my throat almost as though I had nothing whatever to do with the performance, and the only sensation I experienced was one of almost delirious artistic abandon and recklessness.)

Absentee landlordism, ગેરહાજર ઝમીનદારી [પ્ર.ક.]

પ્ર. ૧૦, ૧૨૨: મતલબ કે યુરોપીય ચિંતકો જેને "ગેરહાજર ઝમીનદારી" (એબ્સન્ટી લેન્ડલોર્ડિઝમ a. l.) નો મહા રોગ કહે છે, તેની આ સ્થિતિ છે.

Absolutism, એકાન્તવાદ [પ્રા. વિ. ખાનગી કાગળ, તા. ૧૯-૬-૩૧]

Abstract, ભાવાત્મક [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૮૯: વિજ્ઞાનના ભાવાત્મક અને વર્ણનાત્મક એ બે મુખ્ય વિભાગમાં ભાવાત્મક A. અને **વર્ણનાત્મક** Concrete એ શબ્દોના અર્થ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે.

Accessory, ઉપસામગ્રી [ન.ભો.]

અ. ક. ૨૧૯: હુન્નરથી ટેવાયલા અને હુન્નરથી સહેજમાં બગડેલા જમાનામાં કલ્પનાશક્તિ ભભકાદાર શોભા શણગાર અને ઉપસામગ્રીથી મળતાં સર્વ ઉદ્દીપનોની માગણી કરે છે: (મૂળ અંગ્રેજી:—In a generation accustomed to art and soon corrupted by art, the imagination quickly demands all the stimulants offered by magnificent decorations and accessories.)

Accoustics, ધ્વનિશાસ્ત્ર [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૧૦૩

Adhesion, સંલગ્નતા [કિ.ઘ.]

જી. શો. ૧, ૧૪૫: સંલગ્નતા અથવા કોઈ પદાર્થને વળગવાની શક્તિ (a.)

Administration, તંત્ર [બ.ક.]

અં. ૬૫: જુઓ Constitution (પૃ.૪૩)

Affirmation, અસ્તિપક્ષ [ન.ભો.]

અ. ક. ૨૭૩: પદ્ય અને સંગીત અભિનયમાં રસપોષક બને છે કે અન્યથા થાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અસ્તિપક્ષમાં અને **નાસ્તિપક્ષ**માં, અને બન્નેના મિશ્રણમાં આપવાથી સંપૂર્ણતા આવશે એમ લાગે છે.

Agenda paper, નિર્દેશપત્ર [ગૂ.વિ.]

સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, ૯૩૨

Agriculture, કૃષિવિદ્યા [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૧૦૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Amateur, કલાપ્રેમી, કલાપ્રિય [ન.ભો.]

અ.ક. (૧) ૯૯: નટીનો ધંધો આબરૂનો ગણાતો નથી, પરન્તુ કેટલીક વાર કુટુમ્બ-મંડળમાં ખાનગી ખેલો થાય છે ત્યહારે કેળવાયલાં કુટુમ્બોમાંથી પુરુષ તેમ જ સ્ત્રીઓ (જેણે 'પડદા'નો ત્યાગ કરેલો હોય છે તે) કલાપ્રેમી ખેલ કરે છે. (૨) ૧૧૨: કલાપ્રેમી નાટક ખેલ તામિલ ભાષામાં કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ કરે છે. (૩) ૧૧૨: કલાપ્રિય નાટક ખેલ પંજાબમાં આજથી ૨૦ વર્ષ ઉપર બહુ જોસમાં હતો. (૪) ૨૭૦: કલાસિદ્ધિ માટે અભ્યાસ અને ઈશ્વરદત્ત શક્તિ બંને આવશ્યક છે જ; એ કલા સ્વયંભૂ છે તેમ જ અભ્યાસસાધ્ય છે, તો વધારે ચઢતો અભિનય ધંધાદારી નટો કરી સકે કે કલાપ્રેમી નટો એ સિદ્ધિ મેળવી સકે? એ પ્રશ્ન જરાક જોવાલાયક છે.

Amœba, જીવાણુ [કિ.ઘ.]

જી. શો. ૧; ૧૭૫: પણ શરૂઆતમાં આપણે શોધ માટે સ્વીકારેલાં ધોરણ મુજબ ચિત્તનું બીજરૂપ ચિહ્ન આપણે પૂર્ણ મનુષ્યમાં જોવાને બદલે ઝીણામાં ઝીણા જીવાણુ (amœba) માં શોધવું જોઇએ, અને તે પછી મનુષ્યયોનિ સુધીમાં તેનો ક્રમશઃ કેવી રીતે વિકાસ થયો તે તપાસવું જોઈએ.

Anatomy, શરીરરચનાશાસ્ત્ર [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૧૦૩

Anglo-phobia, આંગ્લદ્વેષ [બ.ક.]

ઇતિહાસ દિગ્દર્શન, ૧૨: "હિંદુ સુપીરિયોરિટિ (Hindu Superiority)" જેવી કેવળ અશાસ્ત્રીય ચોપડીઓ અતિ લોકપ્રિય થાય છે; ઐતિહાસિક નવલકથાને નામે છત્રસાલ જેવા અધમને પણ વીર પુરુષ જેવો ચિતર્યો હોય એવી ચોપડીઓના આપણી અનેક ભાષામાં તરજુમા થાય છે; શિવાજી અને ટીપુ સુલતાન જેવાની જીવનચર્યાના લગભગ દરેક મોટા બનાવને માટે પૂરતા અને વિશ્વસનીય સાધનો છે, છતાં તેમના વિશે અભિપ્રાય બાંધવામાં હજી હઠીલા મતભેદ પ્રવર્તે છે; અને "આટલું તો જાણજો" "આટલું વિશેષ જાણજો" જેવી દુષ્ટ અને નાસાબીત તોહમતોથી નીગળતી ચોપડીઓ અનેક પ્રાંતમાં ફેલાય છે તથા આંગ્લદ્વેષના (A.) ઘાતક વિષને ચોગરદમ ફેલાવી રહી છે, એ આ આપણી નવી જન્મેલી અસ્મિતામાં મિથ્યાભિમાન આદિ કીચડ કેટલા પ્રમાણમાં છે, તેના પ્રકટ દાખલા છે.

Animation, ઓજસ [ર.મ.]

બુ. પ્ર. ૫૮, ૨૭૨: જુઓ Elegance (પૂર્વાર્ધ પૃ. ૯૦)

Animism, જીવવાદ [વિ.ક.]

કૌ. ૧૯૩૧, એપ્રિલ, ૨૬૧: પાષાણયુગના અન્ત્ય અને ઉપાન્ત્ય ભાગો દરમીઆન સપ્ત સિંધુમાં જીવવાદ 'એનિમિઝમ' પ્રવર્તતો એમ કહી શકાય.

Apparatus, ઉપકરણ [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૩૭૨

Apperception mass, (જ્ઞાનનો) સંસ્કારપિંડ [પ્રા.વિ. ખાનગી કાગળ તા. ૧૯-૬-૩૧]

Applied,

Applied music, પ્રયોજિત સંગીત [ન.ભો.]

અ. ક. ૧૪: આ વ્યાપારની દૃષ્ટિએ જોતાં, સંગીતકાવ્યના ઉપર જે પ્રભાવ પ્રયોજિત સંગીત (a m.) નો પ્રવર્તે છે, ત્હેવો જ પ્રભાવ કવિકૃત નાટક ઉપર નટની અભિનયકલાનો પ્રવર્તે છે.

Apprentice, શીખાઉ [બ ક.]

અં. ૭૯: યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી નિબન્ધ-લેખનનો સારો મ્હાવરો પડી જતો હોય તો લેખકોની શીખાઉ (a. એપ્રેન્ટિસ) દશાની આડંબરી (pedantic પેડેન્ટિક) શ્રમબદ્ધ (strained સ્ટ્રેન્ડ) ખોડી ખાતી (hopping હોપ્પિંગ) વાક્યાવલિઓ ઘણી ખરી ત્યાં જ સુધરી જાય, અને બહુ ઓછી છપાય.

Apriori, અનુભવપર [ન્હા.દ.]

કેટલાંક કાવ્યો, ૧, ટીકા, ૧૧૫: જ્ઞાનના અનુભવપર અંશ (A priori elements of knowledge) શુદ્ધ નિર્મળ ભાવનાઓ (Ideals, ideas of Kant); કવચિત્ કવચિત્

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઈ આવતી અવર્ણનીય (શબ્દોચ્ચારમાં પણ ન મૂકી શકાય એવી) આત્માની સદ્સ્થિતિઓ, સ્વર્ગપન્થે વિચરવાની મનુષ્યઆત્મામાં રહેલી સ્વાભાવિક પ્રેરણાઃ સૌ પૂર્વ જીવનનું ભાન કરાવે છે.

Aristocratic, શિષ્ટશાસિત [બ.ક.]

યુ. સ્ટે. ૮૭-૮, જે વર્ષોમાં યુરોપની અંદર ફ્રાન્સના રાજ્યવિપ્લવથી બધાં રાજ્ય-બન્ધારણો શિથિલ થઈ ગયેલાં, તે જ સમયે જન્મ પામવા છતાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનું રાજ્ય-બન્ધારણ અદ્યાપિ પોતાનું પૂર્વ રૂપ રાખી રહ્યું છે, અને એથી કરીને ચંચળ અમેરિકન માનસમાં યે રક્ષક નીતિની આવશ્યક્તા વિશે એવી મુદ્રા પડી છે, કે તેની યુરોપના સૌથી વધારે શિષ્ટશાસિત (a. એરિસ્ટોક્રેટિક) દેશને પણ ઈર્ષ્યા થાય.

Asexual, અલિંગી, અમૈથુની [ન.દે.]

સુ. શા. (૧) ૭: આ દેહની ઉત્પત્તિ અથવા પિંડનો આવિષ્કાર થવાના બે મુખ્ય પ્રકાર હોય છેઃ—

(૧) અલિંગી (એસેક્ષ્યુઅલ); (૨) **લિંગી** (સેક્ષ્યુઅલ) (૨) અમૈથુની (Asexual) સૃષ્ટિ—સ્ત્રીપુરુષના જાતિભેદવાળી વ્યક્તિઓના સંબંધવડે ઉત્પન્ન થાય નહિ તેવી સૃષ્ટિ.

Associated, અનુષંગી [કિ. ધ.]

જી. શો. ૧, ૨૩૪: પરંતુ સામાન્ય રીતે બુદ્ધિનો વ્યાપાર આટલો જ નિશ્ચય કરીને અટકતો નથી. એ ગાય કોની છે, કેવી છે, કયાં છે, શું કરે છે વગેરે નિશ્ચય પણ ઉપજાવે છે. 'આ ગાય છે' એ સંપ્રજ્ઞાન સામાન્ય છે, કોની છે, કેવી છે, શું કરે છે વગેરે નિશ્ચયોમાં રહેલું સંપ્રજ્ઞાન ચોક્કસ પદાર્થને અનુષંગી (a.) છે.

Association, ૧.ભણકારસંગ [વિ.૨.]

વ. ૨૮, ૨૯૯: જે શબ્દ ભણકારસંગ (A a)થી જીવનવ્યવહારનાં અતિપરિચિત, ન સુન્દર કે ન ઉચ્ચ, આલેખન વિષયે ન અનુ-રૂપ, દશ્યો ખડાં કરે તેને ગ્રામ્ય ગણવો.

૨. **અર્થસંસ્કાર** [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૧, **માર્ચ**, ૧૯૧: પણ સાહિત્ય રચનાની, કલાની દૃષ્ટિએ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે વિષયપસંદગી ભલે ધર્મ-ગ્રંથોમાંથી થાય અને તેની રજુઆત પણ ભલે આપણે 'અર્વાચીન' કહેવાતા દષ્ટિબિંદુથી કરીએ,–છતાં વિષયની રજુઆત કરવામાં જે 'ઇર્રેવરંટ ફ્લિપન્સી' વાળી (અનાદરી **વાક્-ચાપલ્ય** ભરી) શૈલી લેખકો આવી રચનામાં વાપર્યા વિના રહી શકતા નથી, જે શૈલી-પ્રકારનો વ્યાપાર વળી પાછો તેમનું તાટસ્થ્ય ખોવરાવી, ઉલ્લાસ એમનાં અંતરમાં પ્રકટાવતો લાગે છે, એ શૈલી વિષયના સમગ્ર અર્થ-સંસ્કારો ('એસોસિએશન્સ') ને અનુરૂપ હોતી નથી.

Atomic substance, અણુદ્રવ્ય [ન. દે.]

સુ. શા. ૫: અસ્તિત્વ અર્થાત્ સવિશેષ ગુણધર્મવાળા અણુદ્રવ્યનો સદ્ભાવઃ (૨) કોષ ૧; અણુદ્રવ્ય (A. s.) શરીરની ઘટના કર-નાર ઝીણું પરમાણુરૂપ દ્રવ્ય અથવા ધાતુ.

Attitude, વૃત્તિસ્થિતિ [ન. ભો.]

વ. ૨૭, ૧૩: પરંતુ આથી પણ વિશેષ ભેદ બંને કવિના પરમતત્ત્વ પ્રત્યેની કવિત્વ-દર્શનની વૃત્તિસ્થિતિમાં (a.) છે, તે હેવો સૂક્ષ્મ છે કે અત્યારે મ્હારી પાસે તે પ્રત્યક્ષ કરા-વનારો સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્ર નથી.

Authority, પ્રમાણપુરુષ [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૧, **માર્ચ** ૨૫૯: **મુંબઇમાં** એસ્પે-રેન્ટોના પ્રમાણપુરુષ ('ઑથૉરિટી') ડૉ. **જોસફ્ શેરરની** એ ભાષા વિશેની ભાષણમાળા શરૂ થઈ.

Auto-erotism, આત્મરતિ [દ.બા.]

પ્ર. ૧૧, ૨૯૦: Self love માટે ગૂજરાતી શબ્દ કયો? પહેલે વિચારે શબ્દ સૂઝે છે, 'આત્મરતિ':પણ એ પવિત્ર શબ્દનો પવિત્ર ભાવ મારીને એને આવા અપવિત્ર ભાવ માટે વાપ-રવો એ બરાબર નથી. અને એ શબ્દનો દુરુપ-યોગ કરવો જ હોય તો એને પોતાનો કરવા માટે **અંગ્રેજી** શબ્દ A. e. ઉમેદવાર બેઠો જ છે.

Average, સર્વસાધારણ [બ. ક.]

આ. ક. સ. પ્રવેશક, ૨૭: અને રોજિંદા ઉપયોગની વસ્તુઓનું મૂલ્ય આપણે તે ચીજના સર્વસાધારણ (અવરેજ a) નમૂના ઉપરથી આંકિયે છિયે, તે ખોટું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

B

Bacteriology, જંતુવિદ્યા [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૧૨૬: પ્રાચીન હિન્દી પ્રજામાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર સારો હતો અને બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓ કરતાં તેમની સૃષ્ટિજ્ઞાનની સમૃદ્ધિ ઉંચા પ્રકારની હતી, એટલું સ્વીકાર્યા પછી, વેદમાં બધું અર્વાચીન વિજ્ઞાન છે, વેદમાં જન્તુવિદ્યા (B) હાલના જેવા જ સ્વરૂપમાં વર્ણવેલી છે...વગેરે અત્યુક્તિઓથી દૂર રહેવું એ ઇષ્ટ છે.

Balance,

Balance of power, શક્તિતુલા [બ. ક.]

યુ. સ્ટે. ૪૮: એ વિગ્રહો માટે ધર્મવિરોધ, વારસાના અને બીજા હક્કો વિષે કલહ, રાષ્ટ્રમંડલમાં શક્તિતુલા (b. o. p બૅલૅન્સ ઑફ્ પાવર) કોઈ એક પણ રાષ્ટ્ર મુકાબલે બળવત્તર બની જતાં વિષમ થાય તેમ થતું અટકાવવાની અગત્ય, વગેરે અનેક કારણો હતાં.

Band, છત્રીવાજું; વૃંદ, કુતપ [ગ.ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૨૯૬: અંગ્રેજી રાજ્યના સહવાસ પછી આપણે બૅંડ એ શું છે તે સમજવા લાગ્યા; તેને આપણી જુની ભાષામાં "છત્રીવાજું" કહેતા. એ શબ્દ અને કલ્પના કંઇ નવીન નથી. ગાનાર વગાડનારનો જે સમૂહ જથો કે ટોળું તેને પૂર્વે વૃંદ (બૅંડ) કહેતા અને તેના ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ટ ભેદો રત્નાકરમાં ગણાવેલા છે. (૨) જુઓ નીચે String band.

String band, તતકુતપ [ગ.ગો.]

ગા. વા. પા, ૧, ૨૯૬: આ ઉપરાંત ભરત મુનિએ કુતપ એવા નામથી ૩ વૃંદો કહ્યાં છે; તેને અનુક્રમે તતકુતપ અવનદ્ધ કુતપ અને નાટ્ય કુતપ એ નામ આપેલાં છે. તતકુતપ એટલે સર્વે તંતુવાદ્યો વગાડનારાઓનું ટોળું; કે જેને હાલ સ્ટ્રીંગ બૅંડ કહે છે તે; અને તે સાથે વાંસળી, શરણાઈ, શંખ, મુહુરી, રણશીંગડું, મોટા તાલ આપનાર, રહેલા હોય તો તે સર્વેના વૃંદને (કુતપને) તતકુતપ કહ્યું છે.

Barometer, વાયુભારમાપક [પો.ગો.]

Bifurcation, દ્વિમાર્ગીકરણ, દ્વિભાગીકરણ [અ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, માર્ચ ૧૯૯: દ્વિમાર્ગીકરણની યોજના (Bifurcation of studies)–બીજો પ્રશ્ન અભ્યાસક્રમોના દ્વિમાર્ગીકરણનો હતો. તે પર વિશેષ ચર્ચા ન ચાલતાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે (૧) મૅટ્રિકમાં બધા વિષયો આવશ્યક રહેશે, દ્વિમાર્ગીકરણ ત્યાંથી શરૂ નહિ થાય.

Biophor, જીવાણુ, સચેતન પરમાણુ [ન. દે.]

સુ. શા. ૯: વિજ્ઞાનની ભાષામાં જીવાણુ (બાયોફૉર)ના નામથી ઓળખાતા આ દ્રવ્યના સનાતન પરમાણુઓ સૃષ્ટિક્રમમાં આરંભ પામ્યા કરશે તો પણ તેઓ અવિનાશી (આપેક્ષિક રીતે) સમજાયા છે.

(૨) જુઓ પૂર્તિમાં Germplasm.

Biweekly, અર્ધસાપ્તાહિક [વિ. ક.]

કૌ. ૫, ૩, ૮૩૦, અર્ધ સાપ્તાહિક કેસરી–મહારાષ્ટ્રનું આ આગ્રણી વૃત્તપત્ર ત્રીજી ઓગસ્ટથી, મંગળ ઉપરાંત શનિવારે પણ પ્રસિદ્ધ થવા માંડયું છે.

Biology, ૧. જીવનશાસ્ત્ર [અજ્ઞાત]

૨. જીવવિદ્યા [પો. ગો. lવ. વિ. ૧૦૩]

૩. જૈવશાસ્ત્ર [વિ. ક.]

કૌ. ૫. ૧, ૩૦૪: પુના આનંદાશ્રમમાં જૈવશાસ્ત્ર ('બાયોલોજી') ની પરિભાષા વિશે ચર્ચા.

Blank verse, પ્રવાહી પદ્ય [બ ક.]

આ. ક. સ. શુદ્ધિઓ અને વધારા, ૬૪: વળી અંગ્રેજી બ્લૅન્ક વર્સ અને પ્રવાહી પૃથ્વીના ઉત્તમ નમૂનામાં તો અર્થાનુસારી અર્થપોષક અર્થસર્જક લયલહરીઓ જ મુખ્ય લય બની રહી, અંગ્રેજી પંક્તિના આયમ્બ–લય–મોજાને કે ગુજરાતી પંક્તિના "પૃથુ"–લય–મોજાને પોતાનું વાહન જ બનાવી લે છે માટે જ પ્રવાહી પદ્યનો લય કલામય ગદ્યનો જે છાંટ રૂપ લય, અને તાલપ્રધાન કવિતાનો અગર તાલ વિના પણ પંક્તિને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છેડે અને કડી છેડે દૃઢ વિરામવાળી કવિતાનો જે અનિયંત્રિત (વિચાર છન્દને બન્ધનરૂપ) લય-એ બેય છેડાના લયો વચ્ચેનું સોનેરી મધ્યબિન્દુ (ગોલ્ડન મીન) છે; જેના પ્રવાહ-માં જ કલાન્વિત લયમાધુર્યનાં ઉત્તમોત્તમ રૂપો ખીલી શકે છે, અને કવિતાસામર્થ્ય ગદ્ય કે સંગીત મુકાબલો જ ક્યાંથી કરી શકે એટલું વધી જાય છે. બ્લેન્ક વર્સ=પ્રવાહી પદ્યઃ નિશ્ચિત વિરામબન્ધ વિનાનું પદ્ય.

Boarding, વિદ્યાવાસ [આ.બા.]

વ. ૨૯, ૩૦૧: પચીસ વર્ષ ઉપર કોણે કલ્પ્યું હોત કે સ્ત્રીઓને તરવાની કળા શીખ-વવી જોઇએ અને તે માટે swimming bath યાને **તરણકુંડ** જોઇએ, અને છતાં આજ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિમાં સ્ત્રી-ઓના વિદ્યાવાસમાં એ બાંધવાનો વિચાર ચાલે છે!

Bolshevism બહુજનતાવાદ [આ.બા.]

વ. ૨૯, ૬૬: મિ. બર્ટ્રાન્ડ રસલે પૂર્વે એક ઠેકાણે બોલશિવિઝમ (બહુજનતાવાદ) સામે બે વાંધા બતાવ્યા હતા: 'કોમ્યુનિઝમ' યાને **સમષ્ટિરાજ્યતન્ત્ર** પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યજાતિએ જે કિંમત આપવી પડે એમ છે એ ભયંકર છે; બીજું એ કિંમત આપતાં છતાં પણ માગેલી વસ્તુ મળે કે કેમ એ શંકા છે.

Botany, ૧. ઉદ્ભિજ્જવિદ્યા [સયાજી સાહિત્યમાળા]

૨. **વનસ્પતિવિદ્યા** [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૧૦૩

Breve, (*Music*) મહાહંસપદ [ગ.ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૫૦.

Semi breve, હંસપદ [ગ.ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૫૦.

C

Cacophonous, કર્ણકટુ, કર્કશ, અ-મધુર [બ.ક.]

આ. ક. સ. ૮૩: આપણી ગુજરાતી ઉચ્ચારણઢબમાં ઉછરેલાઓને આવી પંક્તિ કર્ણકટુ અથવા કર્કશ અથવા અમધુર (cf. કેકોફોનસ) લાગે જ.

Cacophony, કર્કશતા [બ. ક.]

ખાનગી કાગળ, તા. ૨૩-૧૦-૩૦.

Calculus, કલનવિદ્યા [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૧૦૩

Calyx, બાહ્યકોશ [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૨૪૯:

Capillary, કેશીય [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૧૪૧: જુઓ Cohesiveness.

Capitalist, મૂડીપક્ષી, મૂડીદાર [બ.ક.]

અં. ૫૨: **અં૦ (અંબાલાલભાઈ)** વાણિજ્ય શબ્દ industries યાંત્રિક ઉદ્યોગના અર્થમાં વાપરતા; વ્યાપાર વાણિજ્ય trade and industry. પણ વાણિજ્ય શબ્દનો અર્થ વ્હેપાર જ થઈ શકે. (ન્હાના મોટા વ્હેપારમાં આપ લે થતી જણસો તે વણજ, વાણિજ્યનો માલ, અર્થાત્ વાણિજ્ય એટલે વ્હેપાર.) સંખ્યાબંધ મજૂરો, સાંચાઓના કારખાના, અને લાખો કરોડોની મૂડી વડે ચાલતા ઈન્ડસ્ટ્રી—Capitalised factory industries with powerdriven machinery and labour congregated in numbers એને માટે વાણિજ્ય શબ્દ ખોટો છે ઉદ્યોગ શબ્દ અપૂરતો છે, કારખાનાં ગિરણીઓ આદિ શબ્દો પણ ઠીક નથી. એક જ શબ્દ બધા યે અન્વયમાં વાપરી શકાય એવો મળશે પણ નહીં. સાંચાકામ ઉપર ભાર દેવો હોય ત્યારે સમૂહોદ્યોગ, મૂડી ઉપર ભાર દેવો હોય ત્યારે મૂડીધનોદ્યોગ, એવા એવા પારિભાષિક શબ્દો વગર ચાલવાનું નથી. તેમ C.=મૂડીપક્ષી, મૂડીદાર; મજૂરો કે કામ-ગારોના પક્ષનાને માટે કામગારપક્ષી, ટ્રેડ યૂનિયન માટે **કામગારસંઘ**, એવા એવા શબ્દો પણ જોઇશે જ. વળી કામ વગર રખ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડતો unemployed તે બેકાર તો કામે લાગેલા મજૂરને કામગારને બદલે કામકાર પણ શાને ન કહેવા? કામકાર, કામકારમંડળ, કામકારપક્ષ, વગેરે.

Cardinal, (*Grammar*) **સંખ્યાક્રમવાચક** [ક.પ્રા.]

મ. વ્યા. ૭૨: નિશ્ચિત સંખ્યાવાચક વિશેષણ બે પ્રકારનાં છે:—સંખ્યાક્રમવાચક અને સંખ્યાક્રમપૂરક. સંખ્યાક્રમવાચક સંખ્યાનો ક્રમ બતાવે છે, દાખલા:—એક, બે, ત્રણ, ચાર, ઈત્યાદિ.

Casting vote, તુલસીપત્ર [દ. બા.]

નવજીવન, શિક્ષણ અને સાહિત્ય, તા. ૬–૧૨–૩૧, ૪૭–૮: જ્યારે બન્ને પક્ષ તરફ સરખા મત થાય ત્યારે પ્રમુખને વિશેષ મત આપી કોઈ એક પક્ષનું પલ્લું ભારે કરવાનો અધિકાર હોય છે. આને **અંગ્રેજીમાં** 'કાસ્ટિંગવોટ' કહે છે. **રુકૂમિણીએ શ્રીકૃષ્ણને** જોખતાં તુલસીપત્ર નાખી બીજું પલ્લું ભારે કર્યું હતું, એ પૌરાણિક પ્રસંગને જીવતો રાખવા માટે આપણે કાસ્ટિંગવોટને 'તુલસીપત્ર' કેમ ન કહીએ? પ્રમુખે તુલસીપત્ર નાંખી ઠરાવ પાસ કરી દીધો, એમ આપણે કહી શકીએ.

Cell, પિંડ [ન.દે.]

સુ. શા. કોષ ૬: પિંડ–સ્વતંત્ર જીવનવાળો અણુ પછી તે ઇતર શરીરના અંશરૂપ પણ હોય.

Egg cell, ગર્ભબિન્દુ [ન.દે.]

સુ. શા. કોષ, ૪: ગર્ભબિંદુ (e.c.) શુક્ર તથા શોણિતના યોગથી, પુરુષના વીર્યના અણુ વડે યુક્ત થયેલું સ્ત્રીનું બીજ.

Somatic cell, ઘટક અણુ [ન.દે.]

સુ. શા. ૪૦–૧: મનુષ્યજાતિમાં અસાધારણ ટુંકા આંગળાંવાળા મનુષ્યોનો દેહધર્મ ઘણે ભાગે દેહના ઘટક અણુઓમાં જ રહેલો હોય છે એમ નથી.

Cellulose, કાષ્ટતંતુ [**બાપાલાલ ગરબડદાસ શાહ**]

પ્ર. ૧૩, ૩૭: શાકાહારમાં કાષ્ટતંતુ (c.) હોય છે તે પચી શકતા નથી; એટલે તે વગર પચ્યે મળ વાટે બહાર પડી જાય છે, પણ આ કાષ્ટતંતુ મળને સહેલાઇથી બહાર કાઢી નાંખવામાં બહુજ ઉપયોગી છે. વનસ્પતિ આહારમાં આ જાતનું 'સેલ્યુલોઝ' ખૂબ મળી આવે છે.

Censor, મુદ્રણનિયંતા [વિ.મ.]

પ્રેમનો દંભ, નિવેદન, ૭: આ ઉભય ભાષાન્તરો **ટોલ્સ્ટોયના** મૂળ પુસ્તકની જે બે જુદી જુદી આવૃત્તિઓ પ્રકટ થએલી તેને અનુસરતાં જણાય છે. **મોડનું** ભાષાન્તર રશિયન મુદ્રણનિયંતા (c.) એ કાપકૂપ તથા ફેરફાર કરીને પ્રસિદ્ધ થવા દીધેલ આવૃત્તિ મુજબનું છે, ત્યારે **ટકરનું ટોલ્સ્ટોયના** અસલ હસ્તલેખની જે લીધો આવૃત્તિ નીકળેલી તે પ્રમાણેનું લાગે છે.

Champion, ૧. **જગદેકમલ્લ** [સાબરમતી]
૨. **સંસારવિજયી** [હિન્દી–માધુરી]
૩. **ચક્રવર્તી** [કુમાર–સૌરાષ્ટ્ર]

વિ. ક. કૌ. ૪, ૩, ૯૯: તાજેતરમાં વાંચેલા કેટલાક વધુ ઓછા ઉપયોગી પારિભાષિક શબ્દો: ચેમ્પીઅન જગદેકમલ્લ **ગામા** ('સાબરમતી'),સંસારવિજયી **ગામા** ('માધુરી'). પણ એને માટે 'સૌરાષ્ટ્ર' વત્તા 'કુમાર' નો 'ચક્રવતી' ઉત્તમ લાગે છે.

Characterisiic, (noun), **લક્ષણરેખા, સ્વભાવલક્ષણ** [ન.ભો.]

અ.ક. (૧) ૨૦: જુઓ Pliancy (ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૧૫૮) (૨) ૭૦: હેની પ્રતિભાનું મ્હોટામાં મ્હોટું લક્ષણ એક એ હતું કે અવલોકનની શક્તિ હેની તીવ્ર હતી, માનવસમૂહનાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અને સત્વર સરકી જાય હેવાં સ્વભાવલક્ષણો જોવાને હમેશ એ શક્તિ જાગૃત રહેતી અને એ સ્વભાવલક્ષણોથી અતિ સૂક્ષ્મ રીતે આકર્ષાતી (મૂળ **અંગ્રેજી**:—His fine power of perception, alive and susceptible to the most delicate and evanescent characteristics of humanity, was one of the greatest features of his genius.)

Chord, (*Mathematics*) **ચાપકર્ણ** [પો.ગો.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિ. વિ. ૧૩૮: હિન્દુઓએ યુનાની પ્રજા પાસેથી જે કાંઈ લીધું હશે તેમાં હિન્દુ શિષ્ટતાનાં તત્ત્વો દાખલ થયા વિના રહ્યાં નથી. દાખલા તરીકે ૯. ચાપકર્ણને બદલે દરેક ઠેકાણે sines જેવાનો ઉપયોગ જોવામાં આવે છે.

Chorus, ૧. ગાયકમંડળ [ન.ભો.]

અ. ક. ૩૮: ગ્રીક નાટકમાંનું ૯. (ગાયકમંડળ) સંસ્કૃત નાટકમાં જણાતું જ નથી.

૨. ઝીલ, ધ્રુવગાન [ન્હા.દ.]

કેટલાંક કાવ્યો, ૧, (૧) ટીકા, ૧૧૭ ને (૨) ૩૩:

મીઠાં પછી પ્રેમગીતો તણી ઝીલ
ઢળી ઉછળી છવરાઇ જતે.

Chyme, આમરસ [બાપાલાલ ગરબડદાસ શાહ]

પ્ર. ૧૩, ૩૯: હોજરીમાંના આમરસ (૯.) નો અમ્લ સ્વભાવ (acid character) ગ્રહણીમાં 'સિક્રેટિન' (secretin) નામના અન્ય પદાર્થને જન્મ આપવામાં થાય છે.

Classical, શિષ્ટપદારૂઢ [વિ.ક.]

કૌ. ૫, ૧૦૬૯: શિષ્ટપદારૂઢ (ક્લાસિકલ) વાઙ્મયસેવકના નામ પાછળ ખરી રીતે ઔપચારિક 'ભાઇ' કે એવો કોઈક શબ્દ બિનજરૂરી છે, એ રિવાજને અનુસરી આખા લેખમાં 'અંબાલાલ' એવો પ્રયોગ કર્યો છે.

Coherence, સુદૃઢ ઐક્ય, એકતાનતા [ક.મા.]

કે. લે. ૪૦: બે અંકમાં સામાજિક તંદુરસ્તીનાં બે મૂળ તત્ત્વો શક્તિ અને સ્વાતંત્ર્ય પર કૈંક વિવેચન કર્યું; હવે ત્રીજું લક્ષમાં લઈશું. તેને 'સુદૃઢ ઐક્ય'–એકતાનતા કહીશું તો ચાલશે. અંગ્રેજીમાં એને "કોહીરન્સ" (૯.) કહે છે, સશક્ત શરીરમાં અવયવોનો એકમેક પર એવો આશ્રય હોય છે, બધી નસેનસ એવા ઐક્યથી પ્રેરિત હોય છે કે શરીરમાં ગમે ત્યાં કૈં પણ થાય તો આખું શરીર એકે અવાજે પોકારે છે. તેવી જ રીતે જીવંત સમાજમાં એવું લક્ષણ હોય છે કે તેમાંના ગમે તેના પર કૈં દુઃખ આવે, કોઇને કૈં પણ વિટંબના નડે તો આખો સમાજ એક વ્યક્તિ તરીકે એકે પ્રયત્ને તેનો રસ્તો લેવા મંડી જાય. આપણે હાલ ચાલતી લઢાઈમાં જોયું કે અંગ્રેજી પ્રજા ગમે તેટલા જુદા મતમતાંતરથી આમતેમ તણાતી હતી પણ જ્યાં સ્વદેશને ડરવાનું કારણ મળ્યું કે બીજી પળે વિરોધનો નાશ થયો, મતમતાંતરો અદૃશ્ય થયા અને આખી અંગ્રેજી પ્રજા એક વ્યક્તિની સુદૃઢતાથી જર્મની સામે થઈ. આ જુસ્સાનું નામ 'કોહીરન્સ' અથવા 'સુદૃઢ ઐક્ય'—એકતાનતા.

Cohesiveness, સંસક્તિ [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૧૪૧: કણાદના વૈશેષિક સિદ્ધાંતમાં, તેમ જ જૈન અને બૌદ્ધ મતમાં, તેમ જ બીજા તત્ત્વવેત્તાઓના મતમાં પણ દ્રવ્યના સાધારણ ગુણો વિષે વર્ણન જોવામાં આવે છે. સ્થિતિસ્થાપકતા સ્થૈર્ય, સંસક્તિ–સંઘાત (૯.), અભેદ્યતા, સાંદ્રતા (impenetrability) ચિક્કટતા, સ્નિગ્ધતા (viscosity) પ્રવાહિતા દ્રવતા (fluidity), છિદ્રમયતા–સૌષિર્ય (porosity) વગેરે દ્રવ્યના ગુણોનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું. વનસ્પતિમાં મૂળથી શાખા સુધી જીવનરસ sap ના ઉદ્ગમનથી, તેમ જ છિદ્રમય વાસણોમાંથી પ્રવાહીઓના થતા વ્યાપન (diffusion) અને અભિસર્પણથી કેશીય ગતિની (capillary motion) સમજુતી આપવામાં આવતી હતી.

Collected works, ૧. કૃતિસંગ્રહ [ભંડોળ કમિટી]

રણજીતકૃતિસંગ્રહ.

૨. સંહિતા [વિ.ક.]

કૌ. ૫. ૧૧૨૪: એ વિવેચનોની પૂર્તિરૂપે, બ્રાહ્મસમાજ કેવા સંજોગોમાં અને કઈ રીતે સ્થપાઈ, તેના પ્રારંભના દિવસોમાં તે કયા પ્રકારનું કાર્ય કરતી, તેને લગતો એક ફકરો નીચે ઉતારીએ છીએ, જે રસપ્રદ થઈ પડશે એવી આશા છે. ફકરો મેકસમ્યુલરસંહિતા (સંહિતા=કલેકટેડ વર્ક્સ)ના છઠ્ઠા મંડલ નામે 'ચિપ્સ ફ્રોમ એ જર્મન વર્કશોપ, બાયોગ્રાફિકલ એસેઝ' માંના 'રાજા રામમોહનરાય' શીર્ષકવાળા પહેલા નિબંધમાંથી લીધો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Comedy, ૧. ઉપહાસિકા [રા.વિ.]

હીંગલી, ઉપોદ્‌ઘાત, ૯: ૧૮૯૨ માં લખેલી 'પ્રેમની ઉપહાસિકા' (Love's Comedy) માં તેની શક્તિ પ્રથમ દૃષ્ટિએ પડે છે.

૨. **સુખપ્રધાન નાટક** [ન.ભો.]

અ. ક. ૫૮: ગ્રીક નાટકમાં (કરુણરસ નાટકમાં) નટનું કદ ઊંચુ કરવાને એક જાતના જાડા તળિયાના જોડા પ્હેરાવતા હતા. હેનું નામ cathurnus હતું. C. (સુખપ્રધાન નાટક) માં નટ પાતળા તળિયાના જોડા પ્હેરતો.

Comedian, **હાસ્યરસનાટકકાર** [ન. ભો.]

અ.ક. ૧૨૫: કાંઈક આ પ્રકારનો જ વ્યાપાર નાટકને વિશે એક ગ્રીક C. હાસ્યરસનાટકકારે બતાવ્યો છે......

Commonsense, **વ્યવહારદૃષ્ટિ** [ન.ભો.]

વ. ૨૭, ૯૩: વકીલ તરીકે રમણભાઈની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ હેમના ધંધામાં જેટલી કામ આવી હતી તેટલી જ હેમની વ્યવહારદૃષ્ટિ (c. s.) પણ ઉપયોગી થઈ હતી.

Communism, ૧. **સમષ્ટિરાજ્યતન્ત્ર** [આ.બા.]

વ.૨૯, ૬૬: જુઓ પૂર્તિમાં Bolshevism

Communist, **સમષ્ટિસ્વામિત્વવાદી** [આ. બા.]

વ. ૩૦, ૨૪૩: જર્મનીમાં છેલ્લી ચૂંટણી થઈ તેમાં 'કોમ્યુનિસ્ટ' યાને સમષ્ટિસ્વામિત્વવાદીઓની સંખ્યા વધારે આવી.

Companion, **શિક્ષકમિત્ર** [રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઇ]

કૌ. ૧૯૩૦, સપ્ટેંબર, ૧૯૦: તેમના પિતાની એવી માન્યતા હતી કે શિક્ષણની કલા યુરોપિયનો જેવી જાણે છે તેવી હિંદવાસીઓ જાણતા નથી. એટલે ન્હાનપણથી જ તેમણે પોતાનાં બન્ને બાળકો માટે આયાનર્સ તેમ જ શિક્ષકમિત્ર C. તરીકે યુરોપિયનોને જ રાખ્યા હતા.

Compromise, **બાંધછોડ** [બ.ક.]

આ. ક. સ. ૧૯: કલાના ગૌરવથી જ અજ્ઞ અને સૌન્દર્યપ્રેમી, એ બે પક્ષો વચ્ચે મધ્યમ માર્ગ મેળવવા માટેની વ્યવહારૂ બાંધછોડ (કોમ્પ્રોમાઈઝ c.) ની પદ્ધતિ શક્ય જ નથી.

Conceit, **દૂરાકૃષ્ટવિચારણા** [બ.ક.]

આ. ક. સ. ૧૧૩: પ્રેમોત્થ આનંદ કે શોકના અતિશયમાં થોડી ઘણી તાણીને ઘટાવેલી ઘટના અથવા દૂરાકૃષ્ટ વિચારણા (cc. કન્સીટસ) આવી જ જાય.

Conception, **સ્વરૂપકલના** [ન.ભો.]

અ. ક. ૧૩: અમુક પાત્રતાની સ્વરૂપકલના નટની કૃતિથી સ્વતન્ત્ર રહેલી પૂર્વ સામગ્રીથી નિશ્ચિત થાય છે; અને એ કલનાને અપૂર્વતાનું નામ માત્ર બીજા વ્યાપારોની સાથે સરખામણીમાં જ આપી સકાય. (મૂળ અંગ્રેજી:— The conception of a character is determined by antecedents not of actor's own making and the term originality can be applied to it only in a relative sense.)

Concrete, **વર્ણનાત્મક** [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૮૯: જુઓ પૂર્તિમાં Abstract.

Conscience, **અંતરાત્મા** [મો.ક.]

Conscious, **સભાન** [વિ.ક.]

કૌ. ૫, ૩, ૭૭૦: અત્યાર પહેલાં ગ્રંથસ્થ થએલા એ સાહિત્યમાં બહુધા ભાવનાત્મક કે ક્રિયાત્મક, ઉત્કટ માનવતા પ્રધાનપદે હતી, ત્યારે આ ગીતોમાં ચઢઉતર શક્તિઓના કવિઓની ઋતુવર્ણન નિમિત્તે આવિર્ભાવ પામતી 'સભાન' ('કોન્શ્યસ') કલા આગળ તરી આવે છે.

Consciousness, **ચેતનાનું ક્ષેત્ર** [પ્રા. વિ. ખાનગી કાગળ, તા. ૧૯–૬–૩૧]

Conservative, ૧. **પ્રાચીનતાપ્રેમી** [મો.ક.]

આ. ક. ૧, ૧૩૦: આ જૂના રિવાજનો પાછળથી કશો અર્થ ન રહ્યો છતાં તે પ્રાચીનતાપ્રેમી–ધીમા–ઈંગ્લંડમાં રહી ગયો.

૨. **સંરક્ષણવાદી** [આ બા.]

વ. ૩૦, ૩૮: આ કારણથી રા. દૂરકાળનો પ્રયત્ન અમે પિષ્ટપેષણ રૂપ માનતા નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એને યોગ્ય ન્યાય કરવા સારૂ અમે વાચકને સ્મરણ આપીએ છીએ કે પશ્ચિમની દુનીઆ બધી Radicals યાને **ઉચ્છેદવાદી**-ઓથી જ ભરેલી નથી; ૯૯. યાને સંરક્ષણ-વાદીઓનું પણ ત્યાં મ્હોટું બળ છે, અને એમની 'ટગ ઑફ વોર' યાને સ્હામસ્હામી ખેંચાખેંચીમાં ઉચ્છેદકો જીતતા જોવામાં આવે છે, તો પણ સંરક્ષકો દોરડું છોડી દે તો ઉચ્છેદકો એકદમ જમીનમાં પછડાય એ સ્થિતિ સ્પષ્ટ છે.

Conservatism, પુરાણપ્રિયતા, ક્ષેમવૃત્તિ [દ. બા.]

સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, નિવેદન, ૮: પોતાની હસ્તી જોખમમાં હોય ત્યારે પારકાના હુમલાથી બચી જવા માટે, અમુક જાતની પુરાણપ્રિયતા કહો અથવા ક્ષેમવૃત્તિ (૯.) કહો તે આવશ્યક છે.

Constructive, મંડનપ્રિય [ન.દે.]

સુ. શા. ૮૭: માત્ર તેઓ હાલના સુધારકો જેવા આવેશવાળા ન હતા, તથા **ખંડનપ્રિય** ન હતા, પણ મંડનપ્રિય હતા, અને તેથી ધાર્યો સુધારો સમાજમાં પ્રવેશ કરાવી શકતા હતા.

Contradiction in terms, અન્તર્વિરોધ [ન.ભો.]

અ. ક. ૨૭૪: 'ગદ્યકાવ્ય' એ શબ્દમાં અન્તર્વિરોધ સમાયો છે.

Contrary, અત્યન્ત વિસમ્વાદી [બ.ક.]

આ. ક. સ. ૧૮૪: હું=અહં=વૈયક્તિક મનુજત્વ. હું=આત્મા=સામષ્ઠિક ચૈતન્યત્વ, એ વેદાન્તી અર્થની નીતિનો પણ તેનાથી અત્યન્ત વિસમ્વાદી (કૉન્ટ્રરી ૯.) અર્થ તે આ કાવ્યનો વિષય છે. (આપણા તર્કશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કૉન્ટ્રરી અને કૉન્ટ્રાડિક્ટરી (contradictory) નો ભેદ મને જડતો નથી. આપણું આખું ન્યાયદર્શન પદાર્થવિષયક છે; પદાર્થ જેને કહે છે તે બાહ્ય વસ્તુ-સૃષ્ટિને એ શાસ્ત્ર અને એ દર્શન સ્પર્શે છે પણ ખરું કે? ન જાને! પણ હું તો પૂછીશ: પૂછું મ્હને કહેવ. એટલે અહીં કૉન્ટ્રરી માટે તેની જાતિનું અત્યન્ત વિસમ્વાદી એમ લખવું પડ્યું છે. હિન્દી ઉર્દૂની જેમ આવા **અંગ્રેજી** શબ્દોને જ અપનાવી લેવાથી પ્રજાનો વિચાર-વિકાસ ત્વરાથી અને કુદરતી રીતે થાય; કે વિદ્વાનો માથું ખજવાળી ખજવાળી યોગ્ય પરિભાષા ઘડે અને દરેક શબ્દનું ઘડતર (કુદરતી રીતે જ) તે શબ્દ સાથે જાહેર કરે, તેમાંથી પ્રજા કેટલાક શબ્દ સ્વીકારે કેટલાકને અવગણે, એ રીતે જ થવો સમ્ભવે વારૂ— એ મોટો પ્રશ્ન પછાત હિન્દની દરેક પ્રજાના વિદ્વાનોએ ઉકેલવાનો છે. આ વિષયમાં મ્હારું વલણ જાણીતું છે; હું બીજી રીતિને જ વર્યો છું. તથાપિ **અંગ્રેજી** શબ્દોથી અભડાતો પણ નથી. પ્રજા જાતે ચલણી બનાવી લે છે તેવા સર્વ પરદેશી શબ્દોને ગુજરાતી જ ગણવા રાજી છું.)

Control Experimeut, નિર્ણાયક પ્રયોગ [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૯: અમુક બનાવનું કારણ અમુક પરિસ્થિતિ છે, અથવા તો અમુક રોગ અમુક જંતુથી થાય છે એ નિયમો તથ્ય ઉપરથી ફલિત થતાં હોય, તે છતાં પણ વધુ પ્રયોગથી આ અનુમાનને સાબીત કરવાની જરૂર રહે છે. આ છેલ્લી કસોટી નિર્ણાયક પ્રયોગ C. E. થી થાય છે.

Convention,

Poetical convention, કવિતારૂઢિ [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૧૧૪: પણ એ વિષયનો સામાન્ય વિચાર કરતાં સાગર-શશી, શશી-કુમુદ, રવિ-કમલ, ચાતક-મેઘ, આદિ યુગલોનો ઉપયોગ કરવાની કવિતારૂઢિ **સંસ્કૃત** કવિતામાંથી ગુજરાતીમાં આવી છે એવી કવિતારૂઢિઓ (poetical conventions) નો જે ઝમાને અતિ ઉપયોગ જોવામાં આવે તે ઝમાને કવિતાની સજીવનતા પૂરતી નથી, ઘટી ગઈ છે, એમ જાણવું.

Cordon, ચક્રવ્યૂહ [ગૂ. વિ.]

સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, ૯૨૫.

Cosmic substance, પ્રકૃતિદ્રવ્ય, જગદ્ધાતુ [ન. દે.]

સુ. શા. ૪: અર્વાચીન વિજ્ઞાનપદ્ધતિ પણ એટલું સ્વીકારે છે કે, પ્રકૃતિદ્રવ્ય કે (કૉસ્મિક સબસ્ટન્સ) જગદ્ધાતુ એક છે, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે ક્રમશઃ અનેક તત્ત્વો, અણુઓ, અને ગોલકરૂપે પરિણામ પામે છે.

Cross-breed, સંકરપ્રાણી [કિ. ધ.]

પ્ર. ૧૩, ૫ : એ જ પ્રમાણે ડાર્વિને વિકાસવાદ સમજાવ્યો તે પહેલાં યે એના નિયમોનો અમલ દુનિયામાં હતો જ; લોકોને થોડેઘણે અંશે એનું, સ્પષ્ટ ન હોય તો યે અસ્પષ્ટ ભાન હતું, અને પોતાની આવશ્યકતાનુસાર તેના લાભો ઉઠાવતા હતા. ઈરાનીઓનાં લાંબાં નાક, અંગ્રેજ સ્ત્રીઓની પાતળી કમર, ચીની સ્ત્રીઓના નાના પગ, ખચ્ચર જેવાં સંકર પ્રાણીઓ (c.-b.)ની ઉત્પત્તિ વગેરેમાં એનું ઓછુંવત્તું જ્ઞાન રહેલું હતું.

Crustacean, કવચી [ન. દે.]

સુ. શા. ૨૩: કવચીની જાતિ (ક્રસ્ટેશીઅન) સખત પીઠવાળાં, અને બાજુએ હવા લેવાની સુપડીવાળા, દરીઆના પાણીથી કિનારે ઘણાં ઘસડાઈ આવેલા જોવાય છે.

Cynic, cynical, વક્રદર્શી, વાંકાદેખું, વાંકદેખું [વિ. ક.]

કૌ. (૧) ૪, ૨, ૯૬: 'સીનિકલ' માટે વક્રભાવી ને વક્રદર્શી સૂચવાયા છે. લખાણમાં એ ચાલે પણ બોલાણમાં નહીં. વાતચીતમાં તો, જે ધોરણે 'વાંકાબોલી' ને 'અદેખો' વાપરીએ છીએ, તેની સેવા સ્વીકારીને 'વાંકાદેખો' 'વાંકદેખો' એવો કોઈક બોલ ઘડવો જોઇએ. (૨) જાન્યુઆરી, ૧૯૩૦, ૫૭: વચ્ચે એવી મતલબનું પણ કહી નાખ્યું કે "ઘડાયલો ઇતિહાસ પ્રેરણા, આજને માટે, ન આપી શકે, ને તમે બધા ઇતિહાસના શિષ્યો છો તેથી હું કહું છું તે માનવાના નથી તેની મને ખબર છે." આ સાંભળી કોઈ વાંકદેખો (સિનિક) મનમાં એમ બોલ્યો હોય કે, "તો પછી આટલી બધી, કેસરિયાં કર્યા જેટલી, તસદી શીદ લ્યો છો?" તો નવાઈ નહીં.

Cynicism, ૧. વક્રભાવ [વિ. ક.]

કૌ. ૪, ૨, ૧૦૩: તેઓ આટલી વયે પણ ભાવનાદર્શનને આટલું નિર્મળ રાખી શક્યા છે એ એમનો મોટામાં મોટો ગુણ નહીં? બીજા ભાવનાશાળીઓ તો વીસી ઉતરતા કે ત્રીસી બેસે ન બેસે ત્યાં કેવા ક્રૂર વક્રભાવી બની ગયા હોય છે? પણ આ સ્થિતિનું કારણ કદાચ એ હોય કે ઇશ્વરકૃપાથી જીવનમાં એક વાર અમુક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ ને સદ્‌ભાગ્યો સાંપડે, એટલે પછી વક્રભાવને ખીલવા અવકાશ રહેતો નથી.

૨. છિદ્રદૃષ્ટિ [બ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, એપ્રિલ ૨૫૯: ભાવનામયતાથી ઉલટું જે 'સિનિસિઝમ' તેને માટે 'છિદ્રદૃષ્ટિ' નવો શબ્દ પણ અપાએલ.

D

Debating society, ચર્ચાસમાજ [મો. ક.]

આ. ક. ૧, ૨૩૫: આ સંસ્થા ચર્ચાસમાજ જેવી હતી. તેની નિયમસર સભા થાય, તેમાં તેઓ જુદા જુદા વિષય ઉપર ભાષણો કરે, નિબંધો વાંચે.

Decoration, ચિત્રાભરણ, સુશોભન [ગૂ. વિ.]

સં. ૧૯૮૨ ની પહેલી નિયામક સભાનો અહેવાલ. પૃ. ૩૯: ચિત્રાભરણ (સુશોભન D.) આપેલી જગ્યા ઉપર કલ્પિત ચિત્રો કરી શોભિત કરી આપવી, અક્ષરો લખવા, ભૌમિતિક રચનાવાળી આકૃતિ વેલો વગેરે મનકલ્પિત ધોરણથી બનાવવાં.

Deduction, નિગમન [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૩-૪, ન્યાયશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે જોતાં વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ મિશ્રિત ગણાય. કારણ કે Induction આગમન અને D. નિગમન બંનેનું તેમાં મિશ્રણ છે.

Degree, (Grammar)

Comparative Degree, અધિકતાવાચકરૂપ [ક, પ્રા.]

મ. વ્યા. ૭૫: સંસ્કૃતમાં સામાન્ય અંગ ઉપરથી તુલનાવાચક અંગ બને છે. એમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અધિકતા અને શ્રેષ્ઠતાનો અર્થ રહેલો છે. 'તર' કે 'ઈયસ્' પ્રત્યય લગાડવાથી અધિકતાવાચક રૂપ બને છે અને 'તમ' કે 'ઈષ્ટ' પ્રત્યય લગાડવાથી **શ્રેષ્ઠતાવાચકરૂપ** બને છે.

Positive degree, સામાન્યઅંગ [ક. પ્રા. સદર]

Superlative degree, શ્રેષ્ઠતાવાચકરૂપ [ક. પ્રા. સદર]

Denoument, નિર્વહણ [આ. બા.]

વા. ૨૯, ૪૩: **મહાભારતના** નિર્વહણ (D.) સન્ધિનું આ સ્વરૂપ **ગાંધીજી**એ યથાર્થ પકડી લીધું છે.

Density, ઘનતા, ગુરુત્વ [પો. ગો.]

વિ. વિ. (૧) ૨૧૦: પૃથ્વીની સરેરાશ ઘનતા (mean density) માપવાનું કામ તેણે કર્યું હતું. (૨) ૩૭૩.

Deorganization, (*Phonetics*), **સ્થાનાંતરવિધાન** [કે. હ.]

કા. પૂ. ૨૩: સં. मह ના અંત્યવ્યંજનને બચાવવા દ્વિર્ભાવથી સંયુક્ત त्त નીપજાવી સ્થાનાંતરવિધાનથી દંત્યનો મૂર્ધન્ય કરવાથી પ્રા. महट्ट થાય છે.

Dependency, ઉપરાજ્ય [ન. લા.]

ધ. વિ. ૨૨૮: ઈંગ્લંડનું રાજ્ય પોતાના આ દેશનાં ઉપરાજ્યને પોતાનાથી છૂટું પાડવાને ઈચ્છતું નથી.

Destructive, ખંડનપ્રિય [ન. દે.]

સુ.શા.૮૭, જુઓ પૂર્તિમાં Constructive.

Dialect, ૧. બોલી [અજ્ઞાત]

૨. ઉપભાષા [ર. મ.]

ક. સા. ૩, ૧૩૯: મિ. **બિમ્સ** એમ ધારે છે કે હિંદી ભાષા અપભ્રંશમાંથી થઇ છે અને ગુજરાતી તે હિંદીમાંથી થયેલી ઉપભાષા (d.) છે.

Dialogue, ઉભયાલાપ [ન. ભો.]

અ. ક. ૨૪, **જોબ**નું પુસ્તક તે કાંઈક નાટકરૂપ ઉભયાલાપ છે. (મૂળ **અંગ્રેજી**:—The book of Job is a kind of dramatic dialogue.)

Dictator, આદેષ્ટા [આ. બા.]

વ. ૩૦, ૧૨૨: **ગાંધીજી** એટલે હિન્દની પ્રજા, એ પ્રજાના 'D' યાને આદેષ્ટા નથી, પણ પ્રજાનો આત્મા 'Soul'–છે.

Diction, ભાષાશૈલી [ન ભો.]

અ. ક. ૩૨: એ નાટકમાં વસ્તુસંકલનાનું ચાતુર્ય, વૃત્તાંતોની ગૂંથણીની બુદ્ધિમત્તા, પાત્રોની સ્વભાવરેખાનાં આલેખન, તથા પરસ્પર વિલક્ષણતાના પ્રદર્શનનું કૌશલ, અને ભાષાશૈલીની પ્રગલ્ભતા તથા સુભગતા, આ સર્વ ગુણો આપણા પોતાના મહાન્ નાટકકારોની યોગ્યતાને પ્હોંચાડે હેવા જણાય છે. (મૂળ **અંગ્રેજી**:—The dexterity with which the plot is arranged, the ingenuity with which the incidents are connected, the skill with which the characters are delineated and contrasted, the boldness and facility of the diction are scarcely unworthy of our own great dramatists.)

Dietics, ભક્ષ્યાભક્ષ્યપ્રકરણ [ન. દે.]

સુ. શા. કોષ, ૮: ભક્ષ્યાભક્ષ્ય–પ્રકરણ (વૈદ્યકનું) D.–ખાવા યોગ્ય અને ન ખાવા યોગ્યનો વિવેક કરનાર વૈદ્યકશાસ્ત્રનો ખંડ.

Differential calculus, ચલનકલનવિદ્યા [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૧૯૪: કલનવિદ્યા calculus અને ચલન–કલન–વિદ્યા d. c. તેમ જ તેનો ખગોળશાસ્ત્ર અને જ્યોતિ–વિદ્યામાં ઉપયોગ કરવામાં ન્યુટન (૧૬૪૨–૧૭૨૭) કરતાં **ભાસ્કરાચાર્ય** (૧૧૧૪)ની શોધ લગભગ પાંચસે વર્ષ જેટલી પ્રાચીન હતી.

Diffusion, વ્યાપન [પો. ગો.]

વિ. વિ, ૧૫૧: જુઓ પૂર્તિમાં Cohesiveness.

Dipthong, સંધ્યક્ષર,સંધિસ્વર [ક.પ્રા.]

મ. વ્યા. ૯: એ, ઐ, ઓ, અને ઔ એને સંધ્યક્ષર કે સંધિસ્વર કહે છે; કેમકે તે બે સ્વરના બનેલા છે.

Disciplinarianism, વિનયનશીલતા [વ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, **માર્ચ** ૧૯: જવાહરલાલની વિનયનશીલતા (ડિસિપ્લિનેરિયનિઝમ) હવે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો સુજ્ઞાત છે લેખક કહે છે કે એમણે મહા સમિતિના કાર્યાલયને કોઈ સરકારી ખાતા કરતાં પણ વધુ વ્યવસ્થિત કરી દીધું છે.

Dispersion, વિભાજન [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૧૯૪: પ્રકાશનું ui. વિભાજન થવાથી સૂર્યના શ્વેત પ્રકાશમાંથી સપ્તરંગપટ દેખાય છે તે બતાવીને અને એક ગોળ પાના ઉપર સાત રંગ સાથે સાથે લગાડીને તે ફેરવવાથી તેમાંથી શ્વેત રંગ પાછો ઉત્પન્ન થાય છે, તે દેખાડીને તેણે પ્રકાશના સ્વરૂપ સંબંધી સંશોધનની શરૂઆત કરી હતી.

Dissipation, શક્તિક્ષય [ન. ભો.]

વ. ૨૭, ૯૬: મહારા બન્ધુ, કૃષ્ણરાવ, આ વાત સાંભળ્યા પછી હમને હસવા લાગ્યા અને વ્યસની લોકોના ખાનપાન, ગાનતાન, જેવું આ પણ ui. (શક્તિક્ષય) નું જ ઉદાહરણ ગણીને કાંઈક હમારો દોષ જ હેમણે માન્યો.

Distortion, વિપથગમન [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૩૦: આ વિપથગમન માપવાથી તેમની ગતિ અને ઘનતાનું માપ લઈ શકાય છે.

Dogmatism, આગ્રહશીલતા [વિ.ક.]

કૌ. ૫. ૧૧૪૯: વિવેચના એ કૈં શાસ્ત્ર નથી-જો હોય તો યુવાનો તે શીખી લેત: એ માનસિક વલણ પણ નથી-જો તેમ હોત, તો વૃદ્ધો તે કેળવવામાં સંપૂર્ણતા સાધત; વિવેચના તો છે એવું એક સાહસ, જેમાં ઉદાત્ત શૌર્ય અને ક્ષમાની, તર્કવિદ્યાના નરમાશભર્યા ઉપયોગની, કલ્પનાના સ્વૈરવિહારની અને માત્ર આછીપાતળી જ આગ્રહશીલતા (ડૉગ્મેટિઝમ)ની જરૂર પડે છે.

Dominion status, સાંસ્થાનિક પદ [આ. બા.]

વ. ૨૮, ૩૬૨: લાહોર કૉન્ગ્રેસે ઠરાવ કર્યો કે- કૉન્ગ્રેસના ધ્યેયના મંત્રમાં 'સ્વરાજ્ય' શબ્દ છે એનો અર્થ "પૂર્ણ સ્વરાજ્ય" સમજવું. અત્યાર સુધી એ શબ્દના અર્થમાં ui. s. 'ડૉમિનિયન સ્ટેટસ''-અર્થાત્ સાંસ્થાનિક પદ-બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં સંસ્થાનો જે પદ ભોગવે છે તે પદ-એનો પણ સમાવેશ થતો. તેને બદલે હવેથી એનો અર્થ 'પૂર્ણ સ્વરાજ્ય' કરવામાં આવશે.

૨ **વસાહતી સ્વરાજ્ય** [રા. વિ.]

પ્ર. ૧૧, ૨૦૬: મદ્રાસના ઠરાવમાં હિંદી પ્રજાનું ધ્યેય સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા મેળવવાનું હોવા છતાં આ ખરડો વસાહતી સ્વરાજ્ય (ui. s.)થી સંતોષ માનતો હતો.

Drawing, રેખાકલા [આ. બા.]

વ. ૨૮, ૪૮: ૯: રેખાકલા (ડ્રૉઈંગ)

Drawing and painting, રેખાંકન અને રંગપૂરણી [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૧, જાન્યુઆરી, ૩૦: એ ચિત્રકારોનાં રેખાંકન અને રંગ-પૂરણી આજનાં ચિત્ર-વિદ્યા શીખતાં ચાલાક હોંશીલાં બાળકોનાં ચિત્રોમાં હોય છે, તેનાથી બહુ ચઢીઆતાં નહીં હોય.

Dynamics,

Astro-dynamics, ખમંડળગતિવિદ્યા [પો. ગો.]
વિ. વિ. ૧૦૩.

Electro-dynamics, વિદ્યુદ્ગતિવિદ્યા [પો. ગો. સદર]

Hydro-dynamics, જલગતિવિદ્યા [પો. ગો. સદર]

Thermo-dynamics, ઉષ્માગતિવિદ્યા [પો. ગો. સદર]

E

Ego, અભિમાની [ન. દે.]

સુ. શા. ૯૫: પરંતુ આ **અધિષ્ઠાન** તત્ત્વ અથવા બ્રહ્મ કંઈ પૂર્ણ સત્ પદાર્થ છે એટલું જ નહિ, પણ પૂર્ણ ચિત્ દરેક અભિમાનીમાં પ્રેરક આત્મા રૂપે રહે છે, અને દેખાતા જડ વિશ્વના ભીતર પ્રદેશમાં અંતર્યામી ઈશ્વર રૂપ રહે છે.

Egoism, અહુંભાવ [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૯૦-૧: કવિ અહંપ્રધાન આત્મલીન પ્રાણી છે, એ હકીકત આ ચિત્રની રેખાઓમાં પણ સ્પષ્ટ છે, તથાપિ અહીં કવિ એટલે સૌન્દર્યનો પૂજારી, "સમણાં" પાછળ પ્રાણ પાથરનારો, દિવ્ય અનુગ્રહ વડે જ સમણું પમાય તો પમાય એ અનુભવે વિનમ્ર, એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એનું લક્ષણ મુખ્ય વક્તવ્ય બને છે, અને કવિનો અહંભાવ (ઇગોઈઝમ્) એટલો ખુંચતો નથી.

Egoist, અહંભાવી [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૨૪: અને યુવાનો પણ ખુરસીઓ ખેંચી કુંડાળું વળી બેઠા, એટલે તે આ ઉપચીતારા, અપચીતારા, લેભાગુ, અને અહંભાવી (ઇગોઈસ્ટ ઇ.) ઘુસણીયાને ગાળ ઉપર ગાળ દેવા લાગ્યો.

Elasticity, સ્વરૂપધૃતિ [ક. ધ.]

જી. શો. ૧, ૧૪૭–૮: સર્વ ચીજોમાં રહેલા અહંકારમાં બે સામાન્ય ધર્મો પરખાઇ આવે છે: (૧) આઘાત સામે પોતાનું સ્વરૂપ કાયમ રાખવાની શક્તિ (elasticity, ability) અને (૨) સામો આઘાત (પ્રત્યાઘાત) કરવાની શક્તિ (resistance). મનુષ્ય કે પ્રાણીનો યે અહંકાર આથી કશું વિશેષ કરતો નથી. એ જેમાં પોતાની અસ્મિતા માને છે તેમાં ફરક ન પડવા દેવા, અને કોઈ તેમાં ફરક પાડવા આવે તો પ્રત્યાઘાત આપવા જે બળ ખર્ચે છે તે જ એનો અહંકાર છે. પછી એ અસ્મિતા શરીરને લગતી હોય, કે કુટુંબ, સમાજ કે દેશને લગતી હોય, કે વાણી કે વિચારને લગતી હોય, અને નાના મોટા જડ પદાર્થો પણ આવી સ્વરૂપધૃતિ અને પ્રત્યાઘાતની શક્તિઓ ધરાવે છે.

Electrone, ૧ વિદ્યુદણુ [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૩૯: આ પરમાણુની મધ્યમાં ધનવિદ્યુત્‌વાળો જડ ભાગ હોય છે: તેની ચારે બાજુ ઋણ વિદ્યુત્‌વાળા વિદ્યુદ્ અણુઓ ફરતાં હોય છે.

૨ અણુકિરણ [ન્હા. દ.]

પાંખડીઓ, પ્રસ્તાવના, ૯: યજ્ઞકુંડની યજ્ઞશિખાઓ ઉછળે છે ત્હારે મંહીથી કોઈ કોઇ સ્ફુલિંગો ઉડે છે: એથીએ ઝીણેરા આ અણુકિરણો ઇ૦. છે.

Elevating, ઉન્નતાકર્ષી [ન. ભો.]

અ. ક. ૧૭: ભાવગ્રાહી યુવક પ્રત્યેક ઉન્નતાકર્ષી ભાવને પ્રવેશ આપવાને પોતાનું હૃદય ઉઘાડે છે (મૂળ અંગ્રેજી:-susceptible youth opens his heart to every elevating feeling.)

Emanation, નિઃસરણુ [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૩૨: આ સંબંધમાં રેડીઅમની શોધ અને તેમાંથી નીકળતા નિઃસરણ (એમેનેશન) વગેરેનો અભ્યાસ ઘણો જ રસમય અને ઉપયોગી છે.—રેડીઅમમાંથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થોમાં વાયુમય નિઃસરણો ઘણા જ અગત્યનાં છે.

Embriology, ૧ ગર્ભવિકાસપ્રકરણ [ન. દે.]

સુ. શા. કોષ, ૪: ગર્ભવિકાસપ્રકરણ (૨) –ગર્ભબિંદુ શી રીતે વિકાસ પામી દેહાકાર બને છે તે જણાવનાર વૈદ્યકશાસ્ત્રનો ખંડ.

૨. ગર્ભવિદ્યા [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૯૯: એક જ પ્રાણી ગર્ભાવસ્થામાંથી પૂર્ણાવસ્થામાં કેવી રીતે આવે છે તે વિષય ગર્ભવિદ્યા (e) કહેવાય છે.

Emphasis, ૧ ભાર [અજ્ઞાત]

૨. દૃઢીકરણ [ન. ભો.].

અ. ક. ૨૩૭: હવે વાણીને ગૌરવ, સૌન્દર્યાદિ અર્પિત ગુણો આપનારાં અંગ જોઇએ. એ અંગ: (૫) દૃઢીકરણ અથવા ભાર (e.)... પ્રથમ દૃઢીકરણ લઈએ—જોર્જ હેનરી લ્યૂઇસ કહે છે:–દૃઢીકરણ અને વિરામ એ ભાષણકલામાં કઠણમાં કઠણ વિષય છે.

Epic, બૃહત્કાવ્ય [મરાઠી–રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ]

વસંત રજતમહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ, ૨૮૮: હવે આ કળાઓના પ્રકાર માટે જે શબ્દો વપરાયા છે તેના ગૂજરાતી પર્યાયોનો વિચાર કરીએ. Epic poetry ને માટે આપણે મહાકાવ્ય અથવા બૃહત્કાવ્ય શબ્દ વાપરીએ. આ શબ્દમાં epos નો અર્થ નથી આવતો પણ સાધારણ રીતે Epics માં જે જાતનું વસ્તુ અને શૈલી હોય છે તે પ્રકારનું વસ્તુ અને વર્ણનશૈલી મહાભારતાદિ કે રઘુવંશાદિ મહાકાવ્યોમાં હોય છે. મહાકાવ્ય આપણાં પરિચિત કાવ્યો માટે રાખી મરાઠીમાં યોજાતો ‘બૃહત્કાવ્ય’ શબ્દ epic ના અનુવાદ તરીકે વાપરી શકીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Epilogue, ઇતિલેખ [બ ક.]

જુએ Prologue. (ઉત્તરાર્ધ ૧૯૫)

Equilibrium, થો [કિ. ધ.]

નવજીવન, શિક્ષણ અને સાહિત્ય : E. માટે માટે 'થો' શબ્દ સૂચવું છું. જ્યારે બેઉ બાજૂના દૂવા સરખા હોય ત્હારે 'થો' થાય-એટલે ગતિ અટકી જાય. કેટલીક રમતોમાં 'થો' શબ્દ રમત બંધ કરવાના હુકમ તરીકે વપરાય છે એવું કાંઇક સ્મરણમાં છે.

Erotosis, અતિકામજ્વર [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૧ માર્ચ ૧૯૫:

જુએ Puritanisis (પૃ. ૧૬૯)

Ethnography, માનવજાતિશાસ્ત્ર [કા. છ.]

વ. ર૭, ૧૦૩: પ્રથમ અધિવેશનમાં પાંચ પાંચ વિભાગો હતા, રસાયન, ભૌતિકશાસ્ત્ર, પ્રાણિશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, અને (e.) માનવજાતિશાસ્ત્ર.

Evolution, ઉદ્ભવ [ર. મ.]

ક. સા. ૩, ૧૩૪: 'ઈવોલ્યુશન' નો ક્રમ મનુષ્યજાતિ સુધી લાવ્યા પછી કુદરત દૂર ખસી ગઇ છે અને કુદરતની ધુરા મનુષ્યને ખભે આવી છે. 'ઇવોલ્યુશન'નું કાર્ય કુદરતને બદલે મનુષ્યે આગળ ચલાવવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. કુદરત જે ઉદ્ભવ શારીરિક ફેરફારથી ઉપજાવતી તે ઉદ્ભવ બુદ્ધિવ્યાપારથી ઉપજાવવાનું મનુષ્યને માથે આવ્યું છે...એ લક્ષ્ય માટે ઉપાયો યોજતાં મનુષ્યો ઇતિહાસની પણ મદદ લે છે અને ભૂતકાળમાં સફળ થયેલા કોઈ અંશો વર્તમાનમાં ગોઠવાય તેવા હોય તો તેનો પણ ઉપયોગ કરે છે. આવો ઈરાદાવાળો ઉદ્ભવ (intentional evolution) ભાષાવ્યાપારમાં પણ પ્રવર્તે એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી, ભાષાના ભૂતકાળમાં એક વાર સફળ થએલા પણ ઈરાદા વગરના ઉદ્ભવ (unintentional evolution) ના યુગમાં લુપ્ત થએલા કે વિકૃત થએલા વાક્પ્રચાર વર્તમાન ભાષામાં અનુકૂળતાથી ગોઠવી શકાય તેવા હોય તો તે સજીવન કરવામાં આવે એ શક્ય છે.

Expert, વિશિષ્ટ વિદ્વાન [આ. બા.]

વ. ૩૦, ર૭૯; સર ફીરોજશાહ મહેતા યુનિવર્સિટીસેનેટમાં પ્રોફેસરો ઉપરાંત બહારના કેળવાએલા અને વ્યવહારદક્ષ પુરુષોની અપેક્ષા રાખતા એટલું જ નહિ પણ "વિશિષ્ટ વિદ્વાનોના જુલમ" ('tyranny of experts') થી કેળવણીને બચાવવા માટે એવા પુરુષોની સેનેટમાં જરૂર છે એમ કહેતા.

Expletive, અર્થભારપૂરક [ર. મ]

ક. સા. ૩ ૧૯૫: 'આવતા બેશ તલે' એ ઈંગ્રેજી રોમાની વાક્ય ગુજરાતીમાં 'આવતો બેશ તળે' એવા રૂપમાં મુકાય. એ બે વાક્યોનું સરખાપણું સ્પષ્ટ છે....ઉપર ઉતારેલા વાક્યમાં 'તો' એ માત્ર અર્થભારપૂરક (e.) છે અને તે માટે ગુજરાતીમાં 'તો' વપરાય.

Expression notation, વિશેષક્રિયાલેખન [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૧૨૯: સ્વર અને કાળ સિવાય જે કેટલીક ખાસ ક્રિયાઓ સ્વરને ઉચ્ચારવા કે વાદ્યમાંથી શબ્દ અથવા સ્વર પ્રકટ કરવા માટે કરવામાં આવે છે તેને વિશેષ ક્રિયાલેખન કહીશું. અંગ્રેજીમાં એને માટે એક્સ્પ્રેશન (e.) નોટેશન કહે છે. "એક્સ્પ્રેશન" એ શબ્દમાં અમુક સ્વર કે તેના સમૂહને મંદ, મહોટો અથવા બહુ જ મંદ કરવો પડે કે કેમ એટલી જ બાબતમાં ચિહ્નોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. પણ આપણે તેને બદલે જે "વિશેષ ક્રિયા" એવો જે શબ્દ વાપર્યો છે તેમાં તો સ્વરના મંદપણાનો સ્પષ્ટ કે પ્રકાશિતપણાનો અને તે ઉપરાંત આપણે બીજી અનેક બાબતોનો સમાવેશ કરીશું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

F

Fact, ભાવ [બ. ક.]

લિ. ૧૬૯: એવા એવા મહત્ત્વના વિચાર (idea) વા ભાવ (f.) ને માટે શબ્દો તો ગમે તેટલા યોજાય, તે સર્વમાંથી જે એક રૂઢ થવા પામે, ભાષાની ટંકશાળમાં પાસ પડે, તે એક શબ્દના પ્રથમ ઘડનારને (જડે તો) સમ્ભારવો, અને બીજા કાંકરાઓને તેમ કાંકરાઓના ઊછાળનારાઓને વિસારી દેવા એ જ વિશ્વક્રમનો **લાયકની ચિરંજીવતા** (survival of the fittest) નો કાયદો છે. વ. ૨૮, ૩૩ પણ જુઓ.

Factitive verb, **અપૂર્ણક્રિયાવાચક સકર્મક ક્રિયાપદ** [ક. પ્રા.]

મ. વ્યા. ૮૦: કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદ એવાં છે કે તેની પછી કર્મ ઉપરાંત કેટલાક શબ્દો વાપરીએ ત્યારે જ તેનો અર્થ પૂરો થાય. દાખલા: આવી વર્તણુકથી પુત્રે પિતાને ઘણો ગુસ્સે કર્યો–ક્રોધી બનાવ્યો.

Fairy tale, **યક્ષિણી વાર્તા** [મરાઠી—શ્રીકંઠ નીલકંઠ ચાપેકર]

કૌ. ૧૯૩૦, **મે,** ૩૦: ટૂંકમાં કહીએ તો, કૈ. **આપટે**એ પોતાની સામાજિક નવલકથાઓથી, કલ્પિત વાઙ્મયના ક્ષેત્રમાં મ્હોટું પરિવર્તન કર્યું; એમની પહેલાં જેને "અદ્ભુત રમ્ય" (Romance) અને "કલ્પિત અથવા યક્ષિણી વાર્તાઓ" (Fairy tales) એવાં નામો સાધારણ રીતે આપી શકાય, એવી વાર્તાઓ અને કથાનકોની પ્રથા વિશેષ રૂઢ હતી.

Federal, ૧. **સમવાયાધીન, સમવાયી** [તંત્રીઓ, પ્રસ્થાન]

પ્ર. ૧૧, ૧૮૯: ગોળમેજી પરિષદવાળાઓએ હિંદુસ્તાનના ભાવી રાજ્યબંધારણ માટે 'ફેડરેશન' અથવા આખો શબ્દ 'ફેડરેશન ઑફ્ સ્ટેટસ' નું રૂપ પસંદ કર્યું છે; 'યુનિટરી' રૂપ પસંદ નથી કર્યું. આપણે ગુજરાતીમાં આને માટે કયા શબ્દો વાપરીશું ?

આ જ અંકમાં એક લેખકે 'યુનિટરી' માટે 'એકમુખી' સત્તા અને 'ફેડરલ' માટે 'બહુમુખી' સત્તા એવા શબ્દો વાપર્યા છે.

'યુનિટરી' બંધારણમાં રાજ્યની કુલ સત્તા અવિભક્ત રીતે 'એકતન્ત્ર' ને અધીન હોય છે, એટલે તેને **એકતન્ત્રાધીન** બંધારણ અથવા 'એકતન્ત્ર' બંધારણ એવું નામ આપી શકીએ.

'ફેડરેશન' માં સ્વાધીન સત્તાવાળાં સંસ્થાનો સંધિ અથવા કરારથી એક બની સત્તાની વહેંચણી કરે છે. આમાં અમુક સત્તાઓ—મોટા ભાગે આખાને લગતી સત્તાઓ–મધ્યવર્તી તન્ત્રને સોંપવામાં આવે છે, અને અમુક સત્તાઓ પ્રત્યેક સંસ્થાન અથવા અવયવના હાથમાં રહે છે. શેષ સત્તા વિશે એક સરખું ધોરણ નથી. આવા રાજ્યમાં તેનાં ભિન્ન ભિન્ન સંસ્થાનો અમુક બાબતોમાં સ્વાધીન અને બીજી બાબતોમાં મધ્ય મંડળને અધીન હોય છે. આવા સંયોગને માટે **'સમવાય'** શબ્દ વાપરી શકાય. 'સમવા' અથવા 'સંવા' શબ્દ ગુજરાતમાં નાતોના પેટા વિભાગોના એકીકરણ માટે વપરાય છે; જેમકે 'બાવીસ ગામોનો સમવા' 'ઔદિચ્યોનો ખરેડી સંવા' ઈત્યાદિ. આ રીતે 'ફેડરેશન ઑફ્ સ્ટેટસ' ને **'સંસ્થાનસમવાય'** એવું નામ અપાય. સાધારણ વ્યવહારમાં એકલો 'સમવાય' શબ્દ વાપરીએ તો પણ ચાલે; એવા બંધારણને 'સમવાયાધીન' બંધારણ અથવા 'સમવાયી' બંધારણ એવું નામ અપાય. સંસ્થાનની સત્તાઓને 'સંસ્થાની-સત્તાઓ' અને સમવાયની સત્તાઓને 'સમવાયી' સત્તાઓ કહેવાય.

'યુનિટરી' અને ફેડરલ પ્રકારનાં બંધારણો માટે **'એકતન્ત્ર'** બંધારણ, અને 'સમવાય' બંધારણ એવાં નામો અનુક્રમે વાપરી શકાય.

૨. **સંયોજક** [ખુશાલ તલકશી શાહ]

પ્ર. ૧૧, ૪૦૭: હિંદનું ભાવિ રાજબંધારણ સંયોજક (F.) તત્ત્વાનુસાર યોજાશે; અને તેની મધ્યસ્થ રાજસંસ્થા–મધ્યસ્થ પ્રધાન મંડળ (Federal executive)—સંયોજિત પ્રજાપ્રતિનિધિત્વવાળી ધારાસભાને જવાબદાર થશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Federation, ૧. **સમવાય** [તંત્રીઓ, પ્રસ્થાન]

પ્ર. ૧૧, ૧૯૯: જુઓ ઉપર Federal.

૨. **સંયોજન** [ખુશાલ તલકશી શાહ]

પ્ર. ૧૧, ૪૦૭: મધ્યસ્થ–એટલે કે અખિલ ભારતીય રાજસંસ્થા, અને પ્રાંતિક એટલે કે સ્થાનિક અને રજવાડી સરકારની પરસ્પર સત્તા, મર્યાદા, કાર્યક્ષેત્ર, કેમ રચાયાં છે, અને સંયોજન (F.) થયા પછી કેમ રચાશે, તેનો વિચાર અહીં કરવાની આવશ્યક્તા નથી.

૩. **સમવાયી તંત્ર, સમવાયતંત્ર** [રા. વિ.]

પ્ર. ૧૧, ૨૦૮: બધી ચર્ચાનું આધારભૂત ધોરણ એ હતું કે મધ્યવર્તી સરકાર એ બ્રિટિશ હિંદ તેમજ દેશી રાજ્યોના સમવાયી તંત્ર (f.) નું બને. આ તંત્રનું સ્વરૂપ કેવું ઘડવું એ હવે પછી નક્કી થશે, આ તંત્રના અંગભૂત પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો, જે વિષયો સમવાયતંત્રને સુપરત કરશે તેટલા ઉપર જ તેની સત્તા રહેશે.

Finance, અર્થપ્રકરણ, મહેસૂલ [રા.વિ.]

પ્ર. ૧૧, ૨૦૯, રાજ્યનું અર્થપ્રકરણ અથવા મહેસૂલ (f.) સોંપતા પહેલાં ઉપર જણાવેલા હિંદના રક્ષણ વગેરેના ખરચના અપવાદો કરવા જોઇએ. તેમજ સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ તરફથી જે જે જવાબદારીઓ લેવાઈ હોય તના પાલન માટે પણ અપવાદ કરવા જોઇએ. —આટલા અપવાદો સાથે અર્થપ્રકરણ હિંદની જવાબદારીને સુપરત થશે. આનો અર્થ એવો થયો કે અર્થપ્રકરણમાં દ્વિસત્તાક વ્યવસ્થા ચાલશે.

Flippancy, વાક્ચાપલ્ય [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૧, **માર્ચ**, ૧૯૯: પણ સાહિત્ય-રચનાની, કલાની દૃષ્ટિએ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે વિષયપસંદગી ભલે ધર્મ-ગ્રંથોમાં થાય અને તેની રજુઆત પણ ભલે આપણે 'અર્વાચીન' કહેવાતા દૃષ્ટિબિંદુથી કરીએ—છતાં વિષયની રજુઆત કરવામાં જે 'ઇર્રેવરંટ ફ્લિપન્સી' વાળી (અનાદરી વાક્ચાપલ્યભરી) શૈલી લેખકો આવી રચનામાં વાપર્યા વિના રહી શકતા નથી, જે શૈલી-પ્રકારનો વાપર વળી પાછો તેમનું તાટસ્થ્ય ખોવરાવી, ઉલ્લાસ એમનાં અંતરમાં પ્રકટાવતો લાગે છે, એ શૈલી વિષયના સમગ્ર અર્થસંસ્કારો ('એસોસિએશન્સ') ને અનુરૂપ હોતી નથી.

Foot,

Foot-ball, પવનદડો [દ. બા.]

કુમાર, ૧૯૮૭, **કાર્તિક**, ૪૮૦: એક દિવસ હું ગોલકીપર હતો. ઉંચેથી પવનદડો (ફૂટ બૉલ) આવ્યો. લક્ષ્યવેધ (ગોલ) થવાની સૌની ખાતરી હતી.

Foot-path, પગથી [મો. ક.]

આ.ક.૧, ૨૦૨: તે મુજબ હિંદીઓ પગથી (ફૂટપાથ) ઉપર હક્કપૂર્વક ન ચાલી શકે, રાતના નવ વાગ્યા પછી પરવાના વગર બહાર ન નીકળી શકે.

Fountain-pen, ઝરી, શાહીસરી

[કિ. ઘ. ખાનગી કાગળ, તા. ૬–૭–૩૧]

Frequency, આવૃત્તિસંખ્યા [વીરમિત્ર ભીમરાવ દ્વિવેટિયા]

પ્ર. ૧૧, ૩૩૬: પ્રકાશની અંદર રહેલો 'શક્તિપુંજ' પ્રકાશતરંગની આવૃત્તિસંખ્યા (f.) ના પ્રમાણમાં હોય છે. લાલ તરંગની આવૃત્તિસંખ્યા નાની હોય છે એટલે એમાં રહેલો 'શક્તિપુંજ' પણ ઓછો એટલે થોડા પ્રમાણમાં હોવો જોઇએ; જ્યારે ભૂરા રંગના તરંગની આવૃત્તિસંખ્યા મોટી હોય છે એટલે 'શક્તિપુંજ' પણ તેટલો જ વધારે અને મોટા પ્રમાણમાં હોય છે.

Fulcrum, ૧. **આધાર** [અજ્ઞાત]

૨. **ખાંધ, ખભો** [કિ. ઘ.]

નવજીવન, શિક્ષણ અને સાહિત્ય, "કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો"; F. માટે 'આધાર' કરતાં 'ખાંધ' કે 'ખભો' એ શબ્દો વધારે યોગ્ય થાય એમ મને લાગે છે.

Function, ક્રિયા [આ. બા.]

વ. ૨૯, ૧૩૫: અર્થાત્ સમાનતાનું પદ ખરું, પણ એ પદને લગતી સઘળી જ ક્રિયામાં સમાનતા નહિ ! આવી સાંકડા અને અપ્રમાણિક મનની દલીલ સામે વિચાર કરવા એક કોન્ફરન્સ મળ્યું, જેનું કામ "status" (પદ) અને "functions" (ક્રિયા) નો અવિરોધ સાધવાનું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

G

Germ,

Germ-plasm, બીજરસ [ન. દે.]

સુ. શા. ૯: આ પ્રકારના **સચેતન** આરંભક **પરમાણુઓ,** તેમની અમુક પ્રકારની રચનાવાળા અણુઓ, તે અણુની ઘટનાવાળા પિંડ અને તેની આગળ પાછળ રહેલું દ્રવ્યરૂપ મંડળ મળીને જે પ્રાણરસ બને છે તેને 'બીજરસ' (જર્મ–પ્લેઝમ) કહે છે.

Germinal,

Germinal spot, બીજબિન્દુ [સયાજી સાહિત્યમાળા]

ગર્ભની કથા, ૯: કોષકવચને બદલે (Tona Pellucida) 'અંડકવચ' કહેવાય છે, કોષરસને બદલે (York) 'અંડરસ' 'અંડપીલ' 'દ્રાલ' કહેવાય છે, કોષેશને બદલે (Germinal vesicle) **બીજસ્ફોટ** કહેવાય છે અને કોષેશકને બદલે (G. S.) બીજબિન્દુ કહેવાય છે.

Germinal vesicle, બીજસ્ફોટ [સયાજી સાહિત્યમાળા]

ગર્ભની કથા, ૯: જુઓ ઉપર Germinal Spot.

Gesticulation, અંગવિક્ષેપ [ન. ભો.]

અ. ક. ૬૫: અભિનયનાં મુખ્ય અંગમાંનાં બે અંગ–અંગવિક્ષેપ (g) અને વદનાભિનય –હેની પ્રાચીન કાળમાં શી સ્થિતિ હતી તે જરાક જોઇએ.

Graph, આલેખ [અજ્ઞાત]

કૌ. ૧૯૩૦, **ઑગસ્ટ,** ૮૫: વિદ્યાર્થીઓ રોજ કેટલું કામ કરે છે તેની નોંધ ત્યાર સુધી નોંધપોથીમાં રહેતી તેને બદલે એક ખાસ પ્રગતિપત્રક તૈયાર કરી તેમાં આલેખ ('ગ્રાફ') દોરીને કાર્યમાપ થવા લાગ્યું.

H

Halo, તેજમંડલ [ન્હા. દ.]

કેટલાંક કાવ્યો, ૧, ૪૩:

કો તેજમંડલ અનુપમ ને સુહાગી
માંગલ્યકારી પ્રિયને મુખડે વિરાજે:

(૨) ૧૧૮: તેજમંડલ=H., દેવાંશીઓના મુખ ફરતું તેજનું સ્ફુરણ હોય છે તે: પ્રભા.

Hedonist, સુખવાદી [બ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, **સપ્ટેંબર,** ૧૪૮: **રાવજીના** પિતા **ગિરિધરરાવ** હેડમાસ્તર **સ્પેન્સરભક્ત** હતા, ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કે ત્રીજી પચ્ચીશીમાં **મદ્રાસ, મુંબઈ, અજમેર,** પંજાબના સુશિક્ષિતોમાં **મિલ** અને **સ્પેન્સર**ના ભક્ત ઘણા મોટા પ્રમાણમાં પાકેલા એ ઐતિહાસિક હકીકત છે,–તેમના શિક્ષણથી એ છેક સુખવાદી (હીડનિસ્ટ h.) બને છે.

Heredity, અનુવૃત્તિ [ન. દે.]

સુ. શા. ૮: આ મતમાં વ્યક્તિના દેહના જીવનસમયમાં થયેલા વ્યાપારો અને કર્મો વડે પ્રજામાં ગુણધર્મની અનુવૃત્તિ થાય છે એવું માનવામાં આવે છે.

Heretic, પાખંડી [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, **મે,** ૩૧૬: **લૉરેન્સ** એટલો સ્વતંત્રમિજાજી હતો કે **આર્લિંગટન** તો તેને એક પ્રકારનો પાખંડી ('હેરેટિક') જ કહે છે.

Hospital, આતુરશાળા [ન. દે.]

સુ. શા. ૨૯: પરંતુ સોળમા વર્ષથી તેમણે પોતાનો અભિરુચિનો વિષય વૈદ્યકશાસ્ત્ર હાથ ઉપર લીધો. આ વિદ્યાનો અનુભવ તેમણે બર્મિંગહામ આતુરશાળા (હોસ્પીટલ) માં મેળવ્યો હતો.

Humorous, માર્મિક [બ. ક.]

લિ. ૬૫: માણસ છેલ્લી ઘડીએ પોતાનું આખું જીવન એક દૃષ્ટિપાતે જોઈ લે છે અને આખો જન્મારો પોતે પૌરુષનું હીર શેમાં ગણ્યું તે વિનમ્રભાવે પણ દૃઢતાથી—છેલ્લા દાખલાની જેમ માર્મિક (h)ની રીતે અથવા વાગ્વૈભવ અને દલીલસમૃદ્ધિ વડે અથવા નરી પ્રૌઢતાથી અથવા તો પ્રોત્સાહક સંગીતમાં કહે છે. પૃ. ૪૭ પણ જુઓ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

I

Iceberg, બરફમેરુ [બ. ક.]

પ્ર. ૮, ૨૫૦: બરફમેરુ (i.) નો સાત-અષ્ટમાંશ દરિયાની સપાટી તળે ઊંડાણમાં ડુબેલો રહે છે, એક-અષ્ટમાંશ જ સપાટી ઉપર અને સૂર્યના પ્રકાશમાં સ્ફુટ દેખાય છે તેમ માનવ જીવન અને પ્રકૃતિની અસ્ફુટતાઓ જ સંગીત કળાનું પ્રધાન અને વિશિષ્ય એમ છે.

Idealist, વિષયાભાવવાદી [ન દ્વા.]

ત્યારે કરીશું શું? ઉત્તરાર્ધ, ૧૦૩: તે વિષયાભાવવાદી ફિલસુફી (Idealist philosophy) એટલે કે જે પદાર્થો ઇન્દ્રિયગોચર થાય છે તેની સત્તા નહિ સ્વીકારતાં તે પદાર્થ વિષેની કલ્પના સત્ય છે એવું પ્રતિપાદન કરનારો મત-તેમાં માનનારો હતો.

Idealistic, ભાવનાત્મક [ન. ભો.]

અ. ક. ૭: સૌન્દર્યના સ્વરૂપ વિશે એક મત હેવો છે કે પદાર્થના અંશોની સપ્રમાણતા તે જ સૌન્દર્યનું તત્ત્વ; આ એરિસ્ટોટલનું materialistic (જડવાદી) લક્ષણ છે. બીજો મત Neo-Platonist તત્ત્વવેત્તાઓનો છે જે સૌન્દર્યનું I. (ભાવનાત્મક) લક્ષણ આપે છે; એ લક્ષણમાં સૌન્દર્યનું બીજ પદાર્થની સપ્રમાણ ઘટનાથી પર રહેલા કોઇ ભાવનામય તત્ત્વમાં રહેલું મનાય છે.

Idealistic monism, અજડ અદ્વૈત [ન. દે.]

સુ. શા. (૧) ૧૧: જડ અદ્વૈત માનો કે અજડ અદ્વૈત માનો-ગમે તે ભાવના તત્ત્વદર્શનની સ્વીકારો, તો પણ વિશ્વના જાતિ અને વ્યક્તિના ભેદનો ખુલાસો કેવળ તટસ્થ ઈશ્વરથી કરવામાં સપ્રમાણતા નથી. (૨) ૧૯: અજડ (અદ્વૈત) (I. m.)—ચેતન દ્રવ્ય વડે વિશ્વવ્યવસ્થા કરનારો તત્ત્વવિદ્યાનો સિદ્ધાન્ત.

Identity, તાદાત્મ્ય [ન્હા. દ.]

કેટલાંક કાવ્યો, ૧, ૬૩, ને ૧૨૦: તાદાત્મ્ય=સમરૂપતા. I.

Idiom, ઉક્તિરૂઢિ [ર. મ.]

ક. સા. ૩, ૧૬૫: ગુજરાતીમાં પણ 'તળે' ના અર્થમાં 'હેઠળ' શબ્દ ઉક્તિરૂઢિ (i.) પ્રમાણે વપરાય.

Ikon, મુખરેખા [બચુભાઇ રાવત]

કૌ. ૧૯૩૧, માર્ચ, ૧૬૯: ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના તળપદા વાસીઓની લાક્ષણિક મુખરેખાઓ (ii.) તથા વિવિધ સ્વભાવદર્શન આલેખતું સબળ પાત્રનિર્માણ, જાણે સાચું ગુજરાત આંખ સામે ખડું થયું હોય એવા ગુજરાતનાં શહેર-શેરી, ગ્રામ-વાડી, અને પાદર-સીમાડાઓનાં દૃશ્યનિરૂપણ, અને જેમાંથી ગુજરાતની લોકોત્તર સંસ્કારિતાનો સાચો પ્રાણ બોલતો હોય એવું ભાવાલેખન અનેક વર્ષો પછી, પહેલવહેલાં પ્રકટયાં.

Illustration, કથાચિત્ર, કથનચિત્ર [બચુભાઈ રાવત]

કૌ. ૧૯૩૧, માર્ચ, (૧) ૧૬૯: અને એ શ્રીમાને વિશુદ્ધ કલાપ્રેમથી લોકોની વૃત્તિ કેળવવા માટે 'સુવર્ણમાલા' નું પ્રકાશન કરવા માંડયું તેને માટે આખા મુંબાઈ ઇલાકામાં અગ્રણી મનાતા અને મુંબાઇ કલાશાળામાં ઊંચું સ્થાન ભોગવતા શ્રી. ધુરંધર જેવા ચિત્રકાર પણ, શ્રીમાન પુરુષોત્તમના પ્રાચીન કલાના વિપુલ સંગ્રહમાંથી કશી જ પ્રેરણા ઝીલવાને અસમર્થ નીવડયા અને 'સુવર્ણમાલા' માત્ર પશ્ચિમી ચોપાનિયામાં આવતાં કથાચિત્રો (Ii.) નાં ખોખાં જેવાં નાટકી ઢબનાં હિંદી પાત્રો વડે જ ચિતરાઇને બહાર પડતી. (૨) ૧૭૨: અને ગુજરાતના આજના લગભગ કોઈ પણ સચિત્ર-સાપ્તાહિકનાં પાનાં જેમનાં સામયિક કથનચિત્રો (Ii.) થી વંચિત નથી તે 'કલાબ્ધિ'—શ્રી. દુર્ગાશંકર પંડયામાં મૂળથી જ નૈસર્ગિક પ્રતિભાની એવી ચમક છે કે તે ધારે તો જોતજોતામાં આગલી હરોળમાં આવી શકે.

Image, પ્રતિરૂપ, પ્રતીક [વિ. ર.]

કૌ. ૫, (૧) ૭૨૫: નૈતિક ચાબખા, અને દલીલબાજ કે કેવળ ગુણગાન કરતાં ભજનોને કેવળ પદ્યના ખાડામાંથી ઉગારનાર પ્રતિરૂપો (ii.) હોય છે. (૨) ૭૨૬: જૂના ભજનસાહિત્યને કવિતા બનાવનારૂં આ સર્વમાન્ય, સામાન્ય, ચલણી, પ્રતિરૂપ કે પ્રતીક (I.).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Immanental, વિશ્વાન્તર્યામી [મ. ક.]

લિ. ૧૦૯: બીજી રીતે જુવો. પ્રેમી એટલે માણસ જેવા શુદ્ધ જંતુની નજરે અદેખો પણ. God is love ઇશ્વર પ્રેમ છે તે God is a jealous lover; અને God is Righteousness ઈશ્વર સદાચારમૂર્તિ છે (ઇશ્વર ધર્મ છે) તે God is Wrath ઇશ્વર રુદ્ર છે:—એ બે જોડકાં માણસની ઉપાધિબદ્ધ દૃષ્ટિને તો અન્યોન્યપૂરક જ લાગે. આ અન્યોન્યપૂરકો પરસ્પર વિરોધી જ લાગ્યા કરે. એવાં એવાં દ્વંદ્વોનું સમાધાન, ઇશ્વર વિશ્વાન્તર્યામી પરમાત્મા છે (Immanental Pantheism) ઇશ્વર વિશ્વોત્તર પરમાત્મા છે (Transcendental Pantheism) એવી વેદાન્તી પર્યેષણા વડે જ થઈ શકે.

Impersonation, અન્યરૂપપ્રવેશ [ન. ભો.]

અ. ક. નિવેદન, ક: જુઓ Personation (ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૨૫૧)

Incisor, છેદકદાંત [બાપાલાલ ગરબડદાસ શાહ]

પ્ર. ૧૩, ૩૨: દરેક જડબામાંના આગળના દાંતને " છેદક " દાંત (Ii.) કહે છે એટલે આઠ છેદક દાંત છે.

Inconsistency, વિસંગતિ [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૩૦: અને આવો સવાલ અંગત વિસંગતિ (ઈન્કન્સિસ્ટન્સી i.) ચીંધવાને, અગર તો આ સંગ્રહમાં ગેય કવિતાના મોટા પ્રમાણને ચીંધવા કાજે ઉઠાવવામાં આવશે જ, એમ સમજી લઇને તેનો આગળથી જવાબ આપી લઉં.

Individualism, વ્યષ્ટિવાદ [આ. બા.]

વ. ૩૦, ૩૪: બંને પક્ષને નિષ્પક્ષપાત રીતે અવલોકતાં જણાય છે કે આત્યંતિક વ્યષ્ટિવાદ (I.) અને આત્યંતિક સમષ્ટિવાદ (socialism) બંને ખોટા છે, અને સત્ય જેમ હમેશાં બને છે તેમ મધ્ય બિન્દુમાં જ વિરાજે છે. વ્યષ્ટિવાદમાંથી ઊપજતા અન્યાય, શૌર્ય, દારિદ્ર્ય આદિ દોષોથી ખળભળી મનુષ્યહૃદયે અને મનુષ્યબુદ્ધિએ સમષ્ટિવાદનો આશ્રય લીધો, પણ સમષ્ટિવાદના બીજા અન્યાય, જુદું જ ક્રૌર્ય, અને સુલભ આલસ્ય આદિ દોષો પણ એવા જ ભયંકર દેખાય છે

Individualist, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદી [બ. ક.]

અં. ૪૫.

Individuality, સ્વવિલક્ષણતા, આત્મવિલક્ષણતા [ન. ભો.]

અ. ક. ૧૧, ૧૦: આ ઉચ્ચ કર્તવ્ય પાર પાડવા માટે નટનામાં પરલક્ષી કલ્પનાશક્તિની જરૂર છે; પણ તે સાથે જ યોગ્ય પ્રમાણમાં આત્મલક્ષી કલાની પણ હેને આવશ્યક્તા છે. તેમ ના હોત તો નાટકકારે રચેલાં પાત્રોનો વેશ ભજવતાં ભિન્ન ભિન્ન નટો એક સરખી રીતે જ ભજે, અને પ્રત્યેક નટની સ્વવિલક્ષણતાને પ્રસંગ જ ના મળે એમ બનત. (૨) ૧૨: આ તે નટની અવિનાશ, અદમ્ય આત્મવિલક્ષણતા; કલાના પ્રદેશની બહાર રહેનારી અને પ્રકૃતિમાંથી સાક્ષાત્ આવનારી એ આત્મવિલક્ષણતા છે. (મૂળ અંગ્રેજી:—This is the actor's indestructible, insupportable, individuality making itself felt by means which lie outside of art and come direct from nature.)

Inferiority complex, નિકૃષ્ટતાની ગ્રન્થિ [આ. બા.]

વ. ૩૦, ૧૨૨: જેના મગજમાંથી 'I. c.' યાને નિકૃષ્ટતાની ગ્રન્થિ નાશ પામી છે એને સરકાર સાથે સહકાર કરતાં પણ આત્મમાનની હાનિનો ભય નથી.

Inhibition, ક્રિયારોધ [ગિરજાશંકર ભગવાનજી બધેકા]

મોંટેસોરી પદ્ધતિ, ૪૯: ક્રિયા કે ક્રિયારોધ કરવો પડે તેવી જાતજાતની પ્રવૃત્તિઓ કરવામાંથી જ ક્રિયાશક્તિને બળ અને વિકાસ મળે છે.

Inference,

Immediate inference by complex conception, વાક્યાર્થસમન્વયવ્યાપાર [રા. વિ.]

વસંત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ, ૧૧૩: આ જગાએ કેટલાક પ્રમાણશાસ્ત્રીઓ જેને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'immediate inference by complex conception' કહે છે તેને સ્વીકારવું ઘટે છે. આને આપણે એક રીતે 'વાક્યાર્થસમન્વય-વ્યાપાર' કહીએ જેમકે:

ઘોડું પ્રાણી છે

માટે ઘોડાનું માથું તે પ્રાણીનું માથું છે.

અથવા કાળું ઘોડું તે કાળું પ્રાણી છે.

ખરી રીતે આ વ્યાપાર, વાક્ય પર વાક્ય બોલાતું જાય તેમ તેમ ચાલતો જ જાય છે. 'એક ઊંદર હતો. તેને સાત પૂંછડી હતી. તે નિશાળે ગયો.'='એક સાત પૂંછડીવાળો ઊંદર નિશાળે ગયો.' આ ભિન્ન ભિન્ન વાક્યોના અર્થોનો સમન્વય છે.

Inorganic, અકરણ [ન. દે.]

સુ. શા. ૪: સારાંશ કે, પ્રકૃતિદ્રવ્ય કે જગદ્દ્ધાતુ (મેટર) અને તેની અંતર્ગત શક્તિ (ફોર્સ) અનંત વ્યક્તિઓને વિકાસ પમાડે છે; અને તેના વિકાસક્રમમાં અકરણ દ્રવ્ય, અને **સકરણ** દ્રવ્ય કાળે કરીને પ્રકટે છે.

Insect, ષટ્પદી [ન. દે.]

સુ. શાઃ ૨૩: ષટ્પદી જાતિ (ઈન્સેક્ટસ)–રૂપાંતર પામવાના સ્વભાવવાળાં ષટ્પદ. બે આંખ, કંઈ સખત ચામડીવાળાં.

Instinct, ૧. *adj.* **અનુપ્રાણિત** [ન.ભો.]

અ. ક. ૨૪૭: છોકરાનું ટોળું રમતું હોય તે ધારીને જોઈશું તો જણાશે કે જ્યહાં સુધી —'હમને કોઈ જુવે છે' એમ હેમને ખબર નથી હોતી, ત્યહાં સુધી હેમની બધી અંગચેષ્ટાઓ સ્વાભાવિક, ડોળ વિનાની, અને લાલિત્યથી અનુપ્રાણિત હોય છે. (મૂળ અંગ્રેજી:—Watch a group of children at play; all their gestures are natural, unaffected, instinct with grace so long as they do not think they are being observed.)

૨. *noun*, (In a bad sense) **અભિનિવેશ** [પ્રા. વિ. ખાનગી કાગળ]

Integral calculus, ચલરાશિકલન [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૯૧: તેવી જ રીતે ચલિત પરિમાણોમાં પણ સ્થાન અને કાલના અન્તર અને ચલનને લીધે તેના પરસ્પર સંબંધમાં થતા ભેદ (Variation) ના વિવેચન ઉપરથી ફલ (Function) ના સિદ્ધાન્ત અને **કલનવિદ્યા** calculus અને તેના બે વિભાગ ચલન કલન —Differential અને ચલરાશિકલન I.— વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.

Intermittent, પ્રવૃત્ત–નિરુદ્ધ [કિ.ધ.]

જી. શો. ૧. ૨૪૩: ઘડિયાળનું લોલક એક બાજૂએ ચડી ચૂક્યું છે, પણ પાછું વળવાની શરૂઆત થઇ નથી—એ સ્થિતિની, અથવા વિદ્યુત્પ્રવાહો ઝપાટાબંધ સવ્યાપસવ્ય (alternate) થતા હોય, અથવા વેગથી સૂર્યનાં કિરણો કે પાણીનો ફુવારો પ્રવૃત્ત–નિરુદ્ધ (i.) થતાં હોય, ત્યારે એ સ્થિતિ વચ્ચેના સંયોગની પણ ઉપમા આપી શકાય.

Introspection, અન્તર્દર્શન [ન.ભો.]

અ. ક. ૧૬૧: આપણે સર્વે આપણી જાત્યના પ્રેક્ષકો છિયે, પરંતુ કલાનિષ્ઠ સ્વભાવનું વિશેષ લક્ષણ એ છે કે હૃદયને અત્યન્ત સખલડખલ કરી નાંખે ત્હેવા ભાવોદ્રેગ બાદ કરતાં બીજા સર્વ ભાવોદ્રેગની ક્ષણોમાં પણ હેનું પોતાના હૃદયમાં અન્તર્દર્શન વારંવાર કરવામાં, તથા હેમાંથી કલાસામગ્રી ખેંચી કાઢવામાં, આનન્દ માને છે (મૂળ અંગ્રેજી:—We are all spectators of ourselves; but it is the peculiarity of the artistic nature to indulge in such introspection even in moments of all but the most disturbing passion, and to draw thence materials for art.)

Intuition, ૧. **પ્રતિભા** [ન. દે.]

સુ. શા. (૧) ૧૯: અત્ર એટલું જ જણાવવું બસ થશે કે, ઉપનિષદોમાં જેમ એક સુવર્ણની માળા લઇ સોની અનંત નવા ઘાટ ઘડયાં કરે છે, તેમ એક જ આત્મા નવા નવા વ્યક્તિશરીરોને પ્રકટાવી પુનઃ બીજરસમાં લય કરી નવા શોભન, અશોભન, દેહરૂપ ઘાટને ઘડે છે અને તે અંતર્યામી ચેતન ત્વષ્ટા કહેવાય છે એવું વર્ણન છે, તેમાં વિજ્ઞાનના આ કાળના પ્રયોગ અને નિરીક્ષણના ફલ રૂપ અનુભવનું પ્રાચીન પ્રતિભામાં સ્ફુરેલું સાક્ષાત્

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દર્શન છે. (૨) કોષ, ૭: પ્રતિભા (I.)-વિચારના પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન થતા બુદ્ધિજ્ઞાન કરતાં જૂદા પ્રકારનું, પદાર્થોના સર્વાંશને અથવા અમુક ભાગને એકદમ સ્પર્શ કરતું સ્વયંભૂ જ્ઞાન, જેવું કે કવિઓનું, તત્ત્વજ્ઞોનું.

૨. **સાક્ષાત્ ઉપલબ્ધિ** [ન. ભો.]

અ. ક. ૧૩: અભ્યાસ અને મનનને મદદ આપીને અનુભવ, અને પ્રતિભાદત્ત તેમજ અનુભવથી ઘણે દરજ્જે પૂરી પડાતી સાક્ષાત્ ઉપલબ્ધિ,—એ સાધનોને બળે પૂર્વથી તૈયાર કરી રાખેલી સામગ્રીનું અર્થદર્શન, સંમેલન અને અપૂર્ણપૂર્તિ કરવાની શક્તિ નટને પ્રાપ્ત થાય છે. (મૂળ અંગ્રેજી:—Study and reflection enable him, with the aid of experience and of the intuition which genius bestows, but which experience may in a high degree supply, to interpret, to combine, and to supplement given materials.)

Invertebrate, અપૃષ્ઠવંશી, અનસ્થિ [ન. દે]

સુ. શા. ૨૧: લેમાર્ક પ્રાણીવર્ગને બે મુખ્ય વિભાગમાં ગોઠવે છે:—(૧) અપૃષ્ઠવંશી કે અનસ્થિ (ઈન્વર્ટિબ્રેટ) (૨) **પૃષ્ઠવંશી** કે **સાસ્થિ** (વર્ટિબ્રેટ).

J

Jolly-boat, વિહારતરી [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૧૦૦.

K

Key-note, (*Music*) **આરંભક સ્વર** [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૨૩૭: આવા ક્રમથી સ થી નિ સુધીમાં આવતા બધા બારે સ્વરોમાંથી ગમે તેને કીનોટ તરીકે (આરંભક સ્વર) ગણીને ત્યાંથી સ્વરમાળા (સ્કેલ) બનાવવામાં આવે છે.

Knight,

Knight errantry, વીરચર્યા [ન. ભો.]

વ. ૨૭, ૮૭: **સર્વેન્ટિસે ડૉનક્વિગ્ઝૉટ** અને **સાંકો પાન્ઝા** જેવા હાસ્ય રસનાં પાત્રો સર્જીને અસાધારણ ગુણવાળી કથા ઘડીને મધ્યકાળમાં યૂરોપમાં પ્રવર્તેલી "નાઈટ એરંટ્રી" (K. C.)—વીરચર્યા—નાં ખામીવાળાં સ્વરૂપોને મીઠા સમભાવયુક્ત ઉપહાસનો વિષય બનાવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

L

Landscape,

Landscape painting, **દૃશ્ય આલેખન** [બચુભાઈ રાવત]

કૌ. ૧૯૩૧, **માર્ચ**, ૧૭૧: છેક બાળવર્ગમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારથી રેખા ઉપર એમનો અજબ કાબુ છે અને પ્રાણીચિત્રણા તથા દૃશ્યઆલેખન (L. p.) ની એમની એ સમયની ખાસ શક્તિઓ આજે તો સરસ પરિપાક પામી છે.

Lever, ૧. **ઉચ્ચાલનયંત્ર** [અજ્ઞાત]

૨. **કાંટો, કાવડ** [કિ. ઘ.]

નવજીવન, શિક્ષણ અને સાહિત્ય, "કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો". Lever માટે ઉચ્ચાલનયંત્ર શબ્દ કરતાં કાંટો અથવા કાવડ એ શબ્દો વધારે યોગ્ય થાય એમ મને લાગે છે.

Life-size, **કદે આદમ** [ગૂ. વિ.]

૧૯૮૨ ની નિયામક સભાની પહેલી બેઠકનો અહેવાલ, ૪૦: સાદૃશ્ય ચિત્રકાર તરીકે કદે આદમ (l. s.) ચિત્ર કરવું.

Literary, **સાહિત્યિક** [હિંદી ઉપરથી-વિ. ક.]

કૌ. ૪, ૨, ૯૬: "મારૂં મન અ-સાહિત્યિક થયું છે--" આ વચન એક મિત્રના તાજેતરના પત્રમાંનું છે. અસાહિત્યિક એટલે 'અનલીટરરી'. પેલા અળખામણા ને એબલગામણા ખોટા શબ્દ 'સાહિત્યક' થી આ સાહિત્યિક જુદો છે, ને હું માનું છું તે પ્રમાણે દોષરહિત પણ છે. હિંદીમાં તો એ, 'લીટરરી' ના પર્યાય તરીકે ચાલુ છે જ. આપણે પણ એ અર્થમાં તેને અપનાવવો ઘટે, કેમકે મજકુર અંગ્રેજી શબ્દનું સારૂં ગુજરાતી તે વિનાનું કોઈ જડતું નથી. 'લીટરરી જર્નાલીસ્ટ' માટે મેં એક વાર 'સાક્ષરી પત્રકાર' કહેલું. પણ એ પુરતો સંતોષકારક નથી.

Local sign, **સ્થાનલક્ષણ** [પ્રા. વિ. ખાનગી કાગળ, તા. ૧૯-૬-૩૧]

Logical,

Logical necessity, **પ્રમાણગત આવશ્યક્તા** [પ્રા. વિ.]

કૌ. ૫, ૧, ૨૬૧: આવી પ્રમાણગત આવશ્યક્તા (l. n.) ને લઇને જ **કાન્ટે** પોતાનો Categorical Imperative નો સિદ્ધાન્ત બાંધ્યો હતો.

Loud speaker, **ધ્વનિપ્રવર્ધક** [ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર]

પ્ર. ૯, ૧૯૬: તેમાં બોલનારનો અવાજ બધા સાંભળી શકે તે માટે ધ્વનિપ્રવર્ધક (L. S.) યંત્રો મૂકેલાં હતાં.

Lunatic asylum, **પાગલખાનું** [રા. વિ.]

ઢીંગલી, પ્રસ્તાવના, ૩૧: **આઈરીન** પાગલખાનામાંથી નીકળી હવાફેર કરવા જાય છે ત્યાં આ રૂબેક દંપતી જઇ ચડે છે.

M

Malice, **અસૂયા** [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, **જાન્યુ.** ૭૬: જે લલિત અસૂયા (ફાઇન મેલિસ) આવાં કાવ્યોમાં જોઇએ તે પૂરતા પ્રમાણમાં નથી.

Martyr, **હુતાત્મા** [મરાઠી ઉપરથી-વિ.ક.]

કૌ. ૧૯૩૧, **જુલાઈ**, ૮૪: હુતાત્મા **જોન** ઓફ **આર્ક**ના આત્મબલિદાનની ૫૦૦ મી પુણ્યતિથિ.

Masque, **સંગીતનાટક** [ન. ભો.]

અ. ક. ૨૧૯: **શેક્સપીઅરના** સમયમાં પણ **બેન જોનસને** દૃશ્યસામગ્રી સ્હામે અરૂચિનો ઘોષ કર્યો જણાય છે. હેણે રચેલા Masque (સંગીતનાટક) માટે **જોન્સ** નામના કારીગરે દૃશ્યરચના ઘણી કીમતી અને અટપટી અને ભભકદાર રચી હતી. અને સાહિત્યમય અંશ અને દૃશ્યરચનાના અંશ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બંનેને સરખે દરજ્જે ગણવામાં આવ્યા તેથી **બેન જોન્સન** નારાજ થયો અને **જોન્સન** વિશે સખતઆક્ષેપ કાઢ્યો હેણે રચ્યાં હતાં. **બેન જોન્સનના** એક હસ્તલેખમાં આ કટાક્ષ-વચનની પંક્તિ છે :—" Painting and Carpentry are the soul of masque. "—" ચિત્રકામ અને સુતારકામ તે સંગીત-નાટકના જીવનરૂપ તત્ત્વ છે. "

Masterpiece, ૧. (Literary) **ગ્રંથ-તીર્થ** [ચં. ન.]

શારદા, ૧૯૩૧, **જાન્યુ.** ૯૪૨: એમના જેવા પંડિત **સંસ્કૃત** અને **અંગ્રેજી** સાહિત્યના ગ્રંથતીર્થો (masterpieces) ના યાત્રિક બનવામાં કૃતકૃત્યતા માની વિરામ પામે તો કાંઈ ના પડાય ?

૨. (Painting) **ચિત્રમણિ** [વિ.ક.]

કૌ. ૧૯૩૧, **જુલાઈ,** ૮૪: **મ્યુનિકમાં,** કલાસ્વામીઓ એલગ્રેકો, **બેબિનિ,** ફ્રાએંજેલિકો અને રિશિયનના ચિત્રમણિઓ ('માસ્ટર-પીસીસ') પૌં. ૫૦૦,૦૦૦ ની કીમતે વેચાયા.

Materialism, પ્રકૃતિકારણવાદ [ન.દે.]

સુ. શા. ૧૧: વળી આસ્તિક મતિના મનુષ્યને કેવળ પ્રકૃતિકારણવાદ ઇષ્ટ અને સત્ય ન લાગે તો અંતર્યામી ઇશ્વરવાદ કે જેમાં પ્રકૃતિદ્રવ્યમાં ઈશ્વરસત્તા ફેલાયેલી છે, અને તે કાલ કર્મ પ્રમાણે તે દ્રવ્યનો નામરૂપાત્મક પરિપાક કરી ભિન્ન ભિન્ન જાતિ તથા વ્યક્તિઓને પ્રેરે છે એવું મનાયું છે, તે વાદ વિજ્ઞાન પદ્ધતિથી અવિરોધી રહેશે.

Materialist, જડપૂજક [રા. વિ.]

પ્ર. ૧૧, ૨૦૩: એક **અંગ્રેજ** પોતાનો ધંધો સારો ચાલે અને તેને મોટો નફો મળે તેટલા માટે જાહેરખબરો આપે, આંકડા ભેગા કરે, ધંધાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરે, વિજ્ઞાનની મદદ લે, તેને આપણે જડપૂજક (m.) કહીએ છીએ, અને એવા જ નફા માટે કોઇ **હિન્દુ** પાઠ કરાવે, મંત્રો કરાવે, જાપ કરાવે, માળાઓ ફેરવે, તિલક કરે, દર્શને જાય, તેને આધ્યાત્મિક કહીએ છીએ.

Matter, જગદ્ધાતુ [ન. દે.]

સુ. શા. ૪: સારાંશ કે પ્રકૃતિદ્રવ્ય કે જગદ્ધાતુ (મેટર) અને તેની અંતર્ગત શક્તિ (ફોર્સ) અનંત વ્યક્તિઓને વિકાસ પમાડે છે.

Mechanics, યંત્રવિદ્યા [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૧૦૩.

Metaphysics, ૧. **અધ્યાત્મવિદ્યા** [ન. દે.]

સુ. શા. ૪: ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનો વિભાગ અધ્યાત્મ-વિદ્યાનો વિષય છે.

૨. **અભિધમ્મ** [પ્રા વિ.]

ખાનગી કાગળ, તા. ૧૯-૬-૩૧: Greek, Meta=beyond=अभि, physics=धम्म.

Meter area, ચેષ્ટાપ્રદેશ [બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક]

પ્ર. ૧૧, ૪૨: જુઓ Sensory area.

Modelling, આકૃતિઘટના [ન. ભો.]

અ. ક. ૨૩૮: પાઠ બોલી જવો હેનો અર્થ એ છે કે સપાટ ભાગો અને ઉચ્ચ ભાગોની, પ્રકાશ અને છાયાની, યોગ્ય ગોઠવણી કરવી. બીજા રૂપમાં કહેતાં, પાઠ બોલવો તે આકૃતિ-ઘટના છે. (મૂળ અંગ્રેજી:—To recite means to distribute the plane surfaces and the reliefs, the light and the shade. In other words reciting is modelling.)

Molecule, અણુ [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૧૪: અણુ એ એક ભૌતિક કલ્પના ગણાય અને દ્રવ્યની ન્હાનામાં ન્હાની સ્વતંત્ર રીતે રહી શકે તેવી રજકણ તે અણુM કહેવાય; પરમાણુ atom એટલે રાસાયનિક સંયોજનમાં ભાગ લઈ શકે તેવું તત્ત્વનું બારીક અણુકણ.

Mollusk, મૃદુકાય [ન. દે.]

સુ. શા. ૨૪: મૃદુકાય (મૉલસ્ક) ઉપરથી સખત પીઠવાળાં, પણ અંદર કોમળ અવયવવાળા અને વિશિષ્ટ રચનાવાળા પૃષ્ઠવંશી વર્ગથી નિકટ સગાઈવાળાં.

Moment, દ્રુવો [કિ. ધ.]

નવજીવન, શિક્ષણ અને સાહિત્ય, "કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો."...આ દૃષ્ટિએ કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો સૂચવું છું. Moment = (distance × weight) ને માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૂવો (દૂરતા × વજન). દૂવાનો સામાન્ય અર્થ—કોઈક વસ્તુમાં રહેલો કસ અથવા મસાલો થાય છે. ઉચ્ચાલનયંત્રમાં વજન અને અંતરના ગુણાકારમાં એની કાર્યશક્તિનો દૂવો રહેલો છે. એમાંનો 'દૂ' અક્ષર દૂરતા-સૂચક છે, અને 'વો' વજનસૂચક છે. સાંકળની એકે એક છુટી કડીને પણ દૂવો કહે છે. દરેક દૂવાની શક્તિમાં સાંકળની શક્તિનું માપ રહેલું છે.

Momentum, વગ, વેગ, ઓઘ [કિ.ઘ.]

નવજીવન, શિક્ષણ અને સાહિત્ય, "કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો". Momentum (Force or weight × velocity) માટે વગ, વેગ અથવા ઓઘ શબ્દ યોજવા સારા થશે. એ શબ્દની રચના, અહિં તો વજન કે બળવાચક 'વ' અથવા 'વો' અને ગતિ-વાચક 'ગ' માંથી થાય. એ રીતે વગ કે વેગ શબ્દ બને; અને ઉલટી વરાડી પદ્ધતિએ 'વેગ' નો 'ઓઘ' પણ થાય. (વરાડમાં 'ઉ' નો 'વ' અને 'ઓ' નો 'વો' બોલાય છે. દા. ત. ઓટો–વોટો, ઓલેં–વોલેં ઇત્યાદિ) 'વગ' તથા 'ઓઘ' ભાષાના પ્રચલિત શબ્દો પણ છે, અને એમાં રહેલો ભાવ Momentum શબ્દમાં પણ રહ્યો છે.

Momentum of vibration, કમ્પસંતાનસંસ્કાર [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૧૪૫: શબ્દસંતાન—Sound-waves ની કલ્પના અને વિચિત રંગ–પાણીનાં મોજાં સાથેનું સામ્ય અને શબ્દના તારમન્દાદિ ભેદ (Pitch) તીવ્રમન્દાદિ ભેદ (intensity) અને સાધારણ ધર્મ (quality) એ સંબંધી નિરૂપણ, અને કમ્પસંતાનસંસ્કાર m. o. v. ની નિર્બળતાની સાથે ધ્વનિની થતી નિર્બળતા અને લયની સમજુતી, **સારંગદેવનાં** સંગીતરત્નાકર અને **દામોદરનાં** સંગીતદર્પણ જેવાં પુસ્તકો ઉપરથી, પ્રાચીન હિન્દુઓની આ વિષયના જ્ઞાનની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવે છે.

Monotony, તદેવતા [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૮૯: તેમ પંક્તિના ચારે ગણ ગાગા, એવી વધારે પંક્તિઓ આવે તો મઝા ઘટે. તદેવતા (મોનોટોની m.) એટલે એને એ (तत् + एव + ता) આવ્યા કરે, તેથી ન કંટાળનાર થોડા.

Mood, (*Logic*) આકૃતિ [રા. વિ.]

વસંત રજતમહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ, ૧૦૩: પશ્ચિમમાં એરિસ્ટોટલે અનુમાનના જે ગણો અને આકૃતિઓ (figures and moods) બતાવેલાં છે, અને તેની ચર્ચામાં જે નિયમો નક્કી કરેલા છે, તે દૃષ્ટિએ પરાર્થાનુમાનના નિયમો કયા કયા છે અને તેને ઉપકારક વ્યાપારો કયા કયા સ્વીકારવા એ આ નિબંધનો વિષય છે.

Morbid, રોગાવિષ્ટ [ન. ભો.]

વ. ૨૯, ૧૪૫: હું ધારૂં છું આ વાર્તા-લેખકના આ વિધાનનું લક્ષ્ય સૂક્ષ્મ પ્રેમ ના હોઇ માત્ર morbid sentimentality રોગાવિષ્ટ, નિર્બળ, લાગણીની પરવશતા જ હશે.

Mother tongue, ૧. માતૃભાષા [અજ્ઞાત]

૨. માદરીજબાં [બ. ક.]

ક. શિ. ૧: જે પ્રજાઓમાં કેળવણી ઊંચામાં ઊંચા પગથિયા સુધી માદરીજબાંમાં અપાય છે, ત્યાં નિબંધલેખન, પદ્યરચના, અલંકાર, ટૂંકી વાર્તા નવલ નાટક કાવ્યાદિમાં વસ્તુ-સંકલના, શૈલી અને વિષયના સંવાદ, વિ-સંવાદ, પાત્ર વસ્તુ અને વાતાવરણના સબંધ, સાહિત્યનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપોનાં લક્ષણ, એ દરેક રૂપના ઐતિહાસિક ઉદયાસ્ત, વગેરે ઘણું ઘણું સ્વભાષાની ઉત્તમ મધ્યમ કૃતિઓને પદાર્થ-પાઠની જગાએ રાખીને, શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણના વિષય બનાવીને, તેમ સાથે સાથે શિષ્યને પોતાને મનોયત્નો આપી આપીને, અને દરેક ન્હાના મોટા નિર્ણયનાં કારણો તેની બુદ્ધિ આગળ અનેકાનેક ધરીને, શીખવવામાં આવે છે.

૩. માઈભાષા [બ. ક.]

અં. ૭૯: માઈભાષાને મારી નાખીને તેની જગા લે એમ નહીં; તેની સંપૂર્તિ લેખે આન્તરરાષ્ટ્રીય (international ઈન્ટર્નેશનલ) જેવા વ્યવહારો માટે પ્રવર્તે તે 'સમાનભાષા'.

Motor nerve, પ્રેરક તંતુ [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૬૩: જુઓ પૂર્તિમાં Sensory nerve.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Multiple, ગુણક [પો. ગો. વિ. વિ. ૧૯૯]

Lowest common multiple,

૧. **લઘુતમ સાધારણ ભાજ્ય** [અજ્ઞાત]

વ. ૨૮, ૪૩૮, જુઓ નીચે અંક ૫ નું અવતરણ.

૨. **નિઃશેષ લઘુતમ સાધારણ ભાજ્ય** [અજ્ઞાત]

વ. ૨૮, ૪૩૮.

૩. **લઘુતમ સાધારણ અવયવી** [અજ્ઞાત]

વ. ૨૮, ૪૩૮.

૪. **લઘુતમ** [અજ્ઞાત]

વ. ૨૮, ૪૩૯.

૫. **દૃઢભાજ્ય** [ચુનીલાલ બેચરલાલ ભટ્ટ]

વ. ૨૮,૪૩૯: ગુજરાતમાં સરકારે શાળાઓ ઉઘાડી તે પહેલાંની પંડયાની શાળાઓમાં લીલાવતી ગ્રંથ અંકગણિતના શિક્ષણ માટે ચાલતો હતો. આ ગ્રંથમાં દ્દઢભાજક છે, પરંતુ આજે જે લઘુતમ સાધારણ ભાજ્ય કે લઘુતમ સાધારણ અવયવી કહેવાય છે તે નથી. એટલે પંડયાની નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ તે ભણતા નહિ. પરંતુ સરકારી ઉઘડેલી શાળાઓ માટે અંકગણિત અંગ્રેજી ઉપરથી તૈયાર થયું. તેથી તેમાં ત્રીજા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે Greatest Common Measure અને Lowest Common Multiple માટે અનુક્રમે દ્દઢભાજક અને લઘુતમ સાધારણ ભાજ્ય શબ્દો આવ્યા. પાછળથી જણાયું કે હરકોઇ સંખ્યા—જે નિઃશેષ ન ભાગી શકાય તે પણ—ભાજ્ય હોઇ શકે, પરંતુ multiple તો હંમેશાં નિઃશેષ ભાગી શકાય તેવી સંખ્યા છે. એટલે કેટલાંક નવાં થતાં અંકગણિતોમાં લઘુતમ સાધારણ ભાજ્યને બદલે નિઃશેષ લઘુતમ સાધારણ ભાજ્ય અથવા લઘુતમ સાધારણ અવયવી શબ્દ દાખલ થયો. વિશેષમાં નાના છોકરાને સહેલાઇથી બન્ને રીતોનો ભેદ સ્પષ્ટ કરાવી શકાય તે માટે દ્દઢભાજકને બદલે ગુરૂતમ સાધારણ અવયવ પણ આવ્યો.

આ બન્ને નવા દાખલ થતા પારિભાષિક શબ્દોમાં દોષ એ છે કે તે બહુ લાંબા હોવાથી બોલતી વખતે પ્રચારમાં લઘુતમ અને ગુરૂતમ એમ વપરાય છે. આ વાપરવું ખોટું છે. પરંતુ કાળે કરીને તે ખોટો રૂઢ થઈ જાય જ. આથી કરીને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને ભાષાશાસ્ત્રીઓ પારિભાષિક શબ્દો જેમ બને તેમ ટુંકા અને અર્થસૂચક રાખવા આગ્રહ કરે છે. અંગ્રેજીમાં તો ટુંકા રૂપ G. C. M. અને L. C. M. પ્રચલિત છે. પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં તેવાં ટુંકા રૂપ પ્રચલિત આજસુધીમાં થયાં નથી અને જો તેવાં ટુંકા રૂપ બનાવી પ્રચલિત કરવા જઇએ તો તે નિ. લ. સા. ભા. અથવા લ. સા. અ. અને ગુ. સા. અ. થાય. આ બન્ને ટુંકાં રૂપોમાં અ. અવયવી તેમ અવયવ એમ બન્નેને માટે ચલાવવો પડે. આ કરતાં જો શબ્દો જ ટુંકા અને પૂર્ણ અર્થસૂચક હોય તો વધારે સારું એમ વિચારી હું દ્દઢભાજક અને દ્દઢભાજ્ય શબ્દો સૂચવું છું. બન્ને ટુંકા છે અને અર્થસૂચક છે.

दृढभाजकः = दृढप्रापकः भाजकः

= દ્દઢ સંખ્યા પ્રાપ્ત કરાવનાર ભાજક.

दृढभाज्यः = दृढप्रापकः भाज्यः

= દ્દઢ સંખ્યા પ્રાપ્ત કરાવનાર ભાજ્ય.

લીલાવતીમાં કુટ્ટક પ્રકરણમાં ભાસ્કરાચાર્યે જણાવેલું છે કે "જે સંખ્યાઓ વચ્ચે સાધારણ અવયવ ન હોય તે દ્દઢ સંખ્યા છે." તેથી શોધી કાઢેલ દ્દઢભાજક કે દ્દઢભાજ્ય એવો છે કે તેનો આપેલી સંખ્યા સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરતાં આપણને દ્દઢ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે ૧૪, ૧૮ અને ૭૦ નો દ્દઢભાજક અને દ્દઢભાજ્ય અનુક્રમે ૨ અને ૬૩૦ છે. દ્દઢભાજ્યનો આપેલી મૂળ સંખ્યાઓ સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરતાં ૪૫, ૩૫ અને ૯ દ્દઢ સંખ્યાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, તે ત્રણે સંખ્યાઓમાં પણ કોઈ સાધારણ અવયવ નથી. આમ આ બન્ને શબ્દો પૂરેપૂરા અર્થસૂચક અને ટુંકા છે. વળી વિદ્યાર્થીઓ ભાગાકાર શીખતી વખતે ભાજ્ય અને ભાજક શબ્દો શીખેલા હોવાથી દ્દઢભાજ્ય અને દ્દઢભાજકનો આપેલી સંખ્યાઓ સાથે ભાજ્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ભાજકનો સંબંધ છે એ સ્હેલાઈથી સમજી શકે તેમ છે. વળી દૃઢભાજક શબ્દ નવો નથી પરંતુ ફક્ત દૃઢભાજ્ય જ નવો પ્રચલિત કરવાનો છે. વિશેષમાં આ શબ્દો એવા છે કે એનો ઉપયોગ બીજગણિતમાં પણ થઈ શકશે.

આ કારણો ઉપરથી દરેક શિક્ષક અને અંકગણિતના લેખકને સ્પષ્ટ થશે કે નિઃશેષ લઘુતમ સાધારણ ભાજ્ય કે લઘુતમ સાધારણ અવયવીને બદલે દૃઢભાજ્ય અને ગુરુતમ સાધારણ અવયવને બદલે દૃઢભાજક શબ્દો પારિભાષિક શબ્દો તરીકે સ્વીકારવા વધુ યોગ્ય છે.

Mysticism, યોગદર્શન [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૨, એપ્રિલ, ૩૩૯: દરમિયાન 'લીગસી ઑફ ઈસ્લામ'માંથી આ નાની હકીકત ટપકાવી રાખવા જેવી છે, કે મૂરો માર્ફત સુરીવાદે યુરોપી યોગદર્શન ('મિસ્ટિસિઝમ') પર મધ્યકાલમાં પાડેલ પ્રભાવ ત્યાં હજીય મોજૂદ છે.

N

National,

National consciousness, પ્રજાસ્મિતા [બ. ક.]

અં. ૫૧. જુઓ Nationalism. (કોશ પૃ. ૧૨૯)

Naturalism, ૧. **પ્રકૃતિકારણવાદ** [ન. દે.]

સુ. શા. ૧૧: જુઓ Materialism (પૂર્તિમાં).

૨. **વિશ્વપૂજનવાદ** [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૧, એપ્રિલ, ૨૬૧: આ મનોદશામાંથી, ઋગ્વેદના પ્રત્નયુગ તથા મધ્યયુગમાં તેણે વિશ્વપૂજનવાદ ('નેચરેલીઝમ') અને પછી બહુદેવવાદ ('પોલીથીઝમ') ખીલવ્યો હોવાનું અનુમાન કરી શકાય છે.

Negation, નાસ્તિપક્ષ [ન. ભો.]

અ. ક. ૨૭૩: જુઓ પૂર્તિમાં Affirmation.

Negative, ૧. **ઋણ** [અજ્ઞાત]

૨. **અપસવ્ય** [કિ. ઘ]

નવજીવન, શિક્ષણ અને સાહિત્ય, "કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો": આ જ સંબંધમાં તેમ જ બીજી અનેક જગ્યાએ Positive, negative શબ્દો વાપરવા પડે છે. એને માટે અનુક્રમે 'સવ્ય' 'અપસવ્ય' શબ્દો સૂચવું છું. સવ્ય-ઘડીયાળની દિશા માટે, અપસવ્ય-ઘડીયાળથી ઊલટી દિશા માટે. આ રીતે The positive and the negative momentums are equal તે માટે 'સવ્ય અને અપસવ્ય દ્રવ્ય સરખા હોવા જોઇએ' એમ બોલાય. તે જ રીતે ડાબીથી જમણી તરફ સવ્ય, નીચેથી ઉપર સવ્ય, એથી ઊલટું અપસવ્ય.

Negative form, નઆકૃતિ [બ.ક.]

આ. ક. સ. ૨૨: મંત્રદ્રષ્ટા કહે છે--સ્વદેશી. સેનાપતિ આની નઆકૃતિ (નેગેટીવ ફોર્મ n. f.) પકડીને વટહુકમ છોડે છે--બહિષ્કાર.

Neophyte, નવધર્મી [મો. ક.]

આ. ક. ૧, ૯૭: જે નવો ધર્મ સ્વીકારે છે તેની તે ધર્મના પ્રચારને લગતી ધગશ તે ધર્મમાં જન્મેલાના કરતાં વધારે જોવામાં આવે છે. અન્નાહાર એ વિલાયતમાં તો નવો જ ધર્મ હતો અને મારે સારુ પણ એમ જ ગણાય. કેમકે બુદ્ધિથી તો હું માંસાહારનો હિમાયતી થયો પછી વિલાયત ગયો હતો. અન્નાહારની નીતિનો જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકાર તો મેં વિલાયતમાં જ કર્યો, એટલે મારે સારુ નવા ધર્મમાં પ્રવેશ કર્યા જેવું થયું હતું. નવધર્મીની ધગશ મારામાં આવી હતી.

Nervous, આશુક્ષોભ [વિ. મ.]

પ્રેમનો દંભ, ૩: ત્રીજે બેસારુ કોઇની સાથે ન ભળતાં એક કોર સાવ એકલો બેઠો હતો. તે બાંધી દડીનો હતો, અતીવ આશુ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્ષોભ (n.)–બહુ આવેશમય–જણાતો હતો, ને તેની ઉંમર કળાતી ન હતી.

Nervous system, ૧. **જ્ઞાનતંતુ–સંસ્થાન** [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૩૭૫.

૨. **જ્ઞાનતંતુવ્યવસ્થા** [કિ. ધ.]

જી. શો. ૧, ૧૪૩: તેજ પ્રમાણે મન એટલે મગજ નહિ, અથવા જ્ઞાનતંતુવ્યવસ્થા (n. s.) પણ નહિ, પણ એ સાધનો મારફત વ્યક્ત થતી કેટલીક વિશેષ શક્તિઓ કે ધર્મો છે.

Newspaper, ૧. **વર્તમાનપત્ર** [મ.રૂ.]

ચે. દ્રા. ચ. ૬૪: ફ્રાંકલિનને ચાકરી કરતાં આશરે ત્રણ વર્ષ થયાં, ત્યારે એટલે સં ૧૭૨૧ માં એના ભાઈએ ન્યુ ઈંગ્લંડ કૌરેંટ નામે વર્તમાનપત્ર છાપવાનું શરૂ કર્યું.

૨. **વૃત્તપત્ર** [અજ્ઞાત]

Non-resistance, અપ્રતિરોધ [બ.ક.]

યુ. સ્ટે. ૪૩: ક્વેકરો વ્હેપારમાં પડયા અને તેમાં ફાવતા ગયા તેમ સમાજ રાજ્યનાં બંધનોનો અનાદર કરવાનું ભૂલી ગયા. વળી તેમના અપ્રતિરોધ (n. r. નોન–રિઝિસ્ટન્સ) અર્થાત્ હિંદી વિચારણાની પરિભાષામાં અહિંસાના સત્યાગ્રહ વા મતનું શાન્ત આજ્ઞાધીનતા (passive obedience પેસીવ ઓબીડિયન્સ)માં રૂપાન્તર થઇ ગયું, એટલે તો તેઓ રાજ્યકર્તાઓને ઉલટા પ્રિય થઈ પડયા.

Normative, વ્યવસ્થાપક [બ. ક.]

વ. ૨૮, ૩૬: જાણીતા દાખલાઓ સાથે નવાને મુકી સરખામણીઓ કરવી ભેદો જોવા અને તારતમ્ય વિચારવાં, એ વિવેચનાની પ્રિય પદ્ધતિ છે, આમ કરતાં કરતાં કલામીમાંસા, રસશાસ્ત્ર અને વાઙ્મયને લગતાં વર્ણનપ્રધાન અને વ્યવસ્થાપક (n.) વિજ્ઞાનો બંધાય છે.

Notation, ૧. **સંગીતલેખન** [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૧૨૧ (૨) ૩૦૮: જુઓ નીચે Staff notation.

૨. **સ્વરલિપિ** [અજ્ઞાત]

૩. **સંગીતલિપિ** [ન. ભો.]

રાસકુંજની સરિગમ, પ્રસ્તાવના: પાશ્ચાત્ય (n.) સંગીતલિપિ આપણા સંગીતને અનુકૂળ નથી.

૪. **અંકન, સ્વરાંકન** [નારાયણ મોરેશ્વર ખરે]

પ્ર. ૮, ૩૭૪ (૧): અત્યાર સુધી આવા ગીતોનું અંકન કરવાના પ્રયત્નો બે ચાર વ્યક્તિઓએ કર્યા છે. "અંકન" એટલે N. ગીતોની લયબદ્ધ સારેગમ તે. (૨) આજકાલ જૂની પરંપરાના ઘણા સંગીતકુશળ વિદ્વાનો માની બેઠા છે કે ગીતોનું યથાતથ N. (સ્વરાંકન) થતું નથી, થવાનું નથી.

Expression notation, વિશેષ ક્રિયાલેખન [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૧૨૯: સ્વર અને કાળ સિવાય જે કેટલીક ખાસ ક્રિયાઓ સ્વરને ઉચ્ચારવા કે વાદ્યમાંથી શબ્દ અથવા સ્વર પ્રકટ કરવા માટે કરવામાં આવે છે તેને વિશેષ ક્રિયાલેખન કહીશું. અંગ્રેજીમાં એને માટે એક્સ્પ્રેશન (E.) નોટેશન કહે છે. "એક્સ્પ્રેશન" એ શબ્દમાં અમુક સ્વર કે તેના સમૂહને મંદ, મ્હોટો અથવા બહુ જ મંદ કરવો કે કેમ એટલી જ બાબતનાં ચિહ્નનોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. પણ આપણે તેને બદલે જે "વિશેષ ક્રિયા" એવો જે શબ્દ વાપર્યો છે તેમાં તો સ્વરના મંદપણાનો, સ્પષ્ટ કે પ્રકાશિતપણાનો અને તે ઉપરાંત આપણે બીજી અનેક બાબતોનો સમાવેશ કરીશું.

Staff-stave-notation, રેષાબિંદુલિપિ [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૩૯૮: અંગ્રેજીમાં નોટેશનની બે પદ્ધતિઓ ચાલુ છે. તેમાંની એકને સ્ટાફ (Staff) નોટેશન પદ્ધતિ કહે છે અને બીજીને ટોનિક સોલ્ફા (Tonic solfa) નોટેશન પદ્ધતિ કહે છે. સ્ટાફ નોટેશનને આપણે રેષાબિંદુલિપિ કહીશું અને ટોનિક સોલ્ફાને **સ્વરાક્ષરલિપિ** કહીશું. સ્ટાફ નોટેશનને સ્ટેવ (Stave) નોટેશન પણ કહે છે. આ પદ્ધતિ ઘણી જૂની છે. એમાં અમુક લીટી કે ખાનામાં મીંડું મુકીએ તો અમુક સ્વર ગણાય છે, અને તે મીંડાને કાળના ચિહ્નથી અંકિત કરી સ્વર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને કાળનું બંધારણ નક્કી કરી **સંગીત-લેખન** કેવી રીતે કરવું તે વિષે સમજાવવામાં આવેલું છે.

Tonic solfa notation, સ્વરાક્ષરલિપિ [ગ. ગો.]

ગાં. વા. પા. ૩૦૮: જુઓ ઉપર Staff notation.

Notochord, આદિપૃષ્ઠવંશ [સયાજી સાહિત્યમાળા]

ગર્ભની કથા, ૧૪: આ 'મજ્જનળી' માંથી મગજ અને જ્ઞાનતંતુ બનવાના છે, એમાં એવી એક નળી અને (N. c.) 'આદિ પૃષ્ઠવંશ' એટલે જેમાંથી હાડપિંજર બનવાતું છે એવી એક નળી આવી જાય છે.

Noun,

Collective noun, ૧. જથ્થાવાચક નામ [અજ્ઞાત]

૨. સમૂહવાચક નામ [ક. પ્રા.]

મ. વ્યા. ૨૬: કેટલાંક નામ આખા સમૂહને જ લાગુ પડે છે.—લશ્કર, કાફલો, વણજાર, ફોજ, સેના, ટોળું, મેદની, પ્રજા, સમૂહ વગેરે એવાં નામ છે.—સમૂહની છૂટી છૂટી વ્યક્તિઓને એ શબ્દ લાગુ પડતો નથી એટલો જાતિવાચક નામ અને સમૂહવાચક નામમાં ફેર છે.

Common noun, ૧. સામાન્ય નામ [અજ્ઞાત]

૨. જાતિવાચક નામ [ક. પ્રા.]

મ. વ્યા. ૨૬: જાતિવાચક નામ એટલે જે નામ આખા વર્ગને તેમજ તે વર્ગની દરેક વ્યક્તિને–દરેક છૂટા પદાર્થને લાગુ પડે છે તે.

Material noun, ૧. પદાર્થવાચક નામ [અજ્ઞાત]

૨. દ્રવ્યવાચક નામ [ક. પ્રા.]

મ. વ્યા. ૨૭: ધાતુનાં નામ, અનાજનાં નામ, અને ઘી, ગોળ જેવા પદાર્થનાં નામ આ વર્ગમાં આવે છે.—દ્રવ્યવાચક નામ જાતિવાચક નામના વર્ગમાં આવે છે.

Proper noun, ૧. વિશેષ નામ [અજ્ઞાત]

૨. સંજ્ઞાવાચક નામ [ક. પ્રા.]

મ. વ્યા. ૨૫: એકજ પદાર્થને કે વ્યક્તિને આપણી ઇચ્છાનુસારે આપેલાં આવાં નામ સંજ્ઞાવાચક નામ કહેવાય છે. સંજ્ઞા એટલે આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે આપેલું નામ.

O

Obsession, ગ્રહ [રા. વિ.]

પ્ર. ૧૨, ૨૧૧: પણ ઘણીવાર લેખકના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ વિના લેખકનાં મંતવ્યો નહિ પણ તેના ગ્રહો (oo.) કલામાં ઘૂસી જઈ કલાને બગાડે છે અને કલાના સ્વૈર ઉડ્ડયનને અટકાવે છે એમ પણ બને છે.

Obsolete, કાલગ્રસ્ત [બ. ક.]

પુસ્તકાલય, ૧૯૩૧, જૂન. ૨૫૫: કોશ "રૂઢ" શબ્દોનો જ સંગ્રહ, એ વ્યાખ્યા પર્યાપ્ત હોય, તો કોશોમાં કાલગ્રસ્ત (o.) શબ્દોનો આખો વર્ગ અસ્થાને છે.

Oceanography, સમુદ્રશાસ્ત્ર ['ડો. શિવસુત']

કૌ. ૫, ૩, ૬૬૨: તેમણે મને અને ડ...ને તેમ જ પ્રોફેસર—જેઓ મદ્રાસની પ્રેસીડન્સી કોલેજમાં અને અત્રે સમુદ્રશાસ્ત્ર (O.) નો અભ્યાસ કરે છે, તેઓને તેમને ઘેર નાતાલના દિવસ ગુજારવા નોતર્યા હતા.

Oilpainting, તૈલચિત્ર [અજ્ઞાત]

Orchestra, વાદ્યમંડળ [ન. ભો.]

અ. ક. ૫૧: ઉપરની સરખામણીમાંથી કેટલીક આધુનિક રંગભૂમિની સંસ્થા વિષે સહજ વિચાર આવશે. પ્રાચીન Chorus ની જગા લુપ્ત થઈ છે; અને પાશ્ચાત્ય નાટકમાં (Opera બાદ કરતાં) સંગીત નાટકથી તદ્દન જુદું જ પડી માત્ર એક અંક પૂરો થઇ બીજો શરૂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થતાં પ્હેલા વચમાં વાદ્યમંડળ (O.) નું સંગીત દાખલ થયું છે.

Ordinal, સંખ્યાક્રમપૂરક [ક. પ્રા.]

મ. વ્યા. ૭૨: સંખ્યાક્રમપૂરક સંખ્યાનો ક્રમ પૂરનારા છે. દાખલાઃ—પહેલું, બીજું, ત્રીજું, ચોથું, ઈત્યાદિ.

Organism, પિંડ, ક્ષેત્ર [ન. દે.]

સુ. શા. (૧) ૬ (૨) ૩: મનુષ્ય પ્રાણી તેના મિશ્ર સ્વરૂપમાં આપણા જોવામાં આવે છે, અને તેમાં ત્રણ મુખ્ય અંશો રહેલા છેઃ—(૧) સ્થૂલ દેહ, (૨) સૂક્ષ્મ દેહ અથવા જ્ઞાન ક્રિયાનું સાધન અને (૩) ક્ષેત્રજ્ઞ અથવા અધ્યક્ષ ચેતન. પહેલા બે અંશોને આપણા પ્રાચીનો 'ક્ષેત્ર' નામ આપે છે. (૩) કોષ. ૧૧: ક્ષેત્ર (O.)—શરીર, જેમાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહનો સમાસ થાય છે.

Originality, અપૂર્વતા [ન. ભો.]

અ. ક. ૧૩–૪: જુઓ પૂર્તિમાં Conception.

Orthodox, પુરાણમતવાદી [મરાઠી ઉપરથી—વિ. ક.]

કૌ. ૪, ૩, ૯૯: તાજેતરમાં વાંચેલા કેટલાક વધુ ઓછા ઉપયોગી પારિભાષિક શબ્દોઃ...—'ઓર્થોડોક્સ' ને 'રીફોર્મર' માટે રા. કેળકર એક લેખમાં 'પુરાણમતવાદી' ને 'સુધારણામતવાદી' વાપરે છે. આમાંનો ખાસ કરીને પહેલો, 'જુના વિચારવાળા' આપણા લુખાસુકા શબ્દો કરતાં વધુ સંસ્કારયુક્ત છે, સરળ પણ છે; તેને અપનાવવો જોઇએ.

Overlined, ઉપરિરેખાંકિત [કિ. ધ.]

પ્ર. ૧૨, ૨૫૨: જે શબ્દો રેખાંકિત કરવાના હોય, તેને **અધોરેખાંકિત** (underlind) કરવાને બદલે ઉપરિરેખાંકિત (o.) કર્યા હોય તોયે એ જ હેતુ સરે.

Ovum, માતૃબીજ [ન. દે.]

સુ. શા. ૭: જ્યાં સુધી પૌરુષ રેતસથી અથવા બિંદુથી માતૃબીજ સગર્ભ બનતું નથી ત્યાં સુધી પૃથકપણે કંઇ પણ સર્જનકાર્ય થઈ શકતું નથી.

P

Palæontology, પ્રાચીનપ્રાણીવિદ્યા [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૯૯: વ્યક્તિની વૃદ્ધિ ઉપરાંત જાતિની વૃદ્ધિ અને વિકાસના અભ્યાસને માટે પ્રાણી માત્રનો પ્રાચીન ઇતિહાસ શિલાઓમાં રહેલા તેમના અવશેષો–fossils–ઉપરથી ઉપજાવી કાઢવામાં આવ્યો છે. આ વિદ્યાને પ્રાચીનપ્રાણીવિદ્યા (P.) કહે છે.

Pancreas, અગ્ન્યાશય, સ્વાદુપિંડ [**બાપાલાલ** ગરબડદાસ **શાહ**]

પ્ર. ૧૩, (૧) ૩૯: ઉદરમાં જમણી બાજૂએ આવેલા યકૃત્‌માંથી અને ડાબી બાજૂ ઉપર આવેલા અગ્ન્યાશય (પેંક્રિયાસ)માંથી અનુક્રમે જે રસો ઝરે છે તે આ ભાગમાં (ગ્રહણીમાં) ઠલવાય છે. (૨) ૩૮૮ સ્વાદુપિંડ (P.)

Pancreatic juice, સ્વાદુરસ [**બાપાલાલ** ગરબડદાસ **શાહ**]

પ્ર. ૧૩, ૩૯: આ રસ સ્વાદુરસ (p. j.) સાથે મિશ્રિત થઇને નત્રિલ, સ્નેહ, શર્કરા વગેરે સર્વજાતના ખોરાકના પરિપાક–કાર્યમાં સહાયતા કરે છે.

Paramount, સાવભૌમ ['ઋષિબાળ']

ક્ષત્રિય, "રાજાઓ અને નવું બંધારણ", ૯: રાજાઓ અને રાજકુલોના હક્ક જાળવવા પૂરતી સાર્વભૌમ (પેરેમાઉન્ટ p.) સત્તા બ્રિટિશ ક્રાઉનને હસ્તક જ ચાલ્યા કરશે, અને ક્રાઉન વતી વાઈસરોયો અને ગવર્નરો પોતાની જાતમુનસફી (ડિસ્ક્રેશન discretion) એ ભોગવશે; પણ આ એક જ અપવાદ શિવાયની સર્વોપરિ સત્તા (સોવરિન્ટિ sovereignty) કુલફુલાં ફેડરેશનના બે પ્રતિનિધિમંડળો—એસેમ્બ્લી અને સેનેટના હાથમાં આવી જશે, અને તેનો વહીવટ તેમને જવાબદાર (રિસ્પોન્સિબલ responsible) **પ્રધાન–**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમિતિ (કેબિનેટ cabinet) સમિતિ લેખે કરશે.

Parole, વાક્સંમતિ, મોંકબુલી [મરાઠી ઉપરથી–વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૨, **માર્ચ** ૨૫૫: 'પેરોલ'નું ગુજરાતી શું ? આ બાબતમાં ગુજરાતીઓ તો **અંગ્રેજોના** ચેલા જ લાગે છે ને ઘણાખરા બીજામાં પણ તેવા જ; એટલે **અંગ્રેજી** શબ્દને અપૂર્વ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવનાવડે પોતાનો માની લે છે. પણ આ વખતના 'કેસરી 'માં એક ચર્ચાકારે ઝીણવટભરી ચર્ચા પછી સૂચવ્યું છે કે 'પેરોલ'=વાક્સંમતિ, મોંકબુલી, ને 'ઑનપેરોલ'=વિનાલેખ (લખાણ વિના મોંની કબુલી પર છોડી દે તે.)

On Parole, વિનાલેખ [વિ, ક.]

કૌ. ૧૯૩૨, **માર્ચ**, ૨૫૫: જુઓ ઉપર Parole.

Party,

Party factiousness, પાક્ષિક અસ્મિતા [બ. ક.]

અં. ૮૩: પાક્ષિક અસ્મિતા (p. f.) અને કોમી અસ્મિતા (communalism કમ્યુના–લિઝમ) એ વધારે પાશવબલોની ધક્કામુક્કીમાં પ્રાન્તિક અસ્મિતા બીચારીનું શું થવા બેઠું છે તે હાલ તો સમજાય એમ પણ નથી.

Passive,

Passive agent, નિષ્ક્રિય વિધેય [દ. બા.]

દ. સૂ. ૧૯૩૧, ફેબ્રુ૦. ૩૪૨: અને વિદ્યાર્થી એવો p. a. (નિષ્ક્રિય વિધેય) કોઇ કાળે હોતો જ નથી કે આપેલું પોતાની ઢબે ગળી જ જાય.

Penal Code, અપરાધશાસનશાસ્ત્ર [ન. ભો.]

અ. ક. ૮૪: રાજ્યના પીનલ કોડ (અપરાધ-શાસનશાસ્ત્ર) ની એક કલમ પ્રમાણે **ચીનના** પ્રત્યેક નાટકકાર ઉપર સદાચાર પર ઉદ્દેશ રાખવાની ફરજ રખાય છે.

Perceptual,

Perceptual space, દિક્ [પ્રા વિ.]

ખાનગી કાગળ, તા. ૧૯–૬–૩૧.

Perceptual time, કાળ [પ્રા.વિ.]

ખાનગી કાગળ, તા. ૧૯–૬–૩૧.

Phonetic, વાગ્બિમ્બક [બ. ક.]

પુસ્તકાલય, **ઑક્ટોબર**, ૧૯૩૧, ૫૪૭: **અંગ્રેજી** જેવી મહાસમર્થ સૈકાઓથી ખેડાતી અતિ સુસંપન્ન દુનિયાના ખંડેખંડમાં ફેલાયલી ભાષાની લિપિ છેક અપૂર્ણ અને સદોષ છે એવી લિપિમાં વાગ્બિમ્બક (h.) લખાણ અશક્ય છે.

Piano, *(Music)* **મંદ** [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૧૩૩ જુઓ Mezzo (કોશ, ઉત્તરાર્ધ, ૧૧૯)

Pianissimi, અતિમંદ [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૧૩૪.

Poetic,

Poetic diction, કવિતોચિત પદાવલી [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૧૫–૬: જુઓ Rhetoric.

૨. *(In a bad sense)* **કવિતાભાસી—કવિત્વાભાસી—પદાવલી** [બ. ક.]

આ. ક. સ. (૧) ૧૫–૬: જુઓ Rhetoric. (૨) ૨૦: અર્થગર્ભ નહીં એવી કવિત્વાભાસી પદાવલી (પોયેટિક ડિક્શન), વાગ્ડમ્બર, (ઉતરતી પ્રતિનું 'ટારક rhetoric) અનુચિત અલંકરણો, પ્રકાશ બલ અને પ્રસાદ છૂટા છૂટા શબ્દ કે શબ્દજૂથ કે લયખંડ કે બે ચાર પંક્તિમાં જરા ચમકે પણ કૃતિને સમગ્રે લેતાં તેનો અભાવ અથવા બાધક દોષ –દોષોની પ્રધાનતા, વગેરે બાબતોને આ "ભાષાબલિહારી" ટીકા સ્પર્શે છે.

Policy, જીવનનીતિ [ન્હા. દ.]

ઉદ્બોધન, ૧૦૩: પણ એ દ્વિમુખી P. જીવનનીતિથી આત્માની કોર અખંડ રહેતી નથી.

Political economy, અર્થનીતિ [દ. બા.]

નવજીવન, શિક્ષણ અને સાહિત્ય'તા ૩૦-૮-૩૧ ૨૦: 'પોલિટિકલ ઇકોનોમી' એ શાસ્ત્ર જ નવું છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે એ નવી ઢબે આપણે શીખવા લાગ્યા છીએ. એને માટે આપણે 'અર્થશાસ્ત્ર' શબ્દ વાપરતા હતા, પણ ચાણક્યનું 'અર્થશાસ્ત્ર' હાથ આવ્યું અને એ શબ્દ 'ઇકોનોમિક્સ'ના અર્થમાં વાપરવો એ અનર્થ છે એ આપણે જોયું. ચાણક્યના એ જ ગ્રંથમાંથી આપણને શબ્દ જડયો: વાર્તા. વાર્તા એટલે વૃત્તિનું શાસ્ત્ર, આજીવિકાનું શાસ્ત્ર, વેપારીઓ અને ધંધાદારી કઈ રીતે કમાણી કરે એ બતાવનારું શાસ્ત્ર. એટલે એ શબ્દ પણ બંધબેસતો નથી જ. આખરે આપણે 'સંપત્તિશાસ્ત્ર' પર આવ્યા.

પણ કેટલાક શબ્દોની આપણે નવેસર યોજના કરી શકીએ એમ છીએ. સમાજવિદ્યાની દૃષ્ટિએ મનુષ્યજીવન કેવું હોવું જોઈએ એ બતાવનાર શાસ્ત્ર તે ધર્મનીતિ; પ્રજાને અંકુશમાં કેમ રખાય, રાજ્ય કેમ ચલાવાય એનું વિજ્ઞાન ને દંડનીતિ; રાજ્યમાં સામાજિક હિતને અર્થે ધનનો સંચય કેમ કરવો અને તે કેમ વાપરવું એનું રહસ્ય બતાવનાર વિદ્યા તે અર્થનીતિ; એવી રીતે આપણા શબ્દની યોજના કરીએ તો 'પોલિટિકલ ઇકોનોમી'ના અર્થમાં અર્થનીતિ શબ્દ જરૂર વાપરી શકાય. અર્થ એટલે સમાજપુરુષની સંપત્તિ; એ વિશેની જે સામાજિક કે રાજકીય નીતિ તે અર્થનીતિ; એ ભાવ સહેજે ગ્રહણ થાય એવો છે.

Porosity, છિદ્રમયતા, સૌષિર્ય [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૧૪૧: જુઓ પૂર્તિમાં Viscosity.

Possessiveness, પરિગ્રહવૃત્તિ [પ્રા. વિ.]

કૌ. ૫, ૩, ૮૪૦: પ્રદર્શનમાં બાળકની દૃષ્ટિએ એક ઓરડામાં ગોઠવણી કરવામાં આવી હતી. બાળકને ઘરમાં અમુક સગવડ મળે એ ઠીક વાત છે, પરંતુ તેને માટે બધી જ ચીજો નાના માપની કરી જુદી રખાય તેથી કંઈ બાળકના મનનો વિકાસ તુરત થઇ જાય એ સંભવિત નથી. ઉલટું તેમની માલીકીની ચીજો વધારે સંખ્યામાં આપવાથી બાળકોમાં કદાચ ખોટી અહંતા આવે, અને પરિણામે ચીજો તરફની લાલચ કે પરિગ્રહવૃત્તિ (p.) વધે એ બનવાજોગ છે. બાળકોને આપણે કંઇ ભવિષ્યમાં બાવા બનાવવા નથી એ ખરું, પણ તેથી ઉલટું આપણે તેમની જરૂરીઆતો વધારી માત્ર દુનિયાની ચીજોમાં જ તેમનું મન રચ્યું પચ્યું રહે તેવા કરવાની પણ જરૂર નથી. યુરોપમાં possessive instinct પરિગ્રહવૃત્તિ બહુ છે, તેથી જ તેણે આખી દુનિયા ઉપર કોઇને કોઈ રીતે આક્રમણ કર્યું છે.

Primordial, અસ્લુસૂલ [બ. ક.]

આ. ક. સ. (૧) ૨૩ :(૨) ૧૪૮: નર્મદ અવતર્યો અસ્લુસૂલ (p. પ્રાઇમોર્ડિયલ) સુધારક, સાહસની જ મૂર્તિ, પોતે ઉઠયા ત્યાંથી સવાર એ મનોદશાવાળો.

Problem, પ્રમેય [ન. દે.]

સુ. શા. ૨૧: એક જ શાસ્ત્રના દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કરી નિષ્ણાત થનાર વિદ્વાન્ અને અનેક શાસ્ત્રના સંબંધનું ભાન રાખી તત્ત્વચિંતન કરનાર વિચારકમાં મોટો ભેદ એ છે કે, તત્ત્વચિંતક અન્ય શાસ્ત્રના પ્રમેયો ઉપર ઘણો પ્રકાશ નાખે છે અને જ્ઞાનગિરિનાં શિખરોને નવરંગી બનાવે છે; ત્યારે એક શાસ્ત્રનિપુણ વિદ્વાન્ના પાવડા અને કોદાળીઓ તે તે ગિરિની ગુફાઓમાં નિવાસ કરવા યોગ્ય ઉપયોગી કામ કરે છે.

Protoplasm, પ્રાણરસ, સચેતનદ્રવ્ય [ન. દે.]

સુ. શા. ૯: પશ્ચિમમાં પ્રવર્તતા ઉત્ક્રાન્તિવાદ પ્રમાણે ઘડાયેલા જીવવિદ્યાના સિદ્ધાન્તો જોતાં જણાય છે કે, દેહનું આરંભક દ્રવ્ય સકરણ અને મૃદુ ભાવવાળું હોય છે. :તેવા દ્રવ્યને આપણે 'પ્રાણરસ' કે 'સચેતન દ્રવ્ય' (પ્રોટોપ્લેઝમ) એવું નામ આપીશું.

Psychology, મનોધર્મવિદ્યા [ન. દે.]

સુ. શા. ૬૦: મનોધર્મવિદ્યા અને તેના ભાવનામય પ્રદેશને લગતું પ્રકરણ સુપ્રજનશાસ્ત્ર ઉપર મોટો પ્રકાશ નાખે છે.

Puritan, ૧. નીતિરત [બ. ક.]

અં. ૭૨: અગર જો કે જુવાનીનાં ભાવનાપ્રધાન વર્ષો દરમિયાન પણ આ વ્યવહારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્રિયાપ્યાસી નીતિરત (પ્યૂરિટન) જીવને શુદ્ધ સંગીત કે શુદ્ધ સાહિત્યની લગની કેટલી હશે તે કંઇ કહેવાય નહીં.

૨. શુદ્ધાત્મવાદી [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૧, ઑગસ્ટ, ૧૫૫: કેટલાક કલાકારોનાં જીવન તેમની કલા જેટલાં ઉન્નત નથી હોતાં, તેઓ 'કેવળ કળાકાર' બનવા ભણી વધુ દોરાય છે, એ દુર્ભાગ્યની શુદ્ધાત્મવાદી (આ શબ્દ આપ્ટેને આધારે ('પ્યોરમાઈન્ડેડ=શુદ્ધાત્મા) 'પ્યુરિટન' માટે ઘડયો છે. 'ચોખલિયા' આપણે ત્યાં પ્રચલિત થવા માંડયો છે તે સહેલો ને વધુ અસરકારક પણ ઓછા સંસ્કારી છે) દષ્ટિએ તેમાં મીમાંસા કરી છે.

૨. *(In a bad sense)* ચોખલિયું [ન્હા. દ.]

Q

Quarantine, સૂતક [મો. ક.]

આ. ક. ૧, ૨૯૧: જો રસ્તામાં કોઇને ચેપી રોગ લાગુ પડયો હોય તો સ્ટીમરને સૂતકમાં–કવોરંટીનમાં–રાખે છે. અમે મુંબઈ છોડયું ત્યારે ત્યાં મરકી તો ચાલતી જ હતી. તેથી અમને કંઈક સૂતક નડવાનો તો ભય હતો જ.

Quorum, અવરસંખ્યા [દ. બા.]

નવજીવન, શિક્ષણ ને સાહિત્ય, ૯–૧૯–૩૧, ૪૭: સભાનિયંત્રણમાં કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો આપણને નડે છે. સભાસમિતિઓમાં ઓછામાં ઓછા અમુક સભ્યો હાજર હોય તો જ કામ ચાલી શકે એવો નિયમ હોય છે, એ કાર્યસાધક સંખ્યાને અંગ્રેજીમાં 'કોરમ' કહે છે. આપણે ત્યાં એ 'કોરમ'ની કલ્પના હતી, ધર્મનિર્ણય માટે પરિષદ બોલાવે ત્યારે ઓછામાં ઓછા દસ સભ્યો તો જોઈએ જ એવો નિયમ હતો. એને 'દશાવરા પરિષદ્' કહેતા. એટલા ન મળે, અને અમુક યોગ્યતાવાળા ખાસ ત્રણ વિદ્વાનો મળે તો યે કામ ચલાવી શકાય એવી પણ વ્યવસ્થા હતી, એને 'ત્ર્યવરા પરિષદ' કહેતા. એણે આપેલો ચુકાદો પરિષદનો માન્ય ચુકાદો ગણાતો.

दशावरावा परिषदं यं धर्मं परिकल्पयेत् ।
त्र्यवरावापि वृत्तस्था तं धर्मन विचालयेत् ॥

—મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૧૨, શ્લોક ૧૫૧

એટલે આપણે 'કોરમ'ને માટે 'અવરસંખ્યા' એ જૂનો શબ્દ જરૂર વાપરીએ

R

Radical, ઉચ્છેદવાદી [આ. બા.]

વ. ૩૦, ૩૮, જુઓ પૂર્તિમાં Conservative.

Realisation—Realization, ૧. **સાક્ષાત્કાર** [અજ્ઞાત]

૨. પ્રત્યક્ષીકરણ [બ. ક.]

લિ. ૧૧૩: પરમાત્મા તે જીવન, તે અમૃત તત્ત્વ, તે સર્વસ્વ; ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લયની તમામ સ્થૂલ લીલા કે માયા કે નામરૂપ વિભૂતિઓ એ અનન્ય તત્ત્વની; તેમ મૃત્યુ વિનાશ આદિ નામે ઓળખાતી સ્થિતિઓ અને ક્રિયાઓ ભ્રમણા માત્ર: આ જ્ઞાન, દર્શન, પ્રત્યક્ષીકરણ (realization), તે જ અભય અધરા શાન્તિનો નિર્વિકલ્પ અનુભવ; અને સહજ ઉલ્લાસ, આનંદ, તે પણ એની સાથે સાથે લાભેઃ...

Realistic, છબીરાગી [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૨૦: નવજુવાનીમાં, અમુક સંજોગોમાં, કે દેખાદેખી થોડી કવિતા તો ઘણાય સાહિત્યથી ટેવાયલા માણસ લખી શકે; અને ક્ષણિક કલ્પનાવ્યાપારપ્રેરિત નિખાલસ વિનમ્ર માણસની કવિતા છબીરાગી (રીયલિસ્ટિક r.) અને સારી પણ હોય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reality, વાસ્તવ [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૧૩૯: પરન્તુ સારી બ્લૅઇક બાહ્ય વાસ્તવ (ઑબ્જેક્ટિવ રીયાલિટી Objective reality) માં રાચતા કલ્પનાબલે જ રચાય.

Reference book, ૧. સંદર્ભગ્રંથ [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૨, એપ્રિલ ૩૪૧: ...... આ સર્વના ગ્રંથકારો પણ 'ગુજરાતના સર્વ વિદ્યમાન લેખકો'માંના જ કેટલાક બંધુઓ હોવાથી, મજકુર સંદર્ભગ્રંથનો ભાગ ત્રીજો આ વર્ષે તૈયાર કરતી વેળા હીરાલાલભાઇએ એ લોકોનાં પણ માબાપ ને બૈરીઓનાં નામથી માંડીને તેમની અમરકૃતિઓની યાદી સુધીની બધી ચરિત્રસામગ્રી પોતાની હમેશની ધીરજ અને ખંતથી મેળવવી તથા બેલાશક છાપી દેવી.

(જુઓ Bibliography)

૨. કોશગ્રંથ [વિ. સ.]

Reflection, પરાવર્તન [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૧૭૦: પ્રકાશવિદ્યા, પ્રકાશના પરાવર્તન અને વક્રીભવન (refraction) ના નિયમોનો તેણે અભ્યાસ કર્યો હતો.

Reflector, પ્રતિફલક [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૧૬૪: હરિલાલ ધ્રુવ અને મણિલાલ દ્વિવેદીની આસપાસ પ્રકટેલા ઉપગ્રહો (સેટલાઇટસ Satelites) અને માત્ર પ્રતિફલકો (રિફ્લેક્ટર્સ rr.) ના સમૂહમાં નર્મદ-દલપતપેઢીમાં પેઠેલી તે કરતાં અંગ્રેજી અસર વિશેષ આવી......

Refraction, વક્રીભવન [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૧૭૦: જુઓ પૂર્તિમાં Reflection.

Rehearsal, પૂર્વાભ્યાસ, પૂર્વપ્રયોગ [ન. ભો.]

અ. ક. (૧) ૧૯૪: વિગન કેટલાક શિષ્યો જોડે એક નાટકના પ્રવેશનો પૂર્વાભ્યાસ (r.) કરતો હતો. (૨) ૨૬૨: આ ખરું છે; પરંતુ તે છતાં પણ, રંગભૂમિની સાથે જોડાયલાં બીજાં જોખમો છે:—નાટકના ખેલ વખતે પડદા પાછળ વ્યવહારનો પ્રસંગ નથી મળતો તે ઠીક, પરંતુ r. (પૂર્વપ્રયોગ) વખત તથા તે પછી સ્વાભાવિક રીતે પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય, તેમ જ અભિનયને અંગે જ શૃઙ્ગાર રસના પ્રયોગની અસર હૃદયવૃત્તિ ઉપર થયા વિના ના રહે.

Relativity, સાપેક્ષતા [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૦૧: ગતિ, દિક્ અને કાળ એ બંનેથી સાપેક્ષ હોય છે-ટ્રેનની ગતિ પાટા નીચેની જમીન સ્થિર હોય તો જ દેખાય છે: આ સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાન્ત પ્રાચીન સમયના તત્ત્વવેત્તાઓને અજ્ઞાત નહોતો.

Relativity theory ઉપાધિવાદ, સાપેક્ષતાવાદ [વ. ઓ.]

વ. ૩૦, ૬૯: માનસ દૃષ્ટિએ દેશ અને કાળ વચ્ચે ઘણો ભેદ છે. પણ ભૌતિક સાયન્સની દૃષ્ટિએ એ બે વચ્ચે તત્ત્વતઃ કાંઈ ભેદ નથી, બેમાંથી એકેનું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ નથી. એક જ નિરુપાધિક સ્વતન્ત્ર સત્નાં બે સ્વરૂપો (aspects) છે. એક સ્વતન્ત્ર મૂલભૂત સત્ છે, જેને "Space-Time" એટલે કે દેશ અને કાળનું અવિશ્લેષ્ય યુગલ (અર્થાત્ દ્વૈતાદ્વૈત, દ્વૈતમાં રહેલું અદ્વૈત) કહેવામાં આવે છે; એ, ચતુર્માન (લીટી, ચોરસ અને ઘન એમ દેશમાં ત્રણ માન અને તે ઉપરાંત ચોથું કાલનું માન એમ ચાર માનવાળું four-dimensional) અખંડ સત્ તે હાલમાં જગજાહેર થએલા આઇન્સ્ટાઇનનો ઉપાધિવાદ યાને સાપેક્ષતાવાદ (R. t.) ની મૂળ શિલા છે.

Religion, ૧. ધર્મ [પ્રચલિત]

૨. અનુગમ [કિ. ઘ.]

જી. શો. ૧, ૬૧: અંગ્રેજી શબ્દ 'રિલિજ્યન' ને માટે આપણે સામાન્ય રીતે 'ધર્મ' શબ્દ વાપરીએ છીએ; અને તે રીતે હિંદુ ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ, મુસલમાન ધર્મ એમ બોલીએ છીએ. પણ 'ધર્મ' શબ્દ 'રિલિજ્યન' શબ્દ કરતાં વધારે વ્યાપક અર્થવાળો છે; અને એ શબ્દની વ્યાપકતા આપણા ખ્યાલ બહાર જતી નથી. ઉદાહરણાર્થે, જીવનમાં જે જે કર્મો અવશ્ય કરવાં જોઇએ, જેમાંથી મુક્ત રહેવું જોઇએ, જે સદાચાર પાળવો જોઇએ—એ બધાને આપણે ધર્મ સમજીએ છીએ, અને વેદ, કુરાન કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાઈબલના સ્વીકાર–અસ્વીકારથી એ તેને આપણે વધારે મહત્ત્વ આપીએ છીએ. આથી અમુક શાસ્ત્ર કે અમુક પુરુષે પ્રવર્તાવેલા આચાર, વિચાર અને શ્રદ્ધાની પ્રણાલિકા માટે 'ધર્મ' શબ્દ વાપરવાથી વારંવાર વિચારમાં ઘોંટાળો થાય છે. 'રિલિજ્યન' શબ્દ પાછલા અર્થમાં જ વપરાય છે. આથી 'રિલિજ્યન' માટે મેં 'અનુગમ' શબ્દ વાપર્યો છે. શ્રુતિ સ્મૃતિને આધારે રચાયેલી પ્રણાલિકા તે વેદાનુગમ, મહાવીરની પાછળ આવેલી પ્રણાલિકા તે જૈનાનુગમ, બુદ્ધ પાછળની બુદ્ધાનુગમ, ખ્રિસ્ત પાછળની ખ્રિસ્તાનુગમ, મહંમદ પાછળની મહંમદાનુગમ, ઈત્યાદિ. એને માનનારા લોકો તે તેના અનુગામીઓ. એવા કોઇ 'અનુગમ' ને સ્વીકારીને પડેલી શાખાઓને તે તે અનુગમના સંપ્રદાયો કહી શકાય. આ રીતે વૈષ્ણવ, સ્માર્ત, દિગંબર, શ્વેતાંબર, મહાયાન, હીનયાન, સુન્ની, શિઆ, પ્રોટેસ્ટંટ, રોમન કેથલિક વગેરે જુદા જુદા અનુગમોના જુદા જુદા સંપ્રદાયો છે.

રાજકારણને 'રિલિજ્યન' થી જુદું પાડવું જોઈએ એમ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે એનો અર્થ આવા અનુગમોથી તેને પર કરવું જોઇએ એમ યુરોપમાં થાય છે. પણ 'રિલિજ્યન' ને ધર્મ શબ્દના અર્થમાં સમજી, આપણા કેટલાક નેતાઓ એમ માનતા થઈ ગયા છે કે રાજકારણ નીતિ–અનીતિ, સદાચાર–દુરાચાર, વગેરેને લગતા ખ્યાલોથી પર થવું જોઇએ. (શબ્દથી વિચારમાં ઉત્પન્ન થતા ગોટાળાનું આ ઉદાહરણ છે.)

Renaissance-renaiscence, પુનઃપ્રબોધકાળ [બ. ક.]

યુ. સ્ટે. ૫: ઉપર સૂચવેલી રાષ્ટ્રભાવનાનો જન્મ પ્રાચીન ગ્રીસમાં ઈસવીસન પૂર્વે થયેલો. યુરોપના મધ્યકાળને નામે જાણીતા યુગ (Middle Ages મિડલ્ એજિસ) માં એ વિચાર આત્મા–પરમાત્મા, સ્વર્ગ–નરક આદિ વિચારો તળે દટાઈ ગયેલો, તે પાછો ઈ. સ. ના તેરમા-ચૌદમા સૈકામાં શરૂ થયેલા પુનઃપ્રબોધકાળ (Renaissance રી–નેસન્સ) ને નામે ઓળખાતા મહાન વિચારપરિવર્તને અંગે લક્ષમાં આવ્યો.

Repulsion, ૧. અપાકર્ષણ [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૮૮: આ અણુઓ સ્થિર નથી હોતા પણ અંદરના આકર્ષણ અને અપાકર્ષણને લીધે એક પ્રકારની ગતિમય સ્થિરતા dynamic equilibrium ના રૂપમાં હોય છે.

૨. અપકર્ષણ [કિ. ધ.]

જી. શો. ૧, ૧૪૫: અપકર્ષણ અથવા દૂર હઠવાની શક્તિ (r.)

Rest, (*Music*) માત્રાલોપ [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૧૩૦.

Restoration, પુનઃસ્થાપના [બ. ક.]

યુ. સ્ટે. ૨૯: ઇ. સ. ૧૬૬૦ માં ઈંગ્લાંડમાં રાજગાદી અને ધર્મબન્ધારણની પુનઃસ્થાપના (R.) થતાં, મેરીલાન્ડ પાછું લોર્ડ બૅલ્ટિમોરના વંશજના હાથમાં આવ્યું. તેણે જૂના કાયદા પાછા દાખલ કર્યા.

Revision, પુનરીક્ષણ [વિ. મ]

કૌ. ૩, ૩૮: આ પ્રમાણે સમકાલીન વિવેચન અન્યાયી જ હોય એ વાદ ખોટો છે. એ વાદમાં જો કંઈ તથ્ય હોય તો તે એટલું જ છે કે જ્યહાં સુધી કોઇ પણ સાહિત્યકારનું લેખનકાર્ય સમાપ્ત થયું ન હોય, એ લેખનકાર્ય કેવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે શાની પ્રેરકતાથી થયું તેની સંપૂર્ણ વિગતો જણાઈ ન હોય, એનું સમગ્ર જીવન જે વિવિધ દશાઓમાં સંક્રમણ કરીને જુદી જુદી અસરો નીચે ઘડાયું હોય તે પૂરેપૂરી માલૂમ પડી ન હોય, અને એ બધાનું અન્વેષણ કરી એના યુગમાં એનું સ્થાન નિર્ણીત કરી શકાય—સ્થાનનિર્ણય માટે જોઇતું યથાર્થદર્શન શક્ય બને —તેટલો ગાળો પસાર થયો ન હોય ત્યહાં સુધી જે જે અભિપ્રાયો આપવામાં આવે ત્હેમાં પુનરીક્ષણ (r.) અને પરિવર્તનને માટે હંમેશાં અવકાશ રહે છે, એટલે એવો અભિપ્રાય કદી અંતિમતાનો દાવો ન કરી શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Rotation, ભ્રમણગતિ, પરિવૃત્તિ [પો. ગો.]

વિ. વિ. (૧) ૨૦૧: પૃથ્વીની ભ્રમણ ગતિ શનિ કે ગુરુ કરતાં અડધી જ છે અને તેથી શનિ કે ગુરુના ગ્રહ ઉપર છેવટનો દિવસ પૃથ્વીના દિવસ કરતાં અડધો જ છે. (૨) ૩૭૬.

Ruling, રેખાલેખન [કિ. ઘ.]

પ્ર. ૧૨, ૨૪૮; મને લાગે છે કે દેવનગરી તથા બંગાળીના પહેલા ટાઈપ પાડનારને પણ જો એમ સૂઝી ગયું હોત કે માથાની લીટી એ અક્ષરનું અનિવાર્ય અંગ નથી, પણ લેખનની વ્યવસ્થા સાચવવા કરેલું રેખાલેખન (r.) જ છે, અને તૈયાર રેખાંકિત કાગળ પર અથવા છાપવામાં એની જરૂર નથી, તો નાગરી કે બંગાળીનું સ્વરૂપ ગૂજરાતી કરતાં બહુ ભિન્ન પ્રકારનું ન હોત.

S

Sensory,

Sensory nerve, જ્ઞાનતંતુ [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૨૪૩: મન શરીરને કેવી રીતે કાબુમાં રાખે છે અને મનના સંદેશા શરીરના જુદા જુદા વિભાગોને કેવી રીતે પહોંચે છે તેની તપાસ કરતાં મજ્જાતંતુ બે જાતના છે એ શોધ સ. ૧૮૧૧ માં સર ચાર્લ્સ બેલના હાથે થઈ; એક તો બહારના જગતમાંથી ઈંદ્રિય દ્વારા થતા જ્ઞાનસંવેદનને મગજને પહોંચાડનારા જ્ઞાનતંતુઓ અને બીજા મગજ તરફથી શરીરના જૂદા જૂદા વિભાગોને કામ કરવા માટે પ્રેરણા આપનાર **પ્રેરક તંતુઓ.**

Sexual, મૈથુની, લિંગી [ન. દે.]

સુ. શા. (૧) ૯૫: બાલકો તથા બાલિકાઓને તેમના યૌવનના આરંભ પહેલાં મૈથુની સૃષ્ટિમાં પ્રવર્તતા નિયમોનું અપરોક્ષ રીતે નહિ પણ પરોક્ષ રીતે ભાન કરાવવું જોઇએ. (૨) ૭: જુઓ Asexual.

Shorthand, સંક્ષિપ્ત-ચિહ્ન-ભાષા [ન. ભો.]

અ. ક. ૧૮૮: Art of acting ના લખનાર મુખચર્યાને સંભાષણની સંક્ષિપ્ત-ચિહ્ન-ભાષા (short-hand of talk) એમ બહુ અર્થગર્ભ નામ આપે છે.

Slur, (*Music*) ૧. યતિ [મૌલાબક્ષ]

ગા. વા. પા. ૧, ૧૩૦.

૨. સ્વરસંયોગચિહ્ન [ગ. ગો.]

ગા. વા. પા. ૧, ૧૩૦.

Solvent, દ્રાવક [પો. પો. વિ. વિ. ૩૭૬]

Spectroscope, રંગપટદર્શક [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૨૯૮: દૂરબીન, ફેટોગ્રાફ, અને રંગપટદર્શક (S.) ની મદદથી એમ સિદ્ધ થતું જાય છે કે પૃથ્વી ઉપરનાં જાણીતાં તત્વોમાંથી જ બીજા ગ્રહો અને તારકો બનેલાં છે.

Spectroscopy, રંગપટવિદ્યા [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૪૦: આ શોધમાં રંગપટવિદ્યા (s.) ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી હતી; તેમાં પણ ચોકસાઈ અને ઝીણવટથી કામ કરનારને આરગન, હીલીઅમ, નીઓન વગેરે નવા તત્ત્વોની શોધ કરવાનો લાભ મળ્યો હતો.

Spectrum, રંગપટ [પો. ગો.]

વિ. વિ.

Sperm, નરકોષેશ [સયાજી સાહિત્ય, ગર્ભની કથા, ૯]

Source, book મૂળગ્રંથ [ચંદ્રશંકર શુકલ]

નવજીવન, શિક્ષણ ને સાહિત્ય, ૬-૧૨-૩૧, ૪૬ : આવા મૂલગ્રંથો (Sourcebooks) ઈતિહાસ સમજવામાં તેમજ લખવામાં મોટામાં મોટી મદદ કરે છે.

Sponsor, પ્રણેતા [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૨, માર્ચ, ૨૪૩; આ પ્રકારના ગ્રંથસમર્પણની મૂળ સૂચના કરનાર રોમેરોલાં હતા. જેના પ્રણેતાઓ (સ્પોનસર્સ) તરીકે તેમના તથા ગાંધીજી, પ્રો. આઇસ્ટાઈન, ગ્રીક સાહિત્યકાર કોસ્ટેસ પાલામાસ અને ડો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જગદીશચંદ્ર બોસની લઘુકૃતિ કે સંદેશ ચંથારંભે શોભે છે.

Status, પદ [આ. બા.]

વ. ૨૯, ૧૨૫: આવી સાંકડી અને અપ્રમાણિક મનની દલીલ સામે વિચાર કરવા એક કોન્ફરન્સ મળ્યું, જેનું કામ "status" (પદ) અને "functions" (ક્રિયા) નો અવિરોધ સાધવાનું હતું.

Stereochemistry, ઘનરસાયન [પો. ગો. વિ. વિ. ૧૦૩]

Stereoscope, ઘનચિત્રદર્શક [પો. ગો. વિ. વિ. ૩૭૬]

Strained, શ્રમબદ્ધ [બ. ક.]

અં. ૭૬: જુઓ પૂર્તિમાં Apprentice.

Subconscious, *noun,* સૂક્ષ્મ મન, ઉપમન [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૯૮: આ પ્રમાણે મગજની કેવળ ભૌતિક શક્તિઓ બધી માનસિક ક્રિયાઓનું નિરૂપણ કરવાને સમર્થ નથી; મજ્જાતંતુ અને મગજ ઉપરાંત કાંઇક વધારે સૂક્ષ્મ, તે છતાં વધારે ઉપયોગી અને વિલક્ષણ વિભાગ વિષે ખાત્રી થતી જાય છે. આને સૂક્ષ્મ મન (ઉપમન) Subconscious mind અથવા સબલિમિનલ સેલ્ફ Subliminal self એ નામથી ઓળખાય છે.

૨. **આંતરમન** [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૧, **ઓક્ટોબર,** ૪૨૯; સાહિત્યસર્જનમાં આંતરમન (સબકોન્શ્યસ માઇન્ડ') પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

adj. **ઉપમાનસિક** [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૩૭૯: માનસિક પ્રવૃત્તિમાં પણ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ એમ બે પ્રકાર છે. સાધારણ ચેતનમય ઇચ્છાથી જ્ઞાનતંતુઓની મારફત થતા માનસિક વ્યાપારો ઉપરાંત પણ કેટલાક ઉપમાનસિક (S.) વિચારો પણ જોવામાં આવે છે.

Submarine, જળાભ્યંતરગામિની જળનૌકા [ન્હા. દ.]

ઉદ્બોધન, ૧૦: જ્યહાં જ્યહાં વિજ્ઞાને (Science) મનુષ્ય સુખને સોહાવ્યું છે, ત્યહાં ત્યહાં,—આપણે વીસરિયે છીએ, ત્હોયે—સંસારકવિતા પાંગરી છે. આપણી રાત્રિઓ વીજળીએ અજવાળી છે, દૂર દૂરનાં છેટાં ઉચ્છેદાયાં છે, ટેલીફોન, સીનેમા, ગ્રામોફોન, રેડીઓ; મોટરમાં કાશ્મીરયાત્રા, સાઈકલ ઉપર જુવાનોની જગત્યાત્રા; જલનૌકાઓ, જલાભ્યન્તરગામિની જલનૌકાઓ, ગગનવિહારી વિમાનયાત્રાઓ;......

Suggestive, ધ્વનિપ્રધાન [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૧, ઑગસ્ટ, ૧૨૯; .... એ વગેરે મુદ્દાઓનો આપણને તૃપ્તિ થાય તેવો સ્ફોટ, ધ્વનિપ્રધાન ('સજેસ્ટિવ') પદ્ધતિથી પણ લેખક કરી શકયા નથી.'

Survival of the fittest, પ્રાકૃતિક નિર્વહન [ન. દે.]

સુ. શા. ૧૪-૫: જીવનનો આ અખંડ કલહ અબુદ્ધિપૂર્વક પ્રાણીવર્ગમાં પ્રવર્તી રહ્યો છે. વ્યક્તિઓ પરસ્પર, જાતિઓ પરસ્પર, જનસમાજ પરસ્પર આત્મરક્ષણમાં એટલી બધી હરીફાઈ કરે છે કે, સતત જીવનકલહમાં જેઓ પરિસ્થિતિના ફેરફારમાં ટકી શકે તેવા બળવાળા હોય છે તે જ આત્મરક્ષણ ઉપરાંત પ્રજોત્પત્તિના વિશેષ કાર્યમાં જોડાય છે. આ જીવનકલહના પરિણામમાં સર્વોત્તમ વ્યક્તિઓ ટકી શકે છે, અને તેથી ડાર્વિન પ્રકૃતિના આ તારતમ્ય કરવાના ક્રમને "પ્રાકૃતિક નિર્વહન" (સર્વાઈવલ ઑફ ધ ફિટેસ્ટ) કરવાનું સમર્થ સાધન માને છે.

Syndicalist, મહાજનસત્તાવાદી [કેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર]

કૌ. ૫, ૧૧૨૬: પ્રો. કાળે અમુક વિચારકોટિ ધરાવતા નથી. તેઓ સમાજસત્તાવાદી, કે વ્યક્તિસત્તાવાદી, કે મહાજનસત્તા (S.) વાદી, નથી—તેમનો વાદ માત્ર એક જ છે—ને તે હિંદનું કેમ ભલું થાય, તેની આર્થિક પ્રગતિ કેમ સધાય, તે જ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

T

Taste, રસજ્ઞાન [ન. લા.]

જૂનું નર્મગદ્ય, ૩૨૮, નાટક અને ગાથા એ બે માણસના રસજ્ઞાનને (t.) સુધારવાને ઘણાં જ જરૂરનાં સાધન છે.

Technique, આયોજન [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૧, **ઑક્ટોબર**, ૪૦૩; પરિણામે, 'સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં'નો ખંડ ચોથો, જેમાં **ગાંધીજીને વ્યાસ** ભગવાનના વંશજ તથા યજ્ઞપુરૂષ તરીકે ઓળખાવતી ભવ્ય અને અપૂર્વ કલ્પના રજુ થઈ છે ને જેમાં લેખકની લાક્ષણિક શક્તિઓને પૂર બહારમાં ખીલવાનો સૌથી વધારે અવકાશ હતો તે ખંડ—આયોજન ('ટેકનિક') શૈલીની દૃષ્ટિએ નબળા એવા વ્યાખ્યાનનો કૈંક સારો કહેવા જેવો ભાગ–વિષયની મહત્તાને ન્યાય આપે તેવો કે ઉંચી પંક્તિના લેખક તરીકેની રા. મુનશીના પ્રતિષ્ઠાને જેબ આપે તેવો લખાયો નથી.

Telepathy, ૧. દૂરસંવહન [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૯૯: દૂરસંવહન (ટેલીપથી) અને (ક્લેરવોયન્સ) **દૂરદૃષ્ટિ**ની ઘટનાની સમજૂતી માટે આ સૂક્ષ્મ મનની કલ્પનાને વધારે દૃઢતા પ્રાપ્ત થઇ છે.

૨. વિચારવિનિમય [અં. બા.]

પ્ર. ૪, ૨૫૫: હીપ્નોટીઝમ—સંમોહન, વિચારવિનિમય (T.)—, Premonition–ભાવીનું પુરોગામી સૂચન, વગેરે ઘણી બાબતો સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ જોવામાં આવે છે.

Tensibility, ધારણા [કિ. ધ.]

જી. શો. ૧, ૧૪૫: ધારણા, અથવા તાણ સહન કરી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઇ જવાની ઓછી કે વત્તી શક્તિ (t.).

Theoretical, સૈદ્ધાન્તિક [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૧૪૨: ગતિવિદ્યાના સૈદ્ધાન્તિક જ્ઞાનમાં પ્રાચીન હિન્દુઓ પ્રવીણ હતા.

Thesis, ૧. પ્રબંધ [ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી]

૨. મહાનિબંધ [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૨, ફેબ્રુઆરી, ૧૭૮; 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' એ પ્રબંધ ઉર્ફે મહાનિબંધ ('થીસિસ') છપાવવા માટે રા. **મંજુલાલ ર. મજમુદારને** વડોદરા રાજ્યે રૂ. ૧૦૦૦ બક્ષ્યા.

Thyroid, કંઠગ્રંથિ [સયાજીસાહિત્યમાળા]

ગર્ભની કથા, ૧૪.

Title page, અગ્રપૃષ્ઠ [બચુભાઇ રાવત]

ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, ૨૧૯: પછીના મોટા ટાઈપો તે વર્તમાનપત્રોનાં મથાળાં અને જાહેરખબરો ગોઠવવા માટે જ ઘણા ખરા ખપના છે. પુસ્તકોમાં તે માત્ર શરૂઆતના અગ્રપૃષ્ઠ (ટાઇટલ પેજ) માટે કે પૂઠા માટે વાપરી શકાય, અને પ્રકરણોની શરૂઆતમાં પ્રથમાક્ષર તરીકે ખપમાં આવે.

Toleration, મતાંતરતિતિક્ષા [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૧૯૫: મતાંતરતિતિક્ષા (ટોલરેશન t.) સુધરેલા (ખ્રિસ્તી) દેશોમાં બહુ ધીરે ધીરે કેળવાઇ છે, તેટલી આપણે ત્યાં પણ કેળવાતાં, ધર્મવિષયક શાસ્ત્રીય તટસ્થતાને જમાવવા ચાહતા વિચારકો આપણને પણ ઓછા વિચિત્ર લાગશે.

Tournament, અખાડાયુદ્ધ [ન. ભો.]

વ. ૨૯, ૧૪૫: યુરોપના મધ્ય યુગમાં અનેક "નાઇટ-એરંટો" (ભ્રમણ કરતા વીરો) અથવા તે સમયનાં tournaments (અખાડાયુદ્ધ) માં ઝઝૂમનારા વીરોનાં પરાક્રમની પાછળ પ્રેરક બળ સુન્દરીઓનાં નયનોની દીપ્તિ, અલૌકિક પ્રેમના લલનાભક્તિના રૂપમાં પરિવર્તન પામેલી વૃત્તિ હતી, તે પણ ઉદાત્ત વીરતાના જ પ્રકાર ગણીશું.

Transcendental, વિશ્વોત્તર [બ. ક.]

ક્રિ. ૧૦૬: આ અન્યોન્યપૂરક પરસ્પર વિરોધ લાગ્યા જ કરે એવાં એવા દ્વંદ્વોનું સમાધાન, ઇશ્વર વિશ્વાન્તર્યામી પરમાત્મા છે (Immanental Pantheism) ઇશ્વર વિશ્વો-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્તર પરમાત્મા છે (Transcendental Pantheism) એવી વેદાન્તી પર્યેષણા વડે જ થઈ શકે.

Trigonometry, ત્રિકોણમિતિ [જૂનો]

Plane trigonometry, તલત્રિકોણમિતિ [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૧૩૫: હિંદુ જ્યોતિષીઓના કોષ્ટકો ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન હિંદુઓને (plane) તલત્રિકોણમિતિ ઉપરાંત **ગોલીય** (Spherical) ત્રિકોણમિતિનું જ્ઞાન હતું.

Spherical trigonometry, ગોલીય ત્રિકોણમિતિ [પો. ગો. વિ. વિ. ૧૩૫]

U

Ultra-violet, જાંબુલાતીત [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૨૯૦: આ ઋણ વિદ્યુદણુઓ લગભગ દરેક પદાર્થમાંથી અમુક સંયોગોમાં છુટા પાડી શકાય છે, જેમકે પદાર્થોને તેમાંથી સફેદ પ્રકાશ નીકળે ત્યાં સુધી તપાવવાથી, અથવા તો ultra-violet જાંબુલાતીત પ્રકાશનાં કિરણોમાં રાખવાથી.

Unconscious, નિર્જ્ઞાન [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, **ઑગસ્ટ**, ૧૨૧: અવલોકન માટે પહેલાં સાત ભાષણ તેમાંથી વાંચેલાં, તેનો સંસ્કાર મન પર એવો રહ્યો છે કે તેઓ ઘણા સ્વચ્છ મગજે વિચાર કરે છે ને તેને, સીધી સોસરવટ નીકળતી—વાણીમાં મૂકી દે છે. મૂકવાની રીતમાં નિર્જ્ઞાન ('અન્કોન્શ્યસ') કલા પણ છે, જેનો અનુભવ આપણને ઘણી વાર કંડિકાન્તે આવતા સારગર્ભ સૂત્રમાં, એમનાં ઘણાં સાદાં, ઘણાં ઘરગતુ પણ ઘણાં અસરકારક દાખલા દૃષ્ટાંતો ને રૂપકોમાં તથા એમના કોઈ વાર આત્માને માત્ર દઝાડતા તો કોઇ વાર બાળીને ભસ્મ કરતા કટાક્ષોમાં થાય છે.

Unconsciously, ૧. અબોધપૂર્વક [કાલિદાસ ઉપરથી–વિ. મ.]

કૌ. ૧૯૩૦, **જાન્યુઆરી**, ૩૩: આ વ્યુત્ક્રમ પદ્ધતિ રા. ઠાકોર પૂર્વે **નર્મદે** પણ યોજેલી. આખું જીવન ગદ્યલેખનમાં ગાળી તેના બલાબલથી પરિચિત બનેલા આપણા એ આદિ ગદ્યકારને પણ ગુજરાતી વાક્યરચનાની એકવિધતાનું કદાચ અબોધપૂર્વક (પ્ર.) ભાન થયેલું, અને તેથી ઉત્તરાવસ્થાના એના ધર્મ વિચારના લેખોમાં પદોનો સામાન્ય ક્રમ એણે ઘણે ઠેકાણે ઉલટાવી નાખેલો.

૨. **અબોધપણે** [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૦, **જાન્યુ**, ૭૪: બીજે વખતે ન નભાવી લેવાય તેવા, વિચારકોને પોતાને પોતાના દુશ્મન બનાવતા, આ પરસ્પર વિરોધો અત્યારના ઊકળી ઊકળીને પુષ્કળ જ ડહોળાયલા વાતાવરણમાં કુદરતી, સમજી શકાય તેવા હોઈ અબોધપણે (અન્કોન્શ્યસ્લી) નિર્દોષ રમુજના અચ્છા પીરસનાર બને છે.

Underlined, ૧. અધોરેખિત [અજ્ઞાત]

૨. **અધોરેખાંકિત** [કિ. ધ]

પ. ૧૨, ૨૫૨. જુઓ પૂર્તિમાં Overlined

Uniformity, ૧. એકરૂપતા [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૬૪: સૃષ્ટિમાં વ્યવસ્થા અને નિયમ છે, સૃષ્ટિક્રિયામાં એકરૂપતા (પ્ર.) અને એકતા છે; સકલ સૃષ્ટિ સમન્વિત છે, એ સાદાં લાગતાં વાક્યોમાં સમાયેલું ગૂઢ રહસ્ય જરા વિગતવાર તપાસીએ.

૨. **નિયમિતતા** [બ. ક.]

વ. ૨૮, ૨૮૭: વળી ઇ. સ. ૧૮૮૦–૯૦ માં ગુજરાતી લેખન–મુદ્રણોમાં જે જોડણી ચાલતી હતી, તેનો આજની જોડણી સાથે શાંત અને શાસ્ત્રીય મુકાબલો કરવામાં આવશે, તો આ ચાળીશ પચાસ વર્ષમાં આપણી જોડણીમાં નિયમિતતા (પ્ર. યુનિફૉર્મિટી) કેટલી બધી વધી છે, તે ચોકખે ચોકખું પુરવાર થઈ જશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Unit, ૧. **એકમ** [અજ્ઞાન]
૨. **એકાંક** [દ. બા.]

નવજીવન, શિક્ષણ ને સાહિત્ય, તા. ૬–૧૨–૩૧, ૪૬: મુંબઇથી ન્યૂયોર્કનું અંતર જેમ આપણે ઈંચ, આંગળ કે દોરાથી પામતા નથી, માઇલથી માપીએ છીએ તેમ પ્રકાશની ગતિનો વિચાર કરતી વખતે નાનામાં નાનો એકાંક (યુનિટ) માઈલનો ન ગણતાં ઉપર બતાવેલી ગતિએ પ્રકાશ એક વરસ સુધી એટલે કે ત્રણ કરોડ અગિયારલાખ, ચારહજાર સેકંડ સુધી દોડીને જેટલું અંતર કાપે તેટલા માઇલનો ગણાય છે.

Unitary, **એકતન્ત્રાધીન**, **એકતન્ત્ર**, **એકતન્ત્રી** [તંત્રીઓ—પ્રસ્થાન]

પ્ર. ૧૧, ૧૮૯: 'યુનિટરી' બંધારણમાં રાજ્યની કુલ સત્તા અવિભક્ત રીતે 'એકતન્ત્ર' ને અધીન હોય છે, એટલે તેને એકતન્ત્રાધીન બંધારણ અથવા 'એકતન્ત્ર' બંધારણ એવું નામ આપી શકીએ.......

'યુનિટરી' અને ફેડરલ પ્રકારનાં બંધારણો માટે 'એકતન્ત્રી' બંધારણ, અને 'સમવાય' બંધારણ એવાં નામો અનુક્રમે વાપરી શકાય.

Unitary government, **કેન્દ્રિત રાજ્યચક્ર** [આ. બા.]

વ. ૩૦, ૩૫: આ 'એક–અનેક' ના સંબન્ધનાં ત્રણ સ્વરૂપો અત્યારના રાજ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવાય છે: એક 'U. G.'—કેન્દ્રિત રાજ્યચક્ર—એવું કે જેમાં અનેક ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યચક્ર હોય પરંતુ તે સર્વ એક જ મધ્યવર્તી શક્તિથી નિયમાય, જેમકે વર્તમાન હિન્દનું રાજ્યતન્ત્ર જે દિલ્હી અને સિમલાથી સર્વ પ્રાંતોનાં ચક્ર ફેરવે છે.

Unofficial, **લોકમાન્ય** [ક. મા.]

કે. લે. ૯૭: આ મંડળો સામાન્ય લોકમાન્ય (U.) પંચાયત, કે જે વડે દરેક ન્યાત અને ધંધો હિંદમાં પરાપૂર્વથી પોતાની આંતર વ્યવસ્થા કર્યા જાય છે, તેનાં રાજ્યે સ્વીકારેલાં સ્વરૂપો ગણાય.

Urban, **નાગરિક** [વિ. ક.]

કૌ. ૫, ૮૮૦: આ વખતે **જો. બ્રુકનનો** અભિપ્રાય છે કે **રેઝબરી**માં રાજ્યતંત્રી કરતાં કલાકારનાં તત્ત્વો વધારે હતાં. શૈલી પણ તેની બે પ્રકારની: ૧૯ મી સદીની અસરવાળી તે નાગરિક ('અર્બન'); ૧૭ મીની અસરવાળી, પયગંબર જેવી.

Utilitarianism, **ઉપયોગિતાવાદ** [મો. ક.]

આ. ક. ૧, ૭૭: એક દિવસ મિત્રે મારી પાસે બેંથમનો ગ્રંથ વાંચવાનું શરૂ કર્યું. ઉપયોગિતાવાદ વિષે વાંચ્યું.

Utopia, **ગંધર્વનગર** [કિ. ધ.]

જી. શો. ૧, ૩૭: એટલે આ કોઇ ગંધર્વનગર (U.) ને શોધનારો પ્રયત્ન નથી.

V

Vaccum, **શૂન્યઅવકાશ** [પો. ગો.]

વિ. વિ. ૧૧૭: અણુની કલ્પનાની સાથે શૂન્યઅવકાશ (V.) ની કલ્પના પણ એરિસ્ટોટલની સમજમાં આવી શકી નહિ અને તેથી ખાલી અવકાશમાં બધા પદાર્થોની ગતિ સરખી હોય એ ડેમોક્રીટસના સિદ્ધાન્તને પણ તેણે કબુલ કર્યો નહિ.

Vanity, **મોહવૃત્તિ** [ન. ભો.]

વ. ૨૭, ૯૨: એ નાટકમાં કેટલાક લોકો દૂષણ બતાવે છે. એક તો દર્પણપંથીઓવાળું દૃશ્ય હાસ્યજનક છે એમ કહેનારા કેટલાક છે. તે લોકો હેમાં રહેલી જીવનમાં માનવીની મોહવૃત્તિ (V.) ઉપર કટાક્ષદૃષ્ટિ, તેમ જ પર્વત રાજાના ઉપર હેમાં સમાયલી ટીકા સમજી શકતા નહિ હોય.

Vegetarian, **અન્નાહારી** [મો. ક.]

આ. ક. ૧, ૮૦: આમ ભટકતાં એક દિવસ હું ફેરિંગ્ડન સ્ટ્રીટ પહોંચ્યો ને 'વેજીટેરિયન રેસ્ટરાં' (અન્નાહારી વીશી) એવું નામ વાંચ્યું. બાળકને મનગમતી વસ્તુ મળવા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થી જે આનંદ થાય તે મને થયો. હર્ષઘેલો હું અંદર દાખલ થાઉં તેના પહેલાં તો મેં દરવાજા પાસેની કાચની બારીમાં વેચવાનાં પુસ્તકો જોયાં. તેમાં મેં સૅાલ્ટનું **'અન્નાહારની હિમાયત'** નામનું પુસ્તક જોયું.

Vegetarianism, અન્નાહાર [મો. ક.]

આ. ક. ૧, ૮૦, જુઓ ઉપર Vegetarian.

Verbosity, શબ્દબાહુલ્ય, શબ્દાલુતા [બ. ક.]

આ. ક. સ, (૧) ૧૦૯: ઇંદ્રધનુષ્ય શી અજબ સુન્દર ચીજ છે તે કહેવાને અજબ વિચિત્ર શબ્દબાહુલ્ય (વર્બોસિટી v.) વાપરવું એ વર્ણનછટામાં કોઈક વાર ઉચિત ગણાય, એમ ઉમેરવું પણ જોઇએ. (૨) ૧૦૫: અને આવી કવિતાભાસી પદાવલિ (પોયેટિક ડિકશન) ની શબ્દાલુતા (વર્બોસિટી v.) રા. ન્હાનાલાલની રચનાઓમાં ઓછી નથી.

Verse, પદ્દબંધ, પદ્યબંધ [બ. ક.]

આ. ક. સ. ૧૯૩: આ સંગીત તો છે. અગદ્ય એટલે પદ્દબંધ વા પદ્યબંધ (v. વર્સ) પણ છે, આને કવિતા કહેવાય ખરી?

Vertebrate, પૃષ્ઠવંશી, સાસ્થિ [ન.દે.]

સુ. શા. ૨૧: જુઓ Invertebrate.

Vicious circle, અનર્થપરંપરા [क्या-दिलांत]

પ્ર. ૯, ૪૦૦: જ્યારે કયાંય પણ અનર્થપરંપરા (V. C.) નિર્માણ થાય ત્યારે તેનો ઉકેલ એક સ્થાને નસ્તર મૂકીને જ થઈ શકે.

Viscosity, ચિક્કટતા, સ્નિગ્ધતા [પો.ગો.]

વિ. વિ. ૧૪૧: કણાદના વૈશેષિક સિદ્ધાન્તમાં, તેમજ જૈન અને બૌદ્ધ મતમાં, તેમજ બીજા તત્ત્વવેત્તાઓના મતમાં પણ દ્રવ્યના સાધારણ ગુણો વિષે વર્ણન જોવામાં આવે છે. સ્થિતિસ્થાપકતા, સ્થૈર્ય, **સંસક્તિ**–સંઘાત (cohesiveness), **અભેદ્યતા, સાંદ્રતા** (impanetrability), ચિક્કટતા, સ્નિગ્ધતા v., **પ્રવાહિતા–દ્રવતા** (fluidity), **છિદ્રમયતા–સૌષિર્ય** (porosity) વગેરે દ્રવ્યના ગુણોનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

Vision, પ્રતિભાદર્શન [ન. ભો.]

વ. ૩૦. ૨૮૯: આ અસાધારણ ગુણવાળા કાવ્યનું સ્વરૂપદર્શન કરિયે: તેમાં પ્રગટ થતું ગમ્ભીર દર્શન કવિના પ્રતિભાદર્શન (v.) ની સાક્ષી પૂરે છે.

W

Waterspout, વ્યોમજલધોધ [ન.ભો.]

વ. ૨૭, ૧૧: હું એમ બતાવવાને ઈચ્છું છું કે અર્વાચીન કવિતા–સાહિત્ય કોઈ waterspout (વ્યોમજલધોધ) નથી, આકાશમાંથી એકાએક ચક્રભ્રમણલીલા કરીને સમુદ્ર ઉપર પડતો જલનો ઓઘ નથી, પરંતુ દૂરના પ્રાચીન સમયમાં ઉદ્ગમ પામીને, પોતાની પ્રવાહગતિ વિવિધ પ્રદેશ ભૂમમાં થઈને સંચરતો, કોઈ વાર ભૂમિની નીચે લુપ્ત થતો, પાછો પ્રગટ થતો અને નવીન પરિસ્થિતિયોમાંથી નવીન રંગ લેતો, સ્થિર ગતિએ જતો નદપ્રવાહ છે.

Y

Yearbook, અબ્દકોષ [મરાઠી–વિ. ક.]

કૌ. ૫, ૧૧૪૭: ગઈ કાલના 'કેસરી' માં સોશ્યલિઝમ માટે સમાજસત્તાવાદ શબ્દ જોયો એ વધારે શાસ્ત્રશુદ્ધ હોવા છતાં, પ્રચલિત થવે લાંબો પડે તેવો છે; સામા પાના પર 'ઇયર બૂક' માટે 'અબ્દકોષ' યોજાયલો જોયો. એ ઉચકીને ગુજરાતીમાં લઈ લેવા જેવો છે.

Yeoman ખેતરધણી, [બ. ક.]

યુ. સ્ટે. ૫: મધ્યકાલીન યુરોપમાં દેશો પ્રમાણે પ્રજાવિભાગ ન્હોતા; દરેક દેશમાં ધર્મદીક્ષિત પાદરી (Clerk ક્લાર્ક), ક્ષાત્ર ગુણોવાળો લોકરક્ષક 'નાઈટ' (Knight) વૈશ્ય ખેતરધણી (Y. યોમેન), અન્તિમ પદવીનો 'સર્ફ' (serf)' વગેરે થર તળે થર એમ ગોઠવાયેલા વર્ગવિભાગ જ હતા, અને બધા દેશોનો વર્ગ–વિભાગ ઘણે અંશે એક સરખો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રૂઢકલ્પ અંગ્રેજી શબ્દોના પર્યાયો

A

Appeal, ૧. **શુદ્ધતરન્યાય** [ગો. મા.]

સ. ચં. ૩, ૨૫૪: રાજાઓના પંચ નીમાયલા અધિકારીને માથે ઉપરી સરકારે સરપંચનું કામ કરવા માંડયું અને સાધારણ પ્રજા વર્ગનાં માણસ એક ન્યાયાધિકારીની પાસેથી સંતોષ ન મળતાં ઉપરી ન્યાયાધિકારી પાસે શુદ્ધતર ન્યાય (અપીલ) માગવા જાય તેમ રાજાઓ એજંટ પાસેથી સરકાર પાસે જવા લાગ્યા.

૨. **હૃદયસ્પર્શી** [દ. બા.]

Auditor, ૧. **અન્વેષક** [ગૂ. વિ.]

વિ. ૯. નિયામકસભા એક અથવા વધારે યોગ્ય પુરુષોને વિદ્યાપીઠના હિસાબો તપાસવાને અન્વેષકો નીમશે.

B

Baloon, **વાયુવિમાન** [ગો. મા]

સ્ને. મુ. ૧૭૨: ખરરર પછી ઉંચે ઉડવા લાગ્યું જ્યોતિ, અધર લટકયું જાણે કોય વાયુવિમાન ('બલુન')

૨. **વિમાન** [દ. બા.]

Band, **વાદ્યસમૂહ** [ન. ભો.]

હ. વી. ૨: ઉદ્યાનમાં મધુર વાદ્યસમૂહ વાજે.

Baptism ૧. **જળસંસ્કાર** [ન. લા.]

સ. ન. ગ. ૫૧૨: જિસસ બાપ્‌ટિઝ્મ (જળસંસ્કાર) પામ્યો ત્યારે આકાશવાણી થઈ હતી.

૨. **જળદીક્ષા** [ન. લ.]

ઈ. ઇ. ૧૧૦: આ સમે જળસંપ્રદાયક જૉન નામનો એક મોટો સાધુ મળ્યો તેણે જોર્ડન નદીમાં જળદીક્ષા આપી; અને તે વખતથી ઇસુ ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના કરવા નિડરપણે બહાર પડયો.

Barrister, ૧. **રાજ્યનિયમજ્ઞ** [મ. સૂ.]

" (જાણ્યામાં)–'મેઘદૂત'નું અવલોકન 'સ્વદેશવત્સલ' સં. ૧૯૩૬ માં આવેલું ત્હેમાં છે" –ન. ભો.

૨. **પક્ષમન્ત્રી** [ગો. મા.]

સ. ચં. ૧, ૨૨૨: તે ધારાશાસ્ત્રની પરીક્ષામાં સફળ થઈ મુંબાઇના **વરિષ્ઠધર્માસન** ('હાઈકોર્ટ') નો પક્ષવાદી (વકીલ) બન્યો હતો અને પક્ષમંત્રી ("કાઉંસીલ"–"બારિસ્ટર") થવા અભ્યાસ કરતો હતો.

૩. **ન્યાયનિપુણ** [દ. બા.]

Bicycle, **દ્વિચક્રી** [મ સૂ.]

અ. ૨૩ : એક દ્વિચક્રી (a bicycle)નાં બે ચક્રોને તેનો પ્રતિકારકર્ત્રી પૃથિવી ઉપર ન સ્પર્શવા દઈ વાયુમાં ફેરવીયે તો તે ચક્રો બહુ વેગથી ફરશે.

Birthcontrol, ૧. **ગર્ભનિરોધ** [વિ. મ.]

સ્ત્રી અને પુરુષ, ૧૪૮: ગર્ભનિરોધની હિમાયત કરતું પુસ્તક હું જોઇ ગયો.

૨. **જન્મનિરોધ** [વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૧, ઑક્ટો–નવેમ્બર, ૪૨૯: કેમ્પીડોગ્લિઓ (ઈટલીમાં)માં અંતરરાષ્ટ્રિય જન્મનિરોધ ('બર્થકન્ટ્રોલ') પરિષદ ભરાઈ.

Boarding-house, **વસતિગૃહ, વાસગૃહ** [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૧૭૯ : પહેલા પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ માટે નિશ્ચિત કરેલાં બીજાં વાસગૃહો હતાં.

૨. **છાત્રાલય** [અ. ક. નિ. વિ.]

Book-seller, **ગ્રંથવિક્રેતા** [અજ્ઞાત]

Brake: **સંયમકળ** [ન્હા. દ.]

વસન્તોત્સવમાં ભાષણ, ૧૯૮૨, ૧૪, બ્રેક-સંયમકળ વિનાની મોટર દીઠી છે?

Broad-cast, **ધ્વનિક્ષેપ** [મરાઠી ઉપરથી, વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૨, મે, ૪૧૯: જુઓ રૂઢકલ્પ શબ્દોના પર્યાયોમાં Talkie.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

C

Casual leave, પરચૂરણ-છૂટક-રજા, આવશ્યક રજા [ગૂ. વિ.]

વિ. ૧૪: એકી સાથે સામાન્ય રીતે એક અઠવાડિયા કરતાં વધારે આવશ્યક રજા કોઈને આપવામાં નહિ આવે.

Cotalogue, ૧. યાદી.

૨ ટિપ્પણ [ન. દે.]

હિં. ત. ઈ. પૂ. ૧૬૧: ચાઈનીઝ ભાષામાં બુદ્ધધર્મના ગ્રંથોના ટિપ્પણ (c)નો ઉલ્લેખ Nanjio Catalogue વડે કર્યો છે.

૩. સૂચિપત્ર [દ. બા.]

Chancellor, કુલપતિ [ગૂ. વિ.]

વિ. ૨ કુલપતિ એ વિદ્યાપીઠના પ્રમુખ.

Vice-chancellor, કુલનાયક [ગૂ. વિ.]

કુલનાયક એટલે વિદ્યાપીઠના ઉપપ્રમુખ.

Circular, ૧. વટહુકમ

૨. ચક્રપત્ર [ર. વા.]

બુ. ૬૯, ૧૮૨: લેખકોની સંખ્યા એવી કરી નાખ્યા પછી છાપેલો ચક્રપત્ર (c.) મોકલવાની જરૂર રહેતી નથી. (આ શબ્દ વિશે ટીકા કરતાં પૂર્વે એટલું લક્ષમાં રાખવાનું કે યોજકે મિત્ર પરના પાછળથી પ્રકટ થએલા પણ મૂળ ખાનગી પત્ર તે માટે વાપરેલો.)

૩. પરિપત્ર [ગૂ. વિ.]

વિ. ૧૭: જે વિષય માટે મહામાત્રને એમ લાગશે કે પત્રથી અભિપ્રાય માગી શકાય, તે માટે સમિતિને બોલાવવાને બદલે અઠવાડિયાની મુદત ઠરાવી પરિપત્ર (સરક્યુલર) થી સભ્યોના અભિપ્રાય માગી લે.

Club, મંડળ [દ. બા.]

Collector, દેશાધ્યક્ષ [ઉ. કે.]

બ્રિ. આ. ઈ. ૧, ૯૧: દેશાધ્યક્ષ (કલેક્ટર)થી વધારે દરજ્જાના અમલદારને **વ્યવહાર-ન્યાયાધીશ** અને દરેક વિભાગના સાહાસાધિકારી તરીકે નીમ્યો.

College, ૧. પાઠશાળા [મ. રૂ.]

ચે. દ્રા. ચ. ૧૨: મોટા રેવોલ્યુશનના પ્રખ્યાત વર્ષમાં તેને પાઠશાળા તરફથી પાર્લેમેંટમાં મોકલ્યો.

૨. મદ્રેસા [મ. રૂ.]

ઈ. મુ. ૮૮: માનચેસ્ટરથી હું લીવરપુલ ગયો; શેઠ દાદાભાઈ નવરોજજી આગળ મુંબઇની એલફિસ્ટન મદ્રેસામાં મારા ગણિત-ગુરૂ હતા. અહીં પેઠી કહાડી રહેતા હતા.

૩. મહાવિદ્યાલય [ન. લ]

ન. ગ્રં. ૧, ૨૬૫: રજા ખુલતાં નર્મદાશંકરે આપણા દેશના મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યો.

૪. મહાપાઠશાળા [હ. દ્વા.]

કે. શા. ક. ૧, ૨૮૭: પુખ્ત અવસ્થામાં દરેક વિદ્યા તત્ત્વજ્ઞાન (ફિલસુફી)નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, તેથી કારણસિદ્ધિ ને અધિકવેદન-રીતિએ મહાપાઠશાળાને ખાસ અનુકૂળ થાય છે.

૫. મહાશાળા [મ. સૂ.]

ભરતખણ્ડમાં અદ્ય ૫ યુનિવર્સિટીઓ(**સમસ્ત-શાળાઓ**) છે, ૧૯૧ કોલેજો (મહાશાળાઓ)છે.

Compass, પરિકર [ગૂ. વિ]

વિ. ४६:

Congress (Indian National-) મહાસભા [અજ્ઞાત]

D

Debating Society, વાદસંસદ [મ. ન.]

સ. ૧૯, ૧૦૫: એક બીજો પણ આવાં મનોયત્નનો પ્રકાર છે-વાદસંસદ (ડીબેટીંગ સોસાઇટી) જેના વિષે પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે.

Degree, ૧ તારતમ્ય [કે. હ.]

અ. નો.

૨. ૧. ખિતાબ, [ગુ. શા.]

૪, ૧૧૧: છેલી સભા મુંબાઈ યુનિવર્સીટીની થઈ હતી તે વેળા પસંદ પડેલા વિદ્યાર્થીઓને આબરૂપત્ર તથા ખિતાબો મોટા ઠાઠમાઠથી અપાયા.

૨. ઉપાધિ [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૫૨૯: ઈંગ્લિશ પાઠશાળાઓમાં શીખેલા બી. એ. એમ. એ. વગેરે **ઉપાધિધારી**ઓની તેમની ઉપાધિઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપરથી જ શિક્ષણયોગ્યતા સ્વીકારી લેવામાં આવે છે.

૩. **પ્રતિષ્ઠાપદવી** [ક. પ્રા.]

ગુ.શા.૪૩, ૩૨૭: તેણે યુનિવર્સીટી (વિશ્વ-વિદ્યાલય) ની "ડીગ્રી" (પ્રતિષ્ઠાપદવી) પ્રાપ્ત કરી નથી.

૪. **પદવી** [અજ્ઞાત]

Demonstrator (of a College), પ્રયોગવિદ્, તંત્રવિદ્ [દ બા.]

Dictation, ૧. **અનુલેખન** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૩, ૧૭૦: બાળકો મનોયત્નના જવાબ લખતા હોય, નિબંધ લખતા હોય, ડિક્ટેશન (અનુલેખન) લખતા હોય તે વેળા તેઓ અક્ષર ઉપર બેપરવાહી રાખે નહિ એવી મૂળથી જ ટેવ પાડવી.

૨. **શ્રુતલેખન** [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૫૩૭: એક વર્ગનું વાંચન લેતી વખતે બીજાને શ્રુતલેખન અથવા દાખલા આપવા પડે.

Diploma, ૧. **પ્રતિષ્ઠાલેખ** [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૩, ૨૧૨: **એડિન્બરોની** યુનિવર્સિટિમાં શિક્ષકની યોગ્યતાના ડિપ્લોમા (પ્રતિષ્ઠાલેખ) માટે નીચે પ્રમાણે નિયમો છે.

૨.**સંમતિપત્ર** [મરાઠી ઉપરથી-વિ.ક.]

કૌ. ૧૯૩૨, જુન, ૫૦૯: તાજેતરના'કેસરી'-વાચનને પરિણામે: મેજિક મેન્ટર્ન=ચિત્રદીપ; મેન્ડેટ=આજ્ઞાપત્ર; ડિપ્લોમા=સંમતિપત્ર; જ્યોલૉજિકલ=સૌમિક.

Direct method, **પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ** [ક. પ્રા.

ગુ. શા. ૪૬, ૯૮: આ પ્રમાણે પરભાષા બોલવાના માવરાથી શીખવી—એ પદ્ધતિને પ્રત્યક્ષપદ્ધતિ (ડિરેક્ટ મેથડ) કહે છે.

Divider, પરકાર [ગૂ. વિ.]

E

Extra reading, ૧. **ફાલતુ વાંચન** [સાહિત્ય]

૧૯૨૯ ૯૫,૯:પાઠ્યપુસ્તક ઉપરાંતનું જે ફાલતુ વાંચન બાળકોના હાથમાં મૂકવાનું હોય તેમાં વિષયની ગંભીરતા કે સરસાઈ એકલી તપાસવાની ન હોય. સાથે સાથે બાળકોનો શોખ –સૌન્દર્યતરસ કેમ કેળવાય અને છીપાવાય એ પણ જોવું પડે.

૨. **વધારાનું વાચન, મદદગાર વાંચન** [દ. બા.]

૩. **ઈતરવાચન** [અજ્ઞાત]

F

Farce, **પ્રહસન** [ન. લ]

ગ્રં. ૨, ૧૯૫: આ કારણથી તો એક **કરૂણપરિણામક** ગંભીર નાટક પ્રહસનરૂપ (ફાર્સ જેવું) થઇ પડયું છે.

Fee, ૧. **(school fee) ભણામણી** [જૂનો]

૨. **લવાજમ** [અજ્ઞાત]

Film, ૧. **ફલક** [બ. ક.]

સા. જી. પ્રવેશક, ૩૭: વળી પુસ્તકો છબીઓ, નકશા, ચિત્રો, બંગડીઓ (discs) ફલકો (ff.) આદિના કોશો, સૂચિઓ, અનુક્રમણિઓ ઘણાં થયાં છે.

૨. **ચિત્રપટ** [રામચંદ્ર શુકલ, સ. ૧૯૨૭, ૪૨.]

Firstaid, **પ્રથમોપચાર** [મરાઠી–શંકર રામચંદ્ર ભાગવત]

વ. ૩૦, ૩૦૯: પ્રથમોપચારની વ્યવસ્થા.

Foot,

Football, **પાદકન્દુક** [ચં. ન.]

સ. ગોવર્ધનસ્મારક, ૮૯: પ્રત્યેક લત્તાપ્રહારે આમથી તેમ પ્રેરાનારા પાદકન્દુક (f. b.) જેવા જેને પોતાના અભિપ્રાયો જ નથી તેવા પુરુષોમાંથી, સત્ય હિતની સિદ્ધિને અર્થે વિલક્ષણ ધર્મયુક્તિથી અવ્યવસ્થાનું સમાધાન કરનાર મહાશયોનો વિવેક કરવો એ અત્યન્ત આવશ્યક છે.

Footnote, ૧. **ટીપ** [ર. ઉ.]

ના.પ્ર. ૨૪: વળી નીચે ટીપમાં આપેલો એક અંગ્રેજનો અભિપ્રાય કેવો ભૂલ ભરેલો છે તે જુવો.

૨. **પદટિપ્પણ** [ગૌ. મા.]

સા.જી.૨૩૪: **સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૩,પૃ. ૬૨૫** અને પ૯ ટિપ્પણ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. પૃષ્ઠટિપ્પણ [ક. પ્રા.]

શંકરજયન્તી વ્યાખ્યાનમાળા; પ્રસ્તાવના, શ્રીમચ્છંકરજયંતીના માંગલિક પ્રસંગે જુદે જુદે સ્થળે કરેલાં વ્યાખ્યાનોને પુસ્તકાકારમાં છપાવવાની માગણી કેટલાક મિત્રો તરફથી થવાથી આ સંગ્રહ પ્રકટ કર્યો છે. એમાં ભાષા જેમ બને તેમ સરલ કરી છે, તેમજ પૃષ્ઠટિપ્પણની જરૂર લાગી ત્યાં તે પણ આપ્યું છે.

૩. ચરણટિપ્પણી, [ર. વા.]

બુ. પ્ર. ૬૯, ૧૮૨: અવતરણો હોય તે ચરણટિપ્પણીમાં આપવાં અને લેખમાં તેનાં સરળ ભાષાંતર આપવાં.

૪. પદટિપ્પની, [ન. ભો.]

સ્મ.મુ.૮૭:કાંઇક તે રીતે જ પણ સ્વરૂપભેદથી સ્વ.સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરના અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના વ્યોમપ્રદેશમાંના ચંક્રમણને વિશે ઉપમા આપી શકાય એમ લાગ્યાથી ગયા સ્મરણમુકુરના પ્રતિબિમ્બમાં સત્યેન્દ્રનાથને કુંડળીમાં કેતુસ્થાને મૂક્યા હતા અને પૃષ્ઠની પદટિપ્પનીમાં એ ઉપમાનો સહજ ઇસારો કર્યો હતો.

Footpath, પગમાર્ગ [મ. રૂ.]

ઈ. સુ. ૧૩: રસ્તા ઘણા પહોળા ને પથ્થરથી બાંધેલા હોય છે. તેમાં વચમાં ગાડી ઘોડાને જવાનો માર્ગ અને આસપાસ પગે ચાલવાનો માર્ગ હોય છે. એ પગમાર્ગ ઉપર પથ્થરનાં ચપટાં લંબચોરસ ચાસલાં જડેલાં હોય છે.

G

Governor, ૧. સૂબો [જૂનો].

૨. પ્રાન્તપતિ [મ. સૂ.]

ગો. ઞા. ૩૦૧: સંવત ૧૯૩૯ ના આરંભમાં મુંબઇના પ્રવાસી પ્રાન્તપતિ (ગવર્નર) સર રિચર્ડ ટેમ્પલ વેરાવળ માર્ગે જૂનાગઢ જવાના હતા.

૩ હાકેમ [હ. દ્વા.]

છઠ્ઠી પરિષદ્, ભાષણ, ૫૧: સુધરેલા દેશોમાં પ્રખ્યાત પત્રોના તંત્રીને એક હાકેમ (ગવર્નર) જેટલો કે વધારે પગાર મળે છે.

Graduate, ૧. પદવાન [બુદ્ધિવર્ધકગ્રંથ]

૧૧, ૨૫૮: ત્યાં કેમ્બ્રીજની મહાશાળામાં (university) સન ૧૮૪૮ માં પદવાન (G.) થયો. ત્યાં ગ્રીક અને લાતીન ભાષામાં બહુ કુશળ ગણાતો તથા ગણિતમાં એણે પ્રતિષ્ઠા (Honours) મેળવી હતી.

૨. ઉપાધિધારી [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૫૧૯: જુઓ Degree.

૩. પદવીધર [અજ્ઞાત]

૪. સ્નાતક [ગૂ. વિ.]

વિ. ૨: સ્નાતક એટલે વિદ્યાપીઠ તરફથી કોઇ પદવી મેળવનાર.

Gramophone, ૧. નાદયંત્ર [ન. ભો.]

નૂ. ગ઼. ૩:

એહ નપૂરનાદનાં
કંઈ પડયાં પ્રતિબિમ્બ જે
નાદયંત્રે ઉર તણા
અર્પું જગાડી આજ તે.

૨. બોલતી ઘંટી [દ. બા.]

H

Handbill, હસ્તપત્રિકા [મો. ક.]

ગાં. વિ. ૧૭૬: આપણે આગળ હસ્તપત્રિકાઓમાં જોઈ ગયા છીએ.

High,

Highcourt, ૧. વરિષ્ઠન્યાયાસન[ગો.મા.]

સ. ચં. ૧ જુઓ Barrister.

૨. વરિષ્ઠ ન્યાયસભા [મ. સૂ.]

ગો. ઞા. ૧૭૮.

૩. ન્યાયમંદિર [દ. બા.]

Highjump, અંગદ કૂદકો[ગૂ. વિ.]

વિ. ૩૯:

Highschool, ૧. માધ્યમિકશાળા [અજ્ઞાત]

૨. પાઠશાળા [હ.દ્વા.] કે.શા.ક. ૧ ૩૨૮.

૩. વિનયમંદિર, [ગૂ. વિ] વિ. ૨:

Homeopathist, સમોપચારવેત્તા [જ. પુ.]

મ. કિ. ૩૬: સ્વ. મથુરાંદાસ અમૃતલાલ વસાવડા ઉર્ફે 'માસ્તર' નામથી જાણીતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થયેલા પરદુઃખભંજક સમોપચારવેત્તા (હોમીઓપેથીસ્ટ) તરફથી 'વેદાર્થપ્રકાશ' નામક માસિક જૂનાગઢમાં શરૂ થએલું.

Honours (Academic Distinction), **પ્રતિષ્ઠા** [બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ જુઓ Graduate.]

Horse power, ૧. **પશુબલ** [બ. ક.]

સુ. પુ. ૧, અંક ૧, પૃ. ૯૯: સુધરેલી દુનિયાને ચોરે કામદારવર્ગની પદ્ધતિસર ફરિયાદ ઉપરથી ઘણા સુધરેલા દેશો વચનથી બંધાયા, કે અમે અમારા મજૂરોને માણસ ગણીશું; પશુબળ (h. p.) કે સ્નાયુબળ (muscalar power) માત્ર નહીં ગણીએ.

૨. **અશ્વબળ** [ગૂ. વિ.] વિ. ૫૫.

Hospital, ૧. **આતુરાલય** [દુ. કે.]

સુ. ૧૯૮૦, અષાડ, ૨૫૨: આ આતુરાલયનું નામ વીરચોલેશ્વર આતુરાલય છે. આમાં ૧. **કાયચિકિત્સક** (Physician), ૧. **શલ્યચિકિત્સક** (Surgeon), ૨. પુરૂષપરિચારકો ૨. સ્ત્રી પરિચારકાઓ, ૧ સેવક, ૧ ધોબી, ૧ દ્વારપાલ અને ૧ કુંભાર એટલાં માણસો તેનાં તેનાં કામ માટે રાખવાં.

૩. **રુગ્ણાલય** [દ. બા.]

Hostel, ૧. **શાળાનિકેતન** [હ. મા.]

હિં. રા. ૧૮૦.

૨. **વસતિગૃહ** [હ. દ્વા.]

સા.૫, ૭૨૭; દરેક તાલુકામાં એક પાઠશાળા અને દરેક જીલ્લામાં એક મહાપાઠશાળા વસતિગૃહ [વીશી–h.) સાથે ઉઘાડવી જોઇએ.

૩. **શિષ્યાવાસ** [બ. ક.]

સુ.૧૯૮૨, **આષાઢ**, ૧૧૨: ઉત્તર અને મધ્ય હિંદની કાલેજોમાં શિષ્યાવાસો (hh.) ની વ્યવસ્થા આપણા ઈલાકામાંથી એવી સારામાં સારી સંસ્થાને ટક્કર મારે એવી છે.

I

Icecream ૧. **મલાઈ બરફ** [અજ્ઞાત]

૨. **દૂધહાર** [બ. ક.]

ઉ. જુ. ૪૦: ઓહો, તે **મુંબાઈ–પૂનામાં** ઈરાનીની ચાહ કે **મોનિજની–કોર્નીલિયાને** દૂધહાર (i. c.) પણ તહમે લેતા નથી ?

૩. **કુલફેમલાઈ** [દ. બા.]

Inspector, **નિરીક્ષક** [મ. સૂ.]

ગો. ત્રા. ૭૮: રા. રા. **પ્રાણલાલજી** તેવામાં **સુરાષ્ટ્ર** દેશના (કાઠિયાવાડના) શિક્ષણશાખાના ઉપનિરીક્ષક–ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકટર થયા હતા.

Italics, (Printing) **વક્રાક્ષર** [હ. પ્રા.]

ગ. પ. ૬

K

Kindergarten, ૧. **બાલવાટિકા** [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૩૬: ઍરિસ્ટૉટલના આ શબ્દોમાં બાલવાટિકા (કિન્ડરગાર્ટન) જેવી યોજનાઓને પરિહાર થાય છે એમ સમજવાનું નથી.

૨. **બાલોદ્યાન** [અજ્ઞાત]

Kinematograph, – Cinematograph, **ગતિચિત્રક** [સેહેની]

સુદર્શન ૧૬, ૩૧૨: ઘોડાગાડી, આગગાડી, વીજગાડી, સંદેશો, કાગળ, તાર, છબી, સ્વરલેખક (Phonograph) ગતિચિત્રક (k.) ઈત્યાદિ યોજનાઓથી સ્થળો વચ્ચેનું ગમે તેટલું અંતર નહીં જેવું બને છે.

L

Lecturer, ૧. **ઉપ–અધ્યાપક** [અ. ક.]

સુ. ૧૯૮૦, **માહ**, ૩૪૩: આવી રીતના ૧૬ પ્રોફેસરો (અધ્યાપકો) ઉપરાંત એ યુનિવર્સિટીને અંગે ૫૦ ઉપ–અધ્યાપકો (લેકચરર) ને સોળ શિક્ષકો છે.

૨. **અધ્યેતા, ઉપાધ્યાય** [દ. બા.]

Lible, **મિથ્યારોપ** [ન. વ.]

ન. ગ્રં. ૧, ૩૦૦: અમે તો આ અપવાદને આપણા દેશી ભણેલાઓ ઉપર દુષ્ટ મિથ્યારોપ (લાઇબલ) ગણીએ છીએ.

૨. **ચારિત્ર્યદૂષણ** [ગો. મા.]

સ. ચં.૪, ૪૬: ચારિત્ર્ય દૂષિત (ચારિત્ર્યદૂષણ=લાઈબલ=પારકાની આબરૂ હલકી કરવી) કર્યાના આરોપકાળે એકલું સત્યવચન બોલ્યા છીયે કહ્યાથી આરોપી નિર્દોષી નથી ઠરતો.

૩. **બદનક્ષી** [અજ્ઞાત]

૪. **આબરૂ–નુકશાની** [મો. ક.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ.ઈ.૨,૧૭૬: જો કમિશન આગળ જુબાની ન દઇ શકાય તો જેઓને કોમ ગુન્હેગાર ગણતી હતી તેઓની સામે ફરિયાદો એવા રૂપમાં બહાર પાડવી કે જેથી તહોમતદારની મરજી હોય તો લાઈબલ–આબરૂનુકશાનીનો દાવો માંડી શકે.

Librarian, ગ્રંથપાલ [દ. બા.]

Life member, આજીવન સભ્ય [સુમનસ્ હરિલાલ ધ્રુવ]

વ. ૭, ૩૯૫: તે સમિતિમાં ત્રણ પ્રકારના સભાસદો છે. ૧ આજીવન સભ્ય (L. M.) સાધારણ સભ્ય (Fellows), ૩. સભાવક સભ્ય (Patrons).

Long jump, હનુમાન કૂદકો [ગૂ. વિ.]

વિ. ૩૯:

M

Magistrate, ૧. સાહસન્યાયાધીશ, સાહસાધિકારી [ઉ. કે.]

બ્રિ. આ. ઇ ૧, (૧) ૮૧: યુરોપિઅન દીવાની અધિકારીઓને કલેકટર (દેશાધ્યક્ષ) જજ (વ્યવહારન્યાયાધીશ) અને મેજીસ્ટ્રેટ (સાહસન્યાયાધીશ) ના સંયુક્ત અધિકારો આપવામાં આવ્યા. (૨) ૮૨: ૧૭૯૩ માં દીવાની અને ફોજદારી ઈન્સાફની રીતિમાં બીજા સુધારા થયા. ન્યાય અને કાર્યભાર ખાતાં જુદાં પડયાં. દેશાધ્યક્ષ (કલેકટર) કરતાં વધારે દરજ્જાના અમલદારને વ્યવહારન્યાયાધીશ અને દરેક વિભાગમાં સાહસાધિકારી તરીકે નીમ્યો.

૨. શાસક [બ.ક.]

દર્શનીકું ૯૩:એમનો વિચાર એ છે કે આપણે ચાર મળીને આ ગામ માટે કાયમના પંચ થઈ યે, સરકારમાં આપણું ચારનું બનેલું મંડળ ગામના કાયમના લવાદ (arbitrator આર્બિટ્રેટર) અને શાસક (m. મેજીસ્ટ્રેટ) તરીકે નોંધાય, અને પછી ગામલોકના જે કંઇ વાંધા ઉઠે, અગર જે કંઇ સાધારણ ગુનાહ બને તે સૌની રાજીખુશીથી આપણી આગળ આવે, અને આપણે તેનો જાહેર અને રીતસર નિકાલ કરીયે.

૩. દંડધર, માજીસ્ટ્રેટ [દ. બા]

Mark (In an examination), ગુણ [ગૂ. વિ.]

Martial law, લશ્કરી કાયદો [બ. ક.]

વ. ૮, ૪૭: પ્રાચીન આંધાધુંધીના વખતમાં લશ્કરી કાયદો (M. L.) ચાલતો.

Matriculate, વિનીત [ગૂ. વિ.]

વિ. ૨: વિનીત એટલે વિનયમંદિરની કેળવણી પૂરી કરી, મહાવિદ્યાલયની કેળવણી લેવા યોગ્ય છે એવી જાતનું વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રમાણપત્ર મેળવનાર.

Medal, પદક, ચંદ્રક, ચાંદ [અજ્ઞાત]

Member, ૧. અંગભૂત [ગો. મા]

સ. ચં. ૧, ૨૨૨: આ સમયમાં ઘણાક વિદ્વાન્ ગૃહસ્થો સાથે તેને પ્રસંગ પડયો હતો. ઘણીક સભાઓમાં અંગભૂત ('મેમ્બર'') હોવાથી આ પ્રસંગનાં સ્થાન અનેક થયાં હતાં.

૨. સભ્ય, સભાસદ [અજ્ઞાત.]

Mill, (Cotton mill) સૂત્રયંત્ર [ગો. મા.]

સ. ચં. ૧, ૨૩૩: શેઠ એક સૂત્રયંત્ર (સૂતરની 'મિલ') ના મૂળ વ્યવસ્થાપક હતા.

Municipality, ૧. શહેરસુધરાઈ ખાતું, શહેરસુધરાઇ, સુધરાઈ [અજ્ઞાત]

૨. નગરસભા [વ. ઓ.]

વ.૫,૧૬૪:સ્થાનિક રાજ્યકોશને જેમ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી તેમ સ્વરાજ્યના સંબધમાં નગરસભાઓ અને જનપદસભાઓ (Local Boards) ને વધારે છૂટ આપવામાં આવી.

૩. ગ્રામસભા [૨. વા.]

સ.૧૯,૩૬૬:દર વર્ષે વર્ષના પ્રારંભમાં દરેક સ્થળની નગર કે ગ્રામસભા (m.) પોતાની મર્યાદામાં વસતા લોકોની ગણત્રીના કોઠા તૈયાર કરે છે.

૪. સુધરાઈસમિતિ [બ. ક.]

સુ.૧૯૨૦ આશ્વિન,૧૨૭:રખડતાં કુતરાંનો ઉપદ્રવ અંકુશમાં રાખવાને માટે પોલીસ અને શહેરસુધરાઈના સહકારથી જે પ્રણાલિકા વર્ષો થયાં ચાલતી હતી, તે અમદાવાદની શહેરસુધરાઇસમિતિ (મ્યુનિસિપાલીટી) એ અટકાવી પાડી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. નગરવ્યવસ્થામંડળ [દ.બા.]

Museum, સંગ્રહસ્થાન [અજ્ઞાત]

૨. અજાયબઘર [દ. બા.]

કા.લે ૨,૧૯૦:હિંદી કોમ જેવી સંસ્કારી જાતિ હજારો વરસ સુધી દૂર દૂર દેશના લોકોના પગ તળે કચરાઇ જતી છતી ભૂગોળનું મહત્ત્વ જાણતી નથી એ વસ્તુ દૈવના અજાયબઘરમાં (મ્યુઝિયમ) પણ એક અનેરો નમૂનો છે.

O

Office, કચેરી ૧. [જૂનો]

૨. કક્ષા [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪, ૮૪૫: એ આરીસોનું નામ " કક્ષાઓ " પાડયું હતું, અને સૂત્રયંત્ર કક્ષા, વ્યાપારકક્ષા અને સમાજકક્ષા નામોથી એ એ આરીસો ઓળખાતી હતી.

૩. કાર્યાલય [અજ્ઞાત]

Oil painting, તૈલચિત્ર [અજ્ઞાત]

જુઓ કોશમાં Bookillustration.

Oral, મૌખિક ૧. [ગૂ. વિ.]

વિ. ૭૩: ઔદ્યોગિક પરીક્ષાઓ લેખિત અને પ્રત્યક્ષ લેવાશે, કદાચ મૌખિક પણ લેવાય.

૨. મુખગત [ન.ભો.]

સ્મ. સુ.૧૭૫:આ વખતે સંસ્કૃતમાં વિદ્યાર્થીઓ O. ની(મુખગત) પરીક્ષા લેવાતી હતી.

Order,

Out of order,૧.નિયમબાહ્ય [આ.બા.]

વ. ૨૩, ૧૯૮: આ શર્ત નિયમબાહ્ય (out of order) છે એમ પ્રેસિડન્ટ સર ચિમનલાલે જણાવ્યું.

૨. તંત્રબાહ્ય, તંત્રવિરુદ્ધ [દ. બા.]

Orderly, સંદેશવાહક, પ્રતિહારી (?) [દ. બા.]

Oxygen, ૧. પ્રાણવાયુ [અજ્ઞાત]

૨. પોષકવાયુ [ગો.મા.]

સા. ૩, ૩૭: પોષકવાયુ-O-જેવા પદાર્થ સર્વને ગ્રાહ્ય થવા દેવા માટે મનથી ઉત્પન્ન થતા સર્વ અન્તરાય દૂર રાખીશું.

P

Pension, ૧. વિશ્રામવૃત્તિ [મ. સૂ.]

ગૌ. ઓ. ઉદ્ઘાટન, ૧૫: જે સ્વાશ્રયી પુરૂષે રૂ. ૭૫) ના વાર્ષિક વેતનથી રાજ્ય-સેવામાં પ્રવેશ કરેલો તેનું, સદ્બુદ્ધિ તથા સદ્વર્તનથી રાજ્યસેવામાંથી મોક્ષણ સમયે વાર્ષિક સદ્પાર્જન રૂ.૨૦૦૦૦)ના વંશપરંપરાના ગ્રાસરૂપ ગ્રામ અને ૨૦,૦૦૦) વિશ્રામવૃત્તિ (પેન્શન) કુલ રૂ. ૪૦,૦૦૦ નું વર્ષાશન.

૨. નિવૃત્તવેતન [દ. બા.]

Phonograph, સ્વરલેખક [સેહેતી]

જુઓ Kinematograph.

૨. સ્વરપ્રત્યુત્પાદક યંત્ર [વિ. ક્ષુ.]

શાળાપત્ર જ્યુબિલિ અંક, ૧૩૯, એટલે જ બલ્કે એથી પણ વધારે દરજ્જે ફોનોગ્રાફની (સ્વરપ્રત્યુત્પાદક યંત્રની) કળા આ જમાનામાં પારચિત થતી જાય છે.

Phonography, પ્રતિસ્વરોત્પાદન [બ. ક.]

સા. ૭. પ્રવેશક, ૩૭: હાલ લેખનકળા ઉપરાંત મુદ્રણ, પ્રતિસ્વરોત્પાદન (reproduction of the sound-phonography) નૃત્ય અભિનય આદિ ગતિ અને ચેષ્ટાઓનું બિમ્બીકરણ યથેષ્ટ વધ્યાં છે.

Photography, ૧. કિરણલેખ્યકલા [મ. સૂ.]

વિચારસાગર, પ્રસ્તાવના, ૧૩: જેમ કિરણ-લેખ્યકલામાં (ફોટોગ્રાફીમાં) સૂર્યનાં કિરણ શુદ્ધ થઇ સંસ્કાર પામેલા નિશ્ચળ કાચ ઉપર ક્ષણવારમાં યથાર્થ પરિપૂર્ણ ચિત્ર પાડે છે, તેમ બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રોત્રિય ઉત્તમ ગુરુ શુદ્ધ થઈ સંસ્કાર પામેલા નિશ્ચળ અંતઃકરણ ઉપર યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રતિમા પાડે છે.

૨. પ્રકાશલેખન [દ. બા.]

Plague,૧. મરકી, ગાંઠિયો તાવ [અજ્ઞાત]

૨. ગ્રન્થિજવર [મ. સૂ.]

અ.૫૯: એ રૂદ્રવીશીના દશકમાં પ્લેગ (ગ્રન્થિજ્વર) તથા દુષ્કાળ હોવાથી પ્રજા બહુ સંકટમાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. **મહામારી** [અજ્ઞાત–દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકરઃ] નિર્ઝરણી.

Platform, ૧. **સિંહાસનપીઠ** [ઉ. કે.]

૨. **વ્યાસપીઠ** [અજ્ઞાત]

૩. **સભાપીઠ** [આ. બા.]

વ. ૨૪. ૪૩૮: સનાતનધર્મી પંડિત **મદનમોહન માલવીય** અને પંડિત **દીનદયાલ શર્મા** અને **આર્યસમાજી** લાલા **લજપતરાય** અને સ્વામી **શ્રદ્ધાનંદ** એક જ સભાપીઠ ઉપર મળ્યા.

૪. **ઓટો** [બ. ક.]

સુ. ૧૯૮૩, કાર્તિક, ૧૦૮: **સ્ટેશનના** લાંબા ઓટા (p.) પ્લેટફૉર્મ ઉપર પોતાની બંધ બારીની આગળ જ આ બે વચ્ચે થયેલી નીચેની વાતચિત લૉર્ડ કર્ઝને બારી પાછળથી કાનોકાન સાંભળી.

Police, ૧. **ચોકીદાર** [જૂનો]

૨. **પ્રાન્તરક્ષક, દેશપાલક** [ગો.મા.]

સ. ચં. ૪, (૧) ૨૨૧: રાજા છે ત્હેના રાજ્યત્વને અંગે જ ન્હાની સરખી સેના અથવા "સશસ્ત્ર પ્રાંતરક્ષકો"–armed police-અમે રાખીએ છીયે; (૨) ૩૦૩: ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં શંકિત કારાગૃહ દેશપાલક –પોલીસ–અધિકારીઓના હાથમાં હોય છે.

૩. **નગરરક્ષક** [હ. દ્વા.]

સા.૫, ૬૪૯: જાનમાલના રક્ષણ માટે નગરરક્ષકો (પોલીસ)નાં થાણાં ઠેકઠેકાણે બેસાડવામાં આવ્યાં હતાં.

Practising School, શિક્ષણાનુભવશાળા [મ. ર.]

શિ. ઇ, ૫૨૦: શિક્ષણાનુભવશાળા કે જે દરેક શિક્ષણપદ્ધતિશાળામાં આવશ્યક અંગ ગણાય છે, તે શિક્ષણકલાની અધોગતિની પૂર્ણતા કરે છે.

Principal, ૧. **મુખ્ય અધ્યાપક** [ચં. ન.]

સ. ૧૯૧૯, **માર્ચ**: **ફર્ગ્યુસન** કોલેજના મુખ્ય અધ્યાપક પ્રિન્સિપાલ **પરાંજપે** સાથે ત્હેમને મીઠો સંબન્ધ હતો.

૨. **આચાર્ય** [ગૂ. વિ.]

Private secretary, અમાત્ય [મ. સૂ.]

ગો. ગ્રા. ૨૨૮: ગવર્નર જનરલ સાહેબના અમાત્ય (પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી) ગવર્નરના જ પુત્ર હતા.

૨. **રહસ્યમંત્રો** [અજ્ઞાત]

૩. **ખાનગી કારભારી** [અજ્ઞાત]

Privy Council, વિશિષ્ટ મંત્રીમંડળ [ઉ. કે.]

વ. ૧૭, ૩૦૨: હિંદી સરકારના બન્ધારણ સંબંધમાં એક અગત્યનો વધારો એ છે કે હિંદમાં એક વિશિષ્ટ મંત્રીમંડળ (P. C.) સ્થાપવું.

Professor, ૧. **શિક્ષાગુરુ** [મ. રૂ.]

ચે. દ. ચ. ૫: ગણિતવિદ્યામાં તે ઘણો પ્રખ્યાત થયો હતો તેથી તેને તે વિદ્યાલયમાં ગણિતનો શિક્ષાગુરૂ કર્યો.

૨. **વિદ્યાગુરુ** [મ. રૂ.]

ઇ. મુ. ૬૪: વિદ્યાગુરૂઓના પગાર ભારે છે. એ કૉલેજ સરસ ગણાય છે.

૩. **આચાર્ય** [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૩, ૩૦૧: કૉલેજ જેવી મોટી સંસ્થાઓ, જેમાં વિદ્યાર્થીઓ એ વિષયમાં કેટલોક પ્રવેશ કરી ચૂકયા હોય છે, તેમાં પણ જ્યારે વિદ્યાર્થી-પુસ્તકો વાંચી શીખે તેના કરતાં આચાર્યો (પ્રોફેસરો) વ્યાખ્યાન કરે તેની છાપ ઘણી ઉંડી પડે છે ત્યારે પ્રાથમિક શાળામાં પડે તેમાં તો નવાઈ જ શી?

૪. **અધ્યાપક** [અજ્ઞાત]

Programme, ૧. **પરિપાટી, કાર્યક્રમ** [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪, ૩૪૨: ત્યાં રચવા ધારેલી રાસલીલા વગેરેની પરિપાટી (કાર્યક્રમ, P.) ત્યાંના મંડળ પાસેથી જાણી લેવા લાગી અને કુમુદને સમજાવવા લાગી.

૨. **કાર્યવાહિ** [હ. દ્વા.]

સા. ૮, ૪૫: હવે પછીને માટે તમે તમારી કાર્યવાહી (પ્રોગ્રામ) તૈયાર કરી કે ની?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. કાર્યવિલિ [હિં. હિ વ.]

૪. ક્રમનિવેદન [કા. છ.] સ.૩૦,૪૮૩.

Proof-

Proofsheet ૧. પૂર્વમુદ્રાપત્ર [મ.સૂ.]

હ. બા. ૭૨: તેવામાં 'વિચારસાગર' નામે તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથનું ગૂજરાતીમાં પ્રત્યયાંતર મુદ્રાંકિત થતું હતું. તેનાં પૂર્વમુદ્રાપત્રો (પ્રૂફશીટો) શોધવામાં તેઓ સહાયભૂત થયા હતા.

૨. છાપાખરડો [અ. ક.] સાતમી પરિષદ.

Prospectus, ૧. બોધપત્રક [અજ્ઞાત]

૨. રૂપનિર્દેશ, રૂપરેખા [દ. બા.]

Pump, શોષક [દ. બા.]

R

Railway, લોહમાર્ગ [મ. સૂ.]

અ. ૧૭૮: 'બૅકબે' આગળ જ્યાં જળ હતું ત્યાં સ્થળ અને વળી તે ઉપર લોહમાર્ગ (રેલ્વે) અને અગ્નિરથ!

Reminder, યાદપત્ર [વિ.ક.] ખાનગી કાગળ.

Reporter, ૧. ખબરપત્રી [અજ્ઞાત]

૨. વૃતાંતકાર [વિ. ક.]

કૌ. ૨, ૧ ૨૫૫: 'મદ્રાસમેલ' ના માજી વૃત્તાંતકાર ('રીપોર્ટર') રા. સી. એમ. મનુસ્વામી આયંગરનું અવસાન.

૩. વૃતાંતનિવેદક [આ. બા.]

વ. ૩૧, ૨૯: અને અમને યાદ આવે છે તે પહેલાં અમેરિકન વર્તમાનપત્રોની વૃતાન્તનિવેદિકા ('રિપોર્ટર') બાઇએ કહ્યું હતું કે ઈંગ્લંડના સોશ્યલિસ્ટમંડળમાં મિ. બેઈલ્સફર્ડ જેટલો 'brainy'–યાને દિમાકવાળો માણસ બીજો નથી.

Roller, વર્તનયંત્ર [ક. પ્રા.]

કર્તવ્ય, ૩૨૧: ખાંડના સાંચા માટે જોઈતાં વર્તનયંત્ર (રોલર) વિલિઅમ્સે હાથે બનાવેલા સંધાડામાં બનાવ્યાં.

S

Safety lamp, સ્ફોટંજય [દ. બા.]

Sanitarium, સ્વાસ્થ્યાલય [બ. ક.]

ભા. લે. પ્રવેશક, ૫૬: સ્વાસ્થ્યાલયો (સૅ.) યોગ્ય સ્થળોમાં મ્હોટી સંખ્યામાં અને પૂરતી સગવડવાળાં રચાવાં જોઈએ.

Scout, ૧. ચાર [ન. ભો.]

સ્મ. મુ. ૨૦૮: કેશવલાલલને બદલે હેમનો ન્હાનો ભાઇ, દસ વરસનો બાળક, આગળથી જતો હતો. (કે. ચાર રૂપે મોકલ્યો હશે) પાછળ ગુપ્ત રહેલું દળ હતું તે હમને ખબર નહિં.

૨. બાલવીર [રા. વિ.]

પ્ર.૨, ૩૨૬: ગૂજરાતમાં સ્કાઉટ, બાલવીરોની ચળવળ કિશોરોમાં થવા લાગી છે.

Boyscout, બાલસૈનિક [ઉ. કે.]

વ. ૧૫, ૯૧: શાળાઓમાં જ બાળસૈનિકો (B. Ss.) તરીકેની તાલીમ આપી અમુક વયે લશ્કરી જીવનનો ખ્યાલ આપવાની સગવડ કરવી જોઇએ.

Second language, ૧. બીજી ભાષા [અજ્ઞાત]

૨. સહભાષા [વિ. ક.]

કૌ. ૧, ૨, ૯૭: કમનસીબે તમે સહભાષા ફારસી પસંદ કરેલી.

૩. દુય્યમ ભાષા, સંસ્કારભાષા [દ. બા.]

Secretary, ૧. મુનશી [અજ્ઞાત]

નર્મદયુગ, જેમકે: બુદ્ધિવર્ધક સભાનો મુનશી, જ્ઞાનપ્રચારક સભાનો મુનશી (જુઓ દલપતરામકૃત પુનર્વિવાહ પ્રબન્ધ.)

૨. મંત્રી [મ. સૂ.]

ગો. ગ્રા. ૧૮૦: સરકારના મન્ત્રી (સેક્રેટરી) મિ. સી. ગાન નામે એક સારા ગૃહસ્થ હતા.

Senate, ૧. વૃદ્ધસભા [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૭, ૯૬: એ રાજાઓને સેનેટ (વૃદ્ધસભા) અને લોકસભાની સંમતિ લેવી પડતી હતી.

૨ ૧. નિયામકસભા [ગૂ. વિ.]

વિ. ૨: નિયામક સભા એટલે વિદ્યાપીઠની કોઇ પણ બાબત ઉપર વિચાર તથા નિર્ણય કરી તે પ્રમાણે અમલ કરવાની આજ્ઞા કરવાની સત્તા ધરાવનારૂં મંડળ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. વિદ્વન્મંડળ [અ. ક.]

યુ. ૧૯૮૦, માહ, ૩૪૩, આ યુનિવર્સિટીની સેનેટ–આ શારદાપીઠનું મમસ્ત વિદ્વન્મંડળ–માસ્તર કે ડોકટરની ડિગ્રીવાળા અને ત્રણ-વર્ષના તમામ ગ્રેજ્યુએટોનું બનેલું હોય છે.

૩. વિદ્વત્સભા [આ. બા.]

વ. ૨૫, ૧૪૦: સેનેટ યાને વિદ્વત્સભા એનું સ્વરૂપ તો જાણીતું જ છે.

૪. વિદ્યાપીઠસમિતિ [બ. ક.]

સુ.૧૯૮૨, આષાઢ ૧૦૯: વિદ્યાપીઠસમિતિ (ક.) આ પ્રથા જાણે છે...

Senator, નિયામક [ગૂ. વિ.]

Senior wrangler, ગણિતકેશરી [નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઇ.]

બુ. પ્ર. ૪૭: ૯૮: કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીમાં ગણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી સિનિયર રેંગ્લર અથવા ગણિતકેશરીનું પદ તેને મેળવ્યું.

૨. ગણિતપારંગત [દ. બા.]

Shareholder, ભાગસ્વામી [ગો.મા.]

સ.ચં.૧, ૨૩૩: સૂત્રયંત્રના ભાગસ્વામીઓ (શેરહોલ્ડરો) ને હાનિ ન થવી જોઇએ.

Shorthand, ટુંકાક્ષરી [ર. વા.]

ર. કૃ. ૨૬૪: નાતમાં પ્રેસએક્ટ કે ડિફેન્સ-ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ નહોતો. સી. આઇ. ડી પણ નહોતો. ટુંકાક્ષરી રીપોર્ટર પણ નહોતા પણ સ્ત્રીઓ વાણીનું સ્વાતંત્ર્ય પૂરેપૂરૂં વાપરે એમાં એમનો શો દોષ ?,

૨. હ્રસ્વાક્ષરી, [હિં. હિ. વ.]

૩. લઘુલિપિ [વિ. ક.]

કૌ.૧, ૩, ૧૩૩: તે લઘુલિપિથી (શોર્ટહેન્ડ) લખે છે.

૪. શીઘ્રલિપિ [દ. બા.]

Shorthand writer, લઘુલિપિકાર [વ. ઑ.]

વ. ૧. ૩૧૩: તેઓ પાર્લામેન્ટની હકીકત મેળવવા માટે શૉર્ટહેન્ડ રાઈટર યાને લઘુ-લિપિકારોને રોકે છે.

Slide, સરકચકતી [વિ. ક.]

કૌ. ૨, ૧, ૨૫૬: મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં લંડન યુનિવર્સિટીવાળા ડો. જે.પી. વોગેલ-નું સરકચકતી ('સ્લાઇડ') સાથેનું ભાષણ.

Sonnet, ૧. ધ્વનિત [અ. ફ. વિલાસિકા]

Soviet, પ્રજાસમષ્ટિરૂપ રાજ્યતંત્ર [આ. બા.]

વ. ૩૧, ૮૪; ૫: રૂશિયા જે વીસ વર્ષ ઉપર કેવળ ઉદ્યોગહીન દેશ હતો–એવો જડ કે "જેને એક ઊંદરીયું" (mousetrap) બનાવવા જેટલી પણ બુદ્ધિ ન હતી" એ રૂશિયામાં સોવિયેટ રાજ્યે (પ્રજાસમષ્ટિરૂપ રાજ્યતંત્રે) ચેતી પાંચ વર્ષની ઔદ્યોગિક યોજના વડે બીજા ઔદ્યોગિક દેશોને ખળભળાવી મૂકયા છે.

Steamer, બાષ્પનૌકા, [મ. સૂ.]

ગો. ડા. ૧૯૩: જૂનાગઢના નવાબ સાહેબ પણ તે પ્રસંગ સારૂ વેરાવળથી જલમાર્ગે સ્ટીમરમાં (બાષ્પનૌકામાં) મુંબાઈ આવવા નિકળ્યા.

Stereoscope, મૂર્તપ્રત્યાદર્શયંત્ર [કે. હ. અ. નાં.]

Store, વસ્તુવિક્રયાલય [આ. બા.]

વ. ૩૧, ૫૮: અને ન્હાની ન્હાની દુકાનોને ઠેકાણે મ્હોટાં સ્ટોર્સ યાને વસ્તુવિક્રયાલય સ્થાપવાં છે.

Submarine, *Adj.* ૧. જલભીતર [મ. ર.]

બ્રિ. હિં. વિ. ૧, ૧૫૬: એ વિગ્રહમાં બીજાં પણ ઘણાં વહાણો જલભીતર (સબમરીન) સુરંગોને લીધે નાશ પામેલાં.

૨. આર્ણવ, જલચર [દ. બા.]

૩. જલમગ્ન નૌકા [આ.બા.]

વ. ૧૬, ૧૩૪: દરિયા ઉપર જર્મનીનું મ્હોટામાં મ્હોટું પરાક્રમ તે 'સબમરીન' યાને જલમગ્ન નૌકા વડે કરવા માંડેલી ચાંચીઆ-ગીરી છે.

૨. જલાન્તઃસંચારિણીનૌકા [ક. પ્રા.]

૩. જલાન્તરનૌકા [મ. ર.]

બ્રિ હિં. વિ. ૧. ૧૭૮ ગમે તે દરિયામાં અને ગમે તેટલે દૂર જઇ શકે તેટલી જલભીતર નૌકા મોટી થઇ છે કે કેમ, એ સવાલન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવાબ ઉપર ભવિષ્યના નૌકાયુદ્ધનો આધાર છે.

૪. યાદોનૌકા, જ ચરનૌકા [દ.બા.]

Summons, **આમંત્રણ**, **આજ્ઞાપત્ર** [ગો. મા.]

સ. ચં. ૪, ૭૭૯: અમાર ન્યાયાધીશે મોકલેલું આ આજ્ઞાપત્ર લ્યો.

૨. **આહ્વાન** [વડોદરા રાજ્ય, જુઓ ક. પ્રા. સાતમી પરિષદ્].

૩. પ્રૈષ [દ. બા.]

Superintendent, ૧. **ગૃહપતિ** [નૃ. કા.]

બુ. પ્ર. ૬૮, ૨૨૯: બોર્ડિંગનો ગૃહપતિ (સુપરિન્ટેન્ડન્ટ) કેવો હોવો જોઇએ, એ આ લઘુ લેખમાં હું વિચારીશ.

૨. **નિરીક્ષક** [દ. બા.]

T

Tableau, **મૂકાભિનય** [ચંદુલાલ જટાશંકર ભટ્ટ.]

સુ, ૧૯૩, કાર્તિક, ૮૧.

Team, **ચમૂ** [બ. ક.]

જુઓ Bowler.

Telephone, **દૂરાકર્ણક** [ન. લ]

જુઓ Microphone.

Talkie, **બોલપટ** [મરાઠી–વિ. ક.]

કૌ. ૧૯૩૨, **મે.** ૪૧૯: પરમ દિવસના 'કેસરી'માંના પાંચેક પારિભાષિક શબ્દો ગુજરાતીમાં પણ ચાલુ ઉદ્યોગને અંગે વિચારવાજોગ હોઇ, એ વિષયના જિજ્ઞાસુઓની જાણ માટે વગર ટીકાએ જ ઉતારું છું (પહેલા ચાર રા. **વિ. દા. સાવરકરતા** સૂચવેલા છે; છેલ્લો એક નનામા લેખમાં):'ટૉકી'=બોલપટ; 'પૅરોલ' =વચન;'ટ્રુસ'=ઉપસંધિ; 'બ્રોડકાસ્ટ'=ધ્વનિત ક્ષેપ 'ટ્રસ્ટી'=વિશ્વસ્ત.

Term, **સત્ર** [મ. ર.]

શિ. ઇ. ૪૯૦: સમને અંતે અપાતી સૂચનાઓમાં પ્રદર્શિત થતો તેનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ.

Terminal examination,**સત્રાન્ત પરીક્ષા** [અજ્ઞાત ગૂ. વિ.]

Thermometer, ૧. **ઉષ્ણતામાપક યંત્ર** [ન. લા.]

ન. ક. ૬૭૫: જેમ થરમામીટર–ઉષ્ણતામાપકયંત્રમાંના પારાને ગરમી ઓછી લાગતી જાય છે તેમ તે નીચે બેસે છે.

૨. **ઉષ્મામાપક યંત્ર** [ન્હા. દ.]

ઉષા, ૬: છાંયડામાં પણ ૧૧૮ અંશ તાપ ઉષ્મામાપકયન્ત્ર માપતું.

૩. **પારાશીશી** [મો. ક.]

૪. **તાપનળી** [અજ્ઞાત]

Timetable, **સમયપત્રક** [ન. લ.]

ન. ગ્રં. ૩, ૪૬:

Townhall, ૧. **પુરાલય** [મ. સૂ.]

ફા. ચ. ૧૩: તે હાલ મુંબઈમાં "ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા" ના સ્વાધીન પુસ્તક સંગ્રહમાં મુંબઇના પુરાલય (ટાઉન હોલ)માં છે.

૨. **નગરમન્દિર** [વ. ઑ.]

વ. ૫, ૩૧૩; કલકત્તાના 'ટાઉન હૉલ' (નગરમન્દિર)માં કલકત્તાની યુરોપિયન વસ્તીની જાહેર સભા થઇ.

Training College-school,

૧. **શિક્ષણપદ્ધતિશાળા** [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૧૮૭:

૨. **શિક્ષકાલય**, [ક. પ્રા.]

ગુ. શા. ૪૬, ૭૧: નીચેના કોઠા ઉપરથી શિક્ષકશિક્ષણમહાલયોને લગતી હકીકત સમજાશે...

૩. **અધ્યાપનમંદિર** [ગૂ. વિ.]

વિ. ૧૫૫: શિક્ષક તૈયાર કરવા માટે એક અધ્યાપનમંદિર સ્થાપવામાં આવ્યું હતું.

Trustee, ૧.**કાર્યકર્તા વિશ્વાસ્ય**[મ. સૂ.]

હ. બા. ૮૨: એ પ્રમાણે ઇચ્છાપત્રમાં વ્યવસ્થા કરી છે. તેઓનાં માતાજી તથા સ્ત્રીને તથા મુરારજી ગોકુલદાસ, શેઠ ગંગાદાસ એઓને ઇચ્છાપત્રના કાર્યકર્તા વિશ્વાસ્ય " ટ્રસ્ટી " થવાની વિજ્ઞપ્તિ એ લેખમાં કરવામાં આવી છે.

૨. **અમાનતદાર** [મ. ર.]

શિ. ઈ. ૪૮૦: શાળાના અમાનતદારોના સંબંધમાં તેણે પહેલેથી જ કહેલું કે મને કશા પ્રતિરોધ વગર સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. **સંરક્ષક** [ચં. ન.]

૨૭: તેઓ સમાજને સોંપાયલાં ફંડોના એક સંરક્ષક હતા.

૩. **નધિપ** [ગૂ. વિ.]

વિ. ૩: નિધિપ એટલે જે શખ્સ કે સંસ્થાને નામે વિદ્યાપીઠની કોઈ પણ જાતની સ્થાવર કે જંગમ મિલકત મૂકવામાં આવી હોય તે.

૪. **વિશ્વસ્ત** [વિ. ક.]

જુઓ રૂઢકાય શબ્દોમાં Talkie:

V

Viceroy, ૧. રાજપ્રતિપુરુષ [મ. સૂ.]

ફા. જી. ૩૧: સર્વ આર્યપ્રિય કાન્નિંગ જેવા નિષ્કલંક, ઉદાર, વિદ્વાન્ વિરલ જ રાજપ્રતિપુરૂષો (V.) થયા હશે.

૨. **ઉપરાજ** [મ. સૂ.]

ગો. ગ્રા. ૩: **દીલ્હીથી** મહારાજ અભયસિંહજી ગુજરાતના ઉપરાજ (V.) રૂપે આવ્યા હતા.

Voucher, અદાચિઠ્ઠી [દ. બા.]

Worant, પકડહુકમ [વડોદરા રાજ્ય, ક. પ્રા. સાહિત્ય પરિષદ્]

W

Wireless,

Wireless instalment, વેતાળગૃહ [દ.બા.]

કા. લે. ૧, ૧૫૨: લશ્કરી છાવણીઓ તથા વેતાળગૃહો (W.)

Wireless,

Telegraph, વેતાળયંત્ર [દ. બા.]

કા. લે. ૧૭, આ જમાનામાં આગગાડી, તાર, આગબોટ, વેતાળયંત્ર (T. ટેલિગ્રાફ), છાપાંઓ અને છાપખાનાંઓ વધી ગયાં દુનિયાની ગમે તે વસ્તુ ગમે ત્યાં પહોંચી શકે છે.

X

X-ray, અંતર્દર્શક કિરણ [ગો. મા.]

સા. જી. ૮૩: નિસર્ગશકિતની પ્રેરક કોઇક મનોજ્વાળા થાય છે તેમ સાક્ષરજીવનની પ્રેરક વાસનાજ્વાળા થાય છે. ઉભય જ્વાળાઓ સામાન્ય લોકવર્ગમાં અપરિચિત હોય છે,ઉભયની ક્રિયાઓ લોકને પ્રશસ્ય લાગે તો પણ અનકરણીય લાગે છે, ઉભય જ્વાળાઓની વચ્ચે ઉભેલાં જીવન કુરૂક્ષેત્રમાં **નારા**યણાની વચ્ચે ઉભેલાં **ભીમસેન** પેઠે "જ્વાલામાલી" થઈ જાય છે, અને ઉભય જીવનનાં અંતર્ભાગમાં એવી તો નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે કે નવા શોધેલાં અંતર્દર્શક કિરણ-x-ray જેવી સૃષ્ટિનાં સત્ત્વોનાં અંતર્ભાગોને જોવા અપૂર્વ પ્રયત્ન આ જીવનમાં જ્વલિત થાય છે.

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar